

Universitat de Girona

EL SUBURBIUM DE GERUNDA. EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL PLA DE GIRONA EN ÈPOCA ROMANA

Lluís PALAHÍ GRIMAL

Dipòsit legal: Gi. 1710-2013
<http://hdl.handle.net/10803/126304>

ADVERTIMENT. L'accés als continguts d'aquesta tesi doctoral i la seva utilització ha de respectar els drets de la persona autora. Pot ser utilitzada per a consulta o estudi personal, així com en activitats o materials d'investigació i docència en els termes establerts a l'art. 32 del Text Refós de la Llei de Propietat Intel·lectual (RDL 1/1996). Per altres utilitzacions es requereix l'autorització prèvia i expressa de la persona autora. En qualsevol cas, en la utilització dels seus continguts caldrà indicar de forma clara el nom i cognoms de la persona autora i el títol de la tesi doctoral. No s'autoritza la seva reproducció o altres formes d'explotació efectuades amb finalitats de lucre ni la seva comunicació pública des d'un lloc aliè al servei TDX. Tampoc s'autoritza la presentació del seu contingut en una finestra o marc aliè a TDX (framing). Aquesta reserva de drets afecta tant als continguts de la tesi com als seus resums i índexs.

ADVERTENCIA. El acceso a los contenidos de esta tesis doctoral y su utilización debe respetar los derechos de la persona autora. Puede ser utilizada para consulta o estudio personal, así como en actividades o materiales de investigación y docencia en los términos establecidos en el art. 32 del Texto Refundido de la Ley de Propiedad Intelectual (RDL 1/1996). Para otros usos se requiere la autorización previa y expresa de la persona autora. En cualquier caso, en la utilización de sus contenidos se deberá indicar de forma clara el nombre y apellidos de la persona autora y el título de la tesis doctoral. No se autoriza su reproducción u otras formas de explotación efectuadas con fines lucrativos ni su comunicación pública desde un sitio ajeno al servicio TDR. Tampoco se autoriza la presentación de su contenido en una ventana o marco ajeno a TDR (framing). Esta reserva de derechos afecta tanto al contenido de la tesis como a sus resúmenes e índices.

WARNING. Access to the contents of this doctoral thesis and its use must respect the rights of the author. It can be used for reference or private study, as well as research and learning activities or materials in the terms established by the 32nd article of the Spanish Consolidated Copyright Act (RDL 1/1996). Express and previous authorization of the author is required for any other uses. In any case, when using its content, full name of the author and title of the thesis must be clearly indicated. Reproduction or other forms of for profit use or public communication from outside TDX service is not allowed. Presentation of its content in a window or frame external to TDX (framing) is not authorized either. These rights affect both the content of the thesis and its abstracts and indexes.

Universitat de Girona

TESI DOCTORAL

**EL *SUBURBIUM* DE *GERUNDA*.
EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL PLA DE
GIRONA EN ÈPOCA ROMANA**

LLUÍS PALAHÍ GRIMAL

2013

Programa Oficial de Doctorat en Ciències Humanes i de la Cultura

Dirigida per: JOSEP MARIA NOLLA BRUFAU
Tutor/a: JOSEP MARIA NOLLA BRUFAU

Memòria presentada per optar al títol de doctor per la Universitat de Girona

AGRAÏMENTS

Tot sovint s'esmenta a la família en la dedicatòria, més que en els agraïments, però en el meu cas crec que és aquest l'apartat que pertoca als meus pares, ja que sense el seu suport al llarg dels anys de carrera i als començaments del meu camí professional, sempre complicat, aquest estudi, senzillament, no s'hauria escrit mai.

En segon lloc he d'agrair a Josep Maria Nolla i David Vivó, els quals, un com a professor i l'altra com a amic i company d'estudis varen ser les dues persones que em varen despertar el "vici" per l'arqueologia.

En tercer lloc als membres del grup de recerca del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Girona, que varen confiar en mi com a col·laborador, fa més de quinze anys i amb els quals he pogut excavar la majoria de jaciments que configuren el nucli central d'aquest estudi.

Sobre el paper una tesi doctoral és el fruit de la recerca individual d'un investigador, però aquest no és mai un ésser aïllat que treballi dins una bombolla, sense interferències, influències, consells, recomanacions i, sobretot, ensenyances d'altres professionals. Si això és així per qualsevol investigació, ho és molt més en un estudi que pren com a eina bàsica de treball la recerca arqueològica. Una excavació no és mai solament d'aquell que la dirigeix, és el fruit del treball de moltes persones que hi intervenen ja sigui com auxiliars d'excavació, estudiants en pràctiques o altres arqueòlegs professionals que participen al treball. Tots ells hi aporten feina, entrega i, sobretot, idees i suggeriments que creen debat i a la fi, ajuden a establir la interpretació del jaciment on es treballa. Per tant són molts els que han participat al llarg dels darrers vint anys en les excavacions arqueològiques realitzades a *Gerunda* i el seu suburbi. Per no oblidar a ningú, vagi aquest agraïment general a tots plegats.

Quan un treball de recerca es basa en l'activitat arqueològica és molt important la integració i col·laboració amb grups i projectes que permetin aprofundir en la temàtica, afrontar la investigació d'una forma pluridisciplinar i, no és una qüestió menor, finançar els diferents treballs arqueològics. El present treball s'ha pogut realitzar gràcies a la meva integració en el grup de recerca consolidat d'Arqueologia Romana de la Universitat de Girona i a la participació en els projectes que aquest grup desenvolupa. En aquest sentit cal destacar el projecte de recerca estatal *Del oppidum a la ciuitas. Anàlisi de un proceso histórico en el nordeste peninsular* que es desenvolupa des de fa sis anys. També cal agrair la col·laboració i finançament de la Diputació de Girona i dels Ajuntaments de Girona, Sarrià de Ter, Sant Julià de Ramis, Vilablareix i Montfullà, així com de la Direcció General de Patrimoni de la Generalitat de Catalunya, que han ajudat a finançar la majoria dels treballs arqueològics realitzats als darrers anys a l'entorn de Girona i que són la base del present treball.

Vull fer un esment especial a una colla d'amics i col·legues que han resultat indispensables per fer aquest treball, a través de les seves aportacions, crítiques i suggeriments, a més de la seva inestimable ajuda en molts diversos treballs. Ells són en Gustau Garcia, Antoni Prados, Maria Francesca Jiménez, Maria José Lloveras, Joaquim Grau, Marc Lamuà, Sandra Casas, Ferran Codina, Gabriel de Prados, Joan Maragall...i algú que segur que oblidó en aquests moments.

Agrair a en Jordi Sagrera, en David Vivó i l'Ana Costa els seus dibuixos, que he "robat" per

aquest estudi i que són essencials per fer comprensibles alguns dels aspectes analitzats, i a en Jordi Vivo per ajudar-me en la traducció a l'anglès.

També a tots aquells "pesats" que durant anys m'han insistit perquè redactés una tesi doctoral, que sempre anava quedant aplaçada per tasques més urgents. Ells ja saben qui són.

Finalment, però no la darrera, a l'Ana; si els meus pares em varen ajudar a començar, ella em fa continuar.

ÍNDEX

Resum. Resumen. Abstract	13
1.- Presentació. Motivació de l'estudi	19
2.- Objectius, mètode de treball i estructura	21
2.1.-Les dificultats per l'estudi	24
2.2.-El mètode de treball. Les fonts d'informació	26
2.3.-Estructura de l'estudi	28
3.- <i>Suburbium</i> . definició i usos	31
3.1.-El <i>suburbium</i> a les fonts	32
3.2.-El <i>suburbium</i> i els seus límits: una definició jurídica?	35
3.3.-El <i>suburbium</i> a la historiografia moderna	36
3.4.-Usos del <i>suburbium</i>	37
3,4,1.-Espais funeraris	37
3.4.2.-Espais industrials i comercials	38
3.4.3.-Espais agrícoles	39
3.4.4.-Edificis d'espectacles	39
3.4.5.-Espais religiosos-santuaris	40
3.4.6.-Habitatge	40
3.4.7.-Habitatges privilegiats (vil·les suburbanes)	41
3.4.8.-Espai militar	46
3.4.9.-Altres usos	46
3.5.- <i>Vici</i> i <i>pagi</i> suburbans?	47
3.6.-Conclusions	47
4.-La geografia. <i>Gerundda</i> i el seu entorn	49
4.1.-Els rius	51
4.2.-Les vies i els camins	55
4.3.-El lloc de <i>Gerunda</i>	59
4.4.-Els límits del <i>suburbium</i> gironí	60
4.5.-La densitat d'ocupació del suburbi	61
4.6.-Altres elements per definir els límits	61
LES DADES	63
5.-El pla de Girona en el moment de la fundació de <i>Gerunda</i>	65
5.1.-Els <i>oppida</i>	66
5.1.1.-El poblat ibèric de <i>*Kerunta</i>	69
5.1.1.1.-Les muralles	72
5.1.1.2.-El temple	77
5.2.-Els sitjars	78
6.-El coneixement de la ciutat. Les excavacions arqueològiques	81
6.1.-Intervencions arqueològiques realitzades a l'interior del recinte urbà	82
6.1.1.-Plaça de la Catedral	82
6.1.2.-Casa Pastors	83
6.1.3.-Sales de sosteniment de l'antic refetor de la Catedral	84
6.1.4.-Pati de l'Obra	84
6.1.5.-Interior de la Catedral	84
6.1.6.-Escales de la Catedral	88
6.1.7.-Plaça dels Apòstols	89
6.1.8.-Col·legi d'Arquitectes, antiga Pia Almoina	90
6.1.9.-Caserna d'Alemanys	91

6.1.10.-Torre Gironella	92
6.1.11.-C/ Alemanys,16	93
6.1.12.-C/ Alemanys,14	94
6,1,13,.C/ Alemanys,5	94
6.1.14.-Plaça de Sant Domènec. El portal Rufí	95
6.1.15.-C/ Bellmirall, 2-4	96
6.1.16.-Placeta del Correu Vell	96
6.1.17.-Museu d'Història de la Ciutat (c/ de la Força,27)	97
7.-Forma i urbanisme de la ciutat	99
7.1.-La topografia. Un element definidor	99
7.2.-El circuit defensiu i les portes de la ciutat	100
7.2.1.-La muralla republicana	101
7.2.2.-La reforma tetràrquica	102
7.2.3.-Les reformes del segle V	104
7.2.4.-El circuit defensiu	104
7.2.5.-Les portes	107
7.2.5.1.-Sobreportes	108
7.2.5.2.-La porta sud	109
7.2.5.3.-La porta del Fòrum	110
7.2.5.4.-El portal Rufí	111
7.2.5.5.-La torre Gironella	112
7.2.5.6.-Dos elements difícils d'ubicar: la porta de la torre del Llamp i la porta arc de la torre Gironella	112
7.3.-L'urbanisme	114
7.3.1.-La xarxa urbana	114
7.3.2.-El fòrum	115
7.3.3.-Les domus	118
7.4.-L'estructura de poder. Les magistratures	120
8.-Les vil·les i el suburbi	125
8.1.-Les vil·les suburbanes de <i>Gerunda</i>	128
8.2.-La vil·la del Pla de l'Horta	130
8.2.1.-Descripció general de l'edifici	132
8.2.3.-Els àmbits	135
8.2.4.-Els mosaics	161
8.2.5.-L'aqüeducte	167
8.2.6.-L'evolució de l'edifici	168
8.2.6.1.-La fase republicana	168
8.2.6.2.-El nou edifici augustal	170
8.2.6.3.-L'època flàvia	175
8.2.6.4.-Fase severiana	178
8.2.6.5.-El segle IV dC	183
8.2.6.6.-Darreres reformes	187
8.2.6.7.-Construccions posteriors	187
8.3.-La vil·la de Montfullà	189
8.3.1.-L'evolució de l'edifici	192
8.3.2.-El mosaic	195
8.4.-La vil·la de sant Menna de Vilablareix	198
8.4.1.-Les troballes	201
8.4.2.-Els banys	207
8.4.3.-Un esbós històric	210
8.5.-La vil·la de can Pau Birol	213
8.5.1.-Els mosaics	215

8.5.2.-Reconstrucció de l'espai	221
8.5.3.-La iconografia i la interpretació dels espais	227
9.-L'espai suburbial com a espai funerari	231
9.1.-La religiositat romana i la mort	231
9.2.-La mort i les lleis	234
9.3.-Les necròpolis. Organització	236
9.4.-Les necròpolis a algunes ciutats de l'entorn	238
9.5.-L'àrea suburbial de <i>Gerunda</i>	243
9.5.1.-Les necròpolis urbanes	243
9.5.1.1-La necròpolis del portal del Fòrum	244
9.5.1.2- Els banys àrabs	247
9.5.1.3.-La necròpolis l'entorn de la basílica de sant Feliu	248
9.5.1.3.1.Les excavacions a l'exterior de l'església	249
9.5.1.3.2.-Intervenció a l'interior de l'església	251
9.5.1.3.3.-Els sarcòfags	251
9.5.1.4.-El cementiri del costat meridional i la <i>porta Onnaris</i>	259
9.5.1.4.1-La placeta del Correu Vell i la <i>porta Onnaris</i>	259
9.5.1.4.2- L'església de sant Martí Sacosta	260
9.5.1.5.-La plaça del Pallol i l'hotel dels Italians	261
9.5.1.6-La zona del Portal Rufí	262
9.5.1.7-El cementiri de Santa Susanna del Mercadal	263
9.5.1.8-Entorn de l'església de Sant Nicolau	264
9.5.2.-Les necròpolis associades a les vil·les	266
9.5.2.1-Palau Sacosta	266
9.5.2.2-Vilablareix. La Torratxa	267
9.5.2.3-El Temple (Aiguaviva)	272
9.5.2.4-La necròpolis del Pla de l'Horta	273
9.5.2.4.1-La tomba aïllada	273
9.5.2.4.2-La necròpolis romana i visigoda al nord de la vil·la	273
9.5.2.4.3-La necròpoli visigoda	275
9.5.2.4.4-Tombes properes al riu	276
9.5.2.4.5.-Tombes de la vessant del turó	276
9.5.2.4.6.La tomba de tègula de la vil·la de l'any 2011	276
9.5.2.5 Un mausoleu a Montfullà?	277
9.5.2.6. La necròpolis de la vil·la de can Pau Birol	277
9.5.3.-Epigrafia funerària	278
9.6.-Les necròpolis del suburbi gironí	279
9.7.-Les necròpolis rurals	284
9.8.-El baix imperi i l'impacte de la cristianització en els espais funeraris	287
10.-Altres usos de l'espai suburbial	291
10.1.-Militars	291
10.1.1.-El <i>castellum</i> baix imperial	291
10.2.-Agrícola-industrials	295
10.2.1.-La casa del Racó	295
10.2.2.-Els forns de calç del Bosc de la torre de Bac (Fornells de la Selva)	299
10.2.3.-El dipòsit de Mas Xirgu	301
10.3.-Les pedreres	302
10.3.1.-La pedrera de la Bohigas o Les Pedreres	302
10.3.2.-La pedrera de Domeny	302
10.3.3.-La pedrera de can Guilana	302

L'EVOLUCIÓ HISTÒRICA	305
11.-La creació de la <i>ciuitas</i> i del <i>suburbium</i>	307
11.1.-El context històric	307
11.2.-La plana de Girona	316
11.3.-La fundació de la ciutat	320
11.4.-La creació del suburbi	322
11.5.-Els primers indicis d'ocupació suburbial	324
11.5.1.-L'ocupació funerària	324
11.5.2.-Espai per l'habitatge privilegiat	325
11.5.3.-Espai militar	329
11.5.4.-Espai religiós	331
11.5.5.-Altres usos	331
11.6.- La formació del suburbi	331
12.-Època augustal	333
12.1.-Les vies	333
12.2.-Els espais domèstics: les vil·les suburbanes	334
12.3.-El món funerari	339
12.4.-Altres estructures	340
12.5.-La monumentalització del suburbi	340
13.-Època altimperial	343
13.1.-L'espai urbà	343
13.2.-Les vil·les suburbanes	344
13.3.-Estructures productives	353
13.4.-Món funerari	354
13.5.-L'alt imperi. La maduresa del suburbi	355
14.-El segle III	357
14.1.-La crisi del segle III	357
14.2.-La ciutat	358
14.3.-Les vil·les suburbanes	359
15.-El Baix Imperi	361
15.1.-El paper estratègic de Gerunda. La reforma de les muralles i el <i>castellum</i> .	361
15.2.-Les vil·les suburbanes	367
15.3.-El món funerari	373
15.4.-El cristianisme i els canvis en el paisatge suburbà	377
15.5.-La transformació del suburbi	380
16.-La tardoantiguitat	383
16.1.-La ciutat tardoantiga	383
16.2.- <i>Gerunda</i> entre l'imperi romà i el regne visigot	385
16.3.-El suburbi	386
16.3.1.-El final de la vil·la	387
16.3.2.-La cristianització del suburbi	391
16.3.3.-El <i>castellum</i>	392
16.4.-La pervivència del mot <i>villa</i> , un record de les velles <i>villae</i> romanes?	393
16.5.-La fi del <i>suburbium</i> antic	399
17.-Conclusions	401
18.-Bibliografia	407

LLISTAT DE FIGURES

Fig.1. La plana de Girona, amb indicació dels principals elements topogràfics.	50
Fig.2. Efecte dels aiguats a la part baixa de Girona a mitjans del s.XX.	53
Fig.3. La plana de Girona. Indicació dels principals cursos d'aigua i camins.	54
Fig.4. Pont sobre el riu Ter a Sarrià.	56
Fig.5. Mil·liari trobat a prop del gual del Ter a Sarrià.	57
Fig.6. Ubicació de la ciutat romana respecte a la planimetria actual.	60
Fig.7. <i>Oppida</i> i sitjars de la plana de Girona.	66
Fig.8. Restes del poblat ibèric del Puig d'en Rovira.	68
Fig.9. Vista aèria de la zona del Congost.	69
Fig.10. Planta general del poblat ibèric de * <i>Kerunta</i>	70
Fig.11. Plantes de les zones 1 (A) i 2 (B) de l' <i>oppidum</i> de * <i>Kerunta</i> .	71
Fig.12. Muralles del sector nord del poblat.	72
Fig.13. Planta del sector nord de les muralles	74
Fig.14. Restes de la torre republicana al capdamunt del turó artificial.	75
Fig.15. Restitució ideal de les defenses de la zona nord en època republicana	76
Fig.16. Bloc provinent del temple reaprofitat a les obres del <i>castellum</i> baiximperial	77
Fig.17. Planta de la zona 1 amb indicació l'estructura d'aterrament pel temple.	77
Fig.18. Restitució ideal del temple	78
Fig.19. Sitjar del Bosc del Congost	79
Fig.20. Planta de la ciutat romana amb indicació de les diferents excavacions	81
Fig.21. Ara anepígrafa recuperada a la plaça de la Catedral.	82
Fig.22. Planta de les excavacions de l'any 2003 a la plaça de la Catedral.	83
Fig.23. Planta de les excavacions al pati de Casa Pastors	83
Fig.24. Planta de les excavacions a les sales de sosteniment de l'antic refector.	85
Fig.25. Restes del sistema defensiu de la porta i la torre construïda al segle V.	85
Fig.26. Paviment d' <i>opus signinum</i> . Nau de la Catedral.	87
Fig.27. Fragment de cornisa trobat a la Catedral	87
Fig.28. Sondeig realitzat a les escales de la Catedral	89
Fig.29. Planta de l'edifici del Col·legi d'Arquitectes.	90
Fig.30. Planta general de les excavacions al c/ Alemanys,	94
Fig.31. Sector de la plaça de Sant Domènec, amb el portal Rufí.	95
Fig.32. Restes de la muralla a tocar el portal Rufí	96
Fig.33. Planta i alçat de les estructures recuperades al Museu d'Història.	98
Fig.34. Restitució de la ciutat romana de <i>Gerunda</i> .	99
Fig.35. Restes de la muralla republicana a la zona de Sobreportes.	101
Fig.36. Tram de la muralla a la zona de la plaça sant Domènec- portal Rufí.	103
Fig.37. Planta de la ciutat amb les <i>insulae</i> teòriques.	104
Fig.38. Sector de migdia de les muralles.	106
Fig.39. Planta general de la ciutat amb indicació de les diferents portes.	107
Fig.40. Secció evolutiva del portal de Sobreportes.	108
Fig.41. Planta i secció de les restes de la torre de flanqueig de la porta sud.	109
Fig.42. Restitució de la porta del fòrum en època tardoantiga.	110
Fig.43. El portal Rufí des de la plaça de sant Domènec.	111
Fig.44. Restitució de la porta Gironella.	112
Fig.45. Restitució de la porta de marbre.	113
Fig.46. Porta arc, conservada al castell medieval de Gironella.	114
Fig.47. Reconstrucció de la secció nord sud del fòrum.	115
Fig.48. Excavació al replà superior de les escales de la Catedral.	117
Fig.49. Estructures recuperades al Museu d'Història.	119
Fig.50. Mil·liari recuperat a la zona de Palau (IRCIII, 193).	121
Fig.51. Pedestal amb la dedicatòria a <i>Lucius Plotius Asprenas</i> (IRCIII)	122
Fig.52. Planta de la plana de Girona amb indicació de les vil·les suburbanes.	128

Vil·la del pla de l'Horta

Fig.53. Planta de les restes de la vil·la del Pla de l'Horta localitzades el 1970	131
Fig.54. Planta general de les excavacions (2012).	133
Fig.55. Planta general de la vil·la amb indicació dels àmbits i estructures citats al text.	134
Fig.56. Banda nord de l'àmbit 1.	135
Fig.57. Mur d'època republicana (M-110)	136
Fig.58. Banda sud oest de l'àmbit 1 i restes de l'àmbit 2.	138
Fig.59. Prolongació del mur M-110 dins l'àmbit 3.	139
Fig.60. Restes del nimfeu dins l'àmbit 3.	139
Fig.61. Banda oest de l'àmbit 4.	140
Fig.62. Extrem est de l'àmbit 4.	141
Fig.63. L'àmbit 5 abans i després de les excavacions dels darrers anys.	141
Fig.64. Restes del petit dipòsit de l'àmbit 5.	142
Fig.65. Mur d'època republicana M-170.	143
Fig.66. Àmbit 6 amb el mur M-140 al centre.	144
Fig.67. Vista aèria de l'àmbit 7.	145
Fig.68. Conjunt de canalitzacions de la banda sud de l'àmbit 7.	145
Fig.69. Àmbit 8.	146
Fig.70. Àmbit 10.	147
Fig.71. Vista general del pati, àmbit 11.	148
Fig.72. Nimfeu.	149
Fig.73. Àmbit 12.	149
Fig.74. Àmbit 13.	150
Fig.75. Canalització de l'àmbit 14.	150
Fig.76. Vista general de l'àmbit 15 amb els paviments de mosaic i <i>sectile</i> .	151
Fig.77. Extrem sud de l'àmbit 16.	152
Fig.78. Paviment de <i>tegulae</i> de l'àmbit 17.	153
Fig.79. Vista general de l'àmbit 17 des del sud.	154
Fig.80. Restes del magatzem de dòlies.	154
Fig.81. Dipòsit A18 en procés d'excavació.	155
Fig.82. Dipòsits dels àmbits 17 i 18 al final de la seva excavació.	155
Fig.83. Dipòsit A23 en procés d'excavació.	155
Fig.84. Àmbit 19.	156
Fig.85. Àmbit 22.	157
Fig.86. Àmbit 24.	157
Fig.87. Àmbit 25.	158
Fig.88. Àmbits 19, 24, 25, 26, 27 i 28.	159
Fig.89. Porticat de llevant (àmbit 29).	159
Fig.90. Àmbit 31 amb el paviment de lloses destruït per les fonamentacions modernes.	160
Fig.91. Detall del mosaic PH1.	161
Fig.92. Restitució del mosaic PH1.	161
Fig.93. Restitució de mosaic PH2	162
Fig.94. Restitució del mosaic PH3.	163
Fig.95. Mosaic PH4.	163
Fig.96. Mosaic PH5.	164
Fig.97. Paviment PH6	164
Fig.98. Mosaic PH8.	165
Fig.99. Paviment de <i>sectile</i> PH9.	166
Fig.100. Paviment PH10.	167
Fig.101. Interior de l'aqüeducte.	168
Fig.102. Planta general de l'edifici en època republicana.	169
Fig.103. Planta general de l'edifici en època augustal.	171
Fig.104. Planta general de l'edifici en època flàvia.	176
Fig.105. Planta general de l'edifici en època severiana.	179

Fig.106. Gerres localitzades al mur sud del pati.	182
Fig.107. Planta general de l'edifici al segle IV.	183
Fig.108. Darreres reformes.	187
Vil·la de Montfullà	
Fig.109. L'església de sant Pere de Montfullà, situada sobre l'antiga vil·la.	189
Fig.110. Planta general de la vil·la i de les estructures de l'actual església.	190
Fig.111. Façana sud de l'edifici.	191
Fig.112. Estructures de la banda sud de la vil·la.	192
Fig.113. Paviment de mosaic.	193
Vil·la de sant Menna de Viilablareix	
Fig.114. L'església de sant Menna vista des del camp baix.	199
Fig.115. Planta general de la vil·la.	200
Fig.116. Restes del dipòsit de la zona 1.	201
Fig.117. Claveguera	201
Fig.118. Planta de la zona II.	202
Fig.119. Restes dels banys de la vil·la.	203
Fig.120. Evolució del sector dels banys	208
Fig.121. Restitució dels banys.	209
Vil·la de can Pau Birol	
Fig.122. Mosaic del circ a l'actualitat.	216
Fig.123. Aquarel·la que reproduïx l'estat del mosaic del circ al sgle XIX.	217
Fig.124. Emblema del mosaic de Bel·lerofontes.	218
Fig.125. Aquarel·la que reproduïx el tapís del mosaic de Bel·lerofontes.	218
Fig.126. Emblema del mosaic de Teseu i Ariadna.	219
Fig.127. Interpretació de l'estructura de la vil·la.	223
Fig.128. Proposta d'interpretació de l'estructura de la vil·la de can Pau Birol.	230
Fig.129. Planta de l'entorn immediat de <i>Gerunda</i> amb indicació dels espais funeraris.	244
Fig.130. Restes d'un monument funerari al portal del fòrum.	245
Fig.131. Fragment de placa amb epígraf funerari.	246
Fig.132. Excavacions als Banys Àrabs..	247
Fig.133. Planta de les excavacions realitzades els anys 1984 i 1986 a sant Feliu.	249
Fig.134. Planta de les excavacions realitzades a l'interior de l'església de sant Feliu.	252
Fig.135. Sondeig 1, realitzat a la capçalera de l'església.	254
Fig.136. Tomba de <i>tegulae</i> trobada al sondeig 2.	255
Fig.137. Sarcòfags conservats a l'església de sant Feliu.	258
Fig.138. Fragment de relleu trobat a la torre de la porta <i>Onnaris</i> .	260
Fig.139. Incineració trobada a la plaça del Pallol.	261
Fig.140. Distribució de les tombes trobades sota el paviment de <i>signinum</i> al Mercadal..	264
Fig.141. Planta de les excavacions a l'església de sant Nicolau .	265
Fig.142. Restes del mausoleu de Palau.	267
Fig.143. Planta de les excavacions realitzades a la necròpolis de la vil·la de sant Menna.	268
Fig.144. Monument funerari de la Torratxa.	268
Fig.145. Accés a la cambra funerària de la Torratxa.	269
Fig.146. Restes del monument situat a l'extrem est de la zona excavada.	270
Fig.147. Restes del monument funerari del Temple.	272
Fig.148. Tomba de <i>tegulae</i> del Pla de l'Horta.	273
Fig.149. Planta de la necròpolis romana i visigoda del Pla de l'Horta	274
Fig.150. Pedestal conservat a sant Daniel.	278
Fig.151. Reconstrucció ideal de la necròpolis nord de la ciutat.	281
Fig.152. Planta general de les restes del <i>castellum</i> .	292
Fig.153. Vista aèria del <i>castellum</i>	294
Fig.154. Planta general de la Casa del Racó.	296
Fig.155. Planta de la Casa del racó amb indicació de les diferents fases de l'edifici.	297
Fig.156. Planta dels sectors excavats al Bosc de Torre del Bac.	300

Fig.157. Planta de la zona dels forns.de Fornells.	300
Fig.158. Vista aèria de la ciutat romana 'Empúries.	311
Fig.159. Planta de la ciutat romana de <i>Baetulo</i> .	312
Fig.160. Planta general de la suposada vil·la de Mas Gusó.	313
Fig.161. Estructures de l' <i>oppidum</i> del puig d'en Rovira.	317
Fig.162. Excavacions al sitjar del Bosc del Congost.	318
Fig.163. El sector nord de les muralles de <i>*Kerunta</i> poc abans del seu abandonament.	319
Fig.164. Restitució de la ciutat de <i>Gerunda</i> on s'aprecien els importants desnivells.	321
Fig.165. Excavacions a l'interior de la Catedral.	322
Fig.166. Planta de Girona on es marquen els diferents burgs i barris d'època medieval.	323
Fig.167. Vista aèria del sector nord est de la vil·la del Pla de l'Horta.	325
Fig.168. Estructures del possible cos de guàrdia a la muntanya de sant Julià de Ramis.	330
Fig.169. Detall de l' <i>opus sectile</i> de la vil·la del Pla de l'Horta.	330
Fig.170. Detall de les excavacions de la vil·la de sant Menna (Vilablareix).	338
Fig.171. Capitell de pedra sorrenca trobat al portal sud de la ciutat.	339
Fig.172. Bust masculí de pedra sorrenca trobat al portal sud de la ciutat.	339
Fig.173. Excavacions al c/ Alemanys,5.	344
Fig.174. Hipocaust de l'absis de la vil·la del Pla de l'Horta.	345
Fig.175. Restitució de la primera fase del nimfeu del Pla de l'Horta.	346
Fig.176. Estat actual del dipòsit-banyera de la vil·la de can Pau Birol.	347
Fig.177. <i>Praefurnium</i> de la vil·la del Pla de l'Horta.	349
Fig.178. Detall de la reforma del nimfeu del Pla de l'Horta.	350
Fig.179. Restitució de la vil·la del Pla de l'Horta a finals del segle II dC.	351
Fig.180. Planta del sector de sales d'aparat de la vil·la del Pla de l'Horta.	351
Fig.181. Restitució dels monuments funeraris de la necròpolis de sant Menna.	354
Fig.182. Restitució del monument funerari de la vil·la del Temple d'Aiguaviva.	355
Fig.183. Restitució del complex defensiu de les <i>Clausurae</i> .	362
Fig.184. Restitució del <i>castellum</i> de sant Julià de Ramis al segle IV dC.	365
Fig.185. Detall del mosaic del circ de la vil·la de can Pau Birol	371
Fig.186. Mosaic amb dedicatòria a Vitalis de la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar).	373
Fig.187. Detall de les tombes de l'interior de l'església de sant Feliu.	374
Fig.188 Sarcòfag provinent del cementiri del Mercadal.	376
Fig.190. Restitució del palau del <i>comes</i> .	386
Fig.191. Estructures posteriors a la vil·la del Pla de l'Horta.	388
Fig.192. Hipòtesis reconstructives de la planta de la basílica de sant Feliu.	391
Fig.193. Restitució del <i>castellum</i> en època tardoantiga.	392
Fig.194. Plànol de la plana de Girona amb les vil·les i termes documentats als segles IX-X.	394

RESUM

La tradicional caracterització d'una *ciuitas* romana com una entitat que es pot dividir en *urbs* i *ager* tot sovint oblida un tercer espai, el *suburbium*, un espai de límits indefinits que tenia una extensió més o menys gran en funció de la topografia, la facilitat de comunicació amb el nucli urbà, o les pròpies dimensions i necessitats de la *urbs*. Es tractava d'un espai situat fora del *pomerium*, els límits sagrats de la ciutat, que podia arribar a estar densament urbanitzat i en el que s'hi desenvolupaven tota mena d'activitats: residencials, industrials, agrícoles, militars, funeràries...

El *suburbium* romà era diferent del que actualment se sol entendre amb aquest terme. No era un espai secundari ni complementari; el suburbi romà era part integral de la ciutat, fins al punt que algunes de les activitats, com la funerària, només es podien desenvolupar legalment en aquest espai i mai dins el *pomerium*.

El coneixement i estudi dels espais suburbials resulta essencial per entendre la pròpia evolució de les ciutats en època romana. Tot i això són pocs els estudis que analitzen els espais suburbials en època romana a la península Ibèrica de forma monogràfica. Tot sovint molts dels elements que conformen els suburbis, especialment les *uillae* suburbanes, s'analitzen com elements integrants del *territorium* sense atendre a les seves especificitats. Quan es planteja anàlisis dels suburbis es fan estudiant un aspecte concret, normalment el món funerari, però gairebé mai d'una forma integral que analitzi la totalitat d'aspectes i activitats que en ell s'hi desenvolupen.

Si el coneixement d'aquest espai és important per a la comprensió de qualsevol *ciuitas*, en casos com el de la ciutat de *Gerunda*, on l'arqueologia i la documentació han estat molt gasives a l'hora d'aportar-nos informacions referents al propi nucli urbà, resulta essencial, convertint-se pràcticament en la principal forma d'avançar en el coneixement de l'evolució de la ciutat.

El present treball de tesi doctoral pretén aprofundir en el coneixement de la ciutat de *Gerunda* en època romana emprant com a principal font d'informació les dades referents al seu *suburbium*, especialment gràcies als projectes arqueològics desenvolupats els darrers anys.

El treball es divideix en diversos blocs. Els primers apartats serveixen per contextualitzar l'estudi. Així, en primer lloc es realitza una anàlisi del terme *suburbium* tant a les fonts clàssiques com a la historiografia moderna.

En un segon apartat es contextualitza el marc de l'estudi tant geogràficament com històrica, analitzant la situació al territori en el moment de la fundació de la ciutat.

El següent gran bloc el constitueix la recopilació de totes les dades disponibles, sobretot arqueològiques, reunint tots els treballs realitzats tant a l'interior del *pomerium* com a l'àrea suburbial. Com ja hem comentat, el suburbi era part integral de la ciutat i, per tant, el seu estudi s'ha de realitzar de forma conjunta.

La recopilació de les dades referents a l'espai suburbial s'estructura en diferents apartats, ate-

nent a les diferents activitats (món funerari, habitatge, estructures militars...) i contextualitzant les especificitats de cada una d'aquestes activitats.

El següent gran bloc consisteix en la presentació de l'evolució històrica de la ciutat des de la seva fundació fins al final del període romà. En aquest bloc es presenten de forma ordenada les dades aplegades intentant construir un discurs coherent que permeti resseguir la història de la ciutat.

Les motivacions que portaren a la fundació de la ciutat, molt relacionades amb raons estratègiques i de control de la via Augusta, condicionen tota la història de Girona, no solament en època romana sinó pràcticament fins al segle XX.

El suburbi apareix de forma paral·lela a la pròpia fundació de la ciutat. El territori de la plana de Girona es converteix en una extensió de la ciutat tant des del punt de vista militar, com funerari o d'habitatge, especialment pel que fa a l'habitatge de les classes altes, les vil·les suburbanes. Les dades disponibles dibuixen un nucli urbà convertit en un centre de poder polític, administratiu i religiós, però en el que sembla que la funció residencial podia ser secundària. No solament les escasses restes recuperades a l'interior de la ciutat semblen mostrar-ho sinó també altres elements com les dimensions limitades de l'espai funerari. Per contra, una corona de vil·les suburbanes, situades gairebé sempre als límits de la plana, lluny de les àrees inundables i/o més aptes per al conreu, mostra la importància d'un petit nucli de grans famílies adinerades que, habitant fora del nucli urbà, en devien controlar la seva administració. La importància d'aquests habitatges arriba al punt que ben aviat els propietaris prefereixen enterrar-se a les seves finques abans que a les necròpolis situades a l'entorn del recinte emmurallat.

En època republicana la funció militar de la ciutat es fa ben palesa, no solament a través de les seves muralles sinó també amb l'ús dels espais suburbials amb finalitats militars.

El principat d'August suposa un canvi essencial en l'estructura de moltes de les vil·les suburbanes, ja existents des de feia unes dècades. L'extensió de l'ús de materials com l'*opus caementicium* en àmbits privats impulsa un procés de monumentalització de molts d'aquests habitatges privilegiats, mostrant tant la riquesa d'algunes de les grans famílies, però també el grau de coneixement i d'identificació d'aquestes amb les modes imperants a la península Itàlica en aquells moments.

Després del principat d'August i la pacificació del territori, la ciutat i el suburbi comencen a evolucionar per convertir-se en el centre polític, administratiu i econòmic del territori, com ho denoten les diferents fases evolutives de les vil·les suburbanes, cada cop amb un major nivell de luxe, però també amb un major paper econòmic.

En època baix imperial la ciutat recupera la seva funció estratègica i militar. La reforma de les muralles i la construcció d'un *castellum* al suburbi en són bona mostra.

També es detecten certes transformacions en l'estructura social i ideològica. La presència d'un important nucli cristià, estructurat a l'entorn del culte al màrtir Feliu, porta canvis en el món religiós i funerari, amb una concentració dels espais funeraris i una aparent aglutinació de la comunitat i un abandonament d'algunes de les necròpolis de les vil·les suburbanes.

Quan el sistema polític i administratiu romà desapareix també ho fa el suburbi. La ciutat es contrau sobre si mateixa. Quan en època medieval reaparegui el suburbi, ho farà sota concepcions molt diferents.

RESUMEN

La tradicional caracterización de una ciudad romana como una entidad que se puede dividir en *urbs* y *ager* a menudo olvida un tercer espacio, el *suburbium*, un espacio de límites indefinidos que tenía una mayor o menor extensión en función de la topografía, la facilidad de comunicación con el casco urbano, o las propias dimensiones y necesidades de la urbe. Se trataba de un espacio situado fuera del *pomerium*, los límites sagrados de la ciudad, que podía llegar a estar densamente urbanizado y en el que se desarrollaban todo tipo de actividades: residenciales, industriales, agrícolas, militares, funerarias...

El *suburbium* romano era diferente de lo que actualmente se suele entender con este término. No era un espacio secundario ni complementario; el suburbio romano era parte integral de la ciudad, hasta el punto que algunas de las actividades, como la funeraria, sólo se podían desarrollar legalmente en este espacio y nunca dentro del *pomerium*.

El conocimiento y estudio de los espacios suburbanos resulta esencial para entender la propia evolución de las ciudades en época romana. Sin embargo son pocos los estudios que analizan los espacios suburbanos en época romana en la Península Ibérica de forma monográfica. A menudo muchos de los elementos que conforman los suburbios, especialmente las *uillae* suburbanas, se analizan como elementos integrantes del *territorium* sin atender a sus especificidades. Cuando se plantean análisis de los suburbios se hacen estudiando un aspecto concreto, normalmente el mundo funerario, pero casi nunca de una forma integral que analice la totalidad de aspectos y actividades que en él se desarrollan.

Si el conocimiento de este espacio es importante para la comprensión de cualquier ciudad, en casos como el de la ciudad de *Gerunda*, donde la arqueología y la documentación han sido muy tacañas a la hora de aportarnos informaciones referentes al propio casco urbano, resulta esencial, convirtiéndose prácticamente en la principal forma de avanzar en el conocimiento de la evolución de la ciudad.

El presente trabajo de tesis doctoral pretende profundizar en el conocimiento de la ciudad de *Gerunda* en época romana utilizando como principal fuente de información los datos referentes a su *suburbium*, sobretodo gracias a los proyectos arqueológicos desarrollados en los últimos años.

El trabajo se divide en varios bloques. Los primeros apartados sirven para contextualizar el estudio. Así, en primer lugar se realiza un análisis del propio término *suburbium* tanto en las fuentes clásicas como la historiografía moderna. En un segundo apartado se contextualiza el marco del estudio tanto geográfica como históricamente, analizando la situación en el territorio en el momento de la fundación de la ciudad.

El siguiente gran bloque lo constituye la recopilación de todos los datos disponibles, sobre todo arqueológicos, reuniendo todos los trabajos realizados tanto en el interior del *pomerium* como el área suburbial. Como ya hemos comentado, el suburbio era parte integral de la ciudad y por lo tanto su estudio debe realizarse de forma conjunta. La recopilación de los datos referentes al espacio suburbial se estructura en diversos apar-

tados, atendiendo a las diferentes actividades (mundo funerario, vivienda, estructuras militares...) y contextualizando las especificidades de cada una de estas actividades.

El siguiente gran bloque consiste en la presentación de la evolución histórica de la ciudad desde su fundación hasta el final del período romano. En este bloque se presentan de forma ordenada los datos recogidos intentando construir un discurso coherente que permita recorrer la historia de la ciudad.

Las motivaciones que llevaron a la fundación de la ciudad, muy relacionadas con razones estratégicas y de control de la vía Augusta, condicionan toda la historia de Girona, no sólo en época romana sino prácticamente hasta el siglo XX.

El suburbio aparece de forma paralela a la propia fundación de la ciudad. El territorio de la llanura de Girona se convierte en una extensión de la ciudad tanto desde el punto de vista militar, como funerario o de vivienda, especialmente en cuanto a la residencia de las clases altas, las villas suburbanas. Los datos disponibles dibujan un núcleo urbano convertido en un centro de poder político, administrativo y religioso, pero en el que parece que la función residencial podía ser secundaria. No sólo los escasos restos recuperados en el interior de la ciudad parecen demostrarlo sino también otros elementos como las dimensiones limitadas del espacio funerario. Por contra una corona de villas suburbanas, situadas casi siempre en los límites de la llanura, lejos de las áreas inundables y/o más aptas para el cultivo, muestra la importancia de un pequeño núcleo de grandes familias adineradas que, habitando fuera del casco urbano, controlaban su administración. La importancia de estas viviendas se demuestra en aspectos como el funerario, ya que pronto los propietarios prefieren enterrarse en sus fincas antes que en las necrópolis situadas en el entorno del recinto amurallado.

En época republicana la función militar de la ciudad se hace patente, no sólo a través de sus murallas sino también con el uso de los espacios suburbanos con fines militares.

El principado de Augusto supone un cambio esencial en la estructura de muchas de las villas suburbanas, ya existentes desde hacía unas décadas. La extensión del uso de materiales como el *opus caementicium* en ámbitos privados impulsa un proceso de monumentalización de muchas de estas viviendas privilegiadas, mostrando tanto la riqueza de algunas de las grandes familias, pero también el grado de conocimiento y de identificación de éstas con las modas imperantes en la Península Itálica en aquellos momentos.

Después del principado de Augusto y la pacificación del territorio, la ciudad y el *suburbium* comienzan a evolucionar para convertirse en el centro político, administrativo y económico del territorio, como lo denotan las diferentes fases evolutivas de las villas suburbanas, cada vez con un mayor nivel de lujo, pero también con un mayor papel económico.

En época bajo imperial la ciudad recupera su función estratégica y militar. La reforma de las murallas y la construcción de un *castellum* en el suburbio son buena muestra. También se detectan ciertas transformaciones en la estructura social e ideológica. La presencia de un importante núcleo cristiano, estructurado en torno al culto al mártir Félix, trae cambios también en el mundo religioso y funerario, con una concentración de los espacios funerarios y una aparente aglutinación de la comunidad, así como un abandono de algunas de las necrópolis de las villas suburbanas.

Cuando el sistema político y administrativo romano desaparece, también lo hace el suburbio. La ciudad se contrae sobre sí misma. Cuando en época medieval reaparezca el suburbio, lo hará bajo concepciones muy diferentes.

ABSTRACT

Traditionally, a Roman *ciuitas* is characterized as an entity integrated by *urbs* and *ager* but there is a third space often forgotten. This is the *suburbium*, an area with undefined borders that was more or less large depending on topography, communications with the urban nucleus or the size and needs of the *urbs*. It was outside the *pomerium* –the sacred boundaries of the city–, it could be densely urbanized and was the place where all kind of activities were performed: residential, industrial, agricultural, military, funerary, etc.

Roman *suburbium* was different from the present-day meaning of the word suburb. It was not a secondary or supplementary space, but an integral part of the city. Indeed some activities, as funerary ones, must only take place legally in this area, never within the *pomerium*.

The study and knowledge of the suburban spaces are essential for understanding the evolution of the cities in Roman times. However, few surveys analyse in depth the suburban spaces in the Roman period in the Iberian Peninsula. Usually, some elements that integrate suburbs, especially the suburban *uillae*, are analysed as elements conforming the *territorium* without regard to their specificities. When the scholars study the suburbs, they focus on one determined aspect –often the funerary world– but rarely from an integral point of view analysing all aspects and activities that take place in it.

If the knowledge of this space is important for understanding any *ciuitas*, in cases such of the city of *Gerunda* –where archaeological and written documents are scanty for providing information concerning the town– this become essential to the point of being almost the primary way for advancing knowledge of the evolution of the city.

This doctoral thesis aims to go deep on the knowledge of the city of *Gerunda* in the Roman period using as a main source of information the data about its *suburbium*, especially thanks to several archaeological projects developed for the last years.

Our survey is organized in different parts. First sections put in context the study. Thus, we start from an analysis of the meaning of the term *suburbium* both in classical texts and modern historiography.

The second part put in context the geographic and historic frame of the research analysing the situation on the territory in the time of foundation of the city.

Next section is formed by the compilation of all available data, specially the archaeological ones, gathering all the surveys carried out both inside the *pomerium* and in the suburban area. As we said, suburb was an integral part of the city; therefore their study should be performed together.

Compilation of data concerning suburban space is organized in several sections according to different kind of activities (funerary world, housing, military structures, etc.) and putting in context the specificities of each one.

Next part consists of offering the historical evolution of the city from the foundation until the end of the Roman period. This section shows orderly the collected information trying to build a coherent discourse that allows tracing the history of the city.

The motives that led to the founding of the city, closely related to strategic reasons and the aim of controlling the *uia Augusta*, conditioned the entire history of Girona, not only in Roman times but also until the 20th century.

Suburb appears parallel to the foundation of the city. The territory of the plain of Girona becomes an extension of the city from the military, funerary or residential points of view, especially regarding the residency of the upper classes, whose members owned suburban *uillae*. Available information draws a town as a centre of political, administrative and religious power but with a secondary importance of the residential functions. This is shown not only by the scarce remains recovered inside the city but also by other elements such as the limited size of the funerary space. In contrast, a ring of suburban *uillae*, almost always located in the boundaries of the plain, away from flood areas and/or more suitable for cultivation, shows the importance of a small group of wealthy families that lived outside the town but controlled its administration. The importance of these homes is marked by elements such as the preference of the owners to be buried in their own estates, not in the cemeteries located around the walls.

In the Republican period military function of the city is evident not only by the walls but also by the military aims of suburban areas.

In the time of Augustus' principate the structure of many suburban *uillae*, which existed since some decades ago, experimented essential changes. The extension of the use of materials such as *opus caementicium* in private sphere drives a monumentalization process of many of these privileged houses, showing the wealth of some great families and the level of knowledge and identification of those with the prevailing modes in the same moment in the Italic peninsula.

After the reign of Augustus and the pacification of the territory, the city and the suburb evolved to become the political, administrative and economic centre of the territory, as different phases of suburban *uillae* show: the level of luxury grows as well as their economic role.

In the Low Empire the city recovers its old strategic and military functions. The reform of the walls and the building of a *castellum* in the suburb are good examples.

Also some transformations are detected in social and ideological structures. The existence of an important Christian nucleus structured around the cult of Felix martyr carried changes in the religious and funerary worlds, with a concentration of burial areas and an apparent concentration of the community and the abandonment of some necropolis of suburban *uillae*.

When Roman political and administrative system disappears, the same happens with the suburb. The city closes on itself. Later, when in medieval times the suburb appears again, the conception will be very different.

1. PRESENTACIÓ. MOTIVACIÓ DE L'ESTUDI

La majoria d'investigadors decideixen el tema de la seva tesi doctoral amb la intenció d'aprofundir en temàtiques que els motiven, engresquen i pels quals estan interessats, en algunes ocasions, des de molts anys abans de finalitzar la seva carrera acadèmica. En alguns aspectes aquesta és la base sobre la que s'assenta la tria de la temàtica d'aquesta investigació, però a més, i a diferència de molts altres estudis, és també fruit d'un altre sentiment: la frustració.

La primera excavació arqueològica en la qual vaig poder participar com estudiant universitari, va ser l'any 1988 a la caserna d'Alemanys de Girona. Aquella excavació va suposar un canvi essencial en l'orientació de la meva recerca. Fins aquell moment havia orientat la meva carrera d'història cap a la història contemporània però aquella excavació em va obrir un nou món. La quantitat de sorpreses que ofereix en el seu dia a dia l'arqueologia, en la qual cada excavació i cada dia de treball et pot ajudar a respondre determinats interrogants històrics, o per contra obrir-ne de nous; on cada investigació pot obligar-te a revisar els teus plantejaments previs, on has de ser capaç d'adaptar les teves hipòtesis de treball a les noves dades i on la veritat absoluta generalment defuig a l'investigador, planteja uns reptes que penso que cap investigador pot rebutjar.

L'any 2010 es va tancar en certa manera un cercle. Aquell any vaig participar, ja com arqueòleg, director responsable dels treballs, en una nova campanya d'excavacions al mateix solar de caserna d'Alemanys. Ambdues excavacions, molt interessants i importants per poder establir alguns elements de l'evolució històrica de la ciutat de Girona tardoantiga i medieval, varen posar de manifest, per contra, les dificultats amb que es troba l'arqueologia per poder documentar el moment més reculat de la història de la ciutat, l'època romana. Aquesta dada no era altra cosa que la confirmació d'una problemàtica que ja havia apreciat en altres indrets. Al llarg d'aquests més de vint anys he participat i dirigit moltes de les excavacions arqueològiques desenvolupades a la ciutat de Girona, sobretot gràcies a la meva integració en el grup de recerca del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Girona. Aquestes excavacions han ajudat a realitzar un salt qualitatiu important en el coneixement de la història de la ciutat de Girona, però en totes elles les dades referents a l'època romana han estat escasses, fragmentàries, i, sovint, decebedores.

Havien passat més de vint anys entre una excavació i l'altra i el volum de coneixements que teníem per entendre i explicar aquest període històric, tot i haver avançat, no es corresponien amb la quantitat d'excavacions i projectes arqueològics desenvolupats en el nucli urbà de Girona en aquest període de temps. D'aquí el sentiment de frustració. Aquella excavació va refermar el convenciment que ja tenia de feia alguns anys de que calia cercar noves vies d'investigació que ens permetessin intentar reconstruir aquesta fase de la història de la ciutat, superant els problemes que les peculiaritats i especificitats de Girona plantegen als historiadors i arqueòlegs per intentar reconstruir els primers segles de la seva història. La manca d'informació específica obligava, i encara obliga, massa sovint a recórrer a explicacions generalistes o a la comparació amb les entitats urbanes properes per tal d'intentar omplir els buits de la història de la ciutat. El problema, però, és que la ciutat de *Gerunda* no és una ciutat "tradicional". La conjuntura de la seva fundació, la seva ubicació i la seva funció estratègica condicionen bona part de la seva estructura i història, no solament en època romana, sinó al

llarg de bona part de l'època medieval i moderna. Per tant l'aplicació tal qual de conceptes i models externs podia portar en ocasions a errors interpretatius importants.

És en aquest punt que va semblar clar que l'única forma d'obtenir major informació era ampliar el territori objecte d'estudi i aquí és on entra en joc un espai que tot sovint ha passat desapercbut per la majoria d'arqueòlegs i historiadors: el *suburbium*. Aquest espai, situat fora de la ciutat, però indissociable a aquesta és un espai ideal per obtenir part de la informació que el nucli urbà sembla obstinat en no proporcionar. En un primer moment es va plantejar la possibilitat d'ampliar aquest estudi a tot el *territorium* de la *ciuitas*, però ben aviat va semblar clar que aquest no proporcionaria la informació que es cercava. El món rural podia presentar en determinats moments una evolució diferent a la de la ciutat, podia viure, en certa mesura, d'esquenes o al marge de les vicissituds polítiques i socials del nucli urbà, d'una forma fins a cert punt independent. El suburbi no. En ell hi vivien, hi treballaven i s'hi enterraven els habitants de la ciutat. No podia evolucionar al marge del nucli urbà per la senzilla raó que el suburbi en època romana és, per definició, ciutat.

El present estudi és un intent d'avançar en el coneixement de la història de la *Gerunda* romana des d'una perspectiva diferent a la tradicional, utilitzant no solament les dades proporcionades pel nucli urbà sinó també aquelles que ens proporcionen els jaciments del seu entorn, entenent que aquests també formen part no solament de la *ciuitas* sinó també de la *urbs*.

2.OBJECTIUS. MÈTODE DE TREBALL I ESTRUCTURA DE L'OBRA

Quan s'analitza la història en època romana d'un determinat territori es tendeix, tot sovint, a intentar omplir els buits de coneixement recorrent a tot un seguit de trets comuns sobre la societat de l'època o als coneixements disponibles dels territoris propers.

El problema d'emprar aquesta mena d'informació és que la generalització tot sovint és un error, i allò que val com a concepte genèric per fer macrohistòria no és aplicable a un territori concret.

Pel que fa a les quatre *ciuitates* que estructuren el nord est peninsular en època romana presenten entre si tot un seguit de trets comuns, però al mateix temps i de forma més destacada, presenten tot un seguit de peculiaritats i especificitats que dificulten la presentació d'una imatge uniforme, responent a un únic model funcional i evolutiu. Les diferències no es limiten a la forma urbana sinó a una molt diversa evolució històrica, iniciada en la majoria de casos per les diferents conjuntures que portaren a la seva fundació.

Així, i pel que fa a la seva forma física, mentre *Gerunda*, i *Emporiae* presenten una estructura urbana que podríem anomenar "clàssica", on es detecten amb claredat la presència dels principals espais i edificis que caracteritzen una ciutat romana, en el cas d'*Aquae Calidae* cada dia sembla més clara la inexistència d'un autèntic nucli urbà, i es mantenen els dubtes a l'entorn de *Blandae* que no ha proporcionat mai elements suficients per definir la seva possible estructura urbana. Pel que fa a l'evolució de les diverses entitats, mentre *Gerunda* anirà guanyant en importància i influència, *Emporiae* iniciarà ràpidament un llarg procés de decadència urbana que culminarà a finals del segle III dC amb l'abandonament total de bona part de l'espai urbà i el seu replegament cap a la zona de l'antiga *Palaiapolis*. La història d'*Aquae Calidae*, fins allà on la podem resseguir, és en realitat la de les seves instal·lacions balnears, mentre que *Blandae* és un gran desconegut, present a les fonts però a dia d'avui pràcticament absent arqueològicament.

Per tant si l'objectiu general del present estudi és el d'avançar en la reconstrucció de la història de la ciutat en època romana, cal tenir sempre presents les especificitats que presenta *Gerunda*, especificitats que creiem que venen condicionades per la conjuntura de la seva fundació i la seva ubicació topogràfica i geoestratègica i que condicionaran tota la seva història. Al mateix temps aquesta anàlisi no tindrà massa sentit si no ens permet aprofundir en el coneixement de la seva integració en les estructures socials, econòmiques i administratives de l'època.

Tradicionalment els estudis de les ciutats romanes es realitza o bé analitzant exclusivament el nucli urbà o integrant la totalitat de la *ciuitas*. En aquest estudi plantejarem una òptica diferent. No analitzarem la totalitat del *territorium* de la *ciuitas* per diverses raons. La primera és que actualment desconeixem quins eren els límits exactes de les *ciuitates* del nord est peninsular, però sobretot, perquè creiem que l'evolució del *territorium* pot no reflectir de forma fidedigne l'evolució del nucli urbà, el punt en el que pretenem centrar el nostre estudi. El territori, i les estructures socioeconòmiques que s'hi localitzen poden tenir una existència semiindependent dels avatars i fets succeïts al nucli administratiu de la *ciuitas*. Per contra incorporarem a l'estudi, com element central, un espai que tot sovint passa desapercbut, el *suburbium*.

L'estudi d'aquest espai com a part integral de la ciutat és especialment important en casos com el de *Gerunda*, ateses les escasses dades disponibles referents al nucli urbà i la seva evolució.

El *suburbium* en època romana ha estat darrerament objecte d'atenció per part dels investigadors sobretot des del punt de vista de la seva definició i funció, però tot sovint massa centrat en l'anàlisi del suburbi per excel·lència, aquell que habitualment apareix esmentat a les fonts clàssiques, el de la ciutat de Roma¹, i amb menys intensitat aplicat a casos concrets, especialment en àmbit provincial.

A nivell català i fins i tot peninsular, no són habituals els estudis dels espais suburbials. Hi ha una manca absoluta d'estudis que analitzin el *suburbium* d'una determinada ciutat de forma integral. Quan aquesta mena d'estudis existeixen solen fer referència a un sector, un espai suburbial concret. Per contra, quan l'estudi és d'abast més global, abraçant tot el suburbi se solen analitzar aspectes concrets, generalment els vinculats a la seva utilització com espai funerari, i fins i tot en aquest cas, centrant-se en períodes cronològics determinats². Però sovint aquest interès no té a veure amb el suburbi en sí i la seva funcionalitat sinó amb altres qüestions que per força es desenvolupen en aquest espai. Així, per exemple i per raons òbvies, qualsevol investigador que pretengui analitzar el món funerari urbà en època romana s'ha de traslladar al suburbi, ja que en època romana estava prohibit enterrar dins les ciutats. Tot sovint en aquests estudis el suburbi no és considerat com un espai amb entitat pròpia, sinó simplement com l'emplaçament on legalment s'han de situar els difunts, fora del *pomerium*. És a dir, l'objecte d'anàlisi no és l'espai com element, sinó simplement com a continent. Si les necròpolis no se situessin a l'entorn de la ciutat sinó al seu interior la quantitat d'estudis dedicats a aquest espai seria molt menor. Per contra, precisament aquest mateix fet és una mostra que el suburbi i la ciutat són dos espais inseparables, ja que els cementiris urbans sempre formen part del suburbi, per imperatiu legal, almenys fins a finals de l'antiguitat.

Quan es tracta de l'anàlisi d'altres elements, com per exemple les vil·les, aquestes se solen integrar en estudis dedicats al *territorium* sense tenir en consideració les peculiaritats i especificitats que poden presentar respecte a altres vil·les allunyades dels centres urbans.

Darrerament s'han començat a presentar estudis que intenten oferir una visió global d'alguns d'aquests suburbis,³ com en el cas de *Tarraco* (Ciurana i Macias, 2010) o d'algun dels seus sectors⁴. Però fins i tot en aquests casos no se'n realitza una anàlisi conceptual ni es defineixen els seus límits teòrics. Serveixi d'exemple el cas de *Tarraco*. Quan s'analitza el suburbi l'àrea d'estudi es redueix a un perímetre de poc més d'un quilòmetre a tot l'entorn de la ciutat, abraçant sobretot aquells espais que configuren una continuïtat de la pròpia ciutat, però es deixen fora altres estructures i espais que conceptualment en podrien formar part. Així, les vil·les costaneres que se situen a les proximitats de la ciutat, com els Munts i el Moro, situades respectivament a 12 i 14 km al nord del nucli urbà, tot resseguint la costa, no s'inclouen en cap estudi que tracti aquesta problemàtica, tot i que conceptualment podrien ser considerades vil·les suburbanes de la capital provincial.

1 Veure el capítol corresponent a la definició de *suburbium* en el present estudi.

2 Així, Beltran analitza la cristianització del suburbium barceloní (Beltran, 2010), mentre que d'altres autors com Arbeiter (2010) o Chavarria (2010) analitzen qüestions concretes del procés de cristianització que afecten el *suburbium*. En altres casos s'analitza la xarxa viària (Busquets *et al*, 2009), per exemple.

3 Sobretot a partir del volum 18 de les Monografias Cordobesas que es va dedicar específicament a aquesta temàtica (Vaquerizo, 2010) on s'analitzen casos concrets d'Hispania i altres províncies occidentals.

4 Així s'ha fet analitzant darrerament el suburbi occidental de *Baetulo* (Antequera *et al*, 2010), o ja fa un parell de dècades amb el suburbi nord oriental de *Tarraco* (Arbeloa, 1987)

També al tenir present que cada suburbi presenta tot un seguit d'especificitats concretes que venen determinades per la pròpia història de cada ciutat, per la seva funció, les circumstàncies de la seva fundació i evolució i, també, per la seva topografia. Així, per exemple, la ciutat d'Empúries, que acabà englobant dos nuclis urbans diferents i que disposà de grans espais interiors destinats a habitatges, oferint fins i tot la possibilitat de construcció de grans *domus*, presenta aparentment un suburbi en el qual les vil·les suburbanes hi són escasses i on part de les estructures industrials es distribueixen dins la ciutat, sobretot a l'entorn del port.

Tarraco, per contra, com a capital provincial, presenta un gran creixement i el suburbi es converteix en alguns sectors en un autèntic barri, un *continentia aedificia* on els habitatges i els espais industrials han de conviure amb els monuments funeraris. Per altra banda el seu perímetre podria ser molt més extens, arribant a incloure vil·les situades a gairebé quinze quilòmetres del nucli urbà.

A d'altres ciutats costaneres com *Baetulo* i *Iluro* sembla que aprofitant la presència de la Via Augusta es desenvolupa un ampli suburbi, densament habitat que es distribueix al llarg del tram costaner de la Via i d'alguns camins secundaris.

Cap d'aquestes característiques sembla poder-se traslladar de forma automàtica a l'estudi de *Gerunda*, on les circumstàncies històriques i topogràfiques són molt diferents. Un panorama en definitiva eclèctic i canviant, en el qual cada suburbi és el reflex de la ciutat a l'entorn en el qual es crea, de la seva riquesa i del seu paper econòmic i polític i on les extrapolacions cap a d'altres poblacions, per properes que siguin, i més enllà d'alguns elements genèrics, poden ser perilloses si no es tenen presents en tot moment aquestes consideracions i especificitats. L'estudi del *suburbium* a diferència del de territoris més amplis, permet un major coneixement del nucli urbà, perquè aquest espai és part de la pròpia ciutat. El nivell de dependència establert entre ambdós espais fa que les transformacions a nivell social, econòmic o polític del nucli urbà tinguin immediatament un reflex al suburbi, cosa que no succeeix forçosament amb la resta del territori rural.

Un cop definit l'espai objecte d'anàlisi cal també establir els límits temporals. En el cas que ens ocupa aquests es corresponen amb els mateixos límits del *suburbium* tal com era entès en època romana.

El *suburbium* neix al mateix temps que la pròpia *ciuitas* de la qual depèn i acaba també amb aquesta. Els canvis en les estructures de poder que se succeeixen a les ciutats en el moment de la desaparició de l'imperi romà també suposen el final del suburbi tal com era entès fins llavors. Aquest canvi de concepció de l'espai, amb la desaparició de les grans vil·les suburbanes o la introducció dels espais funeraris a l'interior de la ciutat, entre altres transformacions, marca també el límit final de l'estudi proposat. L'espai situat fora de la ciutat seguirà essent ocupat i explotat però ja no respondrà a les concepcions del *suburbium* romà.

En definitiva, creiem que amb el nivell de coneixements disponibles actualment és l'estudi del territori més immediat de la ciutat el que més ens pot ajudar a entendre l'evolució de la *urbs* de *Gerunda*. Per aquesta raó, ens centrarem essencialment en l'anàlisi d'aquest territori, d'aquest *suburbium*, entès com un espai fora del *pomerium*, l'àrea sagrada que sovint defineix el nucli urbà, però directament vinculat a ell, en el qual, els elements i estructures existents viuen de cara al nucli urbà, per raó i en funció d'aquest. I aquest és un punt cabdal. La ciutat no es pot entendre sense el seu suburbi, però aquest no és res sense la ciutat de la qual forma part. No són dos espais independents, sinó íntimament relacionats. El suburbi és molt més sensible a les transformacions que es van produint en el nucli urbà del que podria ser-ho per exemple el *territorium* que tot i formar part formalment d'un *ciuitas* determinada pot tenir una evolució més independent.

L'anàlisi d'aquest espai té per objectiu intentar donar resposta a diverses qüestions entre les que podríem destacar.

-El rol estratègic de la ciutat i el paper que aquest element juga en la seva estructura i evolució.

-Les pautes d'ocupació del territori immediat de la ciutat i el paper de la topografia en les mateixes.

-El paper de les vil·les suburbanes com a espai residencial de les elits, i les diferències i similituds amb les vil·les rurals.

-Les pautes d'ocupació dels espais funeraris, un element suburbial per excel·lència, i la seva evolució.

-Les transformacions en les pautes d'ocupació en època baix imperial i el paper de la introducció del cristianisme a la ciutat.

2.1.-Les dificultats per l'estudi

El coneixement de la història de la ciutat romana de *Gerunda* ha viscut als darrers trenta anys dues fites prou clares. La primera va ser la tesi doctoral del dr. Josep Maria Nolla de l'any 1977, on es va posar en ordre tota la informació coneguda fins aquells moments i es varen establir tot un seguit de premisses referents a la forma i evolució de la ciutat que, amb els matisos corresponents, segueixen vigents encara avui dia i continuen essent l'eix director per la interpretació de la història de la ciutat (Nolla, 1977). En aquell estudi es va demostrar de forma taxativa, en contra del que la majoria d'investigadors pensaven fins llavors, la inexistència d'un *oppidum* ibèric ocupant els terrenys on es va edificar la ciutat romana i al mateix temps es va poder datar de forma clara el moment fundacional d'aquesta (primer terç del segle I aC) i el moment de refacció del circuit defensiu (finals del segle III dC).

El segon gran impuls s'ha assolit als darrers anys i és fruit dels treballs arqueològics desenvolupats a la ciutat, sobretot a partir de l'any 1998, moment en què, des de la Universitat de Girona, es varen endegar diversos projectes d'excavacions arqueològiques que han permès avançar en el coneixement de la ciutat. Però precisament aquestes darreres investigacions i excavacions, com ja hem comentat, són les que també han permès constatar que, per diverses circumstàncies, topogràfiques, històriques, urbanístiques..., l'arqueologia a l'interior del nucli urbà topa amb greus dificultats per poder avançar en el coneixement de la història de la ciutat en època romana.

Com ja hem comentat el principal problema a l'hora d'intentar realitzar una aproximació a la història de la *Gerunda* romana i del seu territori immediat es troba en l'escassetat de dades, especialment arqueològiques. Tot i que, com veurem, als darrers anys s'han dut a terme tot un seguit d'actuacions arqueològiques de menor o major volada tant a l'interior de la Força Vella, el recinte fundacional de la ciutat, com al seu entorn, la veritat és que les dades obtingudes són generalment escasses, incompletes, disperses i, tot sovint, difícils d'interpretar.

Pel que fa a l'interior de la ciutat i el seu entorn més immediat, aquesta problemàtica deriva principalment de dos condicionants. Per una banda, la manca d'actuacions decidides i d'envergadura fins a finals del segle XX, i, per l'altra, la pròpia topografia i història de la ciutat, que han provocat que molts dels edificis i reformes d'època medieval i moderna hagin malmès totes les restes anteriors. Començant a analitzar la problemàtica pel darrer punt esmentat, cal tenir present que la ciutat de *Gerunda* es va bastir a la vessant d'un turó, en un espai costerut i

abrupte que va condicionar no solament l'urbanisme sinó també els sistemes constructius que calia emprar. Principalment, la problemàtica a l'hora de planificar la construcció d'un edifici derivava del fet que la peculiar topografia del turó provocava que, mentre part de l'edifici es podia assentar directament damunt la roca, que en alguns punts aflorava a escassa profunditat, en altres punts aquest subsòl davallava de forma abrupte i feia necessari emprar sistemes d'arcuacions o fonamentacions molt potents, així com murs de contenció, per assentar les construccions. Aquest problema no és exclusiu de l'època romana, sinó que es perllongà al llarg del temps de tal manera que en el moment de construir les noves edificacions d'època medieval i moderna, va ser necessari emprar les mateixes solucions que en època romana. També els constructors medievals i moderns s'enfrontaven al problema d'assentar sòlidament els seus edificis i per aconseguir-ho calia cercar la roca com a punt d'ancoratge de les noves fonamentacions, provocant grans moviments de terres i malmetent de forma molt important les estructures precedents. Arqueològicament, el casc antic de la ciutat de Girona és un espai que no "creix" verticalment, en el qual l'estratigrafia no s'acumula, ans al contrari, en alguns punts, com la part baixa de la plaça de la Catedral, per exemple, fins i tot el terreny s'ha rebaixat al llarg del temps fent desaparèixer llargs períodes històrics del registre estratigràfic.

Posem com exemple el que acabem de citar. La plaça de la Catedral, situada davant per davant del portal de Sobreportes, la porta nord de la ciutat, va ser objecte d'una campanya d'excavacions al llarg de l'any 2003 (Garcia,2004). Ja abans de començar els treballs, realitzats pel grup d'arqueologia de la Universitat de Girona hi havia informacions que apuntaven en la direcció que part de l'estratigrafia més superficial s'havia perdut a principis del segle XX, quan la plaça es va rebaixar gairebé un metre. Aquest rebaix és visible perquè es varen haver d'afegir un petit grup d'esglaons a l'escalinata barroca de la Catedral per compensar el nou desnivell, i també es varen haver de col·locar petites esglaonades davant dels accessos a les cases situades a l'entorn de la plaça. El resultat d'aquest procés va ser que durant les excavacions arqueològiques i immediatament per sota del paviment de la plaça varen començar a aflorar estructures que se situaven cronològicament en època tardoantiga i altmedieval i, per tant, res en quedava dels nivells més moderns. L'excavació, a més, va permetre determinar com en època tardoantiga el nivell de la plaça ja s'havia rebaixat i l'estratigrafia d'època romana era pràcticament inexistent (Nolla *et al.*, 2008, 119-132).

Es tracta solament d'un exemple, però en podríem esmentar d'altres. L'any 2010 es va programar una petita intervenció al solar de l'anomenada caserna d'Alemanys (Palahí i Vivó,2012b). Aquest espai, actualment un parc enjardinat, se situa a l'extrem oriental de la vella ciutat i durant bona part de l'època medieval havia estat emprat com a jardí i hort i, per tant, presentava una ocupació medieval i moderna escassa que el feia aparentment ideal per desenvolupar-hi un projecte arqueològic amb l'objectiu de recuperar estratigrafies antigues. A més, una campanya arqueològica realitzada als anys vuitanta a la zona més propera a les muralles va demostrar que la potència de sediment en aquest sector era important (Nolla i Sagrera,1991). L'excavació realitzada el 2010 (Palahí i Vivó,2012b) va permetre comprovar que, per una banda, existien prou raons per plantejar els treballs en aquest espai, però per l'altra, que les esperances dipositades en obtenir informació per l'època romana s'acabaren per demostrar errades. La potència estratigràfica superava els tres metres de potència, però, malauradament fins arribar a la roca tot el paquet estratigràfic era format per materials dels segles XVIII-XIX, i no es conservava cap estructura. Posteriorment i realitzant un estudi arxivístic sobre els setges napoleònics es va localitzar un document en el qual s'esmentava la construcció d'una gran trinxera davant per davant del castell de Gironella, és a dir, a l'interior de la caserna d'Alemanys que havia malmenat tota obra anterior (Vivó i Palahí, 2011, 83). Curiosament quelcom similar va succeir a una altra excavació realitzada uns anys abans a l'hort de l'Abat, a tocar la Catedral, i on durant els setges napoleònics s'havien construït tot un seguit de trinxeres defensives de gran envergadura i que havien malmenat bona part de l'estratigrafia anterior (Garcia i Palahí, 2006).

Per tant, la topografia i la pròpia història, molt convulsa, de la ciutat actuen en contra de l'arqueologia a l'hora d'intentar reconstruir els orígens i primers segles de la seva existència.

L'altra peça clau que esmentàvem, era la manca d'una planificació en l'estudi arqueològic de Girona. Certament als darrers anys i a través de tot un seguit de convenis entre l'Ajuntament i la Universitat de Girona, i de diversos projectes impulsats des del que actualment és el Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, s'han realitzat algunes excavacions a indrets estratègics del vell recinte (Catedral, soterranis de la Catedral i pati de l'Abat, plaça de la Catedral, basílica de sant Feliu, caserna d'Alemanys). Tot i això, manca encara una programació clara que inclogui no solament les excavacions programades incloses dins de projectes d'investigació sinó també intervencions preventives vinculades a les obres grans i petites que es realitzin a la ciutat que, massa sovint encara, es fan sense l'adequat control arqueològic.

Com anirem veient al llarg del present estudi si l'arqueologia ha estat minsa en la recuperació d'estratigrafies i estructures que ens apropin a la reconstrucció de la història de *Gerunda* també ho ha estat en la recuperació de materials i d'objectes, escultòrics, arquitectònics i, sobretot, epigràfics que ens ajudin en aquesta reconstrucció. Com a mostra, una sola dada. De la ciutat de *Gerunda* es coneixen dotze elements epigràfics. Tres d'ells són mil·liaris (IRC III,192,193 i 194), localitzats a les zones de l'extraradi de la ciutat (un a Sarrià de Ter i els altres dos a la zona de Palau). Dos més són inscripcions de caire imperial, amb mostres de lleialtat de la ciutat envers dos emperadors del segle III (Gordià III, a través de la seva muller Sabina Traquil·lina (IRC III,1), i Filip l'Àrab (IRC III,2)), i una és de caire honorífic (dedicada a *Lucius Plotius Asprenas* (IRC III, 3)). El món funerari hi és representat per dos epígrafs, tots tardans, i que en algun cas ni tant sols es conserven sencers, un desat al convent de Sant Daniel i l'altre trobat a les excavacions dels soterranis de la Catedral (Nolla *et al*, 2008. 83). Un altre fragment de placa de petites dimensions es va trobar a Casa Pastors (IRC III, 4). S'hi poden afegir dues peces trobades fora de la ciutat però que fan referència a persones de la ciutat; una és una inscripció referent a un important personatge gironí però erigida a Tarraco (RIT,290) i l'altre una donació evergètica realitzada per una gironina a Empúries (IRC III,37). A aquestes peces caldria afegir-hi la inscripció del mosaic del circ trobat a la vil·la de can Pau Birol (IRC III,6), però segueix essent un balanç extremadament escàs.

Similar seria la conclusió si ens referim a les troballes escultòriques i arquitectòniques, no arribant a la dotzena les peces recuperades, la majoria de les quals es varen trobar al segle XIX en enderrocar-se l'antiga porta de migdia de la ciutat, i fins i tot en aquest cas algunes d'aquelles peces s'han perdut i solament en conservem una breu descripció realitzada en el moment de la troballa (Blanch i Illa, 1862, 351-353).

2.2.-El mètode de treball. Les fonts d'informació

Davant dels problemes existents per obtenir noves dades del nucli urbà a través de l'arqueologia, quedava clar, com ja hem comentat, que calia ampliar horitzons. Una altra forma d'obtenir informació del centre administratiu d'una *ciuitas* és l'anàlisi del seu entorn més immediat, el suburbi, que constituirà el nucli central del nostre estudi.

Les informacions obtingudes no són completes i, en alguns casos, fins i tot resulten decebedores, però precisament per aquesta raó -la manca de documentació-, calia aplegar el màxim d'informacions disponibles per intentar reconstruir un trencaclosques del que tot sovint ens manquen masses peces.

Per fer-ho, comptem amb una avantatge, el coneixement directe de molts dels jaciments analitzats ja que com a membre del Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria hem pogut participar i en molts casos, dirigir, moltes de les excavacions realitzades a la darrera dècada a Girona

i al seu entorn. Així, en el desenvolupament de la tasca professional hem participat i codirigit els treballs realitzats al poblat ibèric de Sant Julià de Ramis entre els anys 1996 i 2003, dirigit les excavacions realitzades a les sales de sosteniment i la nau de la Catedral de Girona, a l'interior i entorn de l'església de Sant Feliu, a la caserna d'Alemanys i la torre Gironella, als soterranis del Museu d'Història, a les vil·les de Sant Menna de Vilablareix i del Pla de l'Horta i hem col·laborat, de forma més o menys directa, amb les realitzades als altres espais de la ciutat i el seu entorn que han estat estudiades pel Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona.

El present estudi beu directament de tots aquests treballs realitzats al llarg dels darrers quinze anys, una tasca que, com no podria ser d'altra manera, està per finalitzar ja que qualsevol nova campanya arqueològica pot modificar o matisar algunes de les conclusions plantejades.

La manca de dades estratigràfiques, d'estructures i de documentació material ens obligarà a recórrer al llarg de l'estudi a altres fonts d'informació, tals com les fonts documentals. El problema és l'escassa aparició de la ciutat de *Gerunda* en les fonts antigues i l'aspecte tot sovint genèric d'aquestes poques referències.

Les fonts medievals, per contra, aporten valuosa informació referent a aspectes com els camins, l'urbanisme o la història de determinats espais. Als darrers anys un grup d'investigadors dirigits pel dr. Josep Maria Nolla ha realitzat un intens treball de reconstrucció històrica i cartogràfica de la ciutat de Girona en la que s'ha recollit i analitzat bona part de la documentació arxivística disponible⁵. Molta d'aquesta informació, especialment aquella més antiga (segles VIII-XI) aporta dades topogràfiques que poden fer referència a elements, situacions i pervivències d'èpoques anteriors. Així, per exemple, són diversos els camins documentats en època altmedieval als que podem atribuir un origen més reculad. Semblantment succeeix, com veurem, amb diverses dades topogràfiques de l'interior de la ciutat, especialment pel que fa a l'antiga zona foral.

Ara bé, a l'hora d'emprar aquesta informació hem de ser molt conscients de què es tracta d'interpretar referències i documents d'èpoques que no es corresponen amb allò que pretenem estudiar i, per tant, amb un valor relatiu. Per emprar aquesta documentació caldrà sempre contextualitzar-la i relacionar-la amb altres dades més fermes per evitar en el possible acabar creant una simple especulació i no un retrat fiable de la ciutat en època romana.

La tercera pota sobre la que s'assenta l'estudi, com no podia ser d'altra manera, és la utilització de la bibliografia disponible, tant per definir el concepte de *suburbium* com per contextualitzar les dades disponibles per *Gerunda* i comparar-lo amb d'altres ciutats sobretot de l'entorn immediat. Ara bé, el problema, ja ho hem esmentat, és doble. Per una banda els estudis que analitzen un determinat suburbi de forma integral i com un element consubstancial a la ciutat són escassos, per no dir pràcticament inexistents, a la península ibèrica. Per altra banda cal tenir present que una de les premisses de partida del present estudi és el de la recerca i identificació de les especificitats de la ciutat analitzada i per tant els paral·lels i comparacions establerts, si no estan adequadament contextualitzats poden portar a les mateixes generalitzacions que intentem defugir. Això no vol dir, òbviament, que obviem el que succeeix a d'altres ciutats, com si *Gerunda* fos una illa al marge de la societat i les vicissituds històriques en que s'inscriu. Simplement volem remarcar que igual que els documents medievals s'han d'agafar amb cautela, sense realitzar-ne una translació automàtica, el mateix caldrà fer amb els possibles paral·lels establerts amb d'altres ciutats que presenten les seves pròpies especificitats. Un exemple: resulta difícil establir comparacions directes amb *Tarraco*, capital provincial, portuària, amb una ocupació suburbial molt intensa, amb autèntics barris extramurs..., perquè les situacions topogràfiques, urbanístiques, històriques i polítiques són molt diferents.

⁵ *Història Urbana. Reconstrucció cartogràfica*, col·lecció d'estudis dels quals s'han publicat fins ara nou volums.

2.3.-Estructura de l'estudi

L'estudi s'estructura en diversos apartats amb l'objectiu de presentar el més ordenadament possible tant les dades disponibles com la seva interpretació.

El primer apartat es dedica a la definició del concepte de *suburbium* en època romana, a la seva presència a les fonts clàssiques, la seva funció legal i també a l'ús que fan a l'actualitat els investigadors d'aquest concepte. És aquesta definició conceptual la que ens permetrà definir els límits i l'estructura d'aquest espai.

El segon capítol es dedica a la delimitació concreta de l'espai que ocupa el *suburbium* gironí. Per fer-ho es realitza una descripció del territori més immediat de la ciutat, atenent al fet que en el cas gironí, més que en d'altres ciutats, l'entorn físic condiciona tant la forma i evolució del nucli urbà com del propi suburbi.

A partir d'aquí l'estudi es divideix en dos grans blocs. En el primer bloc es presenten les dades disponibles per intentar la reconstrucció d'aquest espai, mentre que en el segon es realitza una interpretació diacrònica de l'evolució de la ciutat i del seu suburbi entre els segles I aC i V dC.

En el primer bloc les dades s'estructuren seguint tot un seguit de temàtiques diferents que ens ajudaran posteriorment a l'establiment de l'evolució diacrònica. El grau d'aprofundiment assolit en cada un dels apartats temàtics va directament lligat al volum de documentació, sobretot arqueològica, disponible. Aquesta mateixa problemàtica fa que els diferents temes siguin tractats amb enfocaments diferents o amb una estructuració interna adaptada a cada problemàtica. Així tot i que la presència de grans edificis d'espectacles o de gaudi (com les termes) poden ser estructures que se situen habitualment en l'espai suburbial no tenen cap apartat específic en aquest estudi ja que a dia d'avui l'entorn de *Gerunda* no ha proporcionat cap traça que ens permeti intuir l'existència d'algun d'aquests edificis ni de la seva possible ubicació i estructura. El mateix podríem dir dels espais d'habitatge modestos. D'altres usos com l'industrial en tenim escasses mostres si exceptuem els indicis aportats per les diferents vil·les suburbanes.

Els dos principals usos de l'espai suburbial dels quals disposem d'un cert volum d'informació són el funerari i el que anomenem residencial privilegiat, és a dir, les vil·les suburbanes. També aquests dos apartats són tractats des d'enfocaments lleugerament diferents perquè creiem que les seves especificitats ho requereixen. L'ús funerari de l'espai suburbial és un fet ineludible de qualsevol ciutat que disposi d'un nucli urbà. Tota ciutat ha de disposar d'espais funeraris per la seva població i aquests s'han de situar a l'exterior del *pomerium*. Per contra tot i que moltes ciutats, segurament la gran majoria, disposen de vil·les suburbanes la seva existència no és condició obligada per la configuració d'una ciutat, ja que aquesta podia disposar de grans espais interiors que permetessin la construcció de grans *domus* que fessin innecessari el seu trasllat a l'exterior, o situar-se en espais dificultosos topogràficament per la construcció d'edificis al seu entorn. Fins i tot qüestions de seguretat i defensa podien fer recomanable als seus pobladors a recloure's darrera unes muralles.

El primer apartat d'aquest segon bloc analitza la situació del territori existent en el moment de fundació de la ciutat de *Gerunda* al segle I aC. Aquesta tasca de contextualització històrica i la distribució i funcionalitat dels diferents jaciments coneguts són essencials per entendre la pròpia fundació de la ciutat i la seva posterior evolució, a més d'aportar algunes dades importants per entendre tot aquest procés.

El segon apartat es dedica a la presentació de les dades disponibles per descriure el propi nucli urbà. Ja hem comentat que considerem que nucli urbà i suburbi són dos espais inseparables

en època romana i per tant cal analitzar i conèixer ambdós espais. Dins aquest apartat al nucli urbà, es presenten totes les dades conegudes referents a la ciutat, començant pels condicionants topogràfics i les diferents actuacions arqueològiques desenvolupades, però també altres materials, com els epigràfics o escultòrics, escassos en ambdós casos, però essencials a l'hora d'intentar entendre l'evolució de la ciutat.

Amb aquestes dades es reconstrueix la forma i urbanisme de la ciutat. S'analitza el circuit emmurallat i la seva evolució (la part més ben coneguda de la ciutat), continuant per l'estructura urbana interior amb especial atenció als pocs espais dels quals es pot presentar una interpretació de conjunt, com la zona foral.

El següent grup de capítols es dedica a la presentació de les dades referents a les diverses vil·les suburbanes. Després d'una presentació general sobre aquesta mena d'establiments cada vil·la és analitzada individualment, amb un grau major o menor de detall, atenent al mateix grau de coneixement disponible per cada cas. Cada capítol es tanca amb una interpretació de l'evolució de cada un dels jaciments de forma individualitzada.

En aquest apartat pren especial rellevància la vil·la del Pla de l'Horta de Sarrià de Ter. Aquesta és, a dia d'avui, la vil·la que presenta una estructura millor conservada i una evolució estructural més clara i ben establerta, fet que la converteix en una de les principals fonts d'informació per assolir els objectius establerts en el present estudi.

El món funerari configura el següent apartat. Com en el cas de les vil·les l'estudi s'inicia amb la presentació de tot un seguit de conceptes generals referents al món funerari en època romana, a les consideracions de tipus legal i a la distribució i evolució dels espais funeraris. Aquest és l'únic apartat on es presenta una comparativa amb les dades disponibles per altres ciutats de l'entorn. Això es deu a sobretot a que per les seves especificitats el món funerari és pràcticament l'únic que ha estat objecte d'estudis monogràfics en d'altres ciutats. Això no succeeix amb les vil·les suburbanes, que s'inclouen més sovint en estudis dedicats al món de la vil·la en general que no pas per la seva relació amb la ciutat. També pels espais industrials manquen estudis monogràfics que cobreixin les diferents activitats i que no es centrin o bé en un sol jaciment o en un sol producte. En canvi pel món funerari si disposem d'estudis de conjunt que ens permeten establir una certa comparativa amb l'estructuració i evolució dels espais funeraris de ciutats relativament properes com *Emporiae*, *Barcino* o *Tarraco*.

Posteriorment es presenten totes les dades arqueològiques disponibles per *Gerunda*, individualitzant les necròpolis urbanes de les que anomenem rurals, essent aquestes darreres les vinculades a les vil·les suburbanes. Finalment l'apartat es tanca amb un capítol recopilatori interpretant el conjunt de dades recollides i intentant presentar una visió de conjunt de les necròpolis de la ciutat en època romana. A diferència del cas de les vil·les on es presenten unes conclusions per cada un dels establiments en el cas del món funerari es realitza de forma conjunta per diverses raons. Molts dels petits nuclis funeraris coneguts formen en realitat part d'una mateixa necròpolis. A més tot i l'existència de diferents necròpolis al voltant de la ciutat la seva dispersió respon, fins on sabem, més a criteris topogràfics, que a diferents realitzats socials o temporals, el que permet una interpretació de conjunt sobre la forma d'ocupació dels espais funeraris i els canvis en les formes i rituals.

El darrer apartat d'aquest bloc és el dedicat als altres jaciments i estructures existents a l'espai suburbial. Actualment, aquests corresponen essencialment a espais de tipus militar, pedreres i algunes estructures industrials. Malauradament un aspecte tant important en d'altres suburbis com els edificis d'espectacles hi són absolutament absents. Tampoc les estructures industrials documentades són abundants i ens deixen importants llacunes que de moment no estem en disposició d'omplir.

El gran bloc següent correspon a una interpretació de conjunt i diacrònica de les dades disponibles. L'apartat s'inicia amb una anàlisi de la conjuntura que va portar a la construcció de la ciutat. En els apartats posteriors s'analiza l'evolució d'aquest espai dividint l'anàlisi en diverses fases que es corresponen essencialment als moments en que es detecten els principals canvis i transformacions de la ciutat.

Cronològicament l'estudi finalitza en el mateix moment en que creiem que ho fa l'existència del suburbi, al segle V dC, quan les estructures sociopolítiques romanes s'enfonsen. Tot i això es presenten algunes dades posteriors, precisament amb la intenció de demostrar que aquest moment suposa un moment de ruptura, de canvi i que si bé la història de la ciutat i de l'ocupació del seu entorn no s'acaben, els canvis, sobretot en l'entorn, marquen una transformació conceptual de l'espai, de tal manera que es pot considerar que el *suburbium* tal com s'entenia en època romana desapareix.

Aquest bloc es tanca amb un exercici teòric, una anàlisi de la toponímia de l'espai en època carolíngia i medieval com a reflex d'una possible distribució territorial en època romana.

Finalment l'estudi es clou amb unes conclusions generals que resumeixen els principals aspectes plantejats al llarg del treball.

3. SUBURBIUM. DEFINICIÓ I USOS

La *ciuitas* constitueix un element bàsic de l'estructuració administrativa del territori en època romana. Es tracta d'una entitat complexa, dotada d'un reconeixement jurídic, marcada per uns límits espacials concrets i que disposa d'una certa autonomia (Gros i Torelli, 1994, 238).

La *ciuitas* està conformada essencialment per dos espais, la *urbs* i l'*ager*, és a dir el centre administratiu, econòmic i religiós i el territori que en depèn administrativament.

La ciutat, la *urbs*, és una part de la *ciuitas* i constitueix el seu centre administratiu i, tot sovint, religiós i econòmic. Tot i que habitualment la *urbs* es correspon amb un centre urbà, en el que es combinen els espais polítics, administratius i religiosos, amb els d'habitatge, aquest no és un model estàtic i, en ocasions, es troben estructures que tot actuant com a nucli vertebrador d'un *territorium*, d'una *ciuitas*, no responen a aquell model⁶.

La *urbs* queda clarament definida pel *pomerium*, un límit ritual, de caire sacre, que no te forçosament que estar marcat per uns límits físics. Certament, en moltes ocasions el *pomerium* ve marcat per la presència d'unes muralles, però no sempre, i altres elements de caire topogràfic (rius, camins...) o construïts (*cipus*) poden marcar igualment aquesta limitació (Bedon, 1998, 10). Per altra banda, la pròpia superfície ocupada per la *urbs* és una realitat canviant, ja que són molts els casos, i la pròpia Roma n'és un excel·lent exemple, en què el *pomerium* inicialment definit es veu clarament sobrepassat⁷ pel creixement urbà⁸.

Pel que fa a l'*ager*, aquest es correspon essencialment al territori administrativament dependent d'aquesta *urbs*. A aquest territori, clarament definit, s'estenia la *iuris dictio* dels magistrats (Pomponius, *Dig.* 16, 239, 8)⁹ i l'espai en el qual es recaptaven els *munera*. Aquest és un espai subordinat a la ciutat, entesa no tant com una realitat urbanística sinó com un centre de poder (Gros i Torelli, 1994, 244-246), i en el qual les aglomeracions que s'hi troben (*vicus, forum, oppidum...*) no tenen una veritable autonomia (Tarpin, 2009, 130).

Entre aquests dos espais, però, se'n situa un altre, molt més indefinit, tant des del punt de

6 Especialment a aquells territoris on el fenomen urbà era pràcticament desconegut abans de l'arribada dels romans, com per exemple la Dalmàcia (Gros i Torelli, 1994, 238) Però fins i tot als territoris com la *Hispania Citerior* on la tradició grega i púnica havien creat unes bones condicions per l'establiment d'espais urbans, existien *ciuitates* en les que el centre administratiu no constituïa un autèntic nucli urbà. Un bon exemple en seria *Aquae Calidae* on les dades disponibles dibuixen un espai que sembla estructurar-se a l'entorn d'un o diversos espais termals, salutífers, sense l'existència d'un nucli urbà pròpiament dit (Nolla, Palahí i Vivo, 2010, 57). Fins i tot quan aquest nucli urbà existia la seva configuració podia ser molt variada. Altres ciutats com Segobriga eren espais representatius i comercials però no disposaven de grans espais residencials (Abascal i Cebrian, 2010, 306)

7 El *pomerium* de Roma va ser ampliat en època de Sulla, Cèsar, Claudi i Vespasià (Hinard, 1994; Lafon, 2001b, 201)

8 Aquests canvis no es limiten a una anàlisi temporal sinó que la seva superfície pot variar en un mateix moment dependent si atenem a diferents criteris, ja sigui el recinte sacre (*pomerium*), els límits físics o a mesures legals amb base econòmica o política (Garriguet, 2010, 366)

9 "Territorium est universitas agrorum intra finescuiusque civitatis: quod ab eo dictum quidam aiunt, quod magistratus eius loci intra eos fines terrendi, id est summovendi ius haben".

vista conceptual, com legal i, fins i tot, físic, el *suburbium*.

3.1.-El *suburbium* a les fonts

Els arqueòlegs i historiadors hispans utilitzen de forma molt habitual el terme “suburbi” per referir-se a tot un seguit d'espais ubicats al voltant de les ciutats. Tot sovint aquesta denominació no pretén ser altra cosa que una definició geogràfica, aplicant el terme suburbi a aquells espais propers a la ciutat pròpiament dita, i d'aquí precisament el seu ús sovintejat per adjectivar, per exemple, als espais funeraris de la població urbana, ja que aquests s'ubicaven, per llei, a l'exterior dels centres cívics, però cercant sempre la seva proximitat.

Però en època romana, el *suburbium* era tota una altra cosa. La seva relació amb la ciutat, com veurem, anava molt més enllà d'una simple qüestió de proximitat i incorporava altres elements tant importants com el de dependència.

De tota manera la concepció actual del que era un suburbi deu més a la configuració urbanística de les ciutats d'època medieval i moderna que a la realitat existent en època antiga. I d'aquí un dels problemes que presenta el terme, ja que a través de la realitat de moltes ciutats actuals, tot sovint s'associa el suburbi a una zona degradada on s'acumulen les classes més baixes, una imatge que no pot ser automàticament traslladada a l'època antiga.

En època romana, el *suburbium* és un espai tot sovint de límits indefinits, complex, a mig camí entre el camp i la ciutat, l'*ager* i la *urbs*, però sense acabar de pertànyer a cap dels dos, on es desenvolupen una multiplicitat d'activitats. Aquestes dificultats, a l'hora d'establir-ne una definició o una delimitació precisa s'aprecia ja a les mateixes fonts antigues, tant literàries com jurídiques, on el terme apareix en una gran varietat de casuístiques però sense presentar una definició clara i tancada.

Per començar a comprendre el que entenen les fonts per espai suburbà, ja que *suburbium* rarament apareix com a substantiu¹⁰, cal tenir present que tot sovint es refereixen a un espai molt concret i absolutament únic, l'entorn de la ciutat de Roma. Solament un exemple referent a aquesta excepcionalitat: quan les fonts parlen de les vil·les suburbanes de Roma inclouen finques situades en un espai que en alguns punts excedeix els cinquanta quilòmetres de radi, uns límits que superen el *territorium* total de moltes *ciuitates* tant itàliques com provincials.

Roma és un cas únic i al parlar de les font, cal tenir sempre present aquest fet, per evitar extrapolacions interpretatives que podrien resultar inassolibles aplicades a altres *ciuitates*. Tal és l'especificitat de Roma que segons Frézouls algunes fonts clàssiques de tipus jurídic distingeixen entre la *Urbs*, que fa referència a l'espai intramurs i Roma que comprèn també els edificis en continuïtat directe (els *continentia aedificia*) (Frézouls, 1987, 381-382)

Acabem de comentar que el terme *suburbium* es troba pràcticament absent a les fonts com a substantiu. Contràriament, és molt més habitual emprat com a adjectiu (*suburbanus*) o com a adjectiu substantivador (*suburbana*), en aquest darrer cas, emprat sobretot per referir-se a un tipus de propietat, la vil·la, un tema complex sobre el que caldrà retornar i analitzar més detalladament.

10 Segons Agusta Boularot (1998,40) qui realitza un estudi exhaustiu de la presència del terme *suburbium* i els seus derivats gramàtics a les fonts, aquest terme solament apareix una vegada com a substantiu, i ho fa en un escrit de Ciceró (Phil,12,24 “...hisce ego uiis me committam qui terminalibus nuper in suburbium, ut eodem die reverterer...”) tot referint-se a uns terrenys situats al peu de la *urbs* (Roma) i en una relació de dependència i submissió respecte a aquesta. El terme derivaria de l'expressió *sub urbe*, usada per primer cop al segle II aC, tot referint-se a propietats rurals properes a Roma i molt vinculades a ella (Garriguet,2010,366). Amb aquest significat l'empen per exemple Cató (De agric. 8,2: “Sub urbe hortum omne genus,...”) o Plaute (Trin.508, “...et ager sub urbe hic nobis...”)

El fet que s'utilitzi el terme *suburbanus* més com adjectiu que com a substantiu ja ens aporta alguna informació referent a la consideració que tenien els autors romans respecte a aquesta zona. No es tracta d'un espai físic, al contrari del *pomerium*, per exemple, on els límits estan clarament definits, per bé que no sempre resultin clarament visibles. El *suburbium* no es defineix per si mateix, sinó en funció de la ciutat, essent un terme complementari, adjectivador, que ajuda a definir tot un seguit d'espais i elements. Així, una necròpolis, un hort, uns *horrea* o una vil·la són estructures que es defineixen per sí mateixes i a les quals l'adjectiu *suburbanus/a* les dota d'unes característiques concretes i especials. Aquesta relació de dependència s'aprecia fins i tot quan el terme s'utilitza en contextos més genèrics. Així, per exemple, en el seu discurs contra Verres, Ciceró fa referència a la *provincia suburbana* quan parla de Sicília (Ver., 2.3.7)¹¹. En aquest cas, no ho fa per la seva proximitat amb Roma sinó per la dependència i submissió directa que aquesta província tenia en relació amb la *Urbs* (Buzón, 2011, 28).

Tot i aquests usos "especials" del terme entre les característiques que definirien el *suburbium*, precisament és la de la proximitat al centre urbà de la *ciuitas* la més evident. Però quina proximitat? Aquest és el problema. El *suburbium* no és un espai físic determinat i estable. De ser així, les fonts jurídiques en deixarien constància de forma clara. Certament les fonts ens parlen dels mil passos a l'entorn de la ciutat, la milla, en la qual l'*imperium domi*, el poder dels magistrats urbans, es manté vigent (Anibaletto, 2010, 73; Bedon, 1998, 10; Garriguet, 2010, 367). Aquesta norma també és present a les lleis municipals d'algunes ciutats provincials. A la llei de la ciutat d'*Urso* s'esmenta que els magistrats i el *flamen* han de viure dins un radi màxim d'una milla a l'entorn de la ciutat. També la *lex Irnitana* prohibeix l'enderrocament d'edificis a la zona perimetral de la ciutat. En tots aquests casos s'estableix una relació de dependència de l'entorn més immediat amb el *pomerium*, el centre administratiu de la *ciuitas*. Ara bé, caldria veure si en el cas de les lleis municipals d'*Urso* i *Irni*, o d'altres ciutats provincials, les normes exposades responen a problemàtiques concretes d'aquestes *ciuitates* o són una translació més o menys literal de normes pensades i establertes per la ciutat de Roma. En el cas d'*Irni*, la llei fa referència fins i tot als *continentia aedificia*, un terme habitualment emprat per definir les barriades aparegudes a l'entorn del vell *pomerium* de la ciutat de Roma (Goodman, 2007, 16). També la referència a la milla o als mil passos sembla una transposició a un municipi provincial d'una norma aplicada a la capital.

I és en aquest punt on caldria fer una nova matisació. Les fonts antigues, parlant gairebé sempre de Roma, fan servir altres termes per referir-se a aquest espai, pertanyent a la pràctica a la ciutat, però situat legalment al seu exterior. El més habitual és l'expressió *continentia loca* o *continentia aedificia*. En ambdós casos es refereix a aquells barris situats fora de l'àrea definida pel *pomerium*, una continuació de l'urbanisme més enllà del recinte sacre fundacional. Quan estan densament poblats aquests barris es detecten topogràficament, quan els límits del *pomerium* no estan clarament definits per una muralla, per canvis en l'orientació dels carrers o en la forma de la trama urbana (Garriguet, 2010, 370). En el cas de la ciutat de Roma, aquest creixement extraurbà fou de tal consideració que va obligar a successives ampliacions del propi *pomerium*. A més, la definició de la milla fins a la qual s'aplicava l'*imperium domi* es va acabar calculant no des del límit del *pomerium* sinó des del final dels *continentia aedificia*¹² (Agusta-Boularot, 1998, 54). Aquest *continentia aedificia* no és el *suburbium* pròpiament dit sinó solament una part del mateix. La seva ubicació extra urbana el feia un espai diferent, deslligat de molts dels convencionalismes, normes i lleis que regien a la ciutat. La més evident és probablement la convivència que es podia donar d'aquests espais habitats, normalment per gent humil, amb espais funeraris, prohibits a l'interior del *pomerium*.

11 "...sic populo romano iucunda suburbanitas est huiusce provinciae..."

12 Pel jurista d'època augustal *Alfenius*, Roma no és solament la part definida pel *pomerium* sinó també els *continentia aedificia* (Goodman, 2007, 14)

Aquest espai, urbanitzat però no urbà, era ben present, sinó a les lleis, almenys sí a l'imaginari col·lectiu. De fet, les fonts antigues distingeixen entre *extra urbem* i *extra murum*, reconeixent, ni que sigui de forma indirecta, el fet que la ciutat s'estenia més enllà de les muralles, com a mínim, un cop més, en el cas de Roma (Goodman,2007,3).

Tot i que, com ja hem comentat la majoria de fonts apliquen el terme *suburbanus* i derivats a l'entorn de Roma, és cert que en ocasions, sobretot ja en el període imperial, el trobem en textos referits a ciutats provincials¹³ i, des de molt aviat també, a l'epigrafia, sobretot vinculada a un altra realitat administrativa-territorial, el *pagus*¹⁴.

La visió de les àrees suburbanes en època romana quedaria molt limitada si ens cenyíssim estrictament a l'anàlisi de les fonts. No solament pel fet que aquestes es refereixen generalment a la ciutat de Roma sinó també perquè tot sovint expressen una visió limitada, fragmentada, d'una part de la societat, l'elit econòmica i intel·lectual, i per tant obvien, de forma intencionada o no, diferents aspectes de la realitat social i urbanística. Així, per exemple, la utilització dels espais suburbials com a zones industrials té un escàs reflex a les fonts, i generalment sols és present en les de caire jurídic, fent referència a aquelles estructures o professions que per la seva perillositat o insalubritat calia realitzar fora de la ciutat. Així, els forns industrials i el seu perill d'incendi, o les ful·lòniques amb les seves males olors eren estructures i negocis susceptibles de ser traslladats a l'extraradi. Altres estructures s'hi ubicaven per la seva necessitat d'espai, com les terrisseries o els grans *horrea*. En altres casos o professions, com la dels picapedrers, se situaven a l'exterior per totes aquestes raons i per una qüestió de comoditat, cercant indrets propers a les necròpolis que els proporcionaven bona part de la seva feina quotidiana.

El món funerari si que és ben present a les fonts, ja sigui a les de caire legal, ja que la llei de les XII taules ja prohibia els enterraments a l'interior del *pomerium*, com a les de caire literari, entre les que podríem esmentar, a tall d'exemple, la cerca per part de Ciceró d'un bon espai per disposar el monument funerari de la seva filla¹⁵.

Per concloure aquesta visió que ens donen del suburbi les fonts clàssiques cal assenyalar que si fins ara hem realitzat un petit esbós de com era vist aquest espai des de l'òptica de la seva relació amb la ciutat, com un element extern, però intrínsecament lligat a aquesta, mancaria analitzar com es veu aquest espai de transició des del territori, des de l'*ager*. En aquest sentit, el primer que caldria mirar és com veien i consideraven aquest espai els agrònoms i,

13 Buzón (2011,33-35) recull alguns d'aquests casos com el de Marcial parlant del suburbi de Corint "*Dum sibi rediré de Patrensibus fundis/ ducena clamat coccinatus Euclides/ Corinthoque plura de suburbano*" (Epigr.5,35); Suetoni del de Rodas "*Hic modicis contentus aedibus nec multo laxiore suburbano genus viae civile admodum instituit, sine lictore aut viatore gymnasium interdum obambulans mutuaque cum Graeculis officia usurpans prope ex aequo*" (Tib,11,1) i Luci Apuleu referint-se a Sabatra: "*Quippe ita placuerat, in suburbana villa potius ut coniungeremur, ne ciues denuo ad sportulas conuolarent, cum haud pridem Pudentilla de suo quinquaginta milia nummum in populam expunxisset ea die qua Pontianus uxorem duxit et hic puerulus toga est inuolutus, praeterea, ut conuiuuiis multis ac molestiis supersederemus, quae ferme ex more nouis maritis abeunda sunt. Habes, Aemiliane, causam totam, cur tabulae nubtiales inter me ac Prudentillam non in oppido sint, sed in villa suburbana consignate: ne quinquaginta milia nummum denuo profundenda essent nec tecum aut apud te cenandum, estne causa idonea? Minor tamen, quod tu am villam tantopere abhorreas, qui plerumque rure uersere*" (Apol,88). D'època més tardana és la referència de Consenci respecte a Tarraco: "*Qui eadem die ad suburbanum profectus iucunde quidem epulatus est...*" (Ep.II,13) .

14 Buzón (2011, 36-39) recull tot un seguit d'epígrafs referits a la zona de Pompeia en què es fa referència a magistrats d'un *pagus suburbanus* de Pompeia, però també dos epígrafs de la Bètica on es parla de *pagus suburbanus*.

15 L'episodi de l'obsessió de Ciceró per erigir un *fanum* a la seva filla morta ens il·lustra sobre alguns dels desitjos dels comitents i dels problemes que es plantejaven per bastir aquesta mena de monuments. Ciceró cercava una propietat digna, un espai freqüentat, que no fos en perill d'un possible canvi de propietari, perquè sempre fos considerat un espai consagrat (Serrato,1991, 590; Buzón,2011,23-24)

en aquest aspecte, s'han de distingir dues qüestions; la del terreny com a explotació i la de les estructures que s'hi trobaven, les anomenades vil·les urbanes o suburbanes. Pel que fa al primer punt, Cató ja fa esment de les finques suburbanes (*sub urbe*), com un tipus de propietat específica, tot esmentant els tipus de conreus més aptes (*De agric.*, 7,1 a 8,2)¹⁶, centrant-se en aquells que tenien un major valor. Aquesta mena de productes havien d'estar destinats a un consum urbà, centrant-se en aquells pels quals es podia obtenir un alt preu al mercat i que, a més, serien difícils de portar de *fundi* més allunyats, ja fos per un augment exagerat del seu cost o perquè, simplement, es fessin malbé abans de la seva arribada. Així, entre els productes aconsellats es trobaven les flors, un producte de luxe que no resultava rendible comprat a finques llunyanes per la delicadesa necessària pel seu transport.

Columel·la va un pas més enllà i analitza les propietats suburbanes no solament com a explotacions sinó com un indret ideal per erigir habitatges de luxe per a les elits, habitatges que podien servir de primera residència amb la condició de situar-se a una distància de la ciutat que permetés viatjar entre ambdós llocs en un sol dia (*Re rust.* 1.1.19)¹⁷. Aquesta possibilitat de connexió ràpida vil·la-ciutat serà una altra de les característiques definitòries de l'espai suburbà. Però quan es parla de vil·la urbana o suburbana, a les fonts i a la historiografia moderna, la interpretació es complica.

Les grans vil·les suburbanes de Roma esdevenen tot sovint grans *domus* o palaus ubicats en un espai extraurbà. La disponibilitat d'espai i el relatiu allunyament de la ciutat i les seves limitacions de caire legal i moral, dota originalment aquests habitatges d'una gran llibertat constructiva i conceptual. Al final, l'expressió vil·la urbana o suburbana acaba definint més un tipus d'habitatge que una ubicació física (veure *infra*).

Per Champlin, més enllà dels condicionants que defineixen el *suburbium*, la imatge que es transmet a través de les fonts és el d'un espai lligat a la riquesa i l'oci, amb tres conceptes essencials: *salubritas, otium i amoenitas*. Aquest autor ressalta la paradoxa que es crea ja que amb la intenció inicial de cercar al suburbi la bellesa i el descans que no es poden obtenir a la ciutat, s'hi acaben traslladant els models, l'estètica i els negocis urbans (Champlin, 1982, 100-110).

3.2.-El *suburbium* i els seus límits: una definició jurídica?

Atenent al tractament que en donen les fonts no sembla que el suburbi tingués un tractament jurídic específic. Tractant-se d'un espai de límits poc definits, la cobertura jurídica a la que estava sotmès, depenia directament del tema que es tractés. És a dir, els diversos aspectes jurídics presentaven diferents cobertures, diferents límits i s'hi aplicaven diferents normes, en alguns casos vinculades directament a la normativa aplicada a la ciutat i, en altres, la referida a l'*ager*. L'exemple més clar el trobaríem en el tema del món funerari. Al suburbi no s'hi apliquen les normes vàlides pel *pomerium* i no solament és un espai que pot tenir un ús funerari sinó que tampoc hi ha grans restriccions per compartir espai amb habitatges o altres edificacions.

La legislació aplicada en cada moment o en cada aspecte al *suburbium* té molt a veure amb la distància relativa als límits de la pròpia ciutat i al lloc on es marquin aquests límits. Ja hem comentat que, en teoria, el límit de la ciutat era el *pomerium* però que per molts dels aspectes legals, almenys en el cas de Roma, aquests límits es podrien estendre al que es denominava el *continentia aedificia*. Aquest espai va anar adquirint tal importància que els límits del *pomerium* es varen ampliar diverses vegades per anar englobant aquests nous

16 "fundum suburbanum arbustum maxime convenit habere: et ligua et virgae [...] *sub urbe hortum omne genus, coronament omne genus, bulbos MAgaricos, murtum coniugulum et album et nigrum loream Delphicam et Cypram et silvatcam, nuces calias, Abellanas, Praenestinas, haec facito uti serantur...*"

17 "...sequitur ut suburbanum praedium commodissimum esse putem, que vel occupato cotidianus excursus facile post negotia fori contingat"

barris. Aquesta mateixa problemàtica es devia donar a algunes grans ciutats provincials, com *Tarraco*, per exemple, que també varen generar densos barris fora muralles.

Teòricament el *pomerium* marcava el límit d'actuació de l'*imperium domi* i l'inici de l'*imperium militiae*¹⁸. Però no era sempre així, almenys per Roma i pel que fa a alguns aspectes administratius. La *tabula Heracleensis*, d'època baixrepublicana, estableix que pel que fa al manteniment de les vies, la seva neteja i a la mateixa limitació d'horaris per la circulació dels carros, el límit normatiu no és el *pomerium* sinó una franja de mil passos a l'entorn, no de l'àrea sacra, sinó més enllà dels *continentia aedificia*. Òbviament aquesta extensió de la normativa urbana implicava també una ampliació de les atribucions dels magistrats responsables (Pancierera,2006,10).

Un altra límit situat dins el suburbi era el del peatge, un espai a partir del qual calia pagar una taxa per la circulació de les mercaderies que anaven a la ciutat i que en el cas de Roma se situava al final de l'espai dels *continentia aedificia* (Pancierera,2006,10).

Seguint al propi Panciera podem trobar altres límits espacials que podrien definir aquest espai. Un d'ells és l'*ager romanus antiquus*, un espai delimitat per tot un seguit de santuaris rurals situats entre IV i VI milles a l'entorn de la ciutat i que dota a aquests d'una raó d'existir que va més enllà del valor religiós. Fins i tot una cita de Frontí, parlant dels aqüeductes de Roma, esmenta un límit de VII milles per separar l'aigua interurbana de l'extraurbana (Pancierera,2006,12).

De totes aquestes consideracions, s'extreu clarament que els límits del *suburbium* no venen establerts per la llei sinó que es tracta d'una qüestió subjectiva que depèn de la percepció de cada autor i, també, de la temàtica a què faci referència. Així, ja hem vist que en ocasions el terme s'empra per parlar d'espais que no solament estan allunyats de la ciutat sinó, fins i tot, en *territoria* pertanyents a d'altres *ciuitates*.

Com diu Champlin (1982,97), no es tracta tant d'un límit físic com d'un estat mental, una apreciació subjectiva, que variaria en cada ciutat i també en cada període històric.

Recapitulant, les fonts per si mateixes resulten fins a cert punt confuses i contradictòries a l'hora de definir jurídicament, físicament i socialment el que era el *suburbium*. No hi ha normes i lleis que siguin concebudes específicament per a aquest espai. A més, al centrar-se sobretot al *suburbium* per excel·lència, el de Roma, sempre queda el dubte si les normes i especificitats aplicades a aquest espai eren traslladables a altres localitats.

3.3.-El *suburbium* a la historiografia moderna

És precisament aquesta indefinició i la seva plurifuncionalitat la que ha portat a alguns estudiosos moderns a descartar aquest terme per definir les zones situades a l'entorn de les ciutats romanes. Així Goodman prefereix denominar a aquest espai àrea periurbana (Goodman,2007,8)¹⁹. És aquest un terme emprat per la geografia i urbanística modernes²⁰.

18 Aquesta limitació s'expressa sovint en la prohibició als magistrats urbans de viure a més de mil passos del *pomerium* durant el temps d'exercici de la seva responsabilitat.

19 Altres autors com Buzón (2011, 14) critiquen l'ús de neologismes, especialment rebutjant les principals objeccions de Goodman, el fet que les fonts es refereixin a Roma i l'ús pejoratiu que actualment es fa del terme. Per Buzón el terme *suburbium* era un terme usat a les fonts per espais fora de Roma, si bé és cert que la majoria de casos fan referència a la *Urbs*. A més considera que tampoc termes com periurbà són terminològicament asèptics ja que sovint s'associa la diferenciació centre-perifèria amb desigualtats socials.

20 González Urrueta per exemple defineix l'àrea periurbana com una zona de contacte, una interfase que morfològicament uneix allò rural i allò urbà, on l'urbanisme és menys compacte que al centre urbà. S'associa l'origen del terme a la industrialització que crea un espai extraurbà amb traces originals

Altres autors, la majoria, opten per mantenir el terme suburbà, si bé ho fan com un pur convencionalisme, útil per identificar i situar aquells jaciments ubicats en espais propers als nuclis urbans. En altres casos s'opta per definicions simples i tot sovint simplificadores. Així, per exemple, Ruiz de Osuna (2009,54) considera que el *suburbium* era "la franja de terreno situada entre la cerca defensiva y el ager". Es tracta d'una definició simple perquè defineix un espai físic, però al mateix temps imprecisa i simplista, al no definir on començaria l'ager i considerant a tota ciutat com un espai emmurallat, quan en realitat el *pomerium* no tenia perquè estar emmarcat per muralles o altres elements físics.

Fins ara de les fonts n'hem extret algunes de les característiques dels espais suburbials. El primer i sens dubte el més clar és el condicionant geogràfic, de proximitat al nucli urbà. El segon és un concepte no ja solament espacial sinó també temporal. La necessitat de poder-se traslladar de la ciutat a la propietat suburbana que trobem expressada per Columel·la i altres autors antics ens proporciona dos nous condicionants; el de temps i el de dependència. No es tracta solament que el propietari pugui compaginar còmodament la seva vida a la finca amb les seves obligacions socials o professionals, sinó que la vil·la suburbana està concebuda sovint com a primera residència, i el seu lligam de dependència amb la ciutat va més enllà de la seva proximitat.

Com a primera residència ha de servir per complir amb els convencionalismes socials que obliguen al seu propietari. Però, fins i tot si la finca té una vessant productiva, els productes conreats o fabricats estan dirigits a la seva venda i consum urbans. Aquesta dependència no es redueix a les vil·les sinó que es pot aplicar a totes les estructures i construccions que conformarien aquest espai. Els espais funeraris, les necròpolis, estan destinades essencialment als habitants de la ciutat i el mateix podríem dir dels edificis d'espectacles o de les indústries ubicades a l'entorn.

De cara a acabar de definir el que podem entendre com a *suburbium*, pot ser útil realitzar un breu repàs del tipus d'estructures que s'hi poden trobar per intentar entendre la seva funció i el perquè de la seva ubicació.

3.4.-Usos del *suburbium*

3.4.1.-Espais funeraris

És un dels usos més evidents i possiblement el més clarament especificat per la legislació. Ja la llei de les XII Taules prohibia els enterraments a l'interior del *pomerium*. Solament en els casos dels herois i dels infants menors de 40 dies es permetien les excepcions (Ruiz Osuna,2010,380). Aquest fet converteix indirectament les necròpolis en un excel·lent indicador arqueològic a l'hora d'establir els límits del *pomerium* quan aquest no estava físicament definit per unes muralles.

Les necròpolis generalment es disposaven a l'entorn de les vies principals d'accés a la ciutat, especialment a partir del segle II aC, quan el creixent desig de deixar un record entre els conciutadans i la cerca de noves formes d'expressió autorepresentativa, converteixen la tomba en un símbol de l'estatus del difunt. Aquest estatus es mostra a través de la forma i la decoració, però també per la ubicació del monument funerari (Hesberg,1994,35). Encarada cap a la via, la tomba esdevé no un espai tancat, íntim i familiar, sinó un lloc de pas en el qual el difunt interpel·la al vianant a través de les inscripcions i del propi monument (Prieur,1991,63)

L'evolució en la seva estructura, rituals i models arquitectònics, va molt lligada a la pròpia

respecte a les grans tipologies rural i urbana (González Urrueta,1987)

evolució de la societat. Així, a la ciutat de Roma amb August la concepció de la tomba comença a variar, perdent part de la seva funció com a instrument d'autorepresentació dins un procés general que tendeix a separar de forma més clara les esferes d'allò públic i allò privat. La tomba es potencia com un espai privat, destinat a la família i amics i es comença a allunyar dels sectors més visibles i propers a les vies. Aquesta evolució no és aplicable de forma automàtica a províncies, on serà al llarg dels segles I-II dC quan es desenvoluparà una autèntica cursa entre les principals famílies per assolir poder i posició social, fet que tindrà el seu reflex en la monumentalització de les ciutats gràcies als actes evergètics i, en l'àmbit privat, en actuacions de caire autorepresentatiu tant als habitatges com a les tombes.

A partir del segle II dC es comença a generalitzar la utilització dels sarcòfags, tot sovint bellament ornamentats, com a sepultura privilegiada, fet que també repercuteix en la forma i estructura de les tombes en les quals la decoració es trasllada del seu exterior al seu interior, tot envoltant al propi sarcòfag. Al mateix temps també els rituals (els àpats rituals) es desenvolupen a l'interior de la tomba, fora de la visió dels vianants.

Hesberg considera que com a resultat d'aquesta evolució en la simbologia de les tombes i el trasllat de la ubicació de molts dels monuments dels grans propietaris a la seva finca²¹, les vies deixen d'actuar com elements estructuradors dels espais funeraris des del segle II dC (Hesberg, 1994,66)

Des del punt de vista funcional, l'estructuració de les necròpolis era responsabilitat dels magistrats locals que converteixen a les *viae sepulchrales* en els eixos vertebradors de l'espai, tot aprofitant els camins. Aquests determinen no solament la ubicació i orientació de les necròpolis urbanes sinó que també condicionen tot sovint els petits cementiris rurals, no solament per aquest interès en crear una dinàmica de comunicació difunt-vianant, sinó perquè aquests camins solien actuar com a límit dels *fundus* (Ruiz Osuna, 2009, 55).

3.4.2.-Espais industrials i comercials

Algunes indústries es traslladaven a l'exterior de les ciutats ja fos per raons de seguretat, de salubritat o simplement per necessitat d'espai. En el primer cas, s'inscriuen totes aquelles indústries que empraven, per exemple, forns o altres estructures que podien provocar incendis. Algunes lleis municipals, com la d'*Urso* especifiquen la prohibició de construir dins la ciutat indústries dedicades a la fabricació de ceràmica o de *tegulae* (Carreras, 2011, 24).

Altres negocis se situaven a l'exterior per evitar males olors (curtiduries, fulòniques...) (Fernández Vega, 1994, 146) o simplement per una proximitat amb el destí final de les seves obres, com en el cas dels tallers escultòrics destinats a realitzar obres pels monuments funeraris (Chevallier, 1998, 28)

La disponibilitat d'espai, tant per treballar com per emmagatzemar, o la disposició de matèries primeres també era un condicionant, especialment per aquells tallers destinats a la fabricació de materials de construcció. Aquesta necessitat d'espai d'emmagatzematge era extensible als grans magatzems (*horrea*), especialment en aquells ciutats que disposaven de ports, tant fluvials com marítims (Fernández Vega, 1994, 145; Chevallier, 1998, 28) .

Dins aquesta necessitat d'espai i infraestructures hi podríem situar també els edificis termals,

21 El procés de construcció de grans monuments funeraris a les propietats extra urbanes ja s'havia iniciat en època republicana, amb especial incidència al segle I aC, quan els generals i grans personatges de Roma com Ciceró cerquen espais als *fundus* extraurbans per a les tombes familiars. Aquests espais han de complir algunes condicions com situar-se en llocs preeminents i freqüentats per la gent (proximitat a camins). La tria d'aquests indrets també responia a la recerca d'una major llibertat constructiva (Verzár-Bass, 1998,)

situats a vegades en aquests entorns extraurbans per poder accedir fàcilment a un abastiment d'aigua i combustibles i, al mateix temps, disposar de terreny suficient per construir les diferents instal·lacions (Fernández Vega, 1994, 150).

Dins aquest espai també podríem afegir-hi aquelles instal·lacions destinades a l'aprovisionament de productes frescos a la ciutat, els *horti rustici* com els anomena Plini el Jove (*Epist.*2,17,15)²² per distinció vers els *horti* residencials.

3.4.3.-Espais agrícoles

Al costat de vil·les amb una complexitat estructural i social important en les quals els espais residencials eren molt importants tot i que podien també disposar d'una vessant productiva, i que analitzem en un apartat posterior, al voltant de les ciutats es podien situar tot un seguit de petites explotacions, horts, o petits camps. En aquests espais, que podien disposar o no d'unes estructures més o menys complexes per la seva transformació, petites factories o en altres casos simples barraques es dedicaven tot sovint al conreu de productes destinats al consum del mercat urbà, i que pel seu cost o per la seva fragilitat (com en el cas de les flors) no era recomanable o rendible el seu transport des d'explotacions més llunyanes). Aquesta circumstància ja era assenyalada pels propis agrònoms d'època romana (veure *supra*). Al costat dels horts podien existir-hi plantacions de fruiters, però també petites granges amb bestiar o vivers de peixos si la presència de rius o la proximitat a la costa ho permeten (Bedon, 1998, 16).

Arqueològicament aquest tipus d'explotacions poden ser molt difícils de resseguir, ja que un hort, per exemple, podia requerir una barraca com a única estructura on guardar les eines, mentre que el propietari podia habitar a la ciutat o en un altra espai més proper a la ciutat.

Al costat d'aquests establiments més modestos també podien existir factories o vil·les dedicades exclusivament a l'explotació, dedicades a productes més "clàssics" com els cereals o la viticultura. En aquests casos la manca d'un edifici residencial associat podria indicar que el propietari vivia a la pròpia ciutat, com succeïa probablement amb la vil·la de Tolegassos, propera a Empúries (Casas i Soler, 2003).

3.4.4.-Edificis d'espectacles

Si les termes se situaven a vegades fora del *pomerium* per raons d'espai aquest condicionant era molt més clar en el cas dels grans edificis d'espectacles, especialment pel que fa als amfiteatres, circs i estadis, no tant pels teatres i odèons que sovint se situaven a la perifèria, però dins del *pomerium*.

La necessitat d'espai i fins i tot la necessitat de bons accessos era un condicionant important per desplaçar aquestes grans infraestructures a l'exterior de la ciutat, especialment quan la seva construcció no formava part de la seva concepció original. Però en el cas dels amfiteatres s'hi afegien altres condicionants vinculats amb la seguretat. Les autoritats preferien que les baixes passions que es desfermaven a les lluites de gladiadors, i, en menor mesura, als circs²³ es desenvolupessin fora del nucli urbà. A més, una societat que mai va oblidar les revoltes de gladiadors d'època republicana volia mantenir fora els *ludus*, que podien convertir-se en focus d'inestabilitat (Bedon, 1998, 18; Chevallier, 1998, 29).

22 "...*quarum fenestris subiacet vestibulum villae et hortus alius pinguis et rusticus*"

23 Almenys fins a època baiximperial quan les curses de carros esdevenen, sobretot a orient, escenari de conflictes socials i expressions de violència.

3.4.5.-Espais religiosos-santuaris

Determinats santuaris o espais sacres se situaven a l'exterior de la ciutat. En alguns casos aquesta costum ve marcada per les pròpies característiques de la divinitat²⁴ però en altres la necessitat d'espai podia ser també un condicionant²⁵, especialment en aquells santuaris que precisaven de grans espais al seu entorn pel desenvolupament dels rituals o simplement aquells que cercaven un efecte escenogràfic i que, per tant, requerien d'uns elements topogràfics determinats (Chevallier,1998, 31-32).

Però no solament eren els arguments religiosos o de caire pràctic els que influïen en la construcció de santuaris extra urbans. Roma i les elits locals utilitzen aquesta mena de temples, sobretot a províncies, com un element de control territorial i d'extensió del procés romanitzador, ja sigui per processos sincretitzadors dels cultes, o com a simples instruments propagandístics Bendala,2001, 428-429).

3.4.6.-Habitatge

En aquest apartat caldria fer una clara distinció entre els edificis modestos que s'anaven construint al voltant de les ciutats i que acabaren constituint autèntiques barriades, els *continentia aedificia* de les fonts, i les anomenades vil·les suburbanes, habitatges privilegiats que analitzarem en un apartat posterior.

En el cas dels *continentia aedificia* es podria parlar d'un creixement natural motivat per un increment poblacional que no pot ser absorbit pel nucli urbà original i desborda el *pomerium*. Habitualment aquest creixement, de donar-se, es produeix prenent com a eix vertebrador la presència de camins o elements naturals com els rius, ocupant aquells espais que deixen lliures les grans infraestructures o els edificis d'espectacles. Evidentment la topografia també hi juga un paper important ja que aquests barris solament es generen allà on les condicions són favorables, sense crear una corona homogènia a l'entorn de la ciutat sinó agrupacions irregulars, separades entre elles per accidents naturals, resultant molt extenses en algunes zones i pràcticament inexistentes a d'altres.

El tractament d'aquests espais és complex des del punt de vista jurídic. En alguns aspectes és una zona tractada com a part integrant de la ciutat. En el cas de la ciutat de Roma la seva integració en el nucli urbà fa que no solament el *pomerium* s'ampliï diverses vegades per poder integrar bona part d'aquests barris perifèrics sinó que quan les fonts d'època imperial fan referència a les mil passes incloses dins l'*imperium domi* dels magistrats, el càlcul es comença a realitzar no des de les velles muralles servianes sinó a partir del límit dels *continentia aedificia* (Arnaud,1998,71). Això vol dir que en algunes qüestions administratives i legals si estaven sotmesos a les mateixes normes que s'aplicaven a la ciutat²⁶ (Goodman,2007,15-17).

24 Així per exemple Vitruvi (De arch.1,7,1: "...*Marti extra urbem,s ed ad campum; itemque Veneri, ad portum*") esmenta que els temples de Mart i Venus es devien construir fora la ciutat, en el segon dels casos, a més, aconsellant la seva proximitat a les portes. A aquests s'hi afegiria Vulcà o Ceres, sempre per diferents raons relacionades amb el culte, les pròpies característiques de la divinitat o, fins i tot, la seguretat (com el perill d'incendis en els sacrificis a Vulcà) (Chevallier,1998,31) També seria així en el cas dels santuaris relacionats amb les forces de la natura que precisaven d'un entorn determinat.

25 Timgad construeix el seu *capitolium* al segle II dC a l'exterior de la ciutat (Goodman,2007,69)

26 Una clàusula de la Tabula Heracleensis (d'època de Cèsar) referent al manteniment de les vies especifica que s'aplica a la ciutat de Roma i fins uns mil passes més enllà de la zona habitada, incloent per tant la zona dels *continentia aedificia* com a límit a partir d'on calcular les mil passes, i per tant indirectament considerant-lo espai urbà, però diferent del centre. D'aquí l'especificació als "espais habitats" (Goodman,2007,14) (*in urbe Roma propiusve urbem Romam passus mille ubei continente habitabitur*). També tenia implicacions en lleis referents a l'accés a la ciutadania o al reglament de successions en les quals s'inclou la zona dels *continentia aedificia* com espais pertanyents a la ciutat

Contràriament, al situar-se fora del perímetre sacre els habitatges podien compartir espai amb les àrees funeràries. També fiscalment podien tenir un tractament diferent. Ens ho mostra Apuleu qui va decidir celebrar el seu enllaç amb Pudentilla a la seva vil·la suburbana per estalviar-se de pagar les *sportulae* a les que hauria estat obligat en cas de fer-ho a la ciutat (Apol.88, veure nota 13). De fet alguns autors opinen que el fet que l'*imperium domi* s'estengui fora del *pomerium* indica que administrativament la gestió dels espais públics i de les vies s'assimilava als de la ciutat, però no succeïa el mateix amb la seva concepció jurídica (Arnaud,1998,70).

Urbanísticament, sembla que no estarien sotmesos a moltes de les normes imperants a la ciutat, fet que es traduïa en una major llibertat urbanística. El menor cost dels terrenys feia que fossin barris ocupats sobretot per la població més humil, almenys en el cas de Roma. Quan les ciutats eren sobretot centres administratius i de representació, més que espais d'habitatge, segurament caldria matisar l'extracció social de la població dels barris extraurbans.

Tot i això, la creació d'aquests barris no implica una actuació improvisada. De fet, sembla que les zones suburbanes s'ocupen de forma planificada, integrant les vies, l'aprovisionament d'aigua o la neteja i el desbrossament dels espais (Ruiz Osuna,2009,54).

3.4.7.-Habitatges privilegiats (vil·les suburbanes)

Possiblement el context en què l'adjectiu *suburbanus/a* és més utilitzat a les fonts sigui quan fa referència tant a una explotació com a una residència privilegiada destinada al gaudi, l'*otium*, del seu propietari. Tant és així que el terme, originalment emprat per definir un conjunt de propietats ubicades a l'entorn de Roma, va acabar definint un tipus de vil·la, aquella en què les estructures destinades a l'habitatge i les comoditats dels estadants i visitants adquireixen una importància cabdal en l'estructuració de la vil·la tot sovint per damunt de les productives²⁷. És per aquesta raó que alguns autors com Fernández Vega (1994,151) o Goodman (2007,72) proposen una distinció entre vil·la periurbana, que seria aquella lligada a la ciutat, ubicada en la seva proximitat, emprada generalment com a primera residència, i vil·la suburbana, que seria la que es relacionaria amb l'estil de vida dedicat a l'*otium* de refinat intel·lectualisme expressat a les obres de Ciceró o Plini el Jove (Goodman,2007,72).

El seu origen cal situar-lo als darrers segles de l'època republicana, quan amb l'expansió territorial i les fortes influències hel·lenístiques es va desenvolupant a Roma un gust creixen pel luxe (*luxuria*)²⁸ i el gaudi (*otium*)²⁹. Al mateix temps es van accentuant tot un seguit de

de Roma (Arnaud,1998,70,n.19)

També la *lex Irnitana*, d'època flàvia, inclou l'espai suburbial dins una norma que prohibeix l'enderrocament d'edificis Ch. 62: '*in oppido municipi Flavi Irnitani quaeque ei oppido continentia aedificia erunt*'. En aquest cas, però, no queda clar si aquest municipi disposava d'un important barri extraurbà o la llei reproduïa una norma de la capital, de Roma (Goodman,2007,16)

27 En el cas de la ciutat de Roma s'empra també un altra terme, el d'*hortus*. Aquest terme que inicialment definia un espai agrícola en entorn urbà, lligat a les *domus*, va acabar definint els grans complexes residencials situats a l'entorn de Roma i que sumaven la residència de luxe amb la presència de grans parcs i jardins (La Rocca, 1986,3)

28 El contacte amb els regnes hel·lenístics suposa una font d'inspiració per les elits romanes que volen reproduir el poder i la forma de viure d'aquests sobirans (Zaccaria,2003,629). Aquest procés d'imitació es farà ràpidament patent a les *domus* i les vil·les urbanes a partir de les dècades centrals del segle II aC, on les concepcions arquitectòniques es posen al servei de la recreació d'una idea central, la recreació del món grec, un món idealitzat que impregna fins i tot els noms atorgats als diferents espais (Zanker, 1992,49;1993,19-20), com ja es pot apreciar a l'obra de Varró (Rust,II,2: "...*nec putant se habere villam, si non multis vocabulis retineant graecis, quum vocent particulatim loca, procoetana, palaestram...*").

29 Per alguns autors l'*otium* és un concepte extret del món grec, de l'Atenes clàssica, en la qual

tendències socials que donen una major importància a l'individualisme, sobretot entre els grans personatges, generals i magistrats³⁰, que volen deixar una empremta entre els seus conciutadans no solament a través de la seva activitat evergètica i de la seva vida pública, sinó que pretenen que aquesta notorietat i superioritat s'expressi també a través de la seva vida privada, dels seus habitatges³¹. La *domus* esdevé una part de la imatge del propietari i reflex del seu estatus³². En aquest sentit i davant les restriccions existents a Roma, on es varen dictar lleis específiques contra la *luxuria*³³ i, sobretot, davant dels judicis morals de les faccions més tradicionalistes que consideraven que atemptava contra el *mos maiorum*³⁴,

es considerava que l'estat ideal de l'home era l'ociositat i on el treball estava reservat a les classes inferiors (Veyne,1987,125). Sigui com sigui, la seva aparició a Roma corre paral·lela a l'expansió territorial. El cercle d'Escipió Emilià contempla l'*otium* com un contrapès del *negotium* (entès aquest com el desenvolupament de la política). es tracta d'un *otium* actiu, filosòfic, destinat a dotar d'ideologia i transfons aquest desenvolupament de la política. En sentit contrari, Cató s'hi oposa com una pèrdua de temps, una costum estrangera, oposada al *mos maiorum* (Dosi,2006,20-24). Era el reflex de la vida privada per excel·lència, en contrast amb l'esfera pública. No era però un món tancat, ja que en ell les relacions socials eren intenses. Aquest model de vida, inicialment mal vist per l'allunyament que suposava de les obligacions comunitàries (Malnoti,2008,17), es va estenent a tota la societat i al segle I dC està ja clarament implantat (Zanker,1993,26). Per Ciceró es tracta d'un concepte complementari a la dedicació a la política, una activitat intel·lectual (*otium cum dignitate*). Si en el seu cas l'*otium* és un refugi per justificar la seva expulsió de la política en temps de Sèneca ja s'ha convertit en una forma de vida, l'única digna de ser viscuda segons aquest autor “*Soli omnium otiosi sunt qui sapientiae vocant, soli vivunt*”(Brev.vit.XIV,1) Posteriorment aquest ideal filosòfic esdevindrà solament en un estat de repós i gaudi, un *otium* hedonista, font de crítica pels sectors més tradicionalistes (Zaccaria,1995,339-340), i defensat per altres com Plini el Jove que considera que a la cura del cervell cal afegir-hi la del cos (Podini,2008,30).

30 Els banquets i el seu marc arquitectònic és un dels moments en què es mostra de forma més clara aquesta nova tendència a l'individualisme i la competició establerta entre les elits per destacar (Zaccaria,2003,629-632). També en aquest aspecte, la vil·la esdevé l'entorn més adequat al dotar al banquet d'un marc decoratiu més adequat gracies a una major disponibilitat d'espai especialment quan al banquet s'hi afegeixen espectacles i entreteniments diversos. (Dunbabin,1996,66-70)

31 L'arquitectura romana deriva de conceptes i planificacions teòriques i també l'arquitectura privada està dotada d'una dimensió ideològica molt marcada. Vitruvi ja mostra la relació entre el plànol de la casa i l'estatus del propietari. L'amplitud i luxe de les cases creix de forma paral·lela a les tendències individualistes dels grans personatges de finals de la república (Thébert,1991,309-317). La còpia dels models importats dels palaus hel·lenístics és una elecció ideològica (Gros,2001,46) en la que es pretén imitar les formes de vida dels prínceps hel·lenístics però adaptant-lo a la realitat romana. Es copia la *luxuria* com estètica però el concepte de fons és diferent. Al palau, el sobirà vivia com un déu aïllat i envoltat de cortesans, a Roma, on cada noble es considera un *princeps viri*, la vil·la esdevé un lloc per evadir-se (La Rocca,1986,23) però també per relacionar-se amb els seus iguals i mostrar el seu estatus als altres.

32 Ciceró considera que la casa s'ha d'adequar a la categoria del propietari, però tot i això mostra certes reticències al luxe excessiu o al seu mal ús com a Phil.II,69-71, on critica a Marc Antoni per convertir la vella casa de Pompeu en un prostíbul. “...huius in sedibus pro cubiculis stabula, pro conclavibus popinae sunt”). Les elits s'apoderen dels símbols, models i tipologies fins llavors reservades a l'esfera pública, tant sacre com civil, en una mostra del creixent paper de l'individualisme per damunt dels valors de grup (Zaccaria,1995,326-330). Vitruvi (VI,5,2: “...quod in domibus eorum saepius et publica consilia et privata iudicia arbitriaque conficiuntur...”) al reconèixer com a les *domus* s'hi desenvolupen reunions en què es tracten afers d'estat reconeix aquesta usurpació de part del poder públic pels nobles (Albentis,1990,184), tot i que la manca d'espais públics específics va jugar un cert paper en aquesta transposició de les tasques públiques als habitatges privats (La Rocca,1986,8)

33 L'excés de riquesa és molt criticat a algunes fonts republicanes, dins la lluita entre els vells conceptes ideològics en els que es primava la *publica magnificentia* per davant de la *luxuria privata* que s'anava imposant (Lafon,2001a,59). Així, Ciceró escriu “*odit populus romanus privatam luxuriam, publicam magnificentiam diligit*” (Pro Mur.,76). Al darrera de les lleis antiluxuria hi havia raons que anaven més enllà de la ideologia, ja que les classes aristocràtiques veien com les classes emergents es guanyaven al poble gracies a l'exhibició i la despesa (La Rocca,1986,8; Malnoti,2008,19)

34 Arribant-se a considerar la *luxuria asiatica*, vista com l'exteriorització de la corrupció de costums i de la tendència individualista, com la principal causa de la decadència de la república (Albentis,1990,108).

va ser a les vil·les, fora de la ciutat, on aquestes inquietuds varen trobar el seu millor mitjà d'expressió (Zanker,1992,46;1993,23). En elles es va desenvolupar una arquitectura de l'*otium*, creant espais destinats específicament al gaudi del propietari i dels seus convidats. A més, la disponibilitat d'espai i la cerca d'ubicacions que afavorissin la disposició escenogràfica i la integració amb el paisatge, va donar lloc a una arquitectura que permetia l'existència de tots els elements presents a una *domus* urbana i molt més. Si la casa urbana es trobava limitada espacialment i, a més, es tancava arquitectònicament sobre si mateixa, oferint la seva riquesa i comoditats solament als estadants i a aquells que eren convidats a entrar-hi, la vil·la d'*otium* disposava de tot l'espai necessari i s'obria a l'exterior³⁵, integrant-se en el paisatge, exterioritzant al mateix temps bona part de la seva riquesa.

Íntimament relacionat amb tots aquests canvis de mentalitat es va anar desenvolupant a Roma una corrent ideològica i filosòfica, epicureista, que contraposava el camp i la ciutat. Si l'expansió territorial i l'imperialisme romà havien allunyat al ciutadà del camp, del guerrer-pagès que es trobava a l'origen de la força dels seus avantpassats, la corrent intel·lectual imperant a finals de la República pregonava un retorn al camp, a les velles arrels. Però ho feia des d'una òptica molt diferent a la de segles anteriors. es proclamava un retorn al camp, però no per treballar, almenys no directament, sinó per desenvolupar-s'hi intel·lectualment i moralment³⁶ (*otium*). La ciutat esdevé en aquesta concepció, per contrast, un centre de vici, on solament s'hi poden desenvolupar les obligacions polítiques i comercials (*negotium*)³⁷. És al camp on l'home s'ha de desenvolupar intel·lectualment i com a persona. La ciutat és filosòficament mal vista, però inevitablement és un mal necessari on s'hi desenvolupa la vida social, política i comercial³⁸.

Ara bé, al mateix temps la ciutat, font de tots els vicis, representa l'element diferencial de la civilització romana. La *urbanitas*, la vida en ciutats, és un símbol de la *romanitas*, que els distingeix dels bàrbars (Goodman,2007,10).. A més, la ciutat esdevé un nucli d'identitat que fa reconeixible a la comunitat i en aquest aspecte adquireix una gran importància el seu aspecte exterior. La potència de la comunitat, el seu benestar, es mostra a través de l'aspecte de la ciutat, dels seus monuments i serveis, en els que les elits inverteixen grans quantitats de recursos, en una carrera monumentalitzadora que permeti posar a la seva comunitat per damunt de les veïnes. La ciutat és l'entorn on s'expressa el sentit de comunitat de les elits, mentre que al camp i a la vil·la, s'expressa el seu individualisme. Al final, ambdós processos són dues cares d'una mateixa moneda, del desig d'autorepresentació, en el primer cas a nivell comunitari i en el segon a nivell individual.

Al camp, l'arquitectura de la vil·la esdevé la millor font d'expressió d'aquesta mentalitat. Aquesta mena de vil·les denominades per les mateixes fonts com a suburbanes proliferen de forma molt intensa a l'entorn de la ciutat de Roma i varen acabar per definir no tant una ubicació geogràfica com un concepte, una forma de vida. El qualificatiu de vil·la urbana tot

35 El fet de cercar en el camp un retir, una certa introspecció filosòfica, no és incoherent amb una arquitectura oberta cap a l'exterior, es tracta de dues cares d'una mateixa moneda ja que l'ésser humà per formar-se a si mateix havia de mantenir-se lligat al món (Morand,2004,135)

36 En època d'August, i sota la influència de la poesia epicureista i alexandrina, autors com Virgili i Horaci exalten un retorn al camp ,lloc ideal pel culte a les muses i l'*otium*, combinat amb una visió negativa de la ciutat (Dupré,2004,164; Lehmann,2004). És precisament la filosofia epicureista i la seva visió contemplativa del món el que allunya l'*otium* del vell concepte intel·lectual (l'*otium cum dignitate* de Ciceró) i com a font d'idees polítiques (Dosi,2006,56)

37 Aquesta idea és desenvolupada per Ciceró al seu *Pro Roscio Amerino* (Benferhat,2004). Indubtablement el discurs està destinat a defensar al seu client però reflexa un sentiment que havia d'estar present a la societat si pretenia convèncer a un jurat amb aquesta argumentació.

38 Pels sectors tradicionalistes la visió era la contrària. Ells contraposaven el *mos maiorum* a les costums gregues, contraposant el treball, font de virtuts, desenvolupat a la ciutat contra l'oci, font de vicis, que es produeix al camp (Wallace-Hadrill,1998,45)

sovint fa referència, a l'antiguitat i en la historiografia actual, a una vil·la de luxe, en la qual els espais destinats a l'*otium* ocupen una part molt important de la mateixa, independentment de la seva proximitat i connexió amb la ciutat.

Part d'aquesta distorsió ve donada per les peculiaritats que presentava el *suburbium* al qual fan referència la majoria de fonts, el de Roma. Aquest, si atenem als autors de l'època, cobria una superfície que arribava als 50 km³⁹ de distància del nucli urbà. Per tant, propietats com la vil·la Hadriana, a Tivoli, rebien la consideració de vil·la urbana tot i la seva relativa llunyania respecte a la *urbs*.

La vil·la suburbana o periurbana, entesa a partir d'ara com aquella situada a les proximitats de la ciutat (a menys d'un dia de distància) i íntimament lligada a ella, era en bona mesura la resposta a la dicotomia expressada pels intel·lectuals llatins entre *ager* i *urbs*. En ella es podien obtenir tots els avantatges de la vida al camp, però sense renunciar al desenvolupament d'una activa vida urbana; permetia viure allunyat de tot allò que tenia de negatiu la ciutat però atendre les obligacions socials i polítiques a les quals els membres de les elits estaven obligats.

Així, es mantenia la il·lusió del que Marcial anomenava la *rus in urbe* (Epigr.12,57,21)⁴⁰, un estil de vida que fusionava el millor de la vida urbana i de la camperola.

La presència de finques ubicades a prop de les ciutats és ja present en els estudis agronòmics com hem comentat anteriorment. Cató, que és contrari a un excés de luxe en les propietats agrícoles i per qui probablement res es trobava més allunyat del seu concepte del que havia de ser una vil·la que la d'un espai dedicat a l'*otium*, ni que fos intel·lectual, ja fa referència a l'existència de finques properes a la ciutat i, sempre analitzant-les del punt de vista econòmic, recomana els conreus més beneficiosos (De agric.8.2). Però és Columel·la (veure *supra*) qui més directament esmenta les propietats suburbanes, no com una explotació agrícola sinó com un habitatge privilegiat. L'autor fa referència a la seva idoneïtat com a habitatge al permetre desplaçar-se a la ciutat o des de la ciutat, en menys d'un dia.

Per les classes privilegiades aquesta possibilitat de trasllat ràpid entre la seva residència del camp i la ciutat presentava tot un seguit d'avantatges gens negligibles.

El primer d'aquests avantatges era la disponibilitat d'espai. En els nuclis urbans el creixement d'una *domus* solament es podia realitzar a costa de l'adquisició d'alguna de les propietats veïnes i fins i tot així la trama urbana imposava uns límits que solament en casos excepcionals es podien depassar. Un segon factor era el cost del terreny, que en els centres urbans, on sempre era molt limitat, era molt superior al de l'extraradi.

Altres elements tenen més a veure amb l'estructuració arquitectònica i la concepció dels espais. A la *domus* s'hi barrejaven tot un seguit de condicionants de caire urbanístic, espacial i, fins i tot, morals (Lafon,1981,153), que tenen el seu reflex en la forma final dels edificis. Ja hem comentat les limitacions imposades per les dimensions de les finques urbanes. A aquest fet cal afegir-hi la proximitat d'altres edificis, la presència de les vies públiques i, per tant, el constant flux de gent per davant de les cases. A això caldria afegir-hi les consideracions de caire moral, sobretot en època republicana a Roma, contràries a l'excessiva exhibició de luxe en àmbits privats. La cerca d'una major intimitat, d'un aïllament de l'exterior portava a la concepció d'edificis tancats, closos per alts murs, que solament a l'interior desplegaven la seva magnificència i en els quals solament els clients i convidats podien copsar l'autèntic poder i riquesa del propietari.

Els espais extraurbans eren un món completament diferent. La disponibilitat d'espai era molt

39 Distància que es considerava que es podia cobrir en un dia viatjant a cavall.

40 "*rus in urbe est vinitoque Romanus*"

més elevada i el seu cost molt menor (La Rocca,1986,7). Per altra banda, a l'hora de la concepció dels espais no regien les constriccions existents al recinte urbà. En aquests espais el propietari podia expressar-se amb total llibertat. Si la *domus* és un espai de límits clarament definits i tancada sobre si mateixa, la vil·la suburbana és un espai obert a l'exterior, que cerca la seva integració en el paisatge, a partir de porticats i jardins⁴¹, que actuen d'elements integradors, de transició entre l'edifici i l'entorn. La *domus* és un edifici tancat i la vil·la un complex obert.

L'arquitectura de la vil·la, la seva ornamentació i la seva ubicació, generalment cercant espais elevats, enturonats, ben visibles des de les principals vies, cobreix els desitjos d'autorepresentació del propietari.

Arquitectònicament, en un primer estadi prenen dels espais urbans els models a imitar (Scagliarini,2008,34). No solament reproduïen espais de les *domus* (sales triclinars, *cubicula*, banys...) sinó també d'espais i edificis públics (porticats, gimnasos, biblioteques...). A partir d'època imperial aquest procés d'imitació es capgira i seran les grans *domus* les que portaran a l'interior de la ciutat els models arquitectònics experimentats a finals de la república a les vil·les (Gros,2001,95)⁴².

Pel que fa a la situació legal d'aquesta mena d'establiments la seva situació és ambivalent. Algunes cartes municipals, com la d'*Urso*, fan referència a l'obligació dels magistrats a viure a l'entorn més proper de la ciutat, incloent, encara que sigui de forma indirecta, les cases situades en aquests límits com a part integral de la ciutat. Aquesta sensació ve refermada per un document legal que fent referència a una propietat d'Escèvola esmenta que la frase "*quidquid in patria Gadibus possideo*" (tinc a Gades la meua llar) podia fer-se extensible a una propietat del suburbi (*suburbanum adiacentem possessionem*) (Dig.32.1.41, Goodman,2007,16). Contràriament, algunes lleis semblen assimilar les vil·les suburbanes a propietats rurals (Goodman,2007,17).

Gran part del que hem exposat fins ara referent a les vil·les suburbanes es podria aplicar a moltes propietats independentment de la seva ubicació o vinculació amb un nucli urbà. És per aquesta raó que Adams, en el seu estudi de la vil·la de l'entorn de Roma (Adams,2008,101) especifica el que ell considera que són les sis característiques que ha de reunir una vil·la suburbana. Aquestes són:

- Disposar d'un bon accés a la ciutat
- Instal·lacions ben equipades
- Importants característiques domèstiques
- Disposar d'espais destinats a l'entreteniment tant dels propietaris com dels visitants
- Agradable vista i integració en el paisatge
- Algunes instal·lacions de caire agrícola

Els aspectes més importants d'aquesta mena d'assentaments són, per començar, la seva vinculació amb la ciutat. Aquesta vinculació no es limitava a la distància a la que se situen, que ha de permetre el trasllat d'un a altre lloc en poc temps sinó que també es reflectia en els seus aspectes externs. Així rebia una gran importància la seva funció de representació, ja que havia de reflectir l'estatus del propietari tant a través del luxe com de la seva integració en el paisatge, cercant entorns on es gaudís d'un important domini visual (Fernandez Vega,1994,151). La vil·la havia de mostrar un aspecte impressionant per qui s'hi apropava però també es cercava

41 A través dels jardins la natura es converteix en una extensió estètica de la casa. Això sí, una natura domesticada, codificada i urbanitzada, on es barregen elements naturals amb d'altres de construïts (Zaccaria,1995,341)

42 Des de mitjans del segle I aC les grans *domus* de Pompeia es comencen a construir en terrasses, tot imitant les luxoses vil·les de la costa (Zanker,1993,149).

que s'obrís cap a l'entorn oferint unes grans vistes al convidat que s'hi trobava. A més, la seva funció d'espai de recepció per a amics i visitants donen gran importància als seus espais "públics" per molt que les fonts destaquin precisament el contrari, la seva intimitat i les possibilitats de descans que oferia.

Per això, en les vil·les suburbanes té un major pes l'espai domèstic que en altres vil·les. Adams considera que mentre les vil·les productives itàliques destinen un 10'5% de la seva superfície als espais domèstics, a les vil·les de l'entorn de Roma aquests espais puguen de promig fins al 45% (Adams,2008,102).

3.4.8.-Espai militar

Tot i que la majoria d'autors que analitzen els espais suburbans no hi presten gran atenció, R. Chevallier destaca l'ús d'aquest espai en funció de condicionants de caire militar, i ho fa analitzant dos aspectes diferents (Chevallier,1998,20). Per una banda, ressalta la funció que podien tenir les estructures existents al suburbi en moments de setge, ja fos com elements defensius o com enclavaments útils pels atacants. Per altra, també destaca l'existència en aquests espais de campaments o establiments de caire militar relacionats amb la defensa de la ciutat o de les vies que l'envolten.

3.4.9.-Altres usos

Algunes de les infraestructures vinculades amb la ciutat tenen el seu reflex en el suburbi. El cas més clar és el de les vies i camins, que travessen els espais suburbials i en bona mesura els estructuren, ja que en funció de la xarxa viària s'organitzen no solament les necròpolis sinó també algunes de les indústries i, sobretot, les vil·les suburbanes. Però també altres infraestructures vitals per moltes ciutats travessen i ocupen part del suburbi, com és el cas dels aqüeductes (Fernández Vega,1994, 147). No solament aquestes infraestructures travessen l'espai suburbial condicionant en certa mesura també la seva distribució sinó que elements com els *castella aquae* tot sovint se situen fora del *pomerium*. A més també molts dels negocis i edificis situats a l'exterior de la ciutat empen l'aigua que es distribueix a través d'aquests aqüeductes el que obliga a crear una infraestructura hídrica per distribuir aquest recurs.

Una altra utilització de l'espai suburbial és la d'abocador. Cal entendre aquest concepte en un sentit ampli ja que no solament s'hi acumulen les brosses generades per la població de la ciutat sinó també pels negocis situats dins la mateixa o al seu entorn. En aquest sentit un dels exemples més clars seria el del Monte Testaccio de Roma, una immensa acumulació d'àmfores generades pel comerç (Rodríguez Almeida,1984).

Moltes de les ciutats disposaven d'un servei públic que netejava els espais públics i s'encarregava de transportar aquests residus a l'exterior. En el cas de Roma aquesta neteja cobria una superfície de fins un kilòmetre fora de les muralles i, per tant, les escombreres se situaven més allunyades, però en moltes ciutats més petites aquests es podien trobar al peu mateix de les muralles (Carreras, 2011, 22). Com a escombreres es podia aprofitar qualsevol estructura negativa (pous, fossats, sitges...), tot i que sovint amb el pas del temps eren rebassades creant extensos abocadors (Remolà i Acero,2011,384). Al costat d'aquests cal assenyalar que qualsevol indústria de caire privat podia generar en les seves proximitats una escombrera.

Aquest panorama comença a canviar a partir del segle III dC quan s'inutilitzen algunes de les xarxes de sanejament dins les ciutats i es comencen a crar abocadors a l'interior dels nuclis urbans (Remolà i Acero,2011,384).

Una darrera activitat que també podia desenvolupar-se en el suburbi era la de l'execució

dels criminals. Agennius Urbicus assenyala al seu *De controversis agrorum* (86,8) que moltes ciutats disposaven d'un espai fora de la ciutat destinat a aquesta finalitat⁴³.

3.5.- *Vici* i *pagi* suburbans?

Tant el *vicus* com el *pagus* són dos termes presents a les fonts que han portat certa polèmica en la seva definició, bàsicament perquè, com en tants d'altres termes, pateixen una certa evolució amb el pas del temps. Els dos termes fan referència a subdivisions dins una *ciuitas*. En un estudi dedicat a aquests dos termes Tarpin distingeix els *vici* que farien referència a agrupacions de població dependents d'una *ciuitas* però que disposaven d'una certa autonomia, dels *pagi*, que es correspondria amb una entitat territorial, amb un possible origen de tipus tribal o gentilici (Tarpin, 2002). L'epigrafia sembla demostrar que sobretot els *pagi* podien formar part del paisatge suburbà. Són diverses les inscripcions conegudes a l'entorn de Pompeia, però també a la zona de la Bètica, que fan referència a *pagus suburbanus* (Buzón, 2011, 35-38). En aquests casos la majoria d'inscripcions fan referència a l'existència de magistrats dedicats encarregats de l'administració d'aquests espais. La presència d'aquests magistrats s'ha relacionat amb la reforma augustal que traslladaria a algunes altres ciutats la nova divisió administrativa feta a Roma (Buzón, 2011, 37). Aquesta podria ser la solució empresa en determinats territoris per solucionar els problemes legals i administratius que suposava l'administració de territoris que teòricament quedaven fora de l'àmbit d'actuació dels magistrats urbans.

El cas dels *vici* seria diferent al tractar-se de petites agrupacions, petits poblats, que formaven part de la *ciuitas* però també tenien magistrats propis. La presència d'aquests magistrats ha estat considerada com un mecanisme emprat per Roma en determinats territoris per integrar i promocionar a determinats grups de població que no podien accedir a les magistratures urbanes (Tarpin, 2002, 282).

Sigui com sigui aquesta és una problemàtica que sembla que difícilment es podria aplicar a la zona del nostre anàlisi. Les proves epigràfiques de l'existència de *vici* a la península ibèrica són escasses. En el cas concret de la tarraconesa es limiten a mitja dotzena de casos i sempre referits a comunitats situades a la zona central i nord oest de la província (sobretot a la zona de la *Gallaecia*) (Tarpin, 2002, 359). Pel que fa a les referències a *pagi* aquestes semblen concentrar-se a la Bètica (Buzón, 2011, 38-39).

3.6.- Conclusions

Per tant, l'espai suburbial o periurbà segons el terme que es prefereixi utilitzar, és una zona situada a l'entorn més immediat de la ciutat, de dimensions irregulars, sense límits físics clars. Per definir com a suburbial una determinada estructura, aquesta ha de complir tot un seguit de condicionants, dels quals el més evident és el que acabem d'esmentar de la proximitat geogràfica –ha de situar-se en una zona a no més d'un dia de distància de la ciutat– però el més important és probablement el de dependència. Es tracta d'estructures i espais íntimament lligats a la ciutat, que existeixen en funció d'aquesta. Ja sigui en els habitatges com en els negocis, o en els edificis d'espectacles els seus habitants, clients i usuaris viuen o depenen de la ciutat. Els *horti* i els establiments productius creen productes específics pensats per ser consumits a la *urbs*; les necròpolis estan destinades als ciutadans i les estructures militars estan concebudes per protegir i defensar el centre urbà. Aquest fet fa que podem trobar estructures, sobretot granges i vil·les productives que tot i situar-se en el radi temporal que podria ser considerat part del suburbi, poden no formar-ne part conceptualment. Es tractaria per exemple de vil·les destinades a la producció de productes destinats a la seva exportació a mercats més llunyans o no exclusivament per la ciutat, en les que generalment la part

43 "...habent et res p(ublicae) loca suburbana...et loca noxiorum poenis destinata."

residencial de la vil·la és molt menys definitòria.

La topografia pot jugar un important paper en la forma, extensió i importància dels espais suburbials. I no solament pel que fa a l'entorn sinó pel que condiciona a la pròpia ciutat. Així aquelles ciutats que inicialment presenten perímetres reduïts a priori tenen possibilitats de desenvolupar espais suburbials més importants i extensos per la simple necessitat d'haver de traslladar a l'exterior algunes de les seves infraestructures o part de la seva població. Ara bé, quan la ciutat presenta unes dimensions reduïdes no solament per una elecció urbanística determinada sinó també perquè la topografia de l'indret escollit no permet l'ocupació de superfícies majors, això també tindrà conseqüències pels espais suburbials que s'hauran d'adaptar a aquests condicionants. En cas d'un creixement extrapomerial s'hauran d'ocupar espais residuals o allunyats del recinte fundacional. A més, les característiques de cada element fan que ocupin espais diferents i dificulten encara més la seva delimitació. Per exemple, els edificis d'espectacles o els conjunts termals cerquen un espai proper al nucli urbà, els cementiris s'alineen generalment a l'entorn dels principals camins o vies naturals, com els rius; les vil·les residencials cerquen espais privilegiats i, en cas d'existir infraestructures militars, estan condicionades per damunt de tot per raons estratègiques.

Amb aquestes premisses cal concloure que les dimensions de l'espai suburbial poden ser diferents segons el tema que s'analitzi. Així per exemple el suburbi funerari generalment serà molt més reduït que el suburbi residencial, ja que les necròpolis s'estructuren generalment al voltant de la ciutat, resseguint les principals vies, però el més a prop possible del nucli urbà, mentre que les vil·les en la seva cerca dels espais topogràficament privilegiats s'estenen al llarg d'un espai més ampli. Quelcom similar podríem dir per algunes tasques industrials, que cerquen la proximitat a la ciutat, però també a determinades matèries primeres necessàries per la seva activitat. Quelcom similar es podria establir pels espais militars ja que la cerca d'indrets adients des del punt de vista estratègic condiciona la seva ubicació.

Finalment, i pel que fa a les vil·les, remarcar el fet que l'ús que sovint es fa dels termes vil·la urbana o suburbana no respon sempre a la seva pertinença a un espai suburbial i en ella es barregen conceptes ideològics, d'un estil de vida determinat. Per tant, no totes les vil·les urbanes o suburbanes són suburbials o periurbanes.

4.LA GEOGRAFIA. GERUNDA I EL SEU ENTORN

La definició dels límits de l'espai periurbà o suburbial d'una ciutat antiga ve determinat de forma molt important per la geografia. La topografia, la disposició dels camins, els cursos d'aigua o els accidents geogràfics defineixen aquest espai, que no és mai rígid ni es pot definir mitjançant fórmules matemàtiques o models estàtics.

En el cas de Gerunda en el qual la topografia i la geografia juguen un rol determinant en la gènesi de la pròpia ciutat, l'anàlisi d'aquest entorn geogràfic esdevé encara més transcendental per tal d'entendre la pròpia forma de la ciutat i el seu espai suburbial.

L'indret triat per bastir la ciutat de *Gerunda* fou l'anomenat Pla de Girona, una petita planura situada com element de transició entre dues de molt més importants, la de l'Empordà, al nord, i la de la depressió prelitoral a migdia, entre les serralades de les Gavarres, a llevant, i la de les Guillerries, a ponent. Aquesta plana creada en gran mesura pels cursos dels rius Ter i Onyar, però també del Güell, és extraordinàriament rica en recursos hídrics, amb una densa xarxa de petites rieres i torrents que davallen dels contraforts muntanyosos cap als cursos principals d'aigua.

Si comencem la descripció de la plana i els seus límits pel nord ens trobem de seguida amb un dels elements que més han condicionat la història d'aquest territori. Aquesta banda de la plana queda tancada per la muntanya dels sants Metges flanquejada a ponent pel Montaspre i a llevant per les muntanyes del Congost i de sant Miquel. Aquest conjunt d'elevacions creen dos passos naturals que mantenen com element central la muntanya dels sants Metges. Per llevant, el riu Ter obre un pas natural entre aquesta elevació i la de Sant Miquel, el Congost. Aquest pas natural, sobretot arran de la vessant de tramuntana de la muntanya del Congost, per la zona de Campdorà es va emprar des d'època prehistòrica com a principal via de comunicació nord sud i a la inversa. Un segon vial travessava per la zona situada a ponent de la muntanya dels Sants Metges, entre aquesta i el Montaspre, l'anomenada Costa Roja, que havia de salvar un desnivell de poc més de 40 m d'alçada. La importància dels dos passos es reflexa encara a l'actualitat en la xarxa de comunicacions atès que pel Congost hi passa la carretera N-II i la via fèrria, mentre que per la Costa Roja hi passa un ramal de la Nacional i l'Autopista AP-7. El control d'aquest ha estat essencial al llarg de la història per qualsevol poder amb la intenció de dominar el nord-est peninsular. Així, és l'existència del congost el que explica la creació de l'*oppidum* ibèric de sant Julià de Ramis (**Kerunta*) al capdamunt de la muntanya dels sants Metges, però també la construcció d'un *castellum* al mateix indret en època tardoantiga, o la del castell de Montagut, a la banda contrària del pas de la Costa Roja, en època medieval i la del castell de sant Julià, uns metres al nord-oest de l'antic poblat ibèric, ja en època moderna (Burch *et al*,2001; Burch, 2006; Burch, Nolla i Sagrera,2011). Per la banda del Congost és el castell de sant Miquel el que en època medieval i moderna assumirà les velles funcions defensives del poblat i el *castellum*.

Tot i que el pas natural més evident seria el del Congost per la part baixa i mantenint constantment el riu a ponent, aquest sector devia presentar problemes en determinades èpoques de l'any sobretot motivades per les crescudes del riu Ter. Contràriament, el pas de la Costa Roja, més difícil pel desnivell existent era més segur des d'aquest punt de vista.

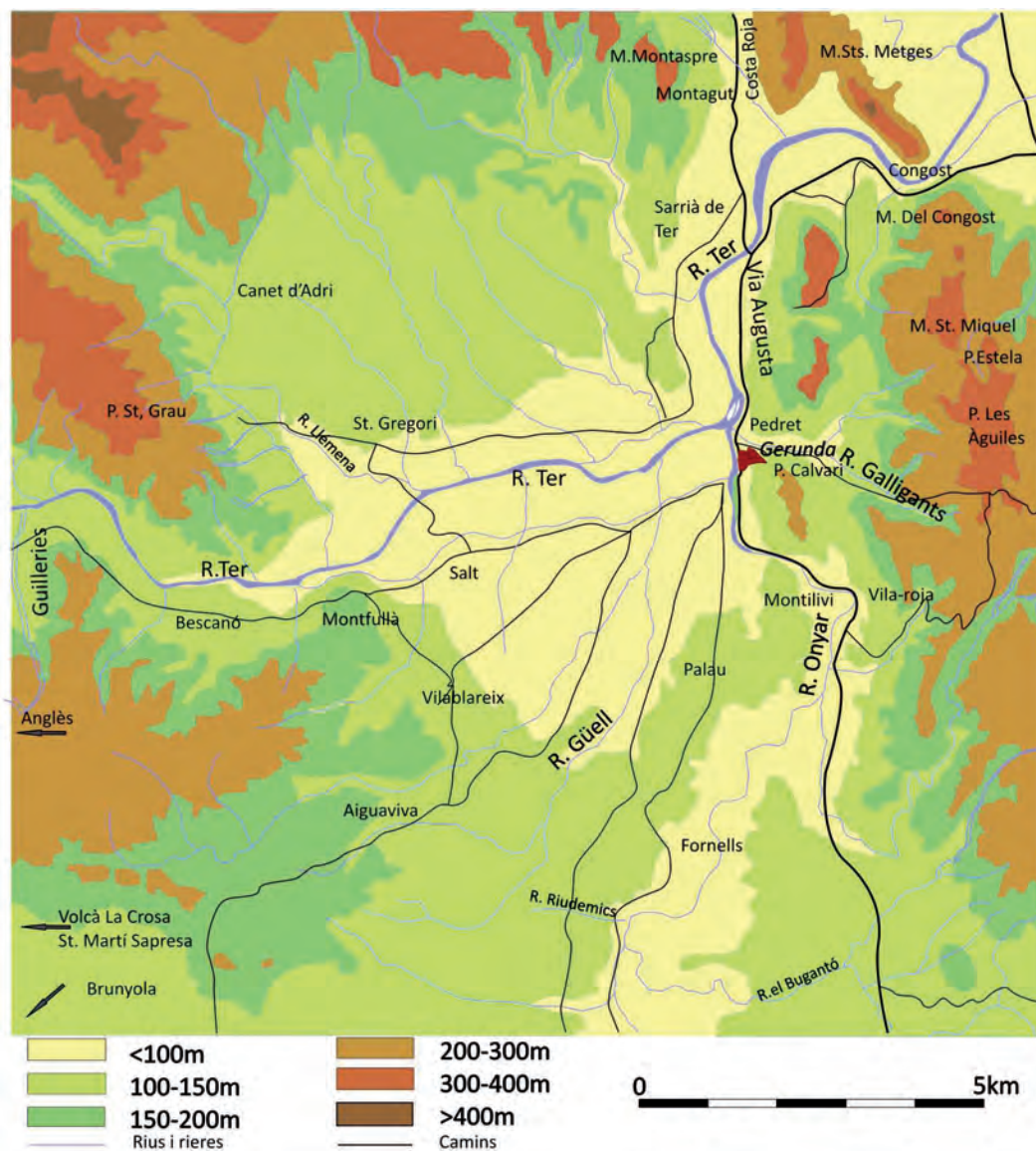

Fig.1. La plana de Girona, amb indicació dels principals elements topogràfics.

A la zona de l'actual Pont Major hi havia un gual que travessava el riu i que permetia la fusió novament dels dos ramals en un sol camí.

A partir d'aquí s'obre una plana allargassada, orientada de nord a sud, molt marcada per la presència del riu Ter i el camí que la travessa, del qual en parlarem en un altra apartat. En realitat la plana s'obre, pel que fa al seu extrem septentrional, sobretot a ponent del riu, ja que a la banda oriental, aquest circula proper a les elevacions que tanquen la plana, com són la muntanya del Congost, la de can Ribes, la de sant Miquel i Montjuïc, girant cap a ponent just abans d'arribar a l'indret triat per l'erecció de la ciutat de *Gerunda*. A partir d'aquest punt, el riu Ter s'orienta cap a ponent fins a la zona de Bescanó, tot travessant la zona més ampla de la plana.

Si continuem resseguint-ne els límits, per la banda est ens trobem que en el punt en que el Ter gira (de fet el seu recorregut és invers al que acabem de descriure ja que el riu ve de Bescanó i gira cap al nord), ho fa perquè a la zona de Pedret es troba amb el riu Onyar, provinent de migdia, en un aiguabarreig que, com veurem, constitueix un element vital per entendre tot aquest territori i la seva evolució.

Immediatament a migdia, d'aquest aiguabarreig dels dos principals rius de la zona se situa una petita elevació, de poca alçada⁴⁴ però de perfils prou abruptes i que fou l'indret triat per l'erecció de la nova ciutat romana. Posteriorment analitzarem en detall aquest sector, que se situa a ponent, de tot un conjunt d'elevacions més marcades que configuren l'autèntic tancament de la plana. Així, a migdia de la muntanya de sant Miquel se situen les de puig Estela i el puig d'Àguiles i la dels Àngels que configuren, tots plegats, els darrers contraforts de les Gavarres.

La vall s'estén sense grans accidents topogràfics en direcció a migdia, fins connectar amb la plana de la Selva amb els obstacles de Montilivi i la zona de Palau, de molt menor entitat que els d'altres sectors.

Si retornem a la zona del Congost i ens trasllem a la banda contrària, a ponent, on el Montaspre configura el límit nord de la plana, apreciem tot un seguit d'elevacions a la zona de Sarrià de Ter que tanquen aquest sector però que progressivament es van amorosint fins pràcticament desaparèixer. Per això, a la zona de Tialà la plana s'obre cap a occident fins a les poblacions actuals de Sant Gregori i Bescanó, on els darrers contraforts de la serra de Rocacorba, sobretot amb el puig de Sant Grau (500 m), tanquen aquest sector. En aquesta zona la plana s'estén una mica en direcció nord-oest, tot encaixada entre les elevacions de la zona de Sarrià i les acabades de descriure fins a la zona de Canet d'Adri.

En direcció sud-est la plana s'estén per les poblacions de Vilablareix, Aiguaviva i Vilobí, i tot i la presència de diferents elevacions que generalment no superen els 300 m, penetra fins a Brunyola on les Guilleries es mostren en tota la seva magnificència i constitueixen ja un important obstacle natural.

Analitzant la distribució de les poblacions actuals situades als límits de la plana podem apreciar com la majoria dels nuclis històrics se situen en els seus límits, obertes cap als espais planers, ocupats al llarg de gran part de la seva història per camps de conreu, però bastides contra els primers accidents orogràfics i les primeres elevacions, ja fos per deixar lliure l'espai explotable, ja fos per disposar d'una major protecció i defensa. Una situació semblant es dona amb les vil·les d'època romana la majoria de les quals, almenys d'aquelles que coneixem, se situen a la perifèria de la plana, contra els primers accidents orogràfics del sector.

No disposem de cap estudi que hagi analitzat en profunditat la vegetació de la zona de la plana de Girona en època antiga. Solament en el jaciment de la muntanya de Sant Julià de Ramis s'han realitzat darrerament estudis analítics que han permès aprofundir parcialment en aquest aspecte. Aquest estudi ha permès verificar que el paisatge no diferia del que era habitual a la zona de l'Empordà. Es tracta d'una vegetació molt similar a l'actual amb predomini de l'alzinar, amb presència de pinars, i amb un gran component arbustiu (Euba,2011).

4.1.-Els rius

Els punts on la plana s'eixampla i on penetra en els contraforts muntanyosos són aquells en els quals els rius i rieres han creat petits espais al·luvials tot sovint desgastant i erosionant les petites elevacions i creant autèntics corredors que seran aprofitats també per la construcció dels camins en època antiga i, fins i tot, a l'actualitat.

Les planes del Ter i l'Onyar són planes de sedimentació amb pendents molt febles on l'aigua corre habitualment a poca velocitat. En cas de desbordament, l'aigua queda estancada i

⁴⁴ Aquesta elevació arriba als 172 m. a la zona del Calvari, mentre que el puig de Sant Miquel s'alça fins els 395m, el d'Estela fins els 377 i, fins i tot el puig d'Àguiles, s'alça gairebé 100 m més arribant als 266 m.

diposita per decantació llims i materials lleugers que proporcionen a la plana la seva gran fertilitat. El problema és que quan les crescudes eren grans, els camps es convertien en canals per on l'aigua circulava a gran velocitat convertint els camps en sorrals i, en cas de quedar estancada, creava importants problemes de salubritat (Ribas, 1994, 104).

El riu Ter obre la plana des de Bescanó i, posteriorment en direcció nord, fins a Sant Julià, l'Onyar ho fa en direcció sud, el Llémèna a la zona de Sant Gregori, el Galligants a la de la vall de sant Daniel, o tot un seguit de torrents i rierols com el torrent de Gàrrep a la zona de Canet d'Adri.

De fet, si alguna cosa caracteritza aquesta zona és la munió de cursos d'aigua, molts d'ells de curt recorregut, que baixen de les serralades de l'entorn i desguassen als principals rius, el Ter, l'Onyar i el Güell.

Si ens centrem en l'entorn de l'actual ciutat de Girona podem apreciar com a la zona de la plana, al Mercadal i la zona de Pedret hi trobem fins a quatre rius, el Ter, l'Onyar, el Galligants i el Güell, tres dels quals es fusionen a la zona de Pedret, a prop del convent de Sant Pere de Galligants.

Aquests quatre rius, avui molt controlats i algun d'ells pràcticament residual, presentaven un aspecte molt diferent fins no fa pas tantes dècades. Es tracta de rius d'origen pluvial, en el cas del Ter amb un important cabal d'origen nival a la primavera i que presentaven un cabal molt irregular, que, com veurem, provocava importants inundacions.

Analitzant breument aquests cursos fluvials a la zona del Pla de Girona apreciem que, òbviament, el riu més important és el Ter. Entre Bescanó i Sant Julià de Ramis, rep les aigües de gran quantitat de rierols i torrents dels quals els més importants són la riera de Llémèna, el torrent de Gàrrep, la riera dels Bullidors (Taialà), la de can Xuncla (Sarrià de Ter), i, sobretot, el riu Onyar.

Les principals aportacions d'aigua a l'Onyar, que travessa de sud a nord la plana, són el Güell, el Galligants, la riera de la Maçana i el torrent de Vilarroja fins a la zona de Pedret, on s'uneix a la corrent del Ter.

El Güell és un riu de curt recorregut. Neix a la zona d'Aiguaviva i entra a Girona per la zona de l'eixample on li desguassa, a prop de can Pau Birol, la riera del Marroc. Històricament desguassava al riu Onyar molt a prop d'on ho fa, per la banda contrària, el Galligants, però el 1968 i per evitar les inundacions es va desviar per anar a desembocar al Ter (Ribas, 1994, 92)

El Galligants neix als darrers contraforts de les Gavarres i, tot travessant la vall de sant Daniel, desguassa en l'Onyar.

Com es pot veure tant els principals cursos d'aigua com altres de secundaris (als esmentats caldria afegir-ne d'altres com la riera de la Maçana, provinent de la zona propera a l'església de sant Menna, a Vilablareix) travessen la plana. A més, els quatre principals cursos fluvials s'uneixen pràcticament en un mateix indret creant un aiguabarreig que en cas de crescuda actuava de barrera ja que el curs principal, el del riu Ter, no podia absorbir una sobtada crescuda de cabal. Tots aquests rius presenten a la zona de la plana unes lleres baixes de tal manera que l'aigua en trobar-se la barrera creada per l'aiguabarreig, tendia a sortir de mare i escampar-se per la zona de plana. Aquest ha estat un mal endèmic que ha afectat a la ciutat pràcticament fins a la vuitena dècada del segle XX quan es varen realitzar diverses obres de canalització i fins i tot de modificació de cursos fluvials per controlar aquestes crescudes.

Fig.2. Efecte dels aiguats a la part baixa de Girona a mitjans del s.XX.

Les inundacions varen anar canviant al llarg del temps la fesomia de la plana i el recorregut d'alguns dels rius. Així, el Ter ha anat canviant la geometria del seu llit i ha anat incrementant progressivament la plana d'inundació, fent desaparèixer fins i tot alguns dels meandres originals (Ribas,1994,105).

Les obres destinades a intentar domesticar els diferents cursos fluvials són constants des d'època medieval. La construcció de diversos recs i rescloses venien motivats per interessos econòmics però també eren intents de reconduir i canalitzar les aigües, per tal de poder conrear i explotar i, sobretot, ocupar el territori de forma més efectiva.

Tot i això, no ha estat fins a les darreres dècades del segle XX que, aparentment, els rius han deixat de ser un maldecap per la ciutat.

Ribas recull, en el seu estudi, totes les inundacions registrades documentalment al llarg de la història de la ciutat. En el període 1193-1993 es documenten 146 inundacions, amb una mitja d'una inundació cada cinc anys, un promig indubtablement calculat a la baixa ja que la documentació és molt irregular (Ribas,1994,105-137).

Tot i això, és interessant apreciar les zones més afectades per les diferents inundacions. Val a dir que estadísticament els rius Ter i Onyar són els més presents a les inundacions (en un 67% dels casos), mentre que el Güell és esmentat en el 25% dels casos i el Galligants en un 22%. Amb això les zones més afectades són Pedret, la Barca, la zona del monestir de sant Pere de Galligants i la zona baixa de la ciutat, sobretot el Mercadal (els convents de les Carmelites i de sant Francesc són sovint esmentats com a zones afectades), però també tot un seguit de carrers que queden a llevant de l'Onyar (carrers Ballesteries, Ciutadans, Albereda, la plaça de les Cols,...).

De la virulència d'aquests aiguats ens en podem fer una idea amb tres pinzellades referents a algunes de les inundacions documentades. L'aiguat del 1603 va destruir un baluard i part de les muralles del Mercadal així com el Portal de la Barca (Ribas,1994,111). Seixanta anys després, el 1663 es varen ensorrar uns 112 m de les muralles de sant Feliu i unes 15 cases (Ribas,1994,113). El 1669, el Ter va destruir un dic construït específicament per intentar

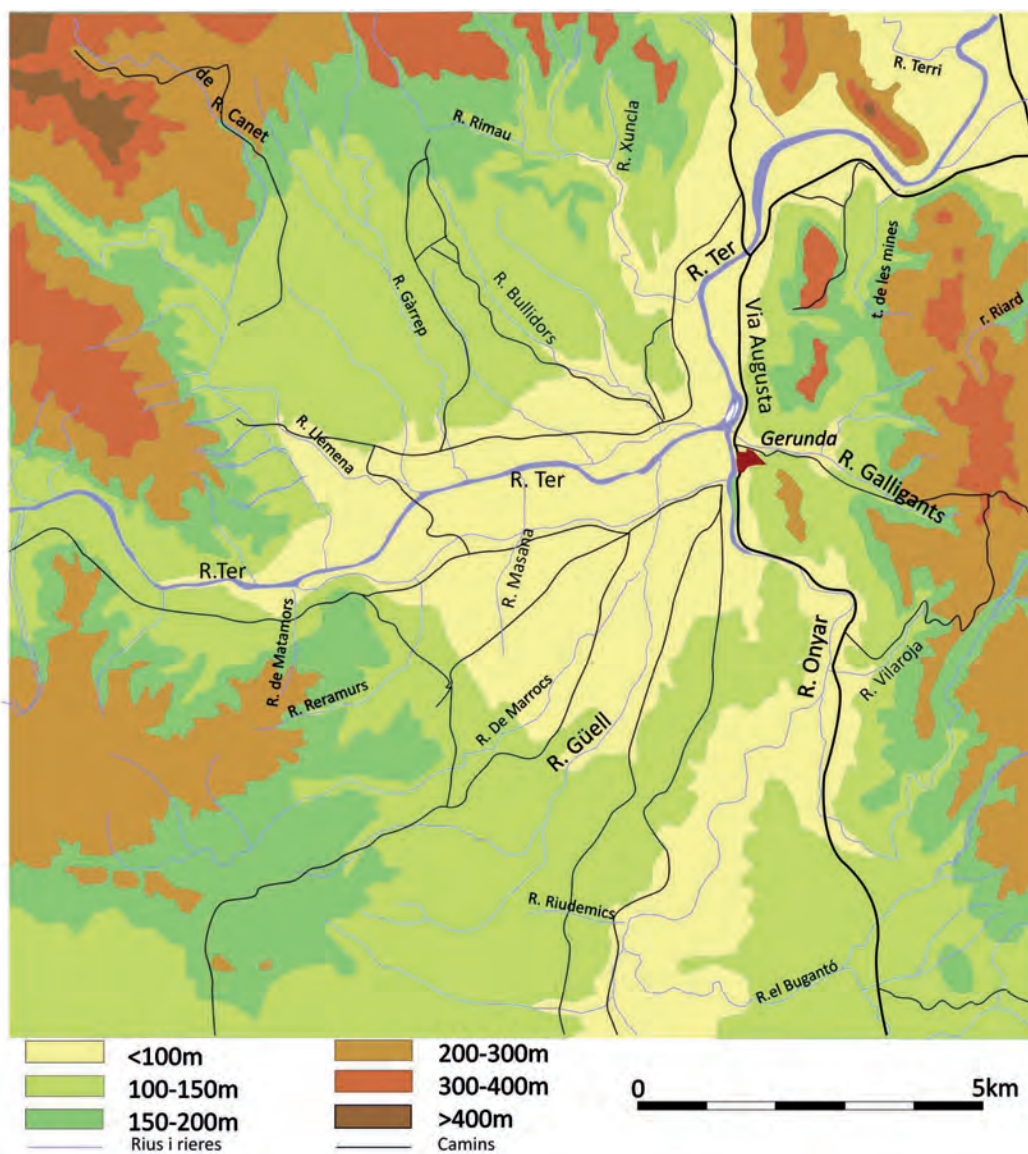

Fig.3. La plana de Girona. Indicació dels principals cursos d'aigua i camins.

allunyar el seu curs del casc urbà (Ribas,1994,114).

El 1726, el Ter va trencar les defenses de la zona de santa Eugènia malmetent els baluards de la Santa Creu i Sant Agustí i provocant, de retruc, un desbordament del riu Onyar que va inundar fins a la plaça de les Cols (Ribas,1994, 116).

El 1763 es va produir l'anomenat aiguat de Santa Teresa, un dels més greus d'entre els documentats. Es desbordaren els quatre rius. El Ter ho va fer un tram abans del que era habitual inundant la zona de Salt i Santa Eugènia, tot formant dos braços, un dels quals es va acabar unint a l'Onyar i l'altra al Güell, mentre que el Galligants destruïa bona part de les muralles que el contenien (Ribas,1994,117).

En altres ocasions, com el 1777, va ser el rec Monar l'afectat pel creixement del riu Ter, que en va malmetre una part, així com dues rescloses (Ribas,1994,118).

Fent un salt endavant, trobem la notícia dels desbordaments successius dels rius Onyar, Galligants, Güell i de la riera de la Maçana inundant tres quartes parts de la zona baixa de la ciutat. Aquest fet va tenir lloc en una data tan avançada com el 11 d'octubre de 1970 (Ribas,1994,135).

D'aquest breu llistat i de la resta de documents recollits per Ribas es pot extreure el gran abast de les inundacions i el seu caràcter altament destructiu, així com lo limitat de l'eficàcia de moltes de les obres realitzades al llarg de la història per intentar evitar-ho, tot i la importància i la gran inversió que varen representar algunes d'elles.

L'altra conclusió és que les inundacions afectaven sobretot l'entorn de l'aiguabarreig dels diferents rius, la zona de la Barca i Pedret, estenent-se cap a la zona de sant Pere de Galligants per llevant i cap al Mercadal i la zona dels arenys per l'altra. A més, també afectaven sovint la zona de l'actual plaça del Vi i del carrer Albereda o la plaça de les Cols, malmetent tot sovint la passera o el gual existent a l'anomenat portal de l'Onyar (actual plaça Catalunya).

En canvi no tenim indicis que les inundacions afectessin, almenys de forma continuada o important, les zones situades a migdia i ponent de la plana (barris de sant Narcís o Mas Xirgu) i solament de forma excepcional la plana de Salt.

Com veurem aquest esquema de zones inundables té un reflex directe en el patró d'ocupació d'aquest territori.

Però els rius són importants no solament com a força de la natura, tot sovint difícil de controlar, sinó també com a elements integrants de la xarxa de comunicacions. En un estudi recent sobre aquesta qüestió, en el qual es destaquen les vies costaneres com les més importants, es destaca la importància de *Gerunda*, tot i el seu allunyament de la costa, tant per la presència de la Via Augusta com per l'existència dels rius Ter i Onyar (Soto i Carreras, 2007, 182)⁴⁵.

4.2.-Les vies i els camins

Si l'existència del Congost i la xarxa hidràulica són importants per entendre la localització de la ciutat de *Gerunda* i el coneixement del seu *suburbium* hi ha un altra element encara més cabdal, condicionat pels dos suara esmentats: la xarxa viària.

El Congost representava el pas natural des de la plana de l'Empordà emprat des d'època prehistòrica. Un camí ancestral travessava la península ibèrica de nord a sud i el Congost i la plana de Girona representaven un lloc de pas obligat. Aquest camí és esmentat per Timeu al segle IV aC que l'anomena el camí d'Hèracles (Casas, 2007, 43). La importància del camí es posà de manifest en època romana quan el seu traçat serà aprofitat i el camí convertit en una via romana, la Via Augusta.

El control d'aquest pas implicava el domini del camí i, per tant, esdevenia un fet de gran importància estratègica per qualsevol poder amb l'objectiu de dominar aquest territori.

La Via entrava al Pla de Girona per la Costa Roja, a sant Julià de Ramis, i travessava el que actualment configura la zona del carrer Major del poble de Sarrià de Ter tot cercant un gual natural per on travessar el Ter. Aquest gual se situava on ara hi ha l'anomenat Pont Major, una estructura construïda a mitjans del segle XX i que substitueix un vell pont d'origen romà que va ser destruït l'any 1939. En aquesta zona es va trobar un mil·liari que referma el recorregut per la banda occidental del Ter (Casas, 1983) Un cop travessat el riu, la Via s'unia a un altra ramal que, també provinent del nord passava el Congost per la banda contrària del turó dels Sants Metges tot resseguint la riba oriental del riu. A partir d'aquí, la Via enfilava un recorregut en direcció

45 El principal problema com a eix de comunicació de rius com el Ter és el seu reduït cabal i la irregularitat estacional (Soto i Carreras, 2007, 181). Tot i això es considera que el riu Ter era navegable com a mínim entre la ciutat de *Gerunda* i Empúries (Soto, 2010, 256-258). L'Edicte de preus de Diocleciana, indica un augment de costos dels productes del 3'6% o del 6'3% segons el transport es realitzés a favor o contracorrent. L'augment de cost seguint vies terrestres podia arribar al 39% (Soto, 2010, 247).

Fig.4. Pont sobre el Ter a Sarrià. Destruït durant la guerra civil conservava elements del pont romà original.

traçat. A partir d'aquí, el camí començava a enfilarse per la vessant oriental d'un petit turó tradicionalment conegut com la muntanya de Girona. En aquest tram, el camí passava escanyat entre un penya-segat, a ponent, sobre el riu Onyar, i l'ascens, de vegades sobtat del turó, a llevant. El camí assolía el punt més elevat a la zona ocupada actualment per la plaça de la Catedral de Girona i iniciava una ràpida baixada cap a la zona dels arenys, on hi havia un gual que permetia travessar el riu Onyar, per continuar per l'actual carrer de la Rutlla en direcció migdia, cap a *Barcino*.

No era aquest l'únic camí que travessava la plana. N'hi havia d'altres que provinents dels diferents punts cardinals confluien en aquesta zona, alguns des d'època immemorial i d'altres apareguts *a posteriori* per l'existència de la ciutat.

La majoria d'aquests camins, molts dels quals varen perviure en època medieval (Canal *et al.*, 2003, 402) i encara avui tenen el seu reflex en la xarxa viària actual, resseguien els rius i torrents. Això és lògic atès que precisament les petites valls i colls creats per aquests rius eren els que permetien travessar les elevacions que envoltaven la plana i constituïen les veritables vies de penetració del territori.

No disposem de dades directes sobre aquestes vies i camins per l'època romana. Els investigadors del grup d'Història Urbana de Girona varen realitzar fa uns anys un estudi de les vies existents a l'entorn de Girona en època medieval, constatant que tot sovint aquestes responien *grosso modo* a camins existents ja en època romana i fins i tot abans (Canal *et al.*, 2003, 401-411). A les dades presentades en aquell treball hi podríem afegir altres indicis que ens poden ajudar a comprendre o a aproximar-nos a aquesta xarxa. Un d'ells és la disposició de les restes d'època romana localitzades arqueològicament, especialment de la ubicació de les vil·les suburbanes. Aquesta mena d'estructures requerien d'una bona comunicació amb la ciutat i, per tant, la tria de l'indret on s'erigien, com veurem, no era mai aleatòria ni discrecional, sinó que requeria de tot un seguit de condicionants, un dels més importants dels quals era la proximitat d'una bona via de comunicació amb *Gerunda*. També l'existència de monuments funeraris pot ser un indicatiu. Aquests es disposaven habitualment a llocs on fossin ben visibles per la gent que transitava per la zona, per tant des d'un camí, i ben encarats. Altres instal·lacions productives molt vinculades a la ciutat també podrien aportar indicis en aquest sentit però malauradament i com veurem en aquest estudi el coneixement actual d'aquesta mena d'estructures són molt

46 Un document de l'any 980 parla d'una *petra ficta quem vocant Pausa*, una pedra drete situada al costat d'un punt de parada en el camí. (Canal *et al.*, 2003, 404)

Fig.5. Mil·liari trobat a prop del gual del Ter a Sarrià.

escasses, pràcticament inexistents. Finalment altres indrets com per exemple les pedreres que abastien de materials constructius a Gerunda, requerien de bones vies de comunicació que permetessin un transport ràpid i econòmic d'aquests materials.

De molts d'aquests camins no en coneixem el recorregut exacte però un cop més la topografia resulta d'una ajuda considerable, ja que excepte en aquells trams en què els camins travessen la zona de la plana, on la llibertat de recorregut era major, en molts altres sectors l'orografia del terreny condiciona de forma definitiva l'espai per on podia circular una via. Com ja hem comentat bona prova d'això n'és el fet que la majoria de camins existents en època medieval tenen el seu reflex en la xarxa de carreteres actual. Els millors indrets per anar d'un lloc a l'altra són els que són, i s'han mantingut, majoritàriament, fins avui dia.

Ja hem pogut veure com la principal via de comunicació del territori és un camí que ressegueix en tot moment el recorregut ideal, fins i tot quan aparentment, a primer cop d'ull, no ho sembla. Per exemple, en el tram on es va construir la ciutat de Gerunda el camí travessa per un espai costerut quan podria travessar un espai planer, situat a ponent i, a primer cop d'ull, molt més còmode i apte. Però en realitat no és així, la zona baixa, resseguint la riba occidental del riu Onyar era un espai inundable, una de les zones on es feien més patents les fortes crescudes dels rius de la zona i, per tant, molt menys fiable que el recorregut triat. A més, per arribar-hi calia travessar no solament el Galligants, com feia l'altre recorregut, sinó també l'Onyar per la zona més propera a l'aiguabarreig, el pitjor indret per fer-ho.

Ja hem pogut veure com la principal via de comunicació del territori és un camí

Tornant als camins que devien definir la xarxa de vies secundàries d'aquesta zona, la majoria tenen en comú dos aspectes. Per una banda, s'inicien, o finalitzen, a la zona de la vella ciutat, atès que molts d'ells es varen crear en relació directe amb aquesta. Per l'altra, com ja hem comentat, ressegueixen els cursos fluvials, molt abundants, i que són els que obren les vies de penetració naturals cap al territori a l'entorn de la plana.

Entre aquests, tot basant-nos en les dades aportades per la documentació medieval presentada per l'equip de la Història Urbana de Girona (Canal *et al.*, 2003, 401-411) i algunes dades arqueològiques, podem esmentar el camí que, en direcció oest, s'encaminaria cap a Bescanó, tot passant a prop de la vil·la suburbana de Montfullà i endinsant-se cap a les Guillerries per l'únic pas practicable en aquesta zona, la petita vall creada pel riu Ter. La carretera actual ressegueix encara el mateix traçat.

La majoria de vies que s'orientaven cap a ponent des de la banda nord de la ciutat tenien el problema d'haver de travessar el riu Ter o el Güell per les zones on les inundacions eren més problemàtiques. En època medieval i moderna aquest gual se situava al sector de la Barca i es feia en barca. De fet, no hi ha cap indicatiu de l'existència d'un pont en aquesta zona fins a

època moderna.

Un altra camí es devia dirigir cap a les pedreres de Domeny-Taialà i possiblement continuava en direcció a Sant Gregori i potser més enllà, tot resseguint la vall del Llémena, un pas estret, però l'únic en aquest sector, clos entre el puig de sant Grau i la serra de Boratuna en direcció a la Plana d'Hostoles i Sant Aniol de Finestres. Segurament, el camí es bifurcava dirigint-se, un dels trams, cap a la zona de Canet d'Adri.

Un altre camí es devia dirigir cap a la zona de Vilablareix ja fos directament des de la zona de Girona com feia en època medieval quan resseguia la riera de la Maçana (Canal *et al.*, 2003, 405-406) o com un ramal del camí a Montfullà, resseguint la riera de Reramurs. Sigui com sigui no es pot descartar que es prolongués en direcció sud-oest, cap a Aiguaviva, enllaçant amb el que, en època medieval, seria el camí de Vic. L'existència de la vil·la i dels mausoleus de la Torratxa, de Vilablareix, i de cal Temple, d'Aiguaviva⁴⁷, serien un testimoni de l'existència d'aquest camí. Aquest darrer s'iniciava en època medieval a la zona de l'actual plaça Catalunya, on existia un gual que permetia travessar l'Onyar i dirigir-se cap a la ciutat (*Passaturis*). Aquest resseguiria durant un llarg tram per la plana, la riera del Masrocs (o Marrocs) i es convertiria en una de les principals vies de penetració cap a l'interior al sud-oest de la ciutat.

Pel costat de migdia es multiplicaven les vies de penetració, moltes d'elles ramals de la principal, la Via Augusta. El més important es dirigia, tot seguint el carrer de la Rutlla, cap a Palau, on l'any 1931 es trobaren dos mil·liris (Casas, 1983) que han servit precisament per establir aquest recorregut com el principal en contra d'un altre que se situaria més a ponent i que en època medieval definiria l'anomenat camí barcelonès (Canal *et al.* 2003, 406-7). El ramal principal travessava pel gual de l'areny tot separant-se del recorregut de l'Onyar, que en aquesta zona feia marrada i passava les petites elevacions de Palau per llevant. Un cop passat aquest sector, s'encaminava cap a Fornells i Caldes de Malavella, tot recuperant el traçat del riu.

Un altra camí devia resseguir la zona de Palau per la banda contrària, adaptant-se, ara sí, al traçat de l'Onyar, situat al límit de la plana amb la serralada de les Gavarres, en direcció a Quart, Llambilles i cap a la costa (Sant Feliu de Guíxols). Aquest camí no es connectava solament amb la part baixa de la ciutat, com feien la majoria dels fins ara esmentats sinó que un ramal devia resseguir la zona de la Font de la Pólvora i Vista Alegre, a ponent de la muntanya dels Caputxins i del Calvari, cap a la zona de Gironella, la part alta de la ciutat.

Aquest camí devia ser més important del que ens pot semblar actualment, sobretot en els moments en què l'Onyar es desbordava ja que aquest tot sovint feia inutilitzable el gual situat a la zona dels Arenys i fins i tot inundava importants trams de la Via que sortint de la porta de migdia resseguia la zona dels actuals carrers de Ciutadans i de la plaça del Vi. En aquells moments era el camí elevat el més útil i, de fet, l'únic transitable.

Els camins que es dirigien a llevant devien ser més complexos ja que s'havien d'endinsar cap a la zona muntanyosa, que en època antiga era una font de matèries primeres molt important. Un d'aquests camins, tot resseguint el riu Galligants, penetrava cap a la vall de Sant Daniel, closa entre les muntanyes de Montjuïc i els contraforts de les Gavarres. Aquesta vall era coneguda en època medieval com a vall Tenebrosa o la vall Profunda. Per sortir de la vall i continuar en direcció a tramuntana el camí havia d'abandonar la llera del riu i enfil·lar-se cap a la carena dels turons de l'entorn fet que havia d'influir directament en la seva comoditat.

Tornant al tram nord del Pla, espai travessat per la Via Augusta, ja hem parlat dels dos possibles

47 Aquest mausoleu també devia anar associat a una gran vil·la que a dia d'avui encara no s'ha localitzat.

ramals que vorejarien la muntanya dels Sants Metges, a Sant Julià de Ramis, per ponent i llevant, però caldria parlar d'un tercer ramal. Un cop la via entrava a la plana pel Congost entre la muntanya dels sants Metges i el Montaspre, un ramal es devia desviar cap a ponent, entre el mateix Montaspre a llevant i els contraforts en els quals, en època medieval, es bastí el castell de Montagut. Aquest camí era una autèntica via de penetració cap a la zona del llac de Banyoles i la Garrotxa.

En època medieval existia un camí que s'encaminava des del gual de la Barca cap a Fontajau i Sarrià (Canal *et al.*, 2003,404). No tenim cap prova que aquest camí tingui un origen antic i en tot cas no era un camí principal, tasca que complia, en aquest sector, la mateixa via Augusta. El que si havia d'existir era un camí, més o menys important que des de Sarrià s'enfilava cap a la zona de Montagut on se situaven les pedreres de can Guilana.

4.3.-El lloc de *Gerunda*

Pel que fa a la zona triada per a la construcció de la ciutat, són els condicionants topogràfics els que defineixen l'indret i, fins i tot, els límits i l'urbanisme interior de *Gerunda*. L'espai triat per la construcció de la ciutat va ser el pendent occidental d'una elevació situada a ponent del riu Onyar i a migdia de l'aiguabarreig d'aquest amb el Ter. Si a ponent del riu Onyar el terreny s'estén en una plana àmplia i aparentment ideal per a la construcció d'un habitatge o una ciutat, la banda oriental està marcada per l'existència d'aquesta elevació que s'inicia de forma molt sobtada, amb un penya-segat d'uns vuit metres d'alçada. Aquesta elevació presenta un acusat desnivell en direcció est i accentuat, però més suau i descendent en direcció migdia. És un terreny en el qual els esperons rocallosos es combinen amb espais on els desnivells són més suaus, creant tot un seguit de terrasses més o menys naturals que foren aprofitades per establir la xarxa urbana. El camí d'Hèracles, precedent de la Via Augusta, pujava des de la zona de Sant Pere de Galligants tot salvant un desnivell important si bé continu. El vèrtex superior d'aquest camí, el punt d'inflexió abans d'iniciar el descens, esdevingué el punt triat per l'erecció de la ciutat. Topogràficament és un punt ideal. Controla de forma directa la via, que travessava el nucli urbà, i la seva posició elevada li ofería un domini important sobre la plana que s'estén als seus peus. A més, la posició elevada protegia la ciutat de les inundacions, l'element diferenciador i que obligava al propi camí a circular per aquest espai enlairat⁴⁸. El domini de la plana permetia, a més, crear i controlar una xarxa de vies secundàries de penetració al territori, la majoria de les quals confluïen en aquesta zona per connectar-se a la via principal. A més, solucionava alguns dels problemes de control que tenia l'antiga ubicació de l'*oppidum* ibèric de **Kerunta*. L'existència de dos ramals de la via al seu pas pel Congost, per molt que un tingués a època antiga un paper secundari, havia de crear problemes de control del terreny en cas d'invasió. *Gerunda* no tenia aquesta problemàtica ja que, en aquest punt, la via apareixia com un camí fusionat, únic. Tancar la ciutat era barrar el camí. La topografia i la xarxa hidràulica feien la resta.

Contràriament, com veurem al capítol corresponent, dificultava la creació d'un urbanisme ortogonal i, fins i tot, la pròpia circulació interna i externa. Com veurem, la circulació interna es va solucionar amb una hàbil combinació de terrasses intercomunicades per escales i rampes, mentre que per solucionar el problema de circulació externa, es varen construir tot un seguit de portes, fins a cinc. D'aquestes, dues corresponien al pas de la Via Augusta, mentre que les altres tres permetien l'accés a la ciutat des de camins secundaris, provinents sobretot de llevant, de la zona muntanyosa, però de gran importància i que no podien connectar-se amb la via principal per l'existència dels forts desnivells est-oest.

48 Fins i tot, més enllà de les dificultats inherents a les crescudes cal tenir present que qualsevol traçat de la via que travessés la zona de plana hauria de superar diversos cursos d'aigua amb la complexitat estructural que això implicava.

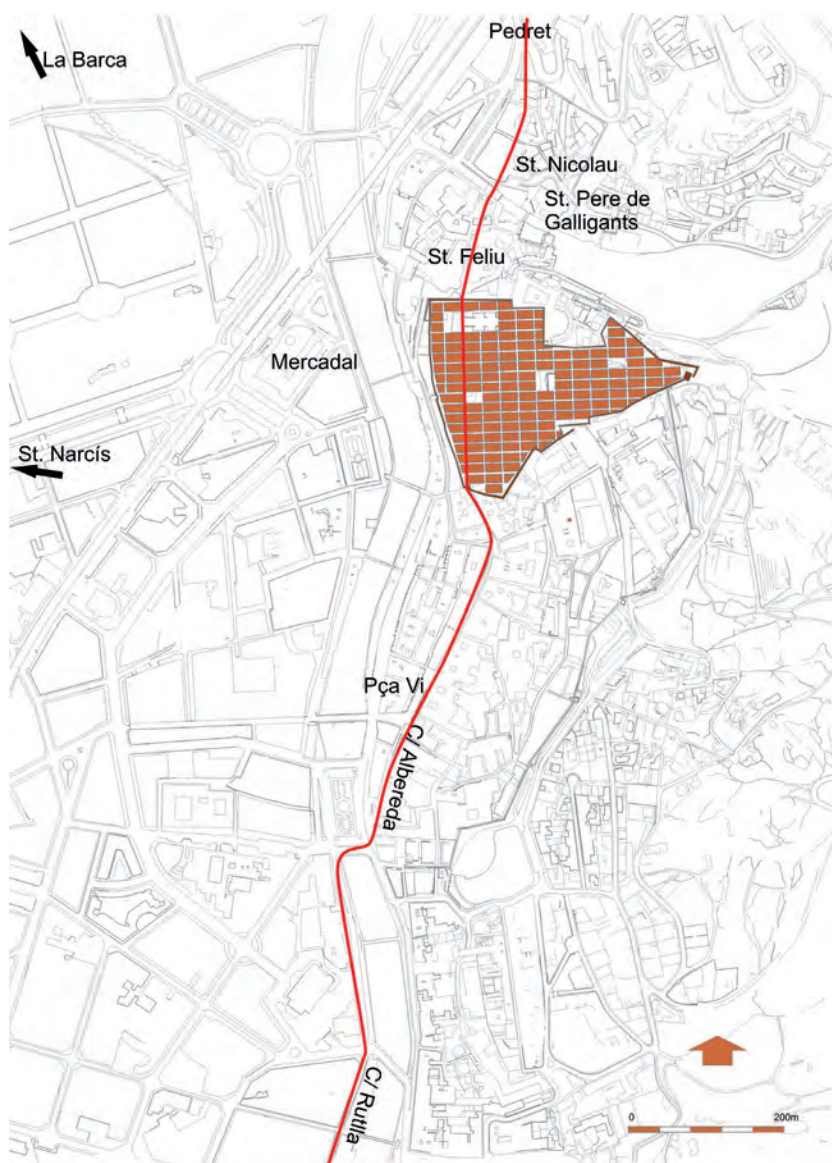

Fig.6. Ubicació de la ciutat romana respecte la planimetria actual de la ciutat, amb indicació del recorregut de la via Augusta.

4.4.-Els límits del *suburbium* gironí

Hem insistit al llarg del capítol dedicat a la definició del *suburbium* que si algun element caracteritza aquest espai en època romana és la manca d'uns límits físics. Aquests variaran de ciutat en ciutat, depenent de múltiples factors tant geogràfics, com socials, econòmics o demogràfics⁴⁹.

Ni tant sols en el cas de Roma, sens dubte el més estudiat, s'ha arribat a un acord sobre els seus límits, i aquests varien de forma molt important, des d'autors que situen la frontera en un radi molt ampli (d'entre 50 i 60 km) però limitat (Agusta Boularot, 1998, 50; Witcher, 2005) a d'altres que van molt més enllà del que es consideraria habitual per un suburbi normal i que arribaria fins la badia de Nàpols (Marazzi, 2001, 722-724)⁵⁰. L'extensió del

suburbi depèn no solament dels condicionants físics i en la seva consideració hi influeixen raons econòmiques, jurídiques i administratives (Garriguet, 2010, 372). Arnaud, analitzant el cost dels transports considera que econòmicament el suburbi no pot anar més enllà de l'espai recorregut amb un carro en tres hores i que es calcula en 6 milles (aproximadament 9 quilòmetres), que pot ser més àmplia si s'atén a d'altres consideracions i les vies de comunicació són bones (Arnaud, 1998, 76-80).

A aquests condicionants de caire conceptual cal afegir-hi el fet que caldrà matisar els límits de cada suburbi en funció del tema que s'analitzi. Així, per exemple, i sense tractar-se d'una regla general, en la majoria de casos el *suburbium* funerari ocuparà una superfície molt menor que el suburbi residencial o fins i tot industrial. Però a més aquests límits poden variar al llarg del temps. Analitzem per exemple el cas del suburbi gironí entès únicament com un espai

49 Ciurana i Macias ja destaquen com els accidents topogràfics (costa, rius, valls) condicionen les dimensions i l'ocupació de l'àrea suburbana de la ciutat de *Tarraco* (Ciurana i Macias, 2010, 311)

50 Aquesta mena de consideracions del suburbi en sentit extens invalida alguns dels elements que considerem essencials per definir un espai suburbial, com la possibilitat de traslladar-se entre la propietat i la ciutat i retornar en un mateix dia.

funerari. Per començar cal descartar les necròpolis que estan relacionades directament a les vil·les suburbanes. Aquestes necròpolis no neixen per relació directe amb la ciutat sinó per l'existència de la vil·la. És aquesta la que condiciona la seva existència i per tant en aquest sentit podríem dir que es ceneix als límits del *suburbium* residencial i no al funerari.

Si ens centrem a les necròpolis que hem denominat urbanes, les dades disponibles a dia d'avui per època republicana i altimperial, situen la totalitat de les necròpolis a la vessant de la muntanya on es construeix la ciutat, tot aprofitant la via Augusta i d'altres camins secundaris. En canvi per època baiximperial, un moment en què a moltes ciutats es detecta un gran canvi en el patró funerari, sobretot pel triomf del cristianisme i de les seves noves pautes d'enterrament, trobem a *Gerunda* un nou cementiri, situat a la zona del Mercadal, implicant, per tant, una ampliació d'aquest teòric suburbi.

4.5.-La densitat d'ocupació del suburbi

El nivell de coneixement disponible actualment pel que fa a l'ocupació del suburbi com espai residencial és certament deficient. La quantitat de vil·les conegudes és escassa i es redueix encara més si pretenem centrar-nos en aquelles que han estat correctament excavades i que han proporcionat restes prou coherents, o, com a mínim, a aquelles de les que disposem d'informacions encara que siguin parcials.

Si recapitem ràpidament a les més conegudes de Sant Menna de Vilablareix, el Pla de l'Horta de Sarrià de Ter, Sant Pere de Montfullà o can Pau Birol (Bell Lloc), podem afegir-hi sense por a equivocar-nos una vil·la a Aiguaviva i una altra a Palau, conegudes a través de l'existència de sengles monuments funeraris.

Més enllà d'això, el buit. En algunes ocasions s'ha plantejat que termes medievals com *Parietes Rufini*, podria fer referència a un *fundus* situat a la zona de Domeny, o que l'ocupació funerària del Mercadal podria estar motivada per la necessitat d'acollir els difunts de la població dispersa de l'entorn de Girona, però avui per avui no deixen de ser hipòtesis i es poden plantejar altres explicacions referents a aquests espais, com veurem.

Davant d'aquest buit cal cercar altres vies que ens puguin aproximar al coneixement d'aquesta ocupació i una de les formes en que això es pot realitzar és estudiant la documentació medieval. En aquest sentit és vital l'estudi realitzat per l'equip que des de fa dues dècades estudia l'evolució urbana de la ciutat de Girona. En un dels volums que dediquen a la història del període carolingi, aquest grup d'investigadors analitzen l'ocupació territorial de l'entorn de Girona als segles VIII-IX. Un dels grans mèrits d'aquest treball radica en el fet d'haver identificat les *villae* carolíngies que ocupaven aquest territori i delimitar els diferents alous als quals pertanyien (Canal *et al.*,2003). En un apartat posterior intentarem analitzar les possibilitats que ens ofereix la documentació d'època medieval no solament per reconstruir el paisatge en època carolíngia, sinó també a l'antiguitat. Aquesta anàlisi ens pot ajudar a omplir alguns dels buits respecte a l'ocupació del territori que a dia d'avui l'arqueologia no està en disposició de completar.

4.6.-Altres elements per definir els límits

Si entenem el suburbi com un espai amb un alt grau de dependència envers el nucli urbà els seus límits, des del punt de vista econòmic, vindrien marcats pels productes que són produïts de cara a ser consumits de forma directa per la ciutat. En aquest sentit, moltes vil·les del *territorium* de *Gerunda* devien tenir com a mercat primari el nucli urbà i, en canvi, no s'haurien d'incloure en el suburbi. Per tant la dependència no vindria marcada per aquest ús de la ciutat com a mercat sinó per el conreu o l'elaboració de productes concebuts exclusivament o de forma majoritària pensant en aquest mercat, tal com recomanen els agrònoms clàssics (veure

supra). Però no solament els productes agrícoles o ramaders sinó també d'altres recursos, com la fusta o la pedra podien ser explotats pensant essencialment en el nucli urbà. Les pedreres que varen servir com a font principal de materials petris per les edificacions de la ciutat i el seu entorn, ja fa temps que varen ser identificades, tot i que mai han estat objecte d'estudis aprofundits. Totes elles se situen a les proximitats del nucli urbà, aprofitant els materials que proporcionen els turons situats al voltant de la plana. Per contra no sabem fins on arribaven els boscos que eren explotats per l'obtenció de fusta o altres materials (tot i que l'abundant presència d'espais boscosos a tot l'entorn de la plana faria innecessari portar-la de llocs més enllà dels primers turons que l'envoltaven).

Pel que fa al suburbi residencial, les restes arqueològiques disponibles actualment semblen limitar aquest espai a la pròpia plana de la ciutat. Més enllà, el trasllat entre la ciutat i l'habitatge seria més llarg i complicat dificultant aquesta connexió entre ambdós punts. A més aquests habitatges perdrien bona part de la seva funció autorepresentativa o social un cop situades més enllà dels primers contraforts muntanyosos, en quedar allunyades de les principals vies de comunicació. Així, a l'entorn de la via Augusta, el principal eix de comunicació, no coneixem cap vil·la que presenti uns nivells de comoditat i luxe suficients per ser considerades suburbanes ni a la zona de Celrà, ni, en direcció sud, més enllà de Fornells. A més, en el cas de la zona nord, creiem que la muntanya de Sant Julià i el pas del Congost, marcaven un límit que tancava el que podríem considerar com espai suburbial, mentre que, certament, en direcció sud aquest espai podria ser més ampli per la mateixa manca d'accidents geogràfics importants.

Per totes aquestes raons i, sobretot, per la topografia de l'indret on es construeix la ciutat de *Gerunda*, creiem que el seu suburbi es devia centrar en el que coneixem com el pla de Girona⁵¹, un espai prou ben acotat, envoltat per tot un seguit de turons i elevacions que marcaven una dificultat per les comunicacions al mateix temps que un límit natural. Aquest espai era suficient per proporcionar la majoria de materials necessaris per la ciutat, però també per assentar a la població urbana que no volia o podia viure a l'interior del recinte emmurallat però que volia mantenir un estret lligam amb el nucli urbà.

No cal descartar que posteriors treballs arqueològics ens permetin ampliar aquest suburbi, sobretot en direcció sud, on la plana es mostra més oberta i accessible, però creiem que en termes generals i atenent a les dimensions de la pròpia ciutat, l'espai que definim i analitzarem constituïria en tot cas el seu nucli principal i central.

També cal valorar que actualment disposem de poques dades arqueològiques d'espais situats fora d'aquesta zona que delimitem, però propera als seus límits. Podríem remarcar la quantitat d'indicis existents referent a una ocupació intensa de la zona de l'actual municipi de Celrà, situat al nord, però tots ells semblen fer referència a establiments modestos, de caire eminentment productiu i sense que es pugui determinar un vincle especial amb el nucli urbà.

Recordem que el nostre objectiu analitzant l'espai suburbial és intentar ajudar a ampliar el coneixement de la pròpia història i evolució del nucli urbà en època romana. Aquells establiments que no tenen una relació directe de dependència amb la mateixa i l'evolució dels quals pot respondre a causes de caire més general i no a les vicissituds concretes viscudes pel nucli urbà en realitat poden crear un efecte distorsionador en l'anàlisi de conjunt.

Per tant, centrarem la nostra anàlisi en la zona definida essencialment per l'anomenat pla de Girona intentant en tot moment contextualitzar les dades d'un i altra jaciment en un intent d'obtenir una imatge global de l'evolució de la ciutat entesa en un sentit ampli.

51 Aquest seria com ja hem comentat (veure *supra*) el límit màxim del suburbi, però depenent de l'aspecte analitzat aquest podia ser encara més reduït, com en el cas del món funerari.

LES DADES

5.EL PLA DE GIRONA EN EL MOMENT DE LA FUNDACIÓ DE GERUNDA

El Pla de Girona ha estat, històricament, un espai de gran importància estratègica. Aquesta petita plana constituïa un nus de comunicació de gran importància. Travessada de nord a sud pel camí d'Heracles/Via Augusta eren abundants els ramals i camins secundaris que permetien la penetració al territori de l'entorn, tant cap a l'interior, les Guilleries, com cap a migdia i la costa, i, fins i tot, cap a llevant, endinsant-se a les Gavarres.

El control d'aquestes vies i camins i l'explotació agrícola de la plana eren els dos eixos essencials a partir dels quals s'estructurava l'ocupació d'aquest espai en època antiga. En el moment de la fundació de la *ciuitas* de *Gerunda* l'ocupació de la plana i, sobretot, del seu entorn, era, des de feia segles, bastant intensa, com ho demostra, per exemple, la presència de diversos *oppida* ibèrics ocupant els punts estratègics que envolten la petita plana. Ja en els segles immediatament anteriors, des del moment d'aparició de Roma a la península, el paisatge humà i alguns dels paràmetres d'ocupació del territori s'havien anat transformant i modificant de forma important i la constitució de la nova *ciuitas* va significar l'impuls final a aquests canvis i va assentar les bases de la instauració d'un nou model que es va mantenir durant gairebé sis segles.

Analitzar breument quins eren els patrons d'ocupació existents en el moment de la fundació de la ciutat ens pot ajudar a entendre alguns dels condicionants amb els quals es va haver d'estructurar la zona suburbana ja que molts dels elements condicionants ja existien en períodes anteriors.

Les dades proporcionades per l'arqueologia ens apropen essencialment a dos tipus de jaciments. Per una banda, tot un conjunt d'*oppida*, generalment de petites dimensions, situats sempre a les zones perimetrals de la plana, enlairats i amb una funció essencialment de control dels diferents camins que donen accés (o sortida) a la plana. Per l'altra, la presència de sitjars, escampats pel territori i que palesen la seva intensa explotació intensiva. Tanmateix, sabem molt poc sobre la possible existència de petits assentaments de tipus agrícola, ja sigui per manca d'excavacions o per l'escassetat de registre arqueològic deixat per aquesta mena d'establiments.

De la majoria de jaciments coneguts en disposem d'una informació molt reduïda, ja sigui, un cop més, per la manca d'excavacions, o per les seves limitacions, condicionades per la seva vinculació a diverses obres públiques.

Abans de repassar breument els diferents jaciments cal tenir present, un cop més, la parcialitat de les dades disponibles, molt més abundants, per exemple, en el corredor que ocupen les grans infraestructures viàries (sobretot al llarg del recorregut del TGV, objecte de controls i treballs als darrers anys). Aquestes circumstàncies podrien, aparentment, crear imatges falses, donant més importància a determinats espais en relació a d'altres, molt menys prospectats. Tot i això, pensem que independentment que determinats espais hagin estat millor estudiats que altres, les dades disponibles permeten oferir una visió general de conjunt prou aproximada.

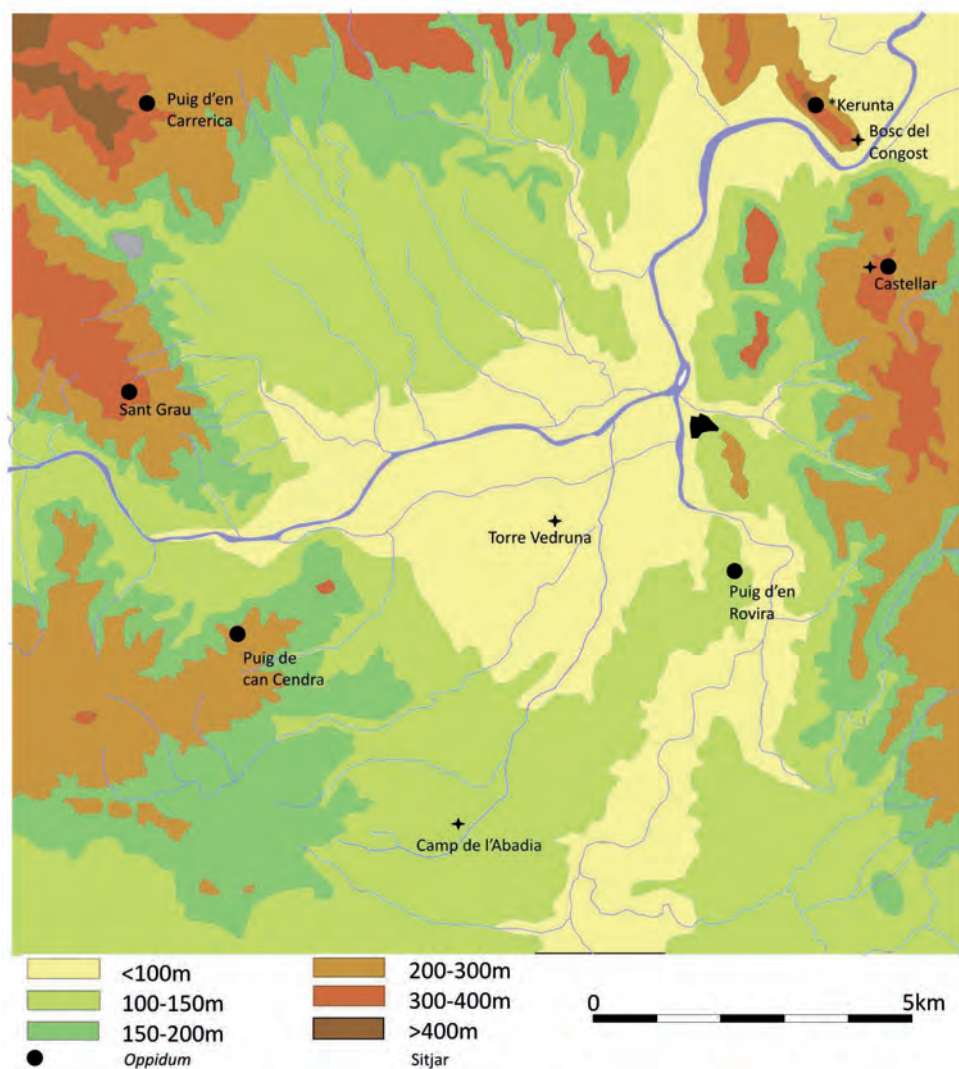

Fig.7. *Oppida* i sitjars de la plana de Girona.

5.1.-Els *oppida*

Pel que fa als diferents *oppida* o assentaments d'època ibèrica es concentren al perímetre de la plana, ocupant espais elevats, en posició dominant, i controlant sempre els més importants camins que des de la plana permeten la penetració cap a altres zones de l'entorn.

Al sector de Canet d'Adri, se situa el **puig d'en Carrerica**, que s'alça uns 412 m sobre el nivell del mar, i que constitueix el darrer contrafort de la muntanya de Rocacorba. Aquest puig es troba a llevant de la riera de Canet i constitueix el tancament de la llengua que realitza la plana cap a l'actual poble de Canet d'Adri. Aquesta petita plana queda encaixada entre l'anomenada serra de Boratuna, a ponent, i les muntanyes de Rocacorba, a llevant, i està regada per la riera suara esmentada i tot un seguit de petits torrents, com el de Pedrela. El control del puig implica un domini total sobre aquesta petita extensió del Pla de Girona. En aquest indret es varen localitzar, en sengles prospeccions en superfície realitzades els anys 1939 i 1961, tot un seguit de materials ibèrics que sense proporcionar cronologies massa clares, no semblen anar gaire més enllà de principis del segle II aC (LAP,2010a,299). D'aquelles prospeccions hi ha algunes referències a la identificació de les restes d'una torre arrodonida i d'una muralla (Riuró,1936) que no s'han tornat a localitzar⁵².

52 La zona és un espai molt boscós i mai s'hi han realitzat excavacions arqueològiques.

Al **puig de Sant Grau**, situat a l'actual municipi de Sant Gregori, entre les valls del riu Llémena i el Ter, s'hi varen recuperar l'any 1935 diferents materials arqueològics que feien pensar en una ocupació de l'indret almenys al llarg del segle II aC (LAP, 2010b,320). Tot i no identificar-se cap estructura, des de llavors s'ha especulat sempre amb la presència d'un assentament d'època ibèrica que com a mínim tindria una certa continuïtat durant els primers temps d'ocupació d'època romana. Certament l'indret és ideal per la construcció d'un *oppidum* ja que la zona del puig de sant Grau constitueix una falca que des de la serralada s'endinsa cap a la plana i permet el control dels dos punts a través dels quals els rius Llémena i Ter hi penetren. No cal oblidar que les petites valls creades pels cursos fluvials constitueixen les principals vies naturals de penetració des de la plana cap a les zones d'orografia complexa com són, en aquest cas, les Guïlleries.

Al sud de l'actual població de Bescanó, a la muntanya de can Santpere, sobre el mas de **can Cendra** s'hi han realitzat diferents treballs arqueològics. La primera excavació es va realitzar el 1964. Posteriorment s'hi desenvoluparen tres campanyes programades (anys 1977,1979 i 1980). L'indret era conegut per la troballa fortuïta d'un conjunt de joies ibèriques (Serra-Ràfols,1962). Les excavacions, mai publicades en detall, insinuaven l'existència d'un assentament de notable extensió que continuaria existint, com a mínim, fins a mitjan segle I aC (LAP,2010c,297-299). L'assentament se situava a migdia del camí que resseguia per la zona de Bescanó la vall mitjana del Ter, però semblava més orientat cap a migdia, obert cap a la plana situada a la zona d'Estanyol, limitada al sud, pel volcà de la Crosa. Aquest espai devia tenir una importància estratègica remarcable ja que en època medieval, molt a prop s'hi va construir el castell de Tudela, probablement per controlar un camí que, des d'Aiguaviva, permetria la penetració cap a l'interior, en direcció a Anglès tot resseguint un conjunt de turons que tanquen la zona pel nord⁵³.

Curiosament a la zona de migdia, on la plana troba menys obstacles naturals i es prolonga en direcció a Fornells no trobem indicis de la presència d'*oppida* o assentaments similars i, de fet, cal traslladar-se a la banda contrària de la plana, a l'espai ocupat pels darrers contraforts de les Gavarres per tornar a trobar indicis de l'existència de nuclis destinats al control territorial.

Al **puig d'en Rovira**, a Quart, situat a 147 m d'alçada se situen les restes d'un *oppidum* que va ser objecte d'excavacions als anys quaranta del segle XX (LAP, 2010d,318). Es tracta clarament d'un *oppidum* fortificat, extens, de, com a mínim, 2000 m², estructurat a partir de tot un seguit de terrasses. El fet que les muralles presentessin diferències constructives⁵⁴ faria pensar en l'existència de diverses reformes.

La data d'abandonament es va situar a principis del segle II aC, sense que es recuperessin nivells estratigràfics que fessin pensar en una destrucció violenta.

Els anys 1978-1980 es realitzaren tot un seguit de treballs a l'exterior del poblat, davant la muralla nord, i es varen recuperar materials que arribaven cronològicament fins al segle II dC (TS Africana A i ceràmiques de cuina)⁵⁵. Tot aquest conjunt de dades han estat interpretades com l'existència d'una continuïtat de l'ocupació de la zona més enllà de l'existència de

53 Actualment la carretera GI-534 que porta a Anglès travessa una zona muntanyosa però en època antiga el camí segurament resseguia les zones baixes des d'Aiguaviva passant per Estanyol cap a Sant Martí Sapresa

54 La muralla és de blocs de pedra, de mida força regulars, grans, disposats en sec. En alguns punts, especialment a la torre situada al nord-oest del conjunt, s'apreciava un parament més regular, de grans pedres treballades configurant filades rectes.

55 També a l'anomenat camp del Davant es varen recuperar materials amb cronologies similars i que apuntarien a l'existència d'una ocupació altimperial dels espais situats a l'entorn del vell poblat (LAP, 2010d, 318-320).

Fig.8. Restes del poblat ibèric del Puig d'en Rovira (foto MAC-Girona).

l'*oppidum*, una vil·la o alguna altra mena d'establiment rural que perduraria com a mínim fins al segle II dC i situada en un indret proper al vell poblat (LAP, 2010d,320).

Aquest espai forma una unitat de petites elevacions que van des de Montilivi a la creu de Palau i que tanquen per ponent la vall del riu Onyar tot controlant un ramal de la principal via de comunicació nord-sud, el camí d'Heracles/Via Augusta, concretament aquell que s'encamina cap la vall d'Aro i la costa. De fet, a indrets propers com Montilivi s'han localitzat diversos materials i un fons de cabana que s'han considerat íntimament relacionats amb el poblat del puig d'en Rovira⁵⁶.

A la **muntanya del Castellar**, situada sobre l'antic camí d'Empúries, dins el municipi de Girona, hi ha determinades notícies que parlen d'un possible hàbitat indígena, potser abandonat amb anterioritat a la presència romana, però del qual es disposa de molt poca informació (LAP, 2010e).

Tot i que aquests enclavaments devien jugar-hi també un paper important, el cert és que a l'hora d'analitzar i entendre les motivacions que varen portar a la fundació de la ciutat de *Gerunda* és imprescindible conèixer els darrers moments de l'existència del poblat ibèric de **sant Julià de Ramis**, ja que aquest constitueix l'antecedent més immediat de la nova *ciuitas*.

En qualsevol estratègia orientada a establir un control territorial de la zona de la plana de Girona i del camí d'Heracles/Via Augusta el domini de la muntanya dels Sants Metges esdevé un element d'importància cabdal.

Aquesta muntanya està coronada per una terrassa allargassada, orientada de nord-oest a sud-est, partida a ponent, per una fondalada que separa aquesta terrassa d'una segona elevació, on actualment s'alça el castell modern de Sant Julià. La primera de les plataformes esmentades, de majors dimensions, sense forts impediments orogràfics interns i que permetia un control visual directe sobre els dos passos per on la via podia travessar el congost va ser l'espai triat des d'època ibèrica i fins a la tardoantiguitat per assentar-hi les principals estructures destinades a exercir aquest control territorial. Així, i en ordre cronològic, la muntanya va ser ocupada per un extens *oppidum* ibèric, que va perdurar fins les primeres dècades del segle I aC i que va conèixer al final de la seva història amb un temple de tipus itàlic. Un cop abandonat el poblat, a la zona solament hi va quedar una torre de guaita, fins que al segle IV

⁵⁶ De fet, el fons de cabana va ser interpretat com un establiment estacional, de poca entitat, lligat al poblat (LAP.,2010f,312)

Fig.9. Vista aèria de la zona del Congost, amb la muntanya dels Sants Metges al centre.

dC un *castellum*, una fortalesa militar, va reocupar la terrassa, perdurant fins principis del segle VIII dC.

5.1.1.-El poblat ibèric de *Kerunta*⁵⁷

L'*oppidum* de Sant Julià de Ramis va ser descobert l'any 1932 per Francesc Riuró i Carles de Palol (Riuró,1995,78) que iniciaren els treballs arqueològics a l'indret, prospeccions que es prolongaren fins l'esclat de la Guerra Civil. Entre 1939 i 1945 es varen realitzar noves campanyes, tot sovint de poca volada, on es localitzaren diferents cabanes. Tots aquesta activitat va permetre copsar que es tractava d'un dels *oppida* més grans

de l'entorn de Girona amb una superfície calculada d'uns 7000 m², estructurat urbanísticament a l'entorn d'un llarg carrer est-oest, protegit de forma natural per penya-segats per tres dels quatre costats i per un poderós mur a l'extrem de ponent, on ja s'intuïa l'existència d'unes estructures d'època romana (Pericot *et al.*, 1952,101).

A partir de la dècada dels cinquanta del segle XX, la muntanya va ser objecte d'alguns treballs puntuals i projectes no reeixits que mai varen anar més enllà d'alguna petita campanya arqueològica. Així, l'any 1964, Maluquer de Motes va realitzar una petita campanya a les proximitats de l'església dels Sants Metges, situada a la banda sud-est de la terrassa), mentre que I. Rodà, a les ordres de M. Oliva, hi va treballar a principis dels anys setanta.

El gran canvi es va iniciar l'any 1993 quan unes obres d'ampliació del cementiri parroquial varen fer necessària una intervenció d'urgència, que dirigida per Burch, va posar al descobert un poderós mur a la vessant de migdia del turó i restes d'alguns habitatges ibèrics (Burch,1995). Aquelles troballes varen engrescar les autoritats a realitzar una nova campanya arqueològica l'any 1994 (dirigida per Caravaca i Teixidor) uns metres a ponent de la que acabem d'esmentar i que va posar al descobert restes de diferents cabanes, d'estructura similar a les ja identificades en les primeres excavacions realitzades al poblat (Caravaca i Teixidor,1996). Finalment, el 1995 les obres de restauració de l'església dels Sants Metges varen permetre l'excavació de l'interior de la mateixa (treballs dirigits per Montalbán) i que varen permetre localitzar un suposat mausoleu⁵⁸ tardoantic sota la capçalera de l'edifici actual (Montalbán,1996).

Però va ser l'any 1996 quan es va iniciar el projecte d'investigació, encara vigent, que impulsat per la Universitat de Girona i l'Ajuntament de Sant Julià de Ramis, ha suposat un salt quantitatiu i qualitatiu en el coneixement científic d'aquest jaciment⁵⁹.

Aquestes excavacions han permès identificar les restes d'un gran *oppidum* ibèric, però també

57 Creiem que més enllà de discussions filològiques o de la manca de proves objectives, epigràfiques o textuais, a l'entorn d'aquest poblat aquest nom il·lustra perfectament la seva funció com a predecessora de la ciutat de *Gerunda*.

58 Per alguns autors no és correcte emprar el terme mausoleu al parlar de monuments funeraris ja que aquest fa referència a les tombes dinàstiques (Cancela i Martín,1993, 400). Tot i això el mantindrem en aquest estudi ja que s'ha convertit en un terme usual en l'arqueologia i historiografia moderna.

59 Les campanyes realitzades fins l'any 2012 han estat dirigides per diferents arqueòlegs J.M. Nolla, J.Burch, L. Palahí, I. Miquel i J. Sagrera, sempre integrats en el grup de recerca del Laboratori d'Arqueologia de la UdG.

Fig.10. Planta general del poblat ibèric de **Kerunta*

d'altres estructures (torre de guaita, *castellum* baiximperial, temple republicà) que analitzarem en diferents apartats d'aquest estudi i que tenen gran importància a l'hora d'entendre l'estructura i evolució de la zona suburbial de *Gerunda*.

Pel que fa a l'*oppidum*, més enllà de les dades obtingudes referents a la seva estructura i urbanisme intern, que descriurem breument (veure *infra*) el més important, pel que fa referència al present estudi, és possiblement la fixació de la datació del moment del seu abandonament que es va produir a principis del segle I aC, concretament a la dècada dels anys 80-70 aC. Aquesta data té una gran importància històrica ja que és coincident amb l'establerta, des de ja fa anys, per la fundació de la ciutat de *Gerunda* (Nolla i Casas,,2009a, amb bibliografia anterior)). Per tant, queda clar que ambdós fets formen part d'un mateix procés i que estan íntimament relacionats. En realitat el poblat ibèric de Sant Julià constitueix el precedent com a centre administratiu i de control territorial del que posteriorment serà la *ciuitas* de *Gerunda*, fins al punt que s'ha batejat l'*oppidum* amb el nom de **Kerunta* (Carbonell i LAP,2010,327-328) per mostrar aquesta continuïtat entre ambdues aglomeracions.

Les excavacions realitzades els darrers anys s'han centrat essencialment en dues zones, l'extrem nord-oest del poblat i l'extrem sud-est de la terrassa, on actualment s'alcen l'església dels sants Metges i les restes del vell cementiri parroquial. Aquests treballs permeten reconstruir, encara de forma fragmentària, l'estructura de l'*oppidum* i la seva evolució. Per començar, i a diferència del que es pensava fa uns anys, els treballs han posat de manifest que les defenses de la ciutat eren més importants del que fins llavors s'havia pensat, estenent-se pels flancs de tramuntana i migdia on tot sovint presenten una doble funció, defensiva i com a mur de contenció, per permetre la creació de terrasses interiors més amples. A més, aquestes varen ser remodelades i reconstruïdes en diverses ocasions i de forma intensa.

Interiorment, l'urbanisme sembla estructurar-se a partir d'un llarg carrer nord-sud que travessa la terrassa superior, i que resulta especialment evident a l'extrem occidental del poblat, on se situaria, probablement, la porta principal. A l'entorn d'aquest eix viari, es disposarien els habitatges i tot un seguit de carrers transversals que s'havien d'anar adaptant a l'abrupte orografia, a mesura que les edificacions s'anaven estenent per les vessants del turó. Els habitants de l'*oppidum* varen saber aprofitar aquesta orografia en el seu benefici, adaptant les construccions a les petites terrasses naturals existents i ampliant-les tot sovint retallant la roca i aprofitant-la com a mur de tanca de les cabanes. Tot i això, no hi són absents els edificis complexos, sobretot a les fases finals d'existència de l'*oppidum* com l'identificat a la zona de l'església que disposava, almenys, de 7 cambres. La majoria d'aquestes edificacions principals

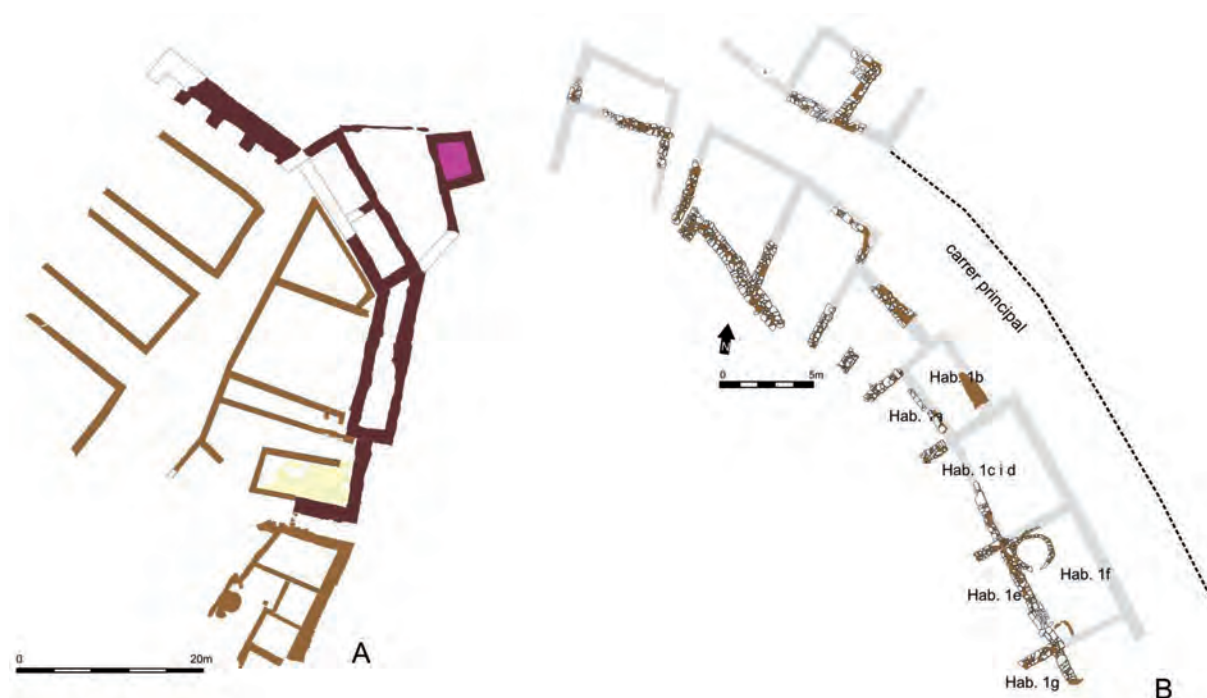

Fig.11. Plantas de les zones 1 (A) i 2 (B) de l'oppidum de **Kerunta*.

es devien situar al llarg de la terrassa superior, la més àmplia i adequada. Malauradament, les úniques restes excavades corresponents a aquest espai se situen a la zona occidental, on s'hi han trobat diverses cases i estructures d'època ibèrica, generalment molt malmeses per les construccions baiximperials i que no permeten una reconstrucció clara del conjunt. Solament a l'extrem oriental d'aquest sector, entre les estructures del *castellum* baiximperial i la muralla de tramuntana del poblat on es conserven les traces d'un carrer est-oest, que moria contra la muralla, s'hi ha individualitzat una casa que construïda a principis del segle II aC va perviure fins al moment d'abandonament del poblat. La casa, de la qual s'identificaren almenys tres cambres, es va bastir parcialment recolzada contra la muralla i disposava d'un obrador amb un forn, refet en diverses ocasions. A la darrera fase d'ocupació la casa, es va dotar d'un porticat que aparentment donava a un pati (Nolla, Palahí i Vivó, 2010, 323).

Pel que fa a les dades cronològiques, els orígens del poblat cal situar-los al segle VI aC, amb un assentament inicial d'unes dimensions força més reduïdes que les assolides al llarg de l'ibèric ple. L'*oppidum* va anar creixent en importància i al segle IV aC, durant l'ibèric ple, va arribar a la seva màxima extensió, unes 4 hectàrees. És en aquests moments que es construeix un important barri a la zona sud-oest, ocupant una terrassa inferior (sobre aquest barri veure Burch *et al.* 2001).

Després de la Segona Guerra Púnica, i en el moment en que Roma va iniciar la seva expansió per la península, varen ser molts els *oppida* i centres de poder ibèrics que foren abandonats⁶⁰, mentre altres⁶¹, entre els quals cal situar l'*oppidum* de Sant Julià no solament es mantenen sinó que veuen potenciada la seva influència i poder. Roma utilitza aquests *oppida* com a elements estructuradors i vertebradors del territori. Del nou paper jugat per l'*oppidum* n'és testimoni el sitjar del bosc del Congost i la seva funció de recaptació de l'excedent cerealístic

60 Entre els més destacats assenyalar els del puig de Sant Andreu i Illa d'en Reixac, d'Ullastret, Mas Castellar de Pontós, Peratallada, probablement, Castell Barri (Calonge), el puig d'en Rovira, a la Creueta (Girona/Quart), Montbarbat i puig Castellet (Lloret de Mar). (Veure, Burch *et al.*, 2010, 27-36, amb la bibliografia anterior).

61 Assenyalar els de Mas Castell de Porqueres, Castell (Palamós) i Punta Guíxols (Sant Feliu de Guíxols) (Veure, Burch *et al.*, 2010, 27-36, amb la bibliografia anterior).

Fig.12. Muralles del sector nord del poblat on s'aprecia la superposició dels diferents recintes defensius.

(veure *infra*).

Però el que més ens interessa en el present estudi i que pot ajudar a entendre els motius que varen portar al seu abandonament, se situa a les darreres dècades d'existència de l'*oppidum*.

5.1.1.1.-Les muralles

L'*oppidum* de **Kerunta* disposava d'un sistema defensiu molt més important del que es pensava a rel de les primeres excavacions realitzades a l'indret. Aquestes defenses, ben conegudes al seu extrem occidental, però que sembla que encerclaven bona part, si no tot, el perímetre urbà, varen patir diverses reformes, les darreres de les quals es varen produir poques dècades abans de l'abandonament del poblat. En principi podria semblar que la funció d'algun dels trams emmurallats podia resultar superflu, atès que els desnivells orogràfics són en determinats punts molt contundents i proporcionen una bona defensa natural, però ja hem comentat que aquestes no solament actuaven com a defensa sinó que tenien una funció de mur de contenció destinat a permetre una creació de terrasses i espais interns més amplis, als que caldria afegir la funció simbòlica i la idea de poder que aquestes representaven.

Poc sabem de la muralla a la zona de l'església dels sants Metges. Les excavacions realitzades solament han permès, per ara, comprovar l'existència d'un pany de muralla a la banda oest i d'un tram encara més curt de la banda contrària.

Molt millor coneguda és l'estructura defensiva de l'extrem occidental del poblat, on les reformes són molt intenses per diverses raons. En aquesta zona es devia situar la porta principal del poblat, que donaria directament al llarg carrer nord-sud que actuava d'eix principal del poblat. Tot i que darrerament s'ha publicat un estudi amb la possible evolució de tot aquest sector (Burch, Nolla i Sagrera, 2011) l'estructura exacta d'aquesta porta al llarg del temps es manté en bona mesura en el camp de les hipòtesis ja que a finals del segle II aC es varen realitzar a la zona importants obres precisament destinades a la seva amortització i a dotar d'una major protecció a l'accés al poblat, que es trasllada uns metres al nord-est.

Al segle V aC, moment de la primera reforma del recinte defensiu ja es va construir una segona porta, de fet una portella, a la banda oriental, que va que va ser esborrada un segle

més tard. A finals del segle II aC es va recuperar aquesta possibilitat, com veurem, obrint una nova porta molt a prop d'on ja n'havia existit una tres segles abans. L'emplaçament no és casual, ja que ambdues se situen en l'únic indret on és possible realitzar aquesta operació en aquell tram de muralla, on les defenses acaben ocupant el límit de la terrassa i impedeixen tota circulació per l'exterior.

Les restes més antigues del recinte emmurallat pertanyen a un moment situat entre finals del segle VI aC i inicis de la centúria següent. Aquesta primera cinta defensiva va ser completament remodelada a finals del segle V aC, moment de la creació de la portella suara esmentada, essent objecte de noves reformes a mitjan segle IV aC (Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 90-106).

La darrera reforma, i la que més ens interessa aquí, es va dur a terme al darrer terç del segle II aC. En aquells moments, els canvis varen anar més enllà d'una remodelació de les defenses i varen representar un canvi en la seva concepció, amb l'objectiu d'adaptar-les a les noves tècniques militars i a les necessitats poliorcètiques que reclamava el nou armament, especialment l'artilleria de torsió, que requeria de plataformes enlairades i àmplies per assolir la seva major eficàcia. La transformació més important, sens dubte, va ser l'obliteració de la porta occidental, que ja hem comentat que segurament constituïa l'accés principal del poblat. Paral·lelament es va obrir una nova portella, a prop d'on hi havia l'anterior, però en un espai encara més senzill de defensar per la seva proximitat al punt on finalitzava la terrassa.

Aquestes remodelacions, clarament definides i datades a la banda nord, es troben presents també al parament meridional, on tres muralles diferents varen acabar tancant el sector. En aquesta zona, i, potser també a la banda nord, a les necessitats urbanístiques o defensives s'hi afegia la inestabilitat del terreny, un subsòl pissarrós, de vegades poc estable i que podia provocar esllavissades dels murs assentats al damunt, especialment d'aquells situats als límits d'alguna de les terrasses (Burch *et al.*, 2006,25) raó per la qual, segurament, cada nova muralla se situava uns metres més cap a l'interior. Per això, en aquest sector la muralla baixrepublicana presenta unes característiques diferents a les que s'han identificat a la banda nord, on en bona mesura aprofita paraments d'èpoques anteriors. La muralla republicana estava formada per un sol gran mur, amb les cares exteriors bastides amb blocs calcaris, ben escairats i un rebliment interior de pedruscall i terra i amb un gruix total de 2'5 m. Per adaptar-la al fort desnivell es va excavar una rasa que facilités el seu ancoratge i permetés construir intentant conformar filades el més horitzontals possible. El parament estava reforçat interiorment per tot un seguit de contraforts quadrangulars, d'1'5 m de costat i disposats a distàncies regulars de 2'80 m. Aquests tenien una funció estructural mínima atès que la pressió principal que patia el mur es desenvolupava de nord a sud i no d'est a oest. Per tant, acomplien una segona funció que probablement no era altra que la de crear al capdamunt, un camí de ronda amb paviment de fusta en un sector on la muralla era més estreta que a d'altres zones del recinte defensiu (Burch *et al.*, 2006,25; Burch, Nolla i Sagrera,2011,120-121).

Aquesta muralla davalla tot resseguint l'abrupte terreny al llarg d'uns 25 m. per girar en angle recte cap a llevant tot embolcallant una segona terrassa en la que s'han localitzat, molt arrasades, tot un seguit de cabanes parcialment excavades a la roca.

Tant la reforma del tram de migdia com la creació de la nova portella a la banda nord-est, es varen fer en funció de la gran reforma realitzada a la zona central i que no és altra que l'obliteració de la porta de l'*oppidum* i la creació d'un sistema defensiu per protegir la zona més dèbil de les defenses, aquella per la qual hi arribava el camí principal, que al seu torn comunicava amb el camí d'Heracles. La reforma sembla respondre a una situació de perill potencial, ja que el vell accés, que hem d'imaginar d'unes certes dimensions, va ser substituït per una portella que no arriba als 2 m. d'amplada i situada en un espai fàcilment defensable, encaixada entre les muralles i el barranc i que per accedir-hi calia resseguir un llarg tram per

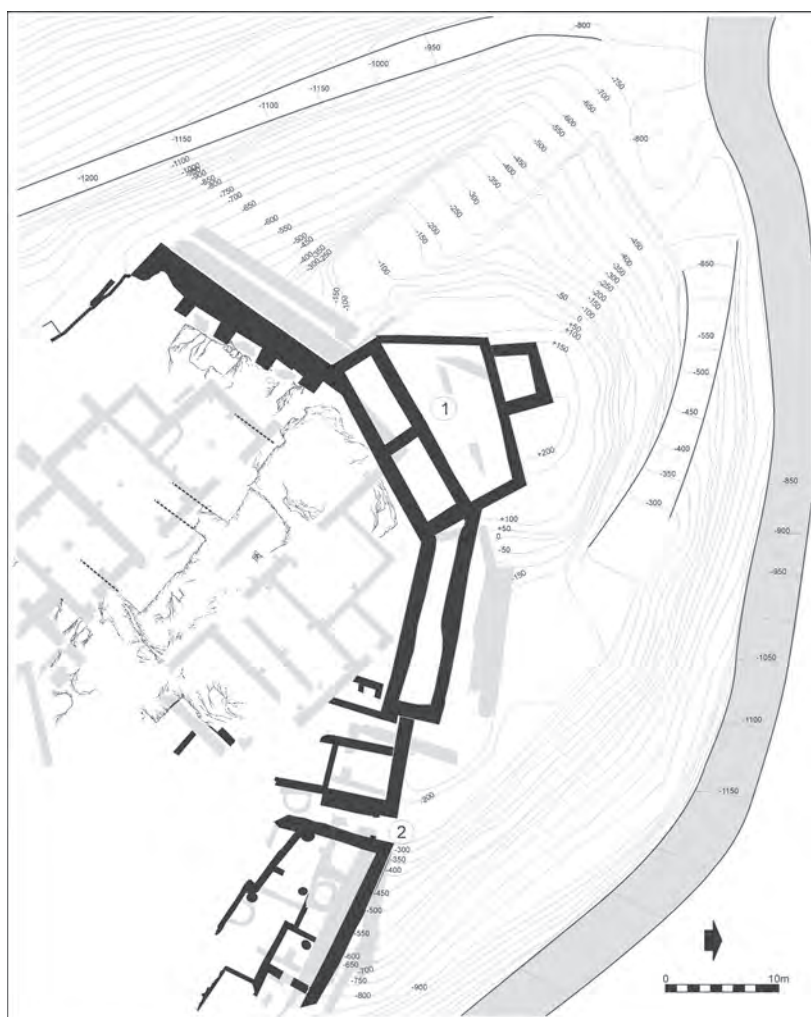

Fig.13. Planta del sector nord de les muralles amb les estructures defensives de finals del segle II aC i principis del segle I aC. (dibuix J. Sagraera)

un estret camí, amb els defensors a la dreta de l'atacant (la part desprotegida per l'escut) i, a l'esquerra, el barranc que no permetia passar de costat a més de 3 o 4 atacants.

La vella porta va ser substituïda per un autèntic bastió defensiu compost per tres elements diferents que creaven, però, una defensa unitària. Tot aprofitant que la vella porta se situava al capdamunt d'un terreny en ascens i que qualsevol atacant es trobava en clara inferioritat ja que havia de resseguir una fondalada que el situava en tot moment alguns metres per sota dels defensors es va crear un bastió elevat que permetés guanyar encara més alçada als defensors i obligués a qualsevol que s'apropava al poblament a resseguir un camí encara més disminuït i canalitzat, desplaçant-lo cap al barranc situat a llevant.

El primer dels elements era una estructura rectangular, orientada de nord a sud, de 18 m de longitud i 5'9 m d'amplada. Aquesta estructura era interiorment buida i subdividida en dos espais, un dels quals es va pavimentar amb un sòl obrat a base de *tegulae* disposades planeres i amb les aletes a la part inferior. La funció d'aquest espai seria la de cos de guàrdia i havia d'estar dotada d'unes escales que permetessin l'accés a la part alta de les defenses. Al davant d'aquesta estructura, recolzada contra la mateixa i relligant tot aquest sector amb la resta de la cinta murària es va construir una estructura de planta trapezoïdal, massissa, de 18 m. de llarg i uns 8 m. d'alçada. Construïda tot col·locant un gran rebliment format quasi exclusivament d'esquists de pissarra aquesta estructura acomplia diferents funcions. Per una banda, relligava les muralles de tramuntana i migdia⁶², per altra, redirigia el camí

62 L'estructura central, quadrangular, no encaixava perfectament amb els trams nord i sud de la

Fig.14. Restes de la torre republicana al capdamunt del turó artificial.

cap a la portella oriental, tot encaixant-lo cap al barranc, i, finalment, creava una superfície superior de grans dimensions que permetia la col·locació de maquinària defensiva. En els estudis inicials referents a aquest jaciment sempre s'havia considerat aquest espai com una plataforma elevada però oberta, però les darreres anàlisis es decanten per interpretar-la com una autèntica torre de forma pentagonal i grans dimensions (Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 119) A l'extrem occidental d'aquesta nova elevació artificial, i integrant-s'hi, es va construir una torre quadrangular de 6'5 m per 4 m que tancava el conjunt com element avançat, que es devia alçar per damunt del turó artificial, dominant completament l'entorn.

Pel que fa a la cronologia d'aquestes reformes, les estratigrafies recuperades tant al parament de migdia (molt més escasses) com a l'entorn de la nova portella situen a la segona meitat del segle II aC la seva reforma (Burch, Miquel i Sagrera, 2008, Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 124).

En el darrer estudi publicat aquesta obra es presenta com un projecte unitari, realitzat al mateix moment. En estudis anteriors s'havia plantejat la possibilitat d'un cert decalatge entre els treballs realitzats a l'entorn de l'antiga porta i els duts a terme per obrir la nova portella. Aquesta seria de finals del segle II aC, mentre que la reforma de la zona central presentava una datació una mica posterior, situable a principis del segle I aC (Burch *et al.*, 2006, 25). Val a dir que en realitat els estrats disponibles per datar les obres al sector central i de ponent del recinte són escassos i, tot sovint, amb intrusions de materials una mica posteriors al tractar-se d'espais, sobretot la zona central, que va seguir en ús després de l'abandonament del poblat, i que la majoria d'estrats "fiabls" corresponen a l'entorn de la porta (Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 123-138)⁶³.

muralla degut a que s'havia concebut com un element independent. El gran talús massís, construït al davant, embolcallava parcialment aquests dos trams de muralla lligant-los i donant major fermesa. 63Tot i aquestes dades no podem deixar de preguntar-nos si les reformes observades no pertanyen a dos moments diferents. En el projecte inicial es remodelava la muralla sud, s'obria la nova portella i es creava a l'espai central una nova porta, potser més monumental que les precedents, dins un programa de monumentalització de l'*oppidum*, lligat a la seva possible promoció a ciutat estipendiària. Aquest procés, del que també en formaria part l'erecció del temple, coincidiria cronològicament amb la fi del conflicte numantí, la vinguda a la península de la comissió senatorial que havia de treballar en la reestructuració territorial i la distribució de terres i els impostos, (sobre el tema Ramallo, 2003, 130-132; Pina, 2009, 224-226) i l'obertura d'un nou període de relacions i l'assoliment d'un nou paper pel

Fig. 15. Restitució ideal de les defenses de la zona nord en època republicana (dibuix J. sagrera)

Les circumstàncies en què es varen produir aquestes reformes, molt probablement relacionades amb els conflictes socials a la península itàlica i que acabaran estenent-se per les províncies, desembocant en l'enfrontament entre Sertori i Pompeu a la península ibèrica es troben a la base mateixa de les raons que varen portar a l'abandonament del poblat i la creació de la ciutat de *Gerunda* i que analitzarem posteriorment.

Però també les excavacions realitzades a l'extrem occidental del poblat han posat de manifest

vell poblat. Posteriorment un perill bèl·lic imminent, el conflicte sertorià va fer recomanable l'obliteració de la porta principal i la construcció del complex defensiu al seu davant. Diversos elements fan factible aquesta hipòtesis. Per una banda, el fet que els materials recuperats al voltant del tram central i meridional de les muralles són molt escassos i, de fet, en estudis anteriors s'havia datat aquesta reforma amb posterioritat. Per altra, el fet que els elements construïts de bell nou connecten de forma molt deficient amb les velles muralles, especialment pel que fa a l'extrem nord el que podria mostrar una obra apressada. Certament la connexió entre el tram de muralla de ponent i el mur oest de l'estructura quadrangular que tanca la vella porta és unitari, però això també seria així si aquell mur formava part de l'estructura de la porta monumental. Malauradament la connexió amb els altres murs de l'estructura rectangular no es conserva.

La diferència entre una i altra possibilitat no és menor. Certament la reforma inicial podria ser en tot cas concebuda com un projecte vinculat al nou estatus assolit, però la diferent concepció ens parlaria d'un context diferent, de pau o prebèl·lic, i fins i tot potser una concepció diferent de la funció principal de l'*oppidum* a partir d'aquell moment, conservant la seva històrica funció defensiva, en el cas d'un projecte unitari, o com un centre administratiu amb una funció més simbòlica com a centre de poder si plantegem la possibilitat d'una major monumentalització del conjunt. Sigui com sigui la il·lusió va durar solament unes dècades.

indicis de continuïtat en l'ocupació. Al voltant de la portella s'han recuperat tot un seguit de senzilles estructures, petites habitacions. Probablement a la zona de la torre-bastió occidental s'hi va mantenir una ocupació residual, un petit contingent militar que aprofitava la presència de la torre com element de control i guaita que va caure en desús un cop la ciutat de *Gerunda* va estar sòlidament establerta i la situació territorial es va mostrar més pacífica. A més, com veurem immediatament, la construcció d'un temple a la banda contrària del poblat a finals del segle II aC i que va continuar essent freqüentat almenys fins el 200 dC (Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 172) implica un ús més o menys habitual del camí d'accés que travessava de nord a sud les ruïnes del vell *oppidum*.

5.1.1.2.-El temple

No són les muralles l'únic element que es va remodelar de forma important a finals del segle II aC: Al sector situat a l'entorn de l'actual església dels sants Metges la construcció d'uns

Fig. 16. Bloc provinent del temple reaprofitat a les obres del *castellum* baiximperial

Fig.17. Planta de la zona 1 amb indicació (fosc) de la gran estructura d'aterassament sobre la que es devia erigir el temple.

potentíssims murs va amortitzar una part important del barri. Inicialment es va pensar que aquesta estructura, constituïda per un doble mur de gran amplada, lligat internament per tot un seguit de murs transversals constituïa una autèntica muralla (Burch, 1994) tot i la seva peculiar ubicació, una de les zones més abruptes i inaccessibles i, per tant, on aparentment era més innecessària. L'ampliació dels treballs i la troballa de tot un seguit de materials dispersos, especialment una col·lecció de blocs de pedra sorrenca aprofitats en obres posteriors (sobretot al *castellum* i l'església) varen permetre entendre que, en realitat, allò no era una obra defensiva sinó un podi per crear una gran plataforma que havia de servir de base per un temple de tipus itàlic. Les raons per arribar a aquesta interpretació són diverses i varen ser extensament descrites ja fa uns anys (Burch *et al.*, 2001, 72-106) i aquí ens limitarem a resumir-les.

Ja hem comentat que les excavacions desenvolupades al jaciment han posat al descobert un ampli conjunt de blocs de pedra sorrenca, quadrangulars, alguns d'ells amb restes del treball de motlluració original, i amb traces dels encaixos per les grapes que unien les diverses

Fig.18. Restitució ideal del temple (dibuix D. Vivó)

peces. La majoria varen ser aprofitats en el *castellum* per construir les bases dels pilars de l'edifici baixi imperial, però també n'hi ha al parament de la pròpia església dels sants Metges. Es tracta sempre de blocs de pedra sorrenca, portats de fora de la muntanya que té un subsòl pissarrós, concretament de la pedrera de Taijà-Domeny o de la de Sarrià. La tria del material no present de forma natural a l'entorn més immediat, ja aporta indicacions respecte al tipus de monument del que formarien part, dins una concepció en la que la utilització de l'*opus quadratum* era conceptualment o estilísticament important.

Entre els blocs recuperats n'hi ha una desena que conserven, tot i que sovint no de forma completa, el seu treball original i en els que s'hi poden identificar part de motlures pertanyents a l'arquitrau, al fris i a l'entaulament, a més de part d'una semicolumna.

Amb aquestes dades es va realitzar una hipòtesi de reconstrucció (Burch et al.2001,100-105). Segons aquesta es tractaria d'un edifici construït enterament en pedra, alçat sobre un podi d'1'26 m d'alçada; un temple, probablement tetràstil, pseudoperípter, amb columnes d'ordre toscà, amb una alçada d'uns 6 m i un entaulament d'ordre jònic.

5.2.--Els sitjars

Existeix un segon conjunt de jaciments arqueològics que per la seva ubicació i cronologia ens aporten interessant informació sobre l'estructuració i explotació del territori: els sitjars

A l'extrem meridional de la muntanya de Sant Julià de Ramis es va excavar l'any 2001 un extens camp de sitges⁶⁴ el del **Bosc del Congost**. Aquest gran sitjar, situat molt a prop del riu Ter –però en una cota prou elevada per protegir-lo d'eventuals crescudes- i del punt per on un dels ramals del camí travessa el congost, ocupa una superfície d'uns 2000 m² i s'hi identificaren 119 d'aquesta mena d'estructures d'emmagatzematge. La ubicació del jaciment, proper a les vies de comunicació, tant la terrestre, com sobretot la fluvial, ja aporta alguns indicis respecte a la seva funció, més orientada al trasllat del producte (ja sigui per la comercialització de l'excedent de cereal o altres raons de caire tributari) que no a l'autoabastiment del poblat (Burch i Sagrera,2009,261).

La cronologia d'amortització dels diferents dipòsits ocupa una àmplia forquilla que va des del segle IV aC fins als anys 80-70 aC. Aquesta data final coincideix amb la de l'abandonament del

64 Jaciment descobert durant les obres de construcció de la variant de la carretera Nacional-II.

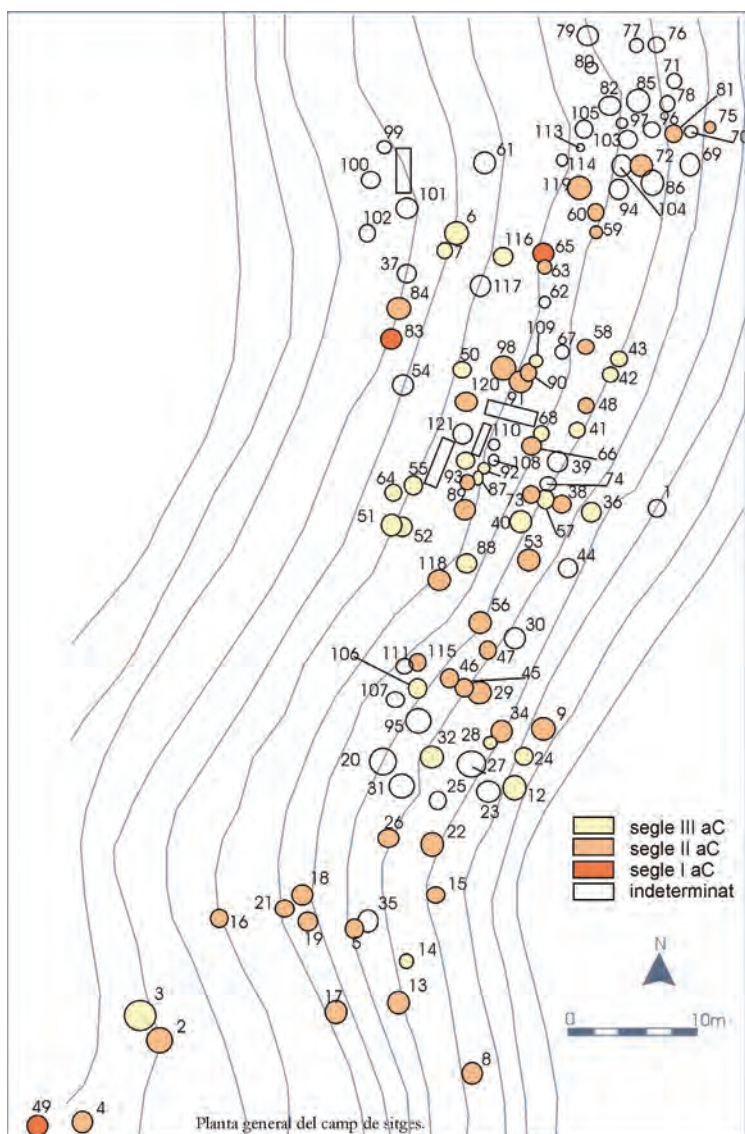

Fig.19. Sitjar del Bosc del Congost.

davalla de forma important, fins les 4 per any, durant la segona meitat del seglel II aC. Aquesta intensificació en el seu ús ha estat relacionat amb el subministrament a les tropes ocupants, i amb la utilització d'Empúries com a receptora d'aquest cereal en el seu paper de base operativa (Burch i Sagrera,2009,262). Al llarg de la segona meitat del seglel II aC, les necessitats d'aprovisionament dels exèrcits sembla que va disminuir, a mesura que s'anaven conquerint nous territoris i els exèrcits i les seves necessitats d'aprovisionament s'anaven allunyant. Paral·lelament s'anava instaurant un nou sistema d'explotació del territori, amb estacions més petites i cada cop més estables, que anaven disminuint la funció "recaptadora" dels grans poblats. La fi del sitjar, a principis del seglel I aC és coincident amb la de l'abandonament del poblat, mostrant els lligams directes entre ambdues estructures.

A la muntanya **del Castellar**, dins el municipi de Girona, a prop de la ubicació d'un possible hàbitat ibèric, es varen identificar algunes sitges (3 de segures i alguna més de probable) de les quals poca cosa més se'n sap (LAP, 2010e,312).

A la banda contrària de la ciutat, a migdia, concretament a la zona situada entre **Torre Vedruna** i el Gros Mercat l'any 2000 es va excavar un conjunt de 31 sitges⁶⁵ que varen ser amortitzades

poblat de Sant Julià de Ramis, amb el qual indubtablement cal relacionar aquest jaciment, tot i que la seva funció va més enllà de l'aprovisionament de l'*oppidum*. La utilització d'aquest espai com a sitjar es va iniciar al seglel IV aC. Tot i això les sitges corresponents als segles IV i III aC no representen el gruix principal de les conegudes ja que són el 6% i el 25% respectivament, amb un progressiu increment del número de sitges i, per tant també, del cereal emmagatzemat. El gran canvi es produeix al seglel II aC, amb el 65% dels dipòsits coneguts. Aquest augment en la quantitat de cereals guardats cal relacionar-la directament amb l'arribada dels exèrcits romans a la península i amb el nou paper que alguns *oppida*, entre els que cal incloure el de sant Julià de Ramis, adopten després de la finalització de les guerres púniques i de la revolta ibera de l'any 195 aC (Burch et al.2000; Burch et al. 2001). Durant la primera meitat del seglel II aC el càlcul de la quantitat de sitges utilitzades de promig passa de les 1'5 del seglel IV o les 3 del seglel III a 11 (Burch i Sagrera,2009,261) i

al llarg de la segona meitat del segle II aC. Els materials recollits combinaven els d'origen itàlic o púnic amb d'altres de tradició local (Llinàs, Merino i Montalbán, 2002).

El **Camp de l'Abadia** és un sitjar situat a la banda sud oest de la plana de Girona, que va ser descobert i excavat l'any 2008. La zona excavada, que no sabem si es va estendre a la totalitat del jaciment, va cobrir una superfície de 2480 m² i va posar al descobert 33 sitges. Les datacions del moment d'amortització d'aquests dipòsits se situa majoritàriament entre inicis del segle I aC i l'època flàvia, tot i l'existència de 3 sitges amb materials anteriors al 200 aC. El més curiós d'aquest jaciment és que la seva utilització més intensa i continuada s'inicia al segle I aC, en un moment en que molts dels vells sitjars són abandonats. Per aquesta raó s'ha considerat que el sitjar segurament va viure dos moments diferenciats d'existència, el primer dels quals, el més antic, caldria relacionar-lo amb l'existència de l'*oppidum* de can Cendra, mentre que la reutilització a partir del segle I aC (moment en que l'*oppidum* sembla abandonat) es relacionaria amb un establiment agrícola diferent al de les vil·les que es comencen a estendre pel territori i que acaba desapareixent en època flàvia (Llinàs *et al*, 2012).

Pel que fa a l'existència d'establiments rurals més modestos, les dades disponibles són encara més escasses, per no dir inexistent. L'existència del camp de sitges de Torre Vedruna fa pensar en la presència, a les proximitats, d'algun establiment agrícola, potser modest i fins i tot estacional. També podria ser un punt de recollida i emmagatzematge de les collites de terres dependents d'algun dels *oppida* situats a les proximitats tot i que el jaciment se situa en una posició pràcticament equidistant entre els poblats de can Cendra a llevant i del puig d'en Rovira, a ponent.

Altres jaciments han proporcionat indicis d'ocupació anteriors a la fundació de *Gerunda*, però sempre de forma molt fragmentària i poc precisa. Per exemple, les excavacions de la vil·la de Montfullà varen permetre localitzar una fossa que va ser amortitzada a finals del segle II aC i que denota una ocupació d'aquest espai anterior a la construcció de la vil·la.

65 L'excavació, una actuació preventiva relacionada amb les obres de millora als accessos a l'autopista AP-7 no va cobrir la totalitat del jaciment.

6. EL CONEIXEMENT DE LA CIUTAT. LES EXCAVACIONS ARQUEOLÒGI- QUES

No hi ha cap dubte que la ciutat de *Gerunda* és una fundació *ex novo* que cal situar cronològicament al primer terç del segle I aC (Nolla i Casas,2009a, 87-88; Palahí,2012a,72). No hi ha cap dubte tampoc sobre la seva ubicació exacta, atès que encara resten dempeus alguns trams de la muralla que l'encerclava i que va ser reformada i reforçada a finals del segle III dC. Però a partir d'aquí, tot el que fa referència a l'urbanisme i a la pròpia història de la ciutat està ple de dubtes i d'incògnites. I és que analitzar l'urbanisme de la ciutat de *Gerunda* i la seva evolució resulta un tema de gran complexitat i difícil resolució. Això és així per diverses raons les principals de les quals són el fet que a excepció de les muralles res de la ciutat romana s'ha conservat dempeus i que l'arqueologia, aparentment, ha aportat poques dades. Les excavacions a l'interior del nucli antic han estat escasses i d'abast molt limitat, normalment lligades a obres urbanístiques, tot sovint molt puntuals i, excepte als darrers anys, mai lligades a projectes d'investigació amb objectius clars i coherents. A més, aquesta escassetat de restes arqueològiques no s'ha vist compensada per la troballa, ni que sigui accidental, d'altres materials i elements que ens puguin apropar a la configuració dels diferents espais urbans o

a la història dels seus ocupants. La manca d'elements arquitectònics (columnes, capitells, frisos...) encara que fossin aprofitats en edificis posteriors, o, sobretot, l'escassetat de materials epigràfics, dificulten la reconstrucció de l'urbanisme i la història de la ciutat.

El resultat d'aquesta manca d'informació ha portat tradicionalment als investigadors a haver de recórrer tot sovint a un reguitzell de tòpics i llocs comuns de la cultura romana per reconstruir els grans buits que tenim en el coneixement de la configuració de la ciutat.

Aquest panorama ha canviat una mica als darrers anys en què diverses excavacions han aportat dades interessants respecte a l'urbanisme

Fig.20. Planta de la ciutat romana amb indicació de les diferents excavacions citades al text.

antic, si bé tot sovint a través de notícies indirectes. També s'han realitzat nous estudis que han permès aprofundir en l'urbanisme i història dels primers segles de la ciutat.

6.1.-INTERVENCIONS ARQUEOLÒGIQUES REALITZADES A L'INTERIOR DEL RECINTE URBÀ

Abans de realitzar una valoració del nivell de coneixement actual de l'urbanisme de la ciutat cal repassar breument les diferents excavacions i troballes realitzades a l'interior del nucli urbà.

6.1.1.-Plaça de la catedral

D'aquest espai situat davant de l'escalinata d'accés a la catedral de Santa Maria, immediatament a migdia del portal de Sobreportes, disposem de dades provinents de tres intervencions.

L'any 1904 es varen realitzar en aquest espai uns importants treballs de pavimentació de la zona, però, el que és més significatiu, es va rebaixar de forma remarcable el nivell de circulació. El rebaix va ser de tal abast que es varen haver d'afegir quatre nous graons a l'escala barroca de la Catedral i també als accessos dels diferents edificis que tancaven, per migdia i ponent, la plaça. Òbviament, en aquells moments no es va realitzar cap intervenció ni control arqueològic, i les notícies disponibles solament fan referència a la troballa de diversos objectes i estructures (Nolla *et al.* 2008, 21-22, amb bibliografia anterior).

Fig.21. Ara anepígrafa recuperada a la plaça de la Catedral.

Val a dir que les estructures recuperades es varen posar, en un primer moment, en relació amb la capella de sant Genís, una esglésiola que els documents situen en les proximitats (Canal, *et al.*, 2003, 167-168). El més coherent dels elements identificats era una cisterna revestida d'*opus signinum* localitzada a la zona oriental de la plaça. Entre els objectes recuperats, sens dubte el més interessant va ser un pedestal de pedra sorrenca, anepígraf⁶⁶, al que cal afegir les referències a algunes monedes romanes i materials més moderns⁶⁷.

El 1973 i com part de les obres de modernització de la xarxa hidràulica es va obrir una rasa de 0'60 m d'amplada i un metre de profunditat a la zona de migdia de la plaça. En aquesta ocasió els treballs varen ser objecte d'un control arqueològic per part del S.T.I.A. de la Diputació. Els treballs varen tornar a descobrir la cisterna comprovant-se que anava orientada d'est a oest i presentava una amplada de 1'96 m. A migdia de la cisterna s'ubicava un mur d'1'48m. d'amplada també disposat de llevants a ponent. Uns metres al sud, dins el carrer de la Força es varen localitzar diferents murs, alguns dels quals, situats a major profunditat, varen ser considerats romans sense més especificacions ni una mínima documentació planimètrica (Nolla *et al.*, 2008, 23)

Finalment, l'any 2003, es va realitzar una excavació en extensió de la zona occidental de la plaça, tot aprofitant una reparació del paviment (Nolla *et al.*, 2008, 120-140). Tot i l'extensió excavada (més de 100 m²) situats a la zona foral, al rovell de l'ou de la ciutat antiga, les

66 Aquesta peça es conserva encara avui dia al MAC-Girona. Té una alçada de 1'60 m i està format per un gran sòcol quadrangular, un dau prismàtic intermedi i està coronat per un cos també prismàtic i en força mal estat.

67 Entre els quals, una creu de bronze medieval. (Oliva, 1950b, 79)

troballes d'època romana varen ser pràcticament inexistents, esborrades completament per les construccions posteriors. Cap estructura es va poder dibuixar d'aquest període i els únics elements d'època romana eren un retall quadrangular excavat al subsòl, farcit al segle I aC i un mur, descontextualitzat i molt malmès per les obres posteriors.

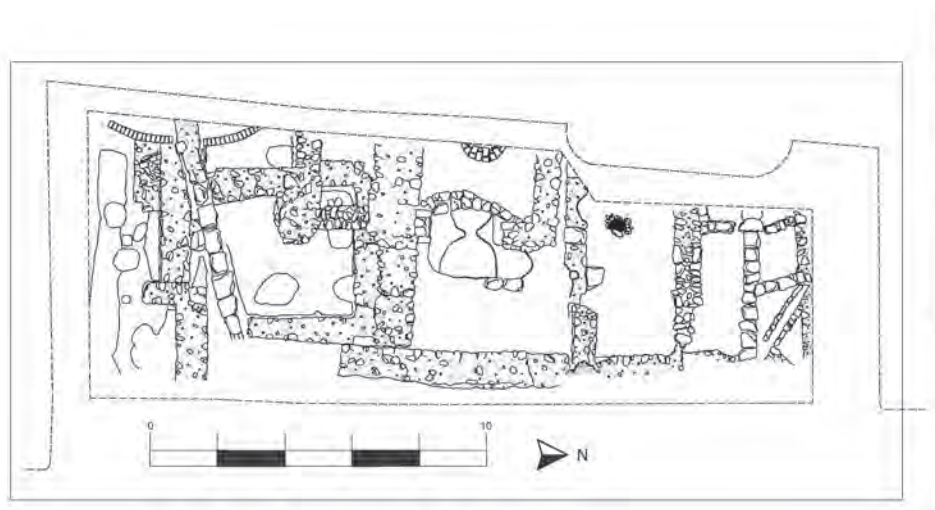

Fig.22. Planta de les excavacions de l'any 2003 a la plaça de la Catedral.

6.1.2.-Casa Pastors

Amb aquest nom es coneix el casal on hi ha hagut fins fa poc l'Audiència Provincial, i que ocupa el costat nord-occidental de la plaça de la Catedral, immediatament a ponent del portal de Sobreportes. Entre 1970 i 1973 va ser objecte d'obres de remodelació. El S.T.I.A. de la Diputació de Girona hi va realitzar el seguiment de les obres i alguns sondejos (Nolla *et al* ,2008,23-31).

Aquells treballs varen aportar dades cabdals per entendre la història de la ciutat i, de fet, varen proporcionar les primeres estratigrafies fiables de la ciutat romana. A l'anomenada, als diaris

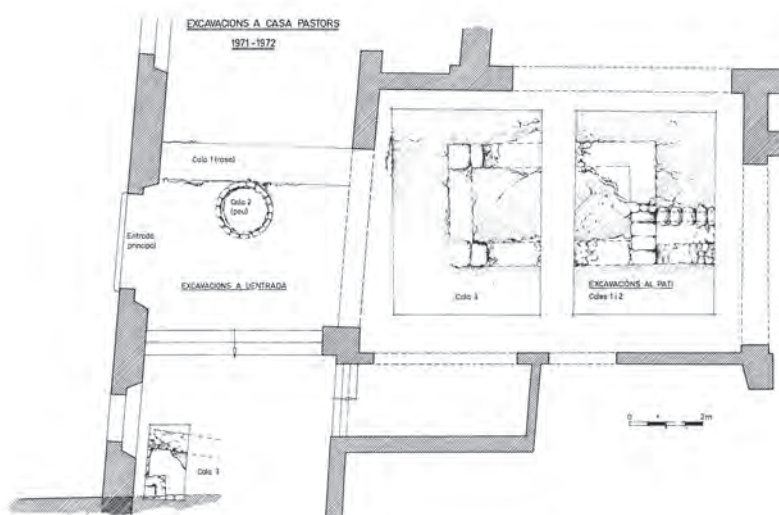

Fig.23. Planta de les excavacions al pati de Casa Pastors

d'excavació, com «excavació cuina», realitzada a l'interior d'una de les torres de Sobreportes⁶⁸ es va poder establir l'existència de dues fases constructives en relació a les muralles. El fet que la cambra conservés el paviment original d'*opus signinum*, segellant l'estratigrafia in-

68 La cambra havia estat emprada com a cuina del casal i d'aquí el seu nom.

ferior, va permetre datar les muralles fundacionals i la seva reforma baiximperial (Nolla i Nieto 1979, 263-283; Nolla, 1999, 181-214; Nolla i Casas, 2009a).

La primera dada d'aquella excavació la proporcionava el propi paviment de *signinum*, que havia de correspondre al nivell de circulació de la torre que, des d'època baiximperial, flanquejava per ponent el portal nord de la ciutat. Això mateix, permetia dibuixar la forma de la torre, actualment conservada dins una gran torre circular d'època medieval. Es tracta d'una torre quadrangular d'uns 9 m de costat que sobresortia uns 4'5 m cap a l'exterior de la muralla i que també es remarcava a l'interior de la ciutat en sobresortir uns 3'60 m (als que cal afegir els 2 m de la pròpia muralla). Si exteriorment la torre era formada per blocs de sorrenca d'*opus quadratum*, per l'interior s'havia construït simplement amb *opus caementicium*, tot emprant un encofrat i deixant buit l'espai central, que posteriorment es va omplir amb terres d'abocament, per segellar-ho finalment amb l'esmentat paviment d'*opus signinum*. A més, la torre s'assentava sobre la muralla fundacional i un paquet de nivells de terraplenament disposats al seu interior per preparar el terreny prèviament a la seva urbanització.

Si bé habitualment el sondeig de la cuina ha centrat el interès en l'anàlisi dels treballs realitzats a Casa Pastors, cal assenyalar que aquests es varen estendre a d'altres àmbits. Així es varen realitzar diversos sondejors a la zona del pati del casal. Fa uns anys es va realitzar una reconstrucció de les troballes realitzades a través de l'anàlisi dels diaris d'excavacions, i els croquis i fotografies de l'època (Nolla *et al.* 2008, 26-30). Les estructures identificades composarien una bassa (un *impluvium*?) de planta rectangular (5'60 m d'est a oest per 3'25 m de nord a sud) El perímetre, conservat solament de forma parcial, era emmarcat amb blocs de pedra sorrenca, aparentment aprofitats, El receptacle interior, de 4'35 m per 2 m i 0'45 m de profunditat era revestit en *opus signinum*. Aproximadament, al centre del mur occidental es connectava amb una canalització o desguàs de lloses de pedra. Un mur es recolzava a l'angle nord oest del dipòsit circulant paral·lelament a la canalització suara esmentada. Finalment, cal assenyalar que l'entorn del dipòsit era pavimentat també amb *opus signinum* del qual en alguns punts només en restava el *rudus* de rierencs lligats amb morter.

6.1.3.-Sales de sosteniment de l'antic refetor de la Catedral

És, aquest, un espai allargassat format per dues grans naus cobertes amb volta de canó i dividides internament en 4 cambres, a les que cal afegir una petit espai, també cobert amb volta de canó, situat a l'extrem nord-oriental En aquest espai, s'hi varen desenvolupar dues campanyes d'excavació. La primera, realitzada l'any 2001, va consistir en l'obertura de dos grans sondejors, mentre que la de 2004-2005 es va concebre com la continuació de l'anterior i va comportar l'excavació total de l'espai.

Com a primera dada, cal assenyalar que les excavacions varen permetre reconstruir la topografia del sector. Així es va poder determinar que la roca presentava en aquesta zona una important inclinació d'est a oest, fins al punt que, en el moment de construcció de les sales actuals, es va haver de retallar bona part de la banda oriental. Solament a la banda occidental es creava una petita terrassa, menys inclinada, si bé no completament planera, per on circulava un camí que, tot vorejant la carena, conduïa cap a la ciutat.

És, aquest, un sector que en època romana quedava extra murs i que no va ser integrat dins el recinte emmurallat de la ciutat fins a època carolíngia, constituint el primer autèntic eixample de *Gerunda*. Precisament perquè la majoria de restes recuperades corresponen a estructures extra urbanes haurem d'insistir-hi en un altra apartat. Tot i això, però, a l'anomenat àmbit 4 es varen localitzar diverses estructures que es relacionen directament amb les muralles de la ciutat i varen permetre descobrir l'existència d'una porta fins llavors desconeguda.

Així, a l'àmbit 6, es va localitzar un mur de pedra lligada amb morter, orientat d'est a oest,

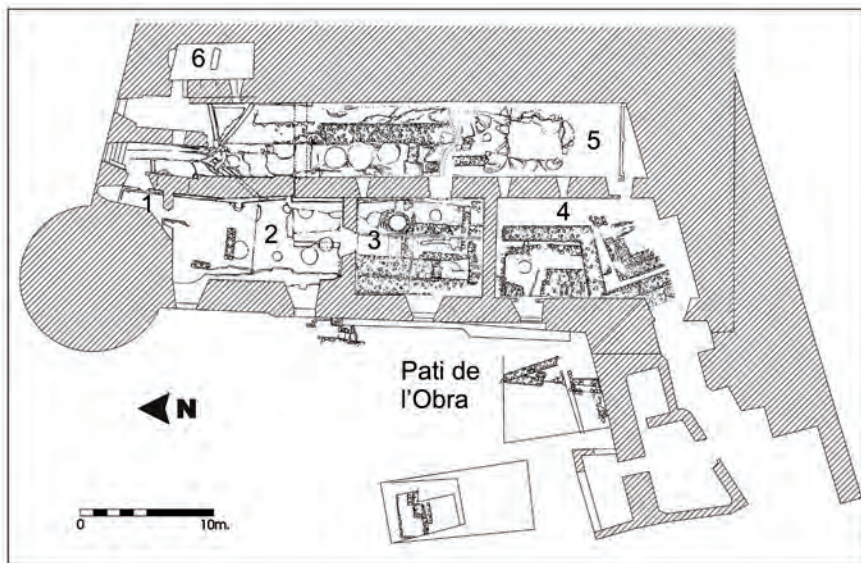

Fig.24. Planta de les excavacions a les sales de sosteniment de l'antic refector de la Catedral i al pati de l'Obra.

parcialment destruït en el moment de construcció de les muralles carolíngies, conservat en un tram descasament 2m i de funcionalitat difícil d'establir.

Al mateix espai es varen recuperar tres basaments de *dolia*, posteriorment destruïts per la col·locació just al damunt d'un mur.

A l'àmbit 5 es varen recuperar diferents estrats d'anivellament i, sobretot, dos murs, en pèssim estat de conservació i incomplets de pedres irregulars lligades amb fang. Es tracta de restes de fonaments d'estructures que s'adaptaven a la topografia del terreny (en aquest sector amb clara tendència ascendent). En tot cas i sense poder anar més enllà semblen estructures disposades tot flanquejant un cop més el camí d'accés a la ciutat (concretament, situats com a possible mur de contenció o de límit del mateix camí).

Pel que fa a l'àmbit 4, més enllà d'alguns elements que pel seu caire funerari analitzem en un altra espai (veure *infra*) es varen identificar les restes de dues estructures clarament interrelacionades que conformaven el sistema defensiu de la porta que, com veurem a un apartat posterior es va remodelar al segle V. A la banda sud d'aquest espai, es localitzà un mur de pedres lligades amb morter. Es tracta de blocs ben treballats, disposats formant filades i amb una

Fig.25. Restes del sistema defensiu de la porta i la torre construïda al segle V, localitzades dins l'àmbit 4.

banqueta de fonamentació clarament marcada. El mur s'integra en el parament que tanca, per ponent, l'àmbit actual, on gira cap a l'est configurant el tram nord de la muralla de la ciutat. Davant per davant d'aquest mur es va construir una estructura quadrangular que embolcallava completament i esborrava una vella tomba (veure *infra*) i que, com veurem, no creiem que tingués cap relació amb aquella. D'aquesta també se'n conservaven solament els murs nord i oest (ja que la resta estava afectat per obres i murs de l'edificació actual), però la tècnica constructiva emprada era idèntica a la del mur suara descrit i la

seva interrelació innegable. Com veurem, aquesta estructura es relaciona directament amb el sistema defensiu de la ciutat i amb una porta que s'obria en aquest sector.

6.1.4.-Pati de l'Obra

Aquest petit solar se situa immediatament a ponent de les sales de sosteniment de la catedral que acabem de descriure i en ella s'hi va realitzar una excavació en els anys 2004-2005 formant part del mateix projecte que va permetre excavar els espais veïns (*supra*).

Els treballs realitzats en aquest espai no varen posar al descobert cap estructura d'època romana, però si un parell de dades referents a la topografia, que ens poden ajudar a entendre la ciutat antiga. Per començar, cal assenyalar que el nivell de circulació del pati se situa actualment gairebé 2 m per sota del que existeix a l'interior de les sales de sosteniment de la Seu que acabem de descriure i que queden a llevant. Un sondeig realitzat a la banda est, a tocar la muralla carolíngia, va permetre determinar que aquesta es va construir directament sobre la roca, en un punt on començava a davallar de forma abrupte. De fet, un segon sondeig realitzat uns pocs metres a ponent, va permetre recuperar uns potentíssims nivells de farcit i la identificació de diferents estructures medievals situades a més de dos metres de profunditat (per tant, a més de quatre respecte a la zona de les sales de sosteniment del vell refectori). En aquell sondeig, no es va arribar a assolir el nivell de roca. Aquest desnivell tant abrupte fa que resulti complicat imaginar una connexió entre el camí que venia de llevant cap a la ciutat i la via Augusta i l'accés de Sobreportes, fet que explica la construcció d'una porta independent a aquest sector per tal de poder accedir a la zona del fòrum.

6.1.5.-Interior de la Catedral

L'interior de la catedral de santa Maria ha estat objecte de diferents intervencions i controls arqueològics, els més importants dels quals són les dues campanyes d'excavacions arqueològiques realitzades als anys 1998 i 1999.

Ja abans, concretament l'any 1975, es va realitzar un petit sondeig a la zona de l'antic cor. En aquella intervenció es va localitzar un sol nivell estratigràfic, molt remenat, disposat directament sobre el nivell geològic. Entre els materials recuperats hi era molt abundant la terrissa d'època baixrepublicana i augustal (Nolla, 1980a, 89-91).

Els anys 1998 i 1999, es varen dur a terme dues campanyes d'excavacions a l'interior de la nau gòtica (Palahí *et al.*, 2000a; Freixas *et al.*, 2000)⁶⁹. Les excavacions varen permetre posar al descobert la galilea, la façana i bona part de l'estructura de la catedral romànica, sobretot en el seu sector nord, però també varen aportar interessantíssimes dades sobre tot un seguit d'estructures preexistents.

Així, es va poder determinar que la façana occidental i el mur septentrional de la seu romànica, com a mínim, fonamentaven sobre murs més antics. No es tractava de les fonamentacions de l'edificació romànica ja que hi havia importants diferències en les amplades dels murs però també existia un decalatge en la seva ubicació, de tal manera que, per exemple, al tram oriental de la façana septentrional el mur romànic penjava parcialment per migdia fora del mur que teòricament li hauria de servir de fonament. Altrament, per la cara nord, el mur inferior sobresortia pràcticament 1'5 m (Freixas *et al.*, 2000, 77). Això es repetia també a la façana occidental de l'església gòtica, ja que el mur perimetral s'assentava directament al damunt d'un

69 Ambdues campanyes s'inscrivien en els treballs del programa europeu PROGRESS. En la primera es va realitzar un gran sondeig a la banda occidental de la nau. En la segona i atesos els resultats obtinguts en l'anterior, es va excavar a l'entorn del sondeig inicial i se'n realitzaren dos mes a la banda nord per tal d'intentar restituir la planta del perímetre de la seu romànica.

Fig.26. Paviment d' *opus signinum* .Nau de la Catedral.

mur preexistent (veure *infra*, escales de la Catedral). Exteriorment, aquest mur es va folrar en època barroca amb un carreuat encoixinat que actualment emmascara el parament original.

Tots aquests elements permeten dibuixar la preexistència d'una terrassa artificial en aquest sector que va ser aprofitada en època romànica com a basament del nou temple. La terrassa estaria obrada amb tot un seguit de murs dels quals en coneixem dos de paral·lels de nord a sud, i dos més d'est a oest, a la zona central de la terrassa que recolzaria a tramuntana amb la pròpia muralla de la ciutat, mentre que per llevant aprofitaria el propi aflorament de la roca que les diverses intervencions mostren que se situava a molt escassa profunditat a la zona actualment ocupada per la capçalera de l'església. Aquesta terrassa estava precedida per ponent per una esplanada rectangular situada a una cota inferior (uns 2 m, com ho mostra el desnivell existent entre la galilea i la nau, o el fet que el mur perimetral occidental es va elevar en fer-se l'edifici gòtic).

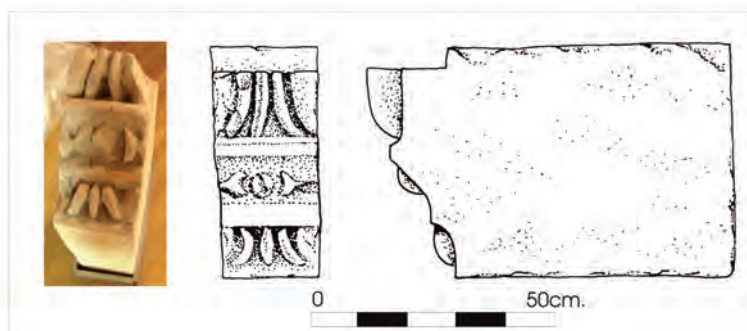

Fig.27. Fragment de cornisa trobat a la Catedral reaprofitat dins l'obra romànica.

A la banda oriental de la nau i en connexió directe amb un d'aquests murs, es va trobar l'any 1999 un paviment d'*opus signinum*. Associat a aquest sòl es recuperaren dos nivells arqueològics, l'inferior dels quals es datava en època baixrepublicana mentre que el superior es datava al segle III (Freixas, *et al.*, 2000, 78-79). Cal assenyalar que un control d'obres

realitzat l'any 2004 va permetre descobrir un paviment d'*opus signinum* a la zona contrària de l'edifici, a la banda sud-est, disposat directament sobre la roca del subsòl (Sureda, 2006, 377-380).

Com a darrera dada, cal assenyalar que en un sondeig realitzat uns anys abans a la zona de l'actual altar, es varen posar al descobert les restes de l'absis de la seu romànica, molt arranat, al situar-se en una zona on la roca aflorava a escassa fondària en relació al nivell de circulació actual. El que ens interessa aquí és que entre els blocs que conformaven la fonamentació de l'absis es va recuperar un fragment de motllura d'època romana, pertanyent a algun gran edifici, molt probablement al temple foral⁷⁰.

70 Es tracta d'un bloc de 77 cm per 48 cm per 25 cm, en forma de prisma rectangular amb una de les cares estretes esculpida. Aquesta cara presenta tres registres separats per motlures bisellades amb restes de pintura vermella. La decoració està formada per dos registres jònics decorats amb

Dos fragments similars, de menors dimensions es varen recuperar a les voltes de la seu gòtica, emprats com material de descàrrega, juntament amb un grup de peces d'època romànica.

De la zona interior solament en sabíem que estava pavimentat amb un sol d'*opus signinum* i res del temple, més enllà del fet que havia d'ocupar el centre de tot aquest conjunt. Un petit sondeig realitzat a la zona central de la nau, a cavall entre els anys 2008 i 2009, va posar al descobert dos elements prou interessants (Sagrera,2010). Per començar, va permetre identificar els fonaments d'un mur orientat de nord a sud, de pedra lligada amb fang, bastit recolzat contra un desnivell de la roca, i que presentava indicis prou clars d'haver estat folrat exteriorment (cara oest) amb carreus de pedra sorrenca. Aquest mur es datava a mitjans del segle I aC. A tocar, es va recuperar un fons de *dolium* i traces d'haver-ne existit d'altres. Tot i els escassos materials recuperats cal assenyalar que el *dolium* es va col·locar encastat en un estrat que es data a mitjans del segle I dC i si atenem als altres retalls propers podria haver estat obliterat al segle III dC. La ubicació del sondeig, a la zona central de la nau actual, i la posició del mur, just al límit occidental d'un aflorament rocós, permeten intuir que ens trobem davant del mur occidental de l'edifici del temple o del seu podi. És de remarcar que l'estructura, que devia anar recoberta exteriorment amb un plakat de blocs de pedra sorrenca, de forma molt similar com succeïa amb el temple de **Kerunta*, es construís a mitjans del segle I aC, demostrant que l'erecció del temple urbà, un element d'alt valor simbòlic, va ser una de les primeres accions urbanístiques realitzades a l'interior de la nova ciutat. Cal recordar que l'erecció del temple o de qualsevol altra edifici que es volgués erigir en aquest espai precisava d'una intensa activitat prèvia, com era la construcció de tota una terrassa artificial.

La col·locació d'una o varies dolies a l'exterior de l'edifici podria respondre a diferents necessitats del temple o de la pròpia ciutat, com succeïa a d'altres centres urbans com Empúries, on fins època augustal, bona part del fòrum es va reaprofitar com a sitjar. Una possibilitat interessant, seria la seva utilització com a dipòsit per recollir l'aigua necessària per les activitats religioses⁷¹.

Pel que fa a les cronologies establertes per l'estratigrafia cal assenyalar les coincidències amb les trobades a altres zones de l'actual nau catedralícia i que defineixen una construcció inicial a mitjans del segle I aC, que es va completar ja dins el segle I dC, i una activitat intensa al segle III dC, sense que quedi clar el moment exacte d'aquesta reforma i el seu abast.

6.1.6.-Escala de la Catedral

Les mateixes excavacions que l'any 1999 es varen realitzar a l'interior de la nau de la Catedral varen permetre la realització de dos sondeigs a les escalinates barroques. El primer es va dur a terme a la terrassa superior de l'escalinata, mentre que l'altra es va realitzar en el segon replà de la mateixa. Començant pel darrer dels sondeigs, es varen trobar, a 4 m de profunditat les restes de les escales antigues⁷². Concretament, es va poder identificar el nucli intern de dos graons, fet de morter de calç de gran solidesa, en el qual es marcaven les empremtes de les lloses que els folraven. També es varen recuperar alguns petits fragments de pedra sorrenca material amb que devien ser construïdes les esmentades lloses.

Pel que fa al primer dels sondeigs, realitzat al replà superior, aquest va permetre trobar, a 2 m de profunditat, les restes de l'extrem superior de la mateixa esglaonada, si bé trencada.

dardells i un astràgal amb oves. en tots els quals hi ha restes de pintura blava (Nolla *et al.*,2008,117, Sureda,2008,162).

71 L'aigua era necessària als temples i santuaris per molt diverses raons entre les que cal destacar la neteja purificadora prèvia als rituals i la neteja necessària després dels sacrificis (Van Amdringa,2009,144-149).

72 L'escala original era més curta i també presentava una major inclinació.

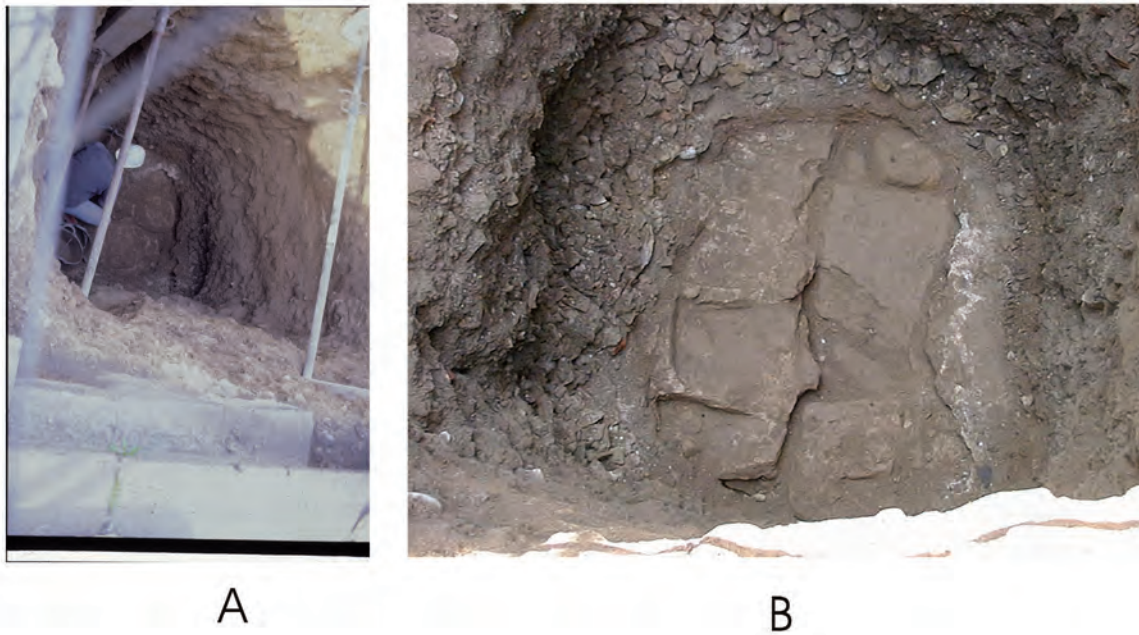

Fig.28. Sondeig realitzat a les escales de la Catedral (A). Detall dels graons on s'aprecia el negatiu de les lloses (B).

Aquest sondeig va permetre apreciar que el mur que actualment tanca per ponent el massís de la catedral no fa altra cosa que folrar una plataforma existent ja en època romana. A més, també es va poder apreciar com l'escalinata finalitzava en una arcada, de tal manera que per sota hi passava un carrer nord-sud⁷³.

6.1.7.-Plaça dels Apòstols

L'anomenada plaça dels Apòstols se situa a migdia de la catedral de santa Maria. Actualment apareix com una esplanada parcialment sustentada sobre dos importants murs de contenció que la delimiten per ponent i migdia. Es tracta però d'una visió que no respon a l'estructura fundacional de la ciutat, atès que tota la meitat occidental de la plaça s'assenta al damunt d'una gran cisterna construïda a principis del segle XVI. La zona oriental va estar ocupada durant molt temps per part d'un cementiri lligat a la Seu (i del qual encara es conserven diverses làpides a la pavimentació de la plaça).

L'any 1968 es varen realitzar les darreres obres de reforma al sector oriental de la plaça, davant per davant del palau episcopal. Malauradament aquelles obres, en les que varen aflorar un conjunt important d'estructures i materials, no varen ser objecte de cap intervenció ni control arqueològic i solament ens n'han arribat algunes referències gràcies als treballs de l'arxiver i canonge Jaume Marquès que va recollir alguns materials, va realitzar fotografies de les obres i va escriure un petit article al respecte (Marquès, 1968, 29-34). En la seva descripció s'esmenta la troballa d'alguns murs d'època medieval que aprofitaven blocs de sorrenca, que ell considera romans, a més de les restes d'una obra "ciclòpia" (?). Així mateix, feia referència a la troballa a l'angle nord-est de la plaça d'una estructura conservada almenys en uns 10 m de longitud formada per un conjunt de carreus de pedra sorrenca que definien una doble

⁷³ Com ja hem comentat, el tram de les escales apareixia tallat. Això va permetre apreciar com la part superior del mur que estem descrivint era fet amb *opus caementicium* sense polir, mentre que la part inferior presentava un carreuat de blocs poligonals, formant filades, pensats per anar vistos. El tall de l'escala no era accidental. Es va realitzar en el moment de construir l'escala barroca per poder farcir tot el sector i no deixar un punt dèbil que es podia haver enfonsat amb el pes de la nova estructura.

graonada i n'insinuaven l'existència d'un tercer esglaó. Part d'aquests blocs, situats per sota de la façana de migdia de la catedral, són encara visibles avui dia. Marquès va interpretar aquesta estructura com les restes d'un porticat que flanquejaria un temple pagà que ocuparia el mateix espai que l'actual catedral (Marquès, 1968,33-34).

6.1.8.-Col·legi d'Arquitectes, antiga Pia Almoïna

Situada al costat de migdia de l'esglaonada d'accés a la catedral de la ciutat, l'antiga Pia Almoïna, del segle XV, va ser restaurada a la dècada dels anys setanta del segle XX per acollir la seu social del Col·legi d'Arquitectes de Catalunya i Balears. Aquells treballs varen ser objecte d'un control arqueològic realitzat pel S.T.I.A. de la Diputació, que es va complementar amb la realització de diferents sondejos. Aquestes tasques, que es varen desenvolupar entre els anys 1975 i 1977, varen proporcionar interessants dades sobre l'urbanisme antic, si bé les dimensions dels sondejos no va permetre obtenir una visió de conjunt ni descobrir estructures coherents o resseguir de forma clara l'evolució dels diferents espais analitzats.

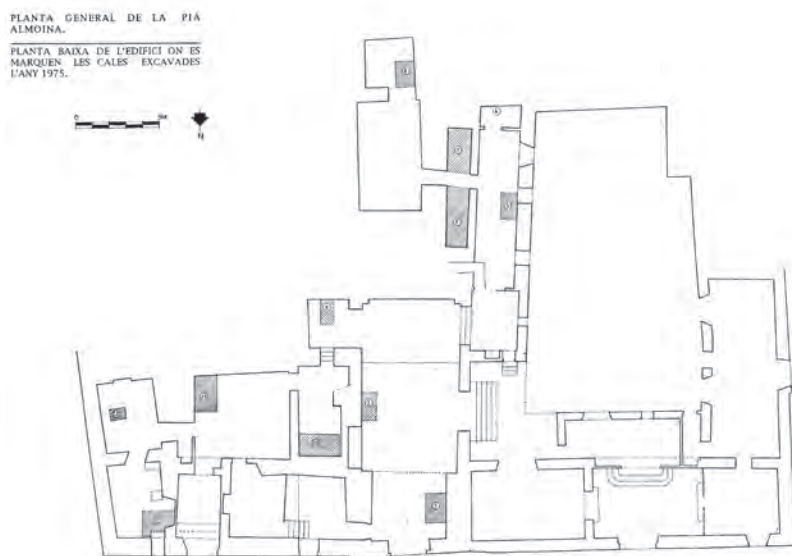

Fig.29. Planta de l'edifici del Col·legi d'Arquitectes amb indicació de les diferents cales realitzades.

D'aquells treballs solament en resten tot un seguit de notes, fotografies i plànols (Nolla *et al*, 2008, 17-21). Els resultats dels diferents sondejos varen ser molt irregulars. Solament alguns varen posar al descobert estructures o estratigrafies que podem relacionar directament amb la ciutat romana.

-Sondeig 3: A la part superior es va recuperar el paviment d'un antic carrer, format per un llit de còdols disposats sobre una preparació de terra compactada. El nivell situat sota aquest paviment, format per terres amb abundants carbons i rierencs, es datava a començaments del segle VI, i va ser interpretat com un farcit disposat per elevar el nivell de circulació del carrer. A la part inferior del sondeig i assentat directament sobre el sòl geològic, es va identificar el basament d'un mur, del qual res més en sabem.

-Sondeig 10: Es localitzà una claveguera amb coberta de lloses i amb el fons construït tot emprant rajoles de 31 cm de costat. Es relacionava amb un paviment de còdols, similar al del sondeig 3. Per sota es va identificar també un nivell de terraplenament amb materials de l'antiguitat tardana. En aquest sondeig no es va aprofundir fins al sòl geològic.

A diversos sondejos (7,11 i 13) es varen localitzar paviments de lloses o còdols que no es varen poder datar amb precisió.

La principal troballa del conjunt de sondejos realitzats va ser la identificació de diferents carrers nord-sud i est-oest, i fins i tot una cruïlla, que, com veurem, varen servir, en bona mesura, per establir la quadrícula urbana fundacional de la ciutat, que va tenir una llarga pervivència fins ben entrada l'època medieval, si bé amb, almenys, una reparació important entrat el segle VI (amb un nou paviment de còdols i la col·locació d'una nova (?) claveguera).

L'any 2002 es va realitzar una petita intervenció al pati nord-est de l'edifici (Nolla *et al.*, 2008, 141-146). Els treballs varen posar al descobert part d'un habitatge d'època medieval. D'època romana solament es varen recuperar alguns nivells arqueològics, mai associats a cap estructura. Tot i això cal tenir present que a mesura que l'excavació aprofundia l'espai disponible per treballar era menor, per la presència de les estructures medievals que es varen deixar *in situ*.

6.1.9.-Caserna Alemanys

L'espai conegut amb el nom de Caserna d'Alemanys és un solar de planta irregular, situat pràcticament a l'extrem de llevant de la vella ciutat fundacional que combina espais edificats, amb les restes de les casernes dels segles XVII-XVIII que li donen nom, amb altres zones obertes, emprades actualment com a jardins i espais d'esbarjo de propietat municipal. El fet que aquest espai presenti una urbanització moderna escassa i no estigui actualment habitat el convertia, *a priori*, en un espai privilegiat des del punt de vista arqueològic, raó per la qual s'hi han desenvolupat diferents treballs al llarg del segle XX, la majoria dels quals s'han concentrat a la banda sud-est del solar principalment per dues raons, es tracta d'un espai obert, sense estructures modernes i, a més, en contacte directe amb un pany de muralla i d'una torre, la del Telègraf Òptic (torre núm. 3), que presenta un parament exterior de grans carreus de pedra sorrenca del tipus emprat en les muralles tetràrquiques.

La primera intervenció va tenir lloc l'any 1930. Serra-Ràfols va obrir una trinxera al costat de la torre, tot resseguint el parament de la muralla adjacent. En aquesta gran rasa es va recuperar una estratigrafia molt simple, majoritàriament conformada per materials moderns, però amb un nivell inferior amb presència de materials d'època romana, sobretot àmfora i *tegulae*. La potència estratigràfica total era de 3'60 m fins l'aparició del nivell del subsòl natural, sobre el qual fonamentava la muralla (Nolla, 1980b, 180). La principal troballa d'aquella campanya va ser la identificació d'un parament de carreus de pedra sorrenca al basament de la torre núm. 3.

Els anys 1947 i 1948 es dugueren a terme dues petites campanyes arqueològiques dirigides per Riuró i Oliva que reobriren la vella rasa practicada per Serra-Ràfols que, per la banda occidental, davant la torre, es va eixamplar. No es varen publicar els resultats d'aquests treballs i la seva interpretació es va realitzar molts anys després a través de l'anàlisi de les caixes de materials i de les poques anotacions que havien quedat del moment de realització dels treballs⁷⁴ (Nolla, 1980b). D'aquells treballs, varen quedar les referències a la troballa de tres inhumacions molt senzilles i poca cosa més pel que fa a troballes. Curiosament aquelles excavacions varen servir a alguns autors (Oliva, 1965, 92), per refermar la hipòtesi de l'existència d'un *oppidum* preromà, plantejament que fa temps ha quedat oblidat, entre altres raons per una més acurada anàlisi dels materials recuperats (Nolla, 1980b)

L'any 1988 es va realitzar la tercera campanya arqueològica a la Caserna d'Alemanys⁷⁵ (Nolla i Sàgrera, 1991). Essencialment aquells treballs varen reexcavar i ampliar els vells sondejos

74 Aquesta interpretació va ser forçosament incompleta ja que les caixes de materials feien referència a la realització d'altres sondejos al solar que no es varen poder ubicar.

75 Abans, l'any 1954, es va fer una petita prospecció de la qual solament en resten alguns materials d'època romana, descontextualitzats.

dels anys 1930 i 1947-1948. Les excavacions varen tornar a descobrir les inhumacions localitzades l'any 1947 que es varen datar en època tardoantiga sense possibilitats de majors precisions cronològiques (Nolla i Sagrera, 1991, 181-182). Aquells treballs varen permetre, sobretot, estudiar les estructures de la torre núm. 3 i el pany de muralla situat a llevant, i, molt especialment, tot un seguit de carreus treballats que es trobaven aprofitats en aquell parament.

Pel que fa a la torre, en aquells moments es va interpretar com un element més de les reformes tetràrquiques (Nolla i Sagrera, 1991, 182), però posteriorment altres troballes realitzades a la ciutat han fet modificar aquesta interpretació, basada exclusivament en el tipus de material emprat en el seu parament exterior⁷⁶, datant-la en època carolíngia (Canal *et al.*, 2003, 109). El més interessant, possiblement, va ser la troballa de diversos carreus ornamentals, aprofitats en el basament de la torre. Dos dels blocs eren de pedra sorrenca, mentre que la resta eren de marbre. Pertanyen a dos estructures diferents. Els de pedra sorrenca corresponen a una pilastra amb estries i una cornisa molt desgastada, elements insuficients per reconstruir l'estructura original. Altrament si que es va poder reconstruir l'estructura de marbre, una portarc de 1'95 m de llum i una alçada aproximada de 2'60 m (Nolla i Sagrera, 1991, 184-189), que es va relacionar amb una de les portes de la ciutat i es va datar, estilísticament, en època augustal (Nolla i Sagrera, 1991, 187).

Finalment, l'any 2010 es va dur a terme una nova intervenció al solar. En aquest cas, es varen realitzar dos grans sondeigs amb resultats ben diferents, si bé en cap dels casos es varen posar al descobert restes d'època romana (Vivó i Palahí, 2011). El primer es va obrir al centre del solar, en un gran espai no edificat. El sondeig va arribar a una profunditat superior als 4 m abans d'assolir la roca natural i en tota aquesta potència solament es varen recuperar nivells d'època moderna. Posteriorment, es va poder comprovar documentalment que tota aquesta zona havia estat afectada durant els setges napoleònics per la construcció d'una gran trinxera que separava la torre Gironella de la resta de la ciutat i d'aquí la destrucció total d'estratigrafies i estructures anteriors (Vivó i Palahí, 2011, 83).

El segon sondeig es va realitzar a l'extrem est del solar i va posar de manifest l'existència d'una porta d'època carolíngia. També va demostrar que, al contrari del que fins llavors es pensava, la muralla que actualment separa aquest espai de la Torre Gironella no s'assenta sobre el límit del recinte romà sinó que té un origen carolíngi. com veurem en analitzar les excavacions a la Torre Gironella. Aquest descobriment va obligar a tornar a estudiar aquelles estructures determinant un recorregut diferent de les muralles en aquest sector del que, fins al moment, s'havia proposat.

6.1.10.-Torre Gironella

La història de la investigació de la Torre Gironella corre paral·lela a la de la caserna d'Alemanys, situada immediatament a ponent. Entès com un espai unitari tot sovint les campanyes de prospecció o excavació s'han programat de tal manera que es realitzaren sondeigs a ambdós solars en un intent per obtenir una explicació conjunta de les defenses de tot aquest espai, *a priori* el més vulnerable de la ciutat antiga i medieval.

Així, l'any 1930, Serra Ràfols va excavar a la caserna d'Alemanys i també a la Torre Gironella. Aquells treballs varen permetre identificar l'existència d'una torre (núm. 2) a l'interior del castell medieval, si bé no es varen assolir ni les dimensions totals, ja que es va treballar a les cares de tramuntana i ponent de l'estructura, ni la seva fonamentació. El 1942, Serra Ràfols va endegar una segona campanya que va permetre posar al descobert la cara de llevant de la torre. La campanya es va complementar amb la realització de diferents sondeigs, un dels quals

⁷⁶ Cal remarcar la identificació d'una torre carolíngia al carrer Ballesteries 26 (Nolla, Palahí i Vivó, 2004a) que també aprofitava carreus de sorrenca en el seu parament exterior.

va posar al descobert una porta d'arc de mig punt de carreus de pedra sorrenca encastat en el parament de tramuntana del castell de Gironella, uns metres al nord-est de la torre romana.

El 1973 va ser Oliva qui va realitzar tot un seguit de petites cales a l'entorn de la torre, sense obtenir resultats significatius.

Amb aquests antecedents, el 1987 es va planificar una nova excavació dirigida per J. M. Nolla que va estudiar tot el perímetre de la torre (núm. 2) i el seu entorn immediat (Nolla *et al.*, 1989). Aquells treballs varen permetre analitzar de forma integral i acurada aquesta estructura. Així, es va poder determinar que el basament estava construït amb blocs de pedra de Girona, allargassats, ben encaixats, i amb un farcit interior de terra i pedruscall. L'angle nord-oest de la torre es lliga amb el parament de migdia de les muralles de la ciutat.

En època tetràrquica la vella torre es va emprar com a basament d'una nova torre, de dimensions idèntiques a la precedent (7'80 per 10'60m.), amb un carreuat exterior de grans blocs quadrangulars de pedra sorrenca i un farcit interior d'*opus caementicium*. La torre presentava una porta a la banda de ponent.

Aquelles excavacions varen demostrar que la torre es trobava imbricada amb el mur sud de la muralla, però també quedava clar que no connectava amb cap altra mur similar a l'extrem contrari que tanqués el recinte. Amb aquestes dades a la mà, es va plantejar una hipòtesi interpretativa per la qual la torre Gironella es dibuixava com un element avançat, extra murs, una mena de fortalesa projectada cap enfora i connectada a la ciutat solament per la banda de migdia.

L'any 2010 i de forma paral·lela als treballs realitzats a la caserna d'Alemanys es varen realitzar tot un seguit de petits sondeigs al solar de la Torre Gironella (Vivó i Palahí, 2011). El primer es va dur a terme al costat de la porta de la reina Joana, i va permetre comprovar que la muralla romana no tancava de nord a sud en aquest sector com s'havia pensat fins al moment⁷⁷. Davant d'aquests resultats es va dur a terme un segon sondeig a la zona nord del recinte, tot resseguint la muralla medieval. Actualment en aquest sector de la muralla hi ha un gran esvoranc, readaptat com a falsa porta d'accés al recinte. L'excavació va permetre determinar que la muralla medieval es va bastir al damunt de les restes d'una construcció anterior, una muralla que emprava grans carreus de pedra de Girona, irregulars, allargassats i ben lligats, la muralla romana republicana. A més també, va permetre comprovar que la muralla es va bastir just al límit d'una petita terrassa i que en direcció nord iniciava un important desnivell. En definitiva aquests treballs varen servir per determinar que el recinte emmurallat es prolongava en direcció est més enllà del que s'havia pensat fins al moment i que la torre Gironella no era un element extra murs.

De forma paral·lela es va realitzar un nou estudi de les estructures visibles del castell medieval i modern de la Gironella, dut a terme per D. Vivó, i que va permetre presentar una interpretació completament diferent de tot aquest sector, que analitzarem a l'apartat destinat a descriure les muralles i les portes de la ciutat.

6.1.11.-C/ Alemanys,16

L'any 2001 es va realitzar un sondeig a l'interior de la torre quadrangular (núm. 5) que actualment es troba integrada en l'edifici del c/ Alemanys,16 (Sagrera,2002). Tradicionalment s'havia considerat aquesta estructura com a part de les reformes de finals del segle III dC de les muralles, reforma que hauria incorporat diverses torres de planta quadrada al circuit defen-

⁷⁷ De fet les estructures més antigues d'aquest espai, com en el cas del sondeig realitzat a caserna d'Alemanys (veure *supra*) corresponen a època carolíngia.

siu original, sobretot atenent al fet que la majoria d'aquestes torres conserven encara al seu parament tot un seguit de carreus quadrangulars de pedra sorrenca, característics de l'obra tetràrquica. El sondeig, però, va posar al descobert el traçat original de la muralla, que havia estat desdoblada en època carolíngia i que la torre formava en realitat part de la modificació de les defenses endegada al segle XIV per Pere III (Sagrera,2002,360). Per tant, ni la muralla fundacional ni la reforma del segle III dC presentava cap torre en aquest sector.

6.1.12.-C/ Alemanys 14

L'any 2011 i sota la direcció de Jordi Sagrera del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Girona ha realitzat un control d'obres a la finca del c/ alemanys,14. Aquestes obres implicaven el desmuntatge de part de la muralla per poder construir un accés a l'edifici per minusvàlids. Durant el procés de neteja i desmuntatge es va poder comprovar fefaentment el que ja s'havia determinat en les excavacions de la finca veïna (Alemanys,16), amb l'existència de la muralla fundacional, refeta i desdoblada en època carolíngia i, finalment, refeta en alçat en època baix medieval (Sagrera i Palahí,2012).

6.1.13.-C/ Alemanys, 5

L'any 2008 es va realitzar una intervenció d'urgència en aquest solar, tot aprofitant la realització d'obres de remodelació de l'habitatge que l'ocupa (Fuentes *et al*, 2010). Aquest solar se situa a l'interior de la vella ciutat romana, pràcticament davant per davant de la porta Rufina. La superfície excavada, d'uns 35 m², va posar al descobert les restes d'una estança pertanyent a una edificació d'època romana. Es varen identificar els límits nord, sud i oest, mentre que el límit septentrional quedava fora de la zona excavada.

Els murs oest i sud, de pedra lligada amb morter, i amb algun gran carreu de sorrenca a la cantonada eren unitaris i semblaven configurar una façana, que, val a dir-ho, portava una orientació diferent a la casa actual. Altrament, el mur que se situava a la banda nord era un envà interior. La cambra anava pavimentada amb un sòl de calç. L'edificació es va construir al segle I dC i va tenir una perduració relativament curta, ja que els nivells d'obliteració se situen a finals del segle I o principis de la centúria següent. Tot i això, cal tenir present que existia un buit cronològic entre aquests darrers estrats i els que els cobrien provocat per un rebaix del

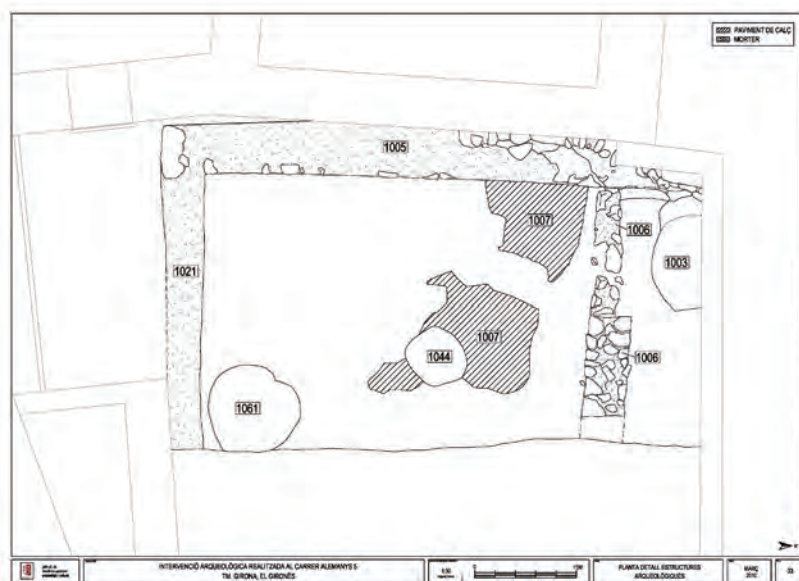

Fig.30. Planta general de les excavacions al c/ Alemanys, 5 (segons Fuentes *et al*, 2010).

Planta de la muralla al sud del portal Rufí. Tram comprès entre la façana de les Àligues i el convent de clausura.

1. Carrer Alemanyans
2. cales i sondejos arqueològics.
3. torre medieval del portal Rufí
4. Muralla romana
5. Convent de clausura.

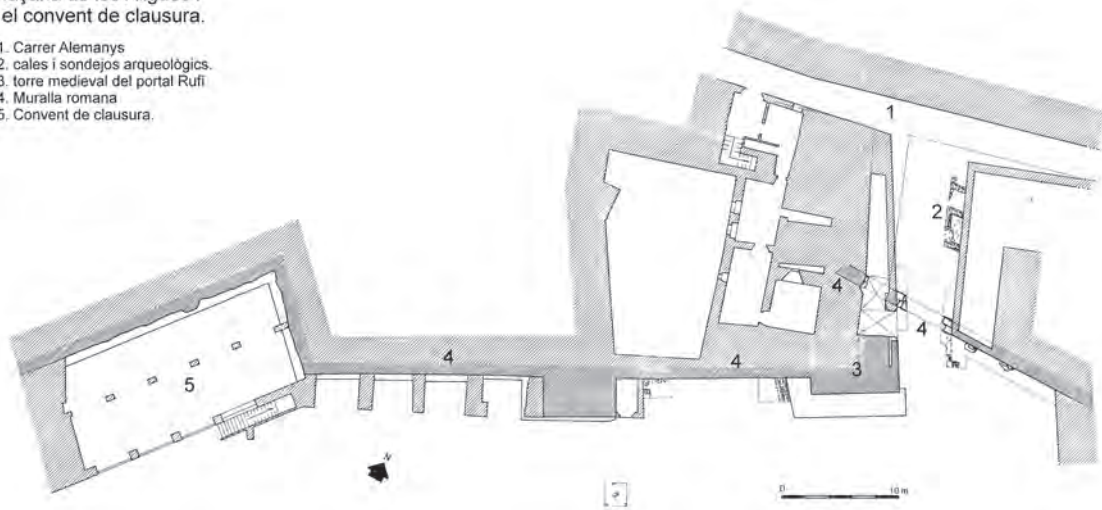

Fig.31. Sector de la plaça de sant Domènec, amb el portal Rufí (3) i les estructures localitzades a les excavacions (2 i 4).

terreny dut a terme en època medieval⁷⁸.

6.1.14.-Plaça sant Domènec. El portal Rufí

La plaça de sant Domènec configura actualment una terrassa molt àmplia⁷⁹ situada immediatament a migdia d'una de les portes meridionals de la ciutat, l'anomenada porta Rufina. Tot i tractar-se d'un gran espai obert, lliure d'edificacions, no ha estat mai objecte d'excavacions arqueològiques. Això sí, tot un seguit de petites actuacions s'han realitzat al llarg del segle XX a l'espai ocupat per la porta suau esmentada i el seu entorn més immediat, en especial al carreró que actualment comunica la plaça amb el carrer d'Alemanyans i que es va obrir tot tallant la muralla antiga i medieval.

La primera intervenció, realitzada els anys 1930-31 i dirigida per Serra-Ràfols va posar al descobert una porta doble, amagada a l'interior d'una torre reconvertida en habitatge i que actualment forma part de les instal·lacions de la Universitat de Girona. Un portal de 2'10 m mira a llevant, a l'exterior de les muralles i en ell es conservava l'encaix (de 2'04 m de profunditat) per col·locar-hi la barra que tancava la porta. El brancal esquerra presenta la base arrodonida per efecte del desgast constant produït per les rodes dels carros, ja que la porta se situa perpendicularment al recorregut natural del camí. Interiorment, un cop traspassada la porta, el passadís gira cap al nord amb la presència d'una segona porta. Al brancal oriental d'aquesta porta encara es conserven les traces deixades un cop més pels botons de les rodes dels carros al veure's obligats a realitzar un gir molt tancat. La porta se situa actualment encaixada en una torre quadrangular amb murs de carreus quadrangulars de sorrenca pertanyents a la fase tetràrquica de la muralla.

A la zona s'hi han realitzat altres petites intervencions, sempre molt limitades quant a espai

⁷⁸ Cal assenyalar que immediatament per sobre dels nivells del segle II dc es varen trobar estrats del segle X, fet que fa pensar en que en aquells moments es varen retallar nivells anteriors i que, per tant, solament disposem d'informació d'una fase molt concreta de l'existència de l'edificació.

⁷⁹ Tot i que part de la plaça és fruit d'una ampliació moderna del terreny, especialment per la banda occidental.

Fig.32. Restes de la muralla a tocar el portal Rufí (foto Institut d'Estudis Catalans. Fons Serra Ràfols)

realitzaren com a prospecció prèvia d'un projecte de construcció d'un petit aparcament subterrani en el marc d'un projecte de rehabilitació de l'edifici veí, que a dia d'avui encara no s'ha realitzat (Sagrera i Sureda,2008). El pati es troba limitat per tramuntana per la vella muralla de la ciutat, actualment aprofitada com a mur de tanca dels edificis de tot el sector i segmentada per quatre voltes que sostenen el voladís de l'edifici. La part prospectada se situava, per tant, a l'exterior del *pomerium*. En el parament d'aquesta muralla s'apreciaven diversos carreus de pedra sorrenca pertanyents originalment a les construccions tetràrquiques.

Els treballs realitzats varen permetre comprovar dues qüestions relacionades amb la muralla. La primera és que gran part de l'alçat visible actualment en aquest sector pertany a l'època carolíngia, tot aprofitant materials més antics. El segon element que es va poder apreciar és l'existència a la part baixa de part de la muralla d'un parament de blocs pseudopoligonals, assentats directament damunt la roca, corresponents a la muralla fundacional de la ciutat, demostrant que el recorregut de les defenses en aquest sector es va mantenir inalterable fins a l'època medieval. En aquest sentit cal assenyalar també, que a la rasa realitzada al centre del pati es va aprofundir fins a 2'70m., sense arribar a la roca del subsòl fet que mostra el desnivell existent en aquest sector en època antiga.

6.1.16.-Placeta del Correu Vell

L'any 1857 es va enderrocar l'anomenada torre de la Presó (torre núm. 10) i altres estructures annexes situades en l'espai que actualment ocupa la placeta del Correu Vell. Tot i que, en aquells moments, els treballs d'enderroc no varen anar acompanyats d'una intervenció arqueològica si que es conserven dues descripcions de les tasques realitzades i de les troballes realitzades. Blanch i Illa (1862, 351-353) descriu la torre com una construcció cilíndrica de petit carreuat. Aquesta torre n'embolcallava una altra de planta quadrada, de forma molt similar al que succeeix a Sobreportes. L'estructura interior era obrada amb blocs de calcària nummulítica i presentava un folre de carreus de sorrenca, i en ell hi era present una gran quantitat de

i resultats. D'aquestes cal remarcar, però, la realitzada l'any 1972 al carreró que comunica la plaça amb el carrer d'Alemanys (Nolla,1978). Els treballs consistiren en la realització d'una rasa a tocar la façana de l'edifici situat a llevant del carreró (és a dir a la banda contrària d'on se situa la porta suara descrita). A la rasa es varen identificar dues estructures quadrangulars (que continuaven dins l'edifici veí) Una de les estructures, la situada a migdia, conservava restes de revestiment d'*opus signinum*, i els murs perimetrals conservaven una alçada d'uns 25 cm. Tradicionalment s'ha identificat aquesta estructura com un aljub. Les excavacions també varen permetre confirmar que per obrir el carrer s'havia tallat la vella muralla i que aquesta presentava una fonamentació de pedres calcàries, característiques de la construcció republicana.

6.1.15.-C/ Bellmirall,2-4

L'any 2007 es varen realitzar tot un seguit de rases de prospecció en el pati d'aquest immoble, que se situa immediatament a ponent de la plaça de sant Domènec. Aquestes rases es

blocs i materials aprofitats. També esmenta la troballa de diversos enterraments d'incineració acompanyats tot sovint d'ungüentaris de vidre.

Girbal (1876,26) ens aporta la segona descripció de les restes enderrocades, confirmant l'existència d'una torre quadrada *de grandes piedras calizas y rodeada de otras areniscas, así como otras labradas*.

De totes aquestes peces treballades, val a dir que la majoria es varen llençar en el mateix moment de l'enderrocament o es varen aprofitar integrant-les en l'obra de construccions noves. Algunes, però, foren recollides per la Comissió de Monuments. Moltes d'aquestes peces corresponen a monuments funeraris que es situaven a les afores de la ciutat i que devien ser desmuntats en el moment de construcció de la torre quadrada, o posteriorment, ja que algunes es trobaren no a la torre sinó formant part de les estructures desmuntades al seu entorn⁸⁰.

Cap documentació planimètrica en va quedar, en aquell moment, de les restes localitzades. De fet la torre circular i el portal adjacent apareix en algunes plantes de la ciutat dels segles XVII-XIX, però mai amb un detall suficient per treure'n més informació que la seva posició ubicació. No va ser fins l'any 1952 que, tot aprofitant unes obres de pavimentació de la zona, Francesc Riuró va fer un croquis i va redactar unes notes de les restes redescobertes. Finalment unes dècades després es va tornar a reobrir el sector i el grup de recerca del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat de Girona va poder fer una planta i secció de les restes conservades.

6.1.17.-Museu d'Història de la Ciutat (c/ de la Força 27)

L'actual seu del Museu d'Història de la Ciutat se situa a ponent del carrer de la Força, l'antic *cardo* màxim de la ciutat, i a tocar el límit occidental del recinte urbà d'època romana. L'any 1977, tot aprofitant unes obres de restauració de l'edifici que contemplaven el rebaix del nivell de circulació d'una de les cambres de la planta baixa s'hi va realitzar una intervenció arqueològica⁸¹ (Martín,1977) . Les estructures romanes localitzades se situen diagonalment respecte a l'orientació de l'edifici actual que respon a una estructuració i orientació d'època medieval.

De les estructures recuperades, el mur més antic està construït amb petits carreus no massa regulars. El mur, del qual se'n conservaven 16,60 m de longitud es va bastir directament sobre la roca del subsòl. Aquesta llarga façana presentava una porta de 2'17 m de llum. Posteriorment, la porta va ser paredada amb rierencs, pedres i fragments de *tegulae* i d'àmfora.

Aquesta estructura es va obliterated a finals del segle I dC⁸² i algunes dècades més tard, fou aprofitada com a fonament per a una nova edificació que funcionava a una cota més elevada i se'n conservaven diversos trams de tres murs, d'*opus caementicium*, i d'un paviment de terra piconada i *tegulae*, a més d'un desguàs de pedra.

Entre 1'5 i 2 m, a ponent d'aquestes estructures, es localitzaren les restes d'una àmplia paret, de 1'90 m d'amplada que serveix de banqueteta a un segon parament que l'utilitza com a fonament. Ambdós són fets amb encofrat i varen ser interpretats com les restes de la muralla de la ciutat. Les seves característiques tècniques són diferents a les de la resta de la muralla coneguda, però cal tenir present que en aquest sector, protegit de forma natural pel penya segat la muralla era més un mur de límit, més que una gran estructura defensiva.

80 Tractem de forma més extensa aquestes peces en el capítol dedicat al món funerari de la ciutat.

81 Els treballs es varen iniciar sense control arqueològic i quan el STIA de la Diputació hi va intervenir part del jaciment ja era destruït.

82 Inicialment aquest mur es va datar a cavall entre els segles II i III dc (Martín 1977,338) però estudis posteriors el varen datar al segle I dC.

En definitiva, l'excavació va posar al descobert les restes de la façana d'una edificació i de l'*intervallum* existent entre aquesta i la muralla de ponent.

L'any 1995 es va realitzar una altra intervenció en un espai proper al museu, aprofitant les obres de remodelació de l'espai i la construcció d'un nou ascensor (Palahí, 1998a). Malauradament, les obres finalitzaven en profunditat abans d'arribar a nivells d'època romana i excepte per la troballa de materials amb aquesta cronologia, cap traça es va poder recuperar de la ciutat antiga (Palahí, 1998a, 63)

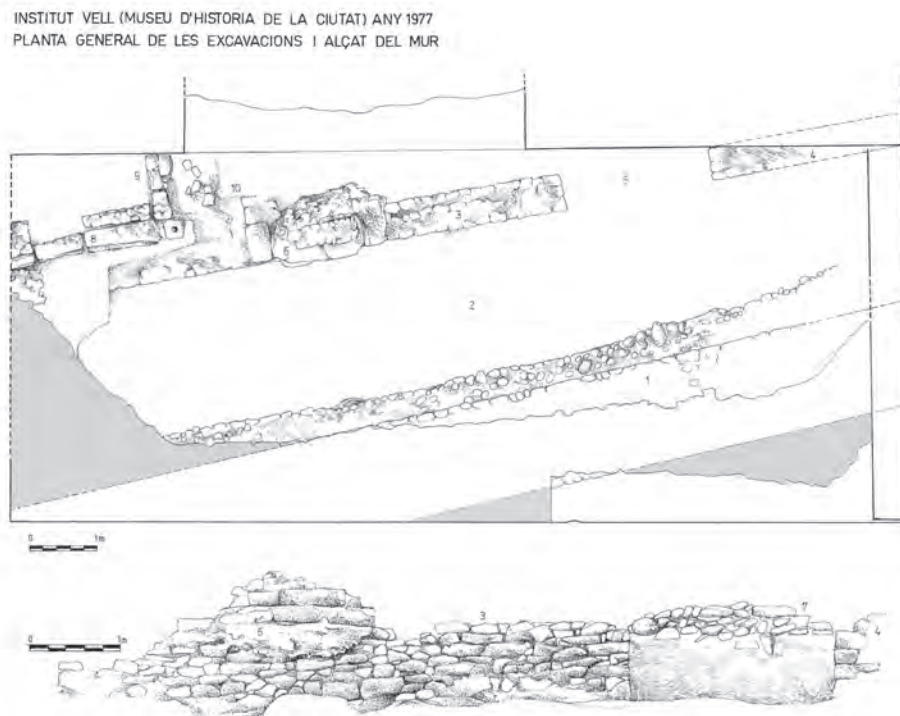

Fig.33. Planta i alçat de les estructures recuperades al subsòl de l'actual Museu d'Història l'any 1977.

7. FORMA I URBANISME DE LA CIUTAT

La fundació de la ciutat de *Gerunda* és el resultat d'una conjuntura determinada i tenia uns objectius ben concrets. La seva fundació s'inclou en un procés de reorganització territorial i la seva principal funció era la de controlar la via de comunicació més important del territori. el moment de la fundació,, en un ambient post-bèl·lic i en el qual no es podien descartar nous problemes de caire militar va determinar la tria de l'indret. La importància del moment en que es va construir la ciutat no és menor. Quan, per exemple, unes dècades després August va fundar la colònia de *Barcino* no va triar el cim del turó de Montjuic, un espai estratègicament ideal, sinó la plana (Prevosti,2005, 407). La conjuntura pacífica del moment feia que els condicionants militars ja no eren un condicionant important.

7.1.-La topografia. Un element definidor

Si en la majoria de ciutats, tant antigues com actuals, la seva ubicació i la topografia són condicionants importants per entendre i definir l'estructura urbana, en el cas de *Gerunda* aquestes esdevenen cabdals, i per tant cal tornar a fer-hi referència per entendre l'urbanisme interior de la mateixa i la peculiar disposició d'alguns dels seus elements més emblemàtics i definidors.

No insistirem en els motius que varen conduir a la tria d'aquest indret, costerut, limitat en alguns punts per penya-segats, gens agraït per construir-hi, especialment quan es disposava a prop de zones planeres (veure *supra*), però si que caldrà tenir present la topografia de l'indret per comprendre les limitacions amb que varen haver de treballar els planificadors urbanís-

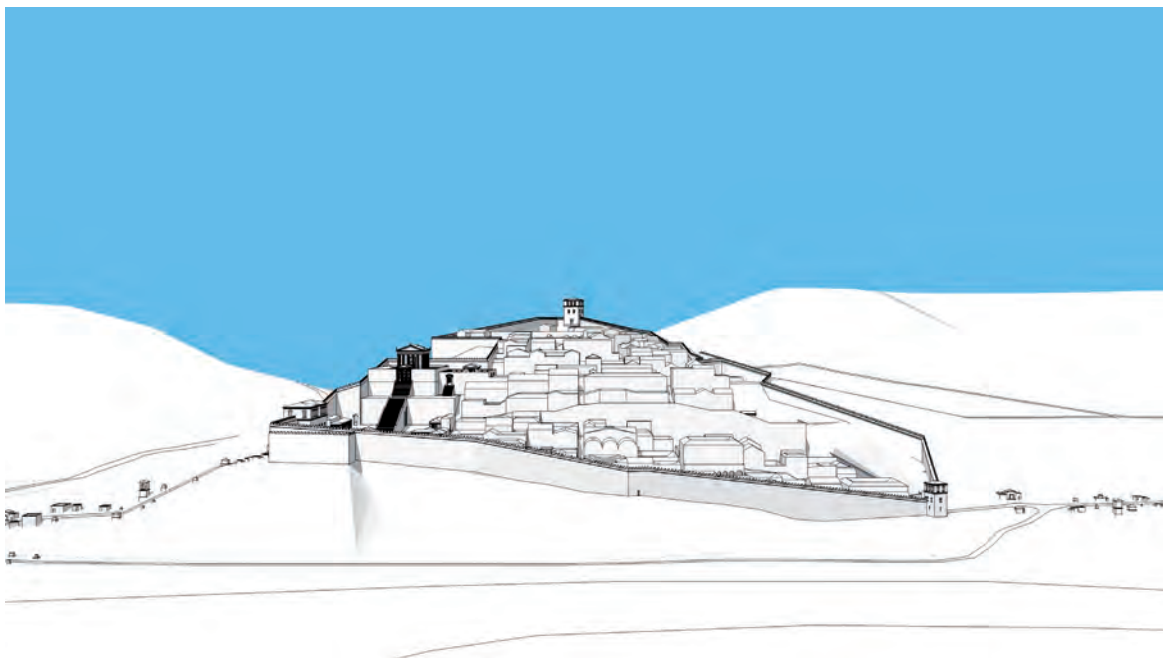

Fig.34. Restitució de la ciutat romana de *Gerunda* (dibuix D. Vivó).

tics, especialment el fet que en menys de 320 m lineals el desnivell est-oest superi els 60 m. Aquesta mateixa topografia té una influència directa en el nivell de coneixement que tenim actualment de la ciutat romana. El subsòl, en el qual la roca a molts indrets aflora a escassíssima profunditat ha influït en la forma de construir, des d'època romana fins a l'actualitat, de tal manera que, tot sovint, per bastir els edificis nou, s'esborren completament les construccions i nivells precedents per tal de fonamentar correctament els nous edificis.

A les qüestions purament topogràfiques, cal afegir un altra condicionant. La ciutat es va concebre i estructurar a l'entorn de la Via Augusta i en funció d'aquesta, i aquest element també va influir en la seva configuració final

El fort desnivell i la duresa de la seva topografia, afegits a la via que travessava de nord a sud l'extrem occidental de la ciutat, va obligar a definir una planta irregular, de forma trapezoïdal, d'aparença falsament triangular, amb una base àmplia a la banda occidental, la més baixa, per on travessava la via, i que s'anava estrenyent a mesura que s'avançava ascendint cap a llevant finalitzant amb un vèrtex, que constituïa el límit est de la ciutat, reforçat per una torre, la Gironella. La muralla, en tot moment, s'adapta a l'orografia resseguint barrancs i fondalades i condicionant l'espai intern de la ciutat, començant per la banda oest on un penya-segat sobre el riu Onyar defineix els límits urbans.

Internament, aquest desnivell, que no solament s'apreciava d'oest a est sinó també en direcció nord-sud, es va solucionar amb la creació de tres grans terrasses que constituïen els elements estructuradors de la xarxa urbana. Els carrers havien de combinar les rampes amb les escales per salvar els desnivells.

7.2.-El circuit defensiu i les portes de la ciutat

Sens dubte és del recinte defensiu de la ciutat del que disposem avui per avui d'una major quantitat de restes i indicis. Són diversos els trams de les muralles romanes conservats, encara avui dia visibles, integrats en diversos sectors de les defenses posteriors, tot sovint molt afectats per les reformes carolíngies i medievals. A més, unes excavacions realitzades l'any 1970 a l'interior de l'anomenada casa Pastors varen permetre datar el seu moment de construcció i, per tant, el moment de fundació de la ciutat. També es va poder datar el moment en què aquestes defenses es varen remodelar. El moment d'erecció de les muralles de *Gerunda* se situa en la dècada dels 80-70 aC. (Nolla i Casas, 2009a), mentre que la seva remodelació cal datar-la en època de Dioclecià. Pel que fa a aquesta reforma diocleciana no sembla respondre a una reconstrucció total de les defenses sinó més aviat a una reparació puntual de determinats sectors de les velles defenses, molt abandonades després dels segles de pau anteriors i l'addició de nous elements, concretament algunes torres, per reforçar els accessos a la ciutat, sense modificar el perímetre defensiu. Finalment, cal fer esment d'una reforma del segle V dC que fins que altres excavacions o descobertes no demostrin el contrari, es va limitar a una modificació puntual d'una de les portes, concretament la que donava accés al fòrum per aquells que entraven a la ciutat pel nord-est.

Ja hem comentat que les datacions de les muralles fundacionals, estan clarament establertes gràcies a l'excavació realitzada a l'anomenada cuina de casa Pastors, i confirmades per nous treballs realitzats l'any 1987 a l'interior de la Torre Gironella (Nolla *et al.*, 1989). Aquesta datació se situa a la dècada dels 80-70 a.C. i ve confirmada per altres nivells estratigràfics recuperats a la ciutat si bé no directament relacionats amb el recinte emmurallat, com succeeix per exemple en els recuperats a les excavacions realitzades l'any 2010 a la basílica de sant Feliu.

Pel que fa a l'existència d'una reforma d'època tetràrquica, més enllà de les clares diferències constructives, un cop més són les excavacions de Casa Pastors i torre Gironella les que pro-

porcionen els materials que permeten situar-la amb prou precisió pels vols de l'any 300 (Nolla i Nieto, 1979, 263-283; Nolla, 1988, 69-108; Nolla i Casas, 2009a, 56-57, 88-89).

Però més enllà de les dades estratigràfiques, les dues fases constructives són clarament diferenciables ja que els sistemes constructius emprats són molt diferents, ja que la primera emprà grans blocs de calcària mentre que la reforma tetràrquica es caracteritza per l'ús de blocs d'*opus quadratum* de pedra sorrenca.

7.2.1.-La muralla republicana

Es va bastir tot emprant grans blocs de pedra calcària nummulítica⁸³, poligonals, irregulars, grans o molt grans, treballats exteriorment, conformant una aparença exterior que va fer que alguns historiadors qualifiquessin l'obra de ciclòpia i l'associessin a la possible existència d'un *oppidum* ibèric que constituïria el precedent de la ciutat romana (Martorell i Peña, 1879, 116-121). La majoria de blocs són disposats en sec, amb pedruscall als espais buits, conformant un doble parament amb una amplada total d'uns 2 m. En alguns casos, on s'ha pogut analitzar el reblliment intern s'han trobat sectors lligats internament amb morter. Exteriorment, alguns blocs presentaven un encoixinat (*anathyrosis*) molt senzill consistent en polir algun dels costats i deixar sense treballar l'espai central.

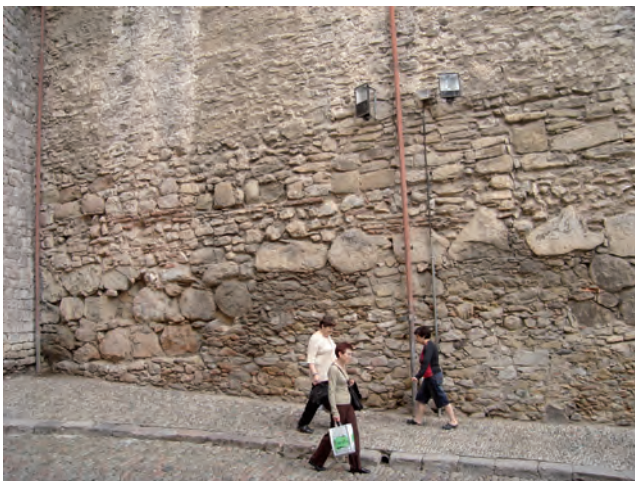

Fig.35. Restes de la muralla republicana a la zona de Sobreportes.

Els dos trams més importants conservats d'aquesta obra original se situen a la banda occidental del portal de Sobreportes, davant per davant de la basílica de sant Feliu i a l'anomenat pati de les Àligues, a migdia de la ciutat, on es conserven els blocs més grans. En altres sectors, solament es conserven les filades inferiors d'aquest parament integrat com a fonamentació de paraments d'època tardana o medieval.

A ponent de Sobreportes i al llarg d'un tram d'uns 30 m, es conserven fins a quatre filades del parament exterior de la muralla fundacional si bé molt emmascarat pels paraments carolingi i medieval. És, en aquest sector, on se situa l'edifici de

Casa Pastors, que va permetre apreciar la cara interna de la muralla molt similar a l'exterior, però on és més evident la utilització de morter.

Pel que fa al portal de Sobreportes, les petites excavacions realitzades solament varen determinar la presència de la muralla conservada essencialment a nivell de fonamentació, assentada, com en gairebé tot el recorregut, directament sobre la roca del subsòl.

El següent tram de muralla mitjanament ben conservat el trobem a la zona de torre Gironella si bé al llarg de tot el passeig arqueològic s'aprecien diversos trams on afloren trams amb blocs poligonals que es poden atribuir a aquestes primeres defenses. Pel que fa a la torre Gironella les excavacions realitzades l'any 2010 varen permetre comprovar com la muralla fundacional

83 La calcària nummulítica és la roca de base dels darrers contraforts de les Gavarres i es troba a bastament a l'entorn de la pròpia ciutat (Pedret, les Pedreres, Montjuïc). Probablement va ser la zona de les Pedreres, situada molt a prop, a migdia del nucli urbà, la principal font de materials per aquesta obra.

s'estenia més enllà del que es pensava fins fa poc temps englobant la torre que dona nom a l'indret i variant la concepció de tot aquest espai (veure *infra*) Pel que fa a la torre tot i que l'aspecte que presenta actualment correspon essencialment a la configuració tetràrquica, les excavacions del 1987 ja varen demostrar que es tractava d'una obra fundacional. Es tracta d'una torre rectangular de 7'80 m de costat per 10'60 m (26 peus per 35'33 peus). Per la banda de ponent, la torre va lligada amb el tram de muralla que tancava la ciutat per migdia i que es conservava en molt poca alçada, en part perquè tot aquests sector es va veure molt afectat per les voladures realitzades per les tropes napoleòniques amb la intenció de destruir el castell de Gironella.

Ja hem comentat que és al pati de les Àligues on es conserva el tram més ben conservat de les muralles fundacionals i el que va donar pàbul a tot un seguit d'hipòtesis i especulacions a l'entorn de l'existència d'un possible *oppidum* ibèric. En aquest tram els blocs, tot sovint de grans dimensions (fins 2'95 m d'alçada i fins a 1'70 m de llarg) es disposen sobre la roca del subsòl i intenten definir filades més o menys horitzontals amb ajuda de petites pedres per compensar els desnivells.

A la zona de la plaça de sant Domènec, a llevant del portal Ruffí, s'observa el millor tram conservat de la muralla tetràrquica, però assentada damunt de la fundacional (Serra-Ràfols, 1927-1931, 76-79, fig. 119 i 120), de la qual se'n conservaven fins a 6 filades. Al convent situat a llevant de la plaça, s'aprecia com la muralla fa un doble gir, primer cap al nord i, uns 9 m després, recuperar pràcticament l'orientació anterior, i on es conserven 5 filades, prou rectilínies, de calcària nummulítica, amb alguns blocs encoixinats. Aquest tram destaca per un ús de blocs de dimensions menors que els localitzats a altres indrets. A la resta del tram nord de la muralla s'aprecien restes de les filades inferiors de la muralla, que serveixen de base a les defenses medievals.

7.2.2.-La reforma tetràrquica

L'obra de finals del segle III dC és completament diferent, ja que es varen emprar blocs d'*opus quadratum* de pedra sorrenca⁸⁴, tot sovint amb un encoixinat exterior, disposats en filades clares, generalment d'entre 45 i 50 cm d'alçada i amb una amplada de 2m, com la fundacional. Si exceptuem un tram de muralla d'aquestes característiques conservat a la zona de la plaça de sant Domènec, al costat de la porta Rufina, la majoria de paraments conservats corresponen a les noves torres incorporades al recinte defensiu, especialment a la zona de Sobreportes, del portal Ruffí i de la torre Gironella⁸⁵. Val a dir que part de l'obra va ser possiblement desmuntada o destruïda en època tardoantiga, ja que les defenses carolíngies es varen construir diverses torres tot emprant materials provinents de les velles defenses romanes. En tenim clars exemples a la torre del Llamp de la caserna d'Alemanys o a la identificada fa uns anys al carrer Ballesteries. L'any 2010 les excavacions realitzades a l'interior de la basílica de sant Feliu varen permetre comprovar com part de la fonamentació de l'absis principal de l'església emprà també com a fonamentació tot un seguit de blocs de pedra sorrenca. Creiem que aquests blocs es varen aprofitar del desmuntatge de l'edifici de culte que existia a l'indret i al qual l'actual església substituïa, però molt probablement originalment aquests formaven part de les defenses de la ciutat. No cal oblidar que l'església de sant Feliu se situa escassament a cinc metres al nord de la muralla de la ciutat. Semblantment, es podria dir de la zona nord-est on la torre del Llamp, es va bastir aprofitant blocs de sorrenca de les velles defenses i, fins i tot, blocs de marbre provinents del desmuntatge d'una portalada romana (veure *infra*).

84 Blocs provinents de les pedreres de Taiàlà-Domeny situades a 4 quilòmetres de la ciutat (Gutiérrez, 2009, 66-70)

85 La presència de torres, ja siguin de planta quadrangular o circular, és una de les característiques principals dels recintes defensius baiximperials hispans (Fernández Ochoa i Morillo, 2005,311)

Fig.36. Tram de la muralla tetràrquica a la zona de la plaça sant Domènec-portal Rufí.

A la banda nord de la ciutat, solament s'aprecien les reformes tetràrquiques en la construcció de dues torres quadrangulars tot flanquejant el portal de Sobreportes. Es tracta de dues defenses de 10,2 m per 9 m (34 peus per 30 peus) que sobresortien de forma important de la línia de la muralla (uns 4'5 m). les excavacions de casa Pastors varen posar al descobert el nivell de circulació del primer pis de combat de la torre occidental, situat a l'alçada del camí de ronda de la muralla i pavimentat amb *opus signinum*.

La torre Gironella va ser reformada pràcticament des del nivell de la fonamentació, probablement perquè també es devia modificar la porta d'aquest sector, ja que aquesta, com veurem, anava directament relacionada amb l'estructura de la torre⁸⁶. Es conserven fins a 13 filades del seu parament, format per blocs d'*opus quadratum* encoixinats. A la part central de la cara occidental, s'hi va obrir una porta d'1'7 m de llum, situada en posició elevada, ja que donava al primer nivell de combat. L'accés a la porta es feia a través d'una escala esborrada en època carolíngia però encara visible parcialment.

Més enllà de les torres és a la zona del portal Rufí, a la plaça de sant Domènec i dins el convent veí on es conserva el tram aparentment més llarg del parament tetràrquic. Es conserven fins a 11 filades, perfectament horitzontals i regulars, amb blocs prismàtics, regulars, sobretot en alçada i no tant en longitud⁸⁷.

La porta sud de la ciutat també disposava d'una torre quadrangular que la flanquejava per la seva banda occidental, la més propera al riu i al penya-segat. Tot i que destruïda de fa temps les planimetries indiquen que es tractaria d'una estructura similar a les altres torres baiximperials situades sempre en relació directe amb les portes.

A la zona occidental, la muralla es disposava damunt del penya-segat i se'n conservaven cinc filades. El més interessant però d'aquest espai, però, és la troballa d'una portella de 1'10 m de llum per 1'80 m d'alt, feta amb blocs de sorrenca. Si bé tradicionalment s'ha considerat una obra romana, els darrers treballs, sobretot atenent l'intens aprofitament de carreus d'aquestes característiques en les torres carolíngies tendeixen a situar-la en època medieval (Nolla i Vivó, 2012, 66). A més, la seva ubicació, directament sobre el riu i amb una caiguda de mes de 6 m fa pensar més en una claveguera que en una portella.

86 De fet, la cara oriental, on la torre i la muralla es lligaven, és actualment la més malmesa ja que bona part del folre de carreus ha desaparegut i solament es conserva el rebliment intern de morter, on s'aprecien els negatius dels blocs.

87 Cal assenyalar que les prospeccions realitzades al solar Bellmirall,2-4 va permetre comprovar que una part del parament conservat, podria ser d'època carolíngia, tot aprofitant blocs de la muralla tetràrquica (veure *supra*).

7.2.3.-Les reformes del segle V

Cap element s'havia detectat en aquestes muralles en època baiximperial fins que les excavacions realitzades als soterranis de la canònica de la catedral l'any 2004 (Garcia i Palahí, 2006), varen detectar una reforma en l'anomenada porta del fòrum. Aquesta va consistir essencialment en desplaçar la porta uns metres cap a llevant i construir-hi just al davant una estructura quadrangular, probablement una torre, que integrava al seu interior al camí d'accés i que reforçava de forma molt important tot aquest sector. Desconeixem si noves excavacions permetran detectar noves intervencions, que en tot cas han de ser puntuals ja que no va ser fins a època carolíngia que es realitzaren modificacions d'envergadura al recinte murat.

7.2.4.-El circuit defensiu

Les defenses de la ciutat es varen construir tenint sempre molt present els avantatges i inconvenients que proporcionava la topografia, adaptant-s'hi perfectament i aprofitant-la sempre que era possible. Així, en els sectors com la banda occidental, on un penya-segat situat directament sobre els arenys del riu Onyar actuava no solament com a límit sinó també com a defensa natural, la muralla era un simple mur, que protegia els defensors dels projectils. En altres sectors, com per exemple els entorns de les diferents portes, es varen haver de bastir unes autèntiques muralles, reforçades en època baiximperial amb la construcció de diferents torres en punts estratègics molt definits.

En alguns indrets, com a la zona de tramuntana de la ciutat, on s'assentava la plaça religiosa del fòrum, com veurem, la muralla complia una doble funció, com element defensiu, però també com a mur de contenció de la plataforma superior d'aquella plaça.

Una de les qüestions que aparentment sorprèn del *pomerium* de *Gerunda* és que tot i les seves

reduïdes dimensions i la cura que es va posar en dotar-lo d'un sistema defensiu adequat, disposava de fins a cinc portes. Un cop més la resposta es troba en la topografia. La circulació entre els diversos espais situats a l'exterior del perímetre defensiu era complexa i els desnivells feien que sectors aparentment propers, com l'espai situat entre l'anomenada porta del fòrum i Sobreportes, es trobessin, en realitat, aïllats, separats per importants desnivells que en dificultaven la circulació i que motivaren la multiplicació de portes, situades a terrasses diferents i que permetien l'accés des de direccions i vies diverses.

Ateses les poques dades disponibles per analitzar l'urbanisme interior de la ciutat resulta d'especial interès res-

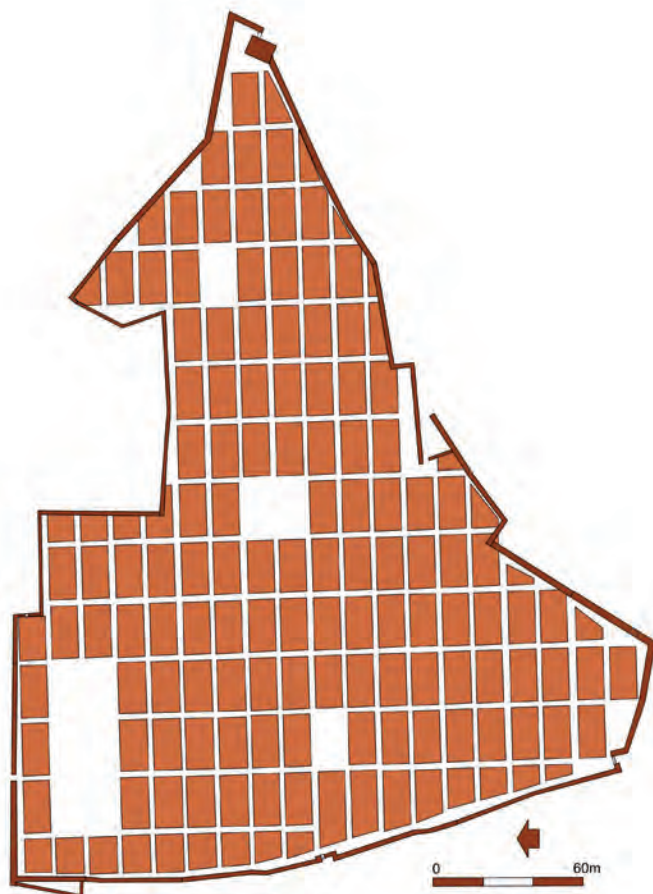

Fig.37. Planta esquemàtica de la ciutat de *Gerunda* en època altimperial i de les seves muralles.

seguir el recorregut emmurallat que pot proporcionar algunes claus sobre la forma i distribució del nucli urbà.

El *pomerium* de *Gerunda* presentava una forma trapezoïdal, falsament triangular, amb la base a la banda oest i l'extrem a llevant. Com a límit occidental es va aprofitar un penya-segat que donava directament sobre els arenys del riu Onyar. Aquest tall rocós resulta, actualment, pràcticament invisible ja que primer les muralles carolíngies i medievals i, posteriorment, les cases que encara avui dia flanquegen el carrer Ballesteries es varen bastir aprofitant-lo com a límit posterior de les edificacions emmascarant-lo quasi completament. Solament en alguns punts on s'han enderrocat aquestes construccions, resulta visible la muralla medieval de la ciutat. En època romana sembla que les defenses es limitaven a un mur disposat a la part alta del penya-segat, tot aprofitant la defensa natural que aquest proporcionava,

Com a límit nord, es va aprofitar el punt en què el camí, tot resseguint el desnivell natural del turó de nord a sud, arribava al seu punt culminant, creant una petita terrassa natural i just abans de que iniciés una forta davallada cap a migdia. Aquest fet provocava que qualsevol que s'acostés a la ciutat des del nord amb intencions agressives ho havia de fer seguint un ascens marcadament abrupte i, a més, aquest fet proporcionava a les muralles una sensació d'alçada superior a la pròpiament obrada, ja que qualsevol projectil s'havia de llençar des d'una posició inferior. En canvi pel defensor tot eren avantatges gràcies a la posició elevada i dominant.

Tot resseguint el límit septentrional de les defenses en direcció est, s'arribava a un punt on la roca natural creava un queixal en direcció sud per uns metres més avall, recuperar el nivell ascendent cap a llevant. Aquesta fondalada natural no va ser urbanitzada en època romana, quedant fora de l'espai emmurallat i el recinte es va adaptar als afloraments rocallosos. Així la muralla havia de girar abruptament en direcció sud per, posteriorment, recuperar l'orientació est. Les excavacions realitzades a les cambres de sosteniment del refector de la Catedral i al veí pati de l'obra varen mostrar aquest abrupte descens del terreny i com el camí que provenia del nord-est havia de discórrer resseguint una estreta terrassa, encaixat entre la roca ascendent, a llevant, i el petit penya-segat a ponent.

Tot i que aquest és el sector més desconegut pel que fa a les defenses antigues, tot sembla indicar que alguns metres més enllà la muralla devia fer un nou gir en direcció nord per anar a buscar el límit natural de la roca. Diversos arguments recolzen aquesta hipòtesis. Per una banda, el tram de muralla conservat a l'extrem est del recinte se situa precisament sobre el límit del turó. Per altra, la pròpia lògica del sistema emprat en general a tot el recinte mostra com es va aprofitar en tot moment la topografia com un element més dins l'estratègia defensiva del recinte. Cal tenir present que si en la descripció del primer tram septentrional hem fet esment de les avantatges que proporcionava als defensors el fet que el terreny circumdant presentés un important desnivell, en el sector que ens ocupa aquest encara era més abrupte i endarrerir les muralles cap a migdia solament hauria servit per crear una terrassa que facilités la concentració de les forces atacants i, a més, els amagaria durant el seu ascens, creant una protecció indirecte pels invasors. De fet, aquest mateix recorregut seria aprofitat en època carolíngia i medieval, sense modificacions, per ser l'ídoni⁸⁸.

L'extrem de llevant de la ciutat és un dels punts més controvertits del seu sistema defensiu. Tot seguint el desnivell natural la superfície interna de la ciutat es va estrenyent i, en arribar a aquest punt, es converteix pràcticament en una punta ocupada per una torre defensiva, probablement l'única existent en tot el recinte es època fundacional.

88 De fet, en tot el tram nord, l'única reforma d'època carolíngia va ser l'eliminació de la fondalada central, avançant la muralla, en aquell sector, en direcció nord, creant un petit barri a costa d'importants treballs d'aterrassament i condicionament (Nolla *et al.*, 2008, 184-189).

Un cop més, la topografia és l'element definidor. Fins fa poc temps es considerava que la muralla tancava uns metres a ponent de la torre suara esmentada, la torre Gironella, i que aquesta era un element pràcticament exempt, una defensa avançada, connectada amb la resta del recinte per un mur situat a migdia. Certament, el problema per entendre aquest sector venia marcat per la presència de construccions posteriors, ja que aquest sempre va ser un dels punts més febles de les defenses i des d'època carolíngia va estar ocupat per un castell, una autèntica fortalesa que va engolir la torre i emascarar les defenses romanes preexistents. Unes excavacions realitzades l'any 2010 i l'anàlisi detallat de les estructures del castell de Gironella varen demostrar que l'estructura del sector era significativament diferent a com l'havíem dibuixat fins llavors. Per començar, el mur septentrional es prolongava cap a llevant de tal manera que el recinte no finalitzava uns metres abans d'arribar a la torre, ans al contrari, l'englobava⁸⁹, girant posteriorment cap a migdia. Les excavacions varen posar al descobert part de la fonamentació d'aquest tram de la muralla mentre que del gir cap a migdia en queden proves fossilitzades en la pròpia estructura del castell de Gironella. Durant la construcció d'aquesta nova estructura es va afaitar la vella muralla, però els seus fonaments es varen aprofitar per assentar-hi els arrencaments d'alguns pilars que sustentaven les cambres inferiors de l'edifici i, a més, la seva presència va condicionar l'orientació de la nova fortificació que fa un brusc gir just en el punt on passava la vella muralla.

A l'extrem de migdia d'aquest mur, just davant per davant de la torre Gironella, se situava una porta, de la que ja en parlarem en l'apartat corresponent, i que explica tota la configuració del sector.

Fig.38. Sector de migdia de les muralles. A la part inferior d'un parament d'època medieval, es conserva un tram de les muralles republicanes bastides amb grans blocs irregulars,

Tot i que aparentment aquest sector es trobava desprotegit, ja que no se situa al vèrtex superior del turó, aquesta visió és falsa, degut, en part, a les construccions posteriors. El turó presentava, en aquest punt, un important desnivell tant per tramuntana com per migdia. Per llevant, en canvi, el desnivell no era tant abrupte, però sí que existia una petita fondalada natural, abans de que el terreny recuperés el seu ascens. Així doncs, el camí que menava cap a la porta situada en aquest sector es trobava encaixat entre abruptes desnivells. A més, en situar la porta a l'extrem sud est, on el pendent era més acusat, obligava a qualsevol exèrcit atacant a fer-ho pràcticament en fila índia i

tot resseguint durant un tram considerable el perímetre de la muralla. Per acabar de reblar-ho, la presència de la torre protegint la porta proporcionava una defensa addicional i, a més, ajudava a compensar els problemes creats teòricament per la situació de la muralla que quedava per sota del vèrtex superior del turó.

Analitzar el tram de migdia de la muralla és una repetició d'allò exposat fins al moment. Pel que fa al tram sud-oriental, aquest se situa en una posició elevada si bé no tant abrupte com a la banda nord, ja que al seu davant se situava una explanada natural amb un acusat pendent

89 Bona part del problema interpretatiu derivava del fet que la torre no presentava al seu parament cap traça de què la muralla s'hi recolzés o s'hi lligués. Això es deu a que en realitat aquesta l'embolcallava, sobrepasant-la en direcció est.

est oest, però quasi planera de nord a sud. A més, uns metres a migdia, el terreny es torna a elevar creant una mena d'illa sobre l'entorn, on en època medieval s'edificà el convent de sant Domènec.

Pel que fa a la meitat occidental d'aquest parament meridional, actualment és topogràficament el més difícil de copsar, molt emmascarat pel creixement urbanístic d'època medieval. Tot i això, es pot apreciar encara avui dia el fort pendent est-oest del terreny. En part també devia situar-se al límit d'un desnivell natural, ja que per exemple uns sondeigs realitzats fa alguns anys a l'extrem occidental de la plaça de sant Domènec varen mostrar com el nivell de circulació actual a la zona és fruit de grans aportacions de materials i no respon a la topografia antiga. Sembla que el portal Rufí es situaria molt a prop del límit occidental d'aquesta petita terrassa i a ponent del mateix el terreny es tornava abrupte, com succeïa a la banda nord en l'espai existent entre la zona alta del fòrum i Sobreportes.

Possiblement, el punt on el canvi interior-exterior de la ciutat era menys acusat era a l'extrem sud -occidental, precisament el punt per on la Via augusta sortia de la ciutat, tot i que el camí seguia un sentit descendent fins uns metres més enllà de les muralles.

7.2.5.-Les portes

Pel que fa a les portes de la ciutat, aquesta disposava almenys de cinc accessos principals

Les dues portes principals eren aquelles que s'obrien directament sobre la Via Augusta, a tramuntana i migdia de la ciutat. D'aquestes se'n conserva una, la de Sobreportes, també ano-

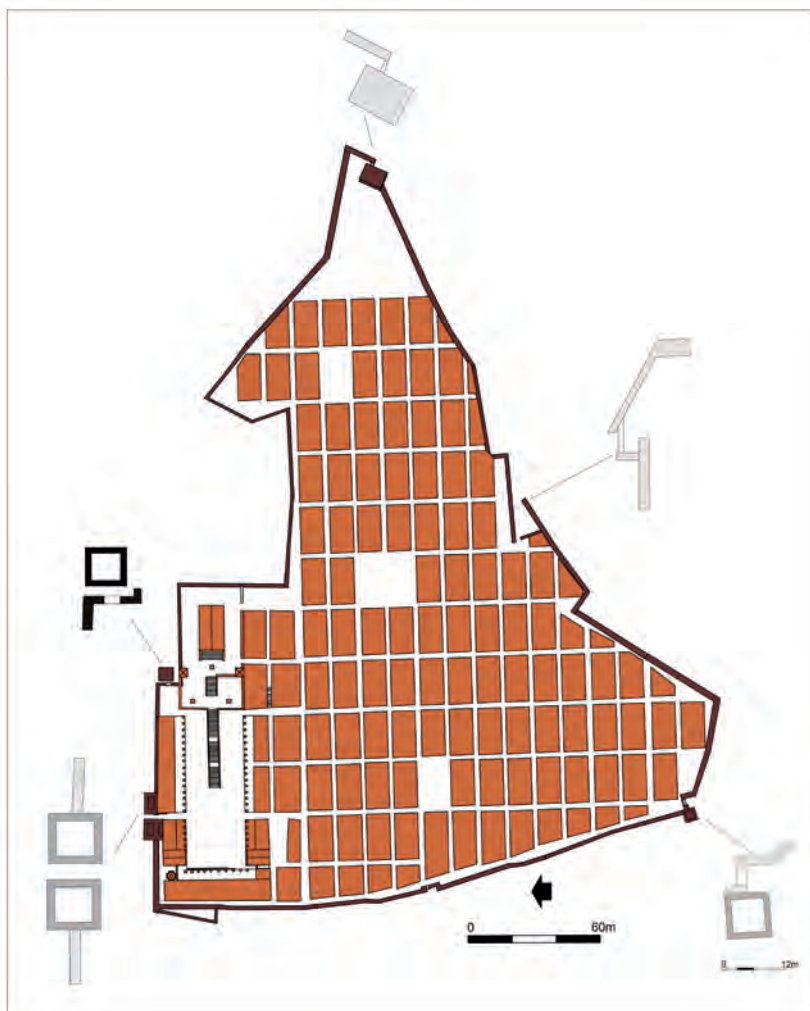

Fig.39.Planta general de la ciutat amb indicació de les diferents portes.

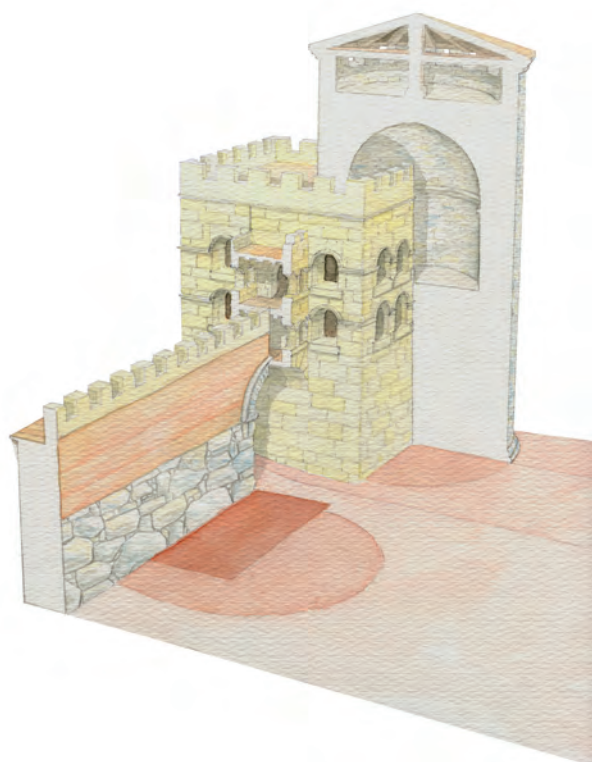

Fig.40. Secció evolutiva del portal de Sobreportes, sense torres en època republicana, amb torres quadrangulars en època tetràrquica i amb torres circulars en època medieval (dibuix, D. Vivó).

menada porta de les Gàl·lies que, encara avui, constitueix l'entrada al casc antic de la ciutat, amb importants transformacions d'època baiximperial, carolíngia i medieval. Contràriament, res en queda de la porta meridional ubicada en una zona on no solament la porta sinó tota la muralla ha desaparegut, devorada pel creixement urbà (Nolla i Casas,2009b).

Al final del tram septentrional de la muralla i aprofitant-ne un gir motivat per l'existència d'una fondalada que el mur anava resseguint, es va construir una porta que, ampliada i reforçada en època baiximperial, permetia l'entrada a la ciutat per aquells que venien de la zona de la vall de Sant Daniel.

A l'extrem de llevant de la ciutat, al punt més alt, n'existia una altra, que es va monumentalitzar, probablement en època augustal i que estava defensada per un bastió avançat, la torre Gironella.

La darrera de les portes conegudes se situava a migdia de la ciutat però en una terrassa més elevada que la de la Via Augusta. Aquesta porta s'ubicava davant d'una zona relativament ampla i planera que constituïa de fet un dels punts febles de la defensa, raó per la qual es va construir una

porta en forma de baioneta, és a dir, amb un doble gir interior, que facilités la defensa.

En tot cas, es tracta sempre de portes de dimensions modestes, que en època baiximperial seran reforçades amb l'addició de torre i altres elements que en potencien la defensa.

7.2.5.1.-Sobreportes

La porta nord de la ciutat, també coneguda com a porta de les Gàl·lies, era, sens dubte, la porta principal de la ciutat, ja que se situava directament sobre la Via Augusta. En època fundacional era una obertura d'aparença senzilla, amb gairebé quatre metres de llum. Desconeixem quin seria el seu aspecte en alçat, ja que actualment es troba molt modificat per les diverses reformes patides, sobretot en època medieval, amb l'addició de dues grans torres semicirculars flanquejant-la.

En època tetràrquica i per reforçar la porta es varen bastir dos grans torres quadrangulars a banda i banda, construïdes amb blocs de pedra sorrenca. Aquestes torres sobresortien exteriorment i interiorment, dotant la porta d'una major solidesa i d'una defensa molt més potent que en la fase precedent⁹⁰.

90 Els escassos sondeigs realitzats a l'entorn d'aquesta portalada, han permès constatar que almenys una part del parament baix imperial s'assenta al damunt de blocs de calcària pertanyents a la primera muralla. Aquest fet i la pròpia disposició dels farcits localitzats a Casa Pastors, més propis del reblliment d'una estructura que d'una simple preparació del terreny, fan que no es pugui descartar que en època

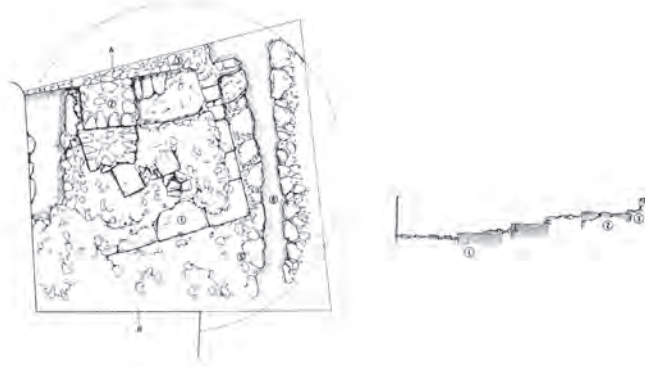

Fig.41. Planta i secció de les restes de la torre de flanqueig de la porta sud.

7.2.5.2.-La porta sud

Coneguda des del segle X com a *Porta Onnaris* i, posteriorment, com a Portal Major del Call (Nolla i Casas, 2009b,27) aquesta porta va ser definitivament enderrocada l'any 1857, tot i que era ja una estructura molt modificada per les reformes medievals i modernes. Representava el contrapunt al portal de Sobreportes, la sortida meridional, per on la Via Augusta eixia de la ciutat i continuava el seu recorregut pels arenys de l'Onyar.

L'any 2009 Nolla i Casas varen publicar una interpretació de l'evolució d'aquesta porta des del moment de fundació de la ciutat fins a època medieval (Nolla i Casas, 2009b). Com en la resta del recinte la muralla fundacional no disposava de torres i la defensa de la torre venia proporcionada pel propi recorregut de la muralla. La porta, amb unes dimensions similars a la de Sobreportes (12 peus) se situava tot aprofitant el gir que feia cap a llevant el tram occidental de la muralla. Immediatament després de passar la porta i la via, la muralla girava un cop més cap a migdia, però en un tram molt curt, d'uns 6 m, ja que posteriorment realitzava un gir de 45° en direcció sud-est⁹¹. Per tant, la porta quedava protegida per llevant per la muralla i per ponent pel desnivell natural del terreny. Restes d'aquesta muralla fundacional havien de ser els blocs de calcària local (nummulítica) trobats durant l'enderrocament del 1857. Tot i aquesta defensa natural en època tetràrquica es va decidir construir una torre quadrangular que reforçés el costat occidental de la porta, el que donava al riu. La forma de la muralla no feia possible aplicar el mateix model de Sobreportes i construir dues torres, precisament perquè el gir de la muralla ja complia aquesta funció. La nova torre, quadrangular com totes les identificades d'aquest moment, era bastida amb carreus de sorrenca i tenia uns 6 m de costat. El més interessant és la utilització de materials treballats com a rebliment del nucli intern de la torre, que es va compactar tot emprant *opus caementicium*. La majoria d'aquests blocs i peces provenien de mausoleus que devien ocupar aquest sector tot flanquejant el camí Nolla i Casas (2009b,34-35). Deixen oberta la possibilitat que aquesta torre no sigui tetràrquica sinó carolíngia basant-se en dos elements clau. Per una banda, els treballs desenvolupats els darrers anys han posat de manifest que algunes torres d'època carolíngia aprofiten blocs i materials d'època romana, sobretot els bons carreus quadrangulars d'època tetràrquica⁹². L'altra argument és la utilització de material procedent de vells mausoleus que fa pensar en una obra posterior al segle III dC., moment en què el respecte pels vells costums i usos encara era present. Però creiem que a aquesta possibilitat podem aportar altres arguments que reforcen la

republicana la porta disposés d'algun element defensiu més potent que el propi mur, que potser no era una torre sencera com en època baix imperial, però que proporcionés major protecció a la que, al cap i a la fi, era la porta principal del recinte (un cos de guàrdia?).

91 Aquest estrany gir el feia la muralla per englobar dins el recinte urbà una elevació natural del terreny que defensivament hauria estat molt problemàtica de quedar fora del recinte urbà.

92 Així succeeix a la torre del Llamp de la caserna d'Alemanys o a la localitzada al carrer Ballesteries (veure *supra*).

seva datació tetràrquica. El primer és el fet que com anem veient en aquest apartat la majoria de portes de la ciutat, per no dir totes, es varen reformar en època tetràrquica. De fet, sembla que la reforma d'aquells moments es va centrar especialment en reforçar els accessos a la ciutat. I una porta tant important com l'accés principal des de migdia no podia ser una excepció. Pel que fa a la destrucció de mausoleus cal tenir present que la mateixa construcció de la torre podria implicar l'eliminació d'estructures preexistents. No oblidem que a altres zones com la porta del fòrum o a Sobreportes s'ha comprovat com l'espai funerari s'estenia fins pràcticament tocar les muralles fundacionals. A més no sabem en quin estat estaven aquests monuments, potser abandonats de feia temps, i per tant el seu aprofitament no és argument suficient per endarrerir el moment de construcció de la torre que altrament és molt similar a les altres defenses construïdes en aquests moments.

7.2.5.3.-La porta del Fòrum

Les excavacions realitzades a les sales de sosteniment de l'antic refectori de la Catedral varen posar al descobert tot un seguit d'estructures que demostren l'existència d'una porta en aquest sector en època baiximperial. Però també van posar de manifest tot un seguit d'elements que permeten assegurar que aquesta porta ja existia des d'època fundacional, si bé es devia situar uns metres més a ponent, com veurem tot seguit.

Per començar, les excavacions varen demostrar l'existència d'una petita *via sepulchralis* situada a banda i banda d'un camí que resseguia el pendent del turó. Aquest vial que venia del nord-est, tot resseguint la vall de sant Daniel, no podia tenir continuïtat en direcció oest ja que la topografia de l'indret era molt més abrupte en època antiga del que és actualment. Per tant, aquest camí solament podia tenir continuïtat entrant a la ciutat per l'espai existent a l'alçada del que actualment marca el pas de la gran escala barroca de la catedral i la plataforma que sustenta a la seu. En realitat aquest espai correspon al punt en què el tram septentrional de la muralla realitzava un abrupte gir en direcció sud per recuperar, uns metres més avall la direcció est. No coneixem com seria aquesta primera porta, però devia comptar amb una bona defensa natural, ja que quedava situada en un pany de paret de curta llargada, enclotada entre un petit penya-segat a tramuntana i la muralla per la banda de migdia.

En època tardoantiga la porta es va desplaçar cap a l'est, amb la construcció d'un nou mur davant de la vella tanca i, sobretot, amb la construcció d'una estructura quadrangular just al davant de la porta. El camí travessava per sota d'aquesta nova estructura, convertint-se en un túnel, estret i llarg, en el qual qualsevol atacant quedava a mercè dels defensors situats en posició elevada. No queda molt clar com s'estructuraria exactament aquesta torre situada just davant de la porta, exempta però unitària amb aquesta. Les excavacions no varen permetre assolir els seus límits est i sud, emmascarats per construccions posteriors, però tot sembla indicar que recolzaria directament contra la muralla-plataforma superior del fòrum. No es pot descartar l'existència d'una petita escala interior que permetés un accés més directe a la plataforma superior però sembla més probable que la seva funció fos purament defensiva, en

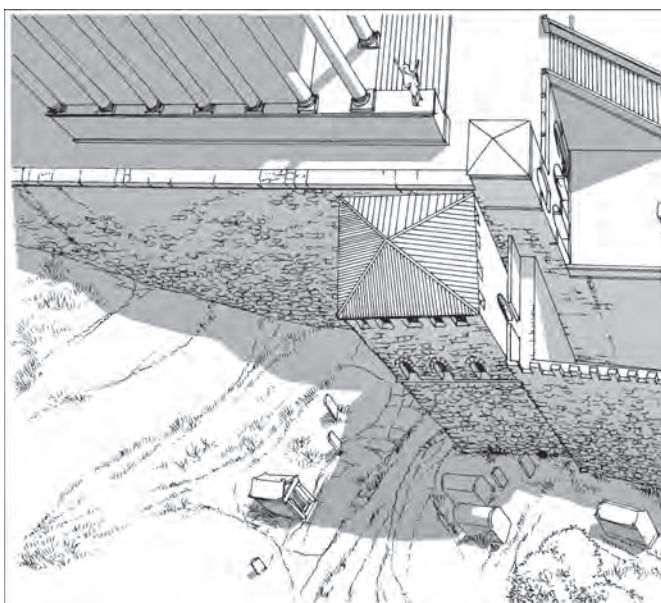

Fig.42. Restitució de la porta del fòrum en època tardoantiga.

el qual els defensors quedessin en posició elevada en relació a qui entrava a la ciutat, obligat a travessar per l'interior de la torre.

7.2.5.4.-El portal Rufí

Aquesta porta va ser descoberta per Serra-Ràfols en unes excavacions realitzades als anys 1930-31 i que hem descrit somerament en un apartat anterior. El sector on se situa la porta conserva encara actualment l'estructura d'una muralla quadrangular, en la que s'insereix la pròpia porta, i un llarg parament de les defenses romanes. La part visible de la torre i la muralla, conserva un important parament de carreus quadrangulars de pedra sorrenca, característic de l'obra del segle III d.C. Tot i això, uns sondeigs realitzats a la zona del carreró que actualment comunica la plaça de sant Domènec amb el carrer Alemanys i al parament interior de la pròpia porta, demostraren que aquest parament s'assentava al damunt d'una fonamentació de blocs calcaris que no eren altra cosa que les restes de la muralla fundacional.

Pel que fa a l'estructura de la porta, se'ns presenta com una entrada en baioneta, amb un portal exterior, orientat cap a llevant, i un d'interior orientat cap al nord, de tal manera que qui entrava a la ciutat havia de realitzar un tancat gir a la dreta. En realitat aquest gir era doble, ja que la porta exterior se situava pràcticament de forma perpendicular respecte al camí que s'orientava cap a migdia. Prova d'aquest forçat gir, en són les marques deixades a la part inferior dels brancals sud de la porta exterior i oriental de la porta interior, provocats pel fregadís dels botons de les rodes dels carruatges.

Fig.43. El portal Rufí des de la plaça de sant Domènec.

Les dues portes presenten uns brancals de pedra sorrenca. L'exterior, amb 2'10 m de llum conserva encara l'encaix per col·locar-hi la barra que tancava i assegurava la porta.

Ara bé, tot sembla indicar que, un cop més, aquesta estructuració correspon a la porta baiximperial, remodelada i reforçada en època tetràrquica. La doble porta s'insereix a l'interior d'una torre quadrangular que conjuntament amb el doble gir al que obliga a les persones que accedeixen a la ciutat proporcionen una bona defensa. Tota aquesta estructura presenta un parament de blocs de sorrenca. Hem comentat abans que per

sota del parament es conservaven algunes filades de la muralla fundacional, això és així per la porta interior i el llenç de muralla però no pel que fa a la torre, que és una obra del segle III.

Per tant, tot i que no queda gaire res de l'estructura original, sembla que en època fundacional la porta era una simple obertura en el llenç de la muralla, obert en direcció sud, i, per tant, orientada en el mateix sentit que el camí. És en època tetràrquica que aquest sector de muralla es modifica radicalment (de fet és la zona de la ciutat on es conserva un tram més llarg de llenç que empra blocs de sorrenca). Es construeix una torre que incorpora al seu interior la porta, que es modifica creant un doble gir que complicava l'accés a la ciutat. A més l'accés era estret, com ho demostren les marques de les rodes en els brancals, al forçar als vehicles a fer un doble gir en un espai molt reduït i en el que primer es quedava encaixonat entre la torre i la muralla i després calia travessar per l'interior de la pròpia torre.

7.2.5.5.-La torre Gironella

Els treballs realitzats els darrers anys a l'entorn de la Torre Gironella i a la caserna d'Alemanys i, sobretot, l'estudi realitzat per David Vivó (Vivó i Palahí, 2011) han permès modificar de forma important la concepció que fins ara es tenia de tot el sector oriental de la ciutat. Ja hem comentat el fet que la torre Gironella no era un element exempt com es pensava sinó perfectament integrat dins el recinte murat i la seva existència tenia relació directe amb l'existència d'una porta a l'extrem oriental. De fet, aquesta és la única torre existent des d'època fundacional i la seva existència té molt a veure amb la topografia de l'indret (veure *supra*). Si fins fa poc s'havia considerat que la torre era un element pràcticament extern al circuit defensiu, actualment sabem que no és així, ans al contrari, aquest element constitueix el vèrtex oriental de les defenses i la seva funció és protegir una porta i el punt potser més dèbil de les defenses.

La concepció de la porta és d'una gran habilitat i en ella prima la necessitat de la seva protecció i defensa, més que la seva accessibilitat. La muralla passa per davant de la torre per la seva cara est i és al vèrtex sud-oriental on se situa la porta. Aquesta recolzava contra l'angle sud-est de la muralla i contra el parament oriental de la torre. Per migdia, la porta se situava molt propera a un important desnivell natural del terreny. El camí que portava a aquesta porta venia de tramuntana. Per tant per accedir a la ciutat calia resseguir durant un llarg tram un camí encaixonat entre la muralla i el desnivell del terreny i, en el moment d'arribar a la porta, la manca d'espai obligava a una entrada pràcticament individualitzada, en fila índia.

Precisament, per ser la porta més ben defensada de la ciutat des del moment de la seva creació, aquesta va ser la que menys modificada va ser, conceptualment, en època baiximperial. Les noves defenses varen refer de forma quasi completa l'alçat de la torre, que es va reconstruir amb un parament exterior de carreus de sorrenca, però la forma de la porta aparentment

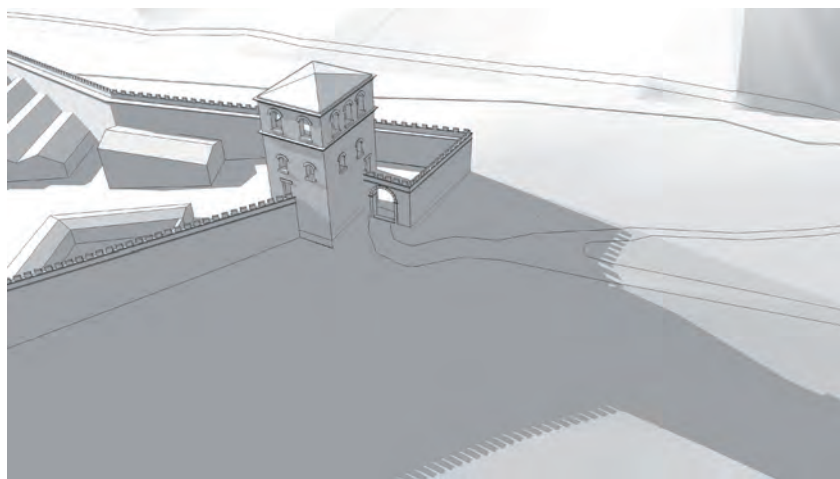

Fig.44. Restitució de la porta Gironella. (dibuix, D. Vivó).

no es va modificar.

7.2.5.6.-Dos elements difícils d'ubicar: la porta de la torre del Llamp i la porta arc de la torre Gironella.

El sector oriental de la ciutat ha proporcionat les restes de dues portes que en alguns estudis s'han situat en època romana tot i que una d'elles ha estat objecte d'interpretacions variades a mesura que s'anaven obtenint dades noves sobre la història de la ciutat.

-Els fragments de marbre situats a la torre del Llamp: L'estudi realitzat l'any 1987 del parament exterior de l'anomenada torre del Llamp va permetre apreciar que en ell es conservaven diverses peces de marbre decorades. En base a aquestes peces es va poder

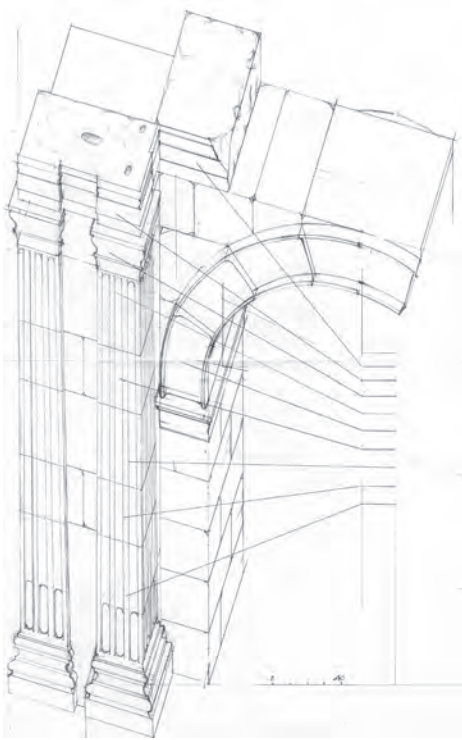

fig.45. Restitució de la porta de marbre (Nolla i Sagrera,1990).

reconstruir la porta de la qual formaven part (Nolla i Sagrera,1990, Nolla i Sagrera.1991). Es tracta d'una porta arcada d'1'90 m de llum i 2'50 m d'alçada. Les dovelles de l'arcada presentaven una decoració externa de motius vegetals. A banda i banda, se situen dues pilastres assentades sobre sengles bases àtiques que sobresurten 0'40 m respecte el vertical de la porta, cada una d'elles amb tres estries frontals i tres de laterals. L'arquitrau presentava una decoració en *fasciae* i els capitells de les pilastres resulten atípics en la seva forma (Nolla i Sagrera.1990,281). En aquells moments es va considerar que la porta devia correspondre a una monumentalització, possiblement d'època augustal, de la porta de llevant de la ciutat que havia estat desmuntada en època baiximperial i integrada en la torre, que llavors es pensava que era obra romana. Més enllà dels dubtes interpretatius que pugui presentar la reconstrucció de la porta, ja que alguns elements es podrien disposar en espais diferents⁹³, actualment sabem que la torre del Llamp és una obra carolíngia que aprofita en el seu parament blocs de pedra sorrenca i altres elements de les muralles romanes. Aquest fet modifica, almenys parcialment, la interpretació de la porta i les circumstàncies de la seva eliminació. Són diverses les torres d'època carolíngia que empen com a material reaprofitat blocs provinents de les defenses

baix imperials romanes. És lògic pensar que es varen emprar materials provinents de zones properes, però no es pot descartar que algunes vinguin d'altres àrees de la ciutat. En el cas de provenir de la porta de la Gironella, hauríem de plantejar-nos la problemàtica que representa el fet que, en una ciutat tan parca en elements arquitectònics d'una certa qualitat, precisament els més destacables provinguin de la porta probablement menys visible i més discreta de la ciutat atenent a la seva ubicació.

Per tant, cal deixar obertes altres possibilitats, la més probable de les quals és que les peces provinguin d'una altra zona de la ciutat⁹⁴. Tant podria venir de qualsevol de les altres portes urbanes modificades al segle III o amb posterioritat, com d'espais intraurbans. No es pot descartar, per exemple, que fos una porta o arc de triomf d'algun dels accessos al fòrum.

-La porta arc integrada al castell de Gironella: A la banda nord del castell de Gironella es conserva la que era la porta principal del castell carolíngi. En alguns estudis es va considerar que aquesta porta, obrada en carreus de sorrenca era d'època carolíngia tot aprofitant i adaptant blocs de les muralles tetràrquiques (Canal *et al.*,2003,125-129). Les noves dades aportades per les excavacions de l'any 2010 permeten revisar aquesta interpretació.

L'obra és una porta arc de mig punt, a la qual li manquen actualment algunes dovelles construïda completament amb blocs de sorrenca de Domeny-Taialà.

93 Tot i que l'aspecte de la porta es podria reconstruir de forma diversa, canviant, per exemple, la ubicació de les pilastres, que podrien ocupar l'espai interior, el que resulta indiscutible és la seva llum, en conservar-se la peça que marca la clau de l'arc i que marca la seva obertura.

94 L'estudi dels materials emprats com a farcit de les torres de la *Barcino* baiximperial va demostrar com les diferents brigades de treballadors recollien materials a diversos indrets de la ciutat i els traslladaven a espais, a vegades força allunyats del punt d'origen (Balil, 1961)

Fig.46. Porta arc, conservada actualment integrada al castell medieval de Gironella.

Els blocs dels brancals es disposen tot configurant filades rectes i d'alçades uniformes de 0'30 m, excepte una, la tercera començant per baix, que és de 0'50 m d'alçada.

L'alçada de la porta fins l'arrencament de l'arc és de 2'60 m, i d'iguals dimensions resulta la seva llum, per tant, amb una alçada total fins a la part superior de l'arc, de 3'90 m.

A la part superior, sobre l'extradós de l'arc queda un esvoranc quadrangular, molt regular, on aniria encaixat molt probablement la placa amb un *titulus*, una inscripció honorífica referent a l'obra o el seu constructor (Canal *et al.*, 2003, 127).

El primer que queda clar d'aquesta es-

structura és que no es disposa en posició primària. Tota l'obra de l'entorn és de petit carreuat, bastit amb una tècnica constructiva completament diferent de la dels brancals i arcada de la porta. D'on provenia aquesta porta, desmuntada i aprofitada en l'obra del castell carolingi? Com ja hem comentat, els darrers estudis realitzats a la torre Gironella han permès determinar l'existència d'una porta d'època romana a la banda oriental de la torre. Les dimensions i característiques d'aquesta porta coincideixen plenament amb les de l'estructura que estem descrivint (Vivó i Palahí, 2011). Aquesta porta seria l'accés oriental a la ciutat de *Gerunda* a partir d'època tetràrquica. En època carolíngia, l'ampliació del castell va suposar l'esborrament de part del camí i, per tant, també de la porta, ara ja completament inútil i substituïda per un pany de mur cec. En realitat no es va fer altra cosa que traslladar la porta cap al nou accés al castell, sempre al damunt del camí, que també va ser escurçat, devorat parcialment dins la nova construcció. La gran diferència és que la nova porta del castell s'obria al nord i no a migdia.

7.3.-L'urbanisme.

7.3.1.-La xarxa urbana

Tot i els condicionants que imposava la topografia els urbanistes no varen renunciar a una estructuració interna el més canònica possible des del punt de vista itàlic. Així als darrers anys s'ha pogut establir de forma prou clara la modulació de la xarxa urbana en la qual en tot moment es va intentar respectar la distribució ortogonal tradicional de les ciutats de nova fundació al llarg de l'imperi romà (Burch *et al.*, 2000). El punt de partida és la Via Augusta, que travessa de nord a sud la ciutat per la seva base, a ponent. Tot i estar clarament descentrat respecte a la planta general de la ciutat aquest eix constitueix el *cardo maximus*, definint la distribució de la xarxa urbana. Aquest desplaçament cap a ponent del carrer principal és extensible als principals espais urbans, creats a l'entorn de la que era la via més important de penetració a la península ibèrica convertida, intramurs i de forma momentània, en carrer.

Curiosament, han estat els estudis de reconstrucció de la topografia i urbanisme medievals de la ciutat els que han permès refer la xarxa urbana original. Aquests estudis han permès comprovar com en època medieval encara es conservaven, amb algunes addicions i modificacions, molts dels carrers originals, alguns dels quals han arribat pràcticament fins avui dia. Aquesta documentació, a més, ha permès posar de relleu i valorar en la seva justa mesura les escadusseres dades aportades per algunes excavacions, com les realitzades a la Pia Almoïna (actual Col·legi d'Arquitectes) on es localitzaren indicis de diferents carrers. Tot plegat ha permès reconstruir una modulació en què cada illa de cases mesurava 71 peus per 36 peus

(aproximadament 21 m per 11 m) orientades d'est a oest, amb carrers de 9 peus (2'66m.) d'amplada. Aquesta modulació teòrica s'estructurava a partir del *cardo maximus* i s'adaptava al perímetre emmurallat, amb sectors on les illes eren incompletes (Burch *et al.*, 2000, 14-18).

Aquesta modulació no implicava que totes aquestes illes existissin físicament i, de fet, en determinats sectors, com el fòrum, diverses illes s'agrupaven per constituir els espais públics de la ciutat.

7.3.2.-El fòrum

Com ja hem esmentat al principi d'aquest escrit són poques les restes conservades de l'urbanisme intern de la ciutat. Però és precisament de la zona de l'antic fòrum de la que disposem de més informació a l'hora de reconstruir-ne la seva fesomia. És cert que moltes de les dades amb que treballem són indirectes, extretes de les fonts medievals, que ens aporten notícies a l'entorn de pervivències d'elements romans en períodes posteriors, però també és cert que, en aquest sector, s'hi han desenvolupat als darrers anys tot un seguit de treballs arqueològics que han permès contextualitzar amb precisió aquestes dades documentals. El que no tenim, i probablement a Girona no ho tindrem mai, són les restes en planta d'aquests edificis individuals. És a dir, podem saber la ubicació del temple i la basílica de la ciutat, per exemple, però no podem saber-ne les seves dimensions precises o el seu aspecte i, molt menys, la seva decoració.

Fig.47. Reconstrucció de la secció nord-sud del fòrum (dibuix D. Vivó).

Amb aquestes dades, l'any 2008 el grup de recerca del Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria de la Universitat de Girona, conjuntament amb els membres del grup d'Història Urbana de Girona, vàrem publicar una interpretació d'aquesta zona (Nolla *et al.*, 2008, 158-174) que continua essent vàlida a dia d'avui, sobretot perquè les escasses dades noves disponibles per aquest sector no afecten a la interpretació global del conjunt.

El fòrum es va construir a l'angle nord-oest de la ciutat, de tal manera que el portal de Sobreportes donava accés directe a aquest espai. Si bé la seva posició no era la usual segons els cànons val a dir que aquesta ubicació era la millor i gairebé l'única possible⁹⁵, ja que cap altra espai intramurs oferia unes terrasses naturals de les dimensions necessàries o que requerissin menys treballs de condicionament. La via, que provinent del nord portava un recorregut ascendent, arriba al seu punt més elevat un cop traspassat el portal de Sobreportes. En aquest espai es crea, de forma natural, una petita plana, abans d'iniciar un recorregut descendent.

⁹⁵ En ciutats amb desnivells més o menys importants el fòrum sol situar-se al lloc més preminent, independentment de la seva centralitat, com succeeix a *Baetulo* o *Saguntum* (Asensio, 2003, 171).

Però els urbanistes romans no solament varen aprofitar aquesta terrassa per bastir la plaça foral sinó que n'aprofitaren una altra, situada a llevant i a una cota força més elevada. Aquesta tria es devia no solament al fet de poder disposar d'un major espai sinó i sobretot a raons de tipus escenogràfic, especialment la visibilitat. En cas d'haver construït la plaça foral a la zona central de la ciutat que correspondria aproximadament a l'actual plaça dels Lledoners aquesta resultaria pràcticament invisible des de l'exterior de la ciutat, amagada pels forts desnivells i, a més, allunyada de la via principal, el *cardo maximus*/via Augusta. Si la topografia suposava un greu problema per definir i dissenyar els espais intraurbans també és veritat que comportava algunes avantatges des del punt de vista escenogràfic i visual, precisament derivades de la disposició en alçada. Oferia la possibilitat d'erigir el temple principal de la ciutat, un element de gran importància simbòlica, en un indret que resultés visible per a qualsevol persona que s'apropés a la ciutat. Això descartava qualsevol ubicació a la zona de l'actual carrer de la Força o al seu entorn, ja que el desnivell el faria invisible des del nord, però fins i tot triant el punt més elevat del camí, la plaça de la Catedral, feia que a no ser que es bastís un podi de grans dimensions, l'edifici quedaria ocult per les mateixes muralles. Però a llevant existia una terrassa elevada, que proporcionava un podi natural per assentar-hi el temple que quedaria per damunt de les defenses i en una posició que el faria visible per a qualsevol que s'apropés a la ciutat des de qualsevol direcció. Aquest espai és el que actualment ocupa la catedral de santa Maria i aquest edifici és encara avui una bona mostra de l'efecte escenogràfic que devia oferir el vell temple foral.

Tot i això no era possible construir tot el fòrum en la zona superior ja que tot i l'existència d'una terrassa natural aquesta no era prou gran i fins i tot per bastir el temple va ser necessari construir potents murs de contenció per delimitar l'espai. Aquest sector aprofitava com a límit septentrional i de llevant la pròpia muralla. Altrament, la plataforma finalitzava, per ponent i migdia, en sengles murs de contenció. L'actual plaça dels Apòstols, que actualment amplia tot aquest espai en direcció sud és, en bona part, una obra d'època moderna, quan es va construir una gran cisterna a la banda oest de la plaça.

Per tant, el fòrum es va dividir en dos espais, units, però clarament diferenciats topogràficament. La part baixa de la plaça era ocupada pels edificis cívics mentre que la zona alta corresponia a l'espai religiós, connectat amb la inferior a través d'una escalinata central. Aquesta es disposava al mateix espai que ocupa actualment la gran escalinata barroca de la Catedral, tot i que era més estreta i costeruda. Aquesta estructura va ser documentada en les excavacions realitzades als anys 1998 i 1999. En aquells treballs no solament es varen identificar alguns dels graons de la zona central⁹⁶ i el punt de connexió d'aquesta amb la plataforma superior (Freixas et al., 2000, 89-91; Nolla et al. 2008, 108-110),. En aquest segon indret es va trobar l'escala tallada el que va permetre apreciar el parament original del mur d'aterrament. Aquest presentava una part superior d'*opus caementicium* corresponent a la zona on entregaria l'escala, mentre que per sota era visible un parament de carreus, ben treballats i polits, disposats formant filades i que conformaven sense cap dubte un parament concebut per anar vist. Aquests elements varen permetre apreciar que l'escala finalitzaria en un arc, sota el qual passaria un carrer nord-sud. El punt de connexió de l'arcada amb el mur es va tallar en el moment de construcció de l'escala actual. La ubicació del carrer nord-sud coincideix a la perfecció amb l'espai que havia d'ocupar un dels *cardines minores* segons la retícula teòrica establerta⁹⁷. Per tant, el mur que actualment tanca per ponent el podi de la Catedral no fa altra cosa que folrar amb un nou carreuat d'època barroca el vell mur de contenció.

96 En aquest sector es va poder apreciar la diferent inclinació de la vella escala en relació amb l'actual ja que els graons es trobaven a quatre metres de profunditat en relació als actuals. També cal tenir present, però, que l'escala antiga culminava a una cota uns dos metres per sota del nivell de circulació actual.

97 El carrer seguia en funcionament en època medieval i apareix esmentat en un document de l'any 1238 amb el nom de «la Volta» (Canal et al. 2003, 172; Nolla et al., 2008, 168).

Fig.48. Excavació al replà superior de les escales de la Catedral. A la part baixa es conserva el parament del podi de la terrassa superior del fòrum.

Pel que fa a l'estructura de la plaça superior també han estat les excavacions dels anys 1998-1999 i alguns seguiments arqueològics realitzats amb posterioritat les que han aportat algunes dades que ens permeten apropar-nos a la seva reconstrucció.

El primer que varen permetre apreciar aquells treballs va ser que existia encara un important desnivell en direcció est ja que es va aprofitar un esperó rocallós. Això feia que a l'extrem oriental fos necessari retallar i aplanar la roca mentre que a la banda de ponent, foren necessaris importants treballs de farciment. Actualment, l'interior de la Seu apareix com una superfície planera però aquesta és una solució emprada

en l'edifici actual. En època antiga i medieval existien dos nivells diferents de tal manera que la galilea de la seu romànica se situava uns dos metres per sota del llindar de la porta d'accés a la nau⁹⁸.

Aquesta estructura era hereva de la distribució romana en la qual la banda occidental de la terrassa se situaria a una cota inferior que la resta. Aquesta diferència de cota es va poder comprovar durant els treballs arqueològics suara esmentats. Aquells treballs varen posar al descobert tot un seguit de murs d'est a oest i de nord a sud que dibuixaven una segona plataforma interior encabida dins la gran plataforma definida per la muralla i els límits de la plaça que ja hem descrit. Aquesta segona plataforma seria la que correspondria a l'autèntic podi del temple que per la banda oriental no seria necessària ja que la roca pujava i els paviments s'hi assentaven directament al damunt. L'espai entre aquests murs i la plataforma exterior seria ocupada per passadissos cecs, segurament oberts a la banda de ponent, a la plaça intermèdia sense que quedi clar si serien autèntics criptopòrtics⁹⁹ o, molt més probablement, galeries cegues que es podien aprofitar per usos polivalents com succeeix als santuaris itàlics de Tivoli, Praeneste o Terracina.. De la zona del temple solament en resten alguns fragments *in situ* del sòl d'*opus signinum* que pavimentava el *temenos* i les escasses restes localitzades a les excavacions de l'any 2010. Aquestes consistien en un mur, de pedra lligada amb fang i amb indicis clars d'haver anat folrat amb blocs de pedra sorrenca, que es datava en època republicana (Sagrera,2010, 239) i que podria correspondre al límit occidental del mur del podi del temple.

Pel que fa a l'estructura de la part inferior de la plaça, la zona cívica, les dades disponibles

98 Per això quan es va construir la façana de la catedral actual va ser necessari elevar gairebé dos metres el podi exterior.

99 L'excavació de l'espai existent entre el mur de la banda nord de la plataforma interior i el límit exterior va proporcionar un potentíssim nivell de runa, farcit amb materials provinents del desmuntatge d'estructures antigues que demostren que aquest espai era originalment un espai buit i que no es va farcir fins la reforma medieval de la zona. Per aquesta raó vàrem considerar que la zona devia ser ocupada per ambulacres o, almenys, per espais buits, encara que fos simplement amb una funció estructural de sosteniment. La utilització de voltes com element sustentant ha estat generalitzat a la ciutat tant en època romana com medieval ja que permet salvar importants desnivells emprant un mínim de materials al no haver de fer grans farcits.

provenen sobretot de la documentació medieval i de les excavacions realitzades al casal de Casa Pastors.

La zona central estaria ocupada probablement per una gran esplanada amb l'escala d'accés a la plataforma superior en posició central. La plaça es tancaria per tramuntana i migdia amb sengles porticats de la pervivència dels quals en època medieval en tenim reflex en diversos documents¹⁰⁰.

Més hipotètica i arriscada és la definició de l'espai occidental, on creiem que s'havia de situar la basílica de la ciutat. Els arguments i materials localitzats a aquesta zona són certament escassos i permeten diferents interpretacions, però a les dades físiques cal afegir-hi una visió més general del conjunt. La col·locació de la basílica en aquest espai, orientada de nord a sud, tot flanquejant la via d'entrada a la ciutat faria d'aquest edifici el contrapès visual i escenogràfic del temple. A més la contraposició del temple i la basílica als dos extrems de la plaça foral és una de les solucions més habituals en aquesta mena d'estructures i la trobem a altres indrets com *Clunia*, *Veleia*, *Lugdunum Convenarum*¹⁰¹, Nyon o Feurs.

Pel que fa a les dades objectives, un document de la segona meitat del segle XI fa esment d'una escala monumental, orientada de nord a sud i que presenta un sol graó a la zona sud i alguns més a la zona nord. Aquesta descripció sembla respondre a la d'una plataforma que ha de compensar el desnivell natural del terreny. Aquesta dada solament és indicatiu de l'existència d'una construcció rellevant en aquest espai i certament això seria aplicable a una basílica, a un porticat monumental, que actués com a tancament occidental de la plaça o qualsevol altra edificació monumental.

Una altra dada és l'existència en aquesta zona de dues esglesioles, Santa Maria de les Puelles i Sant Genís, articulades com dos elements bessons al nord i sud del que llavors era conegut com la plaça del Mercadell. Aquests dos edificis tenien una tradició molt antiga i no és descartable, si bé avui per avui indemostrable, que fossin dos petits temples, dos *sacella* que flanquejaven la pròpia basílica.

Pel que fa a l'arqueologia malauradament l'excavació realitzada amb les millors condicions científiques, la desenvolupada a la plaça de la Catedral, és la que menys dades ha aportat per aquesta fase de la història de la ciutat, ja que a part d'una fossa i un mur descontextualitzat no va aportar majors dades. Tot i això, cal tenir present que molt probablement aquest espai se situava en època romana a l'interior de la plaça foral i que els edificis que la tancaven se situaven uns metres a ponent, sota les edificacions actuals.

En aquest sentit, l'excavació al pati de casa Pastors va aportar la única dada que podríem relacionar amb aquestes construccions, una bassa integrada en un paviment d'*opus signinum*, que en el seu moment no es va poder datar, però que sembla configurar un element decoratiu integrat en un espai obert. Aquesta font o bassa ornamental se situaria al nord de l'espai foral, entre aquest i la muralla nord de la ciutat.

Un altra element que podria adscriure's al període romà és la cisterna localitzada a principis

100 El pòrtic nord és esmentat a un document de l'any 1067 que fa referència a tot un seguit de cases situades a tocar la muralla de Sobreportes i que esmenta una porxada (*ipsa porticus*) (Canal *et al.*, 2003, 170; Nolla *et al.* 2008, 168). Les cases del document se situaven entre el porxo i la muralla, espai que en època antiga podria haver estat ocupat per una filada de *tabernae*. Pel que fa al porticat de la banda sud apareix citat en un document de 1278 (Canal *et al.*, 2003, 168)

101 Aquest exemple és espacialment significatiu ja que es tracta d'una fundació pompeiana, igual que en el cas de *Gerunda* (veure el capítol corresponent a la fundació de la ciutat al segon bloc del present estudi)

del segle XX a la zona oriental de la plaça de la Catedral. La manca de materials associats fa que resulti difícil saber si es tractava d'un element romà, tardoantic o altmedieval. De fet, la seva ubicació enmig de l'espai ocupat per la plaça ens fa pensar en una obra tardana associada a la construcció del palau del *comes*.

Ja hem argumentat les raons per les quals pensem que en aquesta zona es devia situar la basílica foral, però encara n'hi podríem afegir un altre, indirecte i per tant amb les limitacions que això implica: la tradició. Si la zona alta ha estat al llarg de tota la història de la ciutat l'espai on s'expressava la religiositat de la ciutat, la part baixa ha estat sempre el lloc triat per l'autoritat civil. En època tardoantiga, quan les dades disponibles són molt més fiables, l'espai és ocupat pel palau del *comes* (Nolla *et al.*, 2008, 174-183) i posteriorment per un dels castells urbans, el de Sobreportes. I fins fa poc encara s'hi situava en el mateix espai el Palau de Justícia.

7.3.3.-Les domus

Si per definir la forma i distribució de l'espai foral, un dels més estereotipats que es pot trobar en una ciutat d'època romana, hem de recórrer tot sovint a dades indirectes, ofertes per la documentació medieval i la perduració de determinades estructures, amb el que implica tot plegat d'exercici hipotètic, més complicat encara és intentar aproximar-se al coneixement de la resta de la trama urbana, especialment pel que fa als habitatges. La majoria de ciutats romanes disposaven d'una barreja de cases de pisos –*insulae*– cases individuals modestes i algunes grans i riques *domus*. Però el cert és que els indicis que ens ha aportat l'arqueologia sobre aquesta mena d'edificacions és, a dia d'avui, molt minsa i poc esclaridora. Es pot dir que solament dues excavacions, una d'elles realitzades l'any 1977 al subsòl del Museu d'Història i l'altra l'any 2009 al carrer Alemanys, han proporcionat traces d'estructures que es poden associar als habitatges d'època romana de la ciutat i, en cap dels dos casos, són suficients per establir conclusions estructurals o cronològiques.

Pel que fa a les excavacions realitzades al subsòl del Museu d'Història (Martín, 1977) les estructures recuperades solament ens dibuixen l'existència d'un espai obert (un carrer, o potser simplement el camí de ronda) que resseguia la muralla i davant del qual s'obria una edificació, de la qual solament se'n conservava part de la façana, constituïda per un llarg mur de bona factura, de pedres petites i amb una porta a la zona central. Aquesta edificació va ser esborrada a finals del segle I dC o poc més tard. Unes dècades després (a finals del segle II dC), es va elevar el nivell del carrer i es va construir una nova edificació ocupant el mateix espai que l'anterior. Com es pot veure, ben poca cosa, i cap que ens apropi a l'estructura interna de la casa ni a la seva evolució, més enllà de la destrucció i refacció de l'edifici, de lo qual tampoc en sabem les motivacions.

Fig.49. Estructures recuperades al Museu d'Història (foto MAC-Girona).

La segona excavació, realitzada al carrer d'Alemanys, molt a prop de la porta Rufina, a la banda meridional de la ciutat solament va posar al descobert part d'una gran cambra quadrangular, de murs de bona factura, de la qual solament en coneixem els límits nord, sud i oest i que anava pavimentada amb un sòl de morter (Fuertes *et al.*, 2010). el moment de construcció de l'estructura cal situar-la a mitjans del segle I dC i cap dada més se'n coneix ja que els nivells que la cobrien eren ja d'època medieval.

Molt escasses dades per poder fer-nos una idea de l'estructura interna de la ciutat o el nivell adquisitiu dels seus ocupants. De tota manera podríem també fer una aproximació a la inversa, atenent a les notícies de troballes accidentals realitzades a la Força Vella al llarg del temps, sobretot d'elements decoratius (mosaics, escultures, elements de pintura parietal...). I, un cop més, els resultats són negatius. Les troballes escultòriques realitzades a la ciutat es limiten a un petit conjunt de fragments localitzats majoritàriament a la zona de migdia del carrer de la Força, on hi havia una de les portes de la ciutat la majoria de les quals caldria relacionar-les amb una de les necròpolis situades a l'exterior del *pomerium*. L'excepció és la troballa d'un fragment d'escultura d'un togat¹⁰², que per les seves característiques probablement es devia situar a la zona del fòrum. Pitjor és el panorama si ens centrem en altres elements decoratius com els mosaics, ja que no se n'ha trobat cap, ni accidentalment¹⁰³ ni en excavacions arqueològiques.

Aquesta manca de dades comença a configurar-se per sí mateixa en una dada amb valor propi que, com analitzarem creiem que ha de fer-nos replantejar el paper i l'estructura de la pròpia ciutat.

7.4.-L'estructura de poder. Les magistratures

No coneixem quin era l'estatut jurídic de la ciutat en el moment de la seva fundació, al finals del primer terç del segle I aC. Tot sembla indicar que devia ser una *ciuitas* estipendiària, continuació de la de **Kerunta* (Burch *et al.*, 2010b, 180) ja que bona part dels seus habitants eren, precisament, indígenes provinents dels *oppida* ibèrics de l'entorn, abandonats després de la reestructuració territorial impulsada per Pompeu al finalitzar el conflicte sertorià.

Sigui com sigui, l'estatut de la ciutat probablement va canviar durant el principat d'August, moment en què devia ser elevada a la categoria de ciutat de dret llatí. Aquest nou estatut obria ja la porta a la integració plena de la ciutat que va dur-se a terme, com en tota *Hispania* en època flàvia.

Una de les principals fonts per apropar-se a aquest coneixement és l'epigrafia. Malauradament, com en tants altres aspectes, la ciutat de Girona ha estat enormement gasiva en la troballa de restes epigràfiques d'època romana i, a més, de les poques peces conegudes, dues es troben actualment perdudes. Això si, gairebé totes les troballes realitzades fan referència a la ciutat com entitat política i administrativa, entrant en l'àmbit del que podríem denominar epigrafia oficial i que, per tant, poca cosa ens diu sobre la seva població. Així, a l'interior de la ciutat s'han recuperat tres pedestals amb inscripcions, dos d'ells dedicats a la família imperial del moment i l'altre a un personatge de la ciutat que va completar el *cursus honorum*. A aquestes peces caldria afegir-hi un conjunt de tres mil·liaris, recuperats a prop del gual del

102 La peça es va trobar en una casa del carrer de la Força sense que s'especifiqui la seva ubicació exacte. El fet que presenti unes dimensions majors del natural la inscriu dins el grup de l'escultura oficial. En el darrer estudi publicat (Lamuà, 2012, 196-197) es data la peça entre els anys 50 i 70 dC.

103 Tot sovint els museus locals són plens de peces trobades o recollides a les ciutats, sense un context o un origen clar. De tota manera són mostra de com habitualment l'ocupació d'un espai deixa traces, més enllà de que s'hi hagin realitzat treballs arqueològics o no.

Fig.50. Mil·liari recuperat a la zona de Palau (IRCIII, 193).

Ter a Sarrià de Ter i a la zona de Palau, tots ells amb estereotipades fórmules imperials. Finalment, dues peces trobades a d'altres ciutats fan referència a personatges gironins. Una es va trobar a Empúries, on *Porcia Severa*, originària de *Gerunda* va pagar la reparació o reconstrucció d'una escultura. La darrera peça es va recuperar a *Tarraco* i fa referència a un *gerundensis* que va ostentar el flaminat provincial.

Començant per les inscripcions de caire imperial ambdues són dedicatòries de la ciutat *Res Publica Gerundensis*. La primera a Sabina Tranquillina (IRC III, núm.1)¹⁰⁴, muller de l'emperador Gordià III i que situa la inscripció entre els anys 241 (moment del casament) i 244 (any de la mort de l'emperador). Curiosament, la segona inscripció és una dedicatòria a Filip l'Àrab (IRCIII, núm.2)¹⁰⁵ successor i, aparentment, assassí de Gordià III. No deixa de sobtar que les dues úniques dedicatòries imperials recuperades a la ciutat se situïn en una època tant convulsa com el segle III dC i facin referència a dos emperadors que varen governar durant dos períodes de temps relativament curts¹⁰⁶ i de forma successiva. La peculiaritat de les inscripcions i el període en què es varen realitzar ens apropa a dues reflexions. Per una banda, la importància estratègica de la ciutat i la necessitat que tenia el poder imperial

d'assegurar-se la seva fidelitat i la de la ciutat de mostrar-la.

Al costat d'aquestes dues peces ens trobem els mil·liaris. Tot i fer referència als emperadors sota el mandat dels quals es varen erigir, el seu caire és diferent. En ells no s'expressa la lleialtat de la ciutat a l'emperador sinó que són els magistrats encarregats de realitzar les obres de millora a la via els que deixen testimoni d'aquesta activitat i del governant que les va impulsar. És per aquesta raó que un sol mil·liari presenta inscripcions de diferents èpoques que són un reflex de l'interès de l'imperi en mantenir i renovar la via. Pel que fa al mil·liari localitzat a Sarrià de Ter (IRC III, 194), molt a prop del qual per on la via travessava el riu Ter la seva inscripció fa referència a les obres endegades pel legat *Quintus Decius Valerianus*, governador de la Citerior entre els anys 235 i 238, durant el regnat de Maximí el Traci¹⁰⁷. A la inscripció, per altra banda, una fórmula estereotipada i repetida a altres mil·liaris de l'època es fa referència

104 Pedestal, actualment perdut. SABIN[IAE/ TRANQUILLINAE/ AUGUSTAE/ RES P(ublica) GERUND(ensium)

105 Pedestal descobert a l'església de Sant Martí Sacosta. M(arco)-IULIO/ PHILIPPO/ NOBILIS/ SIMO·CAE/SARI/R(es) P(ublica) GER(undensium)

106 Gordià III va governar entre els anys 238-244 i Filip l'Àrab entre el 244-249.

107 [IMP(erator) CAES(ar) C(aiús) IUL(ius) VERUS/ MAXIMINUS PIUS FEL(ix) AUG(ustus)/ GERMANIC(us)MAX(imus)DA]C(icus)MAX(imus)/[SARMAT(icus)MAX(imus)PONTI]F(ex)MAX(imus)/ [TREBUNIC(iae) POTESTATI]S V(quintae)/ [IMP(erator) VII(septimum) P(ater) P(atriciae) C(o)N(sulis) PROCO(n)S(ul)/ [ET C(aiús) IUL(ius) VERUS MAXI]MUS/ [NOB(ilissimus) CAES(ar) G]ERMANIC(us) MAX(imus)/ [DAC(icus) MAX(imus) SARMA]T(icus) MAX(imus)/ [PRINCEPS IUVENTUTIS FI]LIUS/ [D(omini) N(os)ri) IMP(erator) C(ai) IUL(ii) MA]XI/ [MINI P(ii) F(elicis) AUG(usti) VIAS ET PON]TES/ [TEMPORE VETUSTATIS CON]/ [LAPSOS RESTITUTERU]NT/ [CUR(ante) Q(uinto) DECIO LEG(ato) AUGG] PR(o)PR(aetore) C(larissimo V(iro)

Fig.51. Pedestal amb la dedicatòria a *Lucius Plotius Asprenas* (IRCIII, 3).

a la restauració de les vies i els ponts per part de l'emperador, referència que lligaria perfectament amb la seva proximitat al pont que travessava, precisament per Sarrià, el riu Ter.

Els altres dos mil·liaris es varen recuperar a la zona de Palau i ambdós presenten la peculiaritat de mostrar més d'una inscripció corresponents a moments diferents. El primer dels mil·liaris (IRC III,192) presenta tres inscripcions. La més antiga inscrita segurament en el moment d'erigir el mil·liari, és de Tiberi i es data als anys 32-33 dC¹⁰⁸. La segona és de principis del segle IV amb una dedicatòria a Constantí¹⁰⁹, mentre la darrera és dedicada a Licini el Jove¹¹⁰. Pel que fa a la segona pedra mil·liar (IRC III,193) presenta dues inscripcions. La primera, molt incompleta podria estar dedicada a Constantí II o Julià l'Apòstata¹¹¹ en tot cas a mitjan segle IV dC, mentre que la segona ho fou a l'emperador Teodosi¹¹². És cert que en tots els casos les expressions utilitzades responen a formularis estereotipats de lloança als governants i poca cosa més, però si que ens indiquen com la via mantenia la seva importància al llarg de tota la història de l'imperi i que, fins i tot, aquesta era més important en època baix imperial si atenem a la multiplicació i proximitat temporal de les inscripcions. Aquesta rellevància

del paper de la via té també el seu reflex en la pròpia ciutat i de fet les principals mostres de riquesa i vitalitat en la vida urbana de *Gerunda* la trobem en època baiximperial¹¹³.

De les altres inscripcions conegudes, dues ens aporten informació sobre l'estructura política de la ciutat i el *cursus honorum* dels seus magistrats que, en realitat, és idèntic al de la gran majoria de ciutats de l'imperi.

La primera és dedicada a *Lucius Plotius Asprenas*¹¹⁴ (IRC III, núm.3) i cal situar-la al segle II dC. Es tracta en realitat d'un pedestal dedicat per la seva dona, *Iulia Marcia*, segurament en

108 T(iberius) [CAES(ari) DIVI AUG(usti) FIL(ius)]/ [D]IVO [IULI NEP(os) AUGUSTUS]/ PO[NT(ifex) MAXIMUS IMP(erator) VIII]/ CO(n)S(ul) VI(gentium) [TRIBU]NIC[IA]/ [P]OTESTA[TE XXXIII]/ VIA AUGUSTA/ XLVIII.

109 La segona inscripció és d'època de Constantí, concretament de l'inici dels seus regnat, com succeeix en altres mil·liaris de la Narbonesa: D(omino) N(ostro) CONSTANTI/ MO BAETESSIMO (sic)/ CAESARI

110 [D(omino)] N(ostro)/ [VAL(erio) LICINIA]NO/ [LICI]NIO/ NOBILISSIMO/ CAES(ari)

111 [D(omino) N(ostro) FLAVIO C]LAUDIO/ [CONSTAN]T[I]NO/ [AUGUS]TO o bé [IMP(eratori) CAES(ari)]/ [FL(avio) C]LAUDIO/ [IUL]I[A]NO/ [PIO FEL(ici) INVIC]TO/ [AUG(usto)...]

112 D(omino) N(ostro) FL(avio)TH/ EODOSIO/ P(io) F(elici) AUGUS/ TO BONO/ R(ei) P(ublicae) NATO

113 A la refacció de les muralles podríem afegir elements com els sarcòfags paleocristians conservats actualment a la basílica de Sant Feliu, els indicis de la gran vil·la baiximperial de can Pau Birol o, fins i tot, les referències a la ciutat escrites per Prudenci.

114 L(ucio)· PLOTIO· L(ucio)· F(ilio)· GAL(eria) tribu/ ASPRENATI· 3)· AED(ili)· II(duum) VIRO· FLAMINI/ TRIBUNO· LEG(ionis)· iii (TERTIAE) /GALLICAE/ IULIA· C(ai)· F(ilia)· MARCIA/ MARITO· INDULGENTISSIMO

el moment de la seva mort¹¹⁵, destinada a recordar la figura de qui devia ser un personatge important de la ciutat. El fet que estiguem parlant d'un pedestal indica que es tractaria del basament d'una escultura i la seva més que probable ubicació al fòrum de la ciutat¹¹⁶. *Lucius Plotius* va desenvolupar la seva carrera política a *Gerunda* on va ser edil, duumvir i flamen, completant el *cursus honorum* habitual per un ciutadà i va iniciar una carrera eqüestre com a tribú de la tercera legió gal·la¹¹⁷.

Pel que fa a la segona (RIT,293), datada a la primera meitat del segle II dC, es tracta sens dubte d'una dedicatòria a un personatge, *Caius Marius Verus* important no solament a nivell local sinó a escala provincial, ja que després d'haver completat el *cursus honorum* a la seva localitat d'origen, va arribar a assolir el flaminat provincial, raó per la qual la inscripció que el recorda es va trobar a la ciutat de *Tarraco*, la capital de la *Hispania Citerior*¹¹⁸. Per assolir aquest càrrec era necessària una elevada riquesa i un bon nivell de contactes a nivell polític. era un càrrec anual, en el qual el flamen provincial presidia el *concilium provinciae* en honor de l'emperador divinitzat i els *ludi* que havia de pagar de la seva pròpia riquesa (*de sua pecunia*).

Curiosament, l'únic testimoni que tenim de les activitats evergètiques desplegades per personatges notables de la societat de *Gerunda* tampoc no es va trobar a Girona, sinó a la ciutat d'*Emporiae*. En aquesta inscripció, actualment perduda (IRC III ,37), *Porcia Severa*, filla de Marc i originària de *Gerunda*, pagà la reparació o reconstrucció d'una estàtua amb una aportació de sis lliures d'or i nou de plata¹¹⁹. Malauradament, ignorem de quina escultura es tracta i, per tant, si responia a una donació de caire religiós (una divinitat relacionada amb algun dels temples de la ciutat) o si tenia caràcter polític o honorífic (per exemple, algun familiar que tingués lligams amb la ciutat costanera). Sigui com sigui, es demostra així que els gironins no eren aliens a un costum tan arrelat en el món romà com era l'evergetisme, el qual, a través de la inversió dels privats en monuments, edificis o actes construïts o celebrats a la ciutat en favor dels seus conciutadans, constituïa un dels pilars del desenvolupament de les comunitats urbanes, encara que, com hem comentat, l'única mostra de què disposem correspongui a una inversió feta en una altra ciutat.

A tot aquest conjunt d'epígrafs caldria afegir-hi un petit fragment de placa (IRC III,4) recuperat a les excavacions de Casa Pastors (Nolla i Casas, 2009a, 56) de 12'4 cm per 5 cm. Les dimensions i l'escàs text conservat¹²⁰ impedeixen tota atribució (honorífica, funerària...), però l'escassetat d'epígrafs recuperats a la ciutat fa que no es pugui passar per alt.

115 Fabre, Mayer i Rodà no tenen clar si el monument fou erigit en el moment de la seva mort o per celebrar el seu tributat.

116 El pedestal va ser trobat a la capella de Santa Elena de la Catedral on era emprat com a base d'altar.

117 Legió acantonada, en aquella època, a Síria.

118 C(aio) MARIO C(ai)/ FIL(io) PAL(atina tribu) VERO/ GERUNDENS(i)/ OMNIB(us) HONOR(ibus)/ IN RE P(ublica) SUA FUBNCT(o)/ FLAMINI ^PROVINC(iae)/ HIAP(aniae) CITER(ioris)/ P(rovincia) H(ispania) C(iterior)

119 [...]PORCIA·M(arcia)·SEVERA/ GERUNDENSIS·REFECIT·A·VIA·IX.

120 [...] ET [...] M [...]

8. LES VIL·LES I EL SUBURBI

Els termes *suburbium*, *suburbanus* o *suburbana* apareixen a les fonts tot sovint aplicats a les grans residències de les elits, sobretot de la ciutat de Roma, ja siguin anomenades vil·les o *hortus*. Ja ha quedat clarament establert, en altres capítols d'aquest estudi, que la utilització de l'espai com a zona residencial és un dels elements caracteritzadors dels suburbis. Al costat dels barris d'habitatges modestos que tot sovint acaben configurant una continuïtat de la ciutat en si, es troben les grans residències de les elits locals que habitualment s'agrupen sota el terme de vil·les suburbanes. Però és aquest un terme que sovint s'ha utilitzat de forma ambigua i no solament per part de la historiografia moderna sinó també pels autors antics. En principi, aquesta terminologia hauria d'agrupar aquelles vil·les o grans habitatges situats a les proximitats de les ciutats, però ja des d'antic aquesta nomenclatura va servir per esmentar a un tipus específic de residència, amb alts nivells de comoditats i luxe, en les quals l'*otium* o els aspectes residencials predominaven per damunt dels productius, més enllà de la seva relació amb una ciutat propera.

Per evitar aquesta confusió terminològica alguns autors, com Goodman (2007,72) o Fernández Vega (1994,151) plantegen la distinció entre vil·la suburbana, aquella on predomina el luxe per damunt de la productivitat, de la periurbana, aquella específicament situada a la proximitat de la ciutat. La necessitat de fer aquesta mena de distincions ja ens mostra per si mateixa la dificultat de distingir el que seria una vil·la suburbana de qualsevol altra tipologia que es vulgui fer i l'arbitrarietat que tot sovint envolta aquesta mena de classificacions¹²¹.

A la definició de la vil·la suburbana, hi trobem tot un seguit de característiques en què la majoria d'autors coincideixen i algunes matisacions en què la diversitat d'opinions és major. El principal problema és que la majoria de característiques plantejades a l'hora de definir-la es troben també en altres vil·les que poden rebre diferents denominacions.

El primer element que caracteritza una vil·la suburbana és la distància envers el nucli urbà. Ja hem esmentat, en apartats anteriors, que una de les principals necessitats a les que havien de respondre aquestes vil·les era la de permetre un trasllat còmode del propietari cap a i des de la ciutat, de tal manera que la vil·la podia funcionar com a primera residència de persones que desenvolupaven gran part de la seva vida quotidiana, tant professional, com política o social, al centre urbà.

Però aquesta proximitat no és l'única característica d'aquesta mena de vil·les. Hi ha altres condicionants tant o més importants, el principal dels quals, sens dubte, és el de dependència. La vil·la suburbana existeix en funció de la seva interrelació directa amb la ciutat. Una de les seves funcions principals és la de servir d'habitatge, podent actuar, tot sovint, com a primera residència, i solament en segon terme, almenys conceptualment, com a espai d'explotació. Tal és el vincle de dependència que s'estableix que, per a Percival (Percival,1976), una vil·la

121 Així per exemple als conceptes de vil·la suburbana o d'*otium* hi podríem afegir altres denominacions com les de vil·la costanera o vil·la marítima que solament es diferenciaven per la seva ubicació topogràfica en relació al contacte directe o no amb el mar (Lafon,2001a, 112).

suburbana no és altra cosa que una *domus* ubicada en posició extraurbana¹²², fins al punt que des de la baixa república la vil·la se situa per damunt de la *domus* com a símbol de riquesa privada, on es barregen el poder i l'*otium* (Dubois, 2008,123-124).

Per aquesta raó, a la vil·la suburbana hi abunden els espais residencials o dedicats a l'*otium*. Així, Goodman (2007,77) cita les possibilitats de dedicar-se, a la vil·la, a activitats filosòfiques, al gaudi de la natura, desenvolupament d'activitats literàries (escriptura, lectura...), en definitiva, un *otium* intel·lectual i físic però ella mateixa explicita que aquesta mena d'activitats no eren exclusives de les vil·les suburbanes. En alguns casos, sobretot a l'entorn de la ciutat de Roma, s'ha considerat que les estructures d'habitatge hi predominen per damunt de les productives, que poden, fins i tot, estar-hi absents (Adams,2008,95). Aquesta relació entre espais productius i d'habitatge difícilment es pot exportar a l'entorn d'altres ciutats. Potser sigui així al voltant d'algunes grans ciutats o capitals provincials, però és una situació que no creiem que sigui generalitzable, sobretot a províncies, on sembla que, en molts casos, tot i l'existència de grans espais d'habitatge, rarament hi són absents les estructures, més o menys importants, vinculades a l'explotació. De fet, el propi Adams ja situa la presència d'espais industrials, més o menys importants, com una de les característiques definitòries de la vil·la suburbana (Adams,2008, 101-104).

Per tant, les diferències amb les altres vil·les es troben en els matisos, i el més important és, com ja hem comentat, la seva relació de dependència amb la ciutat.

Aquesta dependència té molt a veure amb les necessitats d'expressió de les elits ciutadanes, amb el seu desig d'autorepresentació, en definitiva, amb tot un seguit de percepcions psicològiques tant per part dels propietaris com dels seus conciutadans que poden tenir el seu reflex a les fonts però que no són tant fàcils de resseguir arqueològicament (Goodman,2007,77, Fernández Vega, 1994,151). És aquest rol social, el que distingiria la vil·la suburbana de les que, amb característiques externes similars, haurien de rebre una altra consideració o denominació.

La cerca d'espais privilegiats, sovint elevats, ben visibles, i d'arquitectures obertes, en les quals no solament el visitant sinó qualsevol que passi pels camins propers tenen per objectiu influir en l'opinió que aquests es formin de l'estatus del propietari. A més, en elles s'hi desenvolupa una vida social que va més enllà de l'*otium*, de la recepció d'amistats i veïns, i que inclou als clients o la realització de reunions de negocis o més vinculades al que podríem anomenar l'àmbit "professional" (ja sigui comercial o polític). Tot i que per alguns autors com Adams (2008,5) la vil·la suburbana no tenia perquè ser la primera residència, ja que el propietari podia disposar d'una *domus* urbana, el cert és que, en moltes ciutats, és més que possible que fos així, sobretot en aquelles en que l'espai urbà no permetia el desenvolupament de grans *domus*, com per exemple seria el cas de *Gerunda*.

De totes aquestes opinions s'extreu també que no totes les vil·les situades a la proximitat de les ciutats eren suburbanes si no mantenien aquesta relació de dependència amb la ciutat. La manca d'aquest rol social eliminaria de l'equació a totes aquelles vil·les essencialment productives. Amb aquestes es podrien crear un segon grup en el qual la seva qualificació de "suburbanitat" no s'establiria pel rol social sinó per la relació comercial establerta amb el nucli urbà. És a dir serien suburbanes si la seva producció es destinés a la ciutat i no a l'exportació, per exemple. En aquest sentit, formarien part del primer grup aquells establiments que produïrien articles específicament pensats pel mercat urbà, com aquelles més delicades o luxoses que pels agrònoms no serien rendibles sense la proximitat al mercat, com les flors. Altrament,

122 Adams (2008,3), no està d'acord amb aquesta afirmació, ja que hi ha diferències en la planta i en algunes de les activitats que s'hi desenvolupen.

les grans produccions vinícoles destinades a un mercat més ampli, per exemple, no entrarien dins aquesta categoria. Un cop més, és el vincle de dependència amb la ciutat el que marca les diferències.

Però és realment la vil·la suburbana una *domus* fora del casc urbà com diu Percival o Vitruvi que la denomina pseudourbana (Vitruvi,6,5,3)¹²³? En alguns casos podríem considerar que és així des del punt de vista conceptual, però no tant des del punt de vista arquitectònic. Començant pel tema conceptual, cal assenyalar que la vil·la presenta, tot sovint, un element que sol estar absent a la *domus*, i és la presència d'espais productius, més o menys extensos i importants. Certament, hi ha casos en que la vessant productiva podia estar completament absent, però per norma general, i, sobretot a províncies, no sol ser així. Adams estableix que a la vil·la suburbana els espais destinats a l'entreteniment poden arribar de promig al 45% de la superfície, mentre que a les rústiques se situa en el 10% (Adams,2008,102). Aquesta valoració es fa analitzant l'entorn de la ciutat de Roma, però en altres ciutats, sobretot provincials, possiblement s'obtidrien percentatges més elevats pel que fa a la vessant productiva. La valoració que es fa dels espais productius és variada, ja que en alguns casos podia tractar-se pràcticament d'un hobby, un entreteniment o una impostura, com en algunes vil·les de l'aristocràcia que pregonaven un fals retorn a la vida camperola¹²⁴, mentre que en altres ocasions es considerava que l'explotació de la terra era un valor afegit que augmentava el preu i el valor de la propietat (Goodman,2007,24). En alguns casos, fins i tot, aquesta vessant productiva podia no solament ser present sinó ser exhibida, per reforçar la impressió de poder econòmic i de riquesa del propietari.

Altres aspectes de la *domus*, sobretot aquells relacionats amb el rol social de l'edifici i de les activitats que s'hi desenvolupen sí són presents a la vil·la, especialment quan aquesta té la categoria de primera residència.

Ara bé, les solucions arquitectòniques emprades són diferents i, de fet, aquesta és una de les principals raons per cercar un espai extraurbà, més enllà, fins i tot, de conceptes com la possibilitat de descans o l'allunyament de les aglomeracions edilícies i humanes. La *domus* representa de forma general, una arquitectura tancada, aïllada dels carrers que l'envolten, i que mostra la seva riquesa cap a l'interior, solament a aquell que és convidat a penetrar al seu interior¹²⁵. Contràriament, la vil·la s'obre cap a l'exterior tant espacialment com arquitectònicament. Es cerquen espais privilegiats, habitualment elevats, i una integració amb el paisatge de l'entorn. L'arquitectura, més oberta, integrant interior-exterior, resulta visible en bona part no solament per qui entra a la casa sinó també per qui hi passa a prop. No es cerca solament espai, natura i tranquil·litat sinó que es pretén explotar al màxim les possibilitats autorepresentatives que aquests elements permeten. Fins i tot, en aquells casos en què l'arquitectura inicialment imita o ressegueix models urbans, com per exemple la utilització d'atris o falsos atris¹²⁶, aquestes s'integren amb altres espais com jardins, peristils, porticats... i presenten una concepció diferent.

En definitiva al nostre entendre una vil·la suburbana és aquella que se situa a una distància de la ciutat que permet al propietari traslladar-se d'un lloc a l'altra en el mateix dia; amb un alt ni-

123 "quod in urbe atris proxima ianuis solent esse, ruri ab pseudo urbanis statim perystilia"

124 Un retorn en el qual es disposava de totes les comoditats que una ciutat podia oferir, i en la qual el propietari ja no treballava directament la terra i sovint delegava en un *villicus* fins i tot les tasques de control del negoci.

125 Evidentment hi ha exemples del contrari, especialment en aquelles ciutats on l'espai i la topografia ho permeten i en les quals es poden crear grans jardins, però no és aquesta la norma general. Un exemple proper el trobem a les grans *domus* del sector oriental de la ciutat romana d'Empúries (Cortés,2009, 493-502)

126 Com per exemple a la vil·la del Pla de l'Horta o Torre Llauder (Mataró)

vell de dependència envers el nucli urbà, tot sovint actuant fins i tot com a primera residència, que dona gran rellevància als espais residencials (tot i que sense que això descarti l'existència d'espais industrials). Altres vil·les de caire eminentment productiu poden tenir llaços de dependència molt intensos amb la ciutat però caldria valorar-les més com espais industrials o productius que com a vil·les suburbanes. Per altra banda altres vil·les allunyades de la ciutat podien disposar de grans espais destinats a l'habitatge i l'*otium*. En aquests casos tot sovint se les denomina vil·les urbanes per les seves similituds arquitectòniques amb les grans *domus* o per la intenció que representen de traslladar les comoditats de la ciutat al camp, però no serien vil·les suburbanes per la manca dels llaços de dependència que aquestes tenen respecte a la ciutat.

8.1.-Les vil·les suburbanes de *Gerunda*

Analitzar les estructures d'un edifici domèstic hauria de servir essencialment per poder entendre el *modus vivendi* dels seus habitants, les activitats que aquests hi desenvolupaven, tant de caire familiar com social, i els canvis que el pas del temps anava provocant. En el cas de les vil·les als aspectes purament domèstics caldria afegir-ne d'altres de caire econòmic rela-

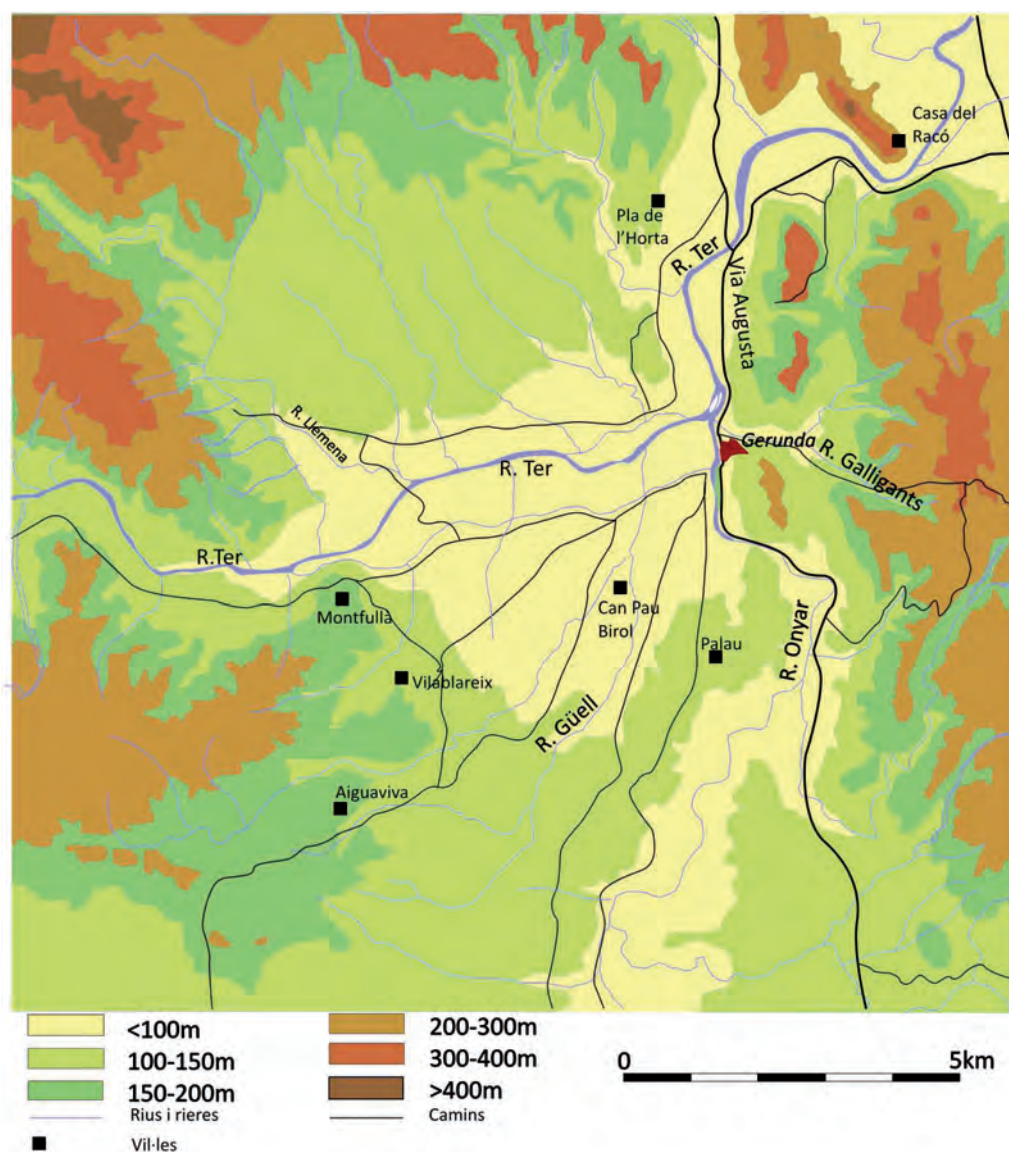

Fig.52. Planta de la plana de Girona amb indicació de les vil·les suburbanes conegudes.

cionats amb la producció del *fundus* o els sistemes de treball. A les vil·les d'*otium*, serien els aspectes del lleure i com aquests s'expressaven espacialment i arquitectònicament els que l'arqueologia ens pot mostrar de forma més clara. I en el cas de les vil·les suburbanes? Una mica de tot, ja que en elles es barrejaven aspectes relacionats amb la vida domèstica i social que s'expressa a les *domus* urbanes, amb d'altres més clarament orientats a l'*otium* i, tot sovint, no hi eren absents els aspectes productius.

En el cas de l'entorn de *Gerunda*, les vil·les conegudes a dia d'avui, són sis. De dues d'aquestes, solament en podem intuir la seva existència per la presència de monuments funeraris que d'una forma o una altra han d'estar relacionats amb un assentament domèstic (Palau i Aiguaviva), d'una tercera en tenim indicis espectaculars, en forma de tres mosaics figurats, i alguns vestigis a través de la troballa de materials i elements dispersos, però ni tant sols podem reproduir-ne una planta mínimament fiable de la disposició de les estances que aquests pavimentaven (can Pau Birol).

Les altres tres vil·les han estat objecte de diferents campanyes d'excavació però amb resultats molt desiguals, de tal forma que és la vil·la del Pla de l'Horta l'única que ens permet reconstruir de forma fiable una evolució arquitectònica coherent, com a mínim, de part de l'edificació. Tant Montfullà com Vilablareix, ofereixen un panorama molt més limitat, especialment la vil·la de Sant Menna de Vilablareix, on solament els banys es conservaven en bon estat.

Intentar determinar les activitats domèstiques i socials que es desenvolupaven a les vil·les suburbanes a partir de tant exigü catàleg de jaciments resulta complicat i, val a dir-ho, agosarat. Però no és aquest l'únic problema. En trobem d'altres no vinculats directament amb el cas gironí sinó aplicable a moltes d'aquestes estructures, especialment en àmbit provincial i, possiblement, present de forma més acusada en vil·les situades a l'entorn de ciutats menors. Distingir en aquestes estructures diferències respecte a les vil·les no específicament lligades a l'entorn urbà, és difícil i, fins i tot, una mica absurd. Les diferències existien. Una vil·la situada a les proximitats de la ciutat, emprada com a primera, i, potser, única residència, habitada per les famílies més benestants de la població, les que també dominaven la vida política i econòmica, havia de tenir un ritme de vida diferent al d'una vil·la rural de caire eminentment productiu o d'una altra dedicada essencialment a l'*otium*. El problema és veure si aquestes diferències, que havien de ser apreciables en el dia a dia de la casa, en els seus ritmes i en els rituals que s'hi desenvolupaven, tenia un reflex arquitectònic, espacial o material que permeti ser rastrejat arqueològicament, i això resulta més complicat.

Val a dir que l'estudi es centrarà essencialment en la *pars urbana* ja que en cap de les vil·les que ens ocupen s'ha excavat la *pars rustica* i per tant qualsevol intent d'anàlisi es basaria en generalitats i extrapolacions a partir de les poquíssimes dades disponibles.

8.2.-LA VIL·LA DEL PLA DE L'HORTA

La vil·la romana del Pla de l'Horta es troba ubicada a uns quatre quilòmetres al nord de la ciutat de Girona, dins de l'actual municipi de Sarrià de Ter.

Arrecerada contra la vessant oriental del turó de Montagut i encarada cap a la petita plana que s'obre a ponent, la vil·la senyoreja un terreny amb un suau pendent que s'estén fins al gual per on un dels ramals de la Via Augusta travessava el riu Ter. De fet, el vell pont romà que permetia travessar el riu va ser destruït durant la Guerra Civil i va ser substituït per l'actual pont de l'Aigua, ubicat al mateix indret. D'aquesta zona prové un dels tres mil·liaris recuperats a l'entorn de la ciutat de *Gerunda* (IRCIII,194)

Més proper que el riu Ter és el torrent de Sarrià, situat al sud-oest de la vil·la, a l'altra banda del turó. Aquest curs d'aigua era, com veurem, la principal font d'aprovisionament d'aigua de la vil·la, a través d'un aqüeducte subterrani.

La vil·la va ser descoberta de forma absolutament accidental a principis de l'any 1970, durant la construcció d'uns blocs de pisos pel Patronat Santa Creu de la Selva. En fer unes fonamentacions de formigó per edificar un nou edifici es varen posar al descobert tot un seguit de paviments de mosaic. Les obres es varen aturar i el STIA de la Diputació de Girona hi va iniciar tot un seguit d'actuacions arqueològiques sota la direcció de Miquel Oliva.

Els treballs inicials es varen centrar en la recuperació i extracció dels diversos mosaics localitzats. Aquests eren quatre¹²⁷, dos pertanyents a sales d'aparat mentre que els altres dos pavimentaven sengles ambulacres, un dels quals no es va descobrir completament¹²⁸.

La importància de les restes va portar a impulsar una campanya d'excavacions que es va perllongar de forma intermitent fins al mes de març de 1972. En aquells treballs es varen excavar de forma parcial o completa una desena d'espais o àmbits. L'excavació es va desenvolupar de forma accelerada i emprant una documentació estratigràfica molt senzilla, o pràcticament inexistent¹²⁹. Excepte en dues estances, els àmbits 1 i 2¹³⁰, on tot aprofitant l'extracció dels mosaics es va excavar per sota, en la gran majoria d'espais explorats l'excavació solament va aprofundir fins al nivell de les pavimentacions.

Un cop acabades aquestes tasques, el sector es va reomplir i terraplenar. Per farcir l'espai es varen emprar tota mena de materials, des de runa industrial, fins a grans blocs de pedra procedents de les voladures de l'obra de l'autopista, que passa arran del jaciment, en aquells moments en fase de construcció. L'antiga topografia, amb un fort pendent oest-est, va ser modificada i es va crear un espai planer que ha estat emprat tots aquests anys com a camp esportiu, jardí d'infància i aparcament.

D'aquells treballs arqueològics en queda un breu article de Miquel Oliva (1970) i, sobretot, un diari d'excavacions escrit per la tècnica que va dirigir els treballs sobre el terreny (Mercè Farré) i un extens conjunt de fotografies. El problema és que el diari d'excavacions es va començar a redactar quan els mosaics ja s'havien extret i les excavacions d'alguns espais ja eren pràcticament finalitzades, el que provoca algunes llacunes d'informació que, de forma

127 Els mosaics extrets es varen guardar en els magatzems, en aquells moments de la Diputació de Girona i actualment del Servei d'Atenció als Museus de la Generalitat de Catalunya.

128 L'excavació d'aquest espai es va completar al llarg de l'actual projecte de recerca endegat al jaciment l'any 2008.

129 De forma general els estrats se separaven solament al moment d'arribar a alguna pavimentació.

130 En aquells moments les cambres es varen identificar amb lletres A,B...però en els darrers treballs s'han numerat, sistema de referència que emprarem en tota la descripció.

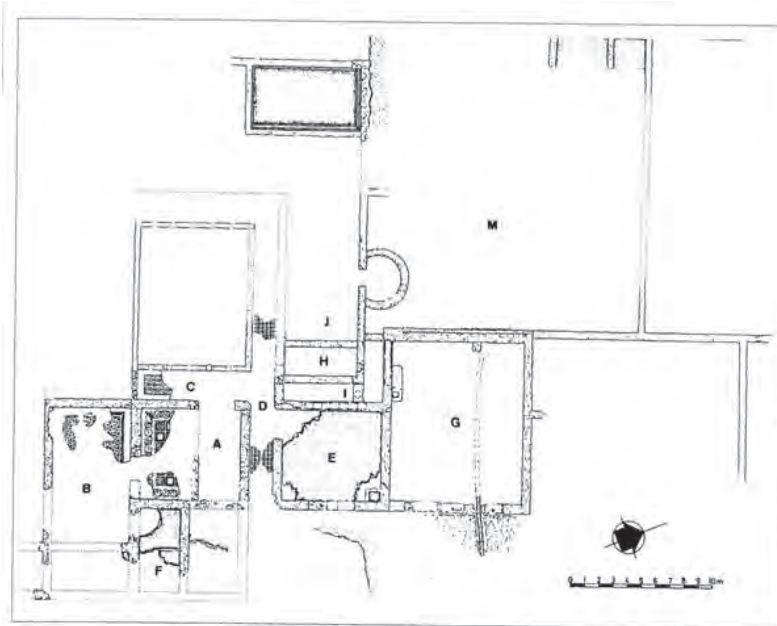

Fig.53. Planta de les restes de la vil·la localitzades a les excavacions de 1970-1972, redibuxades (Palahí i Vivó, 1994).

parcial, es completa gràcies a la col·lecció fotogràfica.

Aquests diaris ens aporten informació referent a les excavacions realitzades a l'edifici residencial, però també sobre troballes realitzades a l'entorn, algunes d'elles de forma accidental.

Així, ja durant la campanya del primer any i, sobretot, abans de cloure les excavacions, es varen realitzar tot un seguit de rases i sondeigs en direcció nord que varen permetre copsar les dimensions i importància de la vil·la, amb la troballa de diversos murs i paviments, sobretot d'*opus signinum*, que foren interpretats com a dipòsits i estructures pertanyents a la *pars rustica* de l'establiment.

Per altra banda, a una vintena de metres del nucli excavat, en direcció est, i durant unes obres de canalització relacionades amb la urbanització del sector, es varen descobrir tot un seguit de murs (escapçats per la rasa), alguns d'ells d'*opus testaceum*, associats a un paviment d'*opus signinum*, i, per sota, una petita necròpolis d'incineració d'època ibèrica (Martín, 1994).

Altres troballes s'han realitzat a l'indret en anys posteriors. Així, durant el control arqueològic de les obres de construcció del barri que actualment envolta el nucli original del Pla de l'Horta es va localitzar una tomba de *tegulae*, aparentment aïllada, situada a uns cent metres al sud-est del nucli excavat (Palahí, 1998b; Palahí, 2005). Anys després, durant la urbanització del barri situat al nord es va localitzar i excavar una interessant necròpolis d'època romana i visigoda (Llinàs *et al.*, 2008, veure *infra* el capítol dedicat al món funerari).

No són, aquests, els únics enterraments localitzats a la vil·la o el seu entorn. També es varen recuperar algunes tombes en uns treballs paral·lels a les excavacions dels anys setanta. La construcció de l'autopista va permetre identificar algunes tombes situades al pendent del turó sobre el que s'assenta la carretera i que, tipològicament, es podrien situar en època tardoantiga o altmedieval¹³¹. Finalment, ja hem fet referència a la tomba localitzada durant el seguiment arqueològic de les obres d'urbanització de l'entorn, a la que cal afegir-ne una altra, també de *tegulae*, situada a la zona residencial (veure el capítol dedicat al món funerari)

131 Es tracta d'un petit conjunt d'inhumacions cobertes amb lloses localitzades al marge del turó que se situaria immediatament a ponent de la vil·la.

Directament relacionada amb la vil·la, cal esmentar l'existència d'un aqüeducte subterrani que l'abastia amb aigua provinent de l'anomenada font de can Nadal i la seva riera, situades uns cinc cents metres al sud-oest (Palahí i Vivó, 1995b). Aquesta estructura, de secció quadrangular, presentava uns paraments bastits en *opus caementicium*, amb un ús massiu dels grans rierencs i anava cobert amb lloses de pedra. Amb una amplada d'un metre, l'aqüeducte superava el metre i mig d'alçada. En alguns punts determinades lloses de la coberta es podien extreure per ajudar a la neteja. Una funció similar acomplien uns blocs situats a l'interior de la canalització i que sobresortint del paviment ajudaven a retenir la brutícia depurant i netejant l'aigua. Aquesta canalització es conserva en alguns trams, si bé enterrada, mentre que en altres ha estat seccionada per l'obertura de camins i la construcció d'edificacions.

L'any 2008, el Laboratori de Prehistòria i Arqueologia de la Universitat de Girona va iniciar un projecte d'investigació a la vil·la¹³² que té com a objectius el seu estudi integral i la patrimonialització de les restes conservades. Al llarg de les diferents campanyes realitzades fins avui, s'han reexcavat tots els espais que s'havien posat al descobert als anys 1970-72 i s'ha ampliat de forma important la superfície explorada. Actualment la superfície excavada de la vil·la supera els 1000 m², però els indicis recuperats, sobretot durant els treballs de 1970-1972, indiquen que aquesta podria superar els 8-9000 m² sense que sigui possible precisar, avui per avui, quina part correspondria al complex residencial i quina a espais de caire industrial i productiu.

8.2.1.-Descripció general de l'edifici

La part coneguda de la vil·la del Pla de l'Horta correspon essencialment a una edificació compacta, estructurada al voltant d'un pati, tot i que, com veurem, aquesta imatge és parcialment falsa, fruit de la visió d'un moment concret de la història de l'assentament.

L'edificació se situava a la part baixa de la vessant occidental d'un petit turó, amb un important desnivell oest-est. Aquest desnivell té el seu reflex en la conservació de les diferents estructures, en molt millor estat a la banda occidental que a l'extrem de llevant. Però també devia tenir la seva importància en època antiga, ja que, com veurem, en un determinat moment l'edifici va presentar una estructuració parcialment terrassada.

L'edifici s'estructura al llarg de gran part de la seva història al voltant d'un pati, un fals peristil, ja que en cap moment va arribar a disposar de porticats a tot el voltant. A tramuntana i llevant d'aquest pati, es disposaren tot un seguit d'estances, generalment grans, amb paviments de qualitat, configurant un conjunt de sales d'aparat i una zona d'esbarjo. Altrament, el pati apareix tancat per sengles murs cecs a l'oest i sud i, més enllà d'aquests límits, semblen situar-se espais secundaris o de servei. Com veurem, no era aquesta la forma original de l'edifici, estructurat inicialment al voltant d'un atri, situat al nord del pati que acabem d'esmentar. L'evolució de l'edifici va comportar un creixement i un desplaçament del centre de gravetat del sector residencial cap a migdia i la conversió del vell atri i els espais annexos en una zona industrial.

Pel que fa als materials emprats per bastir l'edifici, aquests són un dels principals elements disponibles, ara per ara, per establir les seves diverses fases¹³³, ja que van variant al llarg del temps. En aquells espais on no quedava estratigrafia o aquesta no ha proporcionat els materials suficients per establir datacions fiables, les tipologies constructives esdevenen un

132 El programa de treballs s'emmarca dins el projecte ministerial "Del *oppidum* a la *ciuitas*. Anàlisi de un proceso histórico en el nordeste peninsular" i es realitza en col·laboració amb la Diputació de Girona i l'Ajuntament de Sarrià de Ter.

133 Cal recordar que molts espais ja havien estat excavats als anys setanta o no s'ha pogut excavar per sota dels paviments, raó per la qual moltes de les datacions s'han d'establir a través de l'anàlisi de les diferents estructures conservades.

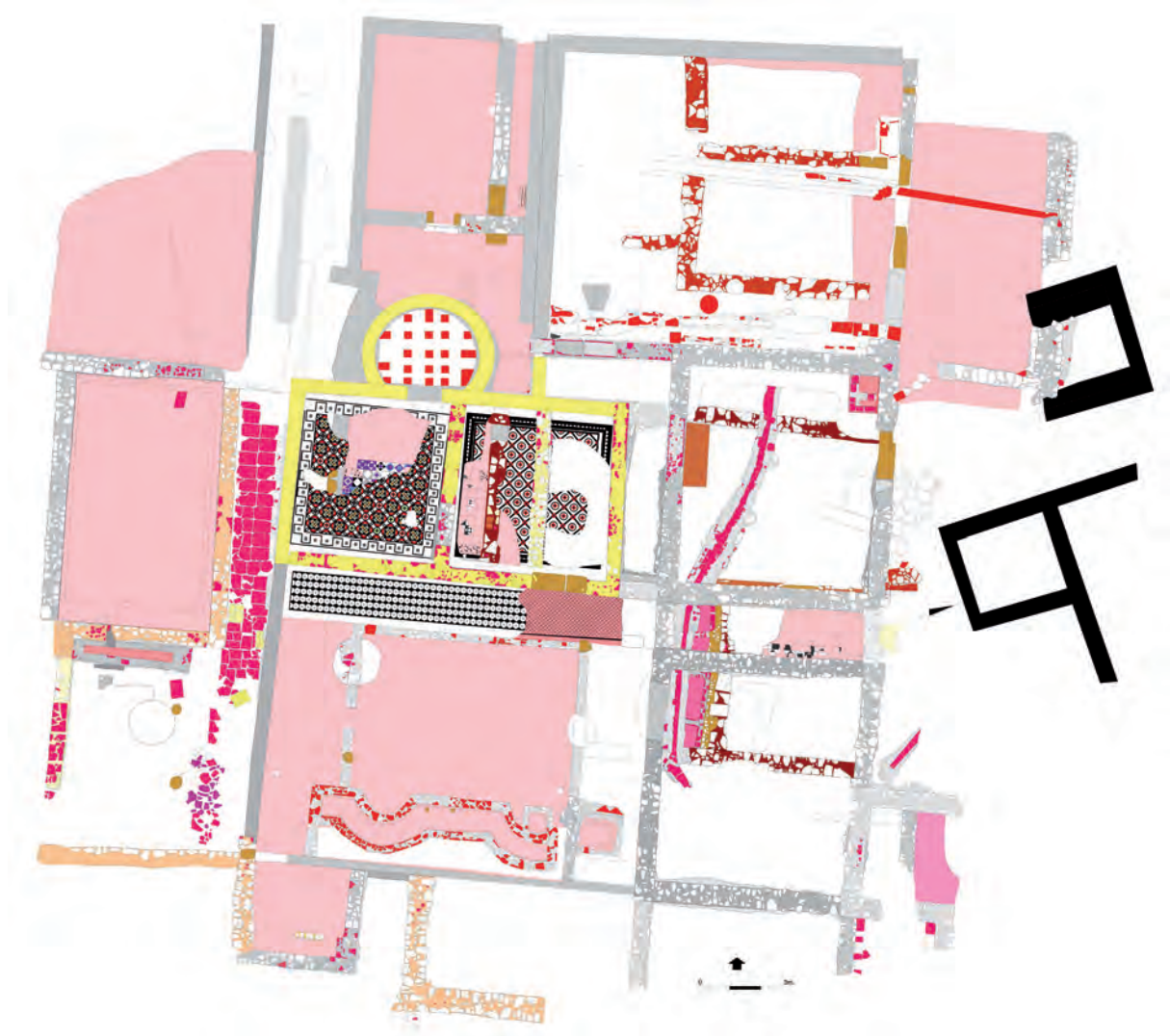

Fig.54. Planta general de les excavacions (2012).

element important per definir els diferents moments.

L'edifici original està construït amb sòcols de pedres lligades amb fang, amb un arrebossat exterior, de senzill color blanc. Els paviments localitzats fins ara són de terra piconada.

En època augustal, el material canvia radicalment i la majoria de murs són bastits en *opus caementicium* mentre que els paviments són sempre sòlids, construïts, generalment d'*opus signinum*, i en alguns casos arriben a un alt nivell de riquesa al crear decoracions geomètriques amb l'ajuda de tesselles o *opus sectile*. També, a partir d'aquest moment, els murs es començaran a decorar amb pintura al fresc, dels quals en queden traces in situ als que cal afegir els fragments recuperats, aquí i allà, en l'estratigrafia¹³⁴.

Després d'algunes remodelacions parcials realitzades al llarg del segle I dC, la següent gran reforma cal situar-la, ja, ben entrat el segle II dC, quan tot un seguit de cambres es reformen

134 Cal assenyalar que alguns dels murs, especialment dels àmbits 5,8-10 i 15, conserven restes d'aquest cobriment pintat, generalment de color grisós. Aquesta capa sembla cobrir-ne una d'anterior, que s'ha pogut apreciar de forma parcial, i que sembla dibuixar uns sòcols negres i uns panells vermells. No s'han netejat tot esperant de fer-ho de forma integrada en el moment de l'adequació de les restes, ja que la capa superior protegeix, ara per ara, les pintures més antigues.

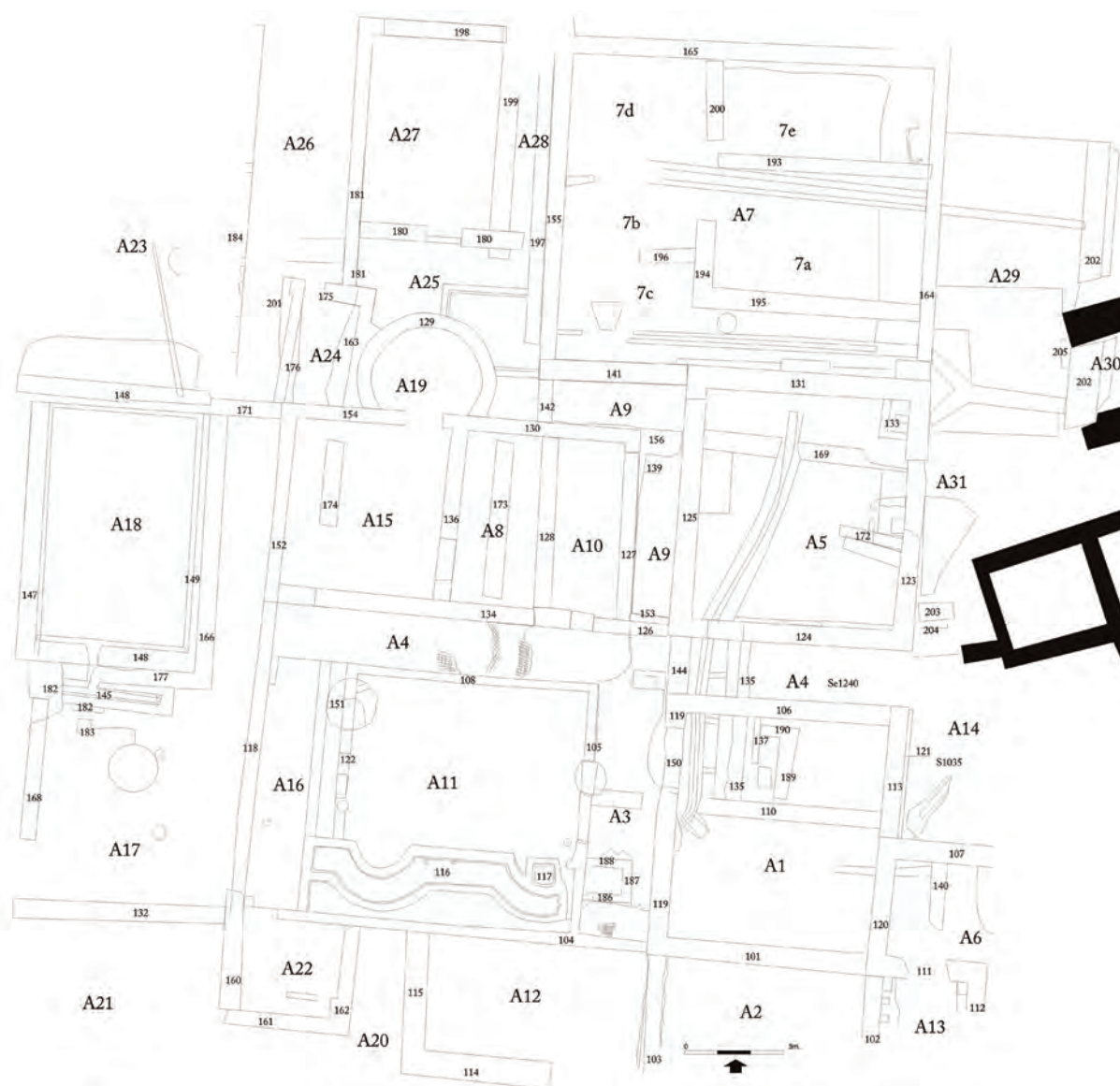

Fig.55. Planta general de la vil·la amb indicació dels àmbits i estructures citats al text.

emprant, com a material, l'*opus testaceum* i molts dels espais es repavimenten amb *opus tessellatum*, generalment policroms.

Les remodelacions baiximperials, almenys en el sector excavat, com veurem, se centren sobretot en remodelacions i reparacions de petit abast, sense grans reformes globals a les principals sales. Les principals reformes d'aquest moment se situen a la zona de ponent, afectant sobretot a la xarxa hidràulica que abastia la vil·la.

8.2.3.-Els àmbits

Àmbit 1:

Situat a la façana oriental de l'edifici excavat, forma part del conjunt de sales d'aparat disposades a l'entorn del pati. Es tracta d'un dels espais d'evolució més complexa, ja que el seu aspecte final és fruit de diferents reformes. Originalment, la cambra formava una unitat amb part del passadís que se situa a tramuntana (àmbit 4) i era més curta per migdia.

La cambra, pavimentada amb un *opus tessellatum*, va ser descoberta l'any 1970. Aprofitant l'extracció del paviment, va ser una de les dues úniques estances on els treballs arqueològics d'aquell moment varen aprofundir per sota del sòl, realitzant-se tot un seguit de sondeigs, que finalment solament varen deixar sense excavar els angles nord-oest i sud-est.

Es tracta d'una cambra quadrangular, de 6'90 m (oest-est) per 6'20 m (nord-sud), amb una porta a la banda nord del mur oest que la posava en contacte amb l'ambulacre A3. Una segona porta s'obria a la banda est comunicant-la amb l'A6, en el llinard de la qual es conservaven encara traces de la catifa de mosaic existent a l'indret i que va ser extret l'any 1970.

Fig.56. Banda nord de l'àmbit 1.

L'estat de conservació d'alguns murs, arranats a nivell del paviment, fa que no es pugui descartar l'existència d'altres obertures, especialment a migdia, que la comunicassin amb l'A2.

Tots els murs que delimiten la cambra en la seva fase final, són construïts en *opus caementicium*. Com hem comentat, l'evolució de la cambra és complexa i això es reflexa en

els murs perimetrals. Així, el mur que tanca per llevant la cambra, correspon a diverses fases. La meitat nord del parament (M-113) s'assenta al damunt d'un altre de pedres lligades amb fang (M-121) que forma part de l'edificació d'època republicana. Aquest parament i el que el cobreix, s'estenen per migdia fins a l'alçada del mur M-110, un mur est-oest, de pedres lligades amb fang que tancava per migdia la cambra en època republicana i, com veurem també, en època augustal. Contràriament, la meitat sud d'aquest sector de ponent està ocupat per un mur d'*opus caementicium*, clarament afegit als murs M-121 i 113, preexistents, i del qual solament es conserva la fonamentació. Per construir-la (M-206), sembla que es podria haver malmès una altra estructura d'època republicana de la qual a l'excavació de l'àmbit veí (A6) es varen recuperar alguns blocs enderrocats. Posteriorment, es va construir un nou mur (M-120) quan es va bastir l'àmbit 6¹³⁵.

També a la banda contrària s'aprecien diverses reformes en el mur. Així el mur M-119, que delimita la cambra en la seva fase final és solidari amb el mur nord (M-106) i el de migdia (M-101). Aquest mur en cobreix un d'anterior, M-150, que es prolonga en direcció nord dins l'àmbit 4 i que tancava la cambra per ponent durant les primeres fases d'existència de l'edifici altimperial. Però aquest parament també havia patit una remodelació, primer quan va ser

135 De fet aquest nou parament (M-120) és solidari amb els murs M-107 i 111, que tanquen per nord i migdia l'àmbit 6.

ampliat cap a migdia. Quan es va construir el mur M-119, es va refer part de la fonamentació obliterant una canalització que la travessava, provinent de la zona del pati.

Com ja hem comentat, la cambra va ser excavada l'any 1970. Als diaris d'excavació no hi ha cap referència a l'estratigrafia o possibles troballes realitzades per damunt del nivell de circulació. Posteriorment a l'extracció del mosaic es varen realitzar diversos sondeigs que es varen anar ampliant i varen acabar per cobrir gairebé tota la superfície de l'estança, excepció feta dels angles nord-oest i sud-est, on es va deixar com a testimoni sengles grans fragments d'*opus signinum in situ*, i que, com veurem, corresponen a una pavimentació de l'espai, anterior al sòl de mosaic.

En els sondeigs s'esmenta la troballa d'aquest paviment d'*opus signinum* (situat uns 17 cm per sota del mosaic) que va ser extret. Per sota, en un dels sondeigs (cala 3), varen trobar una capa de còdols (17 cm sota el *signinum*) i, per sota, una capa de terres negres i cendres, excepte a la banda sud on les terres es tornen més clares.

En un altra dels sondeigs es recuperaren alguns ossos d'algun gran animal (bou, cavall o ase) i diverses eines de ferro (3 podalls vinaris i una paleta).

Però sens dubte, el més interessant va ser la troballa, al centre de la cambra, d'un mur que la travessava completament d'est a oest. Aquest mur, d'època republicana, va ser mal descrit als diaris i ha creat certa confusió ja que alguns autors han pensat que estava fet de pedra i morter (Járrega,2000). L'estructura va ser redescoberta l'any 2008 (M-110) i es va poder

Fig.57. Mur d'època republicana (M-110)

comprovar que es tracta d'un mur de pedres ben treballades, lligades amb fang, i amb un arrebossat de morter de calç a les dues cares.

L'any 2008 es va redescobrir l'estança, comprovant l'existència de l'esmentat mur i el fet que part del paviment de *signinum* s'havia deixat *in situ* als dos angles de l'estança suara esmentats. La presència dels dos fragments d'*opus signinum* ofería la possibilitat d'excavar dos sectors de l'estança i recuperar una estratigrafia intacta.

A la banda sud-est de l'estança, es va poder comprovar com el paviment de *signinum* se situava immediatament per sota de la preparació de l'*opus tessellatum* de la qual se'n conservava una petita mostra.

Atenent al fet que un dibuix del diari de 1971 situava un segon mur perpendicular al parament M-110 i de característiques similars, es va decidir practicar una trinxera nord-sud entre aquest mur i el límit nord de l'estança. Val a dir que segons el dibuix dels diaris d'excavació, aquest mur se situaria a la banda contrària, però deu ser un error d'orientació ja que, en direcció nord, no s'havia excavat als anys 70 (encara s'hi conservava el paviment) i cap a migdia, el rebaix mecànic va mostrar que si bé el mur presentava reparacions i modificacions, com veurem, no hi havia cap traça d'un mur de pedra i fang.

La trinxera realitzada va servir per comprovar que la banda nord-est era un dels sectors ja excavats (amb abundant runa i escombraries) i que, efectivament, el mur M-110 girava cap al nord (M-121) on va ser aprofitat com a fonament del mur d'*opus caementicium* M-113.

L'any 2009, un primer sondeig es va realitzar sota el fragment de paviment de *signinum* de la banda sud-est (UE 1142). Per sota del paviment, es varen recuperar tot un seguit d'estrats datables en època baixrepublicana cobrint una canalització, directament retallada en el terreny natural i emmarcada per petits rierencs, que es perllonga cap a l'est, dins l'A6.

Més complexos varen ser els resultats del sondeig realitzat a la banda nord-oest. El primer que es va comprovar, en treure el paviment UE 1022, era que el mur M-150 presentava un arrebossat vermell que es conservava per sota de la cota del paviment, mostrant que aquest mur funcionava amb una pavimentació anterior, no conservada. Per sota del paviment, es varen identificar dues estructures sobreposades. La més moderna era una canalització (UE 1061) orientada de sud a nord que se situava paral·lela al mur M-150. Construïda amb parets de morter i una canal central feta amb fragments de *tegulae*, es perllonga en direcció nord dins els A4 i 5 essent obliterada per la construcció del mur M-106. A la banda sud es va comprovar que la canalització girava cap a l'oest. El mur M-150 havia estat remodelat a la zona central i de migdia de l'estança, bastint un nou mur (M-119) que va eliminar part de la canalització. Aquesta va ser remodelada afegint un nou tram en direcció sud-est, construïda amb parets de morter i fragments de *tegulae*. Aquest nou ramal de la canalització es conservava en molt mal estat i en un tram de menys d'un metre ja que la resta de la cambra havia estat excavada els anys setanta sense que hi hagi cap referència als diaris de l'època de la seva troballa.

Per sota de la canal es va identificar una estructura de difícil interpretació. Es tracta d'un element quadrangular limitat per llevant per un petit mur de fragments de *tegula* lligats amb morter (no coneixem el límit oest, cobert per la canal, tot i que creiem que anava recolzada contra el mur M-150), subdividida transversalment per murets construïts emprant el mateix sistema, de poca alçada, i amb un paviment fet amb *tegulae* disposades invertides. Aquesta estructura es perllonga dins l'A4, demostrant que ambdós espais n'havien constituït un de sol. Per migdia, sembla haver estat construïda recolzada contra el mur M-110, mentre que per llevant se li entrega un paviment de còdols conservat en un tram de poc més d'un metre i cobert per un mur nord sud (M-135) de pedres lligades amb fang que també es perllonga dins l'A4.

A llevant d'aquesta estructura i a una cota inferior, se'n varen trobar algunes pertanyents a la fase republicana de l'edificació. Es tracta de dos murs paral·lels, orientats nord-sud (M-189 i M-137) de pedres irregulars lligades amb fang, que, per migdia, recolzen contra el mur M-110 i que pel nord lliguen amb un mur est-oest de característiques similars, molt malmès (M-190).

-Àmbit 2

A migdia de l'àmbit 1, se'n situa un altre de característiques similars. Aquest espai se situa al límit meridional de l'excavació, tant dels anys setanta com dels treballs actuals i desconeixem si constituïa el límit de l'edifici, ja que se situa al límit de la finca i no resulta possible, avui per avui, excavar més enllà. Aquesta estança no tenia connexió directa amb el pati, de fet, quedava més enllà dels seus límits.

Es tracta d'una cambra quadrangular, de 6'20 m (oest-est) per 6m (nord-sud), que anava pavimentada amb un sol d'*opus tessellatum* (PH2), que va ser extret l'any 1970. Constructivament, és complexa ja que el límit nord (M-101) és anterior al mur de ponent (M-103), que se li recolza. Per contra, aquest mateix límit nord es recolza contra el tancament de llevant (M-102). Aquest mur és el més curiós de l'estança, ja que presenta la cara de ponent arrebossada i perfectament lliscada, a una cota on tots els altres murs de la cambra presenten com a fonamentacions de perfil molt irregular. A més, aquest parament s'associa a un d'*opus signinum*, situat a una cota aproximadament un metre per sota del nivell de circulació dels àmbits de l'entorn. Aquest es conservava *in situ* en una faixa de poc més de 10 cm a tot el llarg del mur M-102, en el que es recolzava. Aquest fet i la peculiar estructura del mur, molt lliscat, planteja dues possibilitats. Una seria que en les primeres fases de l'edifici, segurament a principis

Fig.58. Banda sud oest de l'àmbit 1 i restes de l'àmbit 2.

del segle I dC, aquesta estructura funcionés com a dipòsit o cisterna. Val a dir que la proximitat de l'A13, situat immediatament a llevant, una petita cambra amb hipocaust, podria fer pensar també en una banyera relacionada amb uns petits banys (?) que quedarien, en gran part, fora de la zona excavada. Qualsevol de les dues hipòtesis és difícil de corroborar ja que cap altra estructura s'ha localitzat a l'A2 que es pugui relacionar amb aquesta.

Si s'analitza en detall el parament del mur nord s'aprecia un cert canvi en la seva fonamentació (menys irregular), a l'extrem de llevant, raó per la qual és possible que aquest sector fos remodelat en algun moment indeterminat que explicaria el canvi de parament i les relacions estructurals del sector. El més probable és que el mur occidental fos seccionat en construir-se l'A1 i que el mur M-101, que separa ambdós espais, en realitat el folri i cobreixi parcialment.

L'estança va ser completament excavada l'any 1971. El diari d'excavacions s'inicien quan bona part de l'estança ja era excavada. Inicialment es va dividir en dos però finalment es va acabar excavant tota la seva superfície. Entre els materials recuperats per sota del paviment de mosaic (i en aquest cas no hi ha cap referència a l'existència d'un paviment anterior) cal assenyalar la troballa de ceràmiques sudgàl·liques, fragments de mosaic (que creuen que són part del que cobria la cambra i que es trobava malmès), fragments de cobriment de paret groguenc de forma circular que atribueixen al recobriment decoratiu d'alguna columneta. També esmenta la troballa de dues capes diferents amb cendres (una sota el mosaic i l'altra a mes de 80 cm de profunditat) i la recuperació d'una gerra de ceràmica comuna sencera, així com un ganivet de ferro.

-Àmbit 3

Aquest espai correspon a l'ambulacre est del pati. Situat a l'oest de l'àmbit 1 finalitza a migdia en un mur que tanca tot el pati per aquesta banda.

Descobert l'any 1970, el paviment de mosaic d'aquest passadís (PH3), de 2 m (oest-est) per 7,50 m (nord-sud), va ser extret, de tal manera que, en el moment de reprendre els treballs l'any 2008, solament s'hi conservava la preparació, algunes agrupacions disperses de tesselles i tot un seguit de fragments d'*opus signinum* lligats amb la preparació del paviment que conformaven reparacions del mateix mosaic.

L'any 2011 es va aixecar la preparació de bona part del paviment per comprovar quina era l'estructuració del sector en les primeres fases d'existència de l'edifici. Immediatament per sota, a la zona de migdia, es va posar al descobert una estructura quadrangular, de morter, amb un paviment interior d'*opus signinum* emmarcat per mitges canyes que no és altra cosa que l'extrem oriental del nimfeu del jardí, que va ser escapçat en el moment de convertir

Fig.59. Prolongació del mur M-110 dins l'àmbit 3.

Fig.60. Restes del nimfeu dins l'àmbit 3.

aquest espai en passadís (veure descripció de l'àmbit 11). També es va posar al descobert un mur est-oest de pedres lligades amb fang, que constitueix la prolongació del que travessa pel centre de l'àmbit 1 (M-110). Curiosament, no es conservava cap tram de la canalització que també identificada a l'àmbit 1 semblava provenir d'aquesta zona, si exceptuem el seu arrencament, per sota de l'estructura del nímfes. La seva desaparició cal atribuir-la a les reformes realitzades, precisament, en el moment de construcció del passadís i que també varen afectar al mur que separava aquest espai de l'àmbit 1 (veure *supra*).

-Àmbit 4

Passadís est-oest, de 1'60 m d'amplada i 19'5 m de longitud. L'espai va ser objecte de diverses reformes que li varen acabar donant l'aspecte final en el qual actuava com a ambulacre nord del pati (A11), però també com a passadís d'accés general a tot el sector des del pati A14 situat a l'est.

Les excavacions dels anys 1970-1972 varen posar al descobert poc més de 11 m d'aquest passadís en el seu extrem oriental, que va ser excavat fins a nivell de pavimentació que era un sol d'*opus tessellatum* en blanc i negre de decoració geomètrica que va ser estret.

Les excavacions endegades el 2008 varen permetre, per una banda, descobrir la totalitat del passadís, on va reparèixer el paviment musiu (PH4), en aquell tram, l'occidental, no excavat anteriorment. L'excavació ha permès determinar la realització, en època antiga, de diverses reparacions en el paviment, que es varen realitzar emprant *opus signinum*, reparacions que cal situar en les darreres fases d'ús de l'edifici.

Tot aprofitant el fet que el 1970 s'havia extret el mosaic de la meitat oriental, es va aixecar la seva preparació i es va prospectar per sota. A la zona central, la prospecció es va aturar ràpidament ja que, immediatament per sota de la preparació del sol de mosaic, va aflorar un sòcol d'*opus signinum* decorat amb tesselles negres que configuren una xarxa de rombes units per les puntes (PH5). Els punts de connexió dels diferents rombes es marquen amb una tessella blanca. Aquesta catifa presenta una peculiaritat. Pel costat sud, la decoració de rombes està emmarcada per una sanefa, indicant el límit de la cambra original. Aquest paviment sembla haver funcionat amb el muret M-106 (que el separa del pati A11), que originalment no girava cap a migdia (M-105) sinó que continuava en direcció est, recolzant-se contra el límit occidental de l'A1. Altrament, aquesta sanefa no és visible a la banda nord, on el mur M-134 talla el paviment, fet que podria indicar que originalment l'estança existent en aquest espai era una

mica més ampla¹³⁶. Pel que fa al límit occidental, tampoc el coneixem ja que se situa per sota del paviment de mosaic conservat *in situ*. Al costat est, aquest paviment va aparèixer destruït per la pròpia preparació del mosaic i les obres d'obertura dels passadissos A3 i A9 tot i que creiem que havia de recolzar contra el mur M-144, ja que, com veurem, a llevant d'aquest mur l'estratigrafia era tota una altra.

Aprofitant la desaparició d'aquest paviment davant dels A3 i 9 es va fer un petit sondeig. Es

Fig.61. Banda oest de l'àmbit 4 on s'aprecien els dos paviments.

va recuperar un nivell en el qual s'havia retallat una petita cubeta quadrangular, amb clars indicis d'haver patit l'efecte del foc (vores cremades), amb un lleugeríssim arrebossat de morter interior, destinat a evitar que les parets d'argila es deformessin, i farcida de cendres. La cubeta es perd per ponent sota el paviment de *signinum*, mentre que, per migdia, és tallada per l'extrem oriental del muret M-106. Tot sembla indicar que es podria tractar d'una estructura provisional utilitzada durant la construcció de l'edifici augustal (?) i posteriorment obliterated.

Aquest sector quedava tancat, a l'est, per l'existència d'un mur (M-144) que no és altra cosa que la prolongació cap al nord del mur occidental de l'A1 (M-150) i que demostra que el passadís no existia originalment i que es va construir quan es va remodelar l'A1. A llevant d'aquest mur i per sota de la preparació del paviment de mosaic, es va recuperar un petit nivell de terraplenament, tot cobrint un paviment d'*opus signinum*. Aquest sembla funcionar amb el mur M-144, del qual el separa una regata de poc més d'un centímetre (fet que indicaria l'existència d'un sòcol o recobri-

ment del mur avui perdut, mentre que, per migdia, apareix tallat pel mur M-106 i és cobert pel mur M-124 pel nord. Aquest paviment desapareix a escassament dos metres en direcció est, tallat per un forat. Aquesta dada és important ja que la prolongació del sondeig a l'altra banda d'aquest forat, va posar al descobert un paviment d'*opus signinum* de característiques diferents. En aquest segon tram, el paviment presenta tot un seguit de filades de grans tesselles blanques i un emblema a la zona sud d'*opus sectile* de peces blanques i negres. El *sectile* configurava l'emblema central de l'estança. Tot el conjunt està tallat pel mur nord de l'àmbit 1. La troballa a la banda nord i oriental del paviment d'agrupacions de petites tesselles blanques disposades aparentment de forma aleatòria sembla definir els límits del paviment i, per tant, de la cambra, que serien, en aquests sectors, similars als actuals si bé funcionant amb murs anteriors als existents (el límit nord seria el mur M-170 que posteriorment seria emprat com a fonament de M-124, mentre que el límit est seria probablement la prolongació del mur M-121). L'emblema i el fet que el paviment sigui tallat pel mur M-106 denota que la cambra continuava dins l'A1, sense que s'hagi trobat cap indicatiu en aquella estança (cal recordar que es tracta d'un sector ja excavat l'any 1971) Val a dir que el paviment de la banda oest si que

136 Tot i això el paviment no reapareix dins els àmbits 9 i 8/10, situats a migdia.

Fig.62. Extrem est de l'àmbit 4 i el paviment d' *opus sectile*. Al fons l'estructura en forma de "graella" que ocupa part dels àmbits 1 i 4.

correspondria segurament al paviment de *signinum* localitzat dins de l'A1, però en aquests, no hi ha traces de tesselles blanques. Això ens fa pensar que aquesta part del paviment seria fruit d'una remodelació, realitzada en el moment de col·locar la canalització que travessa, de sud a nord, tot el sector.

I és que, efectivament, tant la canalització com l'estructura en forma de graella, ja localitzades a l'A1 reapareixen a l'A4 (veure *supra*).

-Àmbit 5

Immediatament al nord d'aquest tram de passadís que acabem de descriure se situa una gran estança quadrangular de 6'25 m (oest-est) per 7 m (nord-sud).

Presenta una gran porta al costat de llevant i una altra possible porta oberta a la de migdia. Aquesta no queda tan clara però a l'angle sud-oest hi ha un tram de mur conservat a nivell de paviment i amb traces d'un *opus signinum* força barroer, fet que fa pensar que la porta, d'existir, va ser oberta en una època tardana i no formava part de l'estructura original. Això ve corroborat pel fet que, originalment, sembla existir una porta a la banda oest (a l'extrem sud

Fig.63. L'àmbit 5 abans i després de les excavacions dels darrers anys.

del mur M 125) que posteriorment va ser condemnada i, potser, substituïda per la de la banda sud. Pel que fa a la porta de la banda de llevant, presenta dues fases. Originalment, la porta se situava centrada respecte a la primera disposició de la cambra i presentava un llindar de blocs de calcària. Associada a aquesta porta, s'han recuperat quatre files de tesselles blanques, única indicació que es conserva, actualment, de l'existència d'un paviment musiu en aquesta estança¹³⁷. No sabem si tota la cambra aniria pavimentada en *opus tessellatum* o solament era una catifa situada davant la porta. Posteriorment, la cambra es va ampliar en direcció nord i la porta es va desplaçar per mantenir la seva centralitat, col·locant un segon llindar de blocs de

¹³⁷ En les darreres fases d'existència de la cambra es va col·locar un potent paviment d'*opus signinum*, que en alguns punts supera els 25 cm de gruix i que va eliminar qualsevol traça del sòl preexistent.

pedra sorrenca, mentre que la vella obertura va ser parcialment tapada.

Els murs perimetrals estan bastits en *opus caementicium* i als paraments de les bandes oest i nord (M-125 i 131), es conserva el coronament del sòcol obrat amb *tegulae*, al damunt de les quals es disposaria l'alçat de tàpia.

La cambra estava pavimentada amb un *opus signinum* de bona qualitat i els murs perimetrals conservaven restes d'arrebossat, en alguns trams del qual hi ha restes de pintura vermella i blanca. A l'angle nord-est, hi ha una estructura de rajols lligats amb morter i recoberta completament amb el mateix *opus signinum* que pavimenta l'espai. Aquesta estructura (M-133) està composta per dos petits dipòsits, un dels quals, el de migdia, conserva un forat al mur oriental connectat a un desguàs situat sota el paviment del porticat exterior.

L'any 1971-1972, la cambra va ser excavada completament fins a nivell de pavimentació. En aquells moments ja es va localitzar l'estructura de l'angle nord-est però no es devia netejar completament ja que a part de no aparèixer en cap foto de l'època (tot i que si se'n parla al diari) la neteja de l'any 2008 va permetre trobar-hi fragments d'una petita olla de bronze esclafada *in situ*. Val a dir que l'any 1971, el dipòsit es devia trobar en un millor estat de conservació; com d'altres estructures, ha patit les conseqüències d'un soterrament del sector fet de qualsevol manera i emprant grans pedres i runa com a farcit.

Fig.64. Restes del petit dipòsit de l'àmbit 5.

El diari d'excavacions parla de la troballa a la cambra de pintura mural amb colors blaus i verd a més dels ja esmentats de color vermell. Sembla que es va trobar un nivell generalitzat d'enderroc, amb gran quantitat de fragments de *tegula*, algunes plaques de marbre i, fins i tot, de *dolia*, així com una fíbula, que daten d'època baiximperial.

A la zona nord, i uns 20 cm per damunt del paviment, els diaris d'excavació parlen de la troballa de les restes d'un foc de 1'20 m de diàmetre. Val a dir que durant la neteja del 2008 es van trobar restes de cendres en aquest sector sense que es pugui determinar si originalment formaven una llar o era part del mateix procés d'abandonament i enderroc.

L'any 2010 es va aixecar el paviment de *signinum*, respectant els punts més propers als murs on aquests conservaven part del seu arrebossat i el sector nord est ocupat pel petit dipòsit.

El primer que va sorprendre va ser la gran potència del paviment i la seva preparació (*rudus*), que oscil·lava entre els 25 i 30 cm de gruix, molt superior als d'altres de l'entorn, que se situen entre els 5 i 10 cm. Immediatament, per sota del paviment es va localitzar un mur de pedres ben obrades exteriorment, lligades amb fang que travessava d'est a oest tota l'estança per la seva banda nord (M-169). L'excavació va mostrar com al costat sud del mur i a ambdós extrems s'hi recolzaven sengles estructures quadrangulars, construïdes amb argila.

L'excavació també va posar ràpidament de relleu que la canalització que ja havia estat identificada als àmbits 1 i 4, la travessava completament de sud a nord, travessant per sota del mur nord i connectant amb una altra canalització que travessa d'est a oest l'àmbit 7.

L'excavació ha permès determinar l'existència d'una cambra d'època republicana de la qual

Fig.65. Mur d'època republicana M-170 amb restes d'arrebossat i una porta tapiada a la zona central.

coneixem els límits per tramuntana (M-169) i migdia (M-170). Aquest segon mur, d'igual tècnica constructiva que el de la banda nord suara descrit, presenta una porta a la part central, posteriorment paredada, i un arrebossat de morter blanc, també detectat en el mur nord i idèntic a les restes conservades al mur M-110 de l'A1. Una segona porta tapiada sembla situar-se a l'extrem est del mur de tramuntana.

No coneixem els límits de ponent i llevant. L'occidental difícilment es podrà identificar atès que l'excavació de l'A9 no n va aportar cap traça (a no ser que la cambra fos molt més ampla), mentre que l'oriental, podria haver estat completament anorreat en construir-se el mur M-123, límit de llevant de l'àmbit 5. Pel que fa a l'estratigrafia, cal ressenyar l'existència d'un nivell de circulació de terra piconada que cal relacionar amb la fase inicial, quan la porta sud era oberta. Per sobre d'aquest paviment, es va localitzar una petita capa de tovot relacionat amb el mur M-169. També relacionada amb aquest paviment, cal ressenyar la presència d'una llar situada a l'angle sud oest de la cambra, destruïda parcialment per la construcció de la canalització. Al centre de la cambra es va localitzar un muret (?) de tovot (M-172) de difícil interpretació, però que es va construir sobre el vell nivell de circulació. Per damunt d'aquest nivell, es varen recuperar diversos estrats d'enderroc i farciment per terraplenar. Per sobre de la llar se'n va recuperar una segona situada uns 40 cm per damunt de la citada anteriorment, però ocupant el mateix espai i que funcionaria en un moment en que la porta de migdia ja havia estat condemnada. Aquests elements indiquen l'existència d'una fase intermèdia entre el moment de construcció de la vil·la i la gran reforma augustal.

L'any 2011 es va excavar un dels dos blocs d'argila que flanquejaven l'estança republicana (concretament el situat a llevant) posant-se al descobert les restes, molt malmeses, del que probablement era un petit forn domèstic. Es tracta d'una estructura arrodonida, d'argila compactada per l'efecte del foc, al centre de la qual es va disposar una *tegula* plana.

L'any 2011 es va excavar un dels dos blocs d'argila que flanquejaven l'estança republicana (concretament el situat a llevant) posant-se al descobert les restes, molt malmeses, del que probablement era un petit forn domèstic. Es tracta d'una estructura arrodonida, d'argila compactada per l'efecte del foc, al centre de la qual es va disposar una *tegula* plana.

-Àmbit 6

L'àmbit 6 se situa a l'extrem oriental de l'excavació i va ser afectat per les fonamentacions construïdes l'any 1970, per tant, es desconeix el seu límit oriental (les dimensions conegudes són de 3 m (nord-sud) i arriba als 3'5 m (oest-est)).

L'estructura de la cambra correspon a una reforma en un moment avançat de l'existència de l'edifici. De fet, el mur occidental (M-120) està construït parcialment al damunt d'un d'anterior (M-206), mentre que el que tanca l'espai pel nord (M107), solidari amb aquell, presenta una escassa fonamentació.

Es tractava d'una cambra més llarga que ampla amb una porta al costat oest que la comunicava amb l'A1. Al llindar de la porta encara s'hi conserven algunes traces del paviment de mosaic que el cobrien. Una segona porta s'obria a la banda nord.

L'estructura de la cambra correspon a una reforma en un moment avançat de l'existència de l'edifici, Les excavacions de 1970-1972 varen aprofundir fins a un paviment d'*opus signinum* sense que hi hagi cap referència als treballs en els diaris d'excavació. Aquest paviment

Fig.66. Àmbit 6 amb el mur M-140 al centre.

és el que correspondria a la fase de funcionament de la cambra. Per sota, es va recuperar un segon paviment d'*opus signinum*. Aquest, a diferència del superior, presentava un petit graó orientat nord-sud, a la banda est. En realitat, aquest segon paviment folra un mur (M-140) que és el que marca el graó. Cal assenyalar que tant el mur com el paviment es fiquen aparentment per sota del mur nord (M-107) però, no reapareixen a l'àmbit 14, situat al nord (solament el mur és visible en el perfil sud de l'A14), destruït per una canalització.

El mur M-140 presenta un parament superior de morter amb un esgrafiat a la banda oest (la única visible), i assentat al damunt d'un parament de rierencs lligats amb fang i algunes traces de morter. El canvi entre els dos paraments estava, a més, marcat per una petita rebava, a l'alçada d'un canvi en l'estratigrafia on segurament es va col·locar un sòl de treball en el moment de reforma del parament. Aquest canvi sembla datar-se a principis del segle I dC, mentre que els nivells inferiors es daten en època republicana. Entre aquests cal remarcar la troballa d'una canalització est-oest que s'endinsa cap a l'A1 que presenta uns laterals fets amb rierencs i algun fragment d'*opus signinum*. Aquest fet, l'aprofitament de materials, porta a pensar que no es tracta d'una estructura fundacional sinó d'un element afegit *a posteriori*, sempre en les primeres dècades d'existència de l'edifici.

-Àmbit 7

Aquesta gran estança se situa a l'angle nord-est de la zona excavada. De 10'85 m (oest-est) i 9'30 m (nord-sud), aparentment estava destinada a tasques industrials com ho denota que el parament oriental (M-164) era ocupat en quasi tota la seva superfície per una gran portalada amb llindar de blocs de pedra sorrenca i calcària. La cambra es va construir adossada a l'A5 en un espai que originalment era ocupat per quatre espais diferents.

La cambra ja va ser parcialment excavada als anys 1970-1972. Els diaris d'excavació fan referència als grans nivells d'enderroc trobats al seu interior. També parla de forma poc clara de la troballa d'una solera de rajols i morter cremat. Altres indicacions del diari parlen de la troballa de part d'un *dolium in situ*, de l'absència de pavimentació a la cambra i de la presència d'una canalització d'*imbrices* que la travessava d'oest a est, passant pel mig de la portalada de la banda est i continuant dins l'A14. A aquestes dades afegeix la troballa d'una acumulació de còdols a la banda oest que interpreta com restes d'una llar i de restes de *signinum* amb mitja canya a la banda nord, sense que s'especifiqui si es trobava *in situ* o abocat.

També fa referència a la troballa, al costat sud-est, d'un paviment d'*opus signinum* amb restes de mosaic que es fica sota el mur i continuava dins la cambra situada a migdia (A9).

L'excavació iniciada l'any 2008 ha permès determinar com, en època republicana, l'espai era ocupat per quatre estances diferents. La més gran A7a i A7e, de planta quadrangular, presentava murs de pedres treballades exteriorment, lligades amb fang (M-194, 195 i 200) i tenia una porta a la banda occidental. Poc després de la construcció de l'edifici, la porta ve ser esborrada o modificada i la cambra dividida, per la meitat, longitudinalment, amb la construcció del mur M-193. A migdia d'aquesta cambra se situava un passadís que comunicava la façana oriental amb un element distribuïdor que es va poder identificar de forma més clara en un espai veí que descriurem a l'apartat corresponent (A25). En aquest sector sud es conserven les restes

Fig. 67. Vista aèria de l'àmbit 7

Fig. 68. Conjunt de canalitzacions de la banda sud de l'àmbit 7.

de dues canalitzacions diferents, situades paral·lelament, orientades d'oest a est. Ambdues presenten els murs laterals construïts amb fragments de *tegulae* lligats amb morter i almenys una d'elles anava coberta amb *tegulae*. En construir el gran A7 es va rebaixar el nivell de circulació de la zona i es varen tallar els antics paviments. Restes d'aquests es conserven a la banda sud de l'estança, a tocar i per sota dels murs perimetrals de la cambra, i, sobretot, a les cambres veïnes situades a ponent (A25 i 28). El més destacable dels fragments de pavimentació conservats al costat de migdia, tots ells d'*opus signinum*, és la presència d'un fragment *in situ* de paviment de mosaic (fragment de poc més de 30 cm de costat), de tesselles petites, blanques i negres, segurament un emblema (PH7) integrat al centre d'un sòl de *signinum*¹³⁸.

A ponent de l'estança es conserven les restes d'un mur, en molt mal estat de conservació, de pedres lligades amb fang (M-196), que recolza contra el parament occidental de l'àmbit republicà.

A tocar el mur occidental de l'estança, es conserven unes restes de difícil interpretació. Es tracta d'un petit muret, de mala qualitat, de pedra i morter, associat a una solera de *tegulae* i una vora de *dolium*, col·locada contra la paret. Creiem que aquests elements cal associar-los a la canalització que travessa la cambra d'oest a est. Aquesta canal presenta els murs laterals fets amb *imbrices*. Tant la solera com els murs laterals es varen arrebossar amb morter creant una estructura unitària. El coronament superior de la canal, en forma de mig punt i arrebossat, fa pensar que la canal aniria descoberta, integrada, potser, en el paviment de la cambra. La canal es perd per la banda oest degut a l'ascens del nivell del terreny i en tractar-se d'un espai ja molt afectat pels treballs dels anys setanta. Tot i això, queda clar que aquesta estructura no travessava la base del mur occidental de l'estança (que no presenta cap obertura) i, probablement, baixava d'una cota més alta (ja que tota la zona occidental de la vil·la va veure elevat de forma molt important el seu nivell de circulació en època baiximperial), a partir d'un baixant adossat al mur i que potser finalitzava en l'estranya estructura que hem descrit més amunt.

A la banda est, es conserven les restes d'un paviment d'*opus signinum* que s'associa als murs

¹³⁸ Els diaris d'excavació dels anys setanta ja fan referència a aquest paviment i es fa referència a la troballa d'un tram similar de paviment dins l'àmbit situat a migdia (A9). Les excavacions actuals no han permès verificar aquest fet.

d'època republicana, tant a la gran cambra A7a/e com al passadís de la banda sud.

El gran magatzem de les fases finals de l'edificació disposa d'una gran portalada a la banda oriental que presenta la peculiaritat d'utilitzar com a llindar diversos blocs de pedra sorrenca combinats amb d'altres de calcària. Es podria plantejar una interpretació similar a la de la porta de l'àmbit 5, amb una primera obertura de blocs de calcària, ampliada posteriorment amb l'addició de tot un seguit de blocs de pedra sorrenca. Encara podem detectar una darrera reforma, quan la gran portalada es reduí lleugerament amb la construcció d'un tram de mur a l'extrem nord cobrint alguns dels blocs del vell llindar.

-Àmbit 8

Cambra rectangular, fruit d'una reforma tardana, ja que inicialment formava part de l'A15 i en un moment determinat va formar una unitat amb l'àmbit 10. Amb unes dimensions de 2'20 m (oest-est) per 5'20 m (nord-sud) el seu límit oriental el constitueix un mur de pedres lligades amb fang, de factura barroera, construït directament sobre el paviment de mosaic que cobria els àmbits 8 i 10. Part de l'espai ja havia estat excavat els anys 1970-1972, però era just al límit dels seus treballs i no es va completar.

Fig.69. Àmbit 8. S'aprecia, per sota del paviment de mosaic l'antiga distribució de l'espai en dues estances, una d'elles pavimentada amb *sectile*.

Els nous treballs han permès determinar l'existència d'un paviment d'*opus tessellatum*, policrom, de decoració geomètrica, que s'estén sota el mur perllongant-se dins l'A10 (PH8). Un cop consolidat el mosaic, es va aprofitar un ampli sector on aquest no es conservava per aixecar la preparació i realitzar-hi un sondeig que va poder aprofundir molt poc ja que, immediatament, sota la preparació i una petita capa de terres rogenques amb traces d'incendi, es va trobar un segon paviment mixt, amb *opus signinum*, a nord, i amb restes d'*opus sectile*, a sud (PH9). Aquest segon paviment que en aquest espai solament conserva algunes de les *crustae*, es perllonga sota el mur oest i es conserva, com veurem, en molt millor estat dins l'A15. A la banda est del sondeig, es va localitzar un mur nord-sud (M-173) que tancava per llevant l'antiga cambra pavimentada amb *sectile*. Aquest mur era fet amb pedres treballades, lligades amb fang, excepte a l'extrem nord on s'hi havia construït un dau de morter. Al sud del mur, un altre paviment d'*opus signinum* marcava l'existència d'una altra estança en aquell espai, que cal relacionar amb les restes trobades a l'A10.

-Àmbit 9

Passadís nord-sud situat entre els àmbit 10 i 5, que gira, al seu extrem de tramuntana, cap a ponent. Les dimensions del tram nord sud són de 1'25 m (oest-est) per 6 m (nord-sud) i del tram oest-est, 4 m (oest-est) per 1'40 m (nord-sud).

Aquest espai és, en bona mesura, el resultat de la construcció de modificacions i reformes als àmbits de l'entorn. Així, mentre el tram nord-sud sembla haver estat concebut com un passadís, no succeeix el mateix amb el tram est-oest, que sembla configurar inicialment un espai de majors dimensions adaptat per la construcció de l'A7. En un moment donat, en les

darreres fases de l'edifici, els dos extrems del passadís varen ser obliterats per sengles murs (M-126 i 142). Les excavacions dels anys 1970-1972 havien explorat fins al nivell del paviment de l'espai, un sol d'*opus signinum*, que les noves excavacions han permès determinar que no era el darrer nivell de circulació. Aquests paviments (ja que en realitat són dos, separats per un mur o llindar (M-156) passen per sota dels murs de l'entorn (M-130, 141 o 142), mentre que foren tallats per la construcció d'altres (M-126).

Cal assenyalar que el cobriment dels anys setanta ha malmès alguns dels murs de l'entorn. Així el parament M-142 que presentava en aquells moments un basament d'*opus caementicium* i la part alta construïda en *opus testaceum* n'ha perdut bona part. Per altra banda, el mur M-126 que als anys setanta tenia una alçada conservada propera al mig metre, actualment es troba arrasat a nivell de circulació.

El diari d'excavació esmenta que els murs del tram nord estaven estucats en blanc. També s'esmenta que, just al límit entre els paraments de pedra i rajol de M-142, l'estuc marcava una línia clara, associada a l'existència d'un nivell de circulació. Val a dir que actualment aquest estuc es conserva en un tram molt curt però efectivament s'ha comprovat que coincidiria amb el canvi de parament.

També es parla de l'existència de restes d'un paviment de mosaic a la banda nord, similar a la que es va trobar a l'A7. Val a dir que tot i que el paviment de *signinum* travessa sota el mur M-141, i que a l'A7 si que s'han localitzat traces de mosaic, res de similar s'ha recuperat a la neteja de l'A9.

Pel que fa al paviment de *signinum* de la banda oest, es conservava de forma irregular, però quedava clar que va ser tallat per la construcció del mur M-125 i que tampoc funcionava amb el parament de rajol del M-127 sinó, en tot cas, amb la base del mateix, feta en *opus caementicium*.

Aprofitant el mal estat de conservació del mosaic es va fer un sondeig. Per sota, solament es va recuperar un gran nivell de farciment, amb materials d'època baixrepublicana.

-Àmbit 10

Cambra rectangular, de 2 m (oest-est) per 5'20 m (nord-sud), que inicialment formava una unitat amb l'A8. Excavada fins a nivell de paviment ja els anys setanta, els diaris d'excavació parlen de la troballa d'una capa de cendres immediatament al damunt del nivell de circulació. Aquest paviment, un *opus tessellatum*, no és altra cosa que la prolongació del de l'A8. La zona central del mosaic s'ha trobat enfonsada, amb indicis de cendres al seu entorn. Aquesta destrucció ha permès comprovar com per sota del mosaic, hi havia un segon paviment d'*opus signinum*.

Tot aprofitant l'extracció provisional de part del paviment de mosaic per la seva restauració, es va realitzar un sondeig al centre de

Fig.70. Àmbit 10. Part del paviment de mosaic es va recuperar enfonsat.

l'estança. Els resultats varen variar molt poc del que ja s'havia determinat anteriorment a l'A9. Immediatament per sota del nivell del paviment d'*opus signinum* tots els petits nivells recuperats corresponen ja a rebliments d'època baixrepublicana. El fet que el paviment de *signinum* s'enfonsés respon a un defecte constructiu del propi sòl ja que, en aquest sector, no es va col·locar cap *rudus* de rierencs, com si que es va fer a la resta de l'espai, sinó que simplement es va engruixir lleument la capa de morter del paviment.

A la banda est, i tallat pel mur M-139, es trobaren les restes d'una llar corresponent a les primeres fases d'ocupació de la vil·la.

-Àmbit 11

Aquest pati quadrangular constitueix l'element central a partir del qual s'estructuren bona part de les cambres excavades fins al moment. Amb unes dimensions de 7 m (oest-est) per 7'30 m (nord-sud), se situa a la zona de migdia de l'edifici i en la seva configuració final està emmarcat per sengles porticats, excepte per la banda sud, per on el límit està format per un mur cec (M-104).

Fig.71. Vista general del pati, àmbit 11.

Pavimentat amb un sòl d'*opus signinum*, tot el frontal de migdia estava ocupat per les restes d'un nimfeu monumental, ubicat immediatament davant del mur de tanca del pati. Aquest nimfeu estava format per dues estructures còncaues i un tram rectilini central que les uneix. L'estructura està construïda amb fragments de *tegula* i morter, una tècnica molt similar a l'emprada per construir els murs que envolten el pati i el separen dels ambulacres, i revestida interior i exteriorment amb un *opus signinum* unitari que cobria també la zona central del pati. Tota l'estructura sembla unitària excepte l'extrem oriental on davant del tram còncau (que no es completa

del tot) s'hi va afegir una cubeta quadrangular. En realitat aquest aspecte respon a una reforma del sector ja que inicialment l'estructura era completament simètrica i es va escapar en el moment de construir l'ambulacre oriental (àmbit 3, veure *supra*) i es va afegir una nova estructura per tal de mantenir una falsa aparença visual de simetria del conjunt.

A diferents punts del nimfeu, sobretot a la zona central, es conserven diverses empremtes ferroses indicant els espais que haurien ocupat alguns elements inserits en aquest paviment, probablement estructures de caire ornamental (escultures?).

A la zona central de la base del mur de migdia (M-104) s'obre un forat quadrangular, possible punt d'entrada de les canonades que alimentaven d'aigua el nimfeu. Cal assenyalar que l'espai a migdia del nimfeu, un espai tancat, no conservava cap mena de paviment.

A la banda oest de l'àmbit el mur M-122, presenta una porta a la part central amb un petit graó, de menys de 10 cm d'alçada que el separa de l'ambulacre occidental. Tant la zona central del pati com el nimfeu i l'ambulacre occidental estan pavimentats amb un *opus signinum* unitari, pertanyent a la darrera reforma del sector. Originalment tot sembla indicar que el pati no presentava un paviment construït.

Fig.72. Nimfeu.

Fig.73. Àmbit 12.

Entre el pati i l'A3 hi havia un esvoranc en el paviment. Es va aprofitar aquesta circumstància per excavar per sota del paviment de l'espai. No es varen poder recuperar materials suficients per establir datacions, si exceptuem un petit estrat que es pot situar en època augustal. Sembla que l'espai ja havia estat parcialment buidat l'any 1971. Tot i això, cal assenyalar dos elements. Per una banda es va poder observar, tant al forat com als perfils que no existia cap paviment construït anterior als que actualment configuren el passadís i el pati. Per l'altra, en el perfil s'apreciaven traces d'incendi i les restes d'un *dolium* que semblaven indicar la presència d'una peça *in situ*, anterior al paviment de *signinum*.

-Àmbit 12

És aquest un espai teòric, de 6'70 m (oest-est) per 4 m (nord-sud), situat a l'extrem de migdia del jaciment, darrera el pati (àmbit 11) en què es combinen límits pertanyents a la vil·la amb d'altres de construccions posteriors. Així, els límits sud i oest (M-114 i 115), dos murs de rierencs lligats amb fang, formen part d'una estança que es va construir al damunt dels nivells d'enderroc de la vil·la, aprofitant altres murs que encara es devien mantenir parcialment dempeus. Per sota d'aquests dos murs es va recuperar un important nivell d'enderroc farcit de grans rierencs. Cap nivell de circulació clar s'ha localitzat a la cota en que se situen els paviments de la vil·la, mostrant que en aquells moments l'espai que ens ocupa era probablement un espai marginal o de servei.

-Àmbit 13

Petita cambra situada a l'angle sud-est de la zona excavada i molt afectada per les obres de l'edifici dels anys setanta. No coneixem la seva longitud nord-sud on solament en

resulta visible una superfície de 2 m, mentre que solament mesura 2'5 m d'est a oest.

Aquesta cambra va ser ja excavada els anys setanta tot i que en els diaris no se'n fa cap esment (però si apareix a la planimetria). La cambra presentava algunes peculiaritats. Per començar, no es conservava la pavimentació ja que bona part de la zona central de l'estança era ocupada per formigó modern que presumiblement injectat per fer els fonaments de l'edifici modern s'havia filtrat a aquest espai i a l'A6, destruint part del mur M-111. Tot i això s'ha pogut apreciar com al costat occidental, a tocar el mur M-102, es conserven diverses *pilae* d'hipocaust quadrangulars que demostren que ens trobem davant d'una petita estança calefactada.

Fig.74. Àmbit 13.

El mur de tramuntana apareix destruït en tot el seu tram central per la col·locació de les fonamentacions modernes, i també apareix parcialment destruït el de llevant. Tot i això, en aquest sector es conserva part d'un paviment d'*opus signinum*, situat a la banda de llevant del mur, a una cota superior a la de l'hipocaust i que demostra l'existència d'una segona cambra en aquest sector, íntimament relacionada amb la que ens ocupa. Malauradament la construcció dels fonaments moderns ha malmès de forma molt important tota l'àrea.

-Àmbit 14

Llarg espai situat al límit oriental de l'excavació, a tocar de les restes de les fonamentacions de l'edifici, que es començà a construir el 1970. Per tant, el coneixem solament de forma parcial i segmentat per fonamentacions modernes. Per aquesta raó l'espai es va subdividir en tres àmbits (14,29 i 31) que aparentment haurien format part d'un llarg porticat. Com veurem, però, els resultats estructurals i estratigràfics són diferents a cada un dels espais excavats.

L'àmbit 14 constitueix l'extrem de migdia d'aquest sector. En aquest espai es conservava un paviment de *signinum* del qual es desconeix el límit de llevant, tallat per les fonamentacions modernes. Es va aprofitar l'existència d'aquest paviment per realitzar-hi un sondeig estratigràfic. Immediatament, per sota del paviment es va localitzar l'arrencament d'una canalització de morter i amb una canal d'*opus signinum*, que sembla que recolliria l'aigua del sostre de l'edifici.

Fig.75. Canalització de l'àmbit 14.

Per sota es varen recuperar tot un seguit de nivells de farcit i terraplenament tots ells datables en època baixrepublicana, excepció feta del superior, que cal situar a les primeres dècades del segle I dC i que data el moment de col·locació del paviment de *signinum*. A la banda oest, també es va poder comprovar l'existència del mur M-121, un parament de pedres treballades, formant filades, lligades amb fang que correspon a l'edifici republicà i que va ser aprofitat com a fonament del mur M-113.

-Àmbit 15

Cambra de forma quadrangular, de 4'75 m (oest-est) per 5'15 m (nord-sud), situada a l'angle nord-oest del pati. La cambra estava presidida per un espai semicircular que apareix desplaçat respecte l'eix de la cambra. Això es deu a que aquest espai (A19) correspon a una estructuració anterior i la creació de l'A15 el va aprofitar.

La cambra anava pavimentada amb un *opus tessellatum*, policrom, amb decoració geomètrica (PH10). La porta oriental (posteriorment tapiada) presentava un llindar fet amb una gran placa de marbre. Per contra, no es conserven els llindars de la porta sud ni de l'espai de comuni-

Fig.76. Vista general de l'àmbit 15 amb els paviments de mosaic i sectile.

cació amb l'A19, ja que, al no haver estat tapiats, varen ser objecte d'espoli en el moment d'abandonament de l'indret. Tots els murs de l'entorn presenten una base de morter i un alçat d'*opus testaceum*. Tot i això, mentre que en el cas dels murs de ponent i llevant es tracta d'una obra unitària, motivada per les reformes de finals del segle II dC que varen comportar un desplaçament cap a l'oest de l'estança, en el cas dels murs de tramuntana i migdia es tracta de dues fases constructives diferents, com també succeeix a les estances 8 i 10. El mur de ponent (M-152), a més, presenta una reforma en el seu alçat, ja que presenta un sòcol de 56 cm d'alçada de rajol i una reforma de l'alçat feta amb rierencs lligats amb morter. De fet, tots els murs d'*opus testaceum* de les cambres situades a la façana nord del pati presenten un sòcol de rajol, coronada per una capa de morter en la qual es varen practicar tot un seguit d'encaixos rectangulars. Aquests encaixos havien de servir per col·locar tot un seguit de pilars de fusta verticals que compartimentessin i donessin major estabilitat a un alçat de tovot. La reforma del mur occidental (M-152) va venir motivada per les reformes realitzades a la banda oest de l'edificació (àmbit 17), on es va elevar de forma important el nivell de circulació i es devia considerar que la tàpia no era prou sòlida per actuar com a mur de contenció. El mur de tramuntana presenta una configuració diferent ja que sembla que va ser construït en *opus testaceum* en tot el seu alçat, i amb tot un seguit de pilars que el lligaven amb els murs transversals nord sud.

La totalitat de la cambra es va trobar farcida amb un potent nivell d'enderroc, en el que hi eren abundants els fragments de pedra, *tegula* i morter. Cal assenyalar algunes peculiaritats d'aquest enderroc. A la banda nord, davant de l'A19, hi eren abundants els bipedals abocats, molt probablement provinents de l'espoli del paviment de l'A19, que, com veurem, estava dotat d'un hipocaust. Més curiós encara va ser la troballa, especialment a la banda est de l'estança, de gran quantitat de fragments de pedra volcànica. Molts d'ells presentaven una forma d'un sisè de cercle, amb la peculiaritat de ser més amples a la vora exterior que a la part central. Probablement aquestes peces s'han de relacionar amb alguna mena de coberta lleugera en forma de volta o cúpula, potser també provinents de l'A19.

També en aquest enderroc es va recuperar un bloc de pedra quadrangular amb la zona central rebaixada, que potser formaria part del sistema de sustentació d'una biga de premsa i que arribaria a aquesta estança durant el propi procés d'abandonament i posterior saqueig.

Aprofitant que a la zona central de l'estança hi havia un sector en el que no es conservava la pavimentació musiva, es va realitzar un sondeig que va proporcionar resultats molt similars als de l'A8. Sota el paviment de mosaic, hi havia una petita capa de terres rogenques, crema-

des, cobrint un paviment que se subdividia d'oest a est, essent de *signinum* a la banda nord i de *sectile* a la de migdia (PH9). En aquest espai, el *sectile* es conserva en molt millor estat, podent-se apreciar que es tractava d'un sol ric, policrom, amb molta varietat de marbres i amb una decoració a base de peces quadrades i triangulars, així com alguna de lanceolada, definint formes geomètriques, sempre dins petits espais quadrangulars.

A la banda oest, es va localitzar un mur nord-sud (M-174), de pedra lligada amb morter, que suposa el límit de l'antiga estança. Tot i que la manca d'espai no va permetre aprofundir excessivament, es va poder comprovar que, a l'oest, d'aquest mur no hi ha traces de cap altre paviment.

-Àmbit 16

Ambulacre occidental del pati (A11). Presenta unes dimensions de 2'45 m (oest-est) per 7'65 m (nord-sud). Pavimentat amb *opus signinum*, presenta una llarga esquadra nord-sud, que marca l'existència de la façana occidental original de l'edifici. Aquest fet es va poder comprovar al buidar un forat existent a la banda nord i on es va comprovar l'existència d'aquesta estructura (M-151), perfectament alineada amb el límit oest original dels àmbits 15 i 28.

L'ampliació del passadís va suposar la construcció d'un nou muret de separació amb l'A11 (M-122), dotat de, com a mínim, dues columnetes. D'aquestes es conserva el basament d'una, un bloc circular de pedra sorrenca encaixat al paviment, i l'empremta de l'altra, situada dins un esvoranc modern que afecta la zona nord de l'espai. Una petita porta, comunica aquest espai amb el pati (A11). En el moment de construcció del passadís, es va integrar part del nimfeu, a diferència del succeït a la banda contrària, on, la font, va ser escapçada per fer lloc a l'ambulacre (A3).

Fig.77. Extrem sud de l'àmbit 16, amb la porta, abans de la seva excavació.

Al costat de migdia l'espai es tancava amb una porta, de la qual es conserva l'encaix de la polleguera, i que donava accés a l'àmbit 22. En aquest ambulacre es varen recuperar empremtes de restes de ferro, molt similars a les localitzades a l'interior del nimfeu (veure *supra*). Probablement, són indicatives de la presència d'elements decoratius que integrarien aquest espai amb el pati i, a més, dissimularien l'accés a l'àmbit 22, situat a migdia del pati i que era una cambra de servei. El fet que el paviment sigui una continuïtat del que cobreix el pati i el nimfeu mostra que aquest espai era conceptualment un conjunt unitari, i de fet, a diferència dels altres dos ambulacres, aquest

sector mai es va pavimentar amb *opus tessellatum*.

-Àmbit 17

Bona part del sector occidental de l'excavació està ocupat per una gran àrea destinada, al llarg de bona part de la història de l'edifici, a zona de servei. Es tracta d'un espai separat de la resta de l'edifici pel mur cec que tanca, per ponent, el pati (M-118). Els murs que delimiten l'espai corresponen a estructures que es relacionen amb altres espais, excepte el mur M-171, un petit tram de grans pedres lligades amb fang que tanca pel nord el sector, entre l'A18 i l'A15.

Per una major comprensió de l'estratigrafia farem una lectura inversa, és a dir de baix a dalt,

Fig.78. Paviment de *tegulae* de l'àmbit 17.

començant per les estructures més antigues.

Dins l'A17 es poden distingir dos sectors; el nord, que ocuparia l'espai existent entre els A18, a ponent, i els A15 i 4, a llevant, i el sector sud, situat a migdia de l'estructura M-145.

A la part inferior del sector nord, es conserva una pavimentació construïda amb *tegulae* disposades a l'inrevés. Aquest paviment potser no era altra cosa que la preparació de l'autèntic nivell de circulació ja que estava cobert per una capa de morter sobre el qual s'hauria disposat l'autèntic sòl, extret en el moment d'obliteració del sector. Aquest paviment, situat a la mateixa cota que els de la zona de l'edifici, entrega contra el mur M-149, una estructura de pedra i morter que serà posteriorment aprofitada com a basament del dipòsit A18. Un cop oblidat el paviment esmentat, es va elevar de forma considerable el nivell de circulació del sector construint un gran dipòsit (A18). El sistema emprat és peculiar, ja que primer es va disposar un encofrat de fusta, gruixut, de 50 cm d'amplada,

i es varen construir els murs, assentats sobre una estructura anterior. Un cop completada l'obra, es va farcir l'espai existent entre l'A18 i l'A15, amb un nivell de terra amb morter i, posteriorment, es va retirar l'encofrat, farcint el buit existent. Curiosament, amb posterioritat es va realitzar una rasa a la banda contrària, possiblement relacionada amb la modificació del tram superior de la façana occidental de l'edifici (M-152), quan l'alçat de tovot es va canviar per un parament de pedres i morter (potser la reforma va ser deguda a l'excessiva pressió provocada per la pròpia elevació del nivell de circulació de l'A17). No es conserva el paviment original d'aquesta reforma, però sí traces d'un de posterior, d'*opus signinum*, barroer, del qual solament es conservaven alguns trams, sobretot del *rudus* que és el que es va emprar per oblidar també l'A18. Tot i això, l'existència d'aquest primer paviment és evident ja que a la part superior del mur oriental del dipòsit (A18) es conserva encara part de la mitja canya d'*opus signinum* que marca el nivell de circulació de l'espai exterior.

Més complexa és l'evolució del costat de migdia de l'A17. Els nivells més antics corresponen segurament a un magatzem de *dolia*. Se n'han localitzat, fins al moment, un encaix circular, així com un gran abocament de *dolia* i altres grans envasos, esclafats. Alguns d'ells semblen disposats planers, formant una mena de preparació del paviment de *tegulae*.

Un cop destruït el magatzem, trobem la construcció de diferents elements. Per començar, al centre de l'espai i orientats de nord a sud, s'han recuperat dos pedres sorrenques més o menys tubulars, encaixades en el terreny que corresponen als basaments de sengles columnes o pilars (M-178 i 179). Associats a aquests elements, i tot i que no sabem si coetanis o posteriors, hi trobem diferents elements. El sector queda tancat, a ponent, per un mur (M-168) que sembla presentar una porta al seu extrem de migdia. Encara per excavar, el sector situat a ponent d'aquest mur, uns rebaixos mecànics realitzats l'any 2012 permeten albirar l'existència d'una cambra de la qual en seria el límit oriental.

Sota el mur sud de l'A18 es localitza un parament de pedres lligades amb morter (M-177),

Fig.79. Vista general de l'àmbit 17 des del sud.

Fig. 80. Restes del magatzem de dòlies.

solidari amb el mur M-149, que li serveix de fonament oriental. També sota la banda sud oest de l'estructura M-145, trobem una altra estructura d'*opus caementicium* (M-182). D'aquesta solament se n'aprecia la cara sud però si que es va poder detectar que anava originalment coberta amb un *opus signinum*, de poc gruix, que s'estenia, també, per la superfície del mur M-177, en aquest sector. Contra aquest mur es recolzava M-168. La coincidència d'aquests dos elements sota els dipòsits A18 i M-145, fa pensar que, possiblement, es tracti també de sengles dipòsits que es varen haver de reformar quan es va elevar el nivell de circulació de tot el sector.

Immediatament al sud del mur M-182, es conserva l'angle d'una altra estructura de morter (M-182), molt malmesa. Res més en queda, d'aquesta estructura, més enllà d'un retall quadrangular, poc definit per la banda sud, que podria assenyalar la superfície que ocupava originalment. A tot el sector es va recuperar un petit nivell de cendres.

Tota aquesta àrea va ser elevada de cota amb la construcció dels A18 i M-145. Aquesta estructura és un petit dipòsit molt més llarg que ample (3'75 m per 0'80 m.) d'*opus caementicium* i un arrebossat interior d'*opus signinum*. Presenta dues obertures semicirculars a la banda sud, on es connectarien les canonades de bronze o plom. Cap traça se n'ha localitzat, ja que devien ser extretes en el moment d'obliteració dels dipòsits, fet que explica que els nivells de farcit del sector es trobin molt remenats.

Curiosament, un cop acabat el seu ús, el sector va ser cobert amb el mateix *signinum* que l'A18. En aquest sector tot sembla indicar de que el paviment feia baixada, embolcallant l'estructura M-145. Creiem que és una visió errònia provocada pel mal estat de conservació del paviment i la seva preparació. Simplement el fet que el dipòsit M-145 se situés a una cota lleument més baixa va fer que la preparació del nou paviment fos més gruixuda i havent-se perdut la part superior, li dona aquesta peculiar aparença.

La zona occidental de l'àmbit 17 està ocupada per un conjunt de tres dipòsits. El menor, situat a migdia, l'acabem de descriure. Immediatament al nord d'aquell se'n situa un de dimensions majors.

-Àmbit 18

Aquest dipòsit d'*opus caementicium*, amb un arrebossat interior d'*opus signinum*, i amb unes dimensions de 4'80 m (oest-est) per 8m (nord-sud), presenta una mitja canya a tota la superfi-

Fig.81. Dipòsit A18 en procés d'excavació on s'aprecia que es va obliterar amb un paviment de *signinum*.

Fig.82. Dipòsits dels àmbits 17 i 18 al final de la seva excavació.

cie interior del paviment. El dipòsit mostra un graó a la banda nord i un segon, de més prim, a llevant. A aquesta banda, cal assenyalar l'existència d'una segona mitja canya, al damunt del dipòsit que devia recolzar contra el paviment de l'A17, avui perdut. Per la banda sud, el *signinum* recobreix completament el mur M-146 (excepte per la cara sud) i al centre presenta una obertura, molt malmesa, per on els líquids anirien a parar a l'estructura M-145. El paviment presenta un lleu desnivell nord sud. A la banda nord i integrat en el paviment hi ha una *tegula* invertida, potser una reparació o un reforç del paviment.

El dipòsit es va trobar obliterat per un nivell de runa i un paviment d'*opus signinum* amb un *rudus* fet amb grans rierencs.

-Àmbit 23

El conjunt es completa amb un tercer dipòsit situat a l'extrem septentrional. Sens dubte és el més gran dels tres, tot i que encara no en coneixem les seves dimensions totals. Cal relacionar-lo amb les tasques de depuració de l'aigua i la seva distribució per tota la vil·la (no cal oblidar que la majoria de canalitzacions localitzades s'orienten d'oest a est). La superficialitat de les restes (el paviment d'*opus signinum* se situa entre 5 i 10 cm per sota del nivell de circulació actual provoca que no es conservin els alçats dels murs perimetrals. Sobre el paviment de *signinum* es conserva una mitja canya que separa el dipòsit en dos, de nord-oest a sud-est. A llevant de la mitja canya es conserva un forat circular, integrat al paviment ja que conserva el bisell de *signinum* que el delimitava. A més al mur perimetral de la banda est (M-184) es conserven dos encaixos quadrangulars que semblen destinats a suportar alguna estructura vertical. Tots aquests elements podrien indicar l'existència d'una estructura o maquinària, la forma i funció de la qual solament es podrà clarificar quan s'hagi excavat la totalitat del dipòsit.

Pel que fa al mur que el tanca per llevant, l'excavació ha permès comprovar que, en realitat, és el resultat de l'addició de diferents murs que presenten paraments diferents (un parament de carreus de sorrenca, un tram d'*opus caementicium*, i un parell de trams de pedra, *tegulae* i morter, força més barroers). Les diferències en el parament indiquen que molt probablement aquest mur és el resultat de la suma de diferents estructures que es

Fig.83. Dipòsit A23 en procés d'excavació.

varen unir construint diversos trams de mur on abans hi havia espais oberts i que dibuixarien l'estructuració de la zona anterior a la construcció del dipòsit.

-Àmbit 19

Al nord de l'àmbit 15 se situa un petit espai en forma de semicercle ultrapassat, de 3'35 m (oest-est) per 2'60 m (nord-sud). El mur perimetral presenta un basament d'*opus caementicium* i un alçat en *opus testaceum*. A la banda sud, aquest espai es comunica amb l'àmbit 15 a través d'una petita porta, tot i que originalment l'obertura devia ser molt més àmplia.

Als diaris d'excavació dels anys 1970-1972 es fa referència a l'excavació realitzada al seu farcit interior on es varen recuperar 2 fragments d'un possible punyal, una cullereta o espàtula de plom, així com fragments de cobriment pintat de paret, beix, vermell i negre. A partir de certa cota (no especificada) apareixia un nivell d'enderroc de teules i es continuà excavant solament la meitat est. Per sota del nivell d'enderroc, fan referència a una capa de terres cremades, restes d'estuc i molta escòria de ferro.

Els treballs iniciats l'any 2008 varen completar l'excavació de la cambra localitzant diversos nivells de farcit i, a la part baixa, les restes ben conservades de tot un seguit de *pilae* d'hipocaust

Fig. 84. Àmbit 19

fetes amb peces ceràmiques quadrangulares de 20 cm de costat. A la banda oest, s'obre el forat del *praefurnium* de l'estança (A24), de forma quadrangular i cobert amb una llosa de pedra.

Una de les dades més interessants de la cambra és el fet que el canvi de parament, no sembla correspondre a un canvi fonament-alçat sinó a dues fases d'existència de l'estança, que cal relacionar amb les successives remodelacions dels A8 i A15.

-Àmbit 20

Espai teòric situat al sud-oest de l'excavació. Separat dels A12 (a l'est) i 21 (a l'oest) per l'existència de sengles murs de pedra lligada

amb fang (M-115 i M-160, respectivament). Sembla formar un espai marginal al sud del pati (A11), del qual el separa el mur M-104, en el qual, en un moment determinat de finals del segle II dC, s'hi va construir la cambra A22.

El més ressenyable és la troballa, a la banda nord, a tocar la fonamentació del mur M-104, de tot un seguit de gerres senceres (se'n varen trobar quatre, una de les quals no es va poder extreure en situar-se sota l'A22), amb una ofrena d'un ou i un cadell d'animal al seu interior. Aquesta mena de ritual es va repetir almenys dos cops ja que per sota de les peces senceres se'n varen identificar dues mes, esclafades per aquelles, una de ceràmica comuna i l'altra de grollera, a l'entorn de les quals també es recuperaren diverses restes de fauna.

-Àmbit 22

Cambra quadrangular, de 3'10 m (oest-est) per 2'95 m (nord-sud), situada al sud-oest del pati, i que es va afegir a finals del segle II dC a l'estructura de l'edifici. Es comunicava amb l'ambulacre occidental del pati (A16) a través d'una porta que es podia tancar. Pavimentada amb un *opus signinum* presenta, a l'angle sud-est, una obertura feta amb rajols i amb fort desnivell que sembla haver servit com a desguàs. A la banda sud una filada de pedres (M-167) sembla haver constituït el límit d'una conducció que acabaria en el desguàs esmentat: No sabem si aquests dos elements són coetanis a l'obra o afegits posteriors (el muret està disposat damunt del paviment).

Fig.85. Àmbit 22.

La cambra es va trobar farcida amb un potent enderroc que sembla que es va emprar també per paredar de forma barroera la porta nord.

-Àmbit 24
El *praefurnium* de la cambra absidal (A19) se situava a ponent de la mateixa. La cambra actualment conservada és producte d'una reforma del sector quan es va construir l'A15, contra el qual recolza

El *praefurnium* de l'absis (A19). Es tracta d'una estructura rectangular, de 3'06 m (nord-sud) per 1'71 m (est-oest) bastida enterament en *opus caementicium* i coberta amb volta (de la qual es conserva l'arrencament) i amb un porta al nord. En realitat aquesta cambra presenta dues fases ja que per sota del mur occidental de la cambra aflora un basament amb una orientació lleument diferent (M-201). A més, l'estratigrafia de la cambra veïna, un espai de servei (A26) mostra l'existència d'aquestes dues fases que es corresponen amb les ja apreciades a la cambra circular i fins i tot a les estances d'aparat amb les quals aquesta es relaciona.

De la volta, en manca solament la part central que se situaria a una cota per damunt fins i tot del nivell de circulació actual. Tot sembla indicar que la coberta es va mantenir intacta durant molt temps i l'espai va ser usat com a barraca o refugi fins a èpoques avançades.

-Àmbit 25

Espai quadrangular que ha estat mutilat en diverses ocasions per la construcció de les estances veïnes (especialment els A19,24 i 7) i que en la seva estructura final mesura uns 5'25 m de costat..

Aquest espai va ser emprat en les primeres fases d'existència de la vil·la molt probablement com a atri. La creació de nous espais a l'entorn el varen mutilar i va acabar esborrat, cobert completament en pujar el nivell de circulació de tota la zona. Es va començar a excavar als anys setanta però ni els límits d'aquells treballs estan clars ni la profunditat que varen assolir, ja que varen ser les darreres tasques realitzades i es varen finalitzar de forma abrupte i, a més, es varen realitzar diverses ampliacions del sondeig no massa clarament definides.

Tot i això, els diaris d'excavació parlen de la troballa d'una capa de *tegulae*, algunes plaques de marbre, estucs, i, per sota de tot això, la presència d'una capa de terres molt soltes (possible abocament). A tocar del mur de l'A7 també es van trobar restes de calç amb empremtes de palla o fusta a la seva superfície.

En una ampliació del sondeig es va localitzar un fragment d'escultura, el tors d'un gos. En aquesta mateixa ampliació fan referència a la troballa de gran quantitat d'estucs i una capa d'uns 35 cm de fragments de *tegulae*. Per sota de tots aquests nivells, s'esmenta la troballa de *ts* africana D i ceràmica paleocristiana (DSP) que, aparentment, parlarien d'un farciment molt tardà del sector.

Fig.86. Àmbit 24.

Fig.87. Àmbit 25. S'aprecia l'estructura quadrangular destruïda al construir l'absis.

Les noves excavacions varen permetre excavar el sector fins a nivell de circulació. La sala presenta un sol de *signinum* i una estructura quadrangular central de la qual solament es conserven les mitges canyes que el delimitaven (també hi ha traces del muret, probablement de rajols amb que es varen construir els murets que l'envoltaven). Part de la cambra va ser destruïda en bastir-se l'A7. Presenta dues portes a la banda nord. La que la comunica amb l'A27 conserva una placa de marbre com a llindar, mentre que la de l'A28, conservada molt parcialment, anava flanquejada per pilastres que sobresurten de la façana.

-Àmbit 26

Passadís allargassat que embolcalla el *praefurnium* (A24) i originalment conformava una unitat amb l'A17. Mesura un mínim de 12 m de longitud (ja que es prolonga en direcció nord fora de l'espai excavat) per 2'60 m d'amplada.

Es tracta d'un espai de servei, que es va emprar sobretot a partir del moment de la creació del *praefurnium* (A24). El fet que el mur que tanca per ponent l'espai estigui conformat per un mínim de tres tipus de parament diferent, que ara actuen de basament del dipòsit A23, permeten apreciar que l'estructuració de la zona va variar de forma important fins a tal punt que, al moment actual de l'estudi, no es pot valorar adequadament. Al seu interior, s'han identificat un parell de nivells de paviments de terra piconada, relacionats amb el funcionament del *praefurnium*. El més sorprenent d'aquest espai de servei és que els nivells de reblliment, col·locats en un moment en que tot sembla indicar que es va elevar el nivell de circulació de tota la zona, presenten gran abundància de materials del segle II dC, mentre que a les cambres de l'entorn, també afectades per aquesta reforma, els materials se situen clarament a principis del segle IV dC.

-Àmbit 27

Cambra quadrangular, de 5'75 m (nord-sud) per 4 m (est-oest), pavimentada amb *opus signinum* situada al nord de l'atri (A25) amb el que es comunica a través d'una porta oberta a la façana de migdia i que encara conserva la llinda, constituïda per una placa de marbre. Els nivells de farcit recuperats durant l'excavació demostren que l'estança va estar en ús durant les primeres fases d'existència de la vil·la i en el moment de deixar d'utilitzar-se, a principis del segle IV dC, es va cobrir completament en un procés d'elevació del nivell de circulació que afecta també a les estances veïnes). El paviment, d'*opus signinum*, va ser rebentat per dos grans forats, farcits amb material d'enderroc.

Els murs perimetrals són construïts en *opus caementicium* i encara hi són visibles les marques de l'encofrat de fusta, excepte per la banda de llevant, on el mur es conserva arranat a nivell del paviment. La part conservada correspon a un mur de pedres lligades amb fang i no es pot descartar que a la banda sud-est s'hi obrís una porta que comunicés aquesta estança amb l'àmbit 28. La tècnica constructiva del mur de llevant permet intuir que alguns dels murs perimetrals actuals, si no tots, empen com a fonamentació paraments de la vil·la republicana.

-Àmbit 28

En bona part destruïda per la construcció de l'àmbit 7, se situa un espai que molt probablement constituïa una de les estances més importants d'aquest sector de la casa en època republicana

Fig.88. Àmbits 19, 24, 25, 26, 27 i 28.

i augustal. La part conservada mesura 6 m (nord-sud) per 1 m (est-oest) i en ella s'aprecia que l'estança disposava d'una portalada al costat de migdia, dotada de pilastres laterals, mentre que és probable que una segona porta la comunicés amb l'A27. El paviment de la sala era un *opus signinum* amb un camp decoratiu de petites creuetes de tesselles.

El mur que separa aquest espai de l'A7 és doble, i d'aquests, el més occidental (M-197) fonamenta a una cota més alta que el paviment de la sala, mentre que l'altra (M-155), el talla. Això és així perquè el parament occidental en realitat era un mur de contenció construït en el

moment d'elevant el nivell de circulació de tot aquest sector, fet que va suposar l'obliteració total de les antigues sales. El paviment de l'A28 no es conserva a l'A7, ja que aquest es va construir rebaixant de forma important el nivell de circulació.

-Àmbit 29

La façana oriental de l'edifici és la més malmesa del conjunt, molt afectada per la construcció de les fonamentacions que l'any 1970 havien de servir de basament d'un bloc d'habitatges. Situat a l'extrem oriental de la finca, l'àmbit 29 configura un ampli porticat que presidia la façana oriental de l'edifici, pavimentat amb un *opus signinum* que es conservava de forma irregular. La part excavada fins al moment ens dibuixa un espai de 5 m d'amplada est-oest (inclòs el mur perimetral) i 10 m de llarg nord-sud (incomplets, ja que segurament s'estenia cap al nord, i cap a migdia integraria també el que hem anomenat àmbit 31).

El porticat anava pavimentat amb un *opus signinum* conservat de forma irregular, limitat per llevant per un sòlid mur d'*opus caementicium* (M-202), que es conserva solament a nivell de circulació. L'espai és travessat per dues canalitzacions, una de les quals, situada a migdia i coberta amb lloses, recollia l'aigua del petit dipòsit situat al nord-est de l'àmbit 5 i de la canalització que travessa per migdia l'àmbit 7. L'altra, que travessa la zona central de l'àmbit 7, és una senzilla canal realitzada tot emprant *imbrices* encastats en el paviment i és la prolongació de la canal que travessa pel centre l'esmentat àmbit. Les dues canalitzacions travessaven el mur de llevant sense que s'hagi localitzat una possible prolongació més enllà del mateix.

Part del sector ja havia estat descobert l'any 1970, especialment el situat a l'entorn de la canalització septentrional, raó per la qual desconeixem si anava coberta i, en cas afirmatiu, amb

quina mena de materials. Tot i això, cal assenyalar que el sistema constructiu emprat, integrat al paviment i d'escassa profunditat, fa pensar que podia anar descoberta, com de fet succeïa amb tota la resta d'aquesta canalització al seu pas per l'àmbit 7. A la part no descoberta l'any 1970 es va recuperar un petit nivell d'enderroc format quasi enterament per *tegulae* i alguns *imbrices*, provi-

Fig.89. Porticat de llevant (àmbit 29)

nent sens dubte de l'enderroc del sostre del porticat.

Pel que fa a l'estratigrafia, excepte per la troballa d'un forat farcit amb material d'enderroc (*tegulae*, pedres...) situat davant de la porta que dóna accés a l'àmbit 7 i que pot estar relacionat precisament amb la construcció d'aquesta estructura, la resta de nivells arqueològics contenen materials d'època republicana. Solament els més propers al mur de llevant contenen alguns materials que es podrien situar en època augustal o a principis del segle I dC i que, segurament, cal relacionar amb la pròpia construcció del mur. Cal assenyalar la troballa d'una estructura o un mur, de pedres sense treballar lligades amb fang, situada per sota el mur de llevant de la cambra.

-Àmbit 30

Espai encara per definir que segurament constituïa un gran pati situat a llevant de l'àmbit 29. El mur que el delimita per ponent (M-202) presenta algunes diferències en els dos trams analitzats. Al tram de migdia apareix com un parament de 80 cm d'amplada mentre que al tram nord, en millor estat de conservació, s'observa que és un parament de 50 cm amb una banqueta exterior de 30 cm. Al tram de migdia hi ha una mena de solera de morter i picadís de ceràmica que podria correspondre a la prolongació de la canalització que recull l'aigua dels àmbits 5 i 7 i que ressegueix el propi mur. De fet, la canalització suara esmentada travessava el mur i finalitza en un *imbrex* que aparentment dóna al buit. Semblantment succeeix amb la canalització d'*imbrices* en un sector on no s'ha excavat de moment el suficient per veure si tenia continuïtat o no.

Estratigràficament, el panorama és molt diferent a l'apreciat a l'àmbit 29. El nivell superior, que podríem considerar d'abandonament, conté materials que se situarien a finals del segle III dC, o ja dins el segle IV. Per sota es troben dos nivells més, amb materials de primera meitat del segle II dC i segona meitat del segle I dC, respectivament. Per sota d'aquests nivells se situa un nivell de circulació de terra piconada i, per sota d'aquest, un grup d'estrats que es data al segle I aC. Aquesta seqüència denota l'existència d'un desnivell entre la zona de l'edifici i del porticat respecte a l'espai d'aquest possible pati, desnivell que sembla que es va anar reomplint en successives remodelacions

-Àmbit 31

Espai allargassat, que solament presenta límits clars per ponent (amb el mur M-123 que els separa de l'A5), ja que la resta està molt afectat per les fonamentacions modernes.

L'espai excavat estava pavimentat amb un sòl d'*opus signinum* en molt mal estat de conservació i que en molts trams solament ara identificable per la presència d'alguns petits rierencs que en conformaven el *rudus*. Per sota d'aquest, es varen localitzar les restes d'un enllosat de pedres, planes però de perfils irregulars, delimitades per migdia per un muret (M-203). L'enllosat es ficava parcialment per sota del tram en alçat del mur de l'A 5 (M-123), un parament que ha patit diverses remodelacions.

Per sota del mur, M-123, però no associat directament a aquest va aparèixer un segon parament, de pedres lleument treballades lligades amb fang (M-204). Val a dir que cap dels dos murs del tot arrengrerat amb el mur M-170) que en època republicana constituïa el

Fig.90. Àmbit 31 amb el paviment de lloses destruït per les fonamentacions modernes.

tancament de migdia de l'A5, raó per la qual creiem que el mur M-121 (banda est de l'A1) es devia prolongar en direcció nord, configurant una façana, avui perduda, en el seu tram septentrional.

Tant els paviments com els murs es varen poder resseguir en un tram molt curt, no més d'un metre i mig, per la presència de les fonamentacions modernes.

8.2.4.-Els mosaics

-PH1.Mosaic amb craters

Aquest paviment cobria la cambra núm. 1 de la vil·la. Va ser descobert durant les excavacions del 1970 i es va extreure per a la seva conservació.

Policrom i amb decoració geomètrica (excepte a l'orla), el mosaic mesura 6,85 m per 6,20 m i presenta una orla exterior de 73 cm d'amplada, decorada amb rodes de fullam ornamental, que sorgeix de quatre craters situats als angles de l'estança. En una restitució del mosaic feta per Nolla i Sagrera (1993, 152-153) se situa un crater al centre de cada un dels costats llargs, en un intent per mantenir la simetria del conjunt de rolis, sense que a través dels fragments conservats es pugui confirmar aquesta hipòtesi. Els craters, confeccionats amb tesselles negres i blanques —excepte un petit espai triangular del peu, fet amb tessella vermella—, imiten un vas metàl·lic amb cos globular i gallons, peu cònic i curt i coll alt, troncocònic, exvasat, disposat de tal manera que en veiem l'interior, sense llavi i amb la vora marcada per una senzilla decoració de quarts de cercle. Cada crater disposa de dues nanses simètriques que surten de la part alta del cos i que no arriben a unir-se a la zona del coll.

Fig.91. Detall del mosaic PH1.

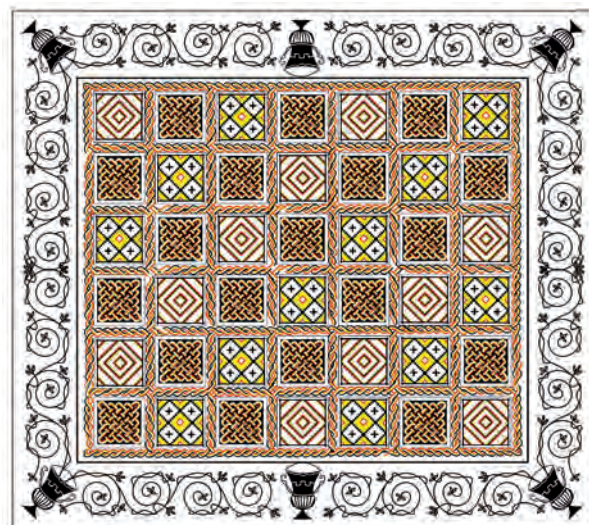

Fig.92. Restitució del mosaic PH1.

El camp central està emmarcat per un doble filet, amb un camp blanc de 6 cm d'amplada i un trenat de dues cordes que envolta els diferents quadres que el componen, quaranta-dos en total, disposats en set línies de sis quadres cada una. Cada quadre, al seu torn, està emmarcat per una banda blanca i un doble filet negre que envolta la decoració central. En aquests quadres es presenten tres motius diferents que es repeteixen i que creen diagonals. El més abundant (dinou cops) està format per un entrellaçat múltiple (verd, vermell i blanc sobre negre). Un altre motiu, repetit onze vegades, es compon de quadrats dibuixats amb puntejats dobles (en verd, vermell i blanc) que estan disposats romboïdalment. El tercer, comprèn cinc quadrats amb un puntejat simple, amb creu central de cinc tesselles, disposats de tal manera que dibuixen una creu de braços idèntics, situada en diagonal respecte al quadre marc; els espais triangulars que queden als laterals del quadre incorporen triangles esglaonats a les

vores exteriors. Aquest motiu apareix en dotze ocasions.

El tema dels craters amb fullam ornamental és antic (altimperial) tot i que viu una gran revifalla en època baiximperial. Se'n troben a Barcelona (Baixada de Santa Eulàlia, datat en època severiana (Barral, 1978, num.12, 48-50, làm.XIX)) i Badalona (Barral,1978, num.61, 85-87, lam. XL datat a cavall entre els segle I aC-I dC), Sagunt (mosaic dionisíac de segona meitat del segle II dC.(Balil,1979)), Carmona (Blázquez, 1982, num.19, 35, lam.14 del segle II), Alcolea (Blázquez,1981, num.23, 43-46, fig.14 datat al s,II), Itàlica (Blanco,1978b, num.27, 45, lam. 52 del II), Còrdova (Blázquez,1981, num.20,39-40, lam.24, de primera meitat del segle II), o en context més tardà, a Puigverd d'Agramunt i el Vilet, a Rocafort de Vallbona (Lleida) (Blázquez et al.1989,num.20, 20-21, lam 7,2 i num.24, 23-24, lam.9.), o Sòria (Fernández Castro,1983, núm 57, 65-67, lam. 25).

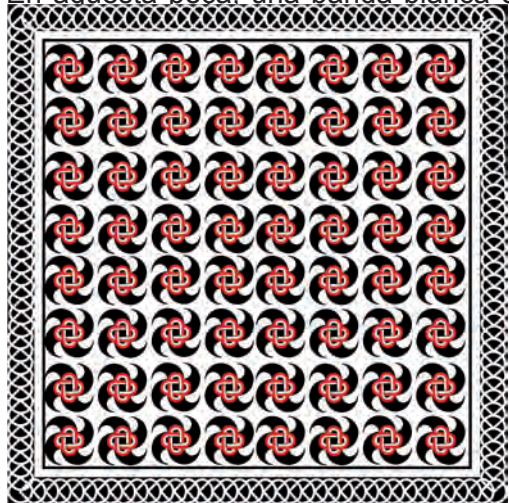
El trenat doble és un motiu omnipresent i quelcom similar succeeix amb la decoració de l'entrellaçat múltiple, sobretot a partir de finals del segle II dC. Més rars són els altres motius localitzats al quadre central.

Els materials recuperats sota el paviment durant les excavacions dels anys setanta proporcionen una datació de finals del segle II o molt a principis del III dC.

-PH2. Mosaic de rodes de pelta

La cambra núm. 2, de 5,45 m per 6 m, estava pavimentada amb un mosaic geomètric en blanc i negre que, localitzat l'any 1970, va ser extret per a la seva conservació.

En aquesta peça, una banda blanca emmarca una falsa cadeneta de 25 cm d'amplada de

color blanc sobre fons negre. A l'interior hi ha una segona faixa blanca i un doble filet negre que enquadra la catifa central, constituïda per una repetició de rodes de peltes que giren entorn d'un nus salomònic (vuit per fila en un total de deu files).

La falsa cadeneta és un motiu sempre complementari, com a marc dels motius centrals dels mosaics. N'hi ha de similars a la villa de los Cipreses (Murcia) (Ramallo, 1985, 128-132., figs 22,23,25 i 28, datat al segle III-IV), Villacarrillo (Blázquez, 1981., 72-73, làm.60) i Bruñel (Jaén) (Blázquez, 1981., 54, làm 52), Itàlica (Blanco, 1978, 27-28, lam 11) i Carmona (Sevilla) (Blázquez,1982, 34-35, lam. 113, d'època severiana). Es tracta d'un motiu amb una àmplia cronologia entre els segle II i IV dC.

Fig.93. Restitució de mosaic PH2

El tema de les rodes de pelta girant està molt estès sobretot a partir de finals del segle II dC. la vil·la de los Cipreses (Murcia) (Ramallo,1985, 138-139, fig.25), Camino Viejo de las Sepulturas de Balazote (Albacete) (Blázquez *et al.*,1989,42-44, làm.13), Itàlica (Sevilla) (Blanco,1978b, 26-27, làm.10), la casa de l'amfiteatre de Mérida (Blanco,1978a, 32-33, làm.10), el peristil de Liébana (Navarra) (Blázquez i Mezquíriz,1985, 36-37, làm.24), en són bons exemples, normalment amb datacions de finals del segle II o principis del III dC, tot i que a Zaratán (Campilmojado, Campo de Tormes) un camp de peltes amb nus de salomó central es data al segle IV (Regueras i Pérez,1997,49-50)

Estilísticament, se situa en una àmplia forquilla cronològica entre els segles II i IV dC.

-PH3. Mosaic dels cercles intersecants

Un altre dels mosaics localitzats el 1970, que també va ser extret en aquells treballs, és el que pavimentava el passadís oriental del pati (àmbit 3), un espai de 2,10 m per 7,30 m. Es tracta d'un mosaic de decoració geomètrica amb tesselles blanques i negres. Emmarcat per un filet negre, presenta una catifa de cercles intersecants de 48 cm de diàmetre amb una decoració central en forma de flor construïda amb cinc tesselles. La catifa central, que fa 104 cm d'amplada, està emmarcada per una catifa blanca de mig metre d'ample.

Es tracta d'un motiu molt emprat, amb lleus variants. És present a la vil·la de Montfullà (Bescanó) amb una datació del segle II dC; o a can Pau Birol (Girona) en un context del segle III dC. també es troba a Torre Llauder (Mataró) (Barral,1978, 103-111, lám. LVII-LVIII), i a altres molts llocs de la península,, en contextos que van des del segle I al IV dC., com Clúnia (López Monteagudo, Navarro i Palol,

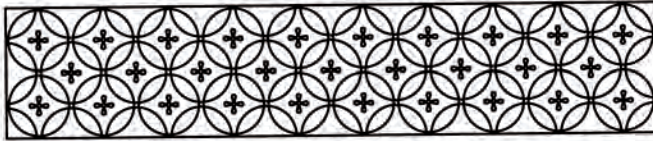

Fig. 94.. Restitució del mosaic PH3.

1998, 51, de primera meitat del II), o la Plaça de la Corredera de Còrdova (Blázquez,1981, 25-26, lám.11)

La cronologia d'aquest mosaic és molt àmplia, però l'ús del motiu esmentat va arribar al seu punt àlgid entre els segles II i IV dC.

-PH4. Mosaic d'hexàgons

Paviment d'*opus tessellatum* pertanyent a l'àmbit 4, un passadís de 18,90 m de longitud i 1,60 m d'amplada. Descobert el 1970 en una llargària d'11,20 m, va ser extret de la seva ubicació original. El 2008 fou redescobert en una longitud de 7,70 m més que, en aquest cas, es va conservar i restaurar *in situ*.

Fig.95. Mosaic PH4.

El mosaic presenta una decoració geomètrica amb tesselles blanques i negres (blau molt fosc) i amb algunes de vermelles. La catifa central, emmarcada per una faixa negra de 14 cm d'amplada, està formada per una repetició d'hexàgons blancs (cinc per línia) amb una floreta de creu central a l'interior (cada flor té quatre pètals de forma triangular que es componen de sis tesselles cada un).

Els paral·lels d'aquesta mena de decoració són escassos a la península ibèrica. Assenyalar el de la vil·la de Cabra (Còrdova) (Blázquez,1981, 49, fig.16) datat molt a principis del segle III o el de Las Torres, d'Estepona (Màlaga) (Blázquez,1981,92-93, fig.26,2) datat a finals del segle II o inicis del III dC.

Estilísticament caldria situar-lo a finals del segle II dC o ja dins la centúria següent.

-PH5. *Opus signinum* amb rombes de tesselles negres

Com que tota la part oriental del mosaic d'hexàgons s'havia extret el 1970, durant les excavacions del 2009 es va aprofitar l'avinentsa per aixecar la preparació amb la intenció d'excavar-hi estratigràficament per sota. Immediatament al dessota del mosaic i en la seva zona central, situada davant per davant del pati de la vil·la, els treballs van posar a descobrir un segon paviment que solament es va poder resseguir en aquells espais. La part visible correspon

Fig.96. Mosaic PH5.

a un fragment d'1,60 m d'amplada per 3,30 m de longitud, tot i que originalment tenia unes dimensions superiors.

Ens trobem davant d'un sòl d'*opus signinum* que presenta una decoració a base de tesselles negres i algunes de blanques. Avui dia es conserva el filet exterior de la banda de migdia (triple i de color negre) i una part del camp que es limita a uns quants rombes força irregulars de tesselles negres, amb tesselles blanques a les interseccions. No es conserven els límits est, oest i nord, de manera que no sabem si l'orla repetia la faixa triple localitzada a la banda sud.

Motiu molt abundant en època republicana (Vassal,2006,49-50) i a principis del segle I dC. els models més antics cal cercar-los a Itàlia. A Hispània el trobem a Loma de las Herrerias (Mazarrón) (Blázquez,1982,63,lám.24 indicant que era un motiu habitual des del segle II aC), a Andión (Navarra), en context de finals del segle II aC (Blázquez i Mezquíriz,1985,13-15,lám, 1) o Pamplona (Blázquez i Mezquíriz,1985, 58-59, fig.6, que el daten estilísticament com a d'època republicana)

Des del punt de vista estilístic es podria datar entre els segles I aC i I dC, però pel context arqueològic cal situar-lo en època augustal.

-PH6. *Opus signinum* amb decoració de tesselles i un emblema d'*opus sectile* en blanc i negre

A l'extrem oriental del mateix passadís o àmbit 4, i per sota de l'espai que ocupava el mosaic d'hexàgons, es va identificar un nou paviment que corresponia a una estructuració més antiga de l'edifici en què aquesta zona no era un passadís, sinó una cambra d'aparat. Descobert l'any 2010, es conserva només a l'àmbit 4, però en origen es devia estendre parcialment dins l'àmbit 1 (malgrat que no hi ha cap referència en els diaris i la documentació de les excavacions del 1970-1972). Actualment es conserva consolidat *in situ*. La part del paviment que ha perviscut fa 1,60 m d'amplada per 3,25 m de longitud, tot i que inicialment ocupava una superfície més gran.

L'*opus signinum* presenta un seguit de grans tesselles blanques (de 2 cm de costat), distribuïdes en filades a intervals d'uns 20 cm. La faixa externa està formada per un conjunt de tesselles petites de color blanc, aparentment disposades sense un ordre clar.

Fig.97. Paviment PH6.

L'emblema central el componia un *opus sectile* de plaques blanques i negres. Exteriorment el devia emmarcar tot un seguit de plaques rectangulars, amb alternança de blanc i negre, mentre que l'espai central estaria format per cassetons quadrats decorats amb motius geomètrics en què es combinaven plaques quadrades i altres de triangulars.

La distribució rectilínia de les tesselles és un motiu que es remunta al segle V aC i té una gran difusió al segle I aC, emprat sobretot en espais de serveis o passadissos, atris o peristils (Vassal,2006,48-49). En entorn

urbà al nord est peninsular es troben a partir d'època imperial. Així a l'habitació 3 de la casa 1 d'Empúries presenta un escaquer de plaques blanques i negres, i un marc de peces de pissarra (Cortés 2009,173-174). Aquesta mena de decoració combinant pedres blanques i negres és habitual en època tardoaugustea i juliclaudia (Soler,2005,43)

Pel context, aquest paviment s'ha d'ubicar en època augustal o a principis del regnat de Tiberi, a tot estirar.

-PH7. *Opus signinum* amb un emblema d'*opus tessellatum*

Per sota del mur que separa els àmbits 7 i 9, la documentació de les excavacions dels anys 1970-1972 ja esmenta la descoberta d'unes restes de mosaic. Durant les excavacions del 2010 es va trobar un fragment molt petit d'aquest mosaic, en bona part cobert pel mur que separa els dos àmbits. La part visible presenta unes dimensions d'escassament 30 cm d'amplada per 10 cm de longitud i consisteix en un petit emblema de mosaic inserit en un paviment d'*opus signinum*.

Sembla que l'*opus tessellatum*, integrat per tesselles molt petites, componia tan sols un emblema. Donada la seva ubicació, sota un mur, no s'hi pot identificar cap decoració, més enllà de l'ús de tesselles blanques i negres i de la integració dins un paviment de *signinum*.

Pel context, sembla que s'ha d'adscriure al conjunt dels paviments col·locats en època augustal-tiberiana.

-PH8. *Opus tessellatum* de grans quadrats diagonals amb creu central

Paviment d'*opus tessellatum* que actualment ocupa una part de dues estances diferents (8 i 10) i que correspon a una estructuració anterior en què els dos espais en configuraven un de sol. La part de paviment de l'A10 sembla que ja es va descobrir, almenys parcialment, els anys 1970-1972, però, a diferència de la resta dels localitzats llavors, no es va extreure. L'any 2009 es va redescobrir el de l'A10 i es va posar al descobert el del 2010. Consolidat *in situ*, té unes dimensions totals de 4,80 m per 5,25 m i s'ha perdut en alguns sectors.

L'orla està formada per un petit camp blanc, de perfil irregular per tal d'adaptar-se a les dimensions de l'estança, un filet doble, una línia de semicercles secants que dibuixen ogives,

en negre sobre fons blanc, i un segon filet doble. El camp central es compon d'una concatenació de grans quadrats de filet negre, disposats diagonalment. Les puntes estan escapçades i ocupades per quadres situats també en diagonal, de color vermell, amb una creu central negra. Al mig de cada gran quadre hi ha un cercle negre que conté un petit quadrat vermell com el descrit suara, amb una creu central en negre. Tot apareix sobre un camp blanc.

El motiu de l'orla, amb els semicercles secants formant ogives el trobem al mosaic del triomf de Dionís a Écija en context severià (Blázquez,1982,13-

Fig.98. Mosaic PH8.

19,lams.1 i 2);al mosaic amb peixos de Camino Viejo de las Sepulturas (Balazote, Albacete) (Blázquez et al.1989,40-42,láms.12,23-27); al mosaic dels treballs d'Hercules a Lliria d'època severiana (Blázquez et al. 1989,42-44,lám.25)

Els motius decoratius són els habituals en època severiana. Contextualment, la construcció d'aquest mosaic es produí en paral·lel a la reforma de tot el sector nord del pati i a la construcció dels murs d'*opus testaceum* que el delimiten, la qual es dataria en aquest moment. Pertany a la mateixa època que el paviment de mosaic de l'A15.

-PH9. *Opus signinum* amb *opus sectile* policrom

L'any 2010 es va excavar sota els paviments dels àmbits 15 i 8, tot aprofitant els sectors en què el mosaic no es conservava. Immediatament per sota es va localitzar un segon paviment situat a cavall dels dos espais, ja que corresponia a una estructuració més antiga en la qual la distribució diferia de l'existent en les darreres fases de l'edifici. El paviment en qüestió presentava unes dimensions de 4,75 m d'amplada per 4,30 m de longitud i solament es va poder resseguir en aquells sectors en què els mosaics dels àmbits 8 i 15 no s'havien conservat.

La meitat nord del paviment està enterament ocupada per un *opus signinum* sense decoració. Pel que fa a la meitat sud, presenta un *opus sectile* en el qual s'han utilitzat diferents marbres policroms de procedències diverses. L'espai del *sectile* es divideix en quadrats dins cada un dels quals es reproduïxen decoracions geomètriques (quadres i rombes combinats), sempre a base de fragments quadrats o triangulars. També s'hi identifiquen altres elements de perfil rectangular on sembla que la decoració estaria integrada per peces allargades en forma de fulla.

Fig.99. Paviment de *sectile* PH9.

El *sectile* es troba en contextos itàlics des del segle I al IV (Pompeia, Herculà, Ostia) (Blázquez, 1981, 101-102). Al nord est peninsular es troba sobretot en context urbà des del segle I dC, tot i que molts dels exemples es conserven en mal estat i solament s'aprecia l'empremta del paviment. Es troba a diverses estances de la casa 1 d'Empúries i a una de la casa 2B; també a la casa dels dofins de Baetulo i a diferents edificis de Tarraco, com la

domus del c/ Alguer (datat al segle II dC, i amb uns motius molt elaborats) (Cortés, 2009, 173-174, 209, 232 i 314 respectivament). El motiu del quadrat reticular i el quadrat inserit en un altre quadrat són novetats de l'edifici pública augustal i els *sectile* de colors són escassos a la primera meitat del segle I dC (Soler, 2005, 43-44)

Pel context, aquest paviment s'ha de situar en les primeres fases d'existència de l'edifici, dins el segle I dC, segurament en època augustal o tiberiana.

-PH10. *Opus tessellatum* de nusos salomònics i peltes

Mosaic policrom (blanc, negre, vermell, groc i verd) de decoració geomètrica, descobert el 2010 dins l'àmbit 15. Amb unes dimensions de 4,75 m per 5,15 m, presentava un estat de conservació desigual, ja que hi faltava una bona part del terç nord.

L'espai exterior és irregular (2 cm a l'oest, 3 cm a l'est, 18 cm al sud i 22 cm al nord) i està col·locat de manera que s'adapti a les dimensions una mica desiguals de l'estança. L'orla consisteix en una línia de reclaus situada entre dos filets dobles de color negre i que presenta una flor de quatre pètals (de sis tesselles cada una) dins cada reclau.

Fig.100. Paviment PH10.

El camp central sí que és perfectament quadrat (3,72 m de costat) i combina essencialment dos motius: un nus de Salomó policrom (blanc, vermell, groc i negre) dins un quadrat negre, emmarcat per quatre peltes i una fulla en cada angle. Aquests nusos salomònics giren, ja que estan orientats l'un d'est a oest i el següent de nord a sud (tot i que hi ha alguns errors atribuïbles més aviat a l'artesà que al concepte original del mosaic). Els quadrats s'intercalen amb cercles negres que emmarquen quadrats vermells o verds disposats diagonalment, amb una creu al centre.

Pel que fa la presència de nusos salomònics dins un quadrat entre quatre peltes, el trobem en l'anomenat mosaic de creus i cables d'Itàlica, datat a finals del segle II dC (Blanco,1978a,36,làm.30)

Pel que fa a la combinació de cercles i quadrats amb el nus salomònic el trobem a los Cipreses (Jumilla) i sembla un motiu força habitual al nord d'Àfrica en contextos de mitjan segle III i al segle IV (Blázquez,1982,73-75,láms.31-33).

El motiu dels cercles amb quadrats diagonals incisos es troba en el mosaic dels A8-10 d'aquest mateix jaciment

Atenent a criteris tant estilístics com estructurals sembla que el mosaic és d'època severiana, com, de fet, tots els *opus tessellatum* de l'edifici.

-PH11. *Opus signinum* amb flors quadripètales de mosaic

L'any 2011 es va posar al descobert, dins l'àmbit 28, un paviment d'*opus signinum* amb decoració de tesselles. L'àmbit 28 és una cambra de la qual es conserva un espai molt reduït, ja que les reformes posteriors de l'edifici la van escapar i van destruir una bona part de la seva forma original i pavimentació.

El fragment conservat ens dibuixa un sòl d'*opus signinum* pintat de vermell intens, amb una decoració a base de tesselles blanques i negres que tracen un doble marc de filet SIMPLE i amb un tapís central de flors quadripètales en què es combinen tesselles blanques i negres.

La combinació de petites creuetes normalment formades per tesselles negres i una central de blanca es troba ja al segle III aC a Morgantina (Sicília) i a Ostia en contextos del segle II aC (Vassal, 2006,41 i 166). A Hispania el trobem a Cascante (Navarra) amb una datació de mitjans del segle I aC (Blázquez i Mezquíriz,1985, 24-25, fig.1)

8.2.5.-L'aqüeducte

Directament relacionada amb la vil·la cal esmentar l'existència d'un aqüeducte subterrani que abastia aparentment la vil·la amb aigua provinent de l'anomenada font de can Nadal i la seva riera, situades uns cinc-cents metres al sud-oest. Aquesta estructura, de secció quadrangular, presentava uns paraments bastits en *opus caementicium*, amb us massiu dels grans rierencs i anava cobert amb lloses de pedra. Amb una amplada d'un metre, l'aqüeducte superava el metre i mig d'alçada. Estava construït amb rierencs i pedruscall lligats amb morter i cobert amb lloses. En alguns punts, algunes lloses de la coberta es podien extreure per ajudar a la

Fig.101. Interior de l'aqüeducte.

neteja. Una funció similar acomplien uns blocs situats a l'interior de la canalització i que sobresortint del paviment ajudaven a retenir la brutícia depurant i netejant l'aigua. Aquesta canalització es conserva en alguns trams, si bé enterrada, mentre que en altres ha estat seccionada per l'obertura de camins i la construcció d'alguna casa.

8.2.6.-L'evolució de l'edifici

8.2.6.1.-La fase republicana

Els orígens de la vil·la del Pla de l'Horta cal situar-los a mitjan segle I aC. La seva construcció es relaciona directament amb la fundació de la ciutat de *Gerunda*.

Intentar definir la forma i estructuració d'aquesta primera edificació és una tasca complexa. Per una banda, com ja hem comentat, la no excavació de determinats espais per sota dels nivells de circulació n'impedeix apreciar els elements més antics. Però contràriament, el fet que quan l'edifici va ser remodelat en època augustal s'aprofitessin molts dels murs originals com a fonamentació dels nous paraments i, sobretot, es respectés bona

part de l'estructuració original, ens permet extrapolar algunes dades i plantejar una hipòtesi prou raonable.

Pel que fa a la tècnica constructiva emprada, aquesta és fàcil d'individualitzar, ja que és molt diferent a la que es féu servir en fases posteriors. Els murs són de pedres irregulars, lleugerament treballades exteriorment, amb tendència a formar filades. El parament presenta, tot sovint, arrebossat amb un cobriment blanquinós, granel·lut que es conserva encara adherit al parament o caigut al seu entorn. Pel que fa als paviments, fins ara tots els localitzats són de terra piconada.

La part de l'edificació de la qual disposem de més informació, pel que fa a aquesta fase, és el quadrant nord-est, especialment als àmbits 1,5 i 7, sectors on es va poder excavar per sota dels nivells de circulació d'època imperial. Per reconstruir la resta d'espais hem de recórrer a estructures que solament coneixem de forma parcial. Els treballs desenvolupats han permès apreciar que molts dels murs d'època augustal, aprofiten com a fonamentació paraments de l'edifici republicà i, de fet, els elements recuperats semblen indicar que l'edifici augustal suposà un canvi en els materials i, sens dubte també, en l'estructuració en alçat de l'edifici, però respecta en gran mesura la planta original. Per aquesta raó pensem que l'estructuració al voltant d'un atri que presentarà en època augustal, reproduïx la que ja existia en època republicana.

Les parts conegudes dibuixen un edifici de planta quadrangular amb cambres de grans dimensions (entre vint-i-cinc i quaranta metres quadrats), de forma regular i que presentaven ja les mateixes orientacions que tindrà la vil·la al llarg de tota la seva història.

Pel que fa al sector nord, dins l'A7, s'han pogut individualitzar tres estances, quadrangulars, la més meridional de les quals sembla ser el passadís d'entrada a l'edifici. Al nord d'aquest, es va construir una gran cambra (A7a/e) que, ben aviat, abans de la gran reforma augustal (veure *infra*) va ser compartimentada en dos espais diferents. Com ja hem comentat, almenys en la fase augustal, en aquest sector existia un atri (A25), amb un fals impluvi, no dotat de cisterna inferior, però si de desguàs, que articulava tot el sector, amb dues grans estances a

Fig.102. Planta general de l'edifici en època republicana.

la banda nord (A27 i 28). Aquests elements, clarament testimoniats per la fase augustal, podrien existir, ja, en el moment de creació de la vil·la a mitjan segle I aC, ja que semblen aprofitar les alineacions i distribució de les estructures republicanes¹³⁹. En no haver-se excavat per sota dels paviments d'aquestes sales (pavimentades amb *signinum*) no s'ha pogut verificar, de moment, l'estructuració d'aquest sector en època republicana.

Dels espais coneguts, el que conservava en millor estat la seva estratigrafia original era el situat immediatament a migdia del passadís d'accés a l'edifici. Aquesta cambra, situada sota l'A5, disposava d'una porta a la banda de migdia i d'una llar a l'angle sud-oest de l'estança, molt a prop de l'esmentada porta. Així mateix, s'hi han localitzat les

traces d'un possible forn domèstic situat a la banda contrària, a llevant.

Pocs anys després de la construcció de l'edifici, es va produir una primera remodelació d'aquesta estança que es va limitar a una elevació del nivell de circulació i que va comportar, al mateix temps, una elevació de la pròpia llar i una modificació del llindar de la porta. També va suposar la destrucció del petit forn de la banda de llevant i la construcció, al seu damunt i a la banda contrària de l'estança, de dos blocs quadrangulars, fets amb argila. No sabem quina seria la funció d'aquests dos basaments rectangulars, que no conservaven cap traça de revestiment exterior.

A migdia d'aquesta cambra es conserven traces d'una altra gran estança (sota els A4 i 1) a l'interior de la qual s'han localitzat tots murs nord sud que aparentment la compartimenten.

A migdia d'aquesta cambra, en un espai que no queda clar si formava part de l'edifici o era ja un sector exterior, es varen localitzar les restes d'una canalització est-oest que marca el que serà una constant en l'evolució de l'edifici, ja que la gran majoria de canalitzacions conduiran l'aigua d'oest a est, aprofitant el desnivell natural del terreny. El fet d'emprar materials aprofitats (com algun fragment de *signinum*) sembla indicar que podria tractar-se d'una estructura afegida a l'edificació original. En aquesta zona i per sota del mur M-206, es varen localitzar gran quantitat de pedres esgavellades que podrien haver format part d'un mur nord-sud d'època republicana que hauria prolongat cap a migdia la façana oriental de l'edifici.

Coneixem molt pitjor la resta de l'edificació situada sota espais que en fases posteriors es varen dotar de pavimentacions que de moment no han estat aixecades (i moltes de les quals no ho podran ser al tractar-se de mosaics o *opus sectile*). Tot i això es pot apreciar clarament que els murs que tancaran posteriorment l'àmbit 8/15 per llevant (M-173) i ponent (M-174) es varen construir al damunt d'estructures d'època republicana, dibuixant part d'una gran sala (*tabularium*?) que comunicaria l'atri amb un petit *hortus* situat a migdia, del qual no en co-

¹³⁹ La part conservada del mur que separa als àmbits 27 i 28 correspon a un mur de la fase republicana, i el mur de tanca per migdia d'aquesta estança (M-180) es prolongaria dins l'A7, on es conserven les restes d'un mur republicà (M-196). Tots aquests elements semblen dibuixar una estructura coherent i unitària amb els altres murs d'època republicana del sector.

neixem els límits precisos.

Si que tenim indicis, però, de l'existència d'una altra mena d'instal·lacions. A l'extrem occidental de l'edifici (A18) s'ha localitzat un nivell compost de fragments de *dolia* i d'altres grans gerres i de l'encaix circular d'un *dolium*. Aquests elements, esclafats durant el procés de terraplenament del sector de la gran fase augustal de l'edifici, són els testimonis de l'existència d'un magatzem de *dolia* que cal relacionar amb la *pars rustica* d'aquesta primera vil·la republicana. El fet que aparentment no s'associï a cap mur perimetral fa pensar en un magatzem a l'aire lliure.

La imatge general que es dibuixa a partir de les dades disponibles és el d'un edifici de planta quadrangular, al qual s'accedia des de llevant a través d'unes àmplies *fauces* que conduïen a un atri, que actuava com element distribuïdor de l'edifici. Es trobava envoltat de grans sales, excepte per ponent, on sembla que se situaria la façana de tanca de la casa¹⁴⁰. Tampoc sabem del cert si la façana que actualment tanca pel nord els àmbits 27,28 i 7, constituïa, en època republicana, el límit de l'edifici o aquest s'estenia més enllà. De ser així, podria ser que l'hipotètic *tabularium* no se situés a migdia, sinó que fos una de les estances de la banda nord, possiblement l'àmbit 28, que en època augustal continuarà essent una de les cambres principals del sector.

Com a darrer element cal assenyalar que l'excavació de l'àmbit 29, el porticat de llevant, va posar al descobert part d'un mur, al nord de l'accés a l'edifici, que podria indicar l'existència d'alguna altra construcció a llevant de la part excavada. Malauradament les fonamentacions modernes n'han destruït la possible prolongació.

8.2.6.2.-El nou edifici augustal

En època augustal (dins un procés constructiu que s'allargà fins al govern de Tiberi), com en tantes altres vil·les de la península ibèrica, l'edifici va patir una transformació, aparentment radical, arribant a configurar pràcticament un nou edifici. Val a dir, però, que aquesta nova construcció es va realitzar aprofitant les línies mestres marcades per l'edificació precedent. No solament ocupa el mateix espai i conserva els mateixos eixos constructius i orientació general, sinó que són molts els murs de l'edifici republicà que es varen aprofitar com a fonamentació de les noves estructures, i qui sap si, fins i tot, en alguns casos, en alçat. Aquest darrer punt no es pot assegurar ja que tots els murs recuperats ho són a nivell de pavimentació, però precisament el fet que alguns dels nous sòls entreguin contra aquests vells murs fa pensar que en un primer moment es conservés també el seu alçat, sempre eliminat en fases i reformes posteriors. Curiosament, en molts dels murs que podríem considerar "envans", no hi ha traces de morter que indiquin una reconstrucció del mur, mentre que en els murs mestres, especialment a les façanes, el mur republicà s'usa clarament com a fonament i es reforça amb un nou parament en alçat d'*opus caementicium*.

I és que aquesta és la gran transformació, el canvi dels murs de pedra i fang pels d'*opus caementicium* i dels paviments de terra piconada per sòls construïts, en alguns casos, de gran qualitat. I aquest no és un fenomen que es doni solament a la vil·la del Pla de l'Horta, sinó que és un fet general tant en entorn urbà com rural. El principat d'August representa, a nivell

140 La forma de l'edifici més enllà de l'atri per ponent resulta difícil d'establir. En la seva configuració final l'espai apareix tancat per un mur corregut, sense comunicació amb el que acabarà esdevenint una zona de servei relacionada amb el *praefurnium* i el conjunt de dipòsits que es construiran en aquell sector. Ara bé, els dipòsits es varen bastir al damunt d'estructures precedents, fet que mostra que almenys en època imperial l'edificació s'estenia en aquesta direcció, o, més probablement, existien espais complementaris, de tipus industrial o de servei. No es pot descartar que també fos així en època republicana.

Fig.103. Planta general de l'edifici en època augustal.

en els paraments cal afegir-hi el de les pavimentacions. Prenent com a material bàsic l'*opus signinum* aquest es combina amb altres materials nobles per crear sòls que donen prestància a les sales. Així, es combinen el *signinum* amb tesselles per crear senzills tapissos de mosaic. En altres espais, aquest material es complementa amb l'*opus sectile*, tot emprant gran varietat de marbres, molts d'ells d'importació, o la combinació d'ambdós sistemes decoratius (*sectile* i *tessellatum*). Fins i tot en algun espai es combina l'*opus signinum* amb un emblema d'*opus tessellatum*.

El resultat de tot plegat és un edifici que en planta pot semblar similar al preexistent però que en el seu alçat devia representar un canvi radical.

Les restes conegudes corresponen a una dotzena d'estances a les que cal afegir alguns elements dispersos de més difícil interpretació.

Començant pel sector nord, ens trobem amb un primer problema. Així com en la descripció de la fase republicana extrapolàvem la planta del sector nord-occidental, ja que les restes augustals ens impedièren apreciar l'estructuració republicana, en aquesta fase passa el contrari amb la zona de llevant, ja que la construcció, segles més tard, del gran àmbit 7, ha malmès bona part de l'estratigrafia i estructures de la zona, de tal manera que solament queden les restes dels murs republicans, que s'han conservat gràcies al fet que la construcció augustal va suposar l'elevació del nivell de circulació general de l'edifici en aproximadament mig metre. Tot i això, la troballa de materials que es poden datar en època augustal, restes de paviments d'*opus signinum* (sobretot a l'extrem de llevant), que recolzen contra els vells murs republicans, i l'evident prolongació dels àmbits 25 i 28 cap a l'est ens fan pensar que tampoc aquesta zona tindria un canvi en planta respecte a la fase anterior. Com ja hem comentat el gran canvi no és en la planta sinó en l'alçat i en el nivell de luxe de les mateixes.

Per tant, la casa sembla mantenir bona part de l'estructuració original, amb un gran atri situat a la banda nord-oest (A25), al qual s'accedia a través d'un ampli passadís (A7c), obert cap a llevant. De l'atri en resta l'*impluvium*, actualment escapçat per la construcció de l'àmbit 7, i

constructiu, al nord-est peninsular, el de la transformació dels sistemes constructius. El morter, fins llavors emprat sobretot en obres públiques i militars, s'estén a les construccions privades, i amb ell les millores que aquest material permet en les formes constructives.

Amb les dades disponibles tot sembla indicar que l'estructuració bàsica de l'edifici no era molt diferent a la de la fase anterior. Les reformes semblen encaminades a dotar l'edifici d'una major solidesa, una major prestància i, sobretot, un major nivell de comoditats i luxe. L'ús de materials de gran solidesa, com l'*opus caementicium* en els murs permetia la creació de grans obertures i una major varietat de formes arquitectòniques, o d'un pis superior en alguns espais, així com millors sistemes de cobertura. Als canvis

del qual solament se'n conserven les mitges canyes interiors i l'empremta dels murets que el delimitaven. En aquest punt cal assenyalar que sota el mur M-141, que actualment separa els àmbits 7 i 9 es conserven dos elements prou interessants. Per una banda, un petit emblema de mosaic, en blanc i negre, fet amb tesselles molt petites i que per la seva posició devia decorar part de la zona interior de l'*impluvium*. L'altra és l'arrencament d'una canalització feta amb *imbrices*, orientada d'est a oest. Si bé l'*impluvium* no disposava de cisterna sembla clar que la canalització recolliria l'aigua d'aquest sector i el conduiria cap a l'exterior de l'edifici.

Al nord d'aquest espai se situen dues grans sales. La de ponent (A27), pavimentada amb un sòl d'*opus signinum* presentava una porta a migdia, de la qual es conserva la llinda feta amb una placa de marbre. Una possible segona porta comunicaria aquest espai amb l'A28, situat a llevant.

Aquesta segona estança sembla ser la principal d'aquest sector i la podríem assimilar a un *tablinum*, si bé no sembla actuar com element de transició cap a un hipotètic pati que es podés situar al nord¹⁴¹. Sembla que a migdia se situaria una gran portalada, de la qual conservem el basament del brancal occidental, una pilastra de pedra sorrenca. El paviment de la sala era també un *opus signinum* en aquest cas decorat amb tesselles blanques i negres. La part conservada dibuixa un marc de triple filet, l'exterior blanc i els altres dos en negre, i un gran tapís de flors quadripetales negres, amb una tessella blanca al centre. La poca superfície conservada impedeix apreciar si existia un emblema central amb una decoració diferent. Per dotar de major impacte al paviment, el *signinum* s'havia pintat de color vermell intens.

Si atenem a l'estructuració republicana sembla que a llevant d'aquest espai se situarien dues estances més, de les quals solament en conservem la fonamentació i, per tant, ben poca cosa en podem establir respecte a la seva funcionalitat.

A migdia de l'ampli passadís d'entrada i de l'atri, se situava un conjunt de tres estances i un passadís nord-sud que comunicava el sector que acabem de descriure amb el sector de migdia, ocupat per un pati o un petit *hortus*.

Més enllà de la presència d'aquest passadís, no sabem si les estances situades a migdia de l'atri es comunicaven amb aquest o solament s'obrien cap al sud, ja que els murs que les delimiten solament es conserven a nivell de fonamentació. De fet, la decoració de l'àmbit 15, sembla denotar una orientació clara cap a migdia d'aquesta sala, i, segurament també, de les veïnes.

Cal assenyalar que la façana occidental de l'edifici se situava més cap a llevant que la que actualment tanca aquest sector. La façana original se situava a l'alçada del mur que tanca també les sales del sector nord, i venia marcada pel mur M-174 de l'àmbit 15.

Començant precisament per aquesta sala els seus límits venen clarament definits pels murs M-174 a ponent i el M-173 a llevant, mentre que els de tramuntana i migdia ocuparien el mateix espai que els M-154 i 134. Aquests dos murs presenten actualment un alçat d'*opus testaceum*, construït com veurem al segle II dC, però s'assenten sobre sengles paraments d'*opus caementicium* que pertanyen a l'estructuració augustal. El més interessant d'aquesta sala és la seva pavimentació, feta emprant dos sistemes constructius clarament diferenciats. Així mentre la meitat septentrional està pavimentada en *opus signinum* la de migdia està decorada amb un ric *opus sectile*, que tot emprant diferents marbres, molts d'ells d'importació, dibuixen una decoració geomètrica creant un gran camp de quadres policroms de decoració variada tot combinant plaques triangulars, quadrades i lanceolades.

141 Cal remarcar que el sector al nord d'aquest espai encara no ha estat excavat i per tant l'existència d'un pati o peristil a aquella banda no es pot descartar.

Aquesta decoració ens aporta informació prou clara sobre la funcionalitat de la sala, un espai de representació emprat habitualment com a *triclinium*. La diferència en la decoració indica l'espai destinat al mobiliari (els *lecti*), mentre que el *sectile* decoraria l'espai de trànsit, la zona que els convidats veurien i on es realitzarien els entreteniments lligats al banquet.

A llevant d'aquesta sala se'n situava una altra (A8-10), de dimensions menors¹⁴², pavimentada en *opus signinum*, aparentment – en el tram on s'ha pogut apreciar – sense cap element decoratiu. El mur que separa aquest espai de l'àmbit 15 es conserva solament a nivell de fonamentació, i és un mur de pedres lligades amb fang, reaprofitat de la fase anterior, excepte a l'extrem nord, on està recobert de morter. Aquest espai podria correspondre a la porta que comunicaria ambdós espais. A la banda de migdia hi ha una porta amb una llinda de blocs de pedra sorrenca. No sabem en quin moment es va obrir o remodelar aquesta obertura però no correspon a la fase del segle II dC, ja que, en aquells moments, el que es va fer va ser reduir l'amplada de la mateixa¹⁴³. La darrera cambra d'aquest sector és l'A5, del qual poca cosa en sabem més enllà de la seva estructura perimetral, i l'existència de dues portes, una a llevant, amb llindar de pedra calcària, que la comunicaria amb un porticat o un pati en aquells moments pavimentat amb un sòl de lloses de pedra¹⁴⁴. Pel que fa al seu perímetre es manté el límit de tramuntana (M-169), que en fases posteriors s'ampliarà en sentit nord.

Aquest paviment de lloses és l'únic element que podem atribuir a un possible porticat d'època augustal davant la façana de llevant de l'edifici ja que creiem que les trams de porxada localitzats al nord i migdia corresponen a una estructuració d'època juliclàudia (veure *infra*). Cap traça d'aquest enllosat es va recuperar ni davant l'àmbit 7, al nord, o l'àmbit 1, al sud.

A migdia d'aquest espai se situa una altra cambra de forma quadrangular que ocupava part dels A4 i 1. Com a murs nord i sud aprofitava estructures d'època republicana (M-170 i M-110); per l'est també aprofita un mur republicà (M-121) que empra com a fonamentació d'una nova façana (M-113). Per contra el mur occidental és nou, completament bastit en *opus caementicium* (M-144 i 150, tot i que es va modificar en reformes posteriors). El paviment de la cambra solament es conserva dins l'A4 i està constituït per un *opus signinum* decorat amb tesselles i amb un emblema central d'*opus sectile*. Pel que fa a la decoració, la zona exterior del paviment està ornamentada amb petites tesselles blanques disposades de forma aparentment aleatòria. Aquesta disposició es conserva a la banda nord i est i permet determinar els límits d'aquesta estança. La resta de la superfície està decorada amb grans tesselles blanques disposades a distàncies regulars formant filades. L'emblema central, en *opus sectile* de plaques blanques i negres, està emmarcat per una faixa de plaques rectangulars, mentre que la catifa central està composta per una retícula de quadrats amb diferents decoracions geomètriques fetes sempre emprant combinacions de plaques quadrades i altres de triangulars.

El més peculiar d'aquesta estança, però, se situa a la banda occidental, completament ocupada per una estructura mig soterrada respecte al paviment, emmarcada per uns murets de morter i que configura una mena de graella, amb tot un seguit de murets transversals. La seva

142 La sala és més estreta que l'A15, però presentaria unes dimensions similars si hi afegim el passadís situat a l'est.

143 Amb les dades extretes d'altres sectors de l'edifici semblaria que les portes més antigues es varen fer tot emprant llindars de pedra calcària, mentre que en fases posteriors s'empra la pedra sorrenca, raó per la qual no queda clar si aquesta porta, almenys amb el llindar de sorrenca, correspon a aquesta fase. Tot i això cal assenyalar que hi ha altres espais de la vil·la, com el pati A17, on, en aquests moments, s'empra la pedra sorrenca com a material constructiu.

144 Aquest paviment solament s'ha localitzat davant d'aquesta cambra. En tota la resta de la façana oriental l'únic paviment recuperat és l'*opus signinum* que pavimentava un porticat, que pertany a una remodelació de mitjans del segle I dC.

alçada conservada és escassa, poc més de 20 cm i anava pavimentada amb *tegulae* disposades invertides. Aquesta estructura se separava del paviment per un graó construït amb rierencs i blocs de pedra, assentats sobre un petit paviment de còdols. Desconeixem la funció d'aquest element però creiem que ha de relacionar-se amb activitats ornamentals o lúdiques, potser vinculades amb l'aigua.

El que no coneixem d'aquesta sala són els accessos. Sembla difícil l'existència d'una porta a la banda de ponent, precisament per l'existència de l'estructura que acabem de descriure. El més probable és que existís una porta a llevant i, potser, una segona al nord, que la comunicés amb l'àmbit 5.

No sabem com s'estructuraria el sector a migdia de l'A4-1, i de fet amb les dades disponibles actualment podria ser que l'edifici finalitzés en aquesta cambra i que la resta de la zona formés part d'un pati o jardí. Aquest tindria un porticat (A4) a tramuntana que presidiria els àmbits 8-10 i 15. Aquest porticat anava pavimentat amb un *opus signinum* decorat amb tesselles negres que configuren una orla exterior de triple filet i un camp de rombes entrellaçats. A migdia, aquest paviment entrega contra un muret, d'escassa amplada, fet de fragments de teules i rierencs lligats amb morter (M-106) i amb un bloc de sorrenca inserit. Aquest bloc podia suportar una petita columna o pilar del porticat, tot i que no se n'ha localitzat cap altre, almenys en aquest parament. Pel que fa a la pavimentació, el problema és que aquest se situa sota un mosaic i no el coneixem en tota la seva extensió. Tot i això, si que sembla que el passadís era una mica més ample que el conservat actualment ja que l'orla de triple filet no s'aprecia a la banda nord, on la decoració apareix abruptament tallada pel mur que actualment separa aquest espai dels àmbits 8-10).

No sabem quin era el límit meridional del pati tot i que podria estar tancat pel mur M-191, que sembla que, en la fase republicana, actuava com a tancament de l'edifici, i que es podria haver mantingut en època augustal.

A l'extrem occidental de l'espai excavat, es conserven actualment tot un seguit de dipòsits (M-145, A18) que pertanyen a fases posteriors. Però aquestes estructures s'assenten al damunt d'elements anteriors que aprofiten com a fonamentacions. El gran dipòsit A23 se situa al damunt d'un llarg mur (M-184) que presenta grans diferències constructives en el seu alçat. Tot sembla indicar que per construir el dipòsit es varen aprofitar estructures ja existents i que els espais buits (portes o passadissos?) es varen obliterar, creant un parament eclèctic on s'aprecien la utilització de diferents tècniques constructives.

També el dipòsit A18 s'assenta al damunt de dos murs (M-166 i 177), mentre que el M-145 ho fa de forma solament parcial sobre el mur M-182. El fet que s'hi assenti parcialment demostra que no es tracta d'una fonamentació, i, a més, aquest mur (M-182) anava revestit exteriorment amb una capa, de poc gruix, d'*opus signinum*. Aquest arrebossat, apreciable a l'extrem oest de l'estructura (únic sector on no està cobert per elements posteriors) entrega contra el mur M-177, mostrant que es tracta de dos elements que funcionaven conjuntament. Pensem que podria tractar-se de tot un seguit de dipòsits que reproduirien la mateixa funció que posteriorment assumiran l'A18 i el M-145. Cal recordar que la vil·la disposava d'un aqüeducte que arribava al complex pel sud-oest. Per tant, aquests dos elements podrien formar part d'un primer sistema de dipòsits consecutius (molt més petit el de migdia) destinats a la neteja i purificació de l'aigua seguint un sistema de decantació. És cert, però, que amb les escasses restes visibles d'aquesta primera fase, una interpretació diferent també seria possible (una estança amb una font o pica a l'exterior?).

A migdia d'aquests elements, en l'espai que anteriorment ocupava el magatzem de *dolia* s'hi han localitzat les restes d'una estructura quadrangular, molt malmesa per moviments de terres posteriors, i dos basaments de pedra sorrenca alineats de nord a sud. Aquests basaments

de forma troncocònica, força matussers, semblen correspondre al basament d'algun pilar o columna que potser caldria associar a un porticat que cobria l'estructura quadrangular suara esmentada. Aquesta estructura de la qual solament es conserva l'angle nord-oest (M-183) i part del retall de la banda nord, sembla anar directament relacionada amb l'estructura M-182, descrita més amunt, i fins i tot el *signinum* que la recobria, s'estén fins al mur M-183, si bé en molt mal estat de conservació. Podríem plantejar la possibilitat que aquesta estructura quadrangular fos una bassa, el darrer dipòsit on s'acumulava l'aigua i que les columnes formessin part d'un petit porxo destinat a cobrir i protegir aquest element. No creiem, però, que el tancament original per la banda oest sigui el mur M-168 ja que aquest es recolza contra l'*opus signinum* del mur M-182 i, per tant, és posterior. Potser inicialment a aquella banda hi havia dos basaments més, eliminats al construir el mur. Sigui com sigui, de l'estructura central només se'n conservava l'angle del mur i part del retall, molt afectat tot el sector per moviments de terres posteriors.

L'altra problema d'aquest sector és el moment de datació del paviment de *tegulae* que es conserva a l'espai existent entre l'A18 i el mur M-152. Aquest paviment, que anava cobert per una capa de morter, entrega contra el mur M-166, però no ho fa contra l'esmentat M-152. És més, a l'espai on M-152 connecta amb M-118 (essent ambdós els murs que separen tot aquest sector de l'edifici principal) s'aprecia com el paviment de *tegulae* es fica cap a llevant. No coneixem si això era així solament en aquest espai o era general a tot el paviment i simplement una part va ser extreta al construir el mur M-152. Aquest detall és important per la senzilla raó que determinaria si es tracta d'un paviment d'època augustal o cal atribuir-lo a alguna reforma posterior.

Cal valorar un darrer element, també problemàtic i per ara de difícil datació. Com a basament del gran dipòsit A23 se situa un llarg mur (M-184). L'anàlisi d'aquesta estructura mostra que no es tracta d'un parament unitari, ja que en ell s'alternen diferents sistemes constructius (sobretot trams d'*opus quadratum* de pedra sorrenca, amb d'altres de rierencs lligats amb morter). A més, en el parament s'aprecien tot un seguit de talls verticals, coincidents amb els canvis de materials emprats. Tot això permet intuir que aquests murs corresponen no a una sola estructura unitària sinó a un conjunt d'espais que es varen relligar entre si en el moment d'aprofitar-los com a fonaments del dipòsit. El problema és que a no ser que es desmunti el paviment del dipòsit i s'excavi el seu interior, no serà possible entendre aquesta estructuració original ni la seva evolució (ja que és molt possible que els diversos murs no corresponguin a un sol moment constructiu). El més sorprenent és que una part important del mur estigui construït emprant blocs quadrangulars de pedra sorrenca, lligats amb morter, una tècnica constructiva que no es troba en cap altre sector de la vil·la, almenys pel que fa a la part excavada fins al moment¹⁴⁵. No sabem, per ara, a quin tipus d'estructura podria respondre.

8.2.6.3.-L'època flàvia

A la segona meitat del segle I dC es duen a terme tot un seguit de reformes que semblen destinades sobretot a augmentar les comoditats ei nivell de luxe de l'edificació. Aquestes són essencialment tres: la construcció d'un nimfeu presidint el pati de migdia, la creació d'una cambra absidada, dotada d'hipocaust, presidint el *triclinium* (A15) i la possible construcció d'un espai termal del qual solament en conservem alguns indicis, a l'extrem sud-oriental de la zona excavada.

Començant per la zona del pati meridional, en aquesta fase apareix perfectament delimitat i estructurat, a partir d'un gran nimfeu que el tanca per ponent. Aquest nimfeu estava compostat per dos estructures quadrangulars, flanquejant dos cossos hemisfèrics units per un tram lon-

145 Curiosament, els blocs de sorrenca localitzats fins ara s'utilitzen solament per construir els llindars de les portes o els basaments de les columnes i pilars.

Fig.104. Planta general de l'edifici en època flàvia.

itudinal¹⁴⁶. El nímfeu, que en alçat podríem assimilar a la tipologia dels nímfews de façana, que imiten a través de la combinació d'espais quadrangulars i hemisfèrics les façanes teatrals (Neuerburg, 1965, 73-78), devia actuar com a element de tancament de l'espai, ja que ocupava tota l'amplada del pati, limitat per llevants pels àmbits 1 i 2, i per ponent per la prolongació de la línia de façana marcada pels murs que tanquen els àmbits 27 i 15¹⁴⁷.

L'estructura del pati manté alguns elements de la fase anterior, com el porticat de la banda nord. Tampoc sembla que la zona del pati anés pavimentada, ja que l'*opus signinum* que actualment s'hi pot apreciar (UE 1006) correspon a una fase posterior.

La construcció del nímfeu va implicar, de retruc, la necessitat de crear-li un sistema de desguàs. Així es va construir una llarga canalització que travessava de sud a nord els A1, 4 i 5 i 7, on girava cap a llevant, connectant amb la ja existent que provenia de l'*impluvium*. La construcció de la canal va implicar l'obliteració de l'estructura que fins llavors ocupava la banda occidental de l'A1-4. Aquest sector es va cobrir amb un *opus signinum*, similar al de la resta de l'estança, si bé en aquest tram sense decoració de tesselles.

La construcció d'aquests elements sembla que també va implicar canvis en la configuració de la cambra. El nou paviment d'*opus signinum* cobria parcialment el mur M-110, que fins ara constituïa el límit de migdia de la sala. Atès que cap altra mur es troba al sector fins arribar al mur M-101, hem de pensar en una cambra de grans dimensions, allargassada, que ocuparia la totalitat de l'espai que tancaria per llevant el pati A11. Val a dir que als angles de la nova cambra es conservaven restes de paviment d'*opus signinum*¹⁴⁸ que cal relacionar amb l'acabat de descriure. L'aspecte de la sala seria peculiar ja que els elements decoratius de la primera fase quedarien arraconats, desplaçats respecte al centre de l'estança. No sabem si es va ampliar l'emblema de *sectile* per compensar aquesta nova configuració, atès que tota la zona central de la cambra A1 estava ja excavada abans dels nostres treballs i cap referència

146 Aquesta estructura era falsament simètrica, ja que el cos semiesfèric de llevant és més ampli que el de ponent. Aquesta diferència era un efecte buscat, ja que l'estructura està pensada per ser vista des de la sala principal del conjunt, el triclini de l'angle nord oest (A15), i la major amplada quedava compensada per l'angle de visió del convidat que el veia estirat al seu *lectus*. Com veurem aquest mateix efecte es va intentar buscar quan en una remodelació del segle II dC es va escapar el nímfeu i es va construir al seu davant una petita estructura quadrangular, en un intent per recuperar la simetria del conjunt

147 Aquesta línia de façana ha quedat marcada al paviment d'*opus signinum* de l'àmbit 16, un porticat construït al segle II dC, en forma d'una llarga esquadra que marca la línia del mur. Aquest fet es va poder comprovar en l'excavació d'un forat existent a la zona del pati, on es conservava el fonament d'aquest mur.

148 Aquest tram de paviment es pot datar gràcies al seu nivell inferior, que contenen materials datables a mitjan segle I dC).

hi ha als diaris d'excavació a elements sumptuaris relacionats amb aquest paviment. Una altra interpretació, i que de fet ens sembla més raonable, és que no es va ampliar la sala sinó que es va construir un nou espai a migdia de l'existent i el petit tram de paviment que apreciàvem que cobria el vell mur de migdia corresponia, en realitat, a l'espai de la nova porta entre ambdues estances. Val a dir que els límits d'aquest nou espai no estan clars, ja que, sobretot el mur de ponent, va ser completament reconstruït en fases posteriors¹⁴⁹.

Per altra banda, l'A8-15 es va ampliar amb la construcció d'un absis lleument ultrapassat al costat nord. La construcció d'aquest element va destruir, de retruc, el vell *impluvium* obligant a modificar l'estructura o funció d'aquell sector, tot i que no es detecta en cap de les sales cap reforma. Tot i això, l'accés principal es manté a llevant d'aquest sector.

L'absis disposava d'un sistema de calefacció per hipocaust, el *praefurnium* del qual se situava a la banda occidental. L'addició d'aquest element, gens habitual a la península ibèrica, en edificis privats d'aquesta cronologia, permetia la utilització del triclini tant a l'estiu com a l'hivern, aprofitant l'espai absidal per disposar-hi un *stibadium* i emprant la sala (A15) com espai pels entreteniments, que en èpoques de bon temps es desenvoluparien al jardí de migdia.

Del *praefurnium* d'aquesta fase solament en resta el mur de ponent, esborrat a finals del segle II dC per una nova estructura.

Més controvertida és la interpretació i datació de les estructures situades a l'angle sud-est de la zona excavada (A13). Es tracta d'una petita sala quadrangular, que es conserva molt malmesa per les fonamentacions modernes, però que conserva part del seu hipocaust. Com a límit occidental, empra un mur (M-102) que presenta a la seva cara de ponent tot un seguit de peculiaritats. Per una banda, el seu parament, d'*opus caementicium*, apareix molt polit, amb característiques molt diferents a les dels murs de l'entorn i, el que és més important, conserva a la seva part inferior (a una cota per sota del nivell de circulació de les cambres de l'entorn) les restes d'un paviment d'*opus signinum*, molt malmenat i que només es conserva a la zona més propera al parament. Aquests dos elements podrien formar part d'un petit conjunt termal (l'estructura que acabem de descriure podria formar part d'un dipòsit o d'una banyera relacionada amb el conjunt). Creiem que aquesta cambra formaria part d'un conjunt d'estances que prolongarien, cap a llevant, l'edifici, un braç que tancaria per migdia la zona del pati i que per les seves característiques (sobretot atenent a les petites dimensions de la sala amb hipocaust) podrien correspondre a un petit conjunt de banys. Pel que fa a la seva datació, hem de recórrer un cop més a l'anàlisi de les relacions estructurals, davant la manca d'estratigrafies (en aquest cas per la presència dels fonaments moderns). Sabem dues coses del cert, la primera que recolza contra el mur M-102, contra el qual s'hi recolza, al seu torn, el mur M-101, que tenim datat com a part de l'ampliació realitzada en aquests moments. Per altra, amb posterioritat es produeix una nova reforma que consisteix en la construcció de l'àmbit A6, amb un nou mur occidental (M-120) que se sobreposa als que acabem d'esmentar i que es data, atenent a la catifa de mosaic recuperada en aquest espai, al segle II dC. A aquests arguments caldria afegir-hi el fet que és a mitjan segle I dC quan comencem a trobar de forma generalitzada els primers conjunts termals en les vil·les del nord-est peninsular (Vivó *et al.*, 2006). Evidentment aquests arguments no són decisius, i la cambra podria ser anterior o posterior, tot i que, com hem comentat, els indicis estructurals ens porten cap a aquesta datació de l'estança.

Pel que fa a la resta de la façana de llevant, aquest sembla el moment de construcció de l'ampli porticat localitzat davant de l'àmbit 7. Amb una amplada de gairebé 5 m, és el sector nord el millor conservat. A la zona central, davant l'àmbit 5, es conserva part de la pavimentació d'*opus signinum*, que oblitera l'anterior pavimentació de lloses.

149 Aquest fet resulta prou clar ja que la canalització que travessa l'àmbit 1, mor contra el mur occidental, quan originalment l'havia de travessar.

Pel que fa al sector situat a migdia d'aquests dos espais, tant a l'àmbit 14 com al 6, hi ha traces d'un sòl de *signinum*. El paviment localitzat dins l'àmbit 6, on es conserva una superfície més ample, el paviment marca un lleu esglaó al damunt d'un mur (M-140), al que cobreix. Aquest graó podria marcar el desnivell entre l'interior del porticat i el sector del pati i no es conserva a l'A14.

Un cop més, en aquest cas trobem problemes a l'hora de datar aquesta estructura. Els nivells recuperats per sota del paviment presenten una gran abundància de materials d'època republicana, amb la presència d'alguns d'augustals. Malauradament, això no permet datar incontrovertiblement el paviment com a augustal, ja que aquesta situació es dona en molts altres espais, fins i tot en àrees on disposem d'altres indicis que permeten establir datacions molt posteriors pels paviments (com, per exemple, els mosaics). Aquests grans paquets de materials fan referència als treballs d'elevació del nivell de circulació i terraplenament i no sempre als paviments que es col·loquen posteriorment. El fet que, en època augustal, funcionés el sòl de lloses, porta a intuir que tot el conjunt pavimentat en *opus signinum* hauria de ser posterior.

El problema és relacionar els diferents espais, i aquest és un tema de difícil resolució ja que les fonamentacions modernes (de l'any 1970) creen talls entre els diferents espais i dificulten la seva posada en relació.

8.2.6.4.-Fase severiana

De la segona meitat o finals del segle II dC. és la segona gran remodelació de l'edifici imperial. La seva motivació podria estar en relació amb un petit incendi que afectés les cambres del costat nord del pati. A la petita capa de terra existent pel damunt dels paviments de les fases anteriors de les cambres A8-10 i 15 s'hi conserven traces d'un possible incendi en forma de terres rogenques, recremades i cendres¹⁵⁰.

Sigui aquesta la causa definitòria de la reforma o no, el que si està clar és que es va aprofitar el moment per fer una transformació molt important de l'edifici, transformació derivada d'una nova concepció de l'espai, desplaçant el centre de gravetat de l'antic atri, que ja feia temps havia quedat distorsionat per la construcció de l'estructura absidal, cap al pati de migdia que es converteix en el nucli central de la zona.

La primera prova d'aquest desplaçament de l'eix de gravetat l'apreciem en el canvi de la ubicació de l'accés a l'edifici. Tot i que en un primer moment sembla que es manté el vell passadís de la zona nord, se n'obre un de nou (A4), que permet un accés directe al pati del nimfeu. Aquest nou passadís es prolongava cap a ponent, unint-se amb l'antic porticat. Tot aquest passadís va ser pavimentat amb un *opus tessellatum* de decoració geomètrica amb tesselles blanques, negres (blau molt fosc) i algunes de vermelles. Emmarcada per una faixa negra de 14 cm d'amplada, la catifa central està formada per una repetició d'hexàgons blancs (cinc per línia) amb una floreta de creu central a l'interior (cada flor amb quatre pètals de forma triangular formats per 6 tesselles cada un).

El vell pati es va remodelar, dotant-lo de sengles ambulacres a ponent i llevant, fet que va tenir diverses conseqüències. Sigui per la necessitat o voluntat de crear un porticat a la banda oest o per altres motivacions, es va desplaçar la façana occidental un metre i mig cap a ponent. Aquesta remodelació que afecta als àmbits 15 i 16 i que pot semblar, sobre el paper, un

150 Els diaris d'excavació esmenten també la troballa de nivells amb cendres dins dels àmbits 1 i 2, però en ambdós casos se situen a una certa profunditat i, en el cas de l'àmbit 1, per sota del paviment d'*opus signinum* i, per tant, pertanyen a un moment cronològic anterior.

Fig.105. Planta general de l'edifici en època severiana.

l'àmbit 1), el de la banda contrària sembla més un espai de servei, que comunica amb un àmbit de nova creació (àmbit 22). Aquesta cambra de planta quadrangular i pavimentada també amb *opus signinum* només tenia accés des del passadís que acabem d'esmentar i sembla destinada a tasques de servei relacionades amb les activitats desenvolupades al pati i al nimfeu. Tornant al passadís occidental, una petita porta el comunicava amb la zona central del pati. Cal assenyalar que tant a aquest passadís com al nimfeu s'hi ha localitzat empremtes metàl·liques que podrien correspondre a encaixos per escultures i elements decoratius. En aquest sentit, la presència d'aquesta mena d'elements al porticat oest podria assenyalar la col·locació d'elements decoratius que amaguessin l'existència de la sala de servei (A22) a la vista dels convidats.

Pel que fa al paviment del passadís (A3,) al que ja hem fet referència, es tracta d'un *opus tessellatum* de decoració geomètrica. Emmarcat per un filet negre presenta una catifa de cercles intersecants de 48 cm de diàmetre amb una decoració central amb forma de flor construïda amb 5 tesselles. La catifa central està emmarcada per una catifa blanca de mig metre d'amplada. La catifa amida 104 cm d'amplada.

La reforma també va afectar el nimfeu. Aquest es va escapar per la banda de llevant al construir el nou passadís (A3). Per compensar l'efecte visual, ja que s'havia trencat la simetria de l'estructura, es va construir un petit dipòsit quadrangular a l'extrem oriental que compensés visualment l'element eliminat donant una falsa sensació de simetria a qui veiés el nimfeu des de les sales d'aparar disposades al nord. Però la reforma també devia afectar l'alçat de l'estructura que d'una font de façana que funcionava a la vegada com a tanca del sector, es devia convertir en una estructura baixa, un petit estany artificial. Per aquesta raó va ser necessari construir un nou mur (M-104) que tanca per migdia tota la zona del pati i dels passadissos que l'emmarquen. Aquest nou mur era simplement una tanca no pensada per aguantar grans pesos com ho demostra la seva escassa amplada (30 cm).

La reforma no es limita al pati sinó que afecta a totes les estances directament relacionades, el conjunt de sales d'aparar que se situen a tramuntana i llevant.

canvi menor, devia resultar una obra de gran envergadura ja que implicava la remodelació d'algunes de les parets mestres de l'edifici i que podrien abonar la possibilitat de l'incendi al que ens hem referit, qui sap si originat a la zona del *praefurnium* (A24) que, com veurem, també va ser remodelat.

Els dos nous ambulacres creats varen tenir un tractament ben diferent. Així, mentre el de llevant (A3) es va pavimentar amb un sòl d'*opus tessellatum* (descobert i extret l'any 1970) decorat amb un camp de cercles intersecants amb flors al centre, el de ponent (A16) es va cobrir amb el mateix *opus signinum* que es va emprar per cobrir la resta del pati (A11). Aquest divers tractament deriva de la funció de cada un dels espais. Mentre el passadís oriental va estretament lligat a les sales d'aparar de l'entorn (especialment

La cambra A1 adquireix la seva configuració definitiva. Eliminat el mur que anteriorment la dividia en dos espais (M-110) i escurçada per la banda nord per poder fer espai pel nou pas-sadís d'accés, la sala es va pavimentar amb un paviment d'*opus tessellatum* policrom.

La sala es va dotar d'una porta al costat oest, que la comunicava amb el pati, mentre que dos obertures més, a migdia i ponent, la relacionaven amb els àmbits 2 i 6, respectivament. Al llindar d'aquesta darrera porta encara es conserven algunes tessel·les de la catifa de mosaic que la cobria.

També d'aquest moment és la configuració final de l'A2, un espai del que en sabem poca cosa més enllà de que en aquests moments sembla adquirir la seva forma final i que també es va pavimentar amb *opus tessellatum* geomètric en blanc i negre, amb algunes notes de color en vermell. Una banda blanca emmarca una falsa cadeneta de 25 cm d'amplada de color blanc sobre fons negre. A l'interior, una segona faixa blanca i un doble filet negre que emmarca la catifa central, constituïda per una repetició de rodes de peltes girant entorn d'un nus salomònic, distribuïdes en un quadre de vuit per vuit files. Aquesta estança és important de cara a la interpretació global ja que se situa per darrera del pati A11 i, per tant, ens parla d'un creixement de l'edificació en aquesta direcció. La cambra tenia una porta a tramuntana que la comunicava amb l'A1, però no se n'ha localitzat cap altre (tot i que cal tenir present que el mur de migdia, situat al límit de la zona excavada (M-205) es troba pràcticament destruït i poca informació pot proporcionar).

Pel que fa a l'extrem oriental de l'edifici ja hem comentat que és un sector molt destruït per les obres dels anys setanta i poca cosa en sabem. Tot i això, creiem que cal datar en aquesta fase la construcció de l'A6. L'antic espai del porticat va ser compartimentat amb una estança de reduïdes dimensions, allargassada, si atenem a les planimetries dels anys setanta, pavimentada amb un sol d'*opus signinum* (UE 1034) i que es comunicava amb l'A1. De fet, a l'espai on es situava el llindar de la porta encara s'hi conservaven algunes tessel·les *in situ* de la catifa que ornamentava aquest pas. Atenent a la disposició i forma d'aquest àmbit pensem que podria tractar-se d'un *cubiculum*, un espai de descans sovint associat a les grans sales d'aparat o als *triclinia*.

L'àmbit 5 presenta altres dubtes interpretatius. Aparentment no s'hi detecta cap transformació, però l'anàlisi de la zona del llindar de la banda oriental va posar de manifest l'existència de quatre filades de tessel·les blanques que denoten l'existència en un moment determinat d'un *opus tessellatum*. La cambra es va pavimentar posteriorment amb un potent paviment d'*opus signinum* que va destruir tots els nivells de circulació anteriors (presentava un gruix de 25 cm i no s'assentava sobre un *rudus* de rierencs sinó que la totalitat del seu gruix era fet amb un morter blanquinós. Per tant, la dificultat radica en saber si el paviment musiu s'estenia a tota la cambra o es limitava a una catifa a la zona del llindar de la porta. Atès les característiques de les altres sales del seu entorn, creiem que tota la sala aniria pavimentada amb un *opus tessellatum*, i pel que fa a la seva datació no tenim dubtes que ha de pertànyer a aquesta fase que ens ocupa ja que és el moment en que s'utilitza de forma generalitzada aquesta mena de sòl. En aquests moments, per tant, la sala formaria part del conjunt de cambres d'aparat que ocupaven tot aquest sector, funció que, com veurem, va perdre amb posterioritat. Tot i això, sembla que en tot moment, aquesta cambra es relaciona més amb el porticat de la façana est que amb les cambres que envolten el pati. La porta principal, amb un llindar de blocs de calcària, se situa a aquesta banda i no oblidem que, en la fase augustal, presentava un paviment de lloses de pedra al seu davant. En aquest cas, sembla tractar-se d'una sala d'aparat lligada al pati situat a l'est de l'edifici, i no al grup d'apartaments estructurats a l'entorn del pati.

Però potser a l'espai on les reformes varen ser més importants sigui a les cambres situades al nord del pati (àmbits 8-10 i 15). Tot el sector de tramuntana va ser remodelat, o millor dit, es va desplaçar cap a ponent per mantenir la seva relació amb el pati, que s'havia ampliat en

aquesta direcció. Això impedia aprofitar els vells paraments, raó per la qual es va enderrocar tot el sector fins a nivell de circulació i es va reconstruir tot emprant un material constructiu completament diferent, l'*opus testaceum*.

Començant per la sala occidental, aquesta va canviar també la seva concepció. La nova porta que el comunicava amb el pati és de reduïdes dimensions i se situa a l'extrem de ponent del parament, separant clarament la sala del pati, del qual no es tenia cap visibilitat. Es convertia, doncs,, en una sala més recollida i íntima, que ja no era la principal sala de recepció dels convidats. En la seva nova estructuració es va voler mantenir el vell absis amb hipocaust (A19), això sí, completament remodelat en alçat tot emprant *testae* en el seu parament i amb un nou *praefurnium*, completament construït en *opus caementicium*. Atès el desplaçament de la sala cap a ponent, l'absis ja no quedava en posició central, de tal manera que devia canviar la seva funció. Es va estrènyer de forma important la porta d'accés, convertint-lo, segurament, en una sala de descans privada o destinada a rebre convidats de forma íntima, tot aprofitant la continuació en funcionament del sistema de calefacció.

La sala (A15) es va pavimentar amb un *opus tessellatum*. Una porta comunicava aquesta sala amb la situada a llevant (A8-10). Aquesta segona sala esdevé, en aquests moments, la sala principal o, com a mínim, la més relacionada amb el jardí, mantenint una portalada central d'unes dimensions majors que la de l'A15. La sala es va pavimentar amb un sòl d'*opus tessellatum*, també policrom i amb decoració geomètrica.

Entre aquest espai i l'àmbit 5, es va mantenir el passadís (A9) que comunicava aquesta zona amb les estances del costat nord. En aquest cas, i com a mostra del canvi en la importància dels diferents sectors, la pavimentació va continuar essent la mateixa d'*opus signinum* de les fases anteriors, sense cap addició d'elements ornamentals a diferència del que passa a la majoria d'espais del seu entorn.

Pel que fa a les sales del sector nord, no s'hi detecta cap transformació, mantenint-se inalterades en la seva estructuració original.

Ens queda per analitzar el sector occidental de l'espai excavat. I un cop més, els problemes són diversos. Pel que fa al mur M-118, sembla que podria haver tingut una porta a l'extrem de tramuntana. En aquest sector s'aprecia com el basament del mur està construït amb un farcit de terra i un arrebossat exterior de morter (almenys per la cara oest). A més, a la cara est, el mur presenta un engruiximent com si revestís un bloc de pedra o potser un brancal. Sigui com sigui, aquesta porta no s'aprecia en tot el seu alçat. A més, el mur presenta una rebava, com si for una banqueta de fonamentació a una cota situada mes de mig metre per damunt del nivell de circulació que vindria marcat pel paviment de *tegulae*. A aquests elements cal afegir-ne un altre referent als murs d'*opus testaceum* que envolten els A15 i 8-10. Aquests sembla que originalment es varen construir amb un sòcol de rajol, de poc més de 50 cm d'alçada i tovot, excepte al parament nord, completament bastit en rajol. En un moment determinat, el mur occidental de l'A15 va ser remodelat i el seu alçat es va refer en *opus caementicium*. Per fer-ho, es va retallar un nivell de farcit col·locat a l'A17. De tots aquests elements deduïm que inicialment no solament els murs de rajol presentaven un alçat en tovot, sinó també el mur M-118, que disposava a més d'una obertura que el comunicava amb l'A17. De fet, és possible que també sigui d'aquest moment la pavimentació de *tegulae*, que creiem que no és més que la preparació de l'autèntic sòl, i que es fica per sota del mur M-118, a l'espai de la porta.

Per tant, en la fase que ens ocupa la zona de l'A17 es mantindria inalterada, potser dotada d'un nou paviment, i comunicada a través d'una porta amb la resta de l'edifici.

Com a darrer punt cal fer esment a una troballa realitzada a la banda de migdia del mur que tanca pel sud el pati, i que es presta a diverses interpretacions. En aquest espai es varen tro-

bar quatre gerres de ceràmica comuna, disposades tombades, alineades al llarg del mur¹⁵¹, i que contenien al seu interior fragments d'ous i restes de petits cadells d'aus (gallines). Dues d'aquestes gerres es disposaven, a més, al damunt de dues peces de ceràmica (una de comuna i l'altra de ceràmica grollera) esclafades.

No és l'única vil·la on s'han realitzat troballes d'aquesta mena. A Mas Gusó se'n varen recuperar quatre situades més enllà del mur perimetral de la vil·la; una altra es va recuperar a Pla de Palol (Castell-Platja d'Aro), en un dels àmbits situats al perímetre de la vil·la; i una altra a Vilarenys. Però el jaciment que ha proporcionat més exemples d'aquestes ofrenes que comprenen la disposició d'ous i petits animals dins o al voltant de gerres de ceràmica és la vil·la de Tolegassos, on se n'han recuperat una quinzena. Cal destacar que totes aquestes troballes se situen cronològicament en un període que va de finals del segle II dC fins a finals del segle III dC a molt estirar.

Fig.106. Gerres localitzades al mur sud del pati.

En un primer estudi Casas i Ruiz de Arbulo varen recopilar les troballes d'aquesta mena realitzades a la zona catalana i varen concloure que *“insertada en alguna festa del calendario anual, la costumbre de enterrar en jarras usadas, huevos y restos de gallinaceas en el perímetro exterior de la villa debe ser interpretado como ofrendas expiatorias y lustrales dedicadas a los Manes familiares”*(Casas i Ruiz de Arbulo,1997)

En un estudi recent i a la llum de la troballa de noves ofrenes d'aquesta mena en el jaciment del camp de l'Ylla, que constituïa el cementiri de la vil·la dels Tolegassos s'ha plantejat una hipòtesi diferent, com enterraments de no nats¹⁵², avortaments o morts produïdes durant el part (Nolla, Casas i Soler,2012). La troballa d'elements d'aquesta mena a d'altres necròpolis com la de la villa de Madrid (Beltran,2007,50), o al Portal de la Magdalena, on es varen recuperar set gerres amb ofrenes al costat de dotze enterraments perinatals (Casas i Ruiz de Arbulo,1997,217)¹⁵³ semblen abonar aquest plantejament.

Tots aquests casos tenen alguns elements en comú: s'empren gerres de ceràmica comuna, usades, tot sovint sense la nansa¹⁵⁴, amb ofrenes al seu interior, ja sigui d'ous, cadells o ambdós, situades generalment al perímetre de l'espai i amb cronologies dels segles II-III dC

Ara bé, no sembla que tots els casos coneguts es puguin assimilar a enterraments. Troballes com les realitzades a Vilauba, on una gerra amb un crani d'au es va trobar sota la fonamentació d'un mur d'època flàvia (Casas i Ruiz de Arbulo,1997,217) semblen respondre més a alguna altra mena de ritual, potser de caire fundacional.

En el cas del Pla de l'Horta la seva assimilació amb un ritual funerari sembla difícil. Totes les

151 Una de les peces se situava sota la fonamentació del mur occidental de l'àmbit 22 i no va poder ser extreta buidada per analitzar el seu contingut.

152 L'ou és un símbol de regeneració i de vida, i en el món del més enllà, de renaixement (Beltran,2007, 50)

153 En aquest cas es va considerar que les gerres i els enterraments no estaven relacionats, però aquesta consideració s'hauria de revisar a la llum de les noves troballes.

154 Tot i que en el cas del Pla de l'Horta totes les gerres conservaven la nansa, com també succeïa a algunes dels Tolegassos, per lo qual això no pot ser un element definidor..

gerres localitzades semblen disposades en un mateix moment, tot farcint una rasa que cal associar amb la construcció del mur de tanca del pati. A més, algunes de les gerres se situen immediatament al damunt d'altres que varen ser esclafades. Aquesta manera d'actuar sembla respondre més a un ritus de caire fundacional, associat a la reforma de l'edifici a finals del segle II dC, que no a un ritual funerari que s'hauria dilatat més amb el temps i en el qual les peces s'haurien anat situant en fosses individuals. El fet que sota les gerres se'n trobin d'altres d'esclafades caldria relacionar-ho potser amb el mateix ritual, que potser en un primer moment no es va realitzar de forma adequada i va ser necessari repetir-lo. Així almenys sembla indicar-ho la superposició de les peces. En tot cas, el ritual es va realitzar en un moment molt puntual, ja que les peces es varen arrencar al llarg del mur de tanca del pati i, com a part del mateix programa de reformes, posteriorment es va construir l'àmbit 22, que va obliterar alguna de les peces¹⁵⁵.

8.2.6.5.-El segle IV dC

Si fins ara les reformes detectades corresponen essencialment a millores en les comoditats de l'edifici, a partir del segle IV dC comencem a trobar modificacions que responen més aviat a reformes de caire funcional¹⁵⁶. Aquestes es concentren en dos espais que fins ara havien patit, aparentment, poques modificacions, concretament, la banda occidental i el quadrant nord-est.

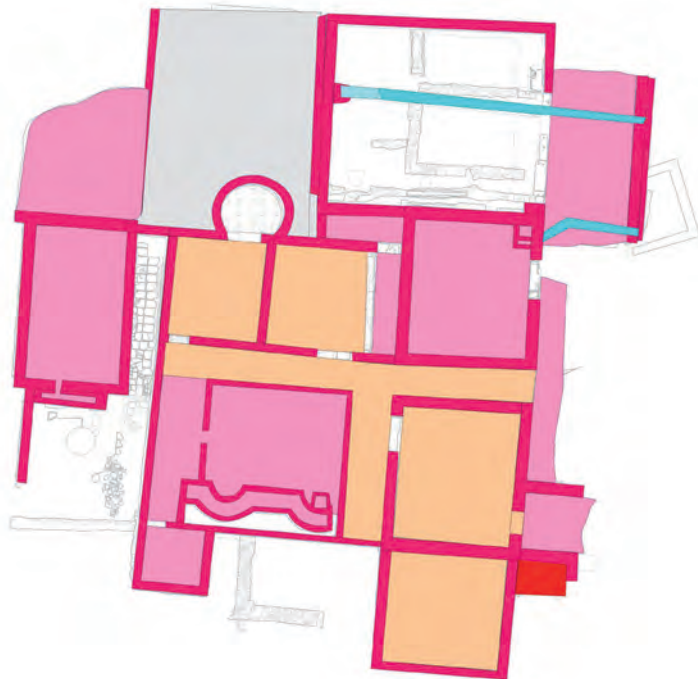

Fig.107. Planta general de l'edifici al segle IV.

Pel que fa a la datació, si bé en el cas de les reformes del sector de ponent disposem d'estratigrafies que permeten situar a principis del segle IV dC aquestes reformes, més difícil és establir la datació de les estructures del quadrant nord-est, que podrien ser un xic posteriors,

Començant pel sector occidental, en un moment donat, que els materials dels farcits situen a principis del segle IV, el nivell de circulació de tota la zona va ser elevat de forma molt important. Els murs occidentals de l'A15 i del pati es varen haver de reforçar, substituint el tovot per pedra i morter, per poder suportar la pressió de les terres col·locades a ponent. A més la comunicació entre els A17 i l'ambulacre A4 va ser esborrada.

Aquesta reforma es va dur a terme, fins on podem apreciar actualment, per construir un sistema de tres grans dipòsits, connectats entre ells, que semblen tenir per objectiu netejar i depurar l'aigua emprant el sistema de la decantació. El primer dels dipòsits (A23), només el coneixem de forma parcial, però presenta una superfície molt àmplia i una

¹⁵⁵ Com ja hem comentat una de les peces se situa sota un dels murs perimetrals d'aquesta cambra i no es pot descartar l'existència d'altres peces sota aquesta cambra.

¹⁵⁶ Tot i això cal recordar que aquesta visió és parcial, ja que la construcció de diverses estructures, precisament en aquests moments, a la zona occidental, ens impedeixen apreciar l'evolució d'un sector que, en tot moment, sembla correspondre a la zona de servei de l'edifici. També cal tenir present que la zona excavada correspon a un espai molt reduït de la vil·la i que aquesta visió canviarà quan se n'excavin sectors industrials.

mitja canya situada enmig del seu paviment que conduïa l'aigua cap al segon dipòsit (A18). Aquest presenta un lleu desnivell en direcció sud on una petita canalització el comunicava amb el tercer dipòsit (M-145). Aquest darrer és estret i més curt que l'anterior i la seva funció sembla únicament la de servir de punt de partida de dues canalitzacions de les quals se'n conserva la traça al parament de migdia. Aquestes canalitzacions havien ser metàl·liques i cap resta n'ha arribat fins a nosaltres. Del fet, que la construcció dels dipòsits va implicar una elevació general de tot els nivells de l'entorn en tenim nombroses proves. Per començar, el *praefurnium* situat a llevant de l'A23 presenta la porta d'entrada a una cota molt més baixa i, per tant, sembla que el límit oriental (M-184) del dipòsit hauria actuat també com a mur de contenció. Pel que fa al dipòsit A18, l'excavació va posar al descobert el negatiu de l'encofrat que es va col·locar per bastir el mur oriental. A més en aquest mateix costat es conserva part d'una mitja canya a la part superior del mur, fet que indica que aquesta entregava contra un paviment, que no hem localitzat i que se situaria a la mateixa cota que la part alta del mur. Cal ressenyar que dels quatre murs que constituïen aquest dipòsit, dos d'ells eren fets amb encofrat i revestits en *signinum* (sud i est), mentre que els altres dos són fets en *opus caementicium*, però amb una molt major presència de rierencs i pedres, el que denota dos sistemes de construcció diferents. Podria ser que per aquests dos límits s'aprofitessin murs preexistents (potser lligats a les estructures M-166 i 177) i/o que el canvi de tècnica tingui a veure també en un canvi de funció, ja que segurament actuaven no solament de límit sinó també de murs de contenció. No cal oblidar que el turó continua elevant-se en direcció oest¹⁵⁷.

Si analitzem el que coneixem fins al moment del dipòsit A23 i del seu parament oriental, apreciem elements que ens parlen d'una utilització més complexa que com a simple espai d'acumulació de l'aigua i de la seva distribució. A la part oriental, se situa una mitja canya, orientada de nord a sud que divideix el paviment del dipòsit en dos espais diferenciats. A llevant de la mitja canya, es conserva un forat de forma circular que formava part de l'estructura del dipòsit, com ho mostra la mitja canya que l'envoltava. A més, al mur de llevant del mateix dipòsit i davant per davant del forat que acabem d'esmentar, hi ha tot un seguit d'encaixos quadrangulars, verticals, retallats al parament, que podrien haver servit per suportar alguna mena d'estructura vertical. Tots aquests elements porten a intuir que més enllà de servir per conduir l'aigua cap al dipòsit A18 i realitzar-ne una primera neteja, el dipòsit disposava d'alguna mena de giny que permetia extreure l'aigua per emprar-la en alguna de les estances situades a llevant del dipòsit. No serà fins que es pugui excavar tota la superfície del dipòsit que es podrà copsar la funcionalitat i abast d'aquesta estructuració així com la seva possible funció.

La reforma també afecta als àmbits 5 i 7 i, de retruc, a l'àmbit 9.

L'àmbit 5 s'amplia en direcció nord (amb la construcció del mur M-131) i la remodelació del mur de ponent (M-125). És, en aquest moment, en què la porta de llevant es modifica, desplaçant-se cap a tramuntana, tot i aprofitar part del vell llindar de calcària, que es complementa amb nous blocs, en aquest cas de pedra sorrenca. S'esborra la porta de ponent i podria ser que se n'obris una de nova a migdia, tot i que no està clar si l'obertura visible en aquest sector

157 Tot i aquestes dades ens trobem amb un problema interpretatiu important. Quan es va excavar la zona situada a llevant del dipòsit A18, es va poder apreciar clarament aquesta elevació del terreny, on havia quedat marcat el negatiu de l'encofrat, però si ens traslladem a la banda nord, ens trobem amb un espai complex, que aparentment havia de seguir en funcionament, associat al *praefurnium* que s'havia construït pocs anys abans. En aquest sector, el problema és que els nivells d'obliteració es daten al segle II dC, fet quasi impossible ja que implicaria un període d'ús del nou forn pràcticament nul. Actualment els dos espais estan separats per un mur d'època tardana que crea dos espais separats, però no coneixem si les dues zones (àmbits 17 i 26) estaven físicament separades en aquests moments. Solament l'excavació d'aquest testimoni ens permetrà trobar una explicació a aquest problema i a les diferències estratigràfiques detectades a una i altra banda.

correspon a una porta o a un simple esvoranc.

La sala es dota d'un paviment d'*opus signinum* i a l'angle nord-est s'hi construeix un petit dipòsit amb una doble pica interior. El seu desguàs travessa el porticat exterior, fusionant-se amb la vella canalització preexistent. Al nord d'aquesta sala es construeix un gran àmbit (A7) que destrueix bona part de les sales preexistents (excepte l'àmbit 27). Aquesta gran sala disposava d'una gran portalada a llevant que ocupava gairebé tota la seva amplada, i que emprava blocs de pedra sorrenca com a llindar¹⁵⁸. Poca cosa en sabem, d'aquesta sala, ja que els nivells superficials ja havien estat excavats als anys setanta i només tenim notícies de la troballa d'un potent nivell d'enderroc de *tegulae*. Tampoc es conserven restes de la seva pavimentació que podria haver estat de terra piconada.

Val a dir que tot i que constructivament aquest magatzem es recolza contra l'ampliació de l'àmbit 5, creiem que són dues estructures coetànies, ja que presenten unes característiques similars i, a més, són els únics paraments que apareixen coronats per una capa de *tegulae* que actuarien com a punt de separació entre el sòcol de *caementicium* i l'alçat (no conservat) de tovot.

L'element estratigràfic que més clarament data les reformes d'aquest sector el trobem no a l'interior de la cambra sinó a la zona del pati est, fora de la zona del porticat. Ja hem comentat en apartats anteriors com existia un desnivell entre la zona del porticat i la del pati. És a mitjan segle III dC quan s'elimina aquest desnivell farcint la zona del pati, en el que podia ser una condició essencial per permetre l'accés de vehicles al magatzem (de no ser per això la gran portalada seria completament innecessària).

L'ampliació de l'àmbit 5 i la creació de l'àmbit 7 va exigir, de retruc, modificacions en el passadís (A9), que es va dotar d'un braç est-oest que mantenia la comunicació amb els espais que encara seguien en funcionament de la zona nord.

Paral·lelament es va produir l'obliteració de les sales que encara restaven al sector nord-occidental (A25, 26, 27 i 28) i l'elevació del nivell de circulació de tota la zona. Les raons d'aquesta modificació no estan clares i, de fet, la nova pavimentació no s'ha localitzat enlloc ja que es devia situar pràcticament a la cota de l'actual nivell de circulació de la finca o, fins i tot, per sobre. Tot i això disposem de tot un seguit d'indicis que ens porten a aquesta conclusió.

Per una banda, a ponent del mur M-155 que tanca per ponent l'àmbit 7, se'n va construir un de nou (M195), que a la pràctica dobla al preexistent. Aquest segon mur, de factura més barroera, no s'assenta sobre els paviments de les sales 25 i 28 sinó a una cota uns 50 cm per sobre, demostrant que quan es va construir el sector ja estava parcialment obliterat. La seva funció ens sembla clara. Atès que els murs perimetrals de l'àmbit 7 presenten un sòcol de *caementicium* i un alçat de tovot i aquests no estaven preparats per suportar la pressió dels farcs situats a ponent, per elevar el nivell de circulació va ser necessari construir un mur nou que actués d'element de contenció. Doblant el mur s'evitava haver desmuntar part de l'estructura del gran magatzem. Es detecta aquí una situació similar a la de la zona de l'àmbit 17. Sembla que l'elevació del terreny no formava part de la planificació inicial de la reforma o que aquesta va posar en evidència problemes estructurals en els paraments de l'entorn. D'aquí que fos necessari construir un mur que doblés el que tancava per ponent l'àmbit 7. En tot cas l'estratigrafia no permet apreciar cap decalatge entre les dues obres, tot i que estructuralment el nou mur de contenció és construït recolzat contra el de l'àmbit 7 i fonamenta a una cota lleument per sobre del paviment dels àmbits 25 i 27, denotant que les obres de rebliment

158 També emprava un gran bloc de pedra calcària, indubtablement aprofitat ja que els forats de polleguera existents a la seva superfície no es corresponen amb els de la resta de la portalada.

de la zona ja s'havien iniciat.

També es va tancar l'extrem occidental del passadís A9, tot i que possiblement no va suposar la separació total del sector nord de la part residencial de l'edificació. El mur que es va construir per condemnar aquest passadís (M-142), presenta un alt sòcol d'*opus caementicium* i un alçat de *testae*. Aquest paredat podria ser anterior a les reformes que ens ocupen però el fet que a la cara oriental del mur es conservin traces d'estucats vermells i aquest s'iniciï clarament per sobre del sòcol, ens fa pensar que es va construir en aquests moments i la cota de la pintura indica l'existència d'una escala (segurament de fusta) que permetia passar a través d'una porta d'un sector a l'altre, salvant el nou desnivell.

Pel que fa a la datació del moment d'obliteració del sector, val a dir que la majoria de materials localitzats als farcits pertanyen al segle III dC, amb algunes peces de principis del segle IV dC. Un problema específic el presenta l'àmbit 26, ja que els nivells d'obliteració excavats proporcionen datacions del segle II dC avançat. Aquesta cronologia sembla poc fiable ja que aquests nivells obliteren fins i tot la zona situada davant la porta del *praefurnium* que precisament es va construir a finals de la segona centúria.

Dins l'àmbit 7, un cop elevat el nivell de circulació de la zona oest de l'edifici, es va construir una nova canalització que travessava d'est a oest tot l'àmbit, així com el porticat de llevant (àmbit 29). Aquesta canalització (UE 1269), construïda tot emprant *imbrices* recoberts amb una capa d'*opus signinum*, sembla que anava descoberta. L'estructura no s'ha datat ja que va ser completament descoberta durant els treballs dels anys setanta. La part conservada s'inicia a dins la cambra A7, havent-se perdut l'extrem occidental. Tot i això, a tocar el mur occidental de l'àmbit (M-155), es conserva una estructura feta amb morter i alguns fragments de *dolium*, però no hi ha cap obertura que mostri que la canal travessava aquest mur. Això és així, creiem, perquè en realitat la canal, que havia de recollir l'aigua del dipòsit (A23) devia funcionar quan el nivell de circulació del sector ja s'havia elevat i, per tant, no travessaria el mur suau esmentat per la base sinó a mitja alçada, a una cota no conservada, essent l'estructura de morter i fragments de *dolium*, el punt on se situaria el seu baixant.

Creiem que d'aquest moment han de ser també algunes reformes puntuals detectades a la zona del pati i als àmbits del costat nord. Així, els paviments musius són objecte de diverses reparacions, realitzades sempre amb pegats d'*opus signinum* i que es devien realitzar al llarg del baix imperi.

Als àmbits 8,9 i 10, es detecta també una altra possible reforma, que malauradament no hem pogut datar ja que es tracta d'una zona que s'havia excavat als anys setanta. Actualment, el mur de llevant de l'àmbit 10 (M-127) apareix afaitat a nivell de pavimentació. Creiem que no es tracta d'un enderrocament accidental sinó que aquest parament va ser desmuntat de forma intencionada per fusionar aquest espai amb el passadís (A9). Aquest fet vindria confirmat per la construcció, a migdia, del passadís d'un mur (M-126) que el tanca i separa del pati. En algun moment indeterminat es construeix també un mur nord-sud (M-128) que divideix els àmbits 8-10. Aquest mur construït tot emprant pedres i fragments de *tegulae* lligats amb un morter escàs i de mala qualitat es va bastir directament sobre el paviment de mosaic que fins llavors pavimentava la cambra. La subdivisió de la vella cambra en dos podria anar relacionada amb l'eliminació del mur oriental de l'àmbit 10 i la seva fusió amb el passadís A9. Evidentment totes aquestes reformes havien d'implicar la col·locació d'un nou nivell de circulació, possiblement de terra piconada. L'única dada al respecte ens la proporcionen els diaris d'excavació dels anys setanta on s'esmenta la troballa d'un nivell de terres cremades que podrien correspondre a aquest nou nivell de circulació (les traces d'incendi podrien marcar el moment d'abandonament de l'edifici).

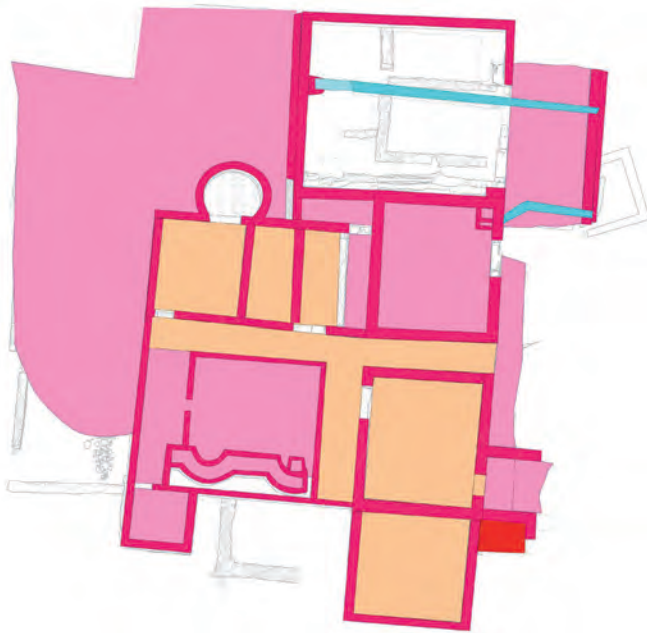

Fig.108. Darreres reformes.

8.2.6.6.-Darreres reformes

Les excavacions han permès determinar una darrera reforma: l'obliteració dels dipòsits del sector occidental i la cobertura de tot aquest espai per un nou paviment d'*opus signinum*. Aquest sòl, que allà on es conservava apareixia pràcticament en superfície, segellava el dipòsit A18 i també cobria la zona situada a migdia. No sabem si també va afectar al dipòsit A23 o, simplement i atenent que la cota del nou paviment era pràcticament la mateixa que la del paviment del dipòsit, es varen limitar a enderrocar els murs perimetrals per crear una superfície planera i unitària. En principi creiem que aquesta reforma ha de ser posterior a la que hem descrit uns paràgrafs més amunt i que va afectar als àmbits 25 a 28, sobretot per la presència com ja hem dit de la canalització UE 1269, que

creiem que requeria que com a mínim el dipòsit A23 continués en funcionament.

Hi ha, però, una altra possible explicació. Podria ser que la col·locació del nou paviment solament afectés al dipòsit A18 i la zona situada a migdia i que el dipòsit A23 continués en funcionament en el moment de la reforma. De ser així, podria plantejar-se que tota l'elevació del sector es va fer en un sòl moment i que el manteniment del dipòsit superior permetria la construcció de la canal d'*imbrices* que travessa l'àmbit 7. L'estratigrafia (escassa) de farcit del dipòsit A18 no va en contra d'aquesta segona interpretació ja que presenta materials que es poden datar a principis del segle V dC.

8.2.6.7.-Construccions posteriors

La majoria d'estructures posteriors a la vil·la localitzades pertanyerien al segon grup que hem esmentat. Es tracta sempre de murs de rierencs i blocs aprofitats, lligats amb fang, construïts contra alguna estructura de la vil·la però disposats al damunt dels grans nivells d'enderroc i abandonament. Fins ara es tracta essencialment d'un grup de quatre murs, tots ells localitzats a la banda sud-oest de l'antiga vil·la i que per la seva disposició i característiques creiem que conformaven una estructura unitària.

Els quatre murs (M-114,115,132 i 160) són bastits tot emprant rierencs i blocs aprofitats lligats amb fang i s'agrupen per parelles. Així els murs M-115 i 114 funcionen junts, configurant l'angle d'una cambra que es recolza contra el mur M-104. És curiós que aprofitin com a límit de tramuntana de la cambra un mur de tant poca entitat com el M-104, en realitat un simple envà destinat a tancar l'espai ocupat pel nimfeu. Els dos murs es varen construir directament al damunt d'un gran enderroc de pedres que obliterava l'antic A12, un espai que sembla marginal durant l'existència de la vil·la.

Els altres dos murs, M-132 i 160, se situen a l'extrem de migdia del mur M-118. De fet, el mur M-160 s'assenta al damunt d'aquest al que empra parcialment com a fonament.. El M-132 és un mur llarg, del qual encara no hem assolit el límit occidental i que dibuixaria una cambra de grans dimensions. En els dos casos aquests murs es varen trobar pràcticament en superfície i no es conservaven restes del nivell de circulació amb el que s'associarien. Tot i això, creiem

que caldria posar en relació totes aquestes construccions amb la necròpolis visigoda localitzada uns cent metres al nord i que denota l'existència d'un nucli habitat important a l'indret, posterior a l'abandonament de la vil·la.

8.3.-LA VIL·LA DE MONTFULLÀ

La vil·la romana de Montfullà se situa a límit oriental de la plana de Salt, l'anomenat pla d'en Pol. A ponent de l'indret triat per erigir la vil·la, el nivell comença un ascens cap al puig d'en Rigau, que constitueix un dels primers contraforts de les Guilleries.

Aquesta zona de ponent i migdia, coneguda amb el nom del bosc d'en Pol, era fins fa unes dècades un espai boscós mentre que, per tramuntana i llevant, s'obre una àmplia plana, travessada, a ponent, pel riu Ter i, a llevant, per la riera de Reramurs.

L'espai on s'han localitzat les restes de la vil·la està ocupada actualment per l'església parroquial, dedicada a sant Pere i pel cementiri de la població. Es tracta d'una terrassa allargassada, de nord-oest a sud-est, amb un important desnivell descendent al nord i est, mentre que, per ponent, el terreny es va elevat progressivament. Prop d'aquest indret se situava el camí que des de la ciutat de *Gerunda* menava cap a la zona de Bescanó, i, probablement un de secundari que comunicaria transversalment, tot resseguint els límits de la plana, la zona de Bescanó i Montfullà, amb Vilablareix i Aiguaviva.

Fig.109. L'església de sant Pere de Montfullà, situada sobre l'antiga vil·la.

La descoberta de la vil·la va ser accidental i la història de la seva investigació atzarosa, intermitent i limitada per la mateixa existència de l'església i el cementiri que esborren o cobreixen la seva zona central.

Va ser descoberta l'any 1987 quan unes pluges varen deixar al descobert part d'un paviment d'*opus tessellatum* (Martín, 1987, 88). Aquest descobriment va portar a una primera intervenció de salvament amb l'objectiu de preservar el mosaic i estudiar el seu entorn (Nieto, Puig i Merino, 1989). Els resultats d'aquella intervenció, en la que entre altres dades, es va posar de manifest que part

de la cambra del mosaic havia estat parcialment malmesa per alguns enterraments i per unes obres realitzades poc abans per ampliar el cementiri, va portar a la programació d'una campanya d'excavacions, realitzada finalment l'any 1989 i en la qual es realitzaren 4 sondeigs a l'entorn del temple¹⁵⁹, en un intent de delimitar el jaciment.

Aquestes dues campanyes ja varen posar de manifest que les estructures i elements d'època romana compartien espai amb d'altres d'època medieval, que cal relacionar amb les fases antigues de l'església¹⁶⁰.

L'any 2002, la Universitat de Girona en conveni amb l'Ajuntament de Bescanó va iniciar un

¹⁵⁹ Es va realitzar un sondeig al nord-oest, un a l'oest i dos més a migdia. La zona de llevant no es va explorar ja que l'església se situa a prop del límit de la terrassa i a aquesta banda hi ha l'escala d'accés al temple i no hi havia espai per treballar.

¹⁶⁰ Aquests elements són essencialment sitges i enterraments de la necròpolis parroquial.

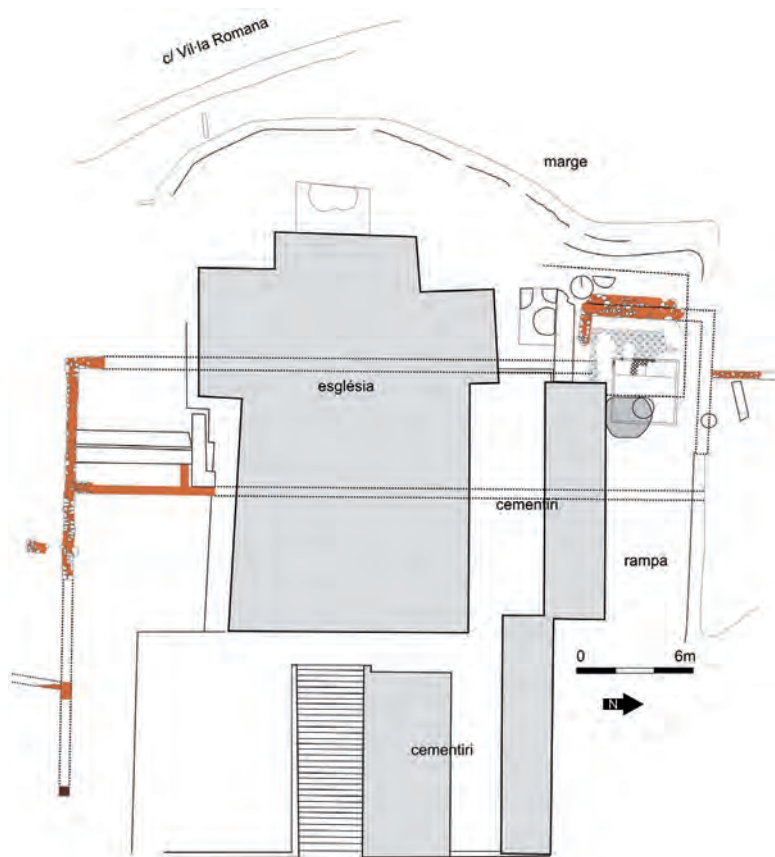

Fig.110. Planta general de la vil·la i de les estructures de l'actual església.

oriental per l'ensorrament d'aquest sector de la terrassa. Probablement aquesta era parcialment artificial limitada per un mur de contenció nord-sud. Tota la part afegida es va ensorrar i va restar la que s'assentava directament sobre les argiles originals que configuren el subsòl d'aquesta zona.

Tot i la migradesa de les dades estratigràfiques obtingudes d'aquells treballs, es va poder establir amb claredat l'existència de, com a mínim, dues fases en l'edificació romana, clarament distingibles ja que el paviment de mosaic s'assentava directament al damunt d'un d'anterior, d'*opus signinum*.

Aquest paviment inferior es disposava pràcticament sobre les argiles del subsòl amb una escassa preparació. En el seu moment, aquest fet va fer pensar als investigadors que la poca cura en la preparació responia a la seva finalitat: un sòl funcional destinat a alguna tasca transformadora i, per tant, lligada a la *pars fructuaria* de la vil·la (Nolla *et al.*, 2003, 15). Els treballs realitzats en vil·les properes com la del Pla de l'Horta han mostrat com aquesta mena de paviments i preparacions era usual a la zona, i s'utilitzava també en espais de la *pars urbana*.

Pel que fa als murs perimetrals de l'estança, aquests es varen construir utilitzant rierencs i morter de calç per la fonamentació i el sòcol, que es devia completar amb un alçat de tàpia. El mur anava arrebossat i pintat i dels fragments recuperats, alguns *in situ*, es dedueix una decoració d'estil pompejà tot imitant aplacats de marbre¹⁶¹.

161 Pels fragments visibles es va deduir una decoració que imitava el marbre de *brocatello* amb un fons groguenc amb vetes vermelles (Nieto, Puig i Merino, 1989, 98).

projecte arqueològic a l'indret que es va prolongar fins l'any 2006.

Tot i aquests treballs la informació disponible referent a l'estructura i cronologia d'aquesta vil·la és escassa i, de vegades, inconnexa.

Les restes romanes es concentraven en dues zones diferents, al nord i sud de l'església. A la banda oest, on el terreny s'anava elevant solament es varen recuperar elements d'època medieval, mentre que la terrassa acabava abruptament per llevant.

La zona nord, on l'any 1987 es varen començar els treballs, gràcies a la troballa accidental d'un paviment musiu, estava ocupada per una cambra quadrangular d'uns 35 m² (es conserva una superfície de 4'70 m per 3'30 m) de la qual s'havia perdut l'extrem

Fig.111. Façana sud de l'edifici.

fest l'existència d'una segona habitació, molt malmesa, de la qual només se n'apreciava el mur de tancament oest¹⁶³. Del paviment, un sòl d'*opus signinum* sobre una solera de còdols, solament en restaven algunes traces. L'escàs material recuperat a tota la zona era d'època altimperial.

A la terrassa inferior solament s'hi va realitzar un sondeig l'any 1989. Aquest, de 3 m per 4 m, es va realitzar al nord-oest de l'església i s'hi va localitzar una gran sitja que va ser amortitzada a les primeries del segle I dC, en època de Tiberi.

A la zona situada a migdia de l'església s'hi va treballar en la campanya de l'any 1989 i en els anys 2005-2006.

L'any 1989 es varen realitzar dos sondeigs a l'esplanada situada al sud de l'església de sant Pere. Un d'ells, de 3 m per 3 m, només va permetre comprovar l'existència d'un mur sense dades més concretes, especialment degut al limitat dels treballs. L'altre, d'11 m. de llarg per 3 m d'amplada, va proporcionar tot un seguit d'estructures l'abast de les quals es va completar l'any 2005 en un sondeig que no va ser altra cosa que una ampliació d'aquell i que analitzarem

162 El fet que el segon mur construït, l'exterior, fonamentés a una cota superior a la del paviment interior de la cambra, va fer pensar que es tractava d'una obra posterior a la construcció de l'edifici (Nolla *et al.*, 2003, 67). Ara bé, també podria ser al contrari, es a dir que primer es construïssin els murs que delimitaven la terrassa, tant el que per ponent havia d'aguantar la pressió del talús, com el que per llevant havia d'actuar com a mur de contenció de la regularització de l'espai. Aquesta planificació prèvia de l'espai seria molt més lògica i contra ella es bastirien els murs de l'edifici. El fet de doblar-lo ve definit simplement pel fet que el mur de tanca de la cambra havia de servir per recolzar-hi el sostre i així s'evitaven tensions extremes al mur de contenció que, a més, acabaria a una alçada molt inferior.

163 En realitat el mur estava pràcticament espoliat i solament en restaven algunes pedres disperses, però la seva disposició era perceptible per les traces conservades del paviment de la sala.

Per la banda de ponent, on sembla que havia d'existir un talús important, de mes d'un metre i mig, la pressió devia ser significativa i es va optar per doblar el mur perimetral¹⁶².

El mosaic va ser datat exclusivament amb les dades estilístiques aportades per la decoració. Inicialment es va datar a cavall entre els segles II-III dC (Nieto, Puig i Merino, 1989, 99), però posteriorment aquesta datació es va rebaixar, situant-la a principis del segle II dC (Nolla *et al.*, 2003, 78).

L'any 2002, i immediatament a llevant del mosaic (on la cambra apareixia malmesa), es va excavar el cul d'una sitja o fossa de 2'40 m de diàmetre, destruïda molt probablement en el moment de construcció de la cambra pavimentada amb *opus signinum*. Aquesta estructura va ser amortitzada al darrer terç del segle II aC i, en tot el jaciment, no s'ha recuperat cap altra element, estrat o estructura que s'hi pugui relacionar directament (Nolla *et al.*, 2003, 63)

El 2003 es va excavar la zona situada immediatament al nord de la cambra posant-se de mani-

Fig.112. Estructures de la banda sud de la vil·la. .

conjuntament.

El sondeig tancava a migdia amb un llarg mur est-oest de 60 cm d'amplada, bastit amb rierencs i còdols repicats exteriorment, lligats amb morter de calç, excepte la fonamentació que era lligada amb fang. Aquest fet podria indicar la presència d'una reforma que aprofitaria com a fonament una estructura anterior. A l'extrem occidental del sondeig, el mur de morter girava cap al nord. El més curiós d'aquest mur és que a la seva cara interna es varen identificar traces d'un revestiment d'*opus signinum*, sense que es defineixi un dipòsit o estructura similar. La

realització de tot un seguit de petites rases va demostrar que el mur sud es prolongava cap a llevant assolint una longitud de més de 19 m que tancava tot un sector de la vil·la, tot i que, a llevant, no hi havia traces del mur de morter i només es conservava la base de pedra i fang. Tot i això, la realització de sondeigs i rases a migdia del mur va demostrar que devien existir altres estructures relacionades amb la vil·la. Dos d'aquests murs recolzaven contra el suara descrit i un d'ells s'hi imbricava¹⁶⁴.

De fet, les estructures de pedra i morter es concentren a la banda occidental. A més dels murs sud i oest, que ja hem comentat, es varen identificar dos murs més, un en sentit nord-sud i un altra est-oest, molt malmès per les estructures medievals, que tancaven per llevant i nord aquesta estança.

Pel que fa als materials arqueològics recuperats, varen ser sempre escassos (excepte a les sitges) i no permeteren, en cap moment, establir cronologies fiables. Un parell de dades si semblaven clares. Els materials se situaven entre els segles I aC i III dC i, per tant, no hi havia cap indicatiu d'una pervivència d'ocupació en època baiximperial en aquest sector de l'edifici.

8.3.1.-L'evolució de l'edifici

La interpretació de les restes no resulta simple, atesa la migradesa de les dades disponibles. Per començar, no coneixem a quina mena d'ocupació responen els materials del segle II aC recuperats a la sitja o fossa localitzada a tocar la cambra amb el mosaic, ja que no s'ha localitzat cap estructura ni cap altra element atribuïble a aquesta cronologia. Es poden plantejar hipòtesis sobre l'existència d'un establiment a l'entorn però sense anar més enllà.

Pel que fa a les estructures de la vil·la, les dades cronològiques són també escasses, per la manca de nivells estratigràfics fiables o amb una quantitat mínima de materials com per establir datacions clares. Tot i això, dels materials arqueològics s'extreuen dos moments prou clars. El farcit de la sitja excavada al nord-oest de la vil·la situa el moment d'amortització de la mateixa a principis del segle I dC, moment que coincideix amb un procés de transformació de moltes de les vil·les del nostre territori. A més, aquestes transformacions solen tenir el seu

¹⁶⁴ Aquest sistema de construcció amb llargs murs que subdividien transversalment la vil·la creant diferents cossos constructius dins un sol edifici el trobem a d'altres vil·les com la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí i Nolla, 2010, 41)

reflex més evident en un canvi de la tècnica constructiva emprada, amb la utilització massiva del morter i la tècnica de l'*opus caementicium* per bastir els sòcols de la majoria d'estructures. En aquest sentit potser podríem relacionar el moment d'amortització de la sitja amb a construcció de les estructures de pedra i morter que s'han identificat tant al nord com a migdia de l'església. Això implicaria que els murs de pedra i fang localitzats i que són sempre estructuralment anteriors a aquestes estructures esmentades, formarien part d'una edificació republicana. Certament són dades escasses i indirectes però que es repeteixen a d'altres vil·les de l'entorn de *Gerunda*, com les del Pla de l'Horta i Vilablareix i del nord-est peninsular, com succeeix als Ametllers (Tossa de Mar).

Els materials recollits durant les excavacions (si exceptuem els de la fossa del segle II aC) se situen en una forquilla que va del segle I aC fins al III dC. Per tant, la segona dada important fa referència al moment de creació i destrucció de la vil·la. Pel que fa a la primera dada, aquesta es podria datar *grosso modo* a mitjans del segle I aC dins un context de creació d'establiments rurals relacionat amb la fundació de la ciutat de *Gerunda*. Més estrany, però al mateix temps de gran interès, podria semblar, *a priori*, el moment d'abandonament de l'establiment, dins el segle III dC. Tot i això cal tenir present les limitacions de l'excavació, molt concentrada a l'entorn de l'església, que no ens permet definir les dimensions totals de la vil·la o la possible existència d'altres construccions a l'entorn. Per tant, caldrà valorar de forma crítica la possible existència d'un abandonament parcial de la vil·la.

Pel que fa a la seva estructura, es pot realitzar una aproximació a la seva evolució dins els marges cronològics que acabem d'establir, però sense poder datar el moment en que es varen produir.

Pel que fa a la zona nord i més enllà de la sitja amortitzada en època augustal, es distingeixen dues fases constructives. La més antiga està constituïda pel basament dels murs perimetrals de la cambra, construïts amb rierencs lligats amb fang. No queda clar si el paviment d'*opus signinum* es relaciona amb aquests murs, o amb la refacció dels mateixos, tot emprant morter ja que la reforma no va implicar un canvi de cota i els vells murs de pedra i fang es varen integrar com a fonaments de la nova obra.

Sigui com sigui, en un moment determinat el paviment d'*opus signinum* és substituït per un paviment d'*opus tessellatum*. Al col·locar el nou paviment també es varen refer els revestiments parietals amb una pintura que imitava un sòcol marmori. Ara bé, la construcció dels murs pot ser anterior a la del mosaic. El mosaic s'ha datat estilísticament a principis del segle II dC, moment en que caldria situar aquesta reforma.

Al nord d'aquesta cambra es varen identificar les traces d'un segon espai pavimentat amb *opus signinum* del qual poc més se'n sap ja que l'únic mur identificat, el situat a ponent es trobava quasi completament arrasat. Cal assenyalar, però, que aquest mur apareix perfectament alineat amb el que sembla configurar la façana occidental del conjunt de cambres localitzat a migdia de l'església.

Traslladant-nos a aquest espai situat a migdia del temple parroquial, un cop més les escasses estructures localitzades dibuixen dues fases clares. La més antiga estaria formada per un mur est-oest de més de 19 m de longitud. Contra aquest se n'hi recolzarien d'altres dels quals se'n coneixen dos situats a l'extrem oriental. Aquestes dues estructures indiquen clarament que les construccions de la vil·la continuaven cap a migdia i que aquest llarg mur no era el límit real de la zona edificada, sinó solament d'un dels sectors. Al damunt, i tot aprofitant-lo com a basament, s'hi va construir, a l'extrem oest, una gran cambra de 6 m per 5'25 m amb murs de pedra lligada amb morter. De fet, l'excavació de l'any 2006 va permetre comprovar que el mur d'*opus caementicium* es prolongava en direcció est, més enllà d'aquesta cambra. També els murs nord sud localitzats a les rases realitzades a l'est de l'excavació presentaven traces de

la presència de morter. Per tant, el fet que el tram oriental del llarg mur de migdia del conjunt presenti un parament de rierencs lligats amb fang cal atribuir-ho més a l'estat de conservació del mateix que al seu aspecte original. En aquesta zona les restes conservades apareixien a una cota molt més baixa, havent desaparegut completament els nivells superiors, possiblement per esllavissaments del terreny. Per tant, el que es va trobar a les rases era la base de la fonamentació dels murs, havent-se perdut completament els alçats.

A tots aquests elements cal afegir-hi una altra estructura que no es va excavar però que resultava clarament visible en el perfil oriental de la terrassa. Encara actualment al límit del desnivell s'aprecien diversos trams d'un potent mur de rierencs lligats amb morter. Aquest parament constituïria, en època antiga, el mur de contenció de la terrassa.

Reconstruir la planta de l'edifici amb aquestes dades és agosarat, però sí que podem aportar algunes dades.

L'edifici ocuparia una terrassa, parcialment artificial, allargassada, orientada de nord a sud. Per la banda occidental, on el terreny s'elevava, caldria construir un mur de contenció en determinades zones, aquelles on el desnivell era més accentuat. Un segon mur de contenció tancaria la terrassa per llevant actuant de *basis villa*, creant un podi elevat sobre el que s'alçaria l'edificació de forma similar al sistema emprat a la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí i Nolla, 2010,89). De fet, tota l'estructura de l'habitatge sembla emprar una estructuració similar a la de la vil·la tossenca. En aquella vil·la, l'edificació s'obria cap a llevant, cap al desnivell, mentre que internament es subdividia en diversos blocs constructius separats per murs est-oest. Aquest esquema sembla reproduir-se a la vil·la de Montfullà. Així, el llarg mur excavat a migdia del conjunt separaria dos d'aquests blocs. En aquest mur s'hi recolzen tot un seguit de murs en direcció nord i sud. Mentre que els de la banda sud es concentren a la zona est i, per tant, dibuixen tot un seguit de cambres situades a les zones més properes al límit oriental, per la banda nord els pocs murs recuperats es concentren a la banda oest. Amb les dades arqueològiques disponibles es pot dibuixar, sempre de forma molt hipotètica, una filera de cambres situades al costat oest. El mur de tanca localitzat al sud i el de la cambra situada a tramuntana de la cambra amb mosaic dibuixen una façana correguda i rectilínia que podria correspondre al límit occidental de l'edifici. Contràriament, la cambra amb mosaic sobresurt 2 m per ponent respecte a aquesta alineació. En relació a aquest fet podríem plantejar una interpretació. No hi ha massa dubtes respecte a la funcionalitat de la cambra amb mosaic. Les seves dimensions i la pròpia decoració -amb un emblema central envoltat per una orla més simple- responen a les característiques habituals dels *triclinia*. El fet que aquesta cambra sobresurti respecte a les altres no feia altra cosa que remarcar la seva importància, com ho faran, en altres vil·les, les capçaleres absidades o trapezoïdals. A més, aquesta estructuració permetia construir finestres que il·luminessin l'espai als panys nord o sud de la cambra (a ponent era impossible ja que s'hi situava el mur de contenció) o, fins i tot, un accés secundari per facilitar l'entrada del servei¹⁶⁵.

No sabem si aquest trencament de la línia de façana era aplicable solament a la cambra que acabem de descriure o si n'existia alguna altra. De ser així, això no succeiria amb la cambra situada immediatament a migdia ja que l'angle sud-oest del mur no presentava cap traça de prolongació en aquesta direcció.

Creiem que probablement davant de la filada de cambres de ponent, se situaria un espai obert, un pati, al que s'obriria el triclini i les altres cambres de la zona. No coneixem si existiria un porticat, tot i que seria la solució constructiva més habitual. Tot i que no es pot descartar l'existència d'una segona fila de cambres a la banda contrària, a ponent sembla difícil, ja que

165 En aquest sentit cal tenir present que la cambra era més llarga que la pròpia decoració del mosaic raó per la qual s'hi va afegir una ampla orla blanca a l'extrem oest.

llavors les dimensions d'aquest pati serien estranyes, amb una estructura molt allargassada i estreta i amb una pèrdua important de la seva lluminositat. Per tant, l'estructura aparentment més factible seria la d'un gran pati a la banda de llevant, presidit per un conjunt de cambres a la banda oest, contra el talús del turó. Es tracta d'una estructura molt similar a la que trobem al bloc sud de la vil·la dels Ametllers i que s'adequa perfectament a aquesta mena de vil·les edificades al damunt de terrasses parcialment artificials creades a la vessant d'un turó, on les limitacions espacials dificulten l'estructuració a partir de patis centrals.

No sabem si la *pars rustica* i *fructuaria* se situaria a la part baixa de la terrassa, a llevant del conjunt descrit, o a la banda sud, dins de la mateixa terrassa. Als Ametllers es va optar per la primera solució, però en altres vil·les, com la del Pla de l'Horta, les estructures productives i residencials semblen situar-se de forma continua, si bé clarament separades.

8.3.2.-El mosaic

Va ser descobert de forma accidental durant unes obres d'ampliació del cementiri parroquial i va ser precisament la seva descoberta la que va donar inici a les investigacions a l'entorn d'aquest jaciment (Nieto, Puig i Merino, 1989).

El mosaic, bicrom i de decoració geomètrica es conserva incomplet, mancant bona part de la meitat oriental. afectat per diferents obres realitzades en el cementiri. La superfície conservada mesura 4'70 m per 3'30 m. No coneixem les dimensions exactes de l'estança dins la qual s'inseria atès que no es conserven els murs perimetrals de tramuntana i llevant. Tot i això i

Fig.113. Paviment de mosaic .

atès que, com veurem, la part conservada del mosaic abraça tant la sanefa exterior com part de la decoració central, s'han realitzat diferents intents de restitució i, per tant, de retruc, també de les dimensions globals de la cambra.

El disseny del tapís del mosaic no s'adaptava del tot a la cambra que pavimentava, fet que es compensava col·locant una faixa exterior, de tesselles blanques d'amplades desiguals atenent a l'espai disponible. En el cas de Montfullà, aquesta sanefa és pràcticament inexistent a la banda sud i en canvi és de més de mig metre d'amplada pel costat de llevant. L'autèntica sanefa, emmarcada per un filet negre, estava formada per un camp de cercles intersecants, al centre dels quals es disposen petites flors quadripètals.

Aquesta àmplia faixa emmarcava una banda de triangles superposats que actuava com a orla

d'un gran quadre central. Aquest espai central es conserva de forma molt parcial i és l'element que més dificultats planteja a l'hora de fer-ne una restitució. Els elements conservats defineixen tres espais diferents amb motius geomètrics diversos. Així, un d'aquests espais està decorat amb un escaquer de quadrats alterns de colors blanc i negre. El segon espai, separat de l'anterior per un filet negre, presenta una composició d'escates bipartides adjacents, alternant també les figures blanques i negres, mentre que el tercer espai, situat a llevant dels dos esmentats i conservat en un espai molt reduït, apareix com un camp de tesselles blanques, aparentment sense decoració.

La datació estilística del mosaic resulta difícil, i no per la complexitat de la decoració, ans al contrari, els motius emprats corresponen a algunes de les formes decoratives més emprades en la musivària romana amb contextos molt amplis tant a nivell cronològic com geogràfic.

La senzilla decoració geomètrica comprèn quatre motius decoratius. Analitzant el mosaic de fora a dins el primer que trobem és un ampli tapís de cercles secants que envolta la composició central del paviment, la banda de triangles superposats que conforma la sanefa d'aquesta àrea central, i, dins d'aquesta, un escaquer de cassetons rectes i una composició d'escates bipartides adjacents en oposició de colors.

Els cercles secants són un dels motius més freqüents en musivària romana. Generalment emprats ja sigui com a orla o com a motiu central. La seva àmplia difusió tant cronològica com espacial, ja que se troben a jaciments de tot l'imperi romà, el fan poc útil de cara a establir cronologies. Semblantment succeeix amb el motiu de l'escaquer de quadres blancs i negres, que es troben decorant petits emblemes com en aquest cas o ocupat la totalitat de la cambra decorada com per exemple a la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar)

Pel que fa a la sanefa de triangles, és un motiu habitual des de mitjan segle I dC. Pel que fa al motiu d'escates de peix, un cop més es documenta a Itàlia des del segle I dC. Aquest motiu va tenir un gran èxit en època baiximperial i en el món paleocristià, però gairebé sempre en composicions policromes.

Com veiem, les dades estilístiques són molt escasses però disposem d'altres dades que ens poden ajudar a establir la seva datació, tot i que les excavacions no varen proporcionar materials directament relacionats amb aquest paviment. El primer argument té a veure amb l'existència d'un segon paviment, dins la mateixa estança, un *opus signinum*, que constitueix el paviment original de l'estança. Aquest fet demostra que el mosaic es va adaptar a un espai preexistent, fet que explica que la decoració no s'adapti a les dimensions de la cambra. El segon element és el moment d'abandonaments de la cambra, aquest sí establert estratigràficament i que se situa a finals del segle II dC.

Per tant, el mosaic s'ha de datar en un moment que podem situar entre mitjan segle I dC i mitjan centúria següent i, en aquest ventall, s'han mogut els diferents investigadors que l'han analitzat. Així Martín el va datar al segle I dC (Martín, 1987), mentre que Nieto, Puig i Merino (1989, 98-99) el situen ja entrat el segle II dC. Estudis posteriors (Casas *et al.*, 1995,59) es limiten a assenyalar que han de ser anteriors al 200 dC, mentre que Patiño (2002,278) el situa entre finals del segle I dC i primer terç del segle II dC.

Pel que fa a la restitució del mosaic s'han plantejat dues hipòtesis diferents.

Segons els autors de la primera campanya d'excavacions al jaciment, ens trobaríem davant d'una habitació rectangular, orientada d'est a oest, amb una superfície aproximada d'uns 34 metres quadrats, probablement amb una llargària d'uns 6'60 m i una amplada d'uns 5'20 m. El tapís emmarcat per un filet negre contindria teòricament un emblema central de tres quadres geomètrics repetits tres vegades. A l'extrem oriental i occidental, trobaríem una gran

faixa blanca que encaixaria el mosaic en la cambra, centrant-lo i adaptant-lo a les dimensions preestablertes (Nieto, Puig i Merino, 1989, 98-100, fig. 9).

Una nova interpretació va plantejar un emblema central que només estaria format per dos rectangles, més llargs que amples en sentit nord-sud, que limitarien amb un espai de mides indeterminades potser amb una situació simètrica a la banda contrària on se situaria un grup de dos rectangles idèntics als recuperats (Casas *et al.*, 1995, 83, fig. 65). Pel que fa a l'espai central, ben cert és que la part conservada correspon solament a un camp de tesselles blanques, però el fragment conservat és tant petit que no es pot descartar una decoració més complexa.

8.4.-LA VIL·LA DE SANT MENNA DE VILABLAREIX

El municipi de Vilablareix se situa a uns sis quilòmetres al sud de la ciutat de Girona, a la vall mitjana del riu Güell. Es tracta d'un entorn eminentment planer, amb tot un seguit de petits rius (el Güell, el Masroc i el Reramús) i torrents que el reguen i el converteixen en un indret molt favorable al treball agrícola.

L'església de sant Menna se situa a l'extrem nord-oest del municipi, molt a prop del terme municipal de Salt, en un espai lleument elevat (118 m sobre el nivell del mar), envoltat de camps.

És en l'espai on s'assenta l'actual església de sant Menna on se situava la vil·la romana. La zona ocupada pel temple apareix actualment com un espai enlairat respecte al seu entorn, especialment a tramuntana i migjorn, on la carretera que porta a sant Roc la separa d'una zona de camps situada aproximadament a dos metres de profunditat respecte la terrassa ocupada per l'església. Però és probable que aquesta topografia no sigui l'antiga, ja que diversos indicis recuperats durant les excavacions dels anys 2008-2010 semblen indicar que tota la zona, però especialment la de migdia, ha patit un important rebaix en època moderna. De ser això cert, l'aspecte en època antiga seria el d'una plataforma elevada que s'estendria cap a ponent en direcció al turó de sant Roc (el punt més elevat de la zona) i el bosc de can Castanyer, mentre que s'alçaria de forma important respecte a l'entorn pels costats de tramuntana, migdia i llevant, senyorejant l'àmplia plana que s'obre en aquests tres sentits. Aquesta plataforma estava limitada per sengles rierols, al nord la riera del barranc de can Castanyer que acaba en la riera de Reramurs, mentre que per migdia ho fa pel rec de can Jordà que gira també en direcció nord, a l'est de la terrassa. Al davant, la plana de Vilablareix, regada al sud per la riera de Masrocs i, una mica més avall, pel riu Güell.

L'indret, doncs, era ideal per a la construcció d'una vil·la. Enclavada en un lloc elevat, envoltat per dos petits rierols que li proporcionaven l'aigua necessària, obert a la plana, però al mateix temps, molt proper a les primeres elevacions i a una zona boscosa que la protegien per ponent i li proporcionaven matèries primeres. Aprofitant la proximitat d'un important camí que comunicava la zona de Girona amb *Auso* (Vic), a uns dos-cents metres a migdia de la plataforma ocupada per la vil·la i situada actualment enmig d'uns camps, se situava la necròpolis de la qual es conserva encara dempeus un mausoleu turriforme. Aquest s'obria cap a llevant, de cara al camí. La importància de la via que acabem d'esmentar ve marcada per la presència en el seu recorregut de diverses vil·les suburbanes, com la de Montfullà i, al sud, amb la del Temple d'Aiguaviva (on també es conserven les restes d'una altra tomba monumental).

La possibilitat de l'existència d'una vil·la romana al paratge situat a l'entorn de l'actual església parroquial de sant Menna era una hipòtesi que no era nova. De fet, es pot dir que sempre s'havia pensat en aquesta possibilitat basant-se sobretot en l'existència en les seves proximitats de les restes d'un imponent sepulcre d'època romana. Aquest monument, situat enmig d'uns camps de conreu i clarament visible, i, per tant, conegut per experts i forans, ha estat estudiat repetidament i figura a la bibliografia especialitzada en món funerari romà al nord-est peninsular (Botet i Sisó, 1874; Girbal, 1883, Cid, 1950; Sanmartí, 1984; Nolla *et al.*, 2005).

Pel que fa a la ubicació precisa de la vil·la, són diversos els estudis que havien fet referència a la seva hipotètica identificació. Però varen ser els treballs de prospecció realitzats per X. Alberch i J. Burch l'any 1989 (Alberch i Burch, 1989), a la zona més propera a l'església de sant Menna, els que varen permetre assenyalar aquest indret com el punt més probable d'ubicació. Abonaven aquesta hipòtesi no solament la troballa de materials en superfície, sinó també l'existència de tot un seguit de grans blocs de pedra sorrenca aprofitats en la fàbrica de l'edifici eclesial i que provenien d'alguna construcció anterior. També semblava indicativa la pròpia topografia de la zona, ja que, com hem comentat, l'església ocupava un terreny lleu-

ment enturonat, proper a la via que travessava aquest territori però també de dos rierols que podien abastir-la d'aigua.

Posteriorment, tot emprant la fotografia aèria, es va plantejar una hipòtesi que ubicava l'edifici de la vil·la al camp situat als peus de l'església (Casas, et al., 1995, 53).

Amb aquestes dades, entre els anys 2008-2010, la Universitat de Girona va desenvolupar tres campanyes d'excavació a l'entorn de l'església i a la zona del mausoleu i, si bé la ubicació de la vil·la es va poder confirmar, no així les dades aportades per la fotografia aèria, ja que es va comprovar que les línies detectades eren fruit de vetes naturals de diferents materials en el terreny i no de l'existència de construccions¹⁶⁶.

Les campanyes arqueològiques es varen iniciar l'any 2008 tot prospectant el camp situat a migdia de l'església (l'anomenada zona I). Aquest camp se situava pràcticament dos metres més baix que la zona de l'església. Era, en aquesta zona, on les prospeccions superficials havien recollit la majoria de materials arqueològics i on la fotografia aèria permetia intuir la presència de diverses estructures. El primer que es va comprovar va ser que els indicis d'estructures intuïts a la fotografia aèria i que se situaven sobretot a la part central del camp, no responien a estructures antròpiques sinó a la presència en el subsòl argilós de vetes de materials petris en forma de petits fragments de quars. Eren aquestes vetes el que provocava el desigual creixement dels conreus que es reflectia a la fotografia. Pel que fa a les restes ceràmiques, la realització de diferents rases de prospecció va permetre determinar que la presència de materials i possibles estructures es concentrava al sector oriental del camp, davant per davant de l'espai que ocupa actualment l'església parroquial.

Fig.114. L'església de sant Menna vista des del camp baix.

Posteriorment, els treballs arqueològics es varen traslladar a la plaça situada a migdia de l'església¹⁶⁷ (zona II) on es varen recuperar les estructures en millor estat de conservació del conjunt.

Dues qüestions varen sobtar durant els treballs arqueològics: per una banda, l'estat d'arrasament de les restes localitzades, on només es conservaven les fonamentacions d'algunes estructures, o part d'altres que havien estat concebudes com elements soterrats (hipocausts, espais de servei i dipòsits), i, per l'altra, la barreja de materials present a l'estratigrafia recuperada on les vidrades modernes co-

existien amb materials d'època romana.

¹⁶⁶ El projecte arqueològic va ser fruit d'un conveni de col·laboració establert entre l'Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona, la Diputació de Girona i l'Ajuntament de Vilablareix.

¹⁶⁷ També es va prospectar l'espai situat al nord del temple, actualment un jardí-hort tancat per un mur de contenció i situat a uns dos metres d'alçada respecte als camps de l'entorn. En aquesta zona es va poder comprovar com bona part del pati actual és fruit d'una aportació de terres en època moderna i que la terrassa finalitzava en època antiga i medieval uns tres metres al nord de la façana septentrional de l'església.

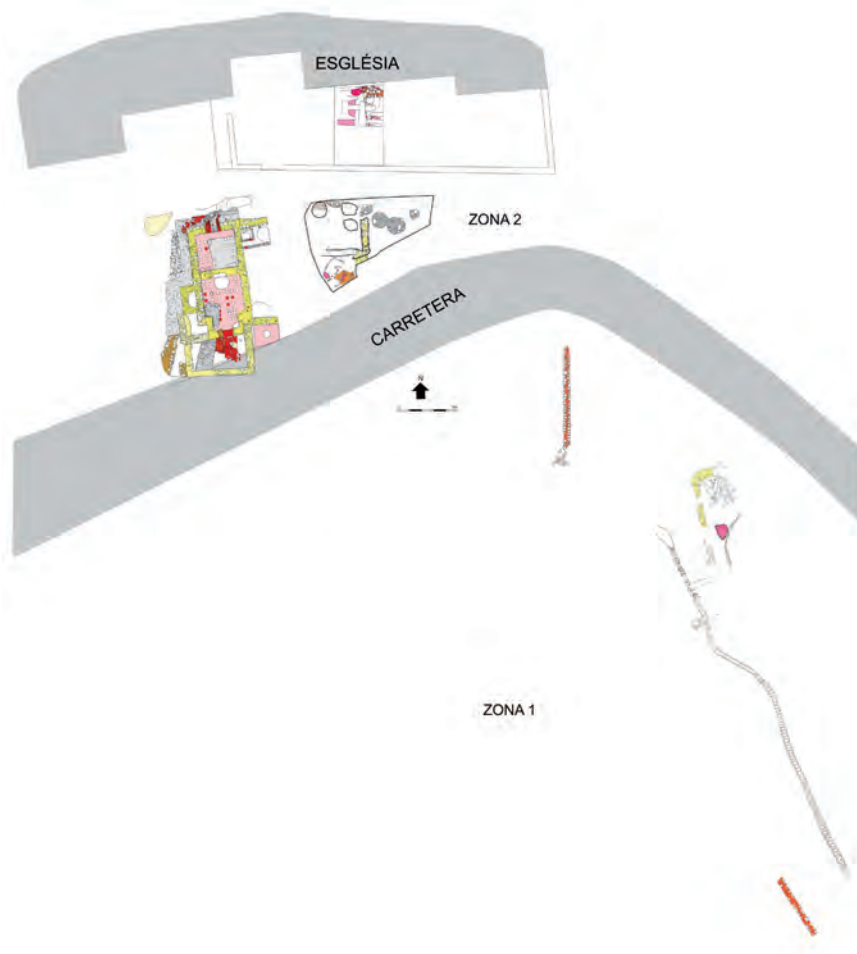

Fig.115. Planta general de la vil·la.

Començant pel final, cal assenyalar que la presència de materials medievals i moderns barrejats amb d'altres d'època romana és una constant del jaciment i que s'estén a la zona II (la plaça de l'Església), on, com veurem, es varen recuperar les estructures millor conservades. Aquestes corresponen a un conjunt de cambres pertanyents a uns banys, i també en elles es varen localitzar nivells amb materials moderns directament disposats sobre la pavimentació inferior de l'hipocaust. Creiem que aquesta barreja respon a una realitat estratigràfica i no a una simple barreja de materials provocada per remocions del terreny. Per entendre-ho, cal tenir present que el nivell de circulació en època romana a la zona II era pràcticament el mateix que a l'actualitat. Contràriament, a la zona 1 (el camp baix) la cota antiga se situava força per damunt del nivell de circulació actual del camp.

Tot sembla indicar que en un moment donat, que podríem situar als segles XVI o XVII, es va produir un moviment important de terres. Podem llençar la hipòtesi de què es va voler elevar el nivell d'alguns dels camps situats a l'entorn, que potser s'inundaven amb facilitat; però més enllà dels motius el que si resulta evident és que es va rebaixar de forma important el nivell de circulació de la petita elevació que constituïen l'església i el seu entorn. Probablement durant aquests rebaixos es varen posar al descobert accidentalment restes de les estructures de l'antiga vil·la. Aquesta edificació, que ja devia haver estat objecte d'una certa espoliació en els

segles posteriors al seu abandonament, va tornar a ser aprofitada com a pedrera improvisada. D'aquesta manera s'explica la convivència d'estrats d'època moderna amb d'altres d'època romana (concentrats els segons sobretot a racons i angles de les diferents estructures). Aquest procés d'espoli explica la troballa de materials dels segles XVI i XVII dipositats directament sobre el paviment inferior dels banys o el fet que hagi desaparegut completament bona part de la cambra de serveis situada a ponent i que l'estratigrafia recuperada presenti una majoria de materials moderns. La presència d'aquest procés d'espoliació es mostra també a la zona I on alguns dels murs han desaparegut completament i són identificables només per la presència d'una rasa de saqueig farcida amb materials moderns. en aquesta zona, a més, els treballs agrícoles han acabat de malmenar la majoria de restes.

8.4.1.-Les troballes.

La zona del camp baix (zona I) va ser extremadament pobra en troballes, ja que la majoria de restes havien estat destruïdes no solament pel descens del nivell de circulació en època moderna sinó, fins i tot, pels treballs agrícoles ja que es tracta d'un terreny en explotació. Per tant, les estructures recuperades varen ser escasses, parcials, tot sovint descontextualitzades i gairebé sempre sense un suport estratigràfic suficient per poder establir atribucions cronològiques.

Fig.116. Restes del dipòsit de la zona 1.

Fig.117. Claveguera.

Dues grans estructures travessaven pràcticament de nord a sud el camp. La primera era un llarg mur de pedres lligades amb fang, que es conservava a tramuntana i migdia mentre que havia desaparegut completament a la zona central. Es tractava d'un llarg mur, rectilini, sense cap compartimentació ni cap altra mur que s'hi relacionés raó per la qual creiem que es tractaria d'un límit de finca o d'una separació entre la zona de treball i els espais agrícoles veïns. Cap element estratigràfic permetia una datació mínimament fiable, més enllà de la seva destrucció en època moderna, fet aquest que es repeteix en tots els elements identificats a la zona (*supra*). El segon element era una llarga claveguera que travessa l'espai uns metres a llevant del mur descrit. Aquesta canalització, excavada a les argiles del subsòl, presenta uns murs de morter i una coberta feta amb grans rierencs. La claveguera desguassava al rierol situat a migdia del camp. Malauradament, no conservava el seu extrem de tramuntana de tal manera que no es pot definir el punt d'origen, que bé podria situar-se a la zona de l'església on, com veurem, hi havia uns banys i la zona d'habitatge.

A tocar la claveguera es conservaven les restes d'una cambra que era travessada per la mateixa canalització. Se'n conservava un angle, fet amb pedra i morter de bona qualitat, però la resta dels murs que la definien, dels quals es varen poder identificar l'occidental i el de migdia, havien estat completament esborrats i només en restava la rasa d'espoli o la seva empremta a les argiles del subsòl¹⁶⁸.

L'estructura en millor estat, o almenys més identificable, era un dipòsit quadrangular localitzat a la banda nord-est del camp¹⁶⁹. Se'n conservaven les fonamentacions dels murs perimetrals i traces de la pavimentació interior d'*opus signinum* del qual en molts trams solament en restava el *rudus*.

A l'espai situat a migdia de l'església (zona II) es varen localitzar les restes més ben conservades de la vil·la, però no pas per una millor conservació de l'estratigrafia sinó perquè es tractava essencialment d'espais i elements que ja en època romana se situaven per sota dels nivells de circulació.

En aquest espai es varen realitzar fins a tres grans sondeigs, dos dels quals s'obriren a un espai actualment emprat com a aparcament i plaça, mentre el tercer ho va ser a tocar la façana de l'edifici eclesial, un espai que actualment configura una terrassa pavimentada amb morter i que durant molt temps va formar part del cementiri parroquial.

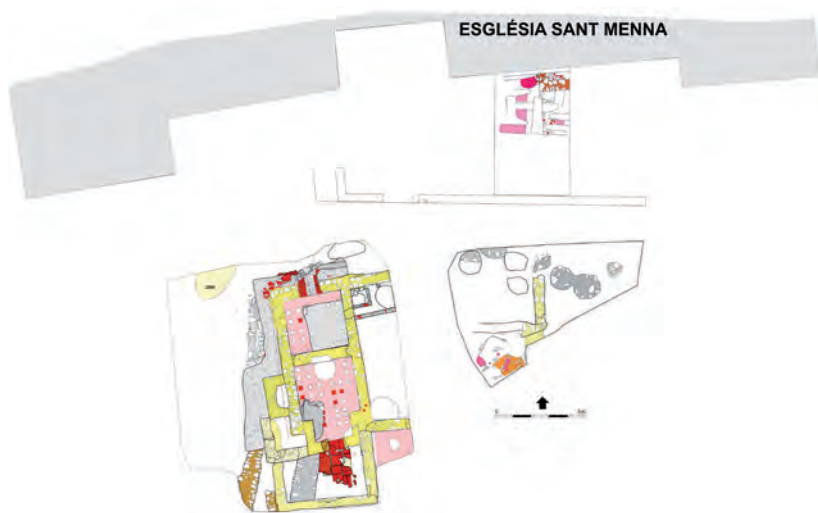

Fig.118. Planta de la zona II.

El primer sondeig es va obrir a la zona oriental de la zona de l'aparcament i en ell es varen posar al descobert restes de dos espais diferenciats i separats per un mur. La zona que es va poder excavar situada a la banda est del mur (A1), apareixia com un espai aparentment exterior, sense murs que el delimitessin, més enllà de l'existent a l'oest de l'espai i que acabem d'esmentar. Aquesta podria ser una falsa impressió ja que les dimensions del sondeig i la impossibilitat d'ampliar-lo no permeteren assegurar

que no existissin altres elements que envoltessin aquest espai. Sigui com sigui, el que si cal assenyalar és que aquest sector apareixia ocupat per tot un seguit d'estructures circulars, algunes molt malmeses, obrades amb rierencs i pedres lligades amb morter. Aquestes estructures es retallaven en bona part en les argiles del subsòl. Es tracta d'un conjunt de sitges que un cop inutilitzades es varen farcir amb pedres i morter per crear una superfície sòlida. Cal tenir present que el subsòl és format per argiles, dures i compactes, i que en aquest context la presència de forats provocava enfonsaments del nivell de circulació si al farcir-les no es feia

168 Aquesta problemàtica sembla general a tot aquest sector. Els murs devien ser completament espoliats i les seves traces i rases d'espoli destruïdes pels posteriors rebaixos i els mateixos treballs agrícoles.

169 Tot i que solament es conserven dos dels murs perimetrals del dipòsit (els de migdia i ponent) i de forma incompleta, les dimensions del dipòsit superen els 3 m per 7 m.

amb materials de solidesa similar.

L'A2 presenta una complexitat estructural major. Tot i que no es va poder delimitar l'àmbit pels costats nord i oest si es va poder apreciar que ens trobàvem almenys parcialment davant d'un espai edificat, pavimentat amb un sol d'*opus signinum* decorat amb tesselles (A2a). D'aquest paviment només en quedaven un parell de fragments *in situ*, de no més de 20 cm de costat cada un, però en ells s'apreciava la combinació de l'*opus signinum* amb una decoració de tesselles blanques i negres. Tot i les petites dimensions dels fragments la decoració semblava reproduir un camp de rombes. A la resta de la cambra hi havia restes del *rudus* del paviment, fet amb petits rierencs disposats directament sobre les argiles del subsòl.

Un mur est-oest, del qual solament en restava la rasa d'espoli, delimitaria pel nord aquest espai pavimentat. No sabem com es pavimentaria el sector situat al nord (A2b). En aquest espai, cap estrat es va localitzar que es podés associar a un nivell de circulació i els únics elements remarcables eren la presència de diverses fosses practicades amb posterioritat a l'abandonament de la vil·la.

Un segon sondeig es va obrir a la zona occidental de la plaça¹⁷⁰. Aquest es podria dividir en dos sectors molt clars, separats per una llarga estructura nord-sud. A llevant, es varen localitzar les restes de les cambres calefactades d'uns banys, mentre que a ponent, se situaria una àrea de servei de perfils indefinits i molt afectada pels espolis moderns (A4).

Fig.119. Restes dels banys de la vil·la.

est dels banys, com veurem.

La zona est del sondeig estava ocupada per una estructura rectangular, allargassada, orientada de nord a sud, delimitada per murs d'*opus caementicium* que configuraven un conjunt de dues estances calefactades per hipocaust, amb dos *praefurnia*, situats als extrems de tramuntana i migdia. El de l'extrem sud anava associat a una cambra de servei, i, a llevant d'aquest, es conservava part d'una altra cambra amb sòl d'*opus signinum*, indicis de l'existència d'altres habitacions a llevant de les dues sales dotades d'hipocaust. També es varen localitzar indicis d'altres cambres a la banda nord

Constructivament, el bloc de les sales calentes dels banys mostra algunes peculiaritats. Així, mentre la banda est presenta com a tancament simplement el mur d'*opus caementicium*, a la banda oest i nord, aquest es dobla amb un reforç de morter, de forma irregular i aspecte barroer. Aquest reforç ofereix un perfil arrodonit a la part superior, on encara hi ha traces d'haver estat folrat amb fragments de *tegulae*. L'explicació cal cercar-la a la mateixa estructura de l'edifici. Així, a la banda est, el mur aprofundeix directament en les argiles del subsòl. Les es-

¹⁷⁰ La zona central, una franja d'uns 3 m d'amplada, es va deixar sense excavar davant la necessitat de deixar un espai lliure per accedir a l'església

tances situades a llevant (A7 i A10) situen els seus nivells de circulació a una cota més elevada¹⁷¹. Per tant, el propi subsòl ja proporcionava la solidesa necessària per contenir la pressió exercida per la coberta de les sales, que com en la majoria de cambres termals devia ser obra amb volta de canó orientada, en aquest cas, de nord a sud. Per migdia, l'existència des del moment de concepció dels banys d'una cambra de servei (el *praefurnium*) proporcionava la solidesa estructural necessària. En canvi tot sembla indicar que la banda oest i nord dels banys es varen modificar de forma important al moment de construir un segon *praefurnium* a la banda nord. Es va haver de rebaixar el nivell de circulació del sector per permetre l'accés al segon forn i això va debilitar la solidesa dels murs dels banys. Va caldre construir un reforç de morter, que no devia resseguir tota l'alçada de l'estructura, sinó que no era altra cosa que un sòcol destinat a evitar que la paret s'obris per la pressió exercida per la volta. El moment de construcció d'aquest element i la seva motivació són clars. Es va bastir en el moment de construcció d'un nou *praefurnium*, situat a la banda nord del conjunt i motivat per la necessitat de crear una zona de servei per accedir-hi. Estructuralment es detecta pel fet que mentre que la boca del nou *praefurnium* talla els murs de la fase precedent es va construir lligat amb aquest reforç exterior.

Interiorment el conjunt de les dues sales amb hipocaust apareixia arrebossat amb morter de calç, que només es conserva en indrets molt concrets, sobretot a la banda sud-oest, on la construcció d'un mur que folra les antigues estructures, l'ha conservat¹⁷².

Internament, el bloc de sales calentes dels banys es divideix en dues sales (A3 i A5) quadrangulars, la de migdia, més gran i amb dues fornícules, al sud i oest. Les dues sales disposaven inicialment d'un hipocaust sostingut amb pilars de rajols de planta quadrada (20 cm per 20 cm) dels quals se'n conservaven alguns encara in situ.

Començant la descripció per l'A5, direm que és una cambra d'estructura molt senzilla, de planta quadrada (3'5 m per 3'5 m) amb una boca de forn a la banda nord. Com ja hem comentat, aquesta boca de forn va ser afegida a l'estructura original. A diferència de la resta de l'edificació es va construir en rajol, que conserva encara intenses traces de l'acció del foc. Es tracta d'una estructura quadrangular en forma de passadís, que talla els murs originals dels banys però que és unitària amb el folre exterior. Aquesta boca de forn va ser posteriorment condemnada de forma molt barroera amb un mur de rierencs lligats amb fang.

Interiorment s'aprecia una reforma de la cambra, realitzada quan les sales ja no funcionaven com a banys. Ocupant pràcticament tota la banda de llevant es va identificar una capa de morter que cobria el paviment inferior de la cambra i a l'angle nord-est hi havia senyals d'un muret pràcticament arrasat que indica però, la construcció d'una estructura a l'interior de l'antiga estança que esborrava l'antic hipocaust.

Al mur de llevant, molt arrasat, s'hi obria una canalització que es dirigia cap a llevant per dins de l'A7 i que descriurem més endavant.

A l'angle nord oest de la cambra es conservava una de les escasses traces de l'enderroc original de l'edifici, amb presència de *tegulae*, bipedals i fragments d'*opus signinum* així com pedres provinents dels murs de l'entorn.

171 De fet la cota de circulació dels A3 i A5, les sales calentes dels banys se situarien a la mateixa alçada que les dels A7 i A10, però els murs havien d'aprofundir més per la presència dels hipocausts.

172 A la resta del parament s'aprecien unes incisions que ressegueixen els blocs de pedres, creant la falsa sensació de carreus. En realitat no es tracta d'un element decoratiu (ja que no era visible) sinó de talls fets al morter del *caementicium* per facilitar l'adherència del revestiment. El fet de la curiosa aparença d'encoixinat o carreus es deu simplement a que les incisions ressegueixen les pedres del *caementicium* que es va disposar formant pràcticament filades

La cambra A3, que corresponia indubtablement al *caldarium* original, presentava unes dimensions similars a les de l'A5, però la presència de dues fornícules quadrangulars a ponent i migdia li donen una superfície major. La cambra estava separada de l'A5 per un mur dotat a la seva part central d'una arcada de comunicació. Aquest mur es conserva actualment arranat a nivell del paviment de l'hipocaust, però la seva part central l'ocupa un gran bloc de sorrenca que marcaria la localització d'aquesta arcada. A migdia d'aquest mur s'hi obre actualment un gran forat, d'època moderna, que rebenta el paviment del fons de l'estança.

A la banda oest s'hi obria un nínxol quadrangular. Aquest apareixia estructuralment com un afegit, construït contra el mur perimetral, a diferència, com veurem, del nínxol de migdia, integrat en el conjunt de l'estança. Creiem que això responia a la diferent funció dels dos espais. Mentre que el de migdia era la piscina del *caldarium*, i per tant, calia que fos integrat amb l'hipocaust, en el cas que ens ocupa, es tracta d'un nínxol decoratiu, o, més probablement, destinat a albergar un *labrum* que no necessitava ser escalfat. Estructuralment no es pot descartar que la seva construcció fos posterior a la de la resta de l'edifici, sempre, però, en un moment anterior o coetani a la reforma que va comportar l'obertura del segon *praefurnium* a la banda nord, ja que també es va folrar exteriorment amb el mateix sòcol que la resta del sector.

Com ja hem comentat, al costat de migdia s'obria un segon nínxol, perfectament integrat amb la resta de l'estructura i que correspon a la banyera del *caldarium*. Al mur de migdia d'aquesta piscina s'hi obria la boca del *praefurnium* que s'ubicava a l'interior de l'A9. Tota la banda oriental de la banyera apareixia pràcticament destruïda per un forat de saqueig que afectava també part de l'A9, però tot i això era identificable el recorregut del mur, realitzant un queixal simètric al de la banda oest.

L'angle sud-oest de la cambra apareixia compactat, amb un nivell de morter i pedres que cobria l'hipocaust i que recolzava contra els murs perimetrals. L'excavació de l'A9 va permetre comprovar que en realitat es tracta d'un mur, orientat lleugerament en diagonal respecte a les antigues termes, que esborra i oblitera les estructures tant dels banys com de la cambra de servei situada a migdia.

Al sud del conjunt se situava una gran cambra de servei, l'A9, on s'obria el forn que originalment escalfava els banys. Mostrava un sol de bipedals, alguns sencers i d'altres tallats, creant un passadís. A banda i banda d'aquest paviment que ocupava solament la part ubicada davant per davant de la boca del forn, el sòl de la cambra era de terra piconada i es va trobar cobert per una important capa de cendres que s'estenia parcialment també dins de l'A3.

Els murs perimetrals eren d'*opus caementicium*, com els de la resta del conjunt dels banys. En els murs conservats no s'aprecia cap porta o obertura. Aquesta s'havia de situar a una cota més elevada, a l'alçada dels nivells de circulació de la resta de l'edifici i el desnivell es salvaria amb una petita escala de fusta.. Bona part del sector occidental de la cambra va ser destruït un cop ja abandonades les termes, per la construcció d'un gran mur que travessava de nord a sud aquest espai i també part de l'A3. Cal assenyalar que aquest mur es va bastir directament sobre la capa de cendres que cobrien l'estança i recolzava (i cobria) els murs sud i nord de l'estança.

La caldera s'assentaria al damunt d'una estructura quadrangular, feta amb rajols i amb alguns blocs de sorrenca reforçant els angles, de la qual es conserva el brancal occidental, mentre que de la banda est en resta solament un dels blocs cantoners.

A ponent d'aquesta estança se situen dues àrees que no creiem que tinguessin una funcionalitat en si mateixos sinó que són el resultat de les successives transformacions de l'espai. Així, l'A6 és un espai limitat pel nord i est pels murs del bloc termal, per migdia pel mur de tanca de

la cambra de servei (A9) i, per l'oest, pel reforç de la fonamentació dels banys. L'estratigrafia localitzada a l'interior d'aquest espai mostra que no era concebuda com una àrea amb entitat pròpia sinó simplement un racó, un espai mort, producte de les reformes de l'entorn (cal tenir present, a més, que la fonamentació de la banda occidental no tenia un alçat per sobre del nivell de circulació general de l'edifici i per tant aquest espai era, en realitat, obert per la banda oest. Simplement en aquesta zona el reforç es va construir contra els nivells preexistents en lloc de resseguir les estructures.

Similar és la interpretació de l'A11. Originalment formava part de la cambra de servei o A4, però la construcció del mur de rierencs lligats amb fang que va prolongar cap al sud el tancament dels banys, el va aïllar d'aquella zona. No queda clar en quin estat es trobaven les estructures termals en el moment de construir aquest espai, però en tot cas sembla que un cop més no és altra cosa que un sector secundari, sense ús específic, que cal relacionar amb l'evolució arquitectònica del seu entorn.

Tot i que el conjunt presenta, a primer cop d'ull, un aspecte unitari si s'analitzen els diferents paraments s'aprecien relacions constructives que parlen d'una construcció en etapes. Així, per exemple, el nínxol de ponent de l'A3 és constructivament posterior al bloc central dels banys. També es recolzen contra aquest nucli central els murs que configuren els A9 i 10. Aquestes diferències responen a un sistema de construcció més que a diferents moments en l'edificació. Inicialment es va construir el bloc central, rectangular, dels banys, segurament per dotar de major consistència i solidesa a l'element que havia de suportar la volta de les dues cambres. Contra aquest bloc es va recolzar el nínxol occidental i els murs que delimiten la cambra de servei (A9). Contra aquesta nova cambra es va construir posteriorment l'A10 i el mur de tramuntana de l'A7. Com ja hem comentat, tot aquest procés respon a una successió constructiva però no cronològica, ja que tots aquests elements (o com a mínim els A3, A5, A7 i A9) responen a un projecte unitari.

Si ens traslладem a la banda contrària, trobem diferents indicis d'estructures relacionades de forma més o menys directe amb els banys. Així a l'angle sud-est del sector excavat, i recolzat contra la cambra de servei (A9) es va construir una estança de la qual solament coneixem una petita part. Era pavimentada amb un sol d'*opus signinum*. El paviment es trobava en molt mal estat de conservació bàsicament per dues raons. Per una banda, la seva posició quasi en superfície en relació al nivell de circulació actual i, per l'altra, la presència d'un arbre que havia rebentat bona part del sòl. A més, bona part del paviment havia desaparegut al costat occidental per la presència d'una rasa d'espoli del mur d'aquella banda. La cota d'aparició del paviment de *signinum* indica quina era la cota real de circulació de la vil·la i la seva superficialitat explica la desaparició de bona part de la resta d'estructures. La preparació d'aquest paviment estava disposada directament sobre les argiles del subsòl.

Uns metres al nord es conservaven les restes d'una altra estança (A7). El nivell de circulació d'aquest espai no s'ha conservat. En tot aquest sector l'argila del subsòl aflorava a escassa profunditat si exceptuem els extrems septentrional i meridional i per dues raons ben diferents. A la banda de migdia, existia un gran forat d'espoli, d'època moderna, farcit amb sorres i rierencs. Ben diferent era el retall de la banda nord. En ell es conservaven les restes d'una canalització, connectada amb l'A5, construïda amb dos murets de fragments de *tegulae* i pedres lligades amb morter i que devia presentar un paviment d'*opus signinum*, no conservat, però del qual se'n varen trobar diversos fragments al seu interior. Aquesta canalització s'orientava d'est a oest, però presentava un nínxol quadrangular a la banda nord. Aquest nínxol estava format per dos murs nord-sud, directament connectats amb la canal i arribava fins al mur de tanca de l'A7, però a una cota situada per sota de la fonamentació i no reapareixia a l'altra banda. Segurament l'estructura finalitzava sota d'aquest mur, fet que parla un cop més d'una superposició d'estructures. Pel que fa al tram est-oest de la canalització, cal assenyalar que no reapareixia al sondeig realitzat pocs metres a llevant. Aquesta canalització estava en bona

part destruïda per un forat d'espoli que havia malmenat part dels seus murs perimetrals,

La zona situada a ponent (A4), era un espai extern als banys i que originalment devia servir com a zona de servei ocupant els sectors a l'oest i al nord del bloc dels banys. Val a dir que aquesta conclusió s'extreu de la necessitat de l'existència d'un espai de circulació que permetés l'accés al *praefurnium* situat al costat de tramuntana i del peculiar sistema que es va emprar per construir el conjunt termal, tal com veurem, però no de cap dada estratigràfica obtinguda en aquest espai on no es conservava cap indicatiu d'ocupació d'època romana. Per començar, no es va localitzar cap mur de límit, més enllà del que separa aquesta zona dels propis banys, i tota l'estratigrafia havia estat destruïda per un procés d'espoli realitzat al llarg dels segles XVI i XVII. Com elements ressenyables, caldria remarcar que recolzat contra el mur dels banys s'hi va construir un parament de rierencs lligats amb morter que, essencialment, convertia en un parament rectilini un tram de mur inicialment irregular. Aquest mur era de poca qualitat constructiva i es va trobar parcialment ensorrat i tombat en direcció oest. El nivell d'enderroc del mur presentava materials d'època moderna. Aquest mur cal relacionar-lo amb un altre parament, de rierencs lligats amb fang, situat a migdia del sondeig i que prolonga en aquesta direcció tot el conjunt, creant una façana rectilínia. Ambdues estructures són fruit d'un intent d'aprofitament d'aquest espai, posterior a l'abandonament dels banys i, probablement, de la mateixa vil·la, ja que s'assenten a una cota més elevada de la que correspondria a la cambra de servei.

Els nivells d'espoli havien aprofundit fins i tot per sota de l'hipotètic nivell de circulació de l'espai ja que no es conservava cap traça de paviment.

A l'extrem nord-est del sondeig, més enllà de la boca del forn, es va poder apreciar com el nivell de les argiles naturals reapareixia a una cota més elevada (sense que existís un autèntic mur que separés els dos espais). En aquest sector es va apreciar com el mur de reforç dels banys presentava una banqueta i part d'una superfície plana de morter, que indicava el nivell de circulació real d'aquell sector situat a l'exterior dels banys (i que seria el mateix que els dels A7 i A10). Malauradament tot aquest sector havia estat posteriorment destruït per una fossa d'època moderna, similar a d'altres localitzades al sondeig 1 d'aquesta mateixa plaça

El tercer sondeig, realitzat a tocar la façana meridional de l'església de sant Menna va proporcionar menys elements directament relacionats amb la vil·la romana, i a més aquests es trobaven molt malmesos per retalls de fosses modernes. El problema en aquest sector era essencialment que havia format part del cementiri parroquial fins fa poques dècades i tot el subsòl estava remenat per les diferents fosses i enterraments del cementiri. Pel que fa a les estructures localitzades, cal assenyalar la troballa de restes d'un paviment d'*opus signinum*, conservat de forma irregular per la ja esmentada presència de les fosses. A la banda nord del sondeig es va localitzar l'angle d'una estructura. Aquesta tenia un doble parament, l'exterior de pedres sense treballar lligades amb fang, i l'interior, de morter, amb la cara de dins, lliscada. A prop d'aquesta estructura es conservava part d'una llar feta directament sobre les argiles. Tots aquests elements estaven tallats per la rasa de fonamentació de l'església. La seva datació i, per tant, la seva adscripció al període d'existència de la vil·la no resulta clara per la manca d'estratigrafies fiables. En el cas de l'estructura quadrangular molt probablement es tracta d'una tomba d'època tardoantiga o, més probablement altmedieval, excavada al subsòl (d'aquí la cara externa irregular i la cara interna lliscada) relacionada amb les fases més antigues de l'església i del cementiri parroquial.

8.4.2.-Els banys

Capítol apart mereix l'anàlisi de l'edifici termal de la vil·la. Es tracta del conjunt de restes més coherents i en millor estat de conservació. Això es deu essencialment a que les sales calentes, dotades d'hipocaust, presentaven tot un seguit d'estructures subterrànies, fet que ha ajudat a

la seva conservació. Aquesta disparitat es pot apreciar fins i tot en les estructures directament lligades als banys. Així, mentre les cambres calentes i les sales de servei presenten murs que aprofundeixen gairebé un metre per sota del nivell de circulació de l'edifici (que no es conserva pràcticament enlloc), en les cambres annexes que no presentaven obres subterrànies (àmbits 7 i 10), els murs perimetrals solament aprofundien uns 0'40 m en les argiles naturals, per sota dels nivells de circulació.

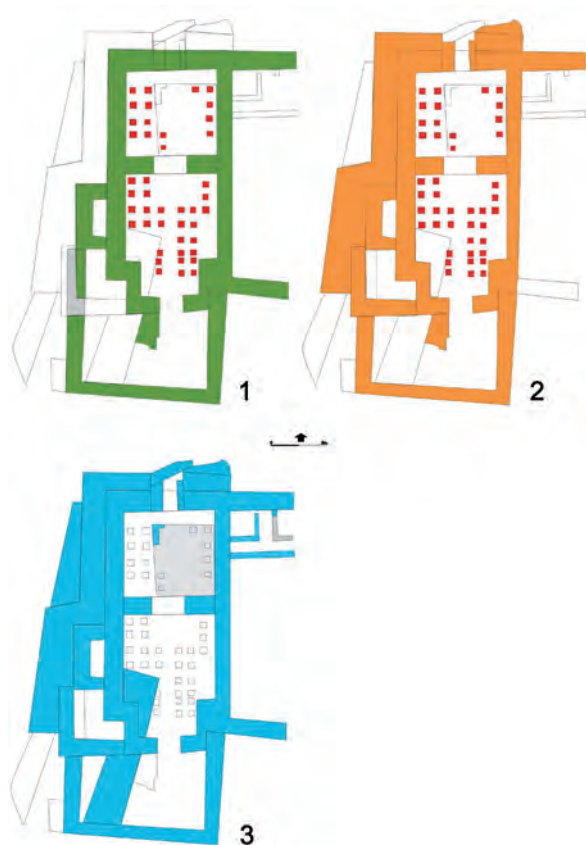

Fig.120. Evolució del sector dels banys.

La part millor conservada dels banys està constituïda per dues cambres quadrangulares que constitueixen un bloc unitari, orientat de nord a sud. Les dues cambres disposaven d'hipocaust, i estaven separades per un mur transversal, amb un arc de comunicació central que permetia la circulació de l'aire calent. La cambra de migdia era el *caldarium* del conjunt, amb la banyera d'aigua calenta situada al costat sud. Diferents indicis així ho indiquen. Per començar la cambra presenta, en aquest sector, un estrenyiment, en forma de nínxol quadrangular que habitualment emmarca aquesta mena de banyeres. També ho indica la pròpia disposició dels pilars de l'hipocaust que es disposen sempre de forma equidistant, menys a la part frontal del nínxol, on les columnes se situen molt més properes entre elles, per reforçar el pes extra que comportava el mur de tanca de la banyera. Un tercer element ens ho indica, i és la presència a l'extrem sud del *prae-furnium*, el forn que escalfava els banys. Aquesta mena d'estructures habitualment se situen a la zona més propera a la banyera per proporcionar-li la màxima escalfor, però també perquè això permet situar damunt del forn la caldera de bronze que escalfava l'aigua de l'esmentada piscina.

Dins del *caldarium* hi havia un segon nínxol, situat a la banda occidental. En aquest cas es tracta segurament de l'espai ocupat per un *labrum*, una pica amb aigua freda, o d'un element constructiu purament decoratiu destinat a acollir alguna escultura. En tot cas no era una segona banyera calenta ja que no disposava d'hipocaust.

La cambra situada al nord era originalment el *tepidarium* del conjunt. Les cambres situades a llevant d'aquest bloc composarien les sales fredes dels banys (A7 i A10) tot i que no es pot descartar que les termes es limitessin al conjunt de dues cambres que acabem de descriure i que les estances 7 i 10 fossin simplement altres estances de la casa sense relació directa amb els banys. De tot el conjunt, solament conservem traces d'un nivell de circulació a l'A10, un paviment d'*opus signinum* sense cap element decoratiu.

A migdia del bloc de les sales calentes, com hem esmentat, se situava el *prae-furnium*, una gran sala que servia per accedir i alimentar el forn i la caldera i, també, per acumular-hi el combustible necessari pel funcionament dels banys.

En un moment que les escasses dades estratigràfiques ens permeten situar al segle II els banys es varen reformar. Es va construir un segon forn a l'extrem nord, directament comu-

nicat amb l'A5. La construcció d'aquesta nova estructura va implicar la realització d'obres importants, destinades sobretot a mantenir l'estabilitat de l'edifici. Ja hem comentat que les fonamentacions de les diverses construccions de la vil·la s'inserien a les argiles del subsòl i presentaven escassa potència, ja que el material del subsòl era molt compacte i ferm. La construcció d'un forn a la banda nord implicava la creació d'una segona sala de servei i sembla que es va optar per crear una comunicació entre la vella i la nova. Per fer-ho, es va rebaixar tot el sector oest i nord dels banys, descalçant completament els murs perimetrals. Si descalçar un mur sempre és un problema estructural en el cas de les sales calentes dels banys aquest era més greu encara, ja que les sales calentes solien anar cobertes amb volta que exerceixen una pressió sobre els murs perimetrals molt superior a la d'un sostre tradicional. Per tant, al rebaixar el terreny es va haver d'optar per reforçar aquests murs. I es va fer creant un folre de *caementicium*, que creava un sòcol que protegia i reforçava les velles parets.

Probablement també va ser en aquests moments quan es va construir l'àmbit 10, una sala situada al sud est del conjunt, pavimentada amb *opus signinum* i que aparentment podria formar part de les sales fredes dels banys.

No sembla que la creació d'un nou *praefurnium* impliqués l'eliminació del ja existent. El canvi

Fig.121. Restitució dels banys (dibuix. D. Vivó.)

sembla respondre a una modificació en la utilització de les sales dels banys. L'existència de dos forns permetia proporcionar una escalfor molt superior a les sales que es podien emprar també com a saunes. En altres vil·les, com la de Pla de Palol (Platja d'Aro) (Vivó *et al.*, 2006, 67-76) s'ha pogut constatar la presència de diversos forns (en aquell cas fins a tres) que es podien obrir o tancar segons si es volia emprar la sala com a bany d'aigua o com a sauna. Segurament aquesta reforma s'inclouria dins d'un projecte més ambiciós, de més gran abast, del qual no ens n'ha arribat cap altra element.

La tercera fase que tenim documentada implica l'abandonament dels banys i cal situar-la cronològicament dins del segle IV. El *praefurnium* de la banda nord es paredà, de forma barroera, amb un mur de pedres i fang. Segurament va succeir quelcom similar a la banda de migdia, però el procés d'espoli del sector (que ha fet desaparèixer bona part de les estructures de la banda de llevant) fa difícil confirmar-ho. De tota manera l'espai es va seguir aprofitant. A la cambra nord (A5) es construï una estructura que tant podria haver estat un dipòsit com una banyera (?). Es tracta d'una estructura quadrangular de la qual solament ens n'ha arribat l'empremta de la seva base a la part baixa de l'hipocaust, i un petit tram del mur que el delimitava.

A la banda est i travessant el mur perimetral, s'hi han identificat les restes d'una canalització est-oest, que finalitzava a l'interior d'aquesta estructura. Un cop més la datació d'aquest con-

junt no està clara i, de fet, no es pot descartar que la canalització calgui relacionar-la amb la fase anterior.

Una estructura més important es va construir a la zona de migdia. En aquesta zona es va bastir una gran fonamentació que travessa diagonalment els A3 i 10, la funció de la qual ens és desconeguda però que va implicar la destrucció de les dues sales esmentades.

Encara més moderna seria la construcció d'un parell de murs de pedra lligada amb fang localitzats a la banda sud oest del sector. D'aquests, el mur UE 2110 sembla aprofitar la presència del reforç de *caementicium* dels antics banys prolongant-lo en direcció sud.

8.4.3.-Un esbós històric

Amb les restes disponibles podem traçar, encara que sigui de forma ràpida, algunes de les principals línies del que era i com s'organitzava la vil·la de Vilablareix. Tanmateix, la manca d'estratigrafies fiables i tot sovint, també, d'estructures, impedeix, en molts casos, establir les datacions de la majoria d'elements i, per tant, fixar la seva evolució al llarg del temps.

Analitzem tot seguit el que sabem de la vil·la:

se situava en un espai lleument enturonat respecte al seu entorn, molt proper a un curs d'aigua i d'un camí que menava cap a la ciutat de *Gerunda*; envoltada de camps de conreu i terres baixes, el conjunt d'edificis devia ser visible a gran distància. Tots aquests elements reunien la gran majoria de punts significatius que configuren allò que se cercava en el moment de triar l'indret on edificar una d'aquestes cases de camp, combinant els elements desitjables per a la vida quotidiana amb els que necessitava tota explotació destinada a la comercialització dels seus productes. Tampoc hi mancava una certa escenografia -amb la posició elevada de l'edifici principal-, important en la mentalitat i usos socials de les classes benestants romanes.

Com sol ser habitual, la vil·la estava composta per diversos edificis. L'habitatge principal, la *pars urbana*, se situaria a la part més enlairada que ocupa actualment el l'església de sant Menna i a una cota lleument més baixa es disposarien altres estructures de caire productiu (*pars fructuaria*).

L'origen de la vil·la cal situar-lo a mitjan segle I aC, com ho mostren alguns dels materials més antics localitzats aquí i allà, de forma dispersa. Pocs elements ens han arribat del que seria la vil·la republicana. Són dos essencialment. Per un costat, un mur localitzat al sondeig 1 de la zona 2, construït amb pedres solament polides exteriorment i lligades amb fang que ha arribat fins a l'actualitat gràcies al fet que va ser aprofitat com a fonamentació d'una estructura posterior. Per altre, un conjunt de sitges que se situaven immediatament a llevant d'aquest mur. Malauradament en el moment de ser colgades no es varen farcir amb terres que portessin materials que ens permetessin una aproximació cronològica, sinó que varen ser reblertes amb morter i rierencs, una operació necessària si es volia compactar i donar solidesa al terreny. De fet, el subsòl natural d'aquest sector està format per argiles molt dures que permetien construir fonamentacions poc profundes. Tanmateix, la presència de forats amb rebliments de terra haurien resultat poc efectives i d'aquí segurament el sistema emprat.

La vil·la va ser remodelada, segons sembla, de forma molt intensa en època augustal. En aquest procés segueix també un *modus operandi* que trobem en la majoria de vil·les del territori. El canvi no devia afectar solament l'estructuració de l'edifici, que no coneixem si deixem de banda aspectes constructius, ja que el fang fou substituït pel morter, dotant a l'edificació d'una gran solidesa. A més el morter permetia introduir novetats en les formes i acabats que dotaven aquests edificis d'un considerable ventall de possibilitats arquitectòniques fins aleshores irrealitzables.

Al sondeig 1 es varen localitzar diversos vestigis que caldria situar en aquesta context cronològic. Es tracta d'una combinació de murs dels quals en conservem almenys alguna filada amb d'altres dels que solament en queda el senyal de la rasa d'espoli. De tota manera, aquests indicis dibuixen un mínim de tres espais, un dels quals, situat a migdia del conjunt, era pavimentat amb un sol de mosaic d'*opus signinum* amb tessel·les blanques incrustades que dibuixaven un camp de rombes. Del paviment solament en restaven dos petits fragments in situ, mentre que a la resta de l'espai es conservava part del *rudus*, format per una combinació de pedruscall i alguns fragments de *tegulae* incrustats directament a les argiles del subsòl. La tipologia del paviment, entronca directament amb la tradició itàlica, on trobem aquests sòls de forma habitual en construccions d'època baix republicana. A la península ibèrica els localitzem en entorns domèstics, sobretot urbans, tant en època republicana com de principis del segle I de l'era. El paral·lel més proper el localitzem a la vil·la del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter) en un context també augustal-tiberià (Palahí i Vivó, 2012a, 136).

De les restes que es conserven poca cosa més es pot albirar. Curiosament cap dels murs localitzats al sondeig 1 reapareixia al sondeig 2. I el mateix podríem dir a la inversa tot i que les dues cales estan separades per poc més de tres metres. Això dificulta la datació de les restes del sondeig 2, ja que no han proporcionat cap estrat que permeti establir una cronologia clara i tampoc ho podem fer per relació amb les altres estructures. Per tant, només podem dir que en un moment indeterminat del segle I dC¹⁷³, l'habitatge de la vil·la es va completar amb la construcció dels banys.

Formaria part de la mateixa *pars urbana* el paviment d'*opus signinum* localitzat al sondeig 3. Molt malmès pels diferents retalls de tombes del sector, no coneixem cap dels murs que el delimitaven ni disposem de cap altra dada que ens apropi a la seva cronologia.

Tampoc sabem gran cosa de la *pars fructuaria* de la vil·la que, aparentment, se situava a la zona 1, al camp baix. De les construccions d'aquella zona ens en queden les traces d'una cambra. A excepció de l'angle sud-oest de l'estança, bastida en *opus caementicium* i que s'ha conservat, de la resta de murs solament en queden les traces deixades per les rases d'espoli, que ens dibuixen un espai de petites dimensions, segurament algun element annex que caldria relacionar amb l'altra estructura conservada del sector, un dipòsit. En efecte, immediatament al nord d'aquest espai es conserven les restes d'un dipòsit del qual se'n conservava exclusivament el paviment d'*opus signinum* del fons i la base dels murs que el delimitaven.

En tota la zona 1 no s'ha conservat cap estrat que ens permeti una aproximació cronològica a aquestes dues estructures. Tot i això, cal ressaltar que en tot aquest sector es varen recuperar gran quantitat de fragments de *tegulae* i *imbrices* que cal associar a aquestes restes. També creiem que caldria situar en època romana la construcció de la llarga claveguera que travessa el camp de tramuntana a migdia. La seva adscripció a aquest període cronològic la basem essencialment en dos indicis. Per una banda, el morter emprat per construir els murs laterals de la claveguera és de característiques molt similars al que es va utilitzar per construir la cisterna i la cambra veïna. Per altra, la claveguera travessa per sota de la cambra localitzada al sud del dipòsit i les poques traces de mur que queden en aquest espai no semblen destruïdes per la seva construcció. Ja hem comentat en apartats anteriors que la claveguera es dirigia cap a una petita riera situada al límit de migdia del camp, però no sabem on s'originava, ja que per la banda nord, finalitza de forma sobtada, pels canvis produïts en la topografia del terreny.

La presència de diversos monuments funeraris de certa entitat a la necròpolis de la Torratxa demostra que es tractava de l'espai funerari de la família propietària del *fundus*, i que l'espai

173 La única dada cronològica fiable de la que disposem es data ja dins del segle II dC, però correspon al moment de reforma dels banys i no a la seva construcció original.

va ser utilitzat al llarg d'un lapse de temps prolongat. La combinació de tombes de cremació, amb el gran mausoleu de la Torratxa, destinat a albergar inhumacions, també mostra aquesta llarga duració en el seu ús. L'escassa quantitat de tombes localitzada en aquest entorn permet intuir l'existència d'un segon nucli funerari, més o menys proper al que ens ocupa, on s'enterrarien els treballadors del *fundus*.

Al costat de tots aquests elements en trobem d'altres de molt més difícil adscripció tot i que creiem que caldria situar-los en època tardoantiga o, més improbable, altmedieval. A la zona 1, parlariem dos murs, un i altre orientats de nord a sud i obrats amb pedra lligada amb fang. El més septentrional és un llarg mur rectilini, sense cap traça de gir o compartimentació que cal assimilar a un límit de finca o a la tanca d'algun espai obert. Quelcom similar podria succeir amb el mur trobat a l'extrem sud del camp. Fins i tot podria tractar-se de la prolongació del mateix límit de finca constituït pel mur nord, atès que tampoc en aquest cas hi havia cap indicatiu de gir o de pertinença a una barraca o edificació.

Al sondeig 3 de la zona 2 es conservava l'angle d'una estança de murs de pedra lligada amb fang que es perdia fora del sondeig i dins de l'actual església. Interiorment aquesta estructura va ser remolinada i presentava una cara interior molt polida i ben acabada. Segurament caldria relacionar aquestes troballes amb una de les fases medievals de l'església de sant Menna. El parament de morter, molt polit interiorment, fa pensar en una tomba d'obra que es podia situar a l'exterior de l'església (com de fet passa amb les que encara es conserven davant la porta de migdia de l'edifici) L'ampliació de l'església hauria acabat destruint-la.

8.5.-LA VIL·LA DE CAN PAU BIROL

La vil·la de can Pau Birol és l'única de les vil·les suburbanes de *Gerunda*, com a mínim d'aquelles sobre les quals tenim dades arqueològiques fermes, que se situa al centre de la plana. Ubicada a uns 3 quilòmetres al sud del nucli urbà se situa entre el riu Güell i la riera del Masrocs i molt a prop d'un camí documentat com a mínim des d'època carolíngia que es dirigeix cap a l'interior i que és conegut com el camí de Vic i que passava també per Vilablareix i Aiguaviva (on es conserven indicis de l'existència de dues vil·les).

Actualment aquesta vil·la se situa sota una masia (can Pau Birol) reconvertida en escola (el Bell-lloc del Pla) topònims ambdós que s'han emprat per diferents autors a l'hora de donar nom a la vil·la.

A dia d'avui, la vil·la de can Pau Birol és l'única de les conegudes al *suburbium* de *Gerunda* situada al centre de la plana i, per tant, teòricament en un espai susceptible de ser afectat per les inundacions (ja que a més se situa entre dos cursos fluvials). Ara bé, aquesta imatge podria ser errònia. Si bé actualment l'entorn es presenta com un espai clarament planer, probablement no era així en època antiga. Cal tenir present que les restes recuperades de la vil·la se situaven a escassament 15-20 cm de profunditat, fet que demostra que la cota de circulació d'aquesta zona no s'ha modificat des d'època antiga. Per contra a les zones de l'entorn, especialment a les més propers als rius si s'ha produït una elevació dels nivells de circulació, en alguns sectors de forma molt important, fet que ens permet intuir que el que ara es presenta com un espai planer, presentava uns desnivells més importants en època antiga, que potser protegia d'inundacions l'espai ocupat per la vil·la.

Si exceptuem una petita campanya realitzada l'any 1933¹⁷⁴ i una segona de l'any 1941 i dirigida per Serra-Ràfols mai s'han realitzat excavacions arqueològiques a l'indret¹⁷⁵. I tot i això la de Can Pau Birol és, probablement, la vil·la més coneguda del *suburbium* de *Gerunda* i la més present a la bibliografia especialitzada. La raó és molt clara, la troballa a l'indret de tres mosaics figurats, el més important i espectacular dels quals reproduïx una cursa de circ.

La primera notícia referent a la troballa de paviments musius a la masia es remunta a l'any 1872, quan es va constatar que la tanca de tramuntana del pati de la casa s'assentava al damunt de restes d'un paviment musiu (Patiño, 2002,36). En aquells moments es va identificar un tram de mosaic de 7'60m. de longitud (visible gràcies al desnivell existent a l'exterior del pati i que en deixava el perfil al descobert) però no va ser considerat prou interessant per aprofundir en el seu estudi o treballar per la seva extracció.

No va ser fins al 1876 que el masover de la finca va posar al descobert, a la banda est del pati, les restes del mosaic de curses del circ¹⁷⁶ que a partir d'aquell moment va començar un periple més digne d'una novel·la d'aventures que d'un estudi científic fins acabar finalment, als anys vuitanta del segle XX a les sales del món romà del Museu d'Història de la Ciutat de Girona. Això sí, al llarg de totes les vicissituds i canvis d'ubicació patits pel mosaic la peça ha perdut algunes de les seves parts més representatives. Aquest procés ha estat extensament analitzat per Carles Patiño en el seu treball de recerca de doctorat i ens limitarem a resumir-lo seguint les seves explicacions (Patiño,2002).

174 De la qual en tenim molt escassa informació referent al seu desenvolupament i resultats.

175 Certament i com veurem es varen realitzar altres treballs a l'indret a finals del segle XIX i principis del segle XX, però en la majoria de casos sense cap metodologia i amb l'objectiu únic de recuperar objectes i no tant d'intentar aclarir la història de l'indret.

176 Aquest formava una unitat amb un altra format per una llarga catifa de decoració geomètrica i amb un emblema figurat representant a Bel·lerofontes derrotant a la Quimera.

El mateix any de la descoberta, i després de que la Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de la Provincia de Gerona descartés la seva extracció, el propietari de la finca el va intentar arrancar pel seu compte malmenant-ne algunes parts.

No va ser aquest mosaic la única troballa realitzada ja que sembla que el propietari va continuar realitzant treballs "arqueològics" posant al descobert, dins de l'hort, un petit dipòsit quadrangular¹⁷⁷ que va ser interpretat com a *impluvium*¹⁷⁸. Al llarg del 1877 es varen continuar recuperant fragments de mosaic¹⁷⁹, entre ells un amb dues figures humanes que se situava sota les parets de la casa. Com ja expressa Carles Patiño al seu estudi dels paviments musius del Bell-lloc aquest segon mosaic figurat devia correspondre al que representa dues figures, una masculina i una altra femenina i que ha estat motiu de diverses interpretacions iconogràfiques, que es va tornar a localitzar i extreure l'any 1941, com veurem (Patiño, 2002, 44). A partir d'ara ens referirem a aquest paviment com el de Teseu i Ariadna, per considerar-la la interpretació més versemblant, com explicarem posteriorment.

Paral·lelament, es varen anar trobant parets antigues i altres materials dels quals malauradament no n'ha restat cap plànol ni croquis que permeti situar-los. Sembla que els mosaics varen quedar oblidats i mig abandonats amb la conseqüent degradació dels mateixos¹⁸⁰, fins que el 1933 es varen començar uns treballs de restauració dels mateixos i el seu arrencament. Paral·lelament es realitzaren excavacions a l'entorn, petits sondeigs que portaren al "redescobriments" del mosaic de Teseu i Ariadna i un altra, de decoració geomètrica, del qual no en tenim notícies ni descripcions prou clares. Ambdós assentats sobre sitges ibèriques (?). Els treballs s'aturaren sense haver recollit el mosaic del circ i el de Bel·lerofontes a la seva ubicació original i, finalment, el 15 de juliol de 1936 la Generalitat els va comprar i foren traslladats al Museu Arqueològic de Girona on es varen conservar emmagatzemats fins el setembre de 1938 (Patiño, 2002, 56-58). Posteriorment els mosaics foren traslladats al Museu Arqueològic de Barcelona on varen romandre fins l'any 1991 en que va ser cedit per una exposició temporal a Girona i, després de passar per l'exposició Universal de Sevilla-92, va tornar a Girona amb una cessió per 20 anys.

L'any 1941 Serra-Ràfols va endegar una nova campanya d'excavacions a la finca, especialment a l'interior de la masia. Un cop més el sistema de treball emprat, la realització de sondeigs, no era el més adequat i, un cop més, tot i les notícies de troballes de parets i estructures diverses, ens manquen plànols, dibuixos i fotografies que permetin treure'n l'entrellat. De fet, la descoberta per tercera o quarta vegada del mosaic de Teseu i Ariadna va tapar les altres i la majoria de documentació conservada fa referència a aquest element. Aquest mosaic, un cop arrencat, no va acompanyar als altres dos a Barcelona i va ser exposat al Museu d'Arqueologia de Girona, on encara es troba avui dia¹⁸¹.

177 Aquest petit dipòsit es conserva encara al col·legi, si bé desplaçat de la seva ubicació original.

178 En una publicació de fa pocs anys (Vivó *et al.*, 2006, 103-106) el vàrem interpretar com a part d'un conjunt termal, interpretació que un cop revisada de nou la documentació i la pròpia estructura ens sembla menys clara. Actualment la peça apareix envoltada per dos dels seus costats per sengles fragments de mosaic. Dels dos fragments, policroms però amb dues decoracions completament diferents, com a mínim un sembla clarament afegit en el moment del trasllat de la peça. El dipòsit, quadrangular i amb un clar desnivell del paviment inferior, presenta un desguàs a un dels seus angles.

179 A l'escola es conserven alguns fragments pertanyents a diferents mosaics, alguns amb decoracions en blanc i negre i altres de policroms, que podrien ser part dels que es varen trobar durant aquests treballs.

180 En un moment indeterminat s'hi havia construït un cobert teòricament per protegir-los però que va acabar, per la seva manca de manteniment, amenaçant amb danyar encara més la peça de tal manera que, al 1929, els propietaris de la finca varen optar per cobrir-lo amb terra.

181 Es dona la circumstància que els tres mosaics figurats provinents del Bell-lloc es conserven actualment a tres museus diferents.

De totes les notícies recollides que fan referència als mosaics en podem extreure algunes conclusions. Per una banda que tots els treballs realitzats a l'indret permeten albirar la conservació d'estructures pertanyents a una extensa vil·la romana, però de la qual no coneixem ni l'estructura ni l'evolució ja que totes aquelles troballes que no es corresponien amb els paviments luxosos no varen ser adequadament recollides ni documentades.

Alguns indicis, com la troballa de determinats materials o la presència de petits fragments de mosaic decorat en blanc i negre, ens permeten intuir una existència per la vil·la ja des del període altimperial. Altrament, la troballa de sitges podria pertànyer a períodes molt anteriors (a la masia s'han recuperat materials de l'època del bronze) o fins i tot posteriors (d'època medieval¹⁸²).

8.5.1.-Els mosaics

Atès que són els mosaics pràcticament l'únic element conegut d'aquesta gran vil·la caldrà que ens hi aturem per analitzar-los:

-El mosaic del circ

Aquest gran mosaic és, sens dubte, la peça més espectacular de les que es conserven a l'entorn de la ciutat de *Gerunda*. Amb unes mides de 7,08 m per 3,42 m, el motiu central, policrom, de la decoració el compon una cursa de quadrigues ambientada al Circ Màxim de Roma.

L'orla exterior està formada per una àmplia faixa amb motius florals (tavelles enllaçades).

Per identificar el circ concret que es vol representar cal prestar atenció als elements representats al mur central, la *spina*, que separa en dues meitats l'arena. En aquesta *spina* s'hi identifiquen, de dreta a esquerra, una escultura de Minerva situada en un extrem, amb llança, escut i casc, i, al seu costat, Cíbel·le cavalcant un lleó, un gran obelisc, un bàrbar presoner amb les mans lligades al darrere, un bou i un trofeu representat per un maniquí amb casc, cuirassa, llances i escuts.

A la dreta de la *spina*, s'hi observa una de les *metae* amb vores arrodonides, així com els tres monòlits que servien per marcar el punt de gir dels carros; actualment no es conserva la *meta* de la banda contrària, tot i que sí que s'aprecia en alguns dels primers dibuixos que es van fer del mosaic poc després d'haver-lo trobat.

A l'extrem dret de la composició, apareixen les sis *carceres*, el lloc en el qual es preparaven els carros. Aquestes *carceres*, representades per sengles portes de reixa, flanquegen, en dos grups de tres, una figura central asseguda i majestàtica; es tracta del president dels jocs, que sosté la *mappa* (un vel de colors vius) a la mà, a punt d'indicar la sortida de la cursa. La tribuna on seu aquest personatge (el *pulvinar*) està emmarcada per dues grans columnes amb capitells corintis. Sobre les *carceres* hi ha dos grups escultòrics que reproduïxen escenes mitològiques relacionades amb la fundació de Roma: el déu Mart visitant Rea Sílvia (la futura mare de Ròmul i Rem), a la part inferior, i, a la superior, la deessa Roma observant la lloba que alleta els bessons.

Tots aquests elements iconogràfics ens remeten al Circ Màxim de Roma, malgrat que no s'hi

182 Les notes de les excavacions especifiquen que les sitges se situaven per sota de la cota dels mosaics, però l'única fotografia conservada sembla mostrar que la sitja es troba al costat del mosaic, en un espai on aquest no existia o no es conservava, raó per la qual no es pot descartar completament una atribució medieval.

Fig.122. Mosaic del circ a l'actualitat.

conserven dos dels elements més característics del monument en qüestió: els set ous gegantins dedicats a Càstor i Pòl·lux i els set dofins de bronze que servien per assenyalar el nombre de voltes ja completades de la cursa. Però el més interessant del mosaic no és tant el marc (el circ), com el fet que sembla il·lustrar una cursa en la qual, al costat de les quadrigues, representades en diferents situacions de la competició, s'indiquen els noms dels aurigues i dels cavalls principals de cada tir. Per a la majoria dels autors, la cursa pròpiament dita és simbòlica i no respon a una actuació concreta. Així, es representa la quadriga dirigida per *Filoromus*, de la facció blanca, amb el seu cavall *Pantaracus*, com a guanyadors de la competició, seguida per la de la facció vermella, que, al seu torn, està dirigida per *Torax* i el cavall *Polistefanus*; ja més endarrerida, apareix la facció blava, amb *Calimorfus* a les regnes i *Patynicus* liderant el tir, i, finalment, la facció verda de l'auriga *Limenius* i el cavall *Euplium*, que s'ha accidentat i ha quedat fora de competició.

Completen el conjunt dues figures més. Davant de la quadriga guanyadora s'observa un personatge, amb el braç dret alçat, que celebra la victòria mentre sosté una àmfora sota l'aixella i que ha estat identificat com un *sparsor*, l'encarregat d'anar tirant aigua als eixos dels carros per refredar-los. A l'angle contrari, a l'extrem nord-oest de la composició, hi ha un personatge a cavall que s'ha interpretat com un *iubilator* (animador de les curses) o com un *desultor* (especialista en exhibicions a cavall).

A tot aquest conjunt excepcional, cal afegir-hi una darrera inscripció situada davant del president que diu «CECILIANUS FICET». Com veurem, aquesta inscripció ha estat motiu de diferents interpretacions ja que alguns autors hi veuen el nom del mosaïsta, mentre que per altres es tracta del comitent, el propietari de la vil·la.

Quant a la cronologia, la manca d'excavacions arqueològiques fa necessari remetre's a la datació iconogràfica o estilística. En aquest sentit, el ventall d'opcions aportades és gairebé tan ampli com el dels experts que han analitzat la peça i abraça des de mitjan segle III fins a finals de la centúria següent¹⁸³.

183 Patiño, en el seu estudi (Patiño,2002, 149-152)recull les diverses datacions proposades pels diferents investigadors. Així, Patiño ressalta com la majoria d'investigadors situen el mosaic dins el segle III dC, tot sovint sense massa precisions (Alfoldy, Taracena, Pla i Cargol, Donderer, Ramallo, Gómez Pallarés). És Hübner qui el situa en una data més reculada (severiana), i Fita qui més concreta

Fig.123. Aquarel·la que reproduïx l'estat del mosaic del circ en el moment de la seva troballa.

-El mosaic de Bel·lerofontes

En origen, aquest mosaic se situava a continuació del de la cursa del circ, formant amb aquest una catifa contínua i unitària. Les seves dimensions originals eren de 10,32 m de longitud per 3,42 m d'amplada. La decoració, policroma, estava formada per un gran tapís on es repetia una mateixa decoració geomètrica. L'única excepció era la presència d'un plafó figurat que, curiosament, no se situa al centre sinó lleument desplaçat cap a l'extrem dret.

L'esquema general és senzill: primer hi ha una banda exterior decorada amb una successió de prismes quadrangulars en relleu que van canviant d'orientació per adaptar-se a cadascun dels costats de la cambra. L'espai principal apareix decorat amb una trena de quatre cordes que emmarca un conjunt de vint-i-nou plafons, distribuïts en files de tres i decorats al seu torn amb trenes de cinc cordes.

L'element diferenciador el constitueix l'emblema figurat, que ocupa un espai corresponent a quatre dels quadres que acabem de descriure. El motiu decoratiu té unes arrels clàssiques i paganes inconfusibles: es tracta del mite de Bel·lerofontes, que, muntant el cavall alat Pegas, derrota la Quimera, un monstre mig lleó i mig cabra, amb cua d'escurçó, que vomitava foc. En la imatge, el jove príncep de Corint ataca l'animal monstruós clavant-li a la boca una llança de plom que, en fondre's, l'havia d'ofegar.

Bel·lerofontes apareix vestit amb una clàmide (capa curta) i amb unes botes de viatge de canya curta. El cavall Pegas es representa amb unes ales de dimensions reduïdes per evitar que tapin la figura del genet.

al datar-lo en el regnat d'Heligàbal. A mitjans segle III dC el situen Balil o Pellicer, mentre que Nolla i Casas el porten al tercer quart del segle III, datació similar a la que li dona Laurière, mentre que Palol el porta ja a finals del segle III dC, igual que Guàrdia, Verrié o Rada que pensen que, fins i tot, podria ser de principis del segle IV.

Tot un altra grup d'autors situa la peça ja clarament dins el segle IV (Lancha, Garcia y Bellido, Darder i Ripoll, Chavarría). Barral el situa dins la primera meitat de segle i de mitjans de la centúria el creuen Polzer o Darder. A la segona meitat del IV el situa López Monteagudo.

Fig.124. Emblema del mosaic de Bel·lerofontes.

Fig.125. Aquarel·la que reproduïx el tapís del mosaic de Bel·lerofontes.

Aquesta peça constitueix la continuació d'una única catifa que inclou també el mosaic del circ, de manera que la datació ha de ser la mateixa.

-El mosaic de Teseu i Ariadna

El tercer dels mosaics localitzats a la vil·la de Can Pau Birol mesura 3,10 m de llargària per 3,13 m d'amplada. La decoració està formada per un camp de cercles secants amb flors quadripètales a l'interior que emmarca un quadre central d'1,33 m per 1,25 m amb decoració figurada.

Actualment, el paviment presenta una peculiar forma de T que ha portat a alguns autors (Guàrdia, 1992, 55-56) a pensar que aquesta era la forma original i que pavimentava una petita sala, un *cubiculum*. En realitat el paviment era originalment quadrangular, com es pot apreciar a les fotos de l'any 1933¹⁸⁴. El problema és que una part se situava sota el mur de la masia, inclòs part de l'emblema. A l'hora d'extreu-re'l es devia deixar tota la part situada sota el mur i a la part interior de la casa i solament es va extreure l'emblema i la part conservada al pati. De fet la part de l'orla que es conserva actualment correspon als costats meridional i oriental del paviment, no conservant-se la banda oest i nord, per on el mosaic connectava amb un altra paviment de decoració geomètrica del que poc més en sabem (veure *infra* les circumstàncies de la troballa les excavacions realitzades).

184 Balil ja plantejava que el paviment podia no conservar-se sencer i formar part d'un ambulacre o una altra mena de cambra (Balil, 1969, 384)

Fig.126. Emblema del mosaic de Teseu i Ariadna.

L'emblema presenta dues figures, una de masculina i una altra de femenina, recolzades en una pilastra o columna cilíndrica. El personatge de l'esquerra, masculí, apareix nu, dret, amb la cama esquerra encreuada sobre la dreta i en actitud relaxada. Es cobreix amb una clàmide que té lligada a l'espatlla dreta amb una fíbula. El braç esquerre reposa sobre la columna sua- ra esmentada, amb un llarg bastó que hi recolza; el braç dret, contràriament, apareix estirat i sosté un objecte aproximadament esfèric. El cap està girat cap a la dreta, encarat amb la figura femenina.

El personatge femení, situat a la dreta de la composició, es presenta amb el cabell recollit i mirant cap a la figura masculina, amb el colze dret contra el pedestal i la mà sota la barbata. Porta un mantell que li cau per darrere del braç dret i que embolcalla la cama del mateix costat, mentre que el tors apareix nu.

Al fons, a banda i banda del quadre, s'observen uns signes que s'han identificat amb finestres, anagrames,...

L'escena ha estat objecte de diferents interpretacions, sempre relacionades amb el món de la mitologia pagana. Així, en un primer moment hi havia qui hi veia el déu Apol·lo acompanyat d'una nimfa (Oliva 1950b,87; Pla Cargol,1965, 30), o Perseu i Andròmeda (Balil,1969,386).

La interpretació que més predicament ha tingut és la que afirma que l'escena representa un episodi del cicle troià: el judici de Paris. Segons aquesta lectura, Paris, a la dreta, sostindria la poma de la discòrdia que havia d'oferir a la deessa més bella, a Hera, Atena o Afrodita. El moment representat seria el de l'entrega d'aquest premi a Afrodita, que, a canvi, li havia promès l'amor de la més bella de les mortals (Helena). En aquesta interpretació, el bastó que sosté el personatge masculí (Paris) seria una gaiata o bastó de pastor.

L'altra interpretació que ha tingut més seguidors, sobretot fa algunes dècades és la que interpreta l'escena com Teseu i Ariadna. En aquest cas, el moment representat seria el de l'entrega per pat d'Ariadna a l'heroi cretenc, del cabdell de llana que aquest emprarà per no perdre's a l'interior del laberint del Minotaure. Aquesta interpretació ha estat refusada per diferents investigadors en les darreres dècades (veure per exemple Guàrdia (1992, 57), però darrerament un

nou estudi (Lamuà, en premsa)¹⁸⁵ ha reinterpretat el conjunt aportant noves dades i paral·lels. Així analitzant els dos elements més polèmics –el fet que l'heroi porti una gaiata i no una clava, i la interpretació dels dos elements esquematitzats situats a la part superior- aporta elements iconogràfics que mostren la presència d'aquesta mena d'elements a la iconografia del mite de Teseu, no solament en la musivària sinó en altres expressions plàstiques com la pintura o els relleus. Així, pel que fa a la substitució de la clava per la gaiata, Lamuà presenta diferents exemples que demostren que des del segle I dC aquesta confusió o translació entre un i altra element es troba present en la iconografia romana. Pel que fa als dos elements situats a la part superior del quadre, Botet i Sisó (1911, 220) els va interpretar com sengles finestres, però des que Oliva (1950a,87) els va reinterpretar com monogrames que feien referència a l'artesà musivari o al *dominus*, la majoria d'estudiosos s'han centrat en aprofundir en aquesta interpretació. Lamuà hi veu, però, les portes d'accés al laberint, un cop més presentant paral·lels on aquests elements hi són presents. La diferència entre el mosaic de can Pau Birol, amb els altres exemples presentats és la seva simplicitat compositiva, l'absència d'elements de paisatge. Per aquesta raó i precisament per la possible ambivalència interpretativa a que es prestava l'escena, va incorporar, l'artesà, les dues portes que havien a facilitar la interpretació a persones coetànies a la seva construcció molt més avesades a interpretar un llenguatge iconogràfic que per ells era molt més proper que pels investigadors actuals.

Una darrera dada. Tot sovint aquesta escena formava part d'un conjunt decoratiu més ampli que comprenia la representació del laberint i la pròpia lluita entre l'heroi i el minotaure. No coneixem la decoració de les estances veïnes i, per tant, no podem descartar que la peça es complementés amb alguna altra d'una cambra veïna.

Pel que fa a la interpretació de l'escena, presenta certes connotacions heroiques, però aquestes quedarien molt més clares si s'hagués representat el moment de la lluita amb el minotaure. El fet de triar el moment en que Ariadna li entrega el cabdell mostra una intenció de potenciar la vessant romàntica del mite, l'ajuda que la princesa ofereix al seu amant, equiparable al suport que la *domina* ofereix al *dominus*. Aquesta interpretació romàntica seria igualment vàlida si els representats fossin Paris i Afrodita, si bé potenciant de forma més important la vessant eròtica del moment.

En ambdós casos, l'escena és ideal per situar-se en un espai que precedís els apartaments privats de la casa.

Altres fragments de mosaic de Can Pau Birol

Botet i Sisó ja va publicar, l'any 1911, alguns dibuixos de fragments de mosaic que s'havien trobat a la masia de Can Pau Birol i que formaven part de la mateixa vil·la que els que acabem de descriure. Però fou al cap de gairebé un segle quan es va aplegar tot el conjunt dels fragments dispersos de diferents mosaics localitzats en aquesta finca, tant en l'època en que els va estudiar Botet i Sisó com posteriorment, i que havien passat desapercebuts, eclipsats per la majestuositat dels grans mosaics figurats (Patiño, 2002, 265-268).

Mosaic geomètric de cercles secants

D'aquest mosaic n'han perviscut quatre fragments, el més gran dels quals mesura 1,32 m per 0,52 m i el més petit, 0,23 m per 0,12 m. Un dels fragments en qüestió es conserva aparentment *in situ* a la zona del pati del col·legi actual. La decoració és molt similar a la que envolta les figures centrals del mosaic de Paris i Afrodita, formada per un tapís de cercles intersecants de tesselles grises. L'interior dels espais creats per les interseccions es farceix alternativament de color groc i vermell i presenta, al mig, flors quadripètals en les quals es repeteix la mateixa alternança cromàtica.

185 També Patiño (2005,268), creu que aquesta és la interpretació més correcta, però sense presentar una argumentació al respecte, fent referència a un estudi a dia d'avui encara no publicat.

Mosaic policrom geomètric

Fragment de mosaic d'1,02 m per 0,50 m conservat al pati de la masia, de decoració geomètrica i policrom. La part que s'ha mantingut fins als nostres dies mostra una composició de tres figures paral·leles que semblen definir sengles rombes molt aixafats. Les línies exterior i interior són vermelles, i la central, groga. A l'extrem del fragment s'observa un motiu de trena de doble corda que emmarca un quadrat decorat interiorment amb un nus de Salomó.

Mosaic en blanc i negre

D'aquest paviment solament se'n conserven dos petits fragments (un de 0,12 m per 0,11 m i l'altre, de 0,09 m per 0,07 m). L'únic que es pot apreciar de la seva decoració és l'existència de dues faixes paral·leles fetes amb un triple filet de tesselles negres.

Mosaic policrom de quadrats bipartits

Petit fragment de mosaic de 0,19 m per 0,19 m en el qual es pot intuir la presència d'una decoració formada per quadrats bipartits interiorment en què es combinen tesselles blaves i vermelles.

Com es pot apreciar de la descripció de les diferents peces no solament la distribució espacial de les mateixes resulta complexa, sinó també la seva pròpia datació. El mosaic del cerc, el que més atenció ha cridat als experts ha estat objecte d'un ampli ventall de datacions que van des de la segona meitat del segle III dC fins a finals del segle IV i atès que el mosaic de Bel·lerofontes formava una unitat amb ell la mateixa disparitat de datacions li podria ser aplicada. De fet, com veurem, aquestes peces formaven una unitat estructural i iconogràfica amb l'altra mosaic figurat, el de Teseu i Ariadna i han de presentar una datació unitària.

Pel que fa als fragments de mosaics geomètrics, aquests resulten poc significatius, bàsicament perquè presenten unes decoracions que es podrien datar dins un ampli ventall cronològic i a més podrien formar part de conjunts més complexes. Així, per exemple, el mosaic dels cercles secants reproduïx la mateixa decoració que el del tapís que emmarca l'emblema de Teseu i Ariadna amb la diferència que en aquest segon cas els cercles són de color negre mentre que en el que ens ocupa són grocs i vermells. Sigui com sigui podria perfectament formar part d'una orla o tapís que emmarqués algun altra emblema figurat.

El més interessant dels fragments és precisament el més petit, un fragment de mosaic en blanc i negre, amb tesselles de bona qualitat, grans i regulars, característic del període altimperial. Aquest fragment denota l'existència de la vil·la ja en els segles I-II dC. La presència de materials ceràmics dispersos, trobats aquí i allà durant les excavacions o les obres realitzades a la masia ja determinava aquesta existència d'una vil·la alt imperial, a la que el fragment de mosaic dota de la presència de determinats elements de qualitat i luxe.

8.5.2.-Reconstrucció de l'espai

Les dades disponibles per intentar reconstruir la planta de les restes descobertes al llarg de les diferents intervencions realitzades són confuses, incompletes i, de vegades, contradictòries. Tal ha estat la capacitat d'atracció que han provocat els mosaics recuperats que molt poca atenció s'ha prestat al seu entorn o a qualsevol altra troballa realitzada, fins al punt que cap dels arqueòlegs i estudiosos que varen treballar al jaciment al llarg de finals del segle XIX i la primera meitat del segle XX va realitzar un plànol de les restes. Ni tant sols Serra-Ràfols, que l'any 1941 va realitzar tot un seguit de sondejos a l'interior i exterior de la masia va publicar mai els resultats i la única informació disponible són les seves notes mecanografiades, alguns croquis de molt difícil interpretació i una planta/croquis de la casa on va marcar els espais on va dur a terme els sondejos, però sense la col·locació de cap de les estructures localitzades ni cap altra mena d'indicació, ni tant sols el del nord o l'escala gràfica¹⁸⁶.

Més sorprenent encara és la manca de fotografies d'aquelles tasques.

En el seu treball referent als mosaics del Bell Lloc, C. Patiño va intentar aplegar tota les indicacions disperses, tant dels treballs de Serra-Ràfols com dels anteriors i va presentar una interpretació de la possible disposició de les restes. Tot i que les nostres conclusions no difereixen en general de les presentades per Patiño, pensem que pot ser interessant tornar a repassar aquesta informació disponible en un intent d'intentar aproximar-nos a una interpretació de conjunt.

Si el que ens interessa no és la iconografia dels mosaics sinó la seva ubicació i les estructures que s'hi relacionen, probablement el document més antic on podem trobar alguna informació és la publicació de la *Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de la Provincia de Gerona* el mateix any de la descoberta del mosaic del circ (Comisión, 1876). En aquesta publicació es comenta que ja l'any 1872 s'havia localitzat sota el mur que tancava pel nord el pati de la masia, un llarg fragment de "mosaico común". Aquest, conservat en una longitud de 7'60m. era visible a l'exterior del pati, però interiorment apareixia tallat a l'alçada del mur, segurament pels treballs agrícoles. Cap més indicació hi ha sobre la decoració del mosaic, tot i que l'expressió "común" porta a pensar en una decoració geomètrica.

En descriure la troballa del mosaic del circ i Bel·lerofontes, s'assenyala que aquest se situa sota el mur de llevant del pati, amb una orientació lleument esbiaixada, parcialment destruït per l'angle nord-est de la masia. Pel que fa a l'extensió, solament es comenta que ocupa quatre cinquenes parts de la longitud del pati i que continua sota la casa. El primer que s'assenyala és que se situa a una cota d'uns 80 cm més baix que el localitzat l'any 1872, uns metres al nord¹⁸⁷.

El mosaic es va trobar tancat, pel nord, per un mur, del qual es conservaven uns 25 cm d'alçada, amb restes d'arrebossat i pintura, i amb una porta a la banda oest. És de remarcar que es comenta que al nord d'aquest mur es varen recuperar restes d'un paviment d'*opus signinum*.

L'escrit de la *Comisión*, centrat en la descripció del mosaic i en tot un seguit de disquisicions històriques i artístiques sobre l'art romà, els cirks i la cultura i mitologia greco-romanes, aporta poques dades més. Entre elles, cal destacar que esmenta com es varen recuperar restes dels murs que tancaven per ponent i llevant l'espai dels mosaics. La descripció es limita a esmentar l'existència dels dos murs, comentant que el de ponent no es conservava en tota la seva longitud, perdent-se en direcció nord. Res s'esmenta de l'alçada conservada dels dos murs, dada que ens podria acostar a la interpretació de l'espai¹⁸⁸.

Molt de passada l'escrit comenta la troballa d'un "pilón que sospecha pudo ser un *impluvium*"¹⁸⁹. I ho remata amb una frase que poc explica més enllà del fet que segurament hi havia altres elements que ni tant sols es varen comentar al text "La multiplicidad de paredes, el espesor, el

186 Tot aquest material es conserva al fons Serra-Ràfols de l'Insitut d'Estudis Catalans.

187 El terreny devia presentar un desnivell ja que en altres notes s'esmenta que els mosaics es trobaven a 20-25cm. de profunditat respecte al nivell de circulació actual.

188 Si l'espai era un porticat era més probable que un dels dos murs presentés una alçada menor, si actuava com a límit d'un porticat. Ara bé, tenint present que els mosaics afloraven a 20-25 cms. de profunditat l'alçada conservada dels murs havia de ser, per força, escassa.

189 En alguns altres documents s'amplia la descripció d'aquesta estructura "*un gran pilñón anepígrafo formando un solo bloque labrado con argamasa y con un gran reborde o cornisamento que lo circunda*" (Patiño, 2002, 43 i nota 36). Suposem que la referència al cornisamento no és altra cosa que el sòcol arrebossat d'*opus signinum* que envolta el dipòsit que és interpretat en aquells moments com un *impluvium*.

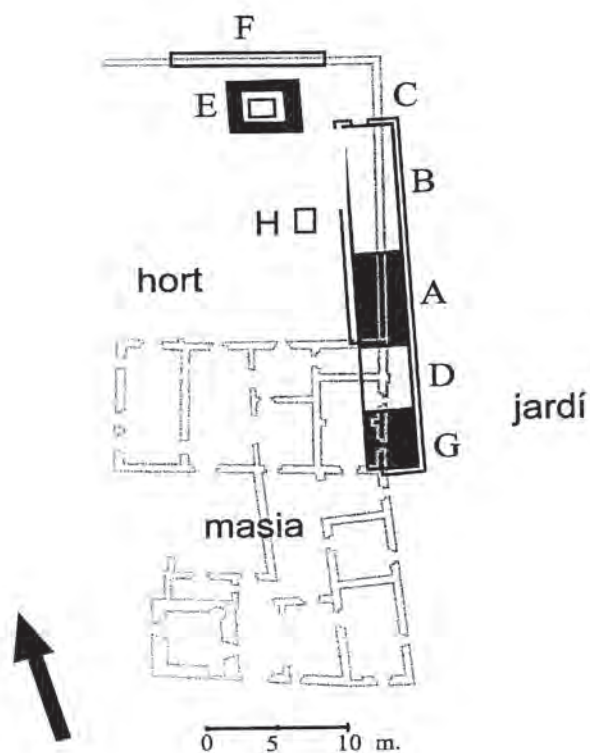

Fig.127. Interpretació de l'estructura de la vil·la segons Patiño ((2002).

pot correspondre al que actualment es conserva associat al dipòsit trobat uns anys abans, però no tenim cap altra referència de l'altre, que potser decorava l'espai existent entre el de Teseu-Ariadna i el del circ, com veurem.

L'any 1933 es varen realitzar treballs arqueològics a la finca dirigits per l'Institut d'Estudis Catalans, amb l'objectiu central d'extreure i consolidar el mosaic, excavar l'espai que ocupava i tornar-lo a col·locar. Poques dades tenim d'aquells treballs més enllà de la possible redescoberta del mosaic de Teseu i d'un altra situat al seu costat¹⁹⁴, situats per damunt de dues

area en que están esparcidos los varios restos, todo prueba, desde luego, que se trata de una construcción arquitectónica de importancia" (Comisión,1876,75). Com a darrera dada assenyalava la troballa de rajols circulars sencers que interpreta com columnes d'un possible porticat, tot i que no s'esmenten enlloc les seves dimensions¹⁹⁰. La interpretació que es planteja és que es tracta de les restes d'una vil·la i relaciona la presència i iconografia dels mosaics amb la zona termal de la mateixa¹⁹¹.

Botet i Sisó (1911) no aporta novetats sobre les estructures, però si que publica per primer cop un dibuix del tercer dels mosaics figurats del jaciment, el de l'emblema de Teseu-Ariadna, que ell va veure uns anys abans¹⁹² i que se situava sota la masia, "en posició contraposada al de Bel·lerofontes"¹⁹³. En la mateixa publicació presenta sengles dibuixos de dos fragments de mosaic geomètric que ell descriu com "dels de la d'altres compartiments entre lo predit-I que suposam central". Un dels fragments que dibuixa

190 Els rajols sencers de planta circular són molt habituals també en els hipocausts. De fet, quan es tracta de rajols de columnes, atès el diàmetre d'aquestes, és més habitual emprar peces triangulars o semicirculars.

191 Considera que el desnivell entre el mosaic del costat septentrional i el conjunt circ-Bel·lerofontes, podria estar motivat per la necessitat de fer circular l'aigua a les estances de bany en un entorn planer.

192 Ja el 1877 es varen posar al descobert nous mosaics, entre els que destaca un amb "un cuadrillo conteniendo dos figuras" (Patiño,2002,44), així com estructures a la zona del pati, que no es descriuen ni situen.

193 Curiosament, ni Guàrdia ni Patiño, que plantegen sengles hipòtesis de circulació, atenen a les orientacions dels mosaics del circ i de Bel·lerofontes, integren en el conjunt el de Teseu-Ariadna, i la seva posició, contraposada respecte al segon, i que pot aportar informació sobre la funció del conjunt.

194 Al document es fa referència a la decoració geomètrica del mosaic, assenyalant que "correspon exactament al croquis del Dr. Vinyas publicats per Botet i Sisó" (Patiño, 2002,52). En realitat, Botet publica dos dibuixos de Vinyas; un correspon al mosaic de Teseu i l'altra a dos fragments de mosaics geomètrics, un dels quals podria perfectament correspondre al mosaic situat al nord del de Teseu i que, com demostra alguna fotografia de l'època (Patiño,2002, vol.II fig.16). va ser redescobert durant els treballs de 1933.

sitges.

L'activitat arqueològica de la qual tenim més informació, és la campanya dirigida per Serra-Ràfols l'any 1941, desenvolupada essencialment a l'interior de la masia i alguns espais puntuals dels jardins. El problema d'aquesta excavació és doble. Per una banda, que els treballs es varen limitar a la realització de petits sondejors, tot sovint saltant d'un indret a l'altra en funció de les troballes realitzades. Per l'altra que no es va publicar, ni es conserva, aparentment, cap planta de detall que permeti situar amb un mínim de fiabilitat les estructures localitzades. L'única planta existent es conserva al fons Serra-Ràfols, de l'IEC, un plànol molt senzill, sense nord ni escala, en la qual es marquen alguns sondejors sense més referències a les troballes o estructures realitzades a cada un d'ells.

L'excavació va començar a una estança del mas, que es creu que podia ser una vella capella, situada a migdia del mosaic del circ. Sota el mur de llevant, es va recuperar una faixa d'uns 30 cm. d'amplada de mosaic. Aquest corresponia a dues peces o decoracions diferents situades sense solució de continuïtat, a migdia el del Teseu i al nord un de geomètric, que enlloc es descriu en detall¹⁹⁵. La troballa va fer que es traslladessin els treballs a l'altra banda del mur del mas, dins el jardí, on es va trobar la resta del mosaic (l'emblema quedava, en bona part, sota el mur¹⁹⁶), limitat a una distància de metre i mig per una "pared construïda de mortero y piedras irregulares muy floja y revestida de argamasa" (Serra-Ràfols, 1941, dia 6) conservada solament entre 10-30 cm d'alçada. Aquest mur lliga per migdia amb un segon parament est-oest. L'excavació a l'exterior d'aquests dos murs, no va proporcionar cap resultat, més enllà de materials d'enderroc (pedres i *tegulae*).

El sondeig es va ampliar uns 4 m en direcció nord posant al descobert traces d'un altra mosaic, igual al trobat a l'angle NE de la cambra excavada els primers dies. Un cop més, no tenim la sort de disposar d'una descripció dels seus motius decoratius. El que si queda clar és que aquest i el de Teseu "se enlazan sin solución de continuidad". L'altra dada és que el mur de tanca se situa en aquest espai a 80 cm del mur de la casa, corroborant que l'estructura romana se situava en una posició lleument diagonal respecte al mas actual.

Dos sondejors, un realitzat al pati interior de la casa i l'altra al costat de l'antic forn de pa domèstic, varen posar al descobert sengles murs. A la part inferior del segon sondeig, es localitzaren diverses ceràmiques que va datar en època del bronze. Un cop més, no s'esmenta l'orientació o ubicació exacta dels murs¹⁹⁷. Paral·lelament, es realitza un nou sondeig a l'hort situat a esquenes del mosaic del circ, on a 60 cm de profunditat, es recuperen "*restos de pavimentos muy deteriorados y que parecen corresponder a algún pórtico de la antigua casa*".

Un darrer sondeig es va realitzar a l'angle existent entre l'hort i el cobert construït uns anys abans per protegir el mosaic del circ, sense resultats.

Una darrera dada; la majoria d'escrits referents als treballs arqueològics al llarg del temps fan referència a l'escassa profunditat a que apareixen les restes, gairebé sempre a una cota d'entre 20 i 40 cm sota el nivell de circulació modern.

En resum, podem contextualitzar les dades de la següent manera:

195 Solament s'esmenta que és un mosaic geomètric i de colors. (Serra-Ràfols, 1941, dia 6)

196 Es va fer un esvoranc al mur per netejar tot l'emblema. La figura masculina va aparèixer en bon estat, al trobar-se sota el mur, mentre que la femenina, que quedava a l'esquerra, estava més mal conservada. Aquesta referència confirma el que ja s'havia apuntat Botet i Sisó, que l'emblema estava orientat per ser vist des del nord (recordem que excavaven al jardí, situat a l'est de la casa), per tant, en posició invertida respecte al de Bel·lerofontes.

197 L'escrit esmenta la seva col·locació en el plànol, ubicació que no s'aprecia a la seva còpia final.

-Els mosaics figurats formaven part d'una llarga façana, amb el mosaic del circ en posició central¹⁹⁸. Entre aquest i el de Teseu existia un altre mosaic de decoració geomètrica que compensaria el llarg camp no figurat del mosaic de Bel·lerofontes. Els dos emblemes menors (Bel·lerofontes i Teseu) se situen en posició invertida, mirant ambdós cap a l'espai central.

-Les excavacions varen posar al descobert els extrems meridional i septentrional d'aquesta façana. A la banda nord, una porta comunicava aquest espai amb una altra sala pavimentada amb *opus signinum*. Malauradament, la poca alçada conservada dels murs no permet apreciar si es tractava d'envans o simples sòcols destinats a suportar columnes.

-A la banda de llevant dels mosaics no hi ha indicis de restes estructurals.

-A la banda oest dels mosaics, hi ha diversos indicis de restes estructurals, especialment a la banda sud, on es varen localitzar diferents murs dels quals res més en sabem. A la banda nord, solament tenim notícies de l'existència d'un llarg mosaic, situat a una cota més alta que els de la banda est.

-En un indret indeterminat, a l'oest dels mosaics, es va posar al descobert un petit dipòsit quadrangular arrebossat d'*opus signinum*¹⁹⁹. Actualment aquest element es conserva desplaçat de la seva ubicació original i, al seu entorn, s'hi han col·locat alguns fragments de mosaic geomètric policrom, amb dues decoracions diferents²⁰⁰. Val a dir que les notícies antigues no fan cap referència a aquests mosaics, que potser es varen encastar al seu voltant en el moment de recol·locar la peça a la seva ubicació actual.

-Els materials recuperats al llarg dels diferents treballs, entre els que cal destacar dos petits fragments d'un mosaic en blanc i negre, geomètric, de clara factura altimperial, permeten ampliar la cronologia de l'establiment com a mínim als segles I-II dC.

Per tant, i amb aquestes dades hem de concloure que la hipòtesi reconstructiva plantejada per Patiño (2002, fig.33) és essencialment correcta²⁰¹. Ara bé, a què pot correspondre aquesta disposició? Ja l'escrit de la *Comisión* teoritzava sobre la possible ubicació en un peristil o porticat dels grans mosaics, però acabava relacionant tot el conjunt amb l'espai de banys d'una vil·la al considerar que la temàtica de les curses de circ era un element habitual en aquesta mena d'espais.

La primera qüestió seria: estem davant una vil·la o una altra mena d'establiment? Comencem 198 Guàrdia (1992,50) pensava que el mosaic del Teseu formava part d'una cambra independents i, de fet, desconeix la seva ubicació respecte al conjunt general. Aquesta confusió és plom a les ales de tota la seva interpretació. Aquesta mateixa autora pensa que la forma que actualment presenta el paviment, amb una forma de T, respon a la planta original, el que la porta a l'errònia conclusió de que podria pavimentar un *cubiculum* (Guàrdia,1992,56)

199 Es conserva un croquis d'aquest dipòsit amb tot un seguit de referències i mesures que havien de servir per localitzar la seva ubicació original. Malauradament, els punts de relació emprats corresponen a estructures del mas que actualment ja no existeixen.

200 Una de les decoracions reproduïx un camp de cercles intersecants idèntica al que emmarca l'emblema de Teseu, amb la diferència que, en aquest cas, és policrom, combinant groc i vermell on l'altra és realitzat amb tesselles negres. Alguns fragments d'aquest mosaic es conserven descontextualitzats al mateix col·legi. L'altra reproduïx un camp que combina els rombes molt allargassats, amb part d'un quadre de nus salomònic i una trena de doble corda. Aquest fragment reproduïx la mateixa decoració que un dels geomètrics dibuixats per Vinyas i reproduït per Botet i Sisó el 1911.

201 Patiño dibuixa una llarga estructura en la qual se situarien alineats els mosaics figurats, amb del de Bel·lerofontes al nord del de l'escena de circ i el de Teseu i Ariadna a migdia. Tot i això, en la seva anàlisi de les peces es limita a relacionar el de Bel·lerofontes amb el del circ, ignorant el de Teseu, que tracta com un element independent sense relació amb els altres dos..

pel final. Quina mena d'estructura extraurbana podria presentar aquesta mena de decoració i disposició, fora de l'espai urbà? La resposta més ràpida seria pensar en un conjunt termal. La ubicació de l'edifici, entre dues rieres i, per tant, amb gran disponibilitat d'aigua, ho farien factible, així com la troballa de rajols discoïdals, que podrien formar part d'un hipocaust, o del mateix "pilón-*impluvium*" que es conserva actualment al pati del col·legi. Més enllà d'altres argumentacions, la gran distància entre aquesta zona i la ciutat (3 quilòmetres) fan difícil, gairebé impossible, pensar en unes termes públiques de caire urbà. Certament, a vegades aquesta mena d'estructures, que precisen d'espai i aigua abundant, se situen fora del *pomerium* urbà, però sempre cercant espais molt propers.

Una altra qüestió seria interpretar el conjunt com l'espai termal d'una gran vil·la. El problema és que les dades són massa poc fiables. Per una banda, l'anomenat *impluvium* presenta una planta i secció, amb un acusat pendent interior, que l'apropen més a un petit dipòsit que a una possible banyera. Per altra, les peces ceràmiques podrien pertànyer a un hipocaust, però aquest podria calefactar a una gran sala d'aparat i no forçosament uns banys.

Per tant, les restes semblen adequar-se de forma molt més clara a un edifici privat, una vil·la suburbana. El fet que els mosaics figurats formin part d'un espai unitari, sense compartimentacions internes, ens dibuixa un llarg passadís de 3'42 m d'amplada i més de 27 m de longitud. Sabem que, aparentment, l'edifici no es prolongava cap a l'est²⁰² i l'orientació del mosaic del circ, situat al centre, sembla indicar que era per aquesta banda per on s'accedia a l'espai. La diferent orientació dels dos emblemes ens marquen una doble línia de circulació que partint de l'element central, el mosaic del circ, remarquen l'existència de dos espais dels quals aquests emblemes en marquen l'accés. Es podria pensar en què tot aquest conjunt dibuixa l'ala d'un gran peristil Així ho planteja Guàrdia (1992,57). Ella creu que els mosaics ocupaven l'ala d'un peristil que es prolongava cap a llevant i que donarien pas a les sales d'aparat que presidirien aquest pati. Però aquesta valoració no te presents alguns elements importants. No hi ha cap prova d'estructures a llevant dels mosaics, més aviat al contrari. No solament cap dels sondjos realitzats en aquells sector va proporcionar dades positives sinó que sabem que el mosaic de Teseu estava limitat per un mur o banquetta per migdia i l'est, i el mateix succeïa amb el de Bel·lerofontes. Si aquests dos espais marquessin el límit del passadís i connectessin amb els braços nord i sud d'un suposat peristil situat a llevant estarien oberts per aquesta banda i no existiria cap mur en aquest espai (per molt que fos baix i servís solament de basament per una columnata).

Per tant, creiem que aquesta faixa de mosaics formaria part d'una façana que donaria pas a tot un seguit d'elements situats a ponent, entre els quals podria incloure's un peristil en posició central. De ser així, aquest devia ser més petit que els 27 m que dibuixa el conjunt musivari, ja que pensem que els dos emblemes menors no marquen l'accés als passadissos laterals del peristil sinó a sales que, en tot cas, se situarien flanquejant al mateix. L'existència d'apartaments i sales als extrems nord i de migdia venen clarament determinats pels murs localitzats al sud i per les restes de mosaic que se situen al nord. A aquests elements cal afegir-hi la porta nord que dona a un espai pavimentat en *opus signinum*, que mostra una continuïtat de l'edifici en aquest sentit²⁰³.

Tots aquests elements ens apropen a la visió d'una gran vil·la, almenys en el moment de col·locació dels grans mosaics figurats, de tipus àulic, amb una façana monumental oberta a llevant, que donava pas a un passadís-vestíbul, potser amb un peristil al darrera, als laterals del qual es podrien obrir conjunts d'estances d'aparat. De fet, el llarg mosaic localitzat al nord

202 La manca de troballes en aquell sector indica que se situava a l'exterior de l'edifici o en un gran pati, que precediria les estructures que analitzem.

203 Tot i que l'escassetat de la informació disponible provoca que no es pugui descartar la possibilitat que aquest paviment formés part de la vil·la altimperial.

(7'6 m mínim) i que, recordem-ho, se situa a una cota clarament superior podria correspondre a una gran sala d'aparat orientada d'est a oest. Potser la seva posició realçada marquès l'existència, en aquella sala, d'un hipocaust que calefactava la que podia ser la sala principal de recepció de la casa o, simplement s'hi accedís per una curta escala destinada a reforçar el seu caràcter àulic. La disposició dels elements conservats recorda la de vil·les com la del Casale de Piazza Armerina o la de la Olmeda, (Pedrosa de la Vega) en les quals uns llargs porticats actuen com a elements distribuïdors que donen pas a grans sales d'aparat o grups independents d'apartaments (Mar i Verde,2008).

Com veurem en els capítols corresponents, creiem que aquesta ubicació i la pròpia decoració de la vil·la podrien donar certes pistes en relació amb el propietari i les seves funcions.

8.5.3.-La iconografia i la interpretació dels espais

Adentrar-se en l'estudi de la iconografia o el simbolisme de determinats elements decoratius dels espais domèstics, ja siguin mosaics, pintures o escultures, pot ser complicat per diverses raons. La principal és que tot sovint no disposem d'una visió global de l'edifici que ocupaven ni del programa decoratiu complet i, per tant, la nostra visió és imprecisa i parcial. Molts dels elements iconogràfics representats, per exemple, en els mosaics, poden presentar interpretacions diverses i tot sovint la resposta correcta prové tant de l'anàlisi de la peça com del seu entorn i dels altres elements que l'acompanyaven. Mancats d'aquests la interpretació resulta més difícil.

En el cas de la vil·la de can Pau Birol, són els mosaics els únics elements disponibles, no solament des del punt de vista decoratiu sinó estructural, ja que, com hem vist, solament podem especular respecte a la forma de l'edifici en que se situaven o la seva funció.

Un cop queda clar el que no sabem cal centrar-se en el que sí coneixem. Per una banda, es tracta de l'únic edifici de l'entorn de la ciutat de *Gerunda* on a dia d'avui s'han recuperat paviments musius figurats, i de fet, també és dels pocs edificis del nord-est català, en el qual s'han recuperat mosaics d'època baiximperial²⁰⁴. Els tres mosaics formen part d'un sol espai, una gran estança, i, a més, estan íntimament lligats, com ho demostra que els dos emblemes es relacionen visualment amb la peça central de la cursa de circ. Per tant, semblaria lògic intentar cercar una interpretació conjunta dels tres elements. De fet, tot sovint s'han avançat hipòtesis interpretatives que intentaven relacionar el mosaic del Bel·lerofontes amb la cursa del circ, però mai s'ha intentat connectar la simbologia de la tercera de les peces amb les dues suara esmentades. Això es deu, almenys en part, al fet que molts dels estudiosos de les peces pensaven que la peça del Teseu i Ariadna corresponia a un altra espai de la vil·la i que no estava directament lligada a les altres dues.

Atenent a aquesta relació establerta entre el mosaic del circ i l'emblema del Bel·lerofontes s'han cercat interpretacions que van des de la més evident, lligada a la presència de cavalls en les dues peces, fins a una interpretació simbòlica dels valors de romanitat, de *virtus* i de bon govern simbolitzades per les dues peces i que encarnaria el propi *dominus*.

Més habitualment, però, s'ha optat per analitzar per separat les dues peces, amb una clara predominança de l'interès per la de la cursa del circ.

Començant, doncs, per aquesta peça, les interpretacions es divideixen en dos grans blocs, els que opten per una interpretació realista, és a dir la representació d'una cursa real, i els que hi veuen una interpretació simbòlica (Patiño, 2002 135).

204 L'altra cas seria la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar. Els altres mosaics d'època tardana no provenen d'edificis domèstics o privats.

En el primer grup tampoc hi ha unanimitat ja que tant podria representar un acte evergètic del propietari de la vil·la, una cursa pagada per aquest a la ciutat de Roma (com ho demostra que el circ representat al mosaic no pot ser altra que el circ Màxim de Roma), o simplement un triomf de la facció o de l'auriga preferits del propietari.

Més complexes i variades són les interpretacions que hi veuen un missatge simbòlic. Aquestes van des de la interpretació del circ com a símbol de romanitat, a una reivindicació del paganisme davant del cristianisme²⁰⁵, passant per aquelles que veuen en el circ un microcosmos del món romà²⁰⁶.

Com a arguments per rebutjar la interpretació realista s'ha plantejat el fet que l'escena representa diversos estadis de la cursa, diverses circumstàncies que s'hi poden produir. Aquest fet acompanyat dels noms dels diversos aurigues i cavalls que semblen respondre a nomenclatures simbòliques més que reals, permet descartar, per alguns autors, una reproducció d'una cursa concreta²⁰⁷.

Per altres, en canvi, la clau rau en la presència de la figura de l'alt magistrat que presideix la cursa. Aquest representa un personatge d'alt rang que en virtut del seu càrrec ha de presidir curses, fet que ha portat a pensar que aquesta figura podia representar al propietari de la vil·la. Tot i que sota aquest personatge hi figura la inscripció CECILANUS FICET, fins no fa gaire eren molts els autors que no creien que aquest nom es referís al personatge representat al mosaic sinó a l'artesà que el va construir²⁰⁸. Darrerament, investigadors com I. Rodà (2005,221)²⁰⁹ pensen que la inscripció fa referència al comitent. Rodà fins i tot planteja una hipòtesi d'identificació²¹⁰.

Per començar, cal assenyalar que quan un mosaic presenta inscripcions, ja siguin referides als personatges representats, al comitent o, fins i tot, al mosaïsta, aquestes se solen orientar en relació al punt focal de l'observador, per tant en la mateixa orientació que les figures.

El mosaic de can Pau Birol presenta un punt de visió general que se situaria a l'est, punt des del qual s'aprecia tota la cursa i solament els elements situats a la banda dreta, al voltant de la figura del magistrat, es presenten amb una orientació de 90° respecte a el punt focal general. Això és així no solament per raons iconogràfiques sinó perquè, com ja hem comentat, el mosaic marca també una ruta, un circuit, probablement destinat a acompanyar al visitant cap a alguna de les sales d'aparat de l'edifici²¹¹. L'orientació principal d'aquest circuit és precisament

205 Les curses esdevenen un element simbòlic del paganisme en època baiximperial ja que eren rebutjades i condemnades pels teòlegs cristians, esdevenint, per tant, en alguns ambients símbol de paganisme.

206 En aquesta interpretació s'emfatitzen idees de triomf i victòria com a reflex de la societat romana. En aquesta línia interpretativa les quatre faccions representen les quatre estacions o els elements primigenis.

207 Els aurigues porten els noms de FILOROMVS (persona a qui li agrada córrer ràpidament i amb força), POLYSTEIVANVS (El que ha estat coronat moltes vegades), CALIMORFVS (el de bella estampa) i LIMENIVS (algú que sap arribar a bon port), mentre que els cavalls són PANTARACVS (el que té el poder de tot), TORAX (el de pit ample), PATINICVS (el que experimenta la victòria) i EVPLIVM (cavall apte per la navegació o que flota) (Patiño,2002, 131-136)

208 Veure Patiño, (2002, 136, n.196), amb la llista d'autors que identifiquen la inscripció amb el mosaïsta.

209 De fet aquesta hipòtesi ja havia estat plantejada al moment de troballa del paviment (Pellicer,1877,268), però va anar quedant a l'oblit progressivament. Darrerament altres autors com Neira també han indicat aquesta possibilitat (Neira,2008,58)

210 Es tracta de *Caecilianus* un *vir perfectissimus* que va ser *praeses Lusitaniae* a inicis del segle IV i que també va gaudir d'importants càrrecs a la ciutat de Roma.

211 Ja des del segle I dC a determinats mosaics s'hi busca crear un efecte direccional que dirigeixi al visitant (Swift,2009,48)

cap al nord, passant per damunt de la figura del magistrat en una orientació complementada per la figura de l'emblema del Bel·lerofontes que presenta la mateixa orientació i que segurament donava pas a una gran sala d'aparat.

Totes les inscripcions del mosaic, que fan referència als aurigues i als cavalls participants a la cursa, s'orienten cap a l'est, de cara a l'espectador que accedeix a l'espai i seguint l'orientació de les figures representades. L'excepció la representa la inscripció del *CECILIANUS FICET*. Aquesta se situa en un angle de 90° respecte a les altres però tampoc s'orienta en el sentit de la figura del magistrat, sinó que se situa al revés, de tal forma que està pensada per ser llegida no per qui arriba a l'edifici, sinó per qui en surt, després d'haver visitat l'espai situat al nord del conjunt. Per tant, el que veu el lector quan se situa a l'alçada de la figura del magistrat és la inscripció i la cursa. Aquesta relació que s'estableix entre la figura del magistrat i la cursa és la que ens porta a pensar que la inscripció fa referència no a l'artesa sinó a l'obra duta a terme pel magistrat-comitent, és a dir, la cursa, un acte evergètic de gran importància i, més encara, si aquesta s'havia desenvolupat al circ Màxim.

La relació del magistrat amb la ciutat de Roma, es veu accentuada per la presència de les figures que el flanquegen, autèntiques referències topogràfiques a la zona del Palatí, als peus del qual se situa el circ. La seva ubicació, en un indret gens habitual, a banda i banda de la figura del president de la cursa, té per objecte accentuar aquesta relació entre la capital i el personatge representat, que creiem que no és altra que el propietari de la vil·la.

També ens permetria aprofundir en aquesta interpretació del propietari com una alta personalitat de l'administració romana la figura del Bel·lerofontes derrotant la Quimera. Aquesta escena, de la qual n'hi ha altres exemples a la península²¹² i que era apreciat en època baiximperial en representar la lluita del bé contra el mal, assimilant a l'heroi moltes de les característiques que s'associaven a un cavaller romà, com la *virtus*. Aquestes virtuts, que eren atribuïdes a l'emperador es fan extensibles als grans *dominus* i als representants del poder imperial. Aquestes virtuts que assimilen el comitent amb els herois mítics també es pot traslladar al mosaic de Teseu.

Les diferències en els mites triats per decorar els dos emblemes menors també ens poden aportar indicacions del tipus d'habitació que precedien. Ja hem comentat que creiem que els dos emblemes marquen el punt d'accés a sales o grups de sales situats perpendicularment al gran tapís que analitzem. També sembla clar per l'orientació de les figures que la línia de circulació principal s'estableix en direcció nord, passant per damunt de la figura del president de la cursa i del Bel·lerofontes. Aquesta escena, com ja hem comentat, de caire heroic i associada a tot un seguit de virtuts que els *domini* adopten seguint l'estela de l'emperador, probablement donaria pas a la sala o conjunt d'espais d'aparat destinats a la recepció.

Altrament, la ubicació de l'emblema del Teseu, en direcció contrària i la mateixa escena triada seria molt adequada per donar pas als apartaments familiars, als espais privats o als que s'oferien a les amistats més properes. Aquesta interpretació creiem que seria igualment vàlida encara que s'interpretés l'escena com el judici de Paris.

Per tota aquesta quantitat d'indicis, alguns més fermes que altres, alguns més discutibles, com passa gairebé sempre en anàlisis iconogràfiques que es presten a múltiples interpretacions, i, sobretot, per la ubicació de l'edifici, en un espai suburbial molt proper a la ciutat, pensem que ens trobem davant la residència d'un alt magistrat, un personatge important de la *ciuitas* que, molt probablement, va tenir una relació directa amb la capital, Roma, que s'esforçà en

212 Es coneixen quatre mosaics a la península ibèrica amb la representació de Bel·lerofontes. Al de Girona cal sumar-hi els d'Ucero (Soria), Puerta Oscura (Màlaga), Conímbriga (Portugal) (Patiño, 2002, 157, n.226)

remarcar a través de la decoració de la seva casa.

La mateixa planta de l'edifici que s'intueix a través de les escasses restes conservades, amb una estructura de tipus clarament palacial, també apuntaria en aquesta direcció.

Un darrer element que caldrà analitzar en el capítol corresponent és la cronologia de la fase més esplendorosa de l'edifici. La vil·la de can Pau Birol sembla arribar a la seva màxima potència en època baiximperial, en un procés evolutiu diferent al de les altres vil·les conegudes de l'entorn, que semblen viure el moment de màxima expansió en època severiana.

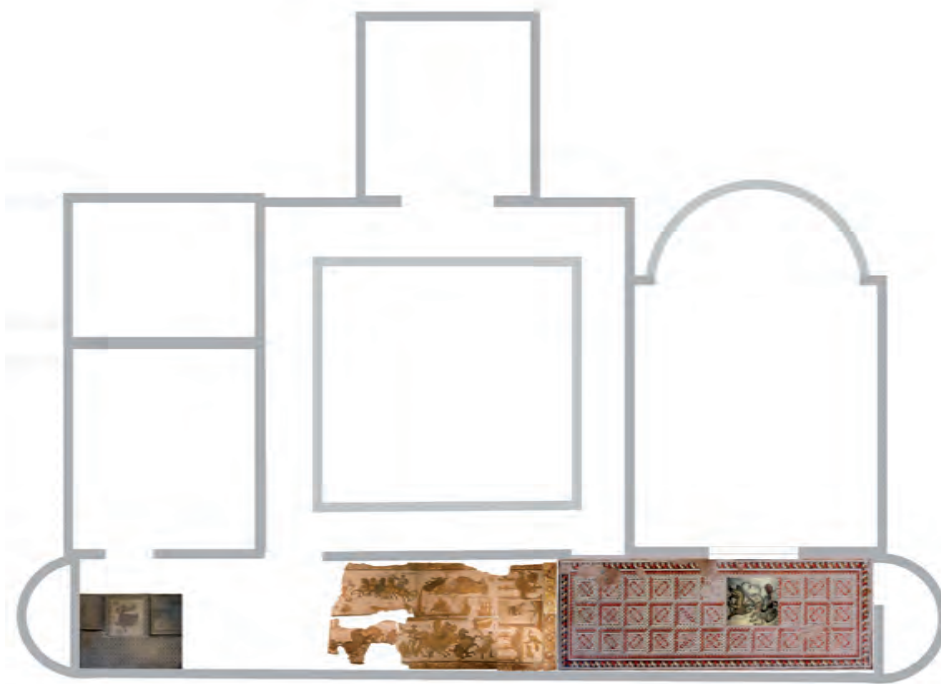

Fig.128. Proposta d'interpretació de la distribució de la vil·la de can Pau Birol.

9.L'ESPAI SUBURBIAL COM A ESPAI FUNERARI

L'element que defineix de forma més clara el *suburbium* possiblement sigui el seu ús com a espai funerari. Evidentment són molts altres els usos que es poden donar a aquest espai però de tots ells, només els enterraments estan reservats per llei a ubicar-se a l'exterior del *pomerium*. L'existència de grans vil·les suburbanes, per exemple, respon a decisions personals ja que les grans *domus* aristocràtiques podien existir a l'interior del *pomerium*. També molts dels negocis que s'ubicaven a l'exterior de la ciutat podien, en determinades circumstàncies, existir al seu interior, i el mateix es podria dir de molts dels edificis públics, sacres o d'espectacles, sempre i quan la disponibilitat d'espai ho fes possible. Però no era així amb els enterraments, ja que com a mínim des del segle V aC, la pràctica funerària estava prohibida a l'interior del *pomerium* tal com queda establert a la llei de les XII taules (X.1)²¹³. Diverses eren les raons per establir aquesta prohibició, algunes de caire religiós, com el fet que la mort comportava una impuresa que calia ser purificada, i d'altres de caire més pràctic, com el perill d'incendi en el cas de les cremacions (Ciceró *de leg.*23,58)²¹⁴ o fins i tot raons higièniques (Isidor de Sevilla, *Etym.*15,11,1)²¹⁵. Tot i això s'establiren algunes excepcions com en el cas de personatges que havien rendit un important servei a la ciutat o el dels nadons menors de 40 dies, en aquest segon cas, essencialment perquè no eren considerats encara individus socials (Vaquerizo,2010,18).

Independentment de les raons que varen portar a aquesta decisió, el trasllat a l'exterior del *pomerium* va acabar per convertir l'espai situat a l'entorn d'aquest i especialment aquelles zones més properes a les principals vies d'accés a les ciutats romanes en grans necròpolis, en les quals les tombes monumentals i les àrees funeràries constituïen l'element predominant del paisatge. Però la raó per la qual les necròpolis esdevenen un element tan visible del paisatge, ocupant tot sovint espais que per la seva preeminència o disposició privilegiada semblarien més aptes per altres construccions, no és única i respon a tot un seguit de causes religioses, jurídiques i, sobretot, socials, que repassarem de forma breu. Com diu Vaquerizo (2010, 13) "la muerte supone el escenario ideal para la autorrepresentación por parte de las familia o el grupo social en el que se inserta (*celebritas*)".

9.1.-La religiositat romana i la mort

Com a punt de partida per entendre l'actitud de la societat romana davant la mort, cal tenir present que aquesta no és única ni inamovible al llarg del temps i aquests matisos tenen el seu reflex en els rituals però també en la forma física de les tombes i en la seva arquitectura i decoració.

Un dels principals anhels de tot romà era poder ser recordat després de la seva mort, i no

213 "*hominem mortuum...in urbe ne sepellito neve urito*". Aparentment la normativa seguirà en vigor almenys fins al govern de l'emperador Lleó (457-474) (Prieur,1991,61-62)

214 "*Hominem mortium inquit in XII «in urbe ne sepellito neve urito» credo vel propter ignus periculum*"

215 "*Prius autem quisque in domo sua sepeliebatur; postea vetitum est legibus, se foetore ipso corpora viventium contactaconficerentur.*"

ho era solament per raons polítiques i socials, sinó també religioses. En cas de ser recordat, el mort mantenia una individualitat i el seu *numen* es podia convertir en un esperit que podia arribar a ser beneficiós per la família (*Manes*), raó per la qual els seus hereus havien de mantenir en bon estat la tomba i la família hi celebrava banquets i cerimònies, dels quals en feia participar el difunt (en forma d'ofrenes i libacions), per honorar-lo. Contràriament, tots aquells oblidats passaven a formar part d'una massa informe (*massa inferis*) que podien convertir-se en esperits perniciosos (*lemures*)²¹⁶. Per aquesta raó, la religiositat romana és, pel que fa a l'àmbit de la mort, durant la república i l'alt imperi, una religiositat clarament individualista i individualitzada, una ideologia que té el seu reflex en les tombes²¹⁷ i al seu tractament, com per exemple, en la prohibició que s'establí en ocasions que la tomba passés als hereus, que, això sí, tot sovint estaven obligats testamentàriament al seu manteniment.

Segons quina fos la font filosòfica o religiosa que es seguís l'ànima del difunt podia viatjar a molts diversos indrets, però en general tots aquests corrents coincidien en què el mort seguia vivint a la tomba, d'aquí que al seu voltant es realitzessin banquets²¹⁸ als quals tot sovint es feia participar al difunt a través de libacions que s'oferien a la tomba. Aquesta mentalitat es traslladava també a l'estructura de la sepultura, no solament per la creació de tot aquest seguit d'espais annexos sinó per la pròpia forma de la tomba, considerada el darrer refugi del difunt i que té el seu reflex en la decoració de l'interior d'algunes tombes amb motius que recorden les cases i el seu mobiliari i ornamentació (*domus aeterna*).

En general, hi ha una visió optimista pel que fa a la supervivència de la individualitat més enllà de la mort, de la creença en el més enllà, (Toynbee, 1993, 23), tot i que algunes corrents filosòfiques com l'epicureisme i l'estoïcisme neguin la seva existència (Abascal, 1991, 213).

Aquesta religiositat té el seu reflex en els rituals que es realitzen per honorar al difunt i, sobretot, per intentar individualitzar-lo i mantenir viu el seu record. Els romans utilitzaven tres sistemes d'enterrament, la cremació, la inhumació i l'embalsamament, essent el darrer un sistema residual. Pel que fa a la incineració i la cremació, sembla que varen coexistir durant molt de temps essent majoritari un o altre en determinades èpoques, per raons que no estan encara avui dia prou clares i que tenen a veure amb els costums ètnics o familiars però també amb tradicions religioses i culturals tant dels pobles itàlics com dels diferents espais provincials.

Segons Ciceró (*De leg.* II, 22, 56)²¹⁹ i Plini (*Nat. Hist.*, VII, 187)²²⁰ (Vaquerizo, 2010, 22) la inhumació és el ritual més antic, tot i que al segle V aC ja devien emprar-se els dos rituals, ja que la llei de les XII Taules fa esment a la distància que calia deixar entre les pires funeràries i els límits del *pomerium* i que s'estableix en seixanta peus (Tab. 10, 9²²¹; Abascal, 1991, 221). Per Prieur la presència de la incineració, o com a mínim, el seu ús de forma massiva en època republicana i principis de l'imperi, es deu a la influència del món grec (Prieur, 1991, 27). Per autors com Hesberg el predomini de la cremació va lligada al desig de l'autorepresentació que s'imposa a molts nivells de l'activitat social a partir del segle III-II aC, per les millors possibilitats ofertes

216 Aquests *lemures* podien ser controlats a través de les *tabellae defixionum* i emprats contra els enemics d'aquell que els controlava (Vaquerizo, 2010, 22).

217 Aquest individualisme i el desig d'autorepresentació també té una vinculació amb el món hel·lenístic, presentant un difunt heroïtzat (Abascal 1991, 238).

218 Aquests banquets es celebraven en dates assenyalades, normalment el *dies natalis* o *mortis* del difunt. Per la seva celebració tot sovint les tombes generaven al seu entorn petits jardins, o sales per acollir-los

219 "At mihi quidem antiquissimum sepulturae genus illud fuisse videtur, que apud Xenophontem Cyrus utitur: redditur enim terrae corpus..."

220 "ipsum cremare apud Romanos non fuit veteris instituti: terra condebatur. At postquam longinquis bellis obrutis erui cognovere, tunc institutum" Per Plini la cremació es va adoptar quan veieren que els guerrers enterrats en terres llunyanes eren desenterrats.

221 "bustum propius aedes alienas sexaginta pedes ne adicito"

per les cerimònies que s'hi vinculaven (Hesberg, 1994, 24). La seva aparatositat i el complex ritual que requeria permetien exprimir el desig d'autorepresentació, però també hi podien influir altres consideracions de tipus més religiós, com per exemple el fet de considerar que tota mort era una acte contaminant, impur, que calia ser expiat, procés en el qual el foc constituïa precisament un símbol de purificació²²². Dins aquest mateix raonament simbòlic, però en sentit contrari, la inhumació representava un retorn a la terra de la que l'home havia sorgit i el seu ús era general entre aquelles religions que creien en la resurrecció del cos, com el cristianisme (Prieur, 1991, 30), i les religions semítiques (Abascal, 1991, 237).

El que sembla més probable és que la tria d'un sistema o altre respongui a costums familiars o ètniques, lligades tant a les creences com a la tradició. Sigui com sigui, el cert és que durant el procés de convivència dels dos rituals aquests no tenen especial repercussió en la forma dels monuments que els contenen, que poden presentar estructures molt similars, ni en els rituals que s'hi desenvolupen posteriorment ja que, per exemple, en ambdós casos les tombes poden presentar tubs de libació que els vinculen a la celebració de banquetes rituals en els que es fa participar al difunt.

A partir del segle II dC es va imposant la inhumació com a ritual majoritari fins que acabarà esdevenint, a partir de la centúria següent, el sistema hegemònic²²³. El triomf d'aquest tipus d'enterrament per damunt de la cremació s'ha volgut buscar a vegades en la major possibilitat de riquesa decorativa que permetien els sarcòfags, en un moment en que els canvis socio-culturals feien que cada cop es valorés més la decoració interior de les tombes per damunt del seu aspecte exterior, o pel triomf del cristianisme. Però com bé diu Vaquerizo (Vaquerizo i Garriguet, 2001, 78-79) el primer argument és dèbil ja que la majoria d'enterraments no es feien en sarcòfags, i menys esculpturats, i que igualment una urna també podia presentar un alt valor artístic. Pel que fa al cristianisme el triomf de la inhumació com a sistema d'enterrament és clarament anterior al triomf d'aquesta religió o a la seva expansió com a creença majoritària. Al contrari es podria pensar que una inhumació en fossa o amb caixa de *tegulae* és molt més simple de realitzar en termes econòmics i de temps que tot el procés que requereix una cremació i que això la feia especialment idònia per les classes més modestes.

En una recent monografia que analitza de forma diacrònica l'evolució dels rituals funeraris a la Gàl·lia entre l'edat del Ferro i la tardoantiguitat (Blaizot, 2009b) s'aprecia que en realitat els diferents sistemes són en realitat dues cares d'una mateixa moneda. Per començar detectem que al llarg de l'alt imperi, més enllà del sistema d'enterrament triat (cremació o inhumació) els rituals no són diferents i que les diferències venen marcades pels mitjans disponibles i pels costums locals. Els funerals són un mètode que empra la família per ressaltar tant el prestigi del difunt com el familiar. El ritual de la incineració ofereix en aquest sentit unes possibilitats de fast i luxe majors per la pròpia espectacularitat de les grans piles funeràries.

Segons Blaizot, els funerals i la tomba són dos aspectes complementaris de la mateixa necessitat de deixar un record per part del difunt. Els funerals són una forma immediata de mostrar aquest prestigi i el de la família que és capaç d'organitzar una cerimònia complexa i costosa. El monument funerari deixa una mostra perenne del seu èxit social. A la llarga la tomba anirà guanyant espai a la cerimònia com element bàsic d'autorepresentació més enllà de la mort (Blaizot, 2009b, 335-336).

Dins aquesta mateixa línia argumental l'equip de Blaizot situa el triomf de la inhumació com a

222 En el món etrusc la cremació podria representar la consumació del procés d'alliberament de l'ànima (Abascal, 1991, 210)

223 Els ritmes podien ser diferents segons els territoris i les tradicions locals. Així sembla que a la Gal·lia no va ser fins al segle III dC que la inhumació es va començar a imposar en un procés que no va finalitzar fins al segle IV (Blaizot, 2009a, 155; Blaizot, 2009b, 343).

sistema d'enterrament com un signe de la modificació de la imatge social, no relacionat amb el cristianisme ni amb condicionants religioses. Aquest procés s'iniciaria a mitjan segle II, amb l'abandonament de les grans pires funeràries i es completaria al llarg del segle III dC, amb la decadència de les grans tombes monumentals (Blaizot, 2009b, 343)

El més probable és que la resposta es trobi, un cop més, en un conjunt de circumstàncies de molt variada índole, tant religioses o espirituals, com culturals, socials i econòmiques. En aquest aspecte voldríem remarcar el plantejament de Blaizot. El moment del canvi en els costums funeraris, amb l'abandonament de les grans cerimònies fúnebres, pren un altra sentit si les analitzem simplement com actes socials i no com rituals religiosos. La seva decadència es produeix al mateix moment en què també ho fan les actuacions evergètiques de les elits locals i que cal relacionar amb les transformacions de les estructures polítiques i socials, que fan cada cop més innecessàries les actuacions públiques de poder i estatus dirigides a la comunitat. El trasllat a l'esfera privada de l'ostentació i el poder té també el seu reflex en el món funerari, on els cerimonials fúnebres perden rellevància ja que es feien sobretot de cara a la comunitat (no d'altra manera es poden interpretar les desfilades amb el difunt (*pompa*) o els banquets i donacions que sovint acompanyaven als rituals.

9.2.-La mort i les lleis

Com ja hem comentat, la llei de les XII Taules, estipula que els enterraments solament es podien realitzar a l'exterior del *pomerium*. Les causes d'aquesta restricció poden ser molt diverses i responen a motius tant de caire religiós -impuresa de la mort-, higiènic o de seguretat -perill d'incendis per les pires funeràries- o, fins i tot, urbanístic-legals -tota sepultura és un espai sacre, inviolable i que, a més, genera una servitud de pas-, fets que podien arribar a hipotecar el desenvolupament urbanístic de la ciutat. En principi solament es feien excepcions amb alguns grans personatges que haguessin rendit importants serveis a la ciutat o amb els nadons menors de quaranta dies, que encara no són considerats essers socials. Sigui com sigui, sembla que les normes es devien incomplir, tot i que desconeixem amb quina intensitat, ja que el 206 es va haver de promulgar una nova norma que refermés aquesta prohibició.

Amb aquesta norma les necròpolis s'estenen a l'entorn de les ciutats i es converteixen en un espai important per la reconstrucció de la topografia urbana ja que encara que sigui de forma indirecta poden ajudar a definir els límits de l'espai que ocupava el *pomerium*, especialment en aquells casos en que aquest no es trobava limitat per unes muralles.

La creació, estructura i expansió de les necròpolis és fruit de diversos condicionants que van des de les raons religioses i rituals, que acabem de descriure, fins a consideracions de caire social i legal. Són aquestes darreres les que analitzarem en primer lloc.

El lloc d'enterrament d'un difunt esdevé legalment *locus religiosus*, això convertia aquest espai en un indret sacre, inviolable, sotmès a la *lex sacra*, que se situava per damunt del dret civil (Remesal,2002,371). De fet, en època imperial solament l'emperador, en el seu paper de *pontifex maximus*, podia dessacralitzar el *locus religiosus* (Hesberg,1994, 25).

A més, generava una servitud de pas (*iter ad sepulchrum*) ja que els familiars i acòlits tenien dret a poder accedir a la tomba. Això creava tot un seguit de problemes a les autoritats, raó per la qual es prohibia enterrar a determinats espais, no solament dins del *pomerium* (Remesal,2002,371). Però també en els espais rurals podia esdevenir una complicació ja que la sacralitat de l'espai i el manteniment del seu accés per part dels familiars podia esdevenir un problema a l'hora de vendre o transferir una propietat. Per aquesta raó, a més de condicionants topogràfics i d'autorepresentació que analitzarem més endavant, la proximitat als camins o la ubicació als límits exteriors del *fundus* eren consideracions que influïen a l'hora de determinar l'indret on erigir la tomba.

Les autoritats també varen voler, en tot moment, limitar l'espai que era sacre per tal d'evitar abusos per part dels propietaris. Així, es defineix solament com a *locus religiosus* l'espai ocupat pel difunt dins la tomba i no tot el monument que l'envoltava, distingint terminològicament entre *sepulchrum* i *monumentum*²²⁴ (Dig. 11,7,2,5-6; Remesal, 2002, 372). Així per exemple els cenotafis, monuments erigits en honor d'un difunt, però que no contenen les seves restes, no eren considerats tombes i, per tant, ni eren sacres ni estaven limitats a la prohibició d'erigir-se dins de la ciutat. Trajà estableix per llei la diferència entre *sepulchrum* i *monumentum* ja que els espais sacres no pagaven impostos i tot sovint s'aprofitava la seva existència per crear al seu entorn petits espais agrícoles o industrials sota el paraigües de la suposada sacralitat de la tomba²²⁵ (Remesal, 2002, 376).

Aquesta sacralitat de la tomba connectava directament amb el desig de perdurabilitat ja que la inviolabilitat legal de la tomba anava en favor de la seva conservació²²⁶. Aquesta conservació es deixa en mans dels hereus que tot sovint a través dels testaments estaven obligats a la conservació de la tomba i dels rituals que s'hi havien de desenvolupar, habitualment especificats i dotats econòmicament al mateix testament (Toynbee 1993, 41). Aquest també podia estipular tot un seguit de multes en cas de violació de la tomba o deixadesa de les obligacions degudes, multes que tot sovint cobrava la ciutat, fent de retruc responsables als magistrats de la conservació de l'espai funerari (Lavagne, 1987, 163; Vaquerizo i Garriguet, 2001, 51). Tant és així que la ciutat d'*Irni* reserva una partida a la vigilància de les necròpolis urbanes (Vaquerizo i Garriguet, 2001, 52).

De fet, el cost del funeral es descomptava de l'herència i habitualment les institucions locals destinaven terrenys públics per enterrar-hi a gent humil (*puticuli*). Però també els personatges importants podien ser enterrats en terrenys públics i ser objecte d'una cerimònia fúnebre pública.

Un altra element que intentaven controlar les autoritats municipals era la despesa generada per les cerimònies fúnebres, especialment pel que fa a la *pompa funeraria*. Les Lleis de les XII Taules ja estableixen una reglamentació respecte al nivell de luxe, especialment pel que fa al ritual, i, no tant, a la despesa generada per la tomba, probablement perquè no serà fins als segles III-II aC que es començaran a monumentalitzar de forma desmesurada (Hesberg, 1994, 33). Aquesta problemàtica es va estendre a les pròpies tombes en el moment en que aquestes varen començar a esdevenir autèntics monuments destinats al culte del propietari. Així, Ciceró parla de l'existència d'una taxa que calia pagar en cas de que el preu de la tomba superés un valor determinat (*Ad Att*, 12, 37; Hesberg, 1994, 20). Aquest fet, juntament amb d'altres relacionats amb les pròpies limitacions morals i socials existents en època republicana contra l'excés de *luxuria*, varen impulsar a molts rics prohoms a edificar les seves tombes en espais rurals, lluny de les constriccions de la ciutat, de forma molt similar com succeïa amb les vil·les.

224 Les lleis arriben a especificar que en cas d'un difunt enterrat en més d'una tomba solament la que conté el cap esdevé *locus religiosus* (Dig. 11,7,4,2; Remesal, 2002, 371). En el cas de les cremacions, un *bustum* esdevenia *locus religiosus* ja que el punt de cremació esdevenia tomba, cosa que no succeïa als *ustrina* ja que les cendres es recollien i es traslladaven a un altra indret (Vaquerizo i Garriguet, 2001, 74).

225 A vegades aquests espais es cedien als lliberts a canvi del compromís de manteniment de la tomba

226 Les restriccions legals o la sacralitat de la tomba no eren sempre una garantia de perdurabilitat. No era inhabitual l'ocupació de tombes (*actio de sepulchro violato*) fet que era perseguit legalment i podia arribar a comportar la pena capital (Toynbee, 1993, 57; Vaquerizo, 2010, 17). Però també en ocasions calia ocupar espais funeraris per noves edificacions (com per exemple els grans edificis d'espectacles). En aquests casos la tomba era desmuntada i enterrada ritualment.

Respecte al paper que jugaven els magistrats locals en la creació i organització de les necròpolis, la situació no està massa clara i segurament trobaríem situacions i realitats diferents. Així Ruiz Osuna (2009,53) considera que l'organització dels espais era responsabilitat dels magistrats locals i que tot sovint existia una parcel·lació prèvia dels cementiris que ella detecta en el cas de Còrdova. Toynebee (1993,54) no creu en l'existència d'una planificació prèvia i advoca per un creixement natural i quasi espontani dels espais funeraris²²⁷.

Sigui com sigui, l'administració local intervé en alguns aspectes de l'estructura de les necròpolis com ho demostren tant la llei de les XII Taules com algunes lleis municipals, com la *lex Ursonensis* (LXXIII-LXXIV) ambdues especificant les distàncies mínimes que han d'existir entre el nucli urbà i les pires funeràries (60 passos, en el primer cas, i 500 en la llei d'*Urso*). En tot cas les autoritats municipals tenen obligacions respecte al *suburbium* com el seu desbrossat, la regulació d'aigües i el traçat viari que havien de tenir el seu reflex en els espais funeraris (Ruiz Osuna, 2010,31)

9.3.-Les necròpolis. Organització

Sigui per una mena de generació espontània o, molt més probablement, per una organització estructurada i dirigida pels magistrats locals el cert és que a l'entorn de les ciutats es creen tot un seguit de necròpolis que acaben formant un element indissociable del paisatge de l'entorn dels nuclis urbans.

Les influències hel·lenístiques que arriben a Roma amb l'expansió territorial dels segles III-II aC tant a nivell social i ideològic com arquitectònic també es fan notar en el món funerari. El desig de deixar un record entre els seus conciutadans, per part dels romans, transcendeix el món religiós per esdevenir un fet social; el desig de reconeixement, tant en vida com en la mort, en una ànsia d'expressió autorepresentativa que porta a una monumentalització tant de la casa que el prohòm habita en vida com aquella que ocupa en la mort. És, en aquests moments, que la tomba comença a adquirir un aspecte monumental (Hesberg, 1994,35). Però aquest desig d'autorepresentació, de ser recordat, es manifesta no solament a través de l'arquitectura sinó també de la topografia, cercant espais privilegiats per permetre que la tomba sigui vista i visitada no solament per familiars sinó també per passejants, per qualsevol persona que hi circuli a prop. La tomba es construeix a tocar o a prop de les principals vies d'accés a la ciutat, generalment camins, però també vies fluvials o ports en cas de les ciutats costaneres. En aquesta fase i durant els segles següents, la tomba i la necròpolis en general no són concebudes com espais tancats sinó llocs de pas en els quals la tomba interpel·la a través de la seva arquitectura, dels missatges epigràfics o de la iconografia de la seva decoració, als vianants (Priour, 1991,63). En el cas de la ciutat de Roma i com ja hem comentat, degut a les limitacions que les lluites polítiques entre conservadors i filohel·lènics que s'hi desenvolupaven, i les mesures contra la *luxuria*, els grans monuments funeraris hi varen arribar tard (Priour, 1991,93) ja que alguns autors creuen que les elits varen començar a experimentar en els seus *fundus* i propietats extraurbanes (Chioffi, 2007,215) amb les noves formes d'expressió arquitectònica i ideològica, tal com succeeix també amb les grans residències.

La necessitat de comunicació amb els vius i d'accessibilitat a les tombes crea una certa ordenació en els cementiris, que s'organitzen a l'entorn d'una via però que al mateix temps poden estar dotats de carrers o camins secundaris on es van distribuint les tombes. Tot i que a primer cop d'ull pugui semblar el contrari, no sempre són les tombes més properes a les vies les més antigues. En un primer moment i, sobretot, en el cas dels monuments funeraris aquests es disposaven espaiats, cercant els millors llocs topogràficament parlant de cara a fer-los visibles, fet que no sempre implicava un veïnatge directe amb el camí, ans al contrari, ja que en alguns

227 Argumentació a la qual replica Ruiz Osuna considerant que la presència d'espais acotats mostren precisament el contrari i l'existència d'aquesta planificació (Ruiz Osuna, 2009, 74).

casos es buscaven espais aïllats per ressaltar la individualitat de la tomba.

Indubtablement les necròpolis són un element indissociable de la ciutat a l'entorn de la qual s'ubiquen, bàsiques pel coneixement de la seva configuració social, fins al punt que s'ha considerat que eren com móns especulars en els quals es podia conèixer el món dels vius a través dels seus difunts. Aquesta premissa, però, cal matisar-la ja que els lliberts, per exemple, invertien grans despeses en la construcció de les seves tombes, ja que era pràcticament l'única via d'expressió autorepresentativa de la que disposaven, fet que podria distorsionar la valoració global d'una necròpolis si no es conserva l'epigrafia que permeti la identificació dels diferents propietaris (Hesberg,1994,20; Ruiz Osuna,2010,38,). això també és aplicable als propis monuments funeraris. Per regla general, la tria del monument, la seva forma i la seva decoració, mostren la ideologia i, fins i tot, el paper polític desenvolupat pel comandatari (Toynbee,1993,VIII) però també cal tenir present que existien societats funeràries que construïen tombes, amb la seva decoració incorporada, per vendre-les (Remesal,2002,372). i en les que es corre el risc de veure un fals missatge on solament hi ha un estereotip decoratiu,

La tria del lloc era important no solament per la seva espectacularitat o visibilitat sinó també pels elements simbòlics que pot comportar. La construcció del monument funerari dins una propietat extraurbana i associar a la tomba la necròpolis de la família i dels treballadors de la finca, per una banda mostra la seva riquesa al lligar la tomba a un territori i la relació amb família i treballadors mostra la jerarquia social del difunt, associant-lo a aquells que en depenien (Blaizot, 2009b, 336-337).

La forma de les necròpolis no es pot analitzar com una foto fixa. Les fórmules d'expressió religiosa i social canvien al llarg del temps i amb elles la configuració de les tombes i de les necròpolis.

Von Hesberg i Toynbee analitzen l'evolució d'aquests cementiris centrant-se especialment en les configuracions i els ritmes que s'observen a la ciutat de Roma. Ja hem comentat com a partir del segle II aC el desig d'autorepresentació impulsa un gran creixement dels monuments funeraris i de les zones sepulcral, en les quals al costat de la tomba pròpiament dita hi conviuen jardins, espais per banquets, *tabernae*, cisternes o forns.

August crea un ordre social jerarquitzat i estable on les possibilitats d'ascens social eren molt limitades i on l'autorepresentació ja no era necessària i fins i tot era mal vista ja que es podia interpretar com un desig de situar-se per damunt de l'estat i del *princeps*. En aquest context es produeix una certa regularització en les tombes, tot creant llargues façanes de monuments similars flanquejant les vies. S'inicia un procés d'interiorització de la riquesa, destinada als familiars i no tan oberta a qualsevol que transités per la via. L'ornamentació es trasllada a l'interior de la tomba. Paral·lelament s'estén l'ús de tombes més simples, marcades en superfície per la presència d'esteles o petits altars i situades en àrees delimitades per murs. Aquest procés culmina a la península itàlica al segle II dC amb l'expansió de la inhumació i la utilització de sarcòfags.

Aquesta evolució no és traslladable de forma automàtica a les províncies, especialment pel que fa als seus ritmes. Així, mentre a Itàlia a partir de l'època augustal es van abandonant els grans monuments funeraris a províncies succeeix el contrari. Aquest és el moment de la gran monumentalització urbana i dins aquest mateix procés s'inclouen els cementiris. Si l'aristocràcia itàlica veu reduïda a partir d'ara les seves possibilitats de promoció social, l'aristocràcia provincial viu els moments de màxima identificació amb el poder central, de mostrar la seva adhesió al règim al mateix temps que es cercava destacar entre els conciutadans, ja que si bé la promoció a nivell imperial podia ser limitada la promoció local i cap a la ciutadania era una cursa molt viva. El procés d'interiorització i el descens en la monumentalitat a les tombes cal retardar-lo fins la segona meitat del segle II dC com assenyala Ruiz de Osuna

per la Bètica, lligat a canvis culturals i a les noves modes importades com l'ús dels sarcòfags (Ruiz Osuna,2009,47).

El canvi següent vindrà determinat per la cristianització de la societat en època baiximperial, un canvi sociològic i religiós que tindrà importants conseqüències en la forma de les necròpolis que com veurem a l'apartat corresponent, abandonen el concepte de l'individualisme per centrar-se en l'agrupació dels fidels tot sovint a l'entorn de tombes de personatges importants de la comunitat religiosa.

9.4.-Les necròpolis a algunes ciutats de l'entorn

A diferència del que succeeix amb d'altres usos habituals al suburbi, el món funerari si ha estat en ocasions objecte d'anàlisis globals dins algunes de les ciutats del nord-est hispà i això ens permet establir una comparació entre *Gerunda* i el que està succeint a les ciutats de l'entorn i ens sembla interessant presentar breument l'evolució dels espais funeraris a algunes d'aquestes ciutats.

La ciutat més propera a *Gerunda* de la qual coneixem prou dades per reconstruir la seva topografia funerària és **Empúries**. Aquesta presenta algunes especificitats que no resulten traslladables a d'altres realitats urbanes, la més important de les quals és l'existència d'una ciutat grega. L'existència d'espais funeraris de la població grega i ibèrica, molt anteriors a la fundació de la ciutat romana, va influir en la ubicació i distribució de les noves necròpolis que coexistien amb les precedents que continuaven essent utilitzades.

Les necròpolis gregues d'Empúries són essencialment d'inhumació per contrast amb les indígenes on predomina la tradició de la incineració (Santos,2009,33), tot i que ambdós rituals comparteixen espai en les diferents necròpolis en el que ha estat interpretat com un ús compartit per part de grecs i indígenes.

El que ens interessa aquí és el panorama funerari existent en el moment de l'aparició dels exèrcits romans a la ciutat i, sobretot, el desenvolupament funerari a partir del moment de creació de la ciutat romana pels volts de l'any 100 aC.

En el moment d'arribada dels romans les necròpolis d'*Emporion* es distribuïen sobretot a ponent (necròpolis Nord-est i Martí) i migdia de la Neapolis (necròpolis del Pàrking, Bonjoan i Granada, aquestes dues darreres, relativament allunyades del centre urbà), tot aprofitant de forma general el vessant oriental del turó d'Empúries, al capdamunt del qual s'alçarà posteriorment la ciutat romana. Cronològicament, sembla que entre els segles V i III aC s'usa de forma prioritària la zona més propera a la ciutat. Aquesta situació canvia al segle II aC quan s'intensifica la utilització dels espais situats a migdia, més allunyats del nucli urbà (Santos,2009,35).

La utilització de la necròpolis sud-oriental (necròpolis Bonjoan i Granada) continuarà fins avançat el període altimperial, però s'hi afegirà una nova gran necròpolis situada al sud-oest, tot emprant la vessant nord-oest del turó de les Corts, topònim que li dona nom.

Pel que fa a la tipologia de les tombes identificades a la necròpolis sud-est, hi predomina la inhumació, tot sovint a l'interior d'una senzilla fossa, a vegades coberta amb pedres, tot i que al llarg del segle II i I aC va creixent la quantitat d'incineracions especialment a partir del moment de fundació de la ciutat romana (Castanyer,2009,40).

Pel que fa a la necròpolis de les Corts, aquesta es diferencia de les altres en alguns aspectes. No solament ocupa un nou espai sinó que hi predominen de forma aclaparadora les incineracions, de vegades en monuments funeraris, individuals i col·lectius²²⁸. Entre els aixovars hi

destaca la troballa d'equipament militar i d'objectes de coroplàstia amb imatges femenines o animals que s'han suposat d'origen itàlic.

Totes aquestes dades conjuntament amb la cronologia del cementiri, que cal situar entre el segle II i inicis del segle I aC, han fet que es posés la necròpolis republicana de les Corts en relació al *praesidium* emporità, precedent de la ciutat romana, i al grup d'itàlics allà establert (Burch *et al.*, 2010b, 122, amb bibliografia anterior).

La creació del nucli de dret romà d'*Emporiae* en època cesariana marca l'inici d'una fase expansiva pel que fa als espais ocupats per les necròpolis urbanes que s'estendran per la zona meridional i occidental de la ciutat.

Una de les característiques de les necròpolis altimperials és que se situen més a prop del *pomerium* de la ciutat, especialment per ponent i migdia, tot aprofitant les vessants del turó. Hi predominen les incineracions i, per norma general, les inhumacions són més modernes²²⁹. Pel que fa als monuments coneguts, individuals o col·lectius són en general modestos, quadrangulars, esglaonats i acompanyats d'epigrafia que permeten situar-los al llarg del segle I-II dC, preferentment a la primera meitat (Tremoleda, 2009, 44-45)²³⁰.

La ciutat queda reduïda a partir del segle III dC al vell nucli de Sant Martí i segurament ja des del segle IV la ciutat esdevé seu episcopal i el seu entorn dona lloc a diferents espais cementicials lligats sempre a edificis de culte. Així, sobre les velles termes portuàries de la Neapolis es construeix una *cella memoriae*, reconvertida posteriorment en església funerària, a l'interior i entorn de la qual s'agruparan més de 500 enterraments que van del segle IV a l'antiguitat tardana. La tipologia de les tombes és molt variada però cal ressaltar-hi la troballa de sarcòfags de pedra, alguns d'ells ricament esculpturats, tot i que la majoria són llisos amb coberta a doble vessant i acroteris (Nolla i Sagrera, 1995, especialment 257-281).

Altres necròpolis, més modestes en dimensions i pel que fa als materials emprats per construir les tombes s'han localitzat al sector de migdia de la Neapolis, o a la carretera de Sant Martí, a prop de l'església del mateix nom, algunes d'elles d'època ja tardoantiga (Aquilué, 2009, 51).

Altres es creen a l'interior i entorn de les esglésies de Sant Martí i Santa Margarida o, fins i tot, a la vella necròpolis de les Corts, on un cementiri dels segles IV-VI s'articula al voltant d'un monument funerari d'*opus caementicium* amb un folre de carreus, en forma de torre i apareix encerclat per un mur²³¹. Val a dir que el monument segurament és cronològicament anterior al cementiri (Aquilué, 2009, 52).

La tipologia de les tombes, com ja hem comentat, és molt variada i va des dels sarcòfags esculpturats o les laudes sepulcral de mosaic, fins a modestes tombes de fossa, passant pels enterraments en àmfora o les cobertes de tegulae i de lloses de pedra
Pel que fa a la ciutat de **Tarraco** els pocs indicis d'època republicana conservats es concen-

228 Es tracta de tombes col·lectives de planta circular, delimitades per un mur de tàpia, altres de planta quadrada i esglaonats en alçat, i tombes cobertes per petits túmuls (Castanyer, 2009, 41)

229 Pel que fa a les necròpolis de la banda occidental, la Ballesta, va proporcionar 70 incineracions per 11 inhumacions. A la Rubert, els diferencials són menors ja que la relació és de 49 a 28, mentre que a la Torres-Nofre s'hi han identificat 98 incineracions per una sola inhumació (Tremoleda, 2009, 45). A les situades a migdia la quantitat és de 57 per 10.

230 Els darrers treballs realitzats a la banda sud de la ciutat, on s'han posat al descobert part d'una necròpolis dels segles I-II dC, no ha modificat de forma essencial aquesta visió i, potser, el més significatiu és la troballa d'una *cupa structilis*, un tipus de tomba no massa habitual al nord-est català (Castanyer *et al.*, 2012b, 205-209).

231 Aquest monument, conegut amb el nom d'El Castellet és un monument quadrangular que presenta un nucli intern d'*opus caementicium* i que anava folrat amb carreus quadrangulars.

tren al suburbi sud-occidental, a l'entorn d'un antic camí que en èpoques posteriors es connectarà com el camí de la Fonteta i cal remarcar la troballa d'alguns epitafis bilingües (Ciurana i Macias, 2011, 18). Aquest serà un dels principals espais d'enterrament en època alt imperial, aprofitant l'espai existent entre el barri portuari i el riu Francolí. De tota manera es tracta de materials escassos i tot sovint fora de la seva ubicació original que dificulten qualsevol intent de reproduir la ubicació i forma de les necròpolis més antigues, probablement engolides per l'evolució posterior de la ciutat (Remolà, 2003, 83).

Serà a partir del regnat d'August que es començarà a emprar el suburbi nord-oriental com a espai funerari, tot aprofitant, molt probablement, la reforma viària i l'estructuració definitiva de la Via Augusta, realitzada en aquells moments. Aquest espai, a diferència del que succeirà amb el suburbi sud-occidental, que patirà una intensa activitat constructiva a partir de mitjan segle I dC, va ser escassament aprofitat urbanísticament, degut a la topografia, molt més abrupte²³². Altres espais funeraris es comencen a definir de forma més imprecisa entorn de les vies que discorren per l'oest i nord de la ciutat (Remolà, 2003, 83).

En el període augustal, es documenten a la necròpolis sud-occidental els primers sepulcres monumentals de tipus turriforme. Aquesta zona, que agrupa la majoria de monuments funeraris localitzats fins al moment, té una intensa utilització al llarg dels segles I-II dC. Els monuments corresponen essencialment a dues tipologies: estructures de planta quadrangular de carreuat destinades a incineracions, de tipus turriforme i altres de planta quadrangular a imatge de «casa funerària», generalment pavimentats amb *opus signinum* (Remolà, 2003, 83-4)

Al llarg del segle I dC la densitat d'ocupació de les necròpolis serà molt important, tot sovint aprofitant espais relativament allunyats de les portes de la ciutat, ja que les àrees més properes a les muralles eren densament ocupades per altres construccions. Especialment, a partir del segle II dC es comença a enterrar a la perifèria septentrional, ocupant espais no articulats a partir d'una via, com succeïa en els casos anteriors. Com ja hem comentat el procés urbanitzador va anar desplaçant, a partir de la segona meitat del segle I dC, la necròpolis cap a l'oest, on es comencen a ocupar els espais lliures entre tombes més antigues, creant agrupacions i on s'alternen entre els monuments algunes inhumacions en fosses dins de caixes de *tegulae*, o taüts de fusta o plom (Remolà, 2003, 88).

Al voltant de la Via Augusta, es desenvolupà al llarg dels segles I-II dC una autèntica *via sepulchralis* (Ciurana i Macias, 2010, 315).

A mitjans de la segona centúria, es comencen a apreciar alguns canvis, amb les primeres sepultures situades en espais o edificis abandonats del sector sud-occidental, en clara recessió urbanística. S'ha especulat amb la possibilitat que es tractés de tombes de les persones més pobres que ocupaven espais que no els pertanyien (Ciurana i Macias, 2011, 24). Aquests agrupaments d'enterraments creen petites àrees funeràries (de fins a 50 individus com a molt).

Al llarg del segle III dC, el suburbi de la Via Augusta va ser abandonat de forma definitiva i es detecta l'espoliació d'alguns dels seus monuments²³³.

Paral·lelament al segle III dC es creen grans àrees funeràries a cel obert (C/ Pere Martell, Prat de la Riba), que s'estendran i creixeran als segles IV-V, algunes d'elles, allunyades del

232 Tot i això no és un espai lliure del creixement urbanístic. De fet, algunes tombes foren trobades a l'indret on en època flàvia s'alçà l'amfiteatre.

233 Aquesta desacceleració tant en els enterraments, com la seva riquesa i l'abandonament d'alguns dels espais funeraris, es relaciona directament amb la situació de la ciutat, en crisi, des del conflicte que acabarà amb la pujada al tron de Septimi Sever, ja que la ciutat es va alinear amb el seu rival, Clodi Albí, i va ser objecte de càstig per part del bàndol guanyador.

recinte urbà, com la del Mas Rimbau que en dista 700 m²³⁴. També en aquests moments cal començar a parlar de la necròpolis de sant Fructuós, de caire cristià i que adquirirà una gran importància al baix imperi, associada a un complex basilical²³⁵. De la importància d'aquest cementiri i dels canvis en la mentalitat en parla la quantitat de tombes, més de 2000, i la constant superposició de sepultures²³⁶ que s'hi detecta, fet que no succeïa en les necròpolis paganes de les centúries anteriors. A partir de mitja segle V, les necròpolis es troben associades a centres de culte, però tot i això, no serà fins al segle VI dC que es començarà a enterrar intramurs²³⁷, creant-se un nucli important a l'entorn de l'actual Catedral, generalment destinat a enterraments privilegiats.

Finalment, al Mas Rimbau s'ha localitzat una necròpolis visigoda que marca un canvi important en el sistema d'enterrament, substituint les velles tombes de *tegulae* i sarcòfags per cistes i tombes de lloses.

Pel que fa al sistema d'enterrament, com succeeix a la majoria de ciutats hispanes, la inhumació i la incineració coexisteixen fins entrat el segle II dC, compartint els mateixos espais funeraris, fins que s'imposarà, de forma general, la inhumació.

Pel que fa a **Barcino** el panorama funerari altimperial és bastant desconegut. Més enllà de l'excavació de la necròpolis de la plaça Villa de Madrid, es coneixen pocs espais funeraris més d'aquest període (Beltrán, 2007)²³⁸. Aquesta escassetat contrasta amb la gran quantitat de materials pertanyents a monuments funeraris que s'han anat recuperant a l'interior de les diverses torres construïdes al baix imperi en el moment de refacció de les muralles urbanes.

Pel que fa a la necròpolis de la plaça Villa de Madrid, estructurada al voltant d'una via d'accés secundària, és un espai funerari peculiar ja que està ocupat sobretot per *cupae* una tipologia de tombes que sense ser desconeguda al nord-est peninsular, és poc habitual. Es tracta d'un espai funerari utilitzat entre els segles I i inicis del segle IV. Curiosament sembla que es va aprofitar un espai inundable (raó per la que fou abandonat fins època medieval (Beltrán, 2007, 14). Tot i les especificitats tipològiques de les tombes, la necròpolis ha posat de manifest altres aspectes referents a les tradicions funeràries, que s'expressen a través de l'existència d'un monument funerari comunitari, possiblement pertanyent a un *collegium*²³⁹, algun monument quadrangular, probablement en forma d'ara, la presència de pous i *lacus* pels rituals així com restes de banquets funeraris. Pel que fa al sistema d'enterrament en el cementiri hi conviuen les inhumacions i les incineracions fins al segle II dC, mentre que a la centúria següent s'imposa clarament la inhumació (Beltrán, 2007, 32). Tot i que les *cupae* han donat renom al cementiri, també s'hi troben altres sistemes d'enterrament, des de simples fosses a tombes en *tegulae* i àmfores.

234 López (2006, 242) descriu les característiques d'aquestes necròpolis que poden fer-se extensives a la majoria de cementiris baiximperials del nord-est hispà: fora muralles, ritus d'inhumació, escassos aixovars, pertanyents sobretot a les tombes més antigues, i cos dipositat a sol ixent.

235 Anterior al cementiri cristià es varen localitzar una dotzena de tombes del segle III dC associades a la via que travessa el sector. (López, 2006, 62-66)

236 Aquest fet és fruit de la gran quantitat de gent que volia ser enterrada en aquest cementiri, però també del desig de ser enterrat en llocs molt determinats, propers a certs espais, generalment vinculats amb els espais religiosos i basilicals.

237 Sembla que fins al segle V el *pomerium* mantindria un valor jurídic, ja que no religiós, que impedia els enterraments al seu interior.

238 Destaca la troballa de sengles monuments funeraris, el primer al carrer Arcs de 5'90 m per 4 m destinat a acollir una incineració i un altra a la plaça Joaquim Xirauc datat a cavall entre els segles I-II dC. Aquest segon s'ha posat en relació amb l'existència d'una suposada vil·la (Beltrán, 2007, 18-20).

239 Aquest espai va ser utilitzat durant un llarg període de temps com ho demostra la superposició de tombes.

Tot i que el nivell de coneixement de l'espai suburbial baiximperial també és molt limitat si que s'han detectat diversos pols funeraris analitzats per Beltrán (Beltrán,2010). Així, a la zona de llevant es crea una zona d'enterrament al voltant de la vil·la de la plaça Antoni Maura, on hi destaca una *cella* funerària amb tot un seguit d'enterraments privilegiats. Un altre pol important se situa a prop de la Via Augusta, a la zona de Santa Caterina, on s'han localitzat diversos recintes funeraris i mausoleus destinats a les elits locals sense que es pugui demostrar l'existència d'un lloc de culte associat²⁴⁰. A la zona de Santa Maria del Mar sembla existir-hi una basílica martirial que es troba a l'origen de l'església actual i generà un ampli espai funerari que anava de finals del segle IV al VII.. Una evolució similar podria presentar al zona de Santa Maria del Pi.

A la banda occidental de la ciutat es crea un important nucli funerari a l'entorn d'una antiga vil·la i que amb el temps acabarà esdevenint un monestir (Sant Pau del Camp). Tant en aquest cas com en el de la vil·la d'Antoni Maura, la necròpolis sembla generar-se al voltant d'un mausoleu o *cella* funerària.

En definitiva Beltrán constata a l'entorn del *Barcino* tardoantic tot un seguit de pols funeraris independents articulats al voltant dels camins. Aquestes grans necròpolis amplien l'espai suburbial que arriba a les 120 hectàrees. A diferència del període altimperial, el creixement dels cementiris es fa en extensió, ordenadament, i la superposició de tombes és molt estranya. Aquestes necròpolis comparteixen espai amb estructures industrials i espais d'abocador. L'única excepció a aquest panorama és la necròpolis de Santa Maria on l'amuntegament de tombes és molt més elevat per la seva vinculació a una tomba *ad sanctos* o relíquies que actuen com a pol d'atracció (Beltrán,2010, 388-392).

240 De fet i en contra de l'equip que va excavar la zona, Beltrán creu que no existeix cap espai cultural a la zona (Beltrán,2010, 376).

9.5.-L'ÀREA SUBURBIAL DE GERUNDA

L'entorn de la ciutat de *Gerunda* no és una excepció des del punt de vista dels costums funeraris i són diversos els indicis dels quals disposem per analitzar aquests espais cementirials, en molts casos, certament incomplets, amb la possibilitat d'interpretacions diverses i, fins i tot, contraposades però que en conjunt ens permeten obtenir una visió prou clarificadora, com a mínim pel que fa a la seva distribució espacial.

Abans d'analitzar les dades arqueològiques de què disposem, cal esmentar algunes peculiaritats que tenen el seu reflex en la interpretació del conjunt. El primer i més important és la manca gairebé absoluta d'epigrafia funerària d'època romana a la ciutat de *Gerunda* i el seu entorn. Aquest problema és general i extensible a altres aspectes de la vida i religiositat romana gironina, però és especialment greu en el cas de l'àmbit que ens ocupa atès que l'epigrafia funerària, juntament amb l'honorífica, és probablement la principal font d'informació a l'entorn de la composició social d'una comunitat romana.

L'altra problema és l'escassetat de material escultòric o arquitectònic que ens apropi a la forma dels principals monuments funeraris i que indirectament ens podria aportar informació sobre el nivell econòmic de les elits locals i la seva evolució al llarg del temps.

Finalment, cal assenyalar que, en realitat, no hi ha hagut cap excavació en extensió que afecti a algun dels cementiris urbans situats a l'entorn de les muralles. De fet, les troballes realitzades fins ara, esparses, incompletes i, de vegades, no del tot ben documentades, ens fan pensar en que possiblement no es conservi cap cementiri en un bon estat. La topografia i l'activitat urbanística, molt intensa des d'època medieval així ho fan pensar.

9.5.1.-Les necròpolis urbanes

La ciutat de *Gerunda* disposava de cinc portes principals, dues obertes al llenç septentrional de la muralla, dues més al meridional i una darrera situada al seu vèrtex. D'aquestes cinc portes disposem d'informació referent a espais funeraris davant de tres. Pel que fa a la porta situada a l'extrem oriental, la torre Gironella, és pràcticament impossible ubicar-hi un espai funerari. La porta se situa en la zona més problemàtica defensivament parlant de la ciutat i el camí que hi menava es trobava clos entre les muralles i el barranc, i no hi havia espai físic al seu entorn on poder adequar un espai funerari.

Pel que fa a la zona situada davant de l'anomenat portal Rufí, a l'actual plaça de sant Domènec certament no hi ha indicis d'un espai funerari però també és cert que actualment es configura com una gran plaça que no ha estat objecte d'actuacions arqueològiques²⁴¹ i on la futura aparició d'una zona de necròpolis no es pot descartar. De fet, la disposició en pendent del sector, sobretot cap a llevant, el fan ideal per aquells que cercaven un efecte escenogràfic en les seves tombes²⁴².

Les principals portes de la ciutat, allà per on travessava la Via Augusta, eren les que tancaven, per tramuntana i migdia, l'actual carrer de la Força, dos portals que en època medieval rebien el nom de Sobreportes, el de tramuntana, i *porta Onnaris*, el meridional. Com veurem, és en aquests dos espais, especialment a l'entorn de Sobreportes, on s'han recuperat més indicis de l'existència de necròpolis.

241 Si exceptuem una petita intervenció realitzada a la zona més propera a la muralla.

242 A la muralla medieval del pati de les Àligues, situat a llevant de la plaça, s'hi conserven encastats tot un seguit de semicolumnes de pedra sorrenca que molt probablement pertanyien a un edifici funerari de caire monumental. L'altra possibilitat és que formessin part d'un petit *sacellum* ubicat en aquella zona. De cap de les dues possibilitats en disposem de més proves que les peces que acabem d'esmentar.

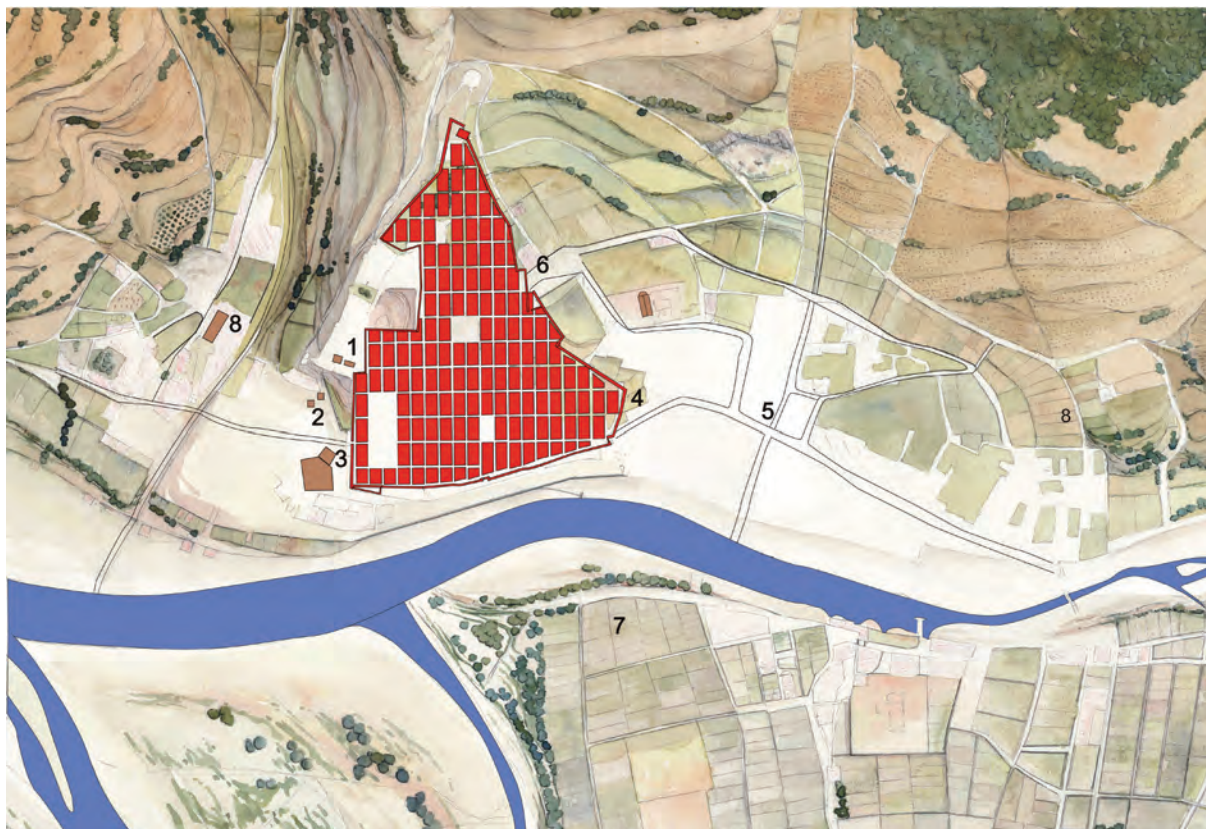

Fig.129. Planta de l'entorn immediat de *Gerunda* amb indicació dels diferents espais funeraris esmentats al text (la numeració correspon al darrer número dels que encapçalen cada apartat).

El darrer portal era el que situat uns metres a llevant de Sobreportes, donava accés a la ciutat des d'un camí secundari que venia de la vall de sant Daniel. L'espai disponible era escàs, però comptava amb un element al seu favor. Es tracta d'un sector situat en posició elevada i clarament visible des de la Via Augusta i Sobreportes. Per tant, els monuments funeraris situats en aquesta posició resultaven clarament visibles per qui s'apropava a la ciutat des del nord. A més, aquesta posició elevada i amb les muralles com a fons oferien una escenografia ideal pels grans monuments funeraris.

Els espais funeraris no es limiten als darrers metres de la via, als espais més propers a les muralles sinó que s'estenen en direcció nord i sud i, com veurem, les troballes se situen en espais aparentment allunyats, però cal tenir presents dos condicionants. Per un costat, la topografia, tants cops esmentada i que limitava l'amplitud o la superfície disponible per ubicar els espais funeraris. Però també cal tenir present l'interès dels finats per ser enterrats el més a prop possible de la via. Era important que el monument fos visible, que les inscripcions fossin llegides i, per això, les necròpolis s'anaven estenent al llarg de la via, resseguint-la un bon tram a mesura que s'allunyava del nucli urbà.

Començant per la zona nord de la ciutat, els indicis de què disposem per definir els espais funeraris són els següents:

9.5.1.1-La necròpolis del portal del Fòrum

Uns metres a llevant de Sobreportes i en una posició elevada se situava una segona porta, de dimensions i importància menor. Per aquest portal accedien a la ciutat aquells que venien de

la zona nord-oriental, especialment de la vall de sant Daniel. L'aspecte que podem apreciar d'aquest sector resulta enganyós. Actualment, és una zona ocupada per tot un seguit de construccions annexes de la Seu, entre elles el claustre, assentades al damunt de les velles muralles carolíngies, reconvertides en murs de contenció de les edificacions catedralícies. Però no era així en època antiga. De fet, fins al moment de construcció del primer eixample del recinte defensiu, en època carolíngia, aquest era un espai extramurs. La zona es caracteritzava per presentar un important desnivell de sud a nord, deixant solament una petita terrassa, a tocar les muralles romanes -que resseguien la topografia accidentada del terreny- per on transitava el camí que menava cap el portal situat aproximadament al mateix lloc on encara avui dia hi ha la porta que dona accés a l'edifici annex a la catedral. A redós d'aquest caminet se situava una necròpolis de la qual no en coneixem les dimensions però que no podia ser molt gran atesa la manca d'espai. El lloc era idoni per construir-hi monuments funeraris, ja que se situava en posició elevada en relació a la Via Augusta i resultaven molt visibles per a qualsevol que s'apropava a la ciutat des del nord (fins i tot més que alguns dels monuments ubicats a tocar la pròpia via però en posició endarrerida i que quedaven tapats pels que hi eren més a prop.

Tot això es va descobrir en les dues campanyes d'excavació realitzades els anys 2001 i a cavall dels anys 2004-2005, a les sales subterrànies de l'edifici annex de la catedral i a un pati situat a ponent (Nolla *et al.*, 2008, 37-107).

Aquests treballs varen permetre documentar precisament aquesta topografia tant accidentada. Es va poder comprovar com el pati situat a ponent és, en realitat, el resultat d'importantes aportacions de terres en època moderna. Aquest espai, en època fundacional, no era altra cosa que un petit penya-segat i així es va mantenir fins ben avançada l'època medieval, constituint una petita defensa natural que al mateix temps, però, dificultava la comunicació entre aquest sector i Sobreportes. També es va comprovar com la roca s'elevava de forma important en direcció sud i, sobretot, est, de tal manera que per construir el claustre actual va ser necessari retallar part de la roca a la banda est i realitzar importants aportacions de terres, a la banda contrària.

Però pel que interessa a aquest apartat, el més important és la identificació de tot un seguit d'estructures i elements que cal vincular amb l'ús funerari d'aquest espai. A la zona més propera a la porta i situats als límits de la terrassa es varen identificar dos basaments d'*opus caementicium*, molt malmesos, afectats per les construccions posteriors (sobretot la muralla carolíngia). A llevant de les dues estructures, es conservaven les restes d'un mur, orientat de nord a sud, de pedres lligades amb fang i associat a un paviment de terra piconada que s'estenia fins

Fig.130. Restes de la torre del portal del fòrum i al seu interior part d'un monument funerari.

als basaments de morter. A migdia d'aquests dos elements i davant per davant de l'espai on en època altimperial s'ubicava la porta d'accés a la ciutat, se situava una estructura quadrangular, de la qual es varen poder identificar dos murs en angle recte, disposada lleument esbiaixada respecte a les suara descrites. Els murs eren de pedres i rierencs treballats exteriorment, lligats amb fang i associats a un paviment intern de morter de calç. El paviment entregava directament contra el mur septentrional, però no contra el de ponent, on s'apreciava una petita rasa que fa pensar en l'existència d'algun element que cobriria aquest

Fig.131. Fragment de placa amb epígraf funerari.

,mur.

A més d'aquest conjunt d'estructures, també es varen identificar alguns petits trams d'altres murs, situats al nord-est dels que acabem de descriure, just al límit del punt on el turó comença un ascens sobtat. Pel que fa a la cronologia, per sota del paviment de terra piconada que cal associar a les dues estructures de *caementicium* es varen recuperar dos estrats; el superior es datava a inicis del principat d'August, mentre que el nivell inferior era d'època baixrepublicana i segurament cal associar-lo més a la construcció del camí que a les estructures suara esmentades.

L'altra estructura localitzada, sembla datar-se dins el segle I dC, si atenem als nivells de terraplenament localitzats sota el seu paviment. La ubicació dels elements descoberts, flanquejant el camí, enfocats de cara al desnivell del terreny, combinant els elements massissos amb petits espais aparentment oberts, però delimitats per un mur, fan que els interpretem com a monuments funeraris. Per la seva cronologia molt probablement estem davant de tombes d'incineració, tot i que cap element s'ha conservat dels enterraments en si. Els monuments es varen construir just al límit de la terrassa i foren malmesos per la muralla carolíngia que cercava resseguir aquest mateix límit natural.

La posició esbiaixada del monument funerari situat davant la porta cal relacionar-la amb una necessària adaptació a la topografia del sector. Això es comprova amb facilitat ja que quan en època tardana es modifica la porta de la ciutat avançant-la cap a llevant, es va construir una torre just al damunt del vell mausoleu i es va fer exactament amb la mateixa orientació. Les excavacions no varen proporcionar restes de cap enterrament.

Cal tenir presents algunes qüestions per valorar aquest espai. Ja hem comentat els condicionants topogràfics que devien limitar molt la quantitat de tombes existents a l'indret., A més cal tenir en compte la cronologia proporcionada per l'estratigrafia recuperada. Tots els nivells identificats i que daten les estructures se situen en el segle I dC. Els nivells amb materials baiximperials corresponen precisament a l'obliteració d'aquests elements. Per tant, es podria pensar en un ús puntual d'aquesta zona com a necròpolis, potser emprada per un grup reduït de famílies i durant un temps concret, que no es va estendre en el temps, precisament per la manca d'espai. Fins i tot, podríem plantejar la possibilitat que un cop exhaurit l'espai existent al perfil del desnivell, la zona escenogràficament més interessant, al fer visibles els mausoleus des de la via principal, que circulava uns metres a ponent i a una cota més baixa, l'indret ja no resultava interessant i es preferia la gran necròpolis situada a l'entorn de l'actual església de sant Feliu.

En aquest sentit cal assenyalar la troballa, durant les excavacions, d'un fragment de placa de marbre de Luni, que va ser aprofitada com epígraf funerari en època tardana. El fragment, de 10'4 cm per 10'5 cm i amb un gruix de solament 3'5 cm, conserva un epígraf que s'ha interpretat com part d'una fórmula funerària²⁴³ que per la seva formulació s'ha datat a finals del segle

243 [...] VI (hedera) R[...]/[R]ECESSI [T...]/ [VIX (it) ANN(os)] XXXVI[...]?

IV o dins el segle V (IRC V, 91, Nolla *et al*, 2008, 83). Aquesta peça, de petites dimensions, podria pertànyer a una tomba situada a la zona, però també és possible que provingui del gran cementiri cristià que sembla desenvolupar-se a l'entorn de la tomba de Sant Feliu. Sigui com sigui és una de les escasses mostres d'epigrafia funerària proporcionada per la ciutat de *Gerunda*.

9.5.1.2- Els banys àrabs

L'edifici dels anomenats Banys Àrabs se situa a pocs metres al nord del tram septentrional de les muralles de la Força Vella, el nucli fundacional de la ciutat de *Gerunda*, a llevant de la Via Augusta. Excavacions realitzades a l'interior de l'edifici varen posar al descobert diferents enterraments que es poden datar en un ampli ventall cronològic que s'inicia en època romana si bé amb uns límits cronològics poc precisos.

Les restes de caire funerari es concentren a la zona meridional de l'edifici, la més propera a la via, sempre associats a estrats amb materials romans, però damunt dels quals s'assenten directament les estructures medievals (Canal *et al.*, 2000, 24). Casellas, l'arqueòleg que va dirigir les excavacions dels anys 1990 i 1991, parla de la troballa de tombes en àmfora i de *tegulae*, que va datar a principis del segle I dC (Casellas, 1992, 159), datació rebatuda per Nolla i Sureda que daten l'inici de la utilització d'aquest espai en el segle I avançat o, preferentment, al segle II (Nolla i Sureda, 1999, 33, Canal *et al.*, 2000, 25). L'àmfora era una Dres.20 a la qual se li havia seccionat el terç superior i havia estat farcida amb terra amb un alt contingut de matèria orgànica i llavors (que no es varen poder analitzar). Al costat hi havia una petita fossa coberta amb grans fragments d'àmfora i rierencs, però que no contenia res al seu interior (Canal *et al.*, 2000, 25). Pel que fa a la tomba de *tegulae*, aquesta era de secció triangular amb el difunt disposat amb el cap a l'oest i amb una gerreta com aixovar.

Uns metres a ponent, varen localitzar tres inhumacions més, en fossa simple, malmeses per les fonamentacions de l'edifici medieval, una d'elles clarament orientada d'est a oest i amb el difunt dipositat en decúbit supí, mentre que les altres dues, lleument esbiaixades cap al nord-oest presentaven una disposició similar.

Més a ponent i molt arrasada, es va identificar una estructura bastida amb rierencs lligats amb morter de calç, de com a mínim 1'70 m d'amplada (es trobava molt malmesa) i 3'50 m de longitud, amb la cara de migdia perfectament acabada. Una altra estructura similar ja s'havia descobert durant les restauracions de l'edifici dels Banys Àrabs realitzada entre els anys 1929-1930, essent interpretada, en aquells moments, com la base d'una torre romana d'època baiximperial. (Casellas, 1992, 158) Ambdues estructures es ficaven per sota dels fonaments dels murs de migdia de l'edifici medieval.

Fig.132. Excavacions als Banys Àrabs. (Casellas, 1990)

ments dels murs de migdia de l'edifici medieval.

Pel que fa a l'àmfora i la fossa trobada al seu costat, Nolla i Sureda (1999, 36) els interpreten com enterraments infantils, fet que explicaria la completa desaparició de les restes antropològiques, atenent a més al fet que les àmfors i altres recipients escapçats i mig enterrats es disposaven, de vegades, a prop de l'autèntica tomba per rebre les ofrenes i libacions, mentre que en el cas de les dues estructures quadrangulares de morter sembla força més clar, tant per l'estructura com per les dimensions, tot

i la seva parcialitat, que es tracta de monuments funeraris, sense que quedi clar si eren destinats a inhumacions o incineracions.

Pel que fa a la datació i atenent a la tipologia de l'àmfora trobada aquests investigadors situen als segles I-II, preferentment a aquest darrer segle, el començament de la utilització d'aquesta zona com a espai funerari, mentre que, com a mínim un dels monuments funeraris, podria ser baiximperial (Canal *et al.*,2000,26). A aquests elements caldria afegir-hi les 3 tombes amb fossa, que per la seva simplicitat, orientació i manca absoluta d'aixovar, potser es podrien situar en època baiximperial o tardoantiga.

Inicialment, es va pensar que aquesta necròpolis calia associar-la a un camí secundari que portaria cap a sant Daniel (Nolla i Sureda,1999, 32-36; Canal *et al.*2000, 24-26). En realitat això no era possible, ja que la topografia antiga forçava a aquest camí a passar per un sector més elevat (com ja hem comentat a l'analitzar la necròpolis de la portella del fòrum). En realitat les tombes localitzades formaven part de la mateixa necròpolis que flanquejava la via Augusta davant la porta septentrional, que molt probablement constituïa el principal cementiri de la ciutat. Pel que fa a la seva cronologia, les dades són tant escasses que establir-hi límits resulta agosarat, ja que més enllà de la datació de l'àmfora Dressel 20, la resta de tombes permeten múltiples interpretacions cronològiques.

En uns treballs posteriors, realitzats l'any 1998 (Esteba i Llinàs,2000) es va excavar part d'un espai veí. Les troballes d'època romana varen ser escasses però prou interessants. El nivell estratigràfic més antic localitzat es datava a finals del segle I aC i corresponia a l'anivellament i adequació del sector. Al damunt, i associat a un anivellament datat a finals del segle I dC, s'hi va construir una estructura quadrangular, de parets de rierencs de 60 cm. d'amplada, lligades amb fang, de la qual solament se'n conservaven dues filades i de la qual solament se'n va poder recuperar el quadrant nord est, al trobar-se tallada per estructures d'èpoques posteriors. Aquesta estructura va ser reformada avançat ja el segle II dC (o fins i tot més tard). Sembla que es va desmuntar quasi completament i es va refer tot emprant pedres lligades amb morter i amb un nou anivellament interior. Atesa la seva proximitat amb les altres troballes realitzades a l'indret es va identificar aquesta estructura com un possible monument funerari però resulta molt estranya la seva destrucció i reconstrucció tractant-se d'un *locus religiosus*, aparentment i legalment inviolable. Per tant, podria tractar-se d'alguna altra mena d'estructura relacionada o no amb la funció de necròpolis de tot aquest sector²⁴⁴

9.5.1.3.-La necròpolis l'entorn de la basílica de sant Feliu

L'església romànic-gòtica de Sant Feliu ocupa, actualment, una zona preeminent immediata al carrer del Llop, l'antiga Via Augusta, pel costat de ponent i quasi a tocar el portal septentrional de la ciutat (Sobreportes). És el temple cristià més antic de Girona si ens hem de fiar de les dades textuais. En els darrers anys del segle XI o molt a començaments del XII, s'haurien iniciat les obres del temple nou que no haurien finalitzat del tot fins al segle XVI. Aquest temple, des del primer moment, estigué sota l'advocació de sant Feliu, màrtir gironí, alçant-se en un indret que la tradició relaciona amb el lloc de la seva mort o amb la seva sepultura sinó ambdues circumstàncies (Canal *et al.*,2000,26). L'existència d'una necròpolis a l'indret com a mínim des del segle IV es demostra, si bé indirectament, pel fet que a l'església s'hi conserven vuit sarcòfags esculpturats, provinents de tallers romans, tots ells decorats amb elements iconogràfics directament cristians, o assimilats per aquestes creences (com el de la cacera de lleons), excepte un, amb una iconografia mitològica i clarament pagana. En aquest darrer

244 Els espais funeraris podien anar acompanyats d'altres estructures on es realitzaven alguns dels rituals relacionats amb l'homenatge al difunt, com els banquets o l'existència d'espais enjardinats, que podien requerir estructures com cisternes. També podria tractar-se del mur perimetral d'una *area* funerària.

es mostra el rapte de Prosèrpina per part de Plutó, un motiu iconogràfic d'ús comú en època altimperial (Lamuà,2011). Aquesta peça és la més antiga del conjunt, datant-se pels volts de l'any 230, mentre que les altres es daten ja entrat el segle IV.

La ubicació del lloc, a tocar la via Augusta i just davant per davant de la porta nord de la ciutat, a molts pocs metres, el converteixen en un lloc ideal, gairebé obligat, per la col·locació d'una de les necròpolis de la ciutat. Tot i això, les proves de la seva existència són escasses i disperses.

9.5.1.3.1.-Les excavacions a l'exterior de l'església

La majoria de dades referents a aquesta necròpolis provenen d'unes excavacions realitzades els anys 1984 i 1986 a tocar el campanar de l'església. En aquestes excavacions, i per sota d'un conjunt de restes i estructures medievals i modernes, pràcticament sobre el nivell geològic, es varen detectar indicis d'ocupació d'època romana (Bastit *et al*, 1987).

Primerament fou localitzada una claveguera o desguàs orientat d'est a oest (de la via cap al riu), parcialment destruïda pel campanar de l'església. Aquesta conducció va ser interpretada com un dels desguassos de la Via Augusta i, del cementiri que se situaria precisament entre la Via i l'arenys del riu (Canal *et al.*,2000,19). En època tardoantiga la claveguera va ser obliterated o desviada, en tot cas, el tram excavat va quedar fora de servei.

A prop d'aquesta canalització foren detectats, directament sobre el nivell geològic, tres focs, similars a llars, de més de 1'50 m de diàmetre que no s'associaven amb res si no era amb un conjunt de tombes a les que ens referirem més endavant. La interpretació que es va proposar en el moment de les excavacions va ser la d'un conjunt d'*ustrina* (Nolla i Sureda,1999, 20; Canal *et al.* 2000,19), és a dir, els indrets on s'haurien efectuat algunes cremacions i que darrerament han estat reinterpretats com a *busta*, espais on no solament es realitzava la cremació sinó que actuava també com a tomba (Nolla, 2012,164)

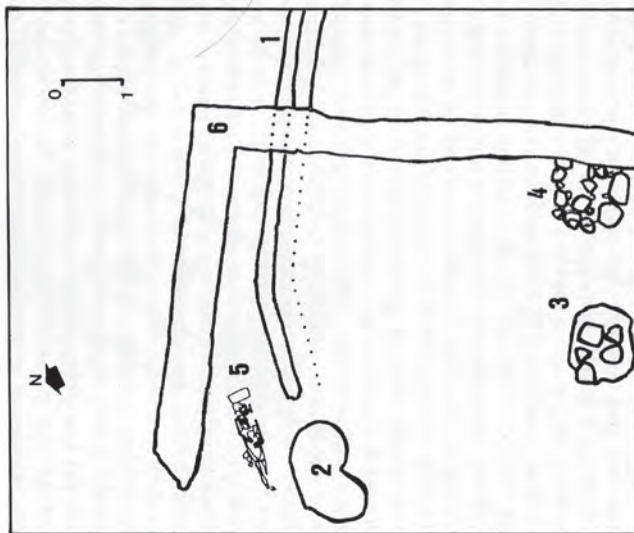

Fig.133.Planta de les excavacions realitzades els anys 1984 i 1986 (Nolla i Sureda,1999).

d'incineració, probablement en forma d'altar, dins dels quals s'hi hauria encabint l'urna (Canal *et al*,2000,19-20).

Aquests elements són indicis suficients per parlar d'un ús funerari del lloc, fet que va quedar

La mateixa excavació va permetre, també, identificar la fonamentació -i part de l'alçat, en un cas- de dos estructures molt properes entre elles que, estratigràficament, es relacionaven amb aquesta fase d'utilització de l'espai. Una de les estructures era un basament, col·locat directament sobre el sòl verge, de rierencs lligats amb morter, de 1'20 m de diàmetre. Aquesta estructura no era completament visible, afectada per un mur tardoromà. Una mica més cap a l'oest, se'n localitzà un altra, de característiques similars, més ben conservada, en la qual era visible part de l'alçat, amb un parament de carreus ben escairats dibuixant una estructura quadrangular de 0'90 m de costat. Per la seva ubicació i disposició, foren interpretats com a restes de petits monuments funeraris

confirmat pel descobriment de tres tombes d'inhumació, una de les quals semblava cronològicament més moderna que les altres dues. Una se situava al costat d'un dels suposats *busta*. Es tractava d'una fossa oberta directament al nivell natural en la qual el difunt es trobava disposat en posició de decúbit supí, amb el cap col·locat damunt d'un *imbrex* que l'enlairava, actuant com un coixí, el braç dret flexionat damunt la cama i el braç esquerre paral·lel al cos. El crani pràcticament havia desaparegut i no hi havia traces d'una possible coberta. La fossa s'orientava d'est a oest, amb el cap del difunt disposat a ponent. Com a aixovar es varen localitzar tres gerretes, un tupí de ceràmica africana i dues copes esveltes de ceràmica comuna²⁴⁵.

La segona tomba es va identificar a la banda nord de l'escalinata de l'església, malmesa per les estructures posteriors. Es tracta d'una fossa oberta en un estrat amb materials de finals del segle I dC, disposat directament sobre la roca del subsòl. A prop, però sense que quedi clar si era part de l'aixovar del difunt es trobaren un tupí de ceràmica de cuina africana i un plat d'africana A2, sencers. El cadàver era disposat de llevant a ponent i l'esquelet es trobava molt malmès conservant-se de forma molt fragmentària.

Gràcies als materials que acompanyaven als difunts s'han pogut datar les dues tombes, dins la segona meitat del segle II dC o, potser, alguna dècada més tard (Canal *et al.*,2000,21), en un moment que *grosso modo* se situa dins el procés de canvi en els rituals funeraris, en que l'a incineració va deixant pas a la inhumació com a sistema principal d'enterrament.

El tercer dels enterraments es va localitzar en la campanya de 1984 a tocar del campanar de l'església. Era una tomba de *tegulae* de secció quadrangular sense cap aixovar i cal datar-lo amb posterioritat a les altres dues

Al baix imperi, en un arc cronològic que s'ha situat entre els segles IV-VI dC es varen construir uns murs en angle recte. Es trobaven en pèssim estat de conservació i, de fet, només se'n va recuperar una filada de rierencs lligats amb morter, que això sí, permetien apreciar el gruix del mur, seixanta centímetres. Cal assenyalar que els *busta* i les dues estructures suara descrites se situarien a l'exterior d'aquesta nova estructura que, de fet, malmet un dels vells basaments, al contrari que la tomba de *tegulae* que se situaria a l'interior. Aquesta nova estructura va ser interpretada com el límit d'una àrea funerària que caldria relacionar amb el cementiri creat a l'entorn del *martyrium* de sant Feliu en època baiximperial i tardoantiga (Canal *et al.*2000,21).

Una petita excavació realitzada al c/ de la Barca l'any 1997 va aportar algunes dades indirectes referents a l'extensió de la necròpolis i a la topografia de la zona (Punsetí, 1998). L'excavació es va realitzar uns metres a ponent de la realitzada l'any 1986 i en ella no s'hi va recuperar cap indicatiu referent a la necròpolis romana. L'explicació cal cercar-la a la pròpia topografia del terreny. L'excavació, consistent en un seguiment d'obres lligat a la construcció d'un nou edifici, va permetre comprovar com mentre a llevant la roca aflorava a uns 2'30 m de profunditat, a la banda de ponent ho feia a 5 m marcant un desnivell molt acusat d'est a oest. Segurament la necròpolis acabava poc més enllà de la zona excavada l'any 1986, ja que més enllà i atenent al fort desnivell el terreny ja devia situar-se en una àrea inundable.

Finalment, l'any 2003, durant el seguiment de les obres de canalització pel gas a la zona de Sobreportes i a l'entorn del temple de Sant Feliu es varen localitzar tot un seguit d'elements, estructures i traces d'enterraments que no es varen poder datar per la superficialitat de les troballes, l'abundància de serveis moderns en el sector i les limitacions imposades per les pròpies dimensions de les rases (Palahí i Vivó,2004). Un cop travessat el portal de Sobreportes la

245 Inicialment aquesta tomba va ser considerada d'època augustal per una errònia interpretació dels materials (Bastit *et al.*, 1987, 93)

rasa resseguia durant un tram el carrer per girar en direcció oest tot resseguint l'absis i la façana de l'església. Va ser precisament a la zona més propera a l'absis on va aparèixer un mur, orientat de nord a sud, de pedra lligada amb morter, amb una amplada conservada de 70 cm. Aquest mur ja estava molt malmès per la rasa d'una antiga claveguera, que n'havia destruït el límit oriental Aproximadament a 1'20 m d'aquest, en direcció oest, varen aparèixer les restes d'una segona estructura que semblava anar paral·lela a la primera. D'aquest segon mur, similar a l'anterior, no se'n va poder copsar tampoc l'amplada total ja que quedava fora dels límits de la rasa. Tot i això, es va poder apreciar com la banda oest del mateix havia estat destruïda per col·locar-hi un enterrament, que es va trobar en un pèssim estat de conservació.

Pel que fa a l'enterrament, no cal oblidar que tot volt de l'església, en campanyes anteriors, s'havia recuperat part del cementiri parroquial d'època medieval i moderna.

Pel que fa a l'estructura identificada, pels materials emprats podria formar part d'un monument funerari d'època romana, però de ser així presentaria alguns problemes interpretatius. Per una banda se situaria al damunt del que hauria de ser el traçat natural de la Via, davant per davant mateix del portal de Sobreportes. En segon lloc, l'orientació de l'estructura seria diagonal respecte a la pròpia Via quan el natural seria que hi anés paral·lela. Per aquesta raó i tot i que en una primera interpretació (Nolla *et al.*, 2008, 166) vàrem considerar que podria tractar-se d'un monument funerari d'època romana, cal posar en quarantena aquesta afirmació, fins que sigui possible excavar l'estructura i el seu entorn.

9.5.1.3.2.-Intervenció a l'interior de l'església

Si alguna cosa defineix, des del punt de vista religiós i funerari la *Gerunda* baiximperial, és el culte a Feliu, predicador cristià que va patir martiri a la ciutat l'any 304 o 305 en aplicació de l'edicte de Nicomèdia, i les especulacions a l'entorn de la possible existència d'un *martyrium* i una necròpolis cristiana a la zona que actualment ocupa la col·legiata dedicada a aquest sant. Aquest edifici se situa escassament cinc metres al nord-oest del portal de Sobreportes, ocupant part de la vella necròpolis romana que flanquejava la Via Augusta en aquesta zona.

Fins fa poc, les hipòtesis referents a l'existència d'aquests dos elements (el *martyrium* i la necròpolis) es basaven en les fonts, la majoria molt posteriors als fets, i en l'existència de vuit sarcòfags romans conservats actualment a l'interior de l'actual església. Una campanya d'excavacions realitzada l'any 2010 a l'interior de l'edifici de culte actual ha aportat noves dades.

Aquell any i en el marc d'un projecte d'investigació europeu²⁴⁶ es varen realitzar unes petites excavacions a la capçalera de l'església. L'objectiu era intentar trobar restes de l'edifici primitiu que va donar origen a l'actual església. Els sondeigs realitzats varen proporcionar dades prou interessants per poder aprofundir en l'evolució de tot aquest sector de la ciutat, especialment pel que fa a les fases més reculades, sobretot d'època romana i tardoantiga (Nolla i Palahí, 2011).

Els dos sondeigs es varen planificar a la capçalera i a cavall entre la nau central i la lateral nord, amb la intenció de localitzar el màxim d'estructures pertanyents a l'edifici precedent que teòricament podia haver ocupat aquest espai²⁴⁷. Els resultats varen ser positius, si bé com veurem, les limitacions en els espais excavats i la manca de dades estratigràfiques fiables fa

246 "SOPRA E SOTTO. LA CITTÀ EUROPEA". Il patrimonio archeologico ed architettonico in aree urbane di media grandezza: le difficoltà dell'indagine, le soluzioni della fruizione, l'offerta turistico-culturale.

247 Determinades limitacions, com la presència de mobiliari de l'església (altar, retaule...) o grans làpides funeràries que no es podien moure varen condicionar les dimensions i ubicació dels sondeigs.

Fig.134. Planta de les excavacions realitzades a l'interior de l'església de sant Feliu.

que les conclusions hagin de ser forçosament obertes, amb més d'una possible interpretació.

Pel que fa a l'estratigrafia, val a dir que la gran majoria de materials recuperats en els dos sondeigs corresponen a l'època romana i tardoantiga, amb un elevat percentatge de ceràmiques pertanyents al segle I aC. que cal relacionar amb els treballs de condicionament del terreny realitzats en el moment de fundació de la ciutat de *Gerunda*, i amb la posterior sistematització del tram de la Via Augusta i la creació del cementiri que va anar creixent al seu entorn.

Hi ha raons topogràfiques que expliquen l'absència de nivells més moderns i, de forma especial, la manca de nivells de circulació. El terreny presenta un important desnivell est-oest, que es reflexa en la pròpia estructura de l'edifici actual que es reflexa en una important diferència de cota entre la capçalera i les naus, desnivell que se salva amb quatre graons. Es molt probable que aquest desnivell interior no existís o fos menys acusat en les construccions més antigues, que prenen la zona de l'altar, situada a llevant, com a horitzontal des de la qual col·locar la pavimentació. Serà en el moment de construir el gran edifici actual quan es realitza el rebaix de terres, materials que probablement s'empraren per guanyar terreny a la banda de ponent i assentar-hi el darrer tram de volta. Estratigràficament això provoca que el nivell de circulació actual de la zona de la capçalera sigui pràcticament el mateix a l'actualitat que en època antiga, mentre que a la zona de les naus el sòl actual se situï gairebé vuitanta centímetres per sota de la cota de circulació original, havent desaparegut els nivells superiors de farcit i els paviments originals. Això explicaria la relativament escassa profunditat a la que es troben els diferents enterraments localitzats, així com l'abundant presència de materials i estrats antics, lligats amb l'ús de la zona com espai funerari anteriorment a la seva conversió en *martyrium*.

Són diversos els estrats localitzats durant les excavacions que se situen cronològicament en els treballs d'adequació i preparació del terreny en el moment de fundació de la ciutat de

Gerunda. Es tracta de nivells amb materials d'època republicana²⁴⁸ assentats directament sobre el nivell verge del terreny, però en els quals no es va recuperar cap estructura relacionada amb aquesta fase.

De la utilització de l'espai com a cementiri en època romana se'n varen localitzar diverses traces en el sondeig realitzat a la nau. El primer és un enterrament realitzat en una caixa de *tegulae* de la qual solament es conserva la solera. El més interessant d'aquest enterrament, és l'escassa profunditat a la que es va localitzar (un mig metre des de la solera de la tomba fins al nivell de circulació actual). Aquesta escassa profunditat, que seria encara menor si s'hi afegixen els laterals de la tomba que l'elevarien gairebé trenta cm, és una prova del més que possible rebaix del nivell de circulació entre època antiga i l'actualitat. Aquesta tomba es va col·locar retallant un nivell del segle II dC.

El segon element s'ha localitzat a l'extrem nord-oriental del sondeig. És una solera de petites pedres i fragments ceràmics (sobretot àmfora) de forma aparentment quadrangular (ja que solament es va poder resseguir de forma parcial), disposada en diagonal respecte a l'edifici actual i emmarcat per grans fragments d'àmfora disposats verticalment. Creiem que aquest espai formaria part d'un enterrament. La manca de cendres o restes òssies dificulten la seva adscripció a un *ustrinum* o busta, per la qual cosa segurament cal pensar en un espai adjacent on es dipositaven ofrenes o libacions pel difunt. Estratigràficament, aquesta estructura es data a principis del segle I dC (Nolla i Palahí, 2011, 32).

A aquests enterraments caldria afegir-ne un altre. Es tracta de la sepultura d'un adolescent, ubicat a la zona central del sondeig. Enterrat dins una fossa, el difunt va ser col·locat orientat d'est a oest, amb el cap a ponent, i va ser seccionat a l'alçada del coll en el moment de construir un mur medieval, que tanca per l'oest el sondeig. Aquesta dada indica que es tracta d'un enterrament clarament anterior a aquesta estructura però que per les seves característiques creiem posterior als altres que acabem de descriure.

Els dos sondeigs varen proporcionar diferents estructures i elements que cal relacionar amb la construcció d'un edifici anterior a l'església actual.

És aquesta la fase més complexa de les identificades a les excavacions i potser la que presenta més problemes d'interpretació, especialment pel que fa a la seva cronologia.

Començant pel sondeig realitzat a la capçalera, aquest estava travessat d'est a oest per un potent mur de gairebé un metre i trenta centímetres d'amplada, tot i que aquesta és irregular, ja que s'anava eixamplant a mesura que s'avançava cap a l'est. El mur era de morter de calç amb grans rierencs i no presentava un acabat exterior polit, especialment per la banda sud. Precisament a aquest costat se li recolzaven altres murs d'amplada molt menor (uns quaranta centímetres). La part conservada de totes aquestes estructures corresponia a la fonamentació, recolzant damunt del sòl natural i retallant els estrats més antics del sector. Els murs de la banda de migdia dibuixaven part d'una petita cambra, mentre que l'altre espai semblava configurar un reforç adossat al gran mur nord-sud. Tots aquests murs estaven tallats per la realització de la gran rasa de fonamentació de la capçalera de l'església actual i no es relacionen amb cap nivell de circulació.

Pel costat de tramuntana es varen localitzar tot un seguit de tombes d'obra que es recolzaven directament contra el gran mur. Es tracta de quatre tombes d'obra que, com veurem, originàriament degueren ser cinc. Es recolzaven contra el fonament del mur perimetral i malgrat

248 Els materials presenten una gran coherència cronològica i se situen en una datació molt propera a la recuperada a l'interior de Casa Pastors i que data el moment fundacional de la ciutat pels volts del 70 aC) (Nolla i Palahí, 2011, 32-36)

Fig.135. Sondeig 1, realitzat a la capçalera de l'església.

les seves semblances, cada una presentava especificitats que mostren que tot i tractar-se d'estructures properes en el temps no es varen construir a la vegada sinó amb petits lapses de temps entre una i altra.

Totes les tombes es varen poder excavar en una longitud de 40-50 cm per la manca d'espai i cal assenyalar que totes eren buides; és a dir, el difunt havia estat extret en algun moment de l'existència de l'edifici, potser quan es va construir la nova església²⁴⁹.

La situada a l'extrem de llevant presentava els murs laterals de pedra lligada amb morter i folrava la fonamentació per presentar una cara més acurada a l'interior de la tomba. El fons era cobert amb *opus signinum*, d'aspecte irregular i barroer, fruit de l'extracció d'algun element (*tegula*) que la recobriria.

La tomba situada a ponent d'aquesta era la d'aspecte més acurat del conjunt, ja que tot el seu interior es trobava folrat en *opus signinum* i al seu fons es va col·locar una *tegula* sencera invertida.

Aquest sistema de col·locació de *tegulae* al fons es repetia a la següent, en direcció oest, en aquest cas, amb un parell de rajols lligats amb morter per la seva part superior i una segona *tegula* cobrint el conjunt.

Aquesta tomba estava afectada per la construcció, en una fase posterior, d'una nova tomba de parets de morter. A diferència de les anteriors aquesta no recolzava contra el mur perimetral i sembla que va ser construïda quan ja existia l'edifici actual. Al seu interior, com en les que hem descrit anteriorment, solament s'hi va trobar un reble de runa i el difunt havia estat extret en alguna reforma de l'edifici. Aquesta estructura malmetia la tomba suara descrita i, segurament també, el mur que la separaria d'una altra, situada a l'extrem de ponent i de la qual solament se'n conserva el mur occidental, just al perfil del sondeig.

Pel que fa a l'estratigrafia, totes les tombes estaven saquejades, els difunts semblaven haver estat extrets i els espais farcits amb terra i runa. La troballa en totes elles de parets de *signinum* o *tegulae* (de mòdul imperial i no tardoantic, de dimensions menors) disposades *in situ* semblen indicar que podríem estar davant de l'edifici de culte cristià original, una petita basílica o una *cella memoriae* amb tot un seguit de tombes disposades a l'entorn d'un espai central on s'ubicaria la tomba principal. Aquesta segurament caldria cercar-la sota o molt a

249 Tot i això al fons d'algunes de les tombes es varen recuperar petits ossos humans dispersos

prop de l'altar actual.

Pel que fa a l'aspecte exterior d'aquest edifici, sembla clar que la part conservada dels murs perimetrals correspon a les seves fonamentacions, el que explicaria la seva irregularitat. En aquest sentit, cal assenyalar diverses troballes realitzades a l'interior de la rasa de fonamentació de la capçalera actual, practicada en el moment de construcció de l'edifici actual. Per començar, cal assenyalar que la pròpia fonamentació de la capçalera estava construïda emprant grans carreus escairats de pedra sorrenca. Molt probablement aquests carreus provinrien de l'edifici que ens ocupa, que va ser enderrocat en el moment de construcció del nou. A aquest fet cal afegir-hi la troballa d'altres elements que molt probablement també provenen d'aquest edifici com són alguns carreus de travertí, fragments de paviment d'*opus signinum* i el que és més interessant, alguns fragments d'*opus tessellatum* en blanc i negre pertanyents a algun monument funerari d'època altimperial destruït potser en l'ampliació de la tomba del màrtir i la seva conversió en basílica. És cert que es podria argumentar una provenença diferent per aquests elements però tenint present que l'edifici que ens ocupa va ser enderrocat en el moment de construcció de l'actual, que aquest no conserva restes de la seva pavimentació i que la rasa va ser completament farcida amb materials constructius, tot indica que haurien de provenir de l'estructura que estem descrivint. La presència de fragments de mosaic en blanc i negre d'una datació molt probablement altimperial, abonaria la possibilitat d'aprofitament d'una tomba anterior per part dels fidels, per ubicar-hi les despulles del màrtir.

En el cas dels carreus de sorrenca també es podria argumentar la proximitat de l'antiga muralla urbana, que en època baiximperial disposava de diferents trams bastits amb sorrenca, però tota la muralla ja havia estat refeta de forma important en època carolíngia i els carreus de sorrenca útils s'havien aprofitat en aquella obra. Difícilment podia servir com a pedrera per una obra del segle XIII-XIV. A més, a la banda sud de la ciutat es varen recuperar elements escultòrics pertanyents a una tomba d'època molt probablement augustal, que ja emprava la pedra sorrenca com a matèria primera.

Especialment interessant és la troballa de la munió de tombes que ocupaven l'interior d'aquest sector de l'edifici. Totes elles se situen de nord a sud i tot i ser similars no són coetànies, sinó que s'arnaren construïnt a mesura que eren necessàries per acollir als fidels. No cal oblidar que segons la tradició, Sant Feliu va ser enterrat en un dels sepulcres que actualment es troben encastats als murs laterals de la capçalera. Aquest conjunt de sepulcres configuraria el nucli original del cementiri creat a l'entorn de la tomba del màrtir o almenys el conjunt de tombes utilitzat pels fidels més rics. Les tombes localitzades a l'interior de la capçalera formarien part d'aquest nucli original de fidels i podem intuir que aquestes se situarien entorn de l'altar i de la tomba del màrtir, ja fos aquesta un sepulcre o una tomba d'obra situada sota el

Fig.136. Tomba de *tegulae* trobada al sondeig 2.

paviment.

Pel que fa al segon sondeig, cal situar en aquest moment o poc temps després, la construcció de dues estructures, bastides amb pedra i morter, que es conservaven solament a nivell de fonamentació. El primer era una estructura nord-sud que se situava just al marge occidental del sondeig, mentre que l'altra era part d'un mur est oest, que es recolzava constructivament a l'anterior. Creiem que, en realitat, aquesta segona estructura, que no es perllongava en direcció oest, era el basament d'un gran pilar o columna que limitava per migdia el mur situat al límit de la cala. La seva interpretació no és fàcil ja que la part conservada forma part de la seva fonamentació i que manca una estratigrafia directament relacionada amb el moment de construcció de les estructures. Tot i això, per les característiques dels paraments i per la seva ubicació (just a cavall entre la nau central i la lateral nord, pensem que formaria part del mateix edifici que les estructures localitzades a la capçalera). Una altra qüestió és si ambdós grups d'elements són coetanis o els del segon sondeig són cronològicament posteriors. No en tenim dades directes.

Tot i això, si que en tenim d'indirectes si ens endinsem en el perillós joc dels paral·lels. La tradició més propera en aquesta mena d'edificis ens mostra que és habitual l'existència de mausoleus o *cellae memoriae* i *martyria* que es converteixen en el nucli d'un lloc de culte, evolucionant cap a autèntiques basíliques (podríem esmentar els casos de l'església antiga de Santa Cristina d'Aro (Aicart, Nolla i Palahí, 2008, 77-83), el mausoleu del monestir de sant Feliu de Guíxols (Nolla i Grau, 2008, Vivo *et al*, 2012), o l'església dels sants Metges de Sant Julià de Ramis (Aicart, Nolla i Palahí, 2008, 179-192), entre altres)²⁵⁰. En tots aquests casos és la tomba principal del monument la que es converteix en el centre del culte i el punt de referència de les obres posteriors. En aquest cas, podem hipotetitzar, amb les dades actuals seria difícil anar més enllà, amb una tomba monumental, fins i tot potser aprofitada, convertida en centre de culte del màrtir. L'èxit del culte devia imposar en un determinat moment un eixamplament de l'edifici, convertint el que originalment devia ser una construcció de dimensions limitades en una autèntica basílica funerària destinada a encabir als fidels. No cal oblidar que en època carolíngia l'església de sant Feliu era la catedral de la població i, per tant, en aquells moments l'edifici devia tenir unes dimensions adequades. Dins aquesta línia de raonament, podríem parlar d'una altra solució que és força habitual en aquesta mena d'edificis. Aquesta consisteix en que en època romànica o gòtica, quan es basteixen els nous edificis de culte, de dimensions molt més grans, es respecten diferents elements de l'edifici preexistent. Per una banda es respecta la ubicació de l'altar, que segueix essent el punt central a partir del qual es traça la capçalera. Per l'altra, tot sovint s'empren els murs laterals de l'antiga nau com a punt de recolzament de la nova nau central. En part es fa així perquè els murs perimetrals preexistents constitueixen un bon punt de recolzament on assentar les pesades columnates de la nova nau. Una cosa similar podria succeir amb l'edifici que ens ocupa. El mur localitzat al sondeig de la nau podria constituir una de les cambres funeràries o dels braços laterals de la basílica tardoantiga, mentre que el mur que s'hi associa, seria el basament del pilar que marcaria el final de la nau de la basílica.

Amb les dades actuals, aquesta solament pot ser per ara una proposta d'interpretació i segur que en cabrien d'altres. Val a dir que pel que fa a les restes localitzades a la capçalera ens sembla incontrovertible la seva adscripció com a part de l'edifici de culte original dedicat a sant Feliu. Més discutible pot ser la interpretació de les estructures del segon sondeig, però per la seva ubicació i la seva utilització fins al moment de bastir-se l'edifici actual, pensem que caldria posar-lo en relació amb les restes de la capçalera.

Una darrera dada sobre aquest cementiri prové de les notes que Dorca va redactar a inicis del

250 Aquest fenomen s'analitza àmpliament a Aicart, Nolla i Palahí, 2008. Potser podria afegir-se a aquest procés evolutiu el possible mausoleu de Sant Pere de Montfullà (veure *infra*).

segle XIX sobre els treballs realitzats a la capella de sant Narcís durant la dècada de 1780. Així escriu: *en lo más hondo de la excavación se hallaron algunos vestigios de trozos de bóveda de hormigón que daba muestra de ser obra romana, según lo oí a un caballero de Gerona, no menos fidedigno que inteligente (J. de Font i Camprodon). Se hallaron, además, en aquella hondura, unos como nichos en la pared según le he oído a dos canónigos de la santa iglesia de dicha ciudad (F. Raval i J. Brandia). Y el uno de ellos me añadió que la pared donde estaban los vestigios de los nichos, era de una masa tan dura y sólida, que fueron menester almadanas y cuñas de hierro para romperla (Dorca, 1807, 243-244).*

No sabem si aquestes línies fan referència a dues estructures diferents o solament a una, explicada a partir de dues fonts diverses. En tot cas s'ha plantejat la possibilitat que aquestes indicacions fossin referències a un monument funerari i/o un columbari (Nolla *et al.*, 2008, 164-166).

9.5.1.3.3.-Els sarcòfags

Un conjunt de vuit sarcòfags decorats d'època romana adornen els murs laterals de l'absis de l'església i fins l'any 2010 constituïen l'única prova visible de la possible existència d'una necròpolis lligada al màrtir Feliu a l'entorn de l'actual església a ell dedicada.

Les peces han estat objecte d'estudis històrics i iconogràfics des de fa dècades (Amich i Nolla, 2001, amb bibliografia anterior), i val a dir que poques són les diferències en les conclusions dels diversos especialistes. Potser la més important deriva de la procedència de les peces que els primers investigadors consideraven d'origen gal, d'Arles o Narbona, mentre que posteriorment se'ls ha atribuït una fabricació en tallers romans, una valoració ara acceptada sense discussions (Amich, 2012a, 212).

Pel que fa a les seves característiques generals, tots els sarcòfags presenten decoració en relleu al seu frontal²⁵¹. Pel que fa a la seva temàtica sis d'ells presenten una iconografia clarament cristiana²⁵², mentre que dels altres dos, un, amb una escena de cacera del lleó²⁵³, té un

251 Una descripció de les peces de temàtica cristiana a Amich, 2012a amb bibliografia actual. Els dos de decoració pagana es descriuen a Lamuà, 2012, en ambdós casos amb un recull de la bibliografia actual.

252 Dels sis sarcòfags dos són estrigilats; el primer amb una petita orant al centre i dos pastors amb sengles xais a l'espatlla flanquejant la peça i l'altra. El segon mostra tres escenes, l'arrest de Pere, una escena amb orant, al centre, i la curació del cec, a la dreta. Ambdós es daten pels volts de l'any 310.

Els altres quatre sarcòfags són de fris continu i presenten diferents escenes. El primer mostra nou escenes: d'esquerra a dreta són: Pere fent brollar aigua de la font; el miracle de la curació del paralític, la multiplicació dels pans i peixos, la curació del cec, una orant, una escena de resurrecció o la visió del profeta Ezequiel, l'anunci de la negació de Pere, Crist sobre el lleó i la serp i, finalment, el sacrifici d'Abraham.

El segon sarcòfag descriu el cicle iconogràfic de Susanna a través de cinc escenes: Susanna al jardí, l'acusació dels ancians, el judici, l'absolució i el càstig dels ancians.

El tercer, tot sovint identificat com el sarcòfag de Sant Feliu, per considerar-se des d'època medieval que era el que contenia les restes del màrtir, presenta vuit escenes: Pere fent brollar aigua de la font, l'arrest de Pere, la curació del paralític, l'anunci de la negació de Pere, el miracle de les noces de Canà, la curació del cec, la multiplicació de pans i peixos i la resurrecció de Llätzer.

Finalment, el quart sarcòfag d'iconografia cristiana de fris continu presenta set escenes: l'arrest de Pere, la curació del paralític, el miracle de les noces de Canà, la multiplicació de pans i peixos, la curació del cec, la negació de Pere, i Pere fent brollar aigua de la roca.

Dels quatre sarcòfags de fris continu, els dos primers es datarien pels volts de l'any 310 i els altres dos entre el 315-325.

253 Sarcòfag de fris continu amb quatre escenes vinculades a la cacera de lleons. A l'esquerra un genet ataca una lleona; Al costat, un genet es disposa a matar amb una llança a un gran lleó; en la tercera un altra genet s'enfronta a un gran lleó i finalment a l'extrem dret dos caçadors ataquen una

Fig. 137. Sarcòfags conservats a l'església de sant Feliu: rapte de Prosèrpina; cacera del lleó; estrigilat amb l'orant i els pastors; estrigilat amb l'orant i arrest de Pere; fris continu amb l'orant al centre; fris continu amb el cicle de Susanna; fris continu amb les noces de Canà al centre; fris continu amb la multiplicació dels pans i els peixos.

origen pagà però amb una iconografia que va ser ràpidament acceptada i adaptada a la mentalitat cristiana. Més difícil resulta encaixar en una ideologia o imageria cristiana el darrer d'aquests amb una representació del mite de Prosèrpina, en una peça que a més es data al primer terç del segle III dC (Lamuà,2011)²⁵⁴..

Pel que fa a la seva cronologia, el conjunt de peces d'iconografia cristiana corresponen a dos períodes molt concrets, el primer situat pels volts de l'any 310, i els segons a l'entorn del 315-325 (Amich,2012a), mentre que el de Prosèrpina, com ja hem comentat, es data pràcticament un segle abans.

9.5.1.4.- El cementiri del costat meridional i la *porta Onnaris*

Respecte als cementiris que ocuparien el sector meridional de la ciutat les dades disponibles són encara més escasses que per la banda nord. En aquest tram, la Via transcorria entre la riba del riu, a ponent i el pendent del turó, a llevant, on segurament algun caminet, costerut i no massa còmode, devia unir aquest sector amb la plataforma de l'actual plaça de sant Domènec i el portal Ruffí. Les dades disponibles sobre aquest sector provenen de dos punts diferents: la placeta del Correu Vell i l'entorn de l'església de sant Martí Sacosta.

9.5.1.4.1-La placeta del Correu Vell i la *porta Onnaris*

Al parlar de les defenses (veure *supra*) i les portes de la ciutat ja hem fet referència a les restes de la porta de migdia, que en època medieval rep el nom de *porta Onnaris* que va ser enderrocada l'any 1857. D'aquells treballs, en tenim molt poques dades però N. Blanch i Illa en va deixar una descripció que aporta dades prou interessants (Blanch i Illa,1862, 351-353). En primer lloc i en referir-se a la remodelació de la qual va ser objecte l'espai a l'entorn de la vella porta esmenta la troballa de *restos de sepulturas y vasos lacrimatorios*, notícia minsa però suficient per demostrar l'existència d'un espai funerari a les immediacions d'aquest accés urbà.

Però potser el més interessant es va torbar en el farcit interior de la torre medieval, on es varen recuperar diversos elements petris pertanyents a edificis anteriors enderrocats i a alguns elements ornamentals, tant relleus com escultures, alguns dels quals ingressaren en el Museu Arqueològic Provincial, mentre que altres es varen perdre o foren aprofitats com a material de rebliment en les fonamentacions dels nous edificis de l'entorn. Entre els primers, assenyalaré un cap masculí i un fragment d'alt relleu, un basament de columna de pedra sorrenca i un possible capitell antropomorf amb un doble bust unit per la nuca, de pedra calcària, actualment al Museu suara esmentat²⁵⁵. A aquestes peces, cal afegir la descripció que fa Blanch i

lleona. La seva datació se situa entre els anys 315-325.

254 Es tracta d'un sarcòfag de fris continu amb diverses escenes del mite del rapte de Prosèrpina. Les escenes representades d'esquerra a dreta mostren a Ceres, la mare de Prosèrpina, en plena recerca. L'escena central mostra l'aparició de Plutó agafant a Prosèrpina. L'escena de la dreta mostra al deu sobre el tir infernal sostenint a Prosèrpina.

255 Les peces escultòriques que encara es conserven han estat darrerament estudiades per Marc Lamuà (Lamuà,2012) que les data a cavall entre els segle I aC i I dC. I les considera com part d'un o varis mausoleus funeraris, plantejant solament certes reserves pel cas del cap de pedra sorrenca, que podria també venir d'un altra espai oficial o domèstic. El bust masculí, de mides naturals (0'30 m per 0'25m), molt desgastat ha estat assimilat a una possible imatge funerària per autors com Oliva, mentre Botet i Sisó veia en l'únic retrat trobat a la ciutat la imatge d'un dels pocs personatges coneguts a través de l'epigrafia *Caius Marius Verus* (Lamuà, 2012, 199). Pel que fa al relleu de sorrenca la peça consisteix en un fragment de 60 cm per 64 cm i 23 cm de gruix. La decoració conservada mostra que la peça estava dividida en diferents requadres emmarcats amb una triple motllura de mig bocell dels quals es conserva el superior dret, que mostra un bust masculí en una posició

Fig.138. Fragment de relleu trobat a la torre de la porta *Onnaris*.

Sureda, 1999, 38-39) i tots coincideixen a considerar que tant el relleu com el bust, així com altres fragments arquitectònics pertanyerien a un monument funerari, possiblement en forma d'edícula.

Illa (1862,351) d'una peça llarga de gres *cuyas esculturas consisten en una cabeza de toro, los triglifos del orden dórico y una especie de estrella o jarro* que identifica com un fragment de fris que, segons sembla, va acabar com a fonament d'un edifici del carrer del Carme (Nolla i Sureda, 1999, 38). a aquest conjunt caldria afegir-hi altres fragments de basaments, columnes i capitells dels que no tenim altres dades més enllà de que semblen tractar-se de peces de dimensions no massa grans, més aptes, per tant, per a petits monuments funeraris que no per edificis.

El conjunt de peces conservades han estat estudiades per diferents autors (Albertini, 1913, 458; Puig i Cadafalch, 1934, 148, Nolla i

En resum la troballa de restes de tombes i lacrimatoris així com aquest conjunt de restes monumentals confirma l'existència d'un espai funerari en aquest espai. De fet topogràficament l'indret és adequat. Entre el riu i el turó existeix un espai, no massa ample, però suficient per construir aquesta mena de monuments, prou elevada per no patir inundacions²⁵⁶. A més, les mateixes vessants del turó es podien aprofitar per col·locar-hi monuments, en una posició escenogràficament interessant, per la seva posició elevada i visible de lluny per qualsevol que arribés a la ciutat des del sud.

9.5.1.4.2- L'església de sant Martí Sacosta

Aquesta església se situa a llevant de la plaça de l'Oli, a poc mes de 30 m de l'antiga *porta Onnaris* en una primera terrassa del turó, per tant, en posició elevada, i, actualment, al costat del carrer que porta cap a la plaça de sant Domènec i el portal Rufí. Al costat d'aquesta església que va tenir un origen funerari, està documentada una necròpolis medieval. Botet i Sisó (1890, 292) esmenta com el 1884, a tocar la muralla romana (on en aquella època hi havia el Col·legi d'Estudiants Pobres) es va localitzar una tomba de *tegulae* amb tot un seguit de claus de bronze clavats a l'aresta superior i amb un plat a l'interior.

Nolla i Sureda (1999, 43) interpreten aquesta troballa com la prova de l'existència d'una necròpolis antiga de la qual el cementiri medieval de sant Martí Sacosta no seria altra cosa que la continuació. Un element de continuïtat entre ambdós cementiris i que mostra l'existència d'un edifici de culte a l'indret, almenys des del segle VII és un fragment de cancell d'època visigòtica i que va ser aprofitat a principis del segle X com a làpida funerària (Canal *et al*, 2003, 88)

meditabunda o de dol, amb la mà sota la barbata. Per Nolla i Sureda (1999, 38-39) la peça aniria encaixada com una mena de placat o plafó en un mur. Lamuà acceptant la hipòtesi d'una possible representació del difunt no descarta l'assimilació amb algun altra element mitològic, especialment lligat a Atis (Lamuà, 2012, 204)

²⁵⁶ Fins a la zona de l'actual plaça de l'Oli, la via continua encara un camí descendent, i a llevant d'aquesta plaça es crea una esplanada de certa amplitud.

9.5.1.5.-La plaça del Pallol i l'hotel dels Italians

Aquesta plaça se situa a llevant del carrer Ciutadans, que ressegueix grosso modo el trajecte de la vella Via Augusta al sud de *Gerunda* a uns dos-cents metres de la *porta Onnaris*, i a prop del punt per on la via travessava el riu Onyar. Aquest espai va ser objecte, a finals de 2007 i al llarg de 2008, d'una excavació preventiva motivada per la construcció d'un aparcament soterrani (Augé i Frigola,2010).

En aquest espai s'hi varen recuperar traces de tres enterraments d'època romana, almenys dos dels quals eren clarament incineracions. L'anomenada tomba 1 estava formada per una fossa excavada al subsòl natural que contenia una urna cinerària de ceràmica reduïda amb tapadora que protegia una segona urna de vidre on es dipositaren els ossos cremats i un anell decorat amb un camafeu. A l'entorn, dins la fossa, s'hi recuperaren més restes de fragments d'ossos cremats, així com trossos d'ungüentaris de vidre mig fosos i fragments de llàntia, claus de ferro, un fragment de bronze de difícil interpretació i d'un cordó del mateix metall. El desordre aparent de les troballes va portar als arqueòlegs a interpretar que la tomba ja havia estat remenada d'antic (Augé i Frigola,2010, 640). La tomba estava protegida i marcada per un monument funerari construït amb pedres i rierencs lligats amb morter, dels quals solament se'n conserven, els costats oest i sud, molt arrasats, si bé amb traces d'estuc vermell al parament exterior. La tomba era internament buida, segurament per permetre les libacions i ofrenes al difunt.

Fig.139. Incineració trobada a la plaça del Pallol (tomba 1) (foto JANUS).

va recuperar una llosa de calcària. Els seus descobridors ho varen interpretar com un possible *monumentum honorarium*, un cenotafi, dedicat a un difunt absent o del que no es va poder recuperar el cos (Augé i Frigola,2010,640).

A aquest grup de tombes cal afegir-hi una estructura de combustió, possiblement un *ustrinum*. Es tracta d'una fossa de 1'50 m per 0'94 m, amb les parets recremades, plena de cendres i carbons i amb la presència d'alguna resta antropològica, claus de ferro, vidres i ceràmica. Pel que fa a la datació davant la manca d'estratigrafies fiables varen datar el conjunt de tombes entre els segles I-II dC atenent al ritual funerari emprat.

Entre aquest espai i el carrer Ciutadans en un solar conegut amb el topònim de l'hotel dels Italians, atenent a un vell establiment que ocupava aquest espai, es va realitzar l'any 1991 una excavació preventiva que va posar al descobert dinou enterraments (Mataró, Agustí i Codina,1994).Les tombes són de tipologia molt simple, ja sigui en fossa simple (9 casos),

L'anomenada tomba 3 era una altra fossa, la qual, però, no contenia cap urna sinó que els ossos del difunt s'escampaven directament per l'interior de la fossa, juntament amb 4 claus de ferro i un ungüentari de vidre. L'entorn estava delimitat amb algunes pedres. Es tracta probablement d'un *bustum* en el qual el difunt és sebollit en el mateix indret on es realitza el ritual de la incineració.

L'atribució de la tomba 2 resulta més discutible. En aquest indret es va recuperar una acumulació de pedres cobrint una fossa, que no conservava, però, cap traça d'urna cinerària o de cendres. Això si, al fons de la fossa es

en fossa però amb una coberta de lloses de gres o calcària nummulítica (5 enterraments) o, simplement, dipositant el difunt al terra i cobrint-lo amb argila (4 casos). Totes les tombes s'orientaven d'est a oest i en cap dels casos es va recuperar cap mena d'aixovar. Els arqueòlegs varen distingir quatre capes diferents disposades en una potència d'un metre (Mataró, Agustí i Codina, 1994, 172). Donada la manca de materials es va realitzar una datació tipològica situant a la tardoantiguitat en el sentit més ampli, el moment d'ús d'aquesta necròpolis²⁵⁷.

De ser així, quedaria fora de l'àmbit del nostre estudi però creiem que cal retenir aquestes dades ja que conjuntament amb les proporcionades per la plaça del Pallol ens parlen d'un sector suburbial, molt proper a la ciutat, que es va aprofitar com espai funerari almenys en determinats moments de la història de la ciutat.

Probablement, l'ocupació va ser més intensa i contínua del que sembla a l'actualitat. Cal tenir present que es tracta d'un sector intensament urbanitzat en època medieval i en el qual bona part de les estratigrafies més antigues s'han perdut. En el cas de la plaça del Pallol, per exemple, les tombes es varen conservar pel fet d'estar excavades al subsòl natural, ja que apareixien directament cobertes per materials d'època medieval²⁵⁸.

9.5.1.6-La zona del Portal Rufí

A la banda sud de la ciutat existia una segona porta, el portal Rufí, que presenta un entorn prou adequat per l'existència d'una petita necròpolis en època romana. Tot i que mai s'han fet excavacions a la zona de la plaça de Sant Domènec, situada davant d'aquest accés, hi ha un parell d'indicis que abonarien la possible existència d'estructures funeràries. El primer són la troballa, durant la col·locació d'infraestructures, l'any 1975, a la zona més propera a les escales d'accés a l'església del convent de sant Domènec, d'un conjunt de ceràmiques i fragments de vidre romans que foren interpretats com a possible aixovar de senzilles incineracions²⁵⁹ (Nolla, 2012, 176)

L'altra indicatiu ens el proporcionen els 14 tambors de semicolumnes que es conserven al parament medieval de la muralla de migdia de la ciutat a l'alçada de l'actual pati del rectorat universitari. Aquestes peces, de pedra sorrenca presenten unes dimensions massa reduïdes per pertànyer a un temple i semblen molt més adequades per un monument funerari, probablement en forma d'edícula o templet. La ubicació de les semicolumnes, en un tram en que la muralla s'enfila per la vessant del turó i amb una visibilitat perfecta des del portal Rufí, el converteixen en un espai ideal per aquesta mena de grans monuments funeraris. Òbviament les peces podrien venir de qualsevol altra part de la ciutat, però atenent a que la reforma medieval de la muralla va ser una obra global sembla lògic aprofitar a cada espai els materials disponibles més propers.

257 En un estudi posterior JM Nolla i M Sureda donen aquesta datació per bona (Nolla i Sureda, 1999, 39-41) acceptant com a argument positiu en favor d'una datació tardana el relatiu allunyament de la porta sud de la ciutat. Ara sabem que en època altimperial ja havia existia una necròpolis en una ubicació similar (la de la plaça del Pallol) i que per tant la distància no pot ser un argument en aquest cas, Això, però, no elimina els altres arguments, especialment pel que fa a l'orientació, simplicitat i manca d'aixovar de les tombes.

258 De fet les excavacions varen posar al descobert algunes fosses més similars a la que fou interpretada com una *ustrina*, però que foren considerades altmedievales atenent als escassos materials recuperats, especialment a la tipologia de les ceràmiques grolleres (Augè, 2010). Atesa la barreja de materials que acabem d'esmentar i l'escassetat de materials ens sembla que alguna d'aquestes fosses podria pertànyer a la fase romana del jaciment

259 Els ungüentaris normalment s'associen a incineracions perquè se solien utilitzar per perfums que es farien servir per amorosir les males olors provocades pel propi procés d'incineració (Blaizot, 2009b, 338)

9.5.1.7-El cementiri de Santa Susanna del Mercadal

L'església de Santa Susanna del Mercadal se situa al costat occidental del riu Onyar, en una zona aparentment planera, situada en un espai que *a priori* i sobre el plànol podria semblar idònia per la construcció d'un nucli habitat i que, en canvi, no va ser urbanitzada de forma més o menys intensa fins als segles XI-XII.

El topònim Mercadal, documentat ja l'any 1007, fa referència a un espai on se celebra un mercat (Canal *et al.*, 2003, 274). En època medieval, el mercat intramurs de la ciutat es trobava a la banda contrària del riu i, per tant, el topònim hauria de fer referència a un mercat anterior que s'ha relacionat amb un mercat periòdic de bestiar, una *nundina* que es podria haver desenvolupat en aquest espai ja en època romana (Canal *et al.*, 2003, 275). En aquest apartat, però, ens interessa una altra utilització de l'espai, aquesta plenament confirmada arqueològicament, si bé no datada amb suficient precisió: la funerària.

L'any 1890 es varen descobrir al davant de la façana occidental de l'església, tot un conjunt de sarcòfags de tipologies diverses. Les excavacions varen ser controlades per Botet i Sisó que en va deixar constància en un article a la *Revista de Gerona* (Botet i Sisó, 1890). Els seus descobriments, que es complementen amb d'altres troballes realitzades a les proximitats, com les realitzades a la paperera «La Gerundense» els anys 1840-41 i el 1859. Totes aquestes troballes varen ser examinades fa uns anys per Nolla i Sureda que les ordenaren i en publicaren una interpretació de conjunt (Nolla i Sureda, 1999, 4-50; Canal *et al.* 2003, 274-280).

Segons la descripció de Botet i Sisó, es va realitzar un gran sondeig de més de deu metres quadrats en el que per sota de tot un seguit de tombes i enterraments que calia relacionar directament amb el cementiri parroquial de l'església de santa Susanna, es va localitzar un paviment d'*opus signinum*. Aquest paviment presentava un gruix d'aproximadament vint i cinc centímetres i, per sota, es varen localitzar un conjunt de fins a deu enterraments, format per cinc sarcòfags monolítics²⁶⁰, una tomba d'obra²⁶¹ i una caixa de *tegulae* de secció quadrangular²⁶² arrencades en fila, de nord a sud, però amb les tombes orientades est-oest. A ponent, se situava una fila de tres tombes més, disposades perpendicularment (és a dir, orientades de nord a sud). Aquestes darreres tombes eren caixes de *tegulae* de secció triangular²⁶³.

L'obertura d'una gran rasa uns metres a migdia (a prop de l'actual carrer Sèquia) va permetre localitzar algunes tombes més, totes elles caixes de *tegulae* de secció triangular, menys una de secció quadrangular. S'orientaven d'est a oest.

A la banda contrària de la plaça, a llevant, es recuperaren quatre sarcòfags monolítics, tres dels quals orientats nord-sud i l'altre, est oest. Una altra tomba de *tegulae* de secció triangular

260 Sarcòfags de greda, lleument trapezoïdals. Les tapadores eren a dues o quatre vessants, a vegades decorades amb acroteris estilitzats als angles i en alguns casos a la part central, si bé lleument desplaçats cap a la capçalera. en un dels casos un ressalt interior a la capçalera feia la funció de coixí

261 Construïda amb rajols allargassats i morter de calç, mesurava 55 cms. d'amplada i 2'15m. de llarg

262 Caixa quadrangular de 5 *tegulae* de longitud (cada *tegulae* de 55 per 43 cms.) coberta amb tres grans plaques de terrissa, marcades amb una creu de sant Andreu, feta amb els dits prèviament a la cuïta de les peces. L'amplada de la caixa era de 55 cms. i la longitud total de 2'15m.

263 Les tres tombes eren de característiques molt similars. Presentaven *tegulae* a la solera i també segellant els dos extrems. La carena superior estava protegida amb *imbrices* i s'utilitza morter per unir les diferents peces. els difunts es disposaven amb el cap a migdia, reposant sobre sengles *imbrices* que feien la funció de coixí.

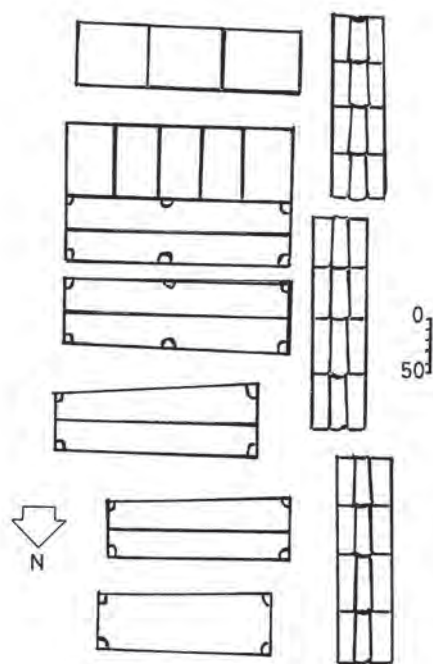

Fig.140. Distribució de les tombes trobades sota el paviment de *signinum* (segons Nolla i Sureda,1999).

sició de les tombes. Aquestes limitacions fan pensar en l'existència d'una edificació, de la qual malauradament els treballs de Botet no en varen localitzar cap dels murs perimetrals. La posterior construcció en aquest mateix indret de l'església de santa Susanna abonen també aquesta existència d'un edifici religiós, una *memoria* funerària. El problema, insoluble ara per ara a manca de noves dades arqueològiques és el de conèixer amb quin entorn cal relacionar aquesta edificació. Corresponia a una tomba familiar relacionada amb una vil·la suburbana de la qual res en coneixem, o cal relacionar-lo amb un grup humà que vivia *intra muros* i que per alguna raó que se'ns escapa va construir la seva necròpolis en un espai allunyat dels indrets que fins llavors s'havien emprat com espai funeràri?

9.5.1.8-Entorn de l'església de Sant Nicolau

L'església romànica de sant Nicolau se situa molt a prop del monestir benedictí de sant Pere de Galligants, i a uns dos-cents metres de Sobreportes. Inicialment era una capella de planta central dotada de quatre absidioles al seu entorn, una de les quals va ser eliminada per dotar al temple d'una nau que el prolongava en direcció oest. L'església se situa a prop de l'aiguabarreig dels rius Galligants i Onyar en un espai on des d'almenys el segle XII s'hi documenta l'existència d'un pont (Nolla i Sureda, 1999, 27)

Dues són les intervencions realitzades a l'església que varen comportar actuacions arqueològiques, si bé en un dels casos de mínima volada.

L'any 1969 es va instal·lar una claveguera a la zona de l'antiga sagristia de l'església i es va dur a terme un seguiment arqueològic que va permetre identificar diverses estructures i elements (Nolla i Sureda,1999,27). El sondeig es va practicar a l'exterior de l'edifici, entre l'absis de tramuntana i el mur nord de la nau. Dins els sondeig es varen localitzar dues tombes, la inferior situada seixanta-vuit centímetres per sota de l'altra. La tomba superior era emmarcada amb pedres i coberta amb lloses planes i aparentment estava recolzada contra la fo-

es va trobar cap a llevant, a prop del riu Onyar.

A aquest conjunt cal afegir-hi els cinc o sis enterraments localitzats anys abans a les proximitats de la paperera «La Gerundense» (situada a la banda de migdia de l'actual carrer Sèquia) i que sembla que eren majoritàriament de *tegulae* de secció triangular (Canal *et al.*, 2003,277) . A aquestes darreres caldria sumar-n'hi una altra trobada l'any 1856.

Com a únics materials coneguts associats a aquest conjunt de tombes, cal assenyalar la recuperació de dues petxines.

Tot plegat, demostra l'existència d'una necròpolis que per la tipologia de les tombes caldria situar entre els segles IV-VII (Canal *et al.*, 2003,279). La presència d'un paviment de *signinum* cobrint algunes de les tombes permet intuir l'existència d'una *area* funerària o, més probablement, d'un temple funeràri que hauria acabat convertint-se en el centre d'un espai funeràri. Aquestes dues possibilitats ja foren apuntades per JM Nolla (Nolla i Sureda,1999,49-50; Canal *et al.*,2003, 279). La presència del paviment de *signinum* i la peculiar disposició de les 10 tombes localitzades a sota, molt juntes i disposades unes est-oest i d'altres nord a sud, però creant filades, fa pensar en l'existència de limitacions espacials clares que forcen la dispo-

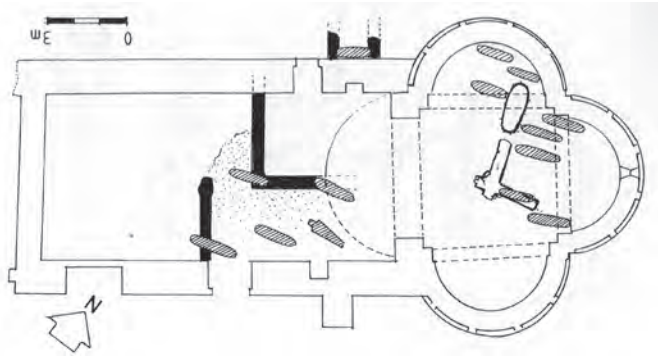

Fig.141. Planta de les excavacions a l'església de sant Nicolau (Nolla i Sureda,1999).

namentació del mur de l'església. El cadàver era disposat en posició de decúbit supí, amb els braços sobre l'abdomen, orientat d'est a oest (amb el cap a l'oest). L'enterrament inferior era dipositat directament a l'interior d'una fossa, orientada també d'est a oest, amb el cos disposat panxa enlaire i els braços estirats al llarg del cos. Aquesta tomba malmenava parcialment un mur anterior a l'església, disposat perpendicularment a la façana i que es va adaptar per aprofitar-lo com a "coixí". L'esmentat mur

semblava funcionar amb un altre disposat paral·lelament i situat a noranta centímetres cap a llevant. Es tracta de dos paraments de característiques similars, bastits amb pedra seca i assentats directament sobre els nivells estèrils del subsòl. L'excavació no va proporcionar cap element arqueològic que permeti una aproximació cronològica més enllà de la seqüència estratigràfica i estructural amb els elements que configuren l'edifici religiós.

La segona intervenció arqueològica, de més volada, es va dur a terme l'any 1975 tot aprofitant el canvi de pavimentació del temple i va afectar a la capçalera i part de la nau. L'excavació va posar al descobert tot un conjunt de murs i diversos enterraments. Pel que fa a les estructures, cal assenyalar que aquestes semblen correspondre a dos moments diferents ja que porten orientacions diverses. Un grup de tres murs s'orienten seguint els punts cardinals, dos d'ells, solidaris dibuixen un angle, mentre que un altre situat a ponent s'orienta de nord a sud. A diferència dels localitzats l'any 1969 es tractava de murs lligats amb morter de calç, de bona qualitat, associats a un paviment d'*opus signinum*. Tant el paviment com els murs estaven malmenats i tallats no solament per les fonamentacions de l'edifici medieval (tant pels murs de la nau com per la vella capçalera oest) sinó també per un conjunt de cinc tombes. Tots els enterraments es disposaven est-oest, amb el difunt en posició de decúbit supí i els braços estirats al llarg del cos. En un dels casos, la tomba presentava una estructura de pedres emmarcant la fossa amb una forma lleument antropomorfa i amb lloses planes emprades com a sol i coberta de la tomba.

L'espai de la capçalera va proporcionar les restes d'una segona estructura amb una orientació esbiaixada respecte a la suara descrita. Aquesta estava molt malmesa però s'hi podien identificar dos murs en angle recte, de pedra lligada amb morter, aparentment de bona qualitat. Al nord del mur occidental, hi havia una estructura d'obra en forma de banyera que es va interpretar com una ossera (Nolla i Sureda,1999,28). A l'entorn, hi havia diverses traces d'un enllosat de pedres que caldria relacionar amb les estructures descrites. També en aquest espai es varen identificar fins a nou tombes disposades de forma més o menys arrencada configurant tres fileres i orientades d'est a oest. En la majoria de casos eren fosses simples però una de les tombes conservava una coberta de lloses planes a la zona del cap. Els enterraments eren disposats panxa enlaire i amb els braços creuats o estirats al llarg del cos.

La interpretació de les restes no és senzilla i la seva adscripció cronològica quasi impossible. Amb les dades recollides solament es pot intuir una seqüència cronològica. Per començar els dos conjunts de construccions localitzades a l'interior semblen pertànyer a dues estructures diferents ja que no es relacionem directament²⁶⁴ i presenten diferents orientacions. Ara bé això no implica dos moments cronològics diferents atès que ambdues semblaven estar assenta-

264 Tot i que aquest no és un argument definitiu atès que entre els dos grups se situaven les restes de les fonamentacions de l'absis occidental de l'església.

des directament sobre els nivells estèrils. Més complicat encara és atribuir una funcionalitat o datació als dos murets de pedra seca identificats a l'exterior.

Pel que fa als enterraments aquests eren posteriors a les estructures suara descrites però anteriors a l'església. El fet que a l'exterior es localitzin dues tombes sobreposades parla de l'existència de dues fases o d'una llarga utilització com a zona funerària.

Aquestes dades, a les que cal afegir la troballa a l'indret de materials ceràmics romans baiximperials varen servir a diversos investigadors per localitzar en aquest indret un *martyrium* o un edifici de culte tardoromà (Fabre, 1986, Nolla, 1988). Posteriorment algun dels investigadors va modificar la seva interpretació considerant les restes estructurals com part d'una vil·la suburbana (Nolla i Sureda, 1999, 29, Canal *et al.*, 2000, 29).

Certament la utilització de la zona com a espai funerària en època tardoantiga i altmedieval podria abonar la tesi d'un enterrament baiximperial que donés lloc a un sector funerària, però també permet moltes altres interpretacions, de fet masses. La diferent orientació de les dues estructures podria fer pensar en elements de dimensions modestes, fins i tot, monuments funerària que varen ser completament arrasats amb posterioritat com succeeix per exemple al cementiri de la vil·la de Vilablareix i que analitzarem posteriorment. Però també és cert, que no hi ha cap traça clara d'enterrament que es pugui atribuir al moment de funcionament de les estructures. De fet, fins i tot l'estructura d'obra en forma de banyera que per orientació es podria relacionar amb l'estructura localitzada sota la cúpula de l'església, sembla tallar el mur més que funcionar amb el mateix.

Per tant, és aquest un espai que no es pot descartar que fos emprat com a espai funerària, com a mínim en època baiximperial, però sense que disposem de dades fermes per fer una atribució d'aquesta mena i de fet, com veurem en apartats posteriors, la nostra interpretació va en un altra sentit.

9.5.2.-Les necròpolis associades a les vil·les

No solament l'entorn més immediat al nucli urbà és utilitzat com espai funerària. Les vil·les suburbanes també han proporcionat indicis de l'existència d'espais funerària més o menys extensos. Moltes d'aquestes necròpolis s'estructuren al voltant d'un monument funerària de certa entitat i, en alguns casos, sembla que varen ser utilitzades ja des del segle I dC, mostrant que ben aviat els grans propietaris varen triar les seves propietats extraurbanes no solament com espais ideals per viure-hi, sinó també per ser-hi enterrats.

9.5.2.1-Palau Sacosta

Al llarg de la primera meitat del segle XX, a l'argilera d'una bòbila situada a la zona de Palau Sacosta, al sud de la ciutat, i propera a l'indret per on passava la Via Augusta s'hi realitzaren diverses troballes d'època romana. El més destacable va ser la recuperació de dos mil·liaris (que seran analitzats en un altra apartat d'aquest estudi), algunes sitges farcides amb riencs i unes peces de pedra que per les descripcions no queda clar si serien molins rotatoris o, simplement, les tapes dels dipòsits, una canalització, interpretada com el desguàs d'una de les cunetes de la via i, el que ens interessa en aquest apartat, els fonaments d'una petita construcció (Oliva, 1950b, 81-82; Riuró, 1995, 76-77; Nolla i Sureda, 1999, 50-52).

L'estructura, de forma quadrangular, estava construïda amb *tegulae* disposades planeres, lligades amb morter i presentava a l'interior sengles contraforts segurament destinats a sostenir un arc. El perímetre interior era recorregut per un banc corregut, mentre que al centre de l'espai hi havia restes d'un enterrament.

Fig.142. Restes del mausoleu de Palau (foto Institut d'Estudis Catalans, fons Serra Ràfols).

Es tractaria, segurament, d'un petit mausoleu del qual poca cosa més en sabem més enllà de poder-ne reconstruir la planta basant-nos en la descripció de F. Riuró. J.M. Nolla i M. Sureda varen plantejar una interpretació de l'estructura d'aquest edifici (Nolla i Sureda, 1999, 51) que ells imaginaven com un edifici separat en dos espais per una arcada assentada sobre els dos contraforts, amb una coberta plana. Tot i que plantegen la possibilitat que un dels sectors fos un espai descobert, un vestíbul, on desenvolupar els rituals funeraris, i un altra de cobert que actuaria de cambra funerària, s'inclinen, ateses les reduïdes dimensions de l'edifici, en un cobriment dels dos espais, amb un possible aprofitament de la terrassa superior com espai ritual.

Sigui com sigui el que si indica la presència d'aquest monument és la proximitat d'una vil·la²⁶⁵. De fet, l'indret resulta idoni per aquesta mena d'establiments, al situar-se en una zona propera a la via, a un curs d'aigua i a la plana conreable, i a més en un entorn lleument elevat amb un alt valor escenogràfic. Malauradament, cap resta arqueològica s'ha recuperat que es pugui associar a aquesta possible vil·la suburbana.

9.5.2.2-Sant Menna (Vilablareix). La Torratxa

La necròpolis de la vil·la romana de Vilablareix se situa a l'anomenat camp de la Torratxa de cal Curt, uns dos-cents cinquanta metres a migdia de l'església de sant Menna, on s'han localitzat les restes de la vil·la. La tria del lloc devia estar condicionada per la proximitat a un vell camí que coneixem documentalment des d'època carolíngia i que posava en contacte directe Girona i Vic (Canal *et al.*, 2003, 405-406) i que devia ser també la via de comunicació principal entre la vil·la i *Gerunda*. El lloc, lleugerament enlairat, domina l'entorn, el que fa clarament visible des de la distància qualsevol construcció. Era precisament aquesta visibilitat un dels factors essencials en la tria de l'indret on bastir-hi els monuments funeraris.

La presència d'un gran mausoleu turriforme constituïa, fins fa pocs anys, el senyal més evident de l'existència d'una vil·la a les proximitats. Aquest edifici dibuixa una planta rectangular de 3'30 m per 4'20 m, amb una alçada conservada de més de 8 m que el fa ven visible des de gran distància gràcies a l'entorn absolutament planer. L'aspecte de torre ha donat origen a la nomenclatura popular «la Torratxa» o la més arqueològica de torre sepulcral.

Coneguda d'antic, la seva adscripció a un monument sepulcral romà es va publicar el 1864 (Buscató, López i Nolla, en premsa). Des d'aleshores, sovintegen les referències historio-gràfiques (Botet i Sisó, 1874; Girbal, 1883; Puig i Cadafalch, Falguera i Goday, 1909; Puig i Cadafalch, 1934; Cid, 1950; Nolla i Casas, 1984, 196-197; Sanmartí, 1984, 124-126; Nolla *et al.* 2005, 211-225).

El monument se situa just al límit d'un camp, que presenta un desnivell de més d'un metre en relació amb el que es troba a llevant, realçant encara més la seva visibilitat i posició preeminent. Com veurem, com a mínim dos monuments més s'arregleraven al seu costat creant

²⁶⁵ Algunes referències permeten intuir l'existència d'altres tombes més senzilles al seu entorn, però sense proves clares.

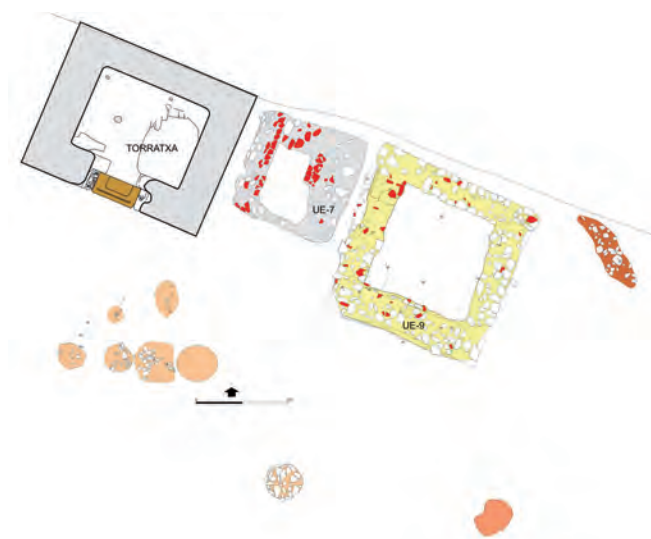

Fig.143. Planta de les excavacions realitzades a la necròpolis de la vil·la de sant Menna.

Fig.144. Monument funerari de la Torratxa.

una façana, ben visible des del camí.

Malgrat que espoliada d'antic i malmenada pel temps i les inclemències naturals, la torre ha conservat prou bé l'estructura bàsica. Consta de dos cossos superposats i un terrat que, en origen, sostenia el trespol de fusta. Els murs van ser bastits amb *opus caementicium*, tot emprant un morter de calç de gra gruixut d'origen volcànic amb maerials del país, emprant la tècnica de l'encofrat. Les parets són massisses i cegues excepte la cara de llevant —en realitat nord-est- que, a l'alçada del pis superior, és completament oberta amb una gran arcada. Aquesta, de cara al camí, és la façana principal on hi figurava la làpida commemorativa —de la qual encara s'aprecien les impressions en el lloc on havia estat encaixada, just sota la gran arcada,- i l'estàtua (o estàtues) del (o dels) difunt(s) que anava col·locada en el cos superior.

Com ja hem comentat, les dimensions totals del monument són de 4'20 m a les cares nord est i sud oest per 3'30 m a les altres dues. i amb una alçada conservada de 8,12 m.

Els dos cossos inferiors estan separats per una faixa de cinc filades de *testae*. Pel que fa al cos inferior, aquest correspon a la cambra funerària, i s'hi accedia per una porta ubicada a la cara sud-oest. De fet, durant molt temps es pensava que l'esvoranc existent a aquesta banda era un forat de saqueig (Cid, 1950, 230)²⁶⁶. Varen ser les excavacions realitzades l'any 2002 que es va poder comprovar que, en realitat, es tractava d'una porta molt malmesa pels processos d'espoliació, però de la que conservava perfectament el llindar (Nolla *et al.*, 2005, 216). Aquest està construït emprant pedra sorrenca i marca dos petits graons així com un encaix de 0'95 m de llarg per 0'46 m d'amplada. Per sota de la faixa de *testae*, es conserven dos encaixos quadrangulars, perfectament centrats sobre la porta i que cal interpretar com l'ancoratge d'una estructura avui perduda. Al damunt de la faixa de rajol hi ha traces d'un segon element, triangular en aquest cas, segurament un frontó decoratiu que formaria part d'una falsa façana imitant un temple, combinant elements de d'estuc i morter (falses columnes, un fris...) amb d'altres més consistents (Nolla *et al.*, 2005, 216).

266 De fet, Cid considerava que l'accés al monument es feia a través de la gran arcada del cos superior i que una trapa comunicava aquell espai amb el cos inferior (Cid, 1950, 231)

Interiorment, el *conditorium* manté la planta rectangular (2'57 m per 1'88 m) i cobert amb volta, amb una alçada màxima, en el punt central, de 2'55 m. La volta, actualment força malmesa, era construïda amb *testae* i en forma de mig punt

El cos superior està presidit per una gran edícula oberta a la cara nord-est de 2'76 m de llum i 3'20 m d'alçada. La cambra també està coberta amb una volta de canó disposada perpendicularment respecte a la inferior. La cambra presenta unes dimensions interiors de 2'70 m per 2'32 m i una alçada de 3 m. Allí se situarien les imatges, en forma d'escultura, dels difunts. De fet, al sol de la cambra encara queden alguns indicis del que podrien haver estat els punts de subjecció de les escultures. A la façana nord, sota l'arcada, es conserven traces en el *caementicium* d'una cartel·la rectangular, en la qual s'encaixaria la placa amb l'epitafi.

Al damunt d'aquest segon cos, es disposa un altell o terrat que devia servir simplement per sostenir el sostre. Externament aquest nou cos no era diferenciable, ja que cap faixa de rajols l'emmarcava com passava amb el cos inferior. De tota manera, cal tenir present que és actualment quan aquestes distincions entre pisos són apreciables. En el moment de funcionament de la tomba aquest nucli de *caementicium* anava revestit completament, ja fos d'estucs o amb aplacats més luxosos i la seva aparença devia ser molt diferent.

Fig.145. Accés a la cambra funerària de la Torratxa.

Interiorment, els murets que delimiten el cos superior presenten tot un seguit d'orificis quadrangulars, tots similars (de 0'12 m de costat per 0'10 m de profunditat) on anirien encaixades les bigues del sostre. Pel que fa a la coberta del monument s'han plantejat tota mena de solucions que van des de la coberta plana (Cid, 1950,231-232) a la de forma piramidal (Sanmartí,1984,126; Nolla *et al.*, 2005,219)²⁶⁷, mentre que en interpretacions més recents s'ha optat per un sostre de doble vessant (Nolla, 2012, 182).

El tipus de cambra funerària fa pensar en un espai per inhumacions. Per aquesta raó, els darrers estudis situen la seva datació a partir de mitjan segle

II (Nolla *et al.*,2005, 222), una datació molt similar a la que tradicionalment se l'hi havia atribuït d'època severiana (Cid,1950,234). Certament una datació establerta simplement atenent al ritual funerari o a partir de la seva estructura arquitectònica pot ser arriscada. Pel que fa a la seva estructura, cal assenyalar que a les proximitats de la Torratxa s'ha localitzat un segon monument funerari de característiques molt similars²⁶⁸. Aquest segon, conegut com el Temple, se situa al municipi d'Aiguaviva, i presenta una aparença molt similars, si bé en pitjor estat de conservació. En aquest segon cas, la conservació del *loculus* destinat a una urna permet asseverar que estava destinat a incineracions, raó per la qual s'ha datat al segle I dC (Nolla i Casas,2005a, 228). Aquest fet demostra que un tipus de tomba molt similar es podia emprar

267 Cid per contra s'inclinava per una coberta plana (Cid,1950,232)

268 Es tracta d'un monument turriforme, construït amb un *opus caementicium* de característiques molt semblants a l'emprat a la Torratxa. Actualment solament se'n conserva la base però es conserven documents del segle XIX que testimonien que en aquells moments encara conservava part d'un pis superior (Buscató, López i Nolla, en premsa).

pels dos rituals i que l'ús de determinats models arquitectònics podia presentar una cronologia certament àmplia. Si bé la inhumació s'imposa a partir de mitjans del segle II dC com el sistema funerari hegemònic, era un ritual ja emprat, encara que fos de forma minoritària, durant la primera centúria, raó per la qual la datació s'ha de prendre amb certes cauteles.

L'any 2010 es va realitzar una excavació a l'entorn de la Torratxa, concretament a migdia i llevant del monument, indrets on unes rases de prospecció realitzades l'any 2003 havien identificat tot un seguit d'indis d'ocupació (Nolla i Sagrera, 2004; Nolla *et al*, 2005,223-224). Tot i que l'excavació va aportar resultats positius, cal assenyalar que tant les estructures com els materials localitzats es recuperaren en un pèssim estat de conservació, molt afectats pels treballs agrícoles.

Al costat de migdia de la Torratxa es varen localitzar les restes de fins a set fosses. Totes presentaven una estructura similar. Es tractava de forats de planta aproximadament circular, cap de les quals arribava al metre de diàmetre, excavats a les argiles del subsòl. A l'interior de totes les fosses es trobaren restes de cendres i carbons i eren farcides amb pedres i fragments de *tegulae*. Cal destacar, però, que en cap d'elles es varen recuperar elements que ens permetin intuir la presència d'urnes. En una d'elles s'hi recuperaren un conjunt de quatre *imbrices* disposats verticalment, molt probablement un conducte per libacions.

Les dimensions de les fosses fa difícil la seva interpretació com a *busta* a no ser que entenguéssim que es tracta en tots els casos d'enterraments infantils. Molt més probable és que es tracti d'*ustrina* molt senzills, on les cendres es dipositen directament al fons de la fossa. Tombes d'aquesta mena i amb una simplicitat idèntica s'han localitzat a cementiris rurals com el de la Vinya del Fuster (depenent de la vil·la de Tolegassos, a Viladamat) o a les necròpolis urbanes de l'entorn d'Empúries (Nolla, Casas i Soler,2012,26)

Al costat d'aquestes tombes d'incineració, es va identificar una sola inhumació, disposada en una fossa, orientada de sud-oest a nord-est. El difunt, que es trobava en un pèssim estat de conservació, fou posat en posició de decúbit supí, i no es va recuperar cap ofrena associada.

Al nord de totes aquestes fosses i disposades alineades d'oest a est, al costat de llevant de la Torratxa, es varen identificar els basaments de dues estructures quadrangulares. Obrades, ambdues, amb pedres lligades amb morter, sembla que les dues serien buides internament,

Fig.146. Restes del monument situat a l'extrem est de la zona excavada.

com ho mostren els indicis de presència de sengles paviments. Pel que fa a l'estructura situada a llevant de la possible pavimentació solament en restava el *rudus*, format per petits rierencs i fragments de *tegula* i *dolium*. també a l'estructura situada al centre del conjunt, es conservava al seu interior part d'un paviment, o molt més probablement, preparació, feta amb fragments de *dolium* disposats planers.

Les dues estructures es disposen arrenclerades amb el mausoleu de la Torratxa, al límit del desnivell que actualment separa els dos camps, creant una façana de monuments funeraris de cara al camí que transitava uns metres al nord del conjunt

Les dimensions dels dos monuments localitzats el 2010 són molt diferent. Així, el més proper a la Torratxa mesurava 2'30 m per 2'5 m. El mal estat dels murs perimetrals, dels quals solament se'n conserven un màxim de dues filades dificulta establir les dimensions internes del monument que no superaria en cap cas el 1'20 m de costat. Aquestes dimensions són molt més adequades per un enterrament d'incineració que no pas per una inhumació, sempre i quan, un cop més, no es tractés d'un enterrament infantil.

Contràriament, el segon monument presenta unes dimensions molt similars a les de la Torratxa (3'42 m per 3'78 m) i uns murs molt més clarament definits d'uns 0'60 m de gruix, el que crea una cambra interior de més de 2 m de costat. Tot i això, la part conservada dels murs, dels quals només se'n conserven un màxim de tres filades corresponents fonaments, és de característiques aparentment menys sòlides que el de la Torratxa, amb rierencs i fragments de *tegulae* lligats amb morter. Al seu interior es varen recuperar alguns materials entre els que cal remarcar la troballa de fragments de vidre cremats, el que en principi indicaria una utilització del monument per enterraments d'incineració. Val a dir que les restes del paviment interior solament es conservaven a la banda nord i que a l'excavació del sector de migdia es varen identificar les restes d'un *dolium* encastat al terra, que no es va poder acabar d'excavar²⁶⁹. Al no conservar-se el paviment en aquest sector no es va poder confirmar si el *dolium* formaria part del mateix monument (contenint probablement una incineració), o era un element anterior.

Al sud del monument funerari més oriental, es varen recuperar uns nivells de terres cremades i carbons que podrien indicar la presència d'una altra tomba d'incineració, així com restes òssies pertanyents a l'enterrament d'un cavall

En definitiva, en l'espai funerari localitzat a l'entorn de la Torratxa, es combinen aquells elements que cal relacionar amb el ritual de la incineració amb d'altres que indiquen un ritual d'inhumació. Les fosses localitzades a redós dels monuments funeraris eren utilitzades per la realització d'incineracions, i la presència d'elements com les cobertures de pedres o la creació de tubs de libació ens indiquen que les restes del difunt eren col·locades directament dins una petita fossa. Pel que fa als monuments funeraris, el ritual emprat està clar en dos d'ells. La Torratxa estaria destinada a inhumacions. En canvi, el que es troba en posició central, més petit, podria ser dedicat a incineracions, amb una o diverses urnes al seu interior. Pel que fa al darrer, situat a l'extrem de llevant del conjunt, les seves dimensions l'acosten a la tipologia del de la Torratxa, però la troballa al seu interior de vasos lacrimatoris cremats podrien fer pensar en un ús per incineracions. Tot i això aquesta darrera afirmació cal prendre-la amb reserves, ja que l'estat d'arrasament de les restes pels treballs agrícoles i el remenament i desplaçament de materials que això comporta, fa factible que aquests materials provinquin d'alguna tomba d'incineració propera.

En tot cas, la combinació dels dos sistemes d'enterrament ens parla de la llarga pervivència del cementiri que perduraria almenys al llarg dels segles I i II sense que es pugui descartar un ús tant anterior com posterior a aquestes dates. A més, cal tenir present que només s'ha

269 Unes fortes pluges varen impedir acabar l'excavació del sector de llevant del jaciment.

explorat un sector del camp i que no es pot descartar la presència de més enterraments i monuments, especialment a ponent de la Torratxa.

9.5.2.3-El Temple (Aiguaviva)

En una caixa de documents conservada a la Reial Societat Arqueològica Tarracnense s'hi varen trobar diverses cartes i documents que feien referència als monuments funeraris de la Torratxa de Vilablareix i al que actualment coneixem amb el nom d'El Temple, al municipi d'Aiguaviva. Entre ells hi destaca un informe anònim (però redactat per Julián de Chía) de l'any 1857 on es descriuen les restes dels dos monuments i el seu estat de conservació. Després de descriure el monument de Vilablareix (que es conservava en un estat similar a l'actual) diu:

A cosa de un cuarto y medio de distancia (de la torre de Vilablareix) y en igual dirección había otra torre hecha de igual material y de la misma forma, si bien que esta no contenía en su primer cuerpo la estancia que tiene la del diseño, sino una pequeña cavidad debajo el pavimento del nicho que antes había. Esa segunda torre hace doce o trece años que se vino abajo por sí misma, no quedando a la sazón de ella más que una parte del primer cuerpo, pues lo que cayó fué el segundo que estaba inmediatamente apoyado sobre unas fajas de piedra arenisca amarillenta que suplían aquí a los ladrillos de la otra torre.

Esta era más elevada que la del diseño, habiendo entre ambas otra diferencia, la de que la de ésta miraba su frontón hacia la parte de oriente y la otra hacia el mediodía.

Fig.147. Restes del monument funerari del Temple.

D'aquesta descripció en podem extreure algunes dades interessants. Per començar diu que es tracta d'un monument turriforme similar al de Vilablareix i, de fet, de dimensions superiors a aquell. També era similar la seva disposició, amb dos cossos sobreposats, separats, en aquest cas, per blocs de sorrenca, un material molt utilitzat a les vil·les de l'entorn de Girona. El més interessant, però, és el fet que fa referència a l'existència a una petita cavitat al cos inferior en el lloc de la cambra sepulcral de l'altra monument.

monument?

On se situa i que en queda d'aquell mo-

Pel que fa a la seva ubicació la torre sepulcral de cal Temple se situa al municipi d'Aiguaviva, a menys de 2 km de la Torratxa, al costat d'una antiga masia que va ser possessió dels templers, d'on pren el nom.

La part conservada del monument es presenta com un bloc quadrangular d'*opus caementicium* bastit amb la tècnica de l'encofratge, de 3'50 m per 4'15 m i una alçada d'uns 3 m. A la part superior es conserva, encara, el forat descrit a l'informe que acabem de citar i que correspon al *loculus*, l'indret on es dipositava l'urna cinerària. En aquest cas Nolla i Casas han interpretat el monument com una tomba individual, un monument destinat a un sol individu com marcaria l'existència d'un sol encaix destinat a dipositar-hi la urna (Nolla i Casas, 2005a, 228) que, atenent al ritual de la incineració daten al segle I dC, tot i que tradicionalment altres investigadors, i ells mateixos, l'havien datat a cavall entre els segles II-III dC sense proves fermes (Cid, 1954, 79-80. Nolla i Casas, 1984, 161; Sanmartí, 1984, 129-130)

Ara sabem que les dimensions de l'edifici era superior als 7m. d'alçada i que constava de dos cossos, raó per la qual no es pot descartar que es tracti d'un monument familiar, en el qual la resta de les urnes es dipositarien al cos superior.

9.5.2.4-La necròpolis del Pla de l'Horta

A l'entorn de la vil·la del Pla de l'Horta, s'han localitzat diversos elements que parlen de la utilització de diferents espais com a zones d'enterrament en èpoques diferents de la història de l'assentament. No analitzarem en aquest estudi les restes d'una petita necròpolis d'època ibèrica, localitzada a ponent de la vil·la durant les obres de construcció dels blocs de pisos actuals, en quedar fora del nostre àmbit d'anàlisi i no tenir cap relació directe amb la mateixa vil·la (Martín,1994).

Al llarg de les darreres dècades s'han trobat enterraments en quatre indrets situats a l'entorn de la vil·la que ens apropen a la seva realitat funerària. Així, com veurem, s'han trobat enterraments a la zona situada a ponent de la vil·la, a mitja vessant del turó que arrecerava per aquesta banda les edificacions, però també uns metres a llevant, a prop de la necròpolis d'urnes, tot i que sense cap relació, on es va identificar una tomba aïllada. A la banda nord, s'ha localitzat i excavat una necròpolis amb dos grups d'enterraments, el més antic, d'època altimperial, amb una reocupació en època visigoda. Finalment, a la zona més propera al gual del riu Ter, a prop del pont que travessava el riu, també es varen localitzar diversos enterraments.

Fig.148. Tomba de *tegulae* situada al sud est de la vil·la.

9.5.2.4.1- La tomba aïllada

Aquest enterrament va ser localitzat durant el seguiment d'obres realitzat amb motiu de la construcció de les infraestructures prèvies a la urbanització dels solars situats a l'entorn dels blocs de pisos del Pla de l'Horta (Palahí, 1998b,204-208). En una de les rases es va recuperar una tomba de *tegulae* de secció triangular. Es tractava d'una tomba infantil formada per solament dues *tegulae*. Les restes del difunt es trobaven en un pèssim estat de conservació però a l'interior de la tomba es va poder recuperar un antoninià de l'emperador Dioclecià que proporciona un *terminus post quem* per la tomba (Palahí,2005,193). Val a dir que a les rases de l'entorn no es va recuperar cap altra element similar ni indicis d'altres tombes²⁷⁰.

9.5.2.4.2-La necròpolis romana i visigoda al nord de la vil·la

Entre els anys 2004 i 2006 es varen dur a terme diverses campanyes arqueològiques al xamfrà de l'avinguda Jacint Verdaguer i el carrer de Sant Ferriol, situats uns cent metres al nord del nucli excavat de la vil·la del Pla de l'Horta. Aquests treballs (Frigola *et al.*, 2006; Llinàs *et al.*, 2005; Llinàs *et al.*, 2008), realitzats amb motiu de la urbanització de la zona va posar al descobert una necròpoli de la qual s'identificaren un total de 79 enterraments que es podien dividir cronològicament en dos grups. El primer grup es dataria, segons l'equip que va realitzar els treballs, entre els segles II-V i s'estructuraria a l'entorn d'un monument funerari, mentre que el segon, ubicat al

270 Cal assenyalar que es tractava d'un seguiment d'obres i que per tant no es va poder realitzar una exploració intensiva de l'entorn.

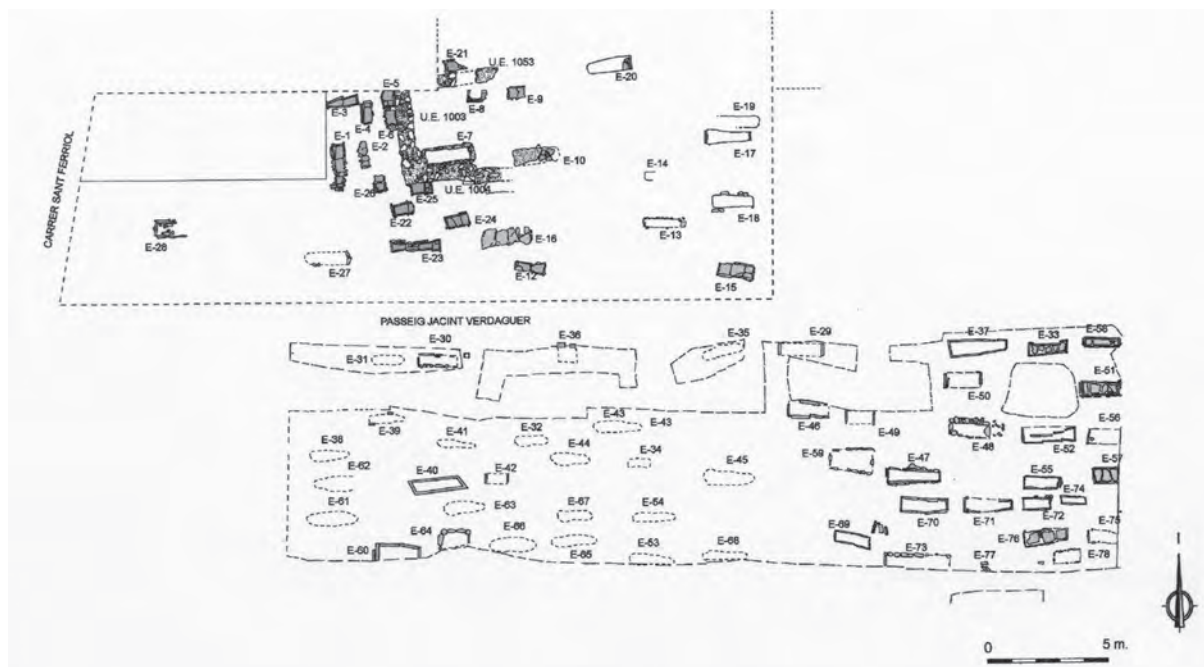

Fig.149. Planta de la necròpolis romana i visigoda del Pla de l'Horta (Llinàs *et al.*, 2008)

perímetre de l'anterior, respectant-lo en tot moment, cal datar-lo en època visigoda (s.VI).

La superfície excavada va ser d'uns 700 m², però no va assolir tota la superfície del cementiri, ja que, com a mínim, es prolongaria en direcció sud, i varen quedar diferents espais al nord-est i nord-oest que no es varen poder excavar. Les tombes es trobaven a diferents profunditats, adaptant-se al pendent natural del terreny que baixava d'oest a est.

-La necròpolis romana: els investigadors varen atribuir a aquesta fase un total de 21 tombes, tot i que dues eren dubtoses per la seva posició marginal²⁷¹. De les 21, 16 eren caixes de *tegulae*, 2 eren tombes d'obra, de pedra i morter, 2 eren fosses i 1 corresponia a una ossera. Només quatre dels enterraments disposaven d'aixovar, consistent, en tots els casos, en un recipient ceràmic (concretament dues gerretes i dues escudelles de ceràmica comuna (Frigola *et al.*, 2006,302).

Les tombes s'estructuraven a l'interior i l'entorn d'una estructura quadrangular. Aquesta estructura de 4'5 m de costat era construïda amb pedres de dimensions petites, sense treballar, lligades amb morter. D'aquests paraments només se'n conservaven dues filades, excepte a la banda est, on havia desaparegut completament. Tot i això, era possible resseguir el seu traçat perquè diversos enterraments es varen disposar al seu entorn directament recolzades contra els seus murs.

A l'interior d'aquesta estructura es varen localitzar algunes estructures que foren interpretades, en el seu moment, com a tombes. Una de les estructures no ofereix cap dubte. Es tracta d'una caixa excavada al subsòl, situada a l'angle sud-oest de l'edifici, amb els murs perimetrals fets de pedra lligada amb morter i amb un arrebossat de morter a la cara interior. En ella s'hi varen recuperar dos enterraments sobreposats (separats entre ells per un bipedal situat a l'alçada del cap) i diversos ossos amuntegats i descontextualitzats que confirmaven l'aprofitament de la tomba. Una segona sepultura d'obra se situava a llevant de la que acabem de descriure si

271 Les tombes E-27 i E-28, situades al sud oest del nucli principal del cementiri (Frigola *et al.*,2006,304)

bé es trobava en molt pitjor estat de conservació. Poques restes quedaven dels murs perimetrals de pedra i argamassa, però es conservava la base, feta amb *tegulae* mentre que els murs perimetrals eren de pedres lligades amb morter (E-10). Més dubtosa resulta una altra possible tomba situada també a l'interior de l'estructura. Es tracta d'una caixa de *tegulae* lligades amb morter, situada a la banda nord-est de l'estructura, que es va trobar molt malmesa i sense cap resta humana al seu interior (Llinàs *et al.* 2005, 199). De ser una tomba, havia de ser infantil, ateses les dimensions, però tampoc es podria descartar un altre ús ritual.

La resta de tombes de l'entorn són majoritàriament caixes de *tegulae* i les seves orientacions són tant nord-sud com est-oest, adaptant-se a les orientacions marcades pels murs perimetrals del monument central. També es va identificar un sector, on una acumulació d'ossos pertanyents a diferents individus es va interpretar com una ossera emprada en un moment concret (E-11) (Llinàs *et al.*, 2005,201).

Es tracta d'una necròpoli creada a l'entorn d'un monument funerari del qual poques coses en sabem més enllà de la seva forma –quadrangular- i dimensions- 4'5 m de costat. Al seu interior hi havia almenys dues tombes, tot i que la seva posició, a la banda de migdia de la construcció, fa que no es pugui descartar la presència d'altres enterraments no realitzats al subsòl, potser en urnes o sarcòfags, que s'han perdut. Pel que fa a la cronologia, la veritat és que la datació atorgada al jaciment segles II-V dC solament es basa en la tipologia de les tombes (inhumacions), fet que pot no ser suficient. Com ja hem comentat al principi d'aquest capítol en època republicana i al llarg dels dos primers segles de la nostra era els rituals d'inhumació i incineració varen coexistir, tot sovint compartint espais molt propers dins una mateixa necròpolis. El ritual triat tot sovint depenia de les tradicions locals o familiars. Per tant, el fet que només s'identifiquin inhumacions en un cementiri que era eminentment de caire familiar, com és el d'una vil·la, fa que no es pugui descartar una datació del segle I dC, per exemple. Per altra banda, el temps d'utilització de la necròpolis també podria ser molt més acotat. La troballa, en altres indrets de la vil·la, de tombes situades a cavall entre els segles III i IV i d'altres del segle V-VI, permeten intuir l'existència d'altres espais d'enterrament que podien variar al llarg del temps.

9.5.2.4.3-La necròpoli visigoda

Tot i quedar cronològicament fora de l'abast del nostre estudi fem referència a aquesta fase de la necròpolis per la seva relació amb la que acabem de descriure i amb el jaciment de la vil·la del Pla de l'Horta, que va continuar ocupada i explotada més enllà del període romà. La tria del lloc per assentar aquesta nova necròpoli i el fet que respecti els límits i enterraments preexistents ens parla del coneixement de la seva existència segurament perquè el mausoleu encara es conservava dempeus i les tombes del seu entorn mantenien els elements que n'identificava la seva ubicació.

A aquesta fase cronològica hi varen ser atribuïdes un total de 58 tombes, situades a llevant i migdia del sector. Tots els enterraments es disposaven d'est a oest i d'ells, 30 corresponien a fosses excavades directament al subsòl²⁷², 7 eren fosses delimitades amb pedres i fragments de *tegulae*²⁷³, 16 eren cistes (caixes de lloses)²⁷⁴, 1 sarcòfag llis de pedra i 1 caixa de *tegulae* i 3 caixes mixtes de pedra i *tegulae*

272 Dins aquest grup, 24 eren fosses simples, cinc d'elles amb alguna pedra o fragment de *tegula* clavat al seu entorn, i 2 conservaven alguna de les lloses de la coberta. Les altres 6 eren fosses amb *tegulae* clavades verticalment als extrems (Llinàs *et al.*2008, 290)

273 Una conservava part de la coberta de lloses (E-64) (Llinàs *et al.*, 2008,292)

274 12 conservaven parcial o totalment la coberta i 9 no presentaven lloses al fons (Llinàs *et al.*,2008,292).

Els investigadors que varen realitzar els treballs, varen ressaltar el fet que les diverses tipologies es concentrin en espais diferents. Així quasi totes els caixes de lloses s'ubiquen al sud-est del jaciment mentre que les fosses simples es troben sobretot al sud-oest i nord (Llinàs *et al.*, 2008,292-3).

Del conjunt de 58 enterraments, un total de 31 varen proporcionar elements d'aixovar, tot sovint elements d'abillament -sobretot sivelles, però també peces de collaret o botons- però també objectes de ferro- claus, ganivets- i, en un dels casos, un conjunt de 12 monedes. Tots aquests elements defineixen al grup humà enterrat en aquest cementiri com part de l'elit visigoda que vivia al territori i situa l'arc cronològic del seu ús entre finals del segle V o inicis del VI fins a principis del segle VII a molt estirar (Llinàs *et al.*,2008, 298-299)

9.5.2.4.4-Tombes properes al riu

A les proximitats del gual del riu Ter i a l'entorn de la via hi ha notícies de la troballa de tombes de *tegulae*, així com ceràmiques d'època romana que podrien formar part d'una necròpolis que es va considerar baiximperial (Nolla i Casas,1984,187; Rodà,1974, 75).

9.5.2.4.5.-Tombes de la vessant del turó

Entre la documentació referent a les excavacions realitzades entre els anys 1970 i1972 hi ha tot un seguit de croquis i algunes fotografies (de no massa bona qualitat) on s'aprecia l'existència d'un petit grup de tombes a la vessant del turó situada a ponent de la vil·la, entre aquesta i l'autopista (de fet, varen ser la seva construcció el que va posar-les al descobert). Aquestes tombes (2 o 3), de fossa simple i cobertes amb lloses s'orientaven d'est a oest se situen tipològicament en una datació tardoantiga o altmedieval. El que ens interessa en aquest apartat, és ressenyar la seva existència que permet determinar l'existència d'una continuïtat de l'ús de la zona situada a l'entorn de la vil·la com a espai funerari, molt després del seu abandonament. Aquesta tradició podria venir determinada per l'aprofitament d'algun dels espais de la vella vil·la, ja abandonada, com a centre de culte, un reaprofitament ben conegut per les vil·les hispanes (Chavarria, 2007, 143-153; Chavarria, 2008, 219-223). Clarament separades i relativament allunyades de la necròpolis visigoda situada al nord de la vil·la no es pot descartar que coincideixi cronològicament i que la separació respongui a una diferenciació ètnica, econòmica o de classe²⁷⁵.

9.5.2.4.6.La tomba de tègula de la vil·la de l'any 2011

Les excavacions de l'any 2011 varen posar al descobert les restes d'un enterrament en caixa de *tegulae*. Aquest estava situat entre el més gran dels dipòsits distribuïdors d'aigua i el *prae-furnium* de la sala absidada. Les restes varen aparèixer pràcticament en superfície, raó per la qual solament es conservava la base de *tegulae* de la tomba, i els arrencaments d'algunes de les peces que composaven la coberta (per la inclinació de les *tegulae* aquesta consistia en una coberta de doble vessant). Res en quedava del difunt, però a l'angle sud oest de la tomba es conservaven les restes esclafades d'una gerreta de ceràmica comuna que formaria part de l'aixovar de la peça.

Per la seva ubicació, aquest enterrament va ser col·locat en un moment en que tot aquest sector de la vil·la es trobava ja abandonat.

275 La necròpolis de les Goges (Sant Julià de Ramis.), situada un quilòmetre al nord de la que ens ocupa, i també d'època visigoda, presenta algunes tombes d'una tipologia semblant (Agustí, Burch i Merino, 1995, 112-122).

9.5.2.5 Un mausoleu a Montfullà?

A l'extrem nord del gran sondeig realitzat l'any 2005 a la vil·la de Montfullà (Bescanó) es varen localitzar, tallades per les fonamentacions de l'actual església de sant Pere, les restes d'una interessant estructura. Es tracta d'una edificació, de la qual es va identificar l'extrem meridional, de 3'76 m d'amplada exterior, però de solament 2'20 m d'espai interior i d'una longitud desconeguda per l'existència de l'església. Els murs perimetrals presenten una amplada de 72 cm, que arriba als 96 cm a nivell de fonamentació. Els murs eren construïts amb còdols tallats disposats en filades, més o menys a trencajunts, i lligats amb morter. A l'angle sud-oest, el que conservava una major potència s'hi apreciava un parament de grans pedres, algunes calcàries i altres sorrenques configurant filades.

Cap nivell estratigràfic permetia una aproximació cronològica i aquesta es va establir a través de les relacions amb les restes de l'entorn (Sagrera,2008). L'edificació era posterior a les construccions romanes, que es varen obliterar al segle III dC i clarament anterior a les construccions medievals, a l'església actual i a tot el conjunt d'enterraments que se situaven al seu entorn. D'aquests cal assenyalar que els més antics respectaven la construcció i es disposaven al seu entorn, mentre que els més modernes malmetien els propis murs perimetrals de la construcció. Els murs de l'entorn, que s'hi recolzen per migdia, es varen poder datar al segle XII i pel que fa als enterraments, solament se'n va poder datar un, de forma relativa, per la seva estructura antropomorfa, dins els segles IX-X.

Amb aquestes dades es va considerar que la construcció pertanyia a la primitiva església del lloc, documentada des del segle IX, interpretant-lo com un cos annex, una sagristia o una aula funerària (Sagrera,2008,282).

Amb les dades disponibles es pot presentar, però, una hipòtesi alternativa. L'únic que sabem del cert pel que fa a la cronologia és la seva ubicació entre els segles IV i XII. Atenent a les dimensions internes de l'edifici (2'20 m d'amplada) escasses per una esglesiola o un edifici similar; a la seva ubicació, sota l'església actual, i a l'existència de nombrosos paral·lels caldria preguntar-se si no ens trobem davant d'un mausoleu baiximperial.

Efectivament, són abundants a les nostres contrades els mausoleus construïts a les proximitats o, fins i tot, al damunt de velles estructures abandonades de les vil·les. Molts d'aquests monuments acaben convertint-se en el centre d'una necròpolis i amb el temps amb el germen de petites esglesioles que perduren en el temps. Una solució similar la trobem a l'Església Vella de Santa Cristina d'Aro, a Santa Magdalena d'Empúries o, fins i tot, a sant Feliu de Guíxols on un mausoleu baiximperial es troba en la gènesi d'un gran monestir (Aicart, Nolla i Palahí, 2008, 226-242).

El fet que els enterraments més antics respectin i se situïn a l'entorn de l'edificació, i, fins i tot aparentment, resseguint la seva orientació, recolzaria aquesta hipòtesi.

9.5.2.6. La necròpolis de la vil·la de can Pau Birol

Les obres de remodelació d'una plaça²⁷⁶ situada a uns tres cents metres a l'oest de l'actual col·legi del Bell lloc, varen permetre apreciar l'existència de tot un seguit de tombes d'època romana. A la documentació disponible, un conjunt de fotografies, s'aprecien tot un seguit d'ossos i tombes de *tegulae* tallades en un marge de la banda nord de la plaça²⁷⁷. Tot i que aquesta és l'única informació disponible, ja que no s'hi ha realitzat cap actuació arqueològica,

276 La plaça se situa entre l'Avinguda de la Pau, al sud i el c/ Llevadores al nord.

277 Hem d'agrair al sr. Jordi Turon la informació proporcionada referent a aquest jaciment.

la presència de tombes de *tegulae* podria ser indicatiu d'una necròpolis d'època baiximperial, que en tot cas cal relacionar amb la vil·la de can Pau Birol.

9.5.3.-Epigrafia funerària

Ja hem comentat a la introducció del present capítol que l'epigrafia funerària a la ciutat de *Gerunda* és escassíssima, pràcticament inexistent. De fet aquesta es redueix a dos epígrafs, cap dels quals es conserva sencer.

El primer es va trobar i es conserva encara actualment al convent de monges de Sant Daniel. En el moment de la seva identificació la peça, un pedestal de peça calcària, s'utilitzava com a suport d'un sepulcre medieval destinat al propi sant Daniel, situat a la cripta del cenobi. Actualment es conserva a l'interior de l'església.

El pedestal està format per tres cossos; l'inferior és una base quadrangular de cinquanta-quatre centímetres de costat i catorze d'alçada, sobre el qual es disposa un cos central motllurat amb un tors i una gola inversa d'onze centímetres d'alçada. Aquests elements serveixen de base a un gran prisma de base quadrangular de quaranta-dos centímetres de costat i d'alçada indeterminada (la peça que actualment actua com a superfície superior és un element afegit. La inscripció se situa dins una cartela emmarcada per una motllura que dibuixa una mitja canya i solament se'n conserva la part final amb la següent inscripció:

HIC SITVS

EST

La peça es data a finals del segle segon o principis del tercer (Nolla,1992; IRC III,28). Per alguns autors, aquesta peça podria provenir d'alguna de les necròpolis situades al nord de la ciutat (IRC III, 28), mentre que altres plantegen la possibilitat que provingui de la mateixa vall de sant Daniel, d'una hipotètica necròpolis situada a redós del camí que travessava aquesta vall (Oliva,1959,77; Nolla,1992,206; Nolla i Sureda,1999, 32).

El segon epígraf és un petit fragment de placa de marbre de Luni, que va ser repicada per una de les cares i que sembla que va ser aprofitada a cavall entre els segles IV-V per una inscripció de tipus funerària, a la que ja ens hem referit al parlar de les excavacions als soterranis de la Catedral. El lloc de la troballa, als soterranis de l'actual Catedral, un espai que en època altimperial havia estat emprat com espai funerària privilegiat, amb la presència d'alguns monuments funerària de certa entitat, permetria pensar en una continuïtat d'ús de la zona com espai funerària en època baiximperial. De tota manera, les dimensions del fragment (poc més de 10 cm de costat) i la seva proximitat amb el cementiri cristià desenvolupat a l'entorn de la tomba de Sant Feliu des d'inicis del segle IV dC, no permeten descartar que la peça provingui d'aquella zona.

Fig.150. Pedestal conservat a sant Daniel.

9.6.-Les necròpolis del suburbi gironí

Les dades disponibles per interpretar el món funerari gironí, tant el més directament lligat a la ciutat com aquell situat a les vil·les de l'entorn, són escasses, fragmentàries i, tot sovint, mal datades. Tot i això hi són presents la majoria de tipologies d'enterrament usuals a l'occident romà. Així, hi trobem indicis de monuments funeraris (10 en entorn urbà i 4 o, potser 5, en àmbit suburbial) de forma general petits. Malauradament l'estat de conservació de la majoria d'ells no permet una aproximació a la seva forma o decoració.

Pel que fa als sistemes d'enterrament hi trobem tant incineracions com inhumacions, amb exemples en el primer cas de *busta* i *ustrina*. Pel que fa a les inhumacions s'han conservat enterraments en fossa, en *tegulae*, en tombes d'obra, sarcòfags (senzills i esculpturats) i, fins i tot, una ossera. També tenim un possible cenotafi.

Amb totes aquestes dades podem plantejar algunes reflexions sobre el món funerari des del punt de vista de l'ocupació de l'espai suburbial que aquest implica.

Possiblement, la qüestió més difícil és establir l'evolució cronològica de les necròpolis ja que en la majoria de casos els enterraments no han pogut ser convenientment datats i, en d'altres, les datacions s'han establert a partir de criteris basats en el ritus funerari o característiques estilístiques del monument, sense disposar d'autèntiques estratigrafies. A més, no es disposa d'un volum de tombes suficient de cap de les necròpolis conegudes per poder establir possibles pautes de creixement i desenvolupament.

Les peculiaritats topogràfiques de la ciutat de *Gerunda* suposaven una dificultat pel creixement extraurbà, però oferia espais ideals pel desenvolupament de les necròpolis i molt especialment per la construcció de monuments funeraris que cerquessin cobrir les necessitats autorepresentatives dels comitents a través de l'escenografia. L'orografia en pendent, la disposició d'autèntics esperons rocallosos que creaven petites terrasses naturals on col·locar els monuments i fer-los visibles per qui accedís a la ciutat per la Via Augusta o alguns dels camins secundaris resultaven ideals per qui volia deixar un record perenne en els seus conciutadans a través de la seva tomba i fer-ho de forma ben visible.

Les muralles de la ciutat de *Gerunda* disposaven de cinc portes i a l'exterior de tres d'elles hi ha indicis clars de l'existència de necròpolis, ubicades molt properes als límits del *pomerium*, estructurades sempre a l'entorn de diferents camins. Només, en el cas de la porta ubicada a l'extrem oriental (Gironella), no hi ha dades referents a l'existència d'un espai funerari. Això és així, segurament, per la pròpia estructura topogràfica de l'indret. L'espai existent en aquesta zona de la ciutat és molt escàs i de fet el camí quedava encaixonat entre les muralles i un petit barranc. Aquesta situació feia pràcticament impossible, per manca d'espai físic, la construcció d'una necròpolis, però també dificultava la construcció de monuments funeraris individuals, en aquest cas, no solament per les limitacions espacials sinó també, curiosament, per la manca de visibilitat, ja que tot i tractar-se del sector més elevat de la ciutat, la pròpia configuració de l'espai urbà, que es va eixamplant en direcció oest amagava i feia invisibles les estructures situades a l'extrem oriental. L'excepció serien els vianants que accedissin a la ciutat pel portal Rufí, però pensem que d'existir tombes monumentals en aquella zona es construïren en funció precisament d'aquesta segona porta i no a la zona més elevada.

Efectivament, la zona del portal Rufí, l'actual plaça de sant Domènec, és el segon espai pel qual no hi ha documentació arqueològica directe referent a la possible existència d'una necròpolis²⁷⁸. En aquest cas, els condicionants topogràfics no són tan extremes i tot i que per-

278 La troballa de ceràmiques i vidres romans a la zona del convent de Sant Domènec, per si soles no són proves suficients, ja que poden respondre a un espai funerari o qualsevol altra mena d'ocupació o

sisteix un pendent est-oest, segurament si que existien petites terrasses naturals i espais adequats per aquesta mena d'instal·lacions.

A més, l'actual plaça de sant Domènec, tot i ser parcialment artificial, no deixa d'estar constituïda per l'eixamplament d'una terrassa natural, travessada pel camí que sortia de la ciutat.

El principal problema per conèixer l'ús d'aquest sector és la manca d'excavacions. Només la zona corresponent a l'actual accés al carrer Alemanys, la més immediata a la muralla, ha estat objecte de prospeccions arqueològiques. Per tant, no disposem de cap prova directa de l'existència d'un espai funerari en aquesta zona però la manca d'investigacions fan que aquesta possibilitat no es pugui descartar.

Les úniques dades disponibles són de tipus indirecte i poc clares. Al parament meridional de la muralla medieval de la ciutat i precisament al tram existent entre els portals de la Gironella i el Rufí s'hi conserven quinze tambors de semicolumnes de pedra sorrenca. Les seves dimensions (30 cm. de radi semblen més adequades per un monument funerari que no per una altra mena d'edificis com podria ser un petit *sacellum*. Si la seva adscripció és poc clara, no ho és més la ubicació d'aquest edifici, ja que les peces podrien provenir d'un monument proper però també ser aprofitades del desmuntatge d'una edificació ubicada a una altra zona de la ciutat. De tota manera, el fet que fossin aprofitades en una obra defensiva que va abastar tot el perímetre urbà indueix a pensar que els materials s'aprofitarien als sectors més propers al punt de recollida.

El que si està confirmat arqueològicament és l'existència d'espais funeraris a l'entorn de la Via Augusta i de les dues principals portes de la ciutat (Sobreportes, al nord, i la que en època medieval rebrà el nom de *porta Onnaris*, a migdia).

Aquestes necròpolis aprofiten les petites terrasses naturals i els desnivells menys acusats per la construcció dels nuclis principals del cementiri, deixant els sectors més abruptes però, al mateix temps, escenogràficament més espectaculars pels monuments més importants, aquells que cerquen un major impacte visual.

La necròpolis nord sembla estructurar-se a banda i banda de la via, probablement amb unes majors dificultats en direcció oest ja que el terreny presenta una important inclinació en direcció al riu. En canvi, per llevant, el terreny crea una petita terrassa abruptament tallada per una elevació, un esperó damunt del qual se situa el camí secundari que donava accés a la ciutat a través de la petita porta de la zona de la Catedral.

El coneixement que tenim d'aquesta necròpolis és molt limitat i fragmentari.

Les restes conegudes fins al moment es limiten als indicis de la possible existència de set construccions i mitja dotzena més de tombes, que es daten, amb reserves, entre el segle I dC i l'època baiximperial.

Resumint ràpidament les dades disponibles a l'entorn d'aquesta necròpolis apreciem que:

-Es conserven restes de set monuments funeraris, alguns de dimensions modestes i altres que semblen configurar construccions de grans dimensions.

-Existència de notícies d'un possible monument col·lectiu (columbari). Aquesta notícia s'ha de prendre amb totes les reserves necessàries, tant per la seva imprecisió com per la possibilitat d'altres interpretacions tant pel que fa a la seva funcionalitat com la seva cronologia.

freqüentació d'aquest espai..

- Presència dels dos tipus de ritual funerari (incineració i inhumació).
- Pervivència en època baiximperial on a l'entorn d'una *memoria* es crea una àrea funerària de filiació cristiana.

Si ens haguéssim de basar en les escasses dades estratigràfiques disponibles podríem plantejar un nucli original de la necròpolis que es concentra a ponent de la via, on les excavacions han permès documentar les restes de diversos *busta* i *ustrina* que es daten al llarg del segle I dC, potser relacionats amb els dos petits monuments funeraris localitzats en aquest mateix espai. D'aquests un és de planta circular i l'altra quadrangular, i per les seves dimensions s'han interpretat com a tombes d'incineració en forma d'altar.

Un segon nucli de tombes, datades a inicis del segle I dC, se situa a tocar el camí secundari situat a tocar la porta del fòrum. Es tracta en aquest cas de tres monuments funeraris que devien estar revestits d'una certa espectacularitat i que aprofitaven la topografia com element de revalorització.

Dos d'aquests monuments, molt destruïts, presenten una estructura central, de la qual solament se'n conserva el massís informe de la fonamentació, d'*opus caementicium*, disposat al límit de la terrassa natural, de cara a ponent i per tant de cara a la Via Augusta, i precedit per una petita *area* delimitada per un mur que separava la tomba del camí situat a llevant. Aquestes dues tombes, tot i trobar-se al costat d'un camí que portava cap a la porta del fòrum, foren concebudes per ser apreciades en tota la seva magnificència des d'un punt de vista diferent, el de la Via Augusta, situada a uns trenta metres a ponent i a una cota molt més baixa.

Semblantment devia succeir amb la tercera de les tombes conservada en aquest espai. Constructivament es tracta d'un monument de característiques diferents als dos anteriors, ja que la part conservada sembla dibuixar una edificació quadrangular delimitada per murs de pedra lligada amb morter, i amb un paviment interior d'*opus signinum*. Aquest, a més, no entrega

Fig.151. Reconstrucció ideal de la necròpolis nord de la ciutat (dibuix, J. Sagrera)

contra el mur perimetral indicant l'espai on aquest devia anar placat amb algun element decoratiu.

La manca d'espai va fer que aquest monument es construís lleugerament endarrerit respecte al límit de la terrassa, tot aprofitant el gir cap a ponent que realitza el camí. Aquesta posició, encaixonada entre la porta i el gir que realitzava la muralla el feia pràcticament invisible des de Sobreportes, però no per qui ascendia per la Via Augusta des del nord.

També a la zona dels actuals Banys Àrabs s'han localitzat traces de la presència de monuments funeraris i tombes més modestes. Les úniques dades cronològiques disponibles semblen situar al segle I avançat i a principis del segle II dC el moment inicial de la utilització d'aquesta zona com a cementiri. D'aquestes dades es podria extreure la conclusió que la necròpolis es va anar estenent amb el temps acabant per ocupar bona part de la plataforma situada davant de Sobreportes, amb una continuïtat fins a època baiximperial, especialment pel que fa a la zona oriental on es crea una àrea funerària a l'entorn d'una *memoria* dedicada a sant Feliu. però es tractaria molt probablement d'una visió distorsionada. Les restes són massa escasses i les seves datacions prou imprecises com per realitzar aquesta mena d'afirmacions. El que sí queda clar és que és un dels principals espais funeraris de la ciutat, amb un període d'ús que va d'època augustal, tot i que podria iniciar-se unes dècades abans, fins a època baiximperial. En ell es combinaven els monuments més o menys importants, amb les tombes modestes, des de fosses d'incineració (*busta i ustrina*) fins a inhumacions en fosses simples o en tombes de *tegulae*. Tots els sarcòfags recuperats pertanyen a la fase baix imperial del cementiri com analitzarem posteriorment²⁷⁹.

El segon pol funerari sembla concentrar-se a la porta sud de la ciutat i un cop més és solament a partir de dades escasses i disperses que podem intentar obtenir-ne algunes dades.

Les primeres referències a aquesta necròpolis provenen de les descripcions que al segle XIX es varen fer del procés d'enderrocament de la torre del Correu Vell. En ella es varen recuperar diversos materials procedents indubtablement d'una necròpolis propera. Es tracta no solament de tot un seguit de materials escultòrics i arquitectònics que devien formar part d'una o diverses tombes monumentals, desmuntades i reaprofitades com a materials de farciment de la torre, sinó també de tot un seguit de referències a la destrucció de tombes en les quals es recuperaren, entre d'altres materials, alguns vasos lacrimatoris, que confirmen l'ús funerari d'aquest espai en època romana.

Les excavacions realitzades fa uns anys a la plaça del Pallol varen confirmar aquestes dades amb la identificació de tres tombes. D'aquestes, una sembla correspondre clarament a un *bustum*, la fossa del qual es va monumentalitzar amb la construcció al damunt d'un petit monument funerari. De les altres dues, una seria un *ustrinum* i la tercera es va interpretar en el seu moment com un *monumentum funerarium*, un cenotafi en el qual es commemorava un difunt però que no contenia les seves despulles.

Tots aquests elements, dispersos, i incomplets, dibuixen, com succeïa a la zona de Sobreportes, una gran àrea funerària, que s'estenia a banda i banda del camí. En part, la seva extensió es podria explicar precisament pel fet de resseguir el camí, en una zona on els arenys del riu, per llevant, i l'ascens del turó per ponent, limitaven la possible expansió lateral del cementiri. El fet que a la zona de la plaça del Pallol, distant uns 300 m s'hagin localitzat incineracions

279 Certament el sarcòfag del rapte de Prosèrpina es data en època severiana però ha formant part del conjunt de sarcòfags del segle IV dC que devien constituir el nucli central de la necròpolis paleocristiana originada a partir de la *memoria* de Sant Feliu. No sabem si és una peça aprofitada a principis del segle IV, o, com sembla més probable, una peça present a Girona ja al segle III dC, essent el sarcòfag esculptat més antic dels conservats a la ciutat.

que s'han datat a principis del segle I dC. demostra que aquesta expansió lineal va començar ben aviat i no era fruit d'un creixement progressiu a mesura que els espais més propers a les muralles es trobaven ja saturats.

Per altra banda, la troballa de materials arquitectònics provinents de monuments funeraris com a rebliment de la torre medieval de la porta sud, ens aporta dades sobre l'existència de tombes monumentals, molt probablement aprofitant l'ascens que per ponent realitzava el turó i que facilitava la visibilitat d'aquesta mena de monuments. Però també, en aquest cas, la imatge podria estar distorsionada. Parlem de monuments funeraris en plural, perquè varen ser diverses les peces localitzades, aparentment sense connexió. Tot i això, el material usat en la majoria de peces (pedra sorrenca) i la seva datació, a cavall entre els segles I aC i I dC (Lamuà, 2012) pot ser indicatiu de pertinença a un únic monument. Si atenem a altres troballes realitzades a l'indret, com la presència d'un fragment de fris avui perdut o un basament de columna, poden ser indicatives de l'existència d'una sola estructura, un sol monument funerari en forma d'edícula o, potser, de temple, probablement destinat a incineracions, com ho mostrarien tant la seva cronologia com la troballa de vasos lacrimatoris en el mateix farcit de la torre, un tipus d'aixovar molt habitual en aquest tipus de ritual funerari. Aquest monument se situaria pràcticament a tocar la muralla de la ciutat i va ser destruït al construir la torre de flanqueig de la porta.

Pel que fa a un intent de respondre moltes de les preguntes concretes que aquesta mena d'espais plantegen, la realitat és que les dades són massa minses i disperses com per fer-ho sense entrar excessivament en el terreny de la hipòtesi o l'extrapolació.

La primera pregunta seria si aquests espais funeraris presentaven una certa organització o si eren fruit d'un creixement natural. La dispersió de les troballes, sense haver pogut excavar mai un espai prou gran i amb una certa continuïtat per analitzar-ho no permet afirmar-ho. Ara bé, el cert és que l'espai disponible a l'entorn de la ciutat era, com hem vist, molt reduït i tot sovint amb limitacions espacials i topogràfiques molt clares. Aquestes limitacions fan pensar que difícilment les necròpolis funcionarien adequadament sense una mínima organització interna. El que si podem afirmar és que algunes de les normes relatives a la distància mínima en relació al *pomerium* per la realització de les incineracions no regien a *Gerunda* ja que a la zona de Sant Feliu s'han identificat alguns *busta* molt propers a les muralles. Més allunyades se situen les identificades a la plaça del Pallol.

Una segona qüestió seria la del moment d'aparició i expansió dels monuments funeraris i el seu paper com elements d'autorepresentació de les elits locals. Les dades disponibles permeten detectar la presència de monuments funeraris de diversa tipologia, des dels que presentarien forma d'altar, fins a d'altres més monumentals en forma de temple, cercant, en la majoria dels casos, i, especialment, en els dels més grans, espais elevats i ben visibles des de les vies principals d'accés a la ciutat. De la necròpolis nord, tots els coneguts, pocs, se situen pràcticament a tocar les portes de la ciutat. Els únics segurs, són els localitzats al davant de la portella del Fòrum, però concebuts per ser vistos des de la Via Augusta, així com els dels Banys Àrabs i l'entorn de Sant Feliu. La majoria formaven part de la necròpolis septentrional i d'aquests solament en el cas dels situats davant la porta del Fòrum es pot proposar fermament una datació estratigràfica dins del segle I dC. Pel que fa a la necròpolis meridional, al segle I dC cal situar el de la plaça del Pallol, clarament una incineració, ja que era l'únic dels excavats que encara conservava la urna funerària.

Tot i això, disposem de dades i elements indirectes que permeten albirar la presència d'altres monuments funeraris al davant de les portes del Portal Rufí i de la porta de migdia. Pel que fa al portal Rufí, els únics indicis els proporcionen els semitambors de sorrenca conservats integrats al parament de la muralla medieval, en un tram proper. L'adscripció no és segura però el lloc és ideal, ja que es tracta d'un sector elevat, perfectament visible des del camí d'accés a la ciutat.

El segon cas és més clar. Sembla que en el moment de refer la porta de migdia (la *porta Onnaris*), en època tetràrquica, es va desmantellar un monument funerari de certa entitat. Els elements escultòrics i arquitectònics aprofitats com a farcit de la torre, comparteixen alguns elements en comú, materials, estil, datació, que fan pensar en que es tracta d'un sòl monument que segurament ocupava un espai molt proper a la porta, tot aprofitant la petita terrassa existent entre el camí i el penya-segat existent sobre el riu i que va ser precisament també aprofitat per bastir-hi la torre.

Tots aquests elements, escassos, permeten especular amb un procés evolutiu de les necròpolis molt similar al que es pot apreciar a les ciutats de l'entorn més conegudes. Per una banda, sembla que seria a partir d'època d'August que es començaren a construir monuments funeraris d'una certa entitat i monumentalitat amb el paper autorepresentatiu que aquesta mena de monuments implicaven. Els pocs coneguts i datats són precisament els més propers a les portes i, també, els més antics, fet que podria indicar una ràpida ocupació dels espais més privilegiats i adequats per complir aquesta funció.

Pel que fa a la seva evolució, aquí com a d'altres ciutats, s'aprecia clarament com quan les necessitats de la comunitat ho feien necessari es podien desmantellar vells monuments funeraris per construir altres estructures. En el cas que ens ocupa, es tracta d'elements defensius, però en d'altres ciutats es fa per edificis d'espectacles (amfiteatre *Tarraco*) o, fins i tot, de caire industrial.

9.7.-Les necròpolis rurals

Tot i la seva proximitat al nucli urbà són moltes les vil·les suburbanes que disposen d'una necròpolis pròpia, de tipus familiar, tot sovint estructurada al voltant d'un o diversos monuments funeraris i en el qual podien enterrar-s'hi els familiars, però també, en ocasions, els treballadors de la finca. En altres casos la vil·la disposava de diverses necròpolis separant propietaris de treballadors.

Les tombes gentilícies a *fundi* extraurbans comencen a sorgir al voltant de Roma a finals del segle IV o inicis del III aC, cercant sempre espais privilegiats, i en indrets freqüentats. La seva construcció consolidava el lligam entre la *possessio* i la família i a més la llunyania amb la ciutat permetia evitar les lleis restrictives existents en aquella època a la *Urbs* (Vazár-Bass, 1998, 403-407). El lligam tomba-vil·la assenyala el mateix nexu existent entre els morts i els vius. Un lligam que a les *domus* urbanes solament es pot expressar a través de les imatges dels avantpassats, però fora del *pomerium* on les lleis ja no prohibeixen els enterraments, aquesta relació es pot fer molt més intensa. Aquesta proximitat fomenta i facilita la commemoració esdevenint un element més de la vida quotidiana (Griesbach, 2005, 5).

Curiosament, podríem considerar que actualment disposem de més informació sobre les necròpolis rurals, generades a les vil·les suburbanes que dels propis cementiris de la ciutat. Del grup de vil·les conegut a l'entorn de Girona, s'ha identificat i excavat parcialment les necròpolis de dues d'elles, Pla de l'Horta i Sant Menna de Vilablareix, mentre que en altres dues, és precisament la troballa de monuments funeraris els que permeten albirar la presència propera d'una vil·la (el temple d'Aiguaviva i Palau Sacosta). Fins i tot, en el cas de la vil·la de Sant Pere de Montfullà plantejarem la possibilitat de l'existència d'un monument funerari, possiblement d'època baix imperial o tard antic, ja que es va bastir al damunt de velles estructures de la vil·la, en funcionament almenys fins al segle III dC). Fins i tot, en el cas de la vil·la de can Pau Birol s'han identificat restes que es poden relacionar amb el cementiri de la vil·la, això sí, de moment sense cap indicatiu de l'existència de monuments funeraris de certa entitat.

En els casos més ben coneguts, sembla prou clar que les necròpolis es varen estructurar

al voltant d'un o varis monuments funeraris. Així, en el cas de la vil·la de Sant Menna de Vilablareix, on es conserva l'imponent monument turriforme²⁸⁰ de la Torratxa, les darreres excavacions realitzades han posat al descobert el basament de dos monuments més, que si bé probablement presentaven un alçat i nivell de monumentalitat menor, poden il·lustrar-nos sobre diversos aspectes. Per una banda, sembla prou clar que aquests monuments estarien destinats als propietaris del *fundus* i no als seus serfs, el que indicaria que al llarg del temps els successius hereus o propietaris es varen anar construint el seu propi monument, descartant la possibilitat que el mausoleu de la Torratxa esdevingués un monument familiar. De fet, la concepció d'aquesta mena de monuments ja descarta per principi aquesta reutilització. El monument és pensat per un o uns ocupants determinats (tot sovint marit i muller) i en el cas de la Torratxa aquest fet es devia expressar tant a la placa col·locada al monument com a les escultures que ornarien el nínxol situat a la banda de llevant.

En aquest context, els altres monuments localitzats serien també individuals o, com a molt, i ateses les seves dimensions, per a una parella de finats. En principi, semblaria que és al voltant d'aquests monuments, que podrien no ser els únics atès que l'excavació va afectar solament part del solar, que es desenvoluparia la necròpolis on s'enterrarien els altres habitants de la vil·la i fins i tot els que en ella hi treballaven, però els resultats de l'excavació realitzada no permeten assegurar-ho amb claredat. Els treballs varen posar al descobert diverses fosses que, en principi, semblaven destinades a contenir incineracions, si bé en cap d'elles s'han trobat urnes. Les dimensions de les fosses fa difícil la seva interpretació com a *busta* a no ser que entenguéssim que es tracta en tots els casos d'enterraments infantils. Molt més probable és que es tracti d'*ustrina* molt senzills, on les cendres es dipositen directament al fons de la fossa. Tombes d'aquesta mena i amb una simplicitat idèntica s'han localitzat a cementiris rurals com el de la Vinya del Fuster (depenent de la vil·la de Tolegassos, a Viladamat) o a les necròpolis urbanes de l'entorn d'Empúries (Nolla, Casas i Soler, 2012, 26).

Al costat d'aquestes tombes d'incineració, es va identificar una sola inhumació, enterrada en una fossa, orientada de sud-oest a nord-est. El difunt, que es trobava en un pèssim estat de conservació fou dipositat en posició de decúbit supí, i no es va recuperar cap ofrena associada.

El segon monument funerari, el de cal Temple d'Aiguaviva se situa molt propera la torratxa i presenta moltes similituds estructurals amb aquesta. Es tracta d'un massís d'*opus caementicium* que fins a finals del segle XIX conservava un alçat molt superior a l'actual i disposava de, com a mínim, dos pisos, separats per una faixa construïda en blocs de pedra sorrenca. Tot i les similituds exteriors l'estructura presenta una diferència essencial respecta a la Torratxa ja que es tracta d'un monument funerari destinat a encabir una incineració, com mostra el *loculus* que encara avui dia es conserva parcialment al basament. Tot i que els dos sistemes d'enterrament varen coexistir, també és cert que a partir del segle II dC la incineració

280 El nom de monument turriforme aplicat a aquest i altres monuments similars ha estat discutit per alguns autors. Darrerament els estudis de Ruiz (Ruiz Osuna, 2010, 174) posen en tela de judici aquesta classificació per considerar-la un calaix de sastre en la qual s'inclouen tots aquells monuments que tenen un cert desenvolupament en alçat, mentre que ella considera que alguns d'aquests poden correspondre a d'altres tipologies, com edícules, templets i, fins i tot, amb forma d'altar. El problema és que tot sovint l'estat de conservació dels monuments no permet una assignació prou clara a una o altra tipologia. La pròpia Ruiz Osuna (2010, 122) situa el de Vilablareix dins la categoria dels monuments amb edícula. Aquests es caracteritzen per la superposició de cossos, essent l'inferior tancat, mentre que el superior contenia les imatges "*in aediculas columnas adornata*". Aquest és un dels problemes del de Vilablareix, ja que la majoria de la bibliografia que l'ha analitzat, bevent de dades anteriors a les excavacions realitzades l'any 2005 desconeixen que existia una porta que donava accés a la cambra funerària inferior, essent aquest tot sovint un dels arguments presentats per defensar-ne una determinada interpretació. Així, també Cancela i Martín, (1993, 402) consideren que el *conditorium* era un espai sense accés des de l'exterior.

va perdent assidus fins a desaparèixer com a ritual funerari a finals de la centúria, raó per la qual es considera que el monument podria situar-se al segle I dC, o a principis de la centúria següent²⁸¹. La manca d'excavacions al voltant del monument no permet assegurar l'existència d'una necròpolis al seu voltant. Pel que fa a l'ús del monument, la presència del *loculus* mostra que inicialment es va concebre com una estructura pensada per un sol ocupant. Ara bé, no es pot descartar que el pis superior s'emprés no solament per col·locar elements decoratius o ofrenes sinó també les urnes d'alguns familiars.

En el cas de la vil·la del Pla de l'Horta, es tracta d'una necròpolis d'inhumació creada a l'entorn d'una estructura quadrangular de 4'5 m de costat. Aquesta estructura, en molt mal estat de conservació probablement era un monument funerari, o una àrea diferenciada destinada al propietari. Al seu interior, es trobava una estructura quadrangular de murs de pedra que correspon sense cap dubte a una tomba. Aquesta va ser aprofitada, ja que al seu interior es recuperaren dos esquelets, separats per un bipedal situat a l'alçada del cap i tot un seguit d'ossos dispersos que podrien ser el que queda d'un altre aprofitament. Una segona estructura, en aquest cas, una caixa de tègules que els seus excavadors varen interpretar com una tomba infantil o alguna mena d'element ritual. La manca d'altres enterraments a l'interior de l'estructura no vol dir que no existissin. De fet, la ubicació de la única tomba segura en un angle de l'espai permet pensar en la possible existència d'altres elements com sarcòfags ocupant la resta de l'espai.

La resta d'enterraments, majoritàriament en caixes de tegulae i fossa es distribueixen a l'entorn d'aquesta estructura i s'orienten de nord a sud o d'est a oest tot resseguint el seu perímetre. La necròpolis, sobretot pel fet de tractar-se de tombes d'inhumació, ja que els aixovars són escassos, s'ha datat entre els segles II i V dC (posteriorment l'espai seria aprofitat per una necròpolis visigoda).

No és aquest, però, l'única zona de la vil·la on s'han localitzat tombes. Així a finals dels anys noranta es va trobar una tomba de coberta de *tegulae* a doble vessant que contenia un enterrament amb un antoninià de Dioclecià que permetia situar, a partir de finals del segle III dC, la seva construcció. També a la zona excavada de la vil·la s'han descobert les restes d'una altra tomba de *tegulae*, de la qual solament es conserva la base. La seva ubicació, en un espai que va estar en ús fins al segle V dC, permet situar-la a finals d'aquesta centúria o a principis del segle VI dC, en un moment en que la vil·la ja era abandonada però potser anterior a l'ocupació visigoda.

Aquestes dades permeten entreveure lo parcial del coneixement funerari de la vil·la, ja que la necròpolis excavada cobreix solament una part del període cronològic de la seva existència i altres troballes aïllades permeten comprovar que no era l'únic espai ocupat.

Sí sorprèn la seva ubicació, molt propera a les estructures de la vil·la i relativament allunyada del camí principal més proper, la Via Augusta. Aquest segon element és important si l'estructura central era un monument funerari, ja que la seva ubicació sembla massa endarrerida respecte al camí per assolir un autèntic efecte visual. Ara bé, també podríem plantejar altres possibilitats. A escassa distància de la ubicació del cementiri se situa, encara avui dia, el camí que porta cap a la pedrera de Can Guilana, una important font de proveïment petri tant per la vil·la com per la pròpia ciutat de *Gerunda*. Podia tenir aquest camí la suficient entitat com per resultar interessant de cara a la ubicació del monument funerari? I atenent al fet que per qüestions legals i pràctiques tot sovint aquests monuments se situaven als límits de les

281 Cancela (2001,110) data al segle I dC aquest monument atenent a la seva tipologia. De fet, aquest tipus de monuments que abans es dataven, especialment en àmbit rural, al segle II dC, tot sovint avançat, atenent sobretot a interpretacions històriques (ruralització de la societat, fugida dels curials cap al camp...), es daten ara tot sovint al segle I dC (Rossetti,1999,238).

finques, podria aquest camí marcar el límit de la finca del Pla de l'Horta?

Pel que fa a la necròpolis visigoda i a l'existència de tombes probablement d'època tardoantiga o altmedieval al vessant del turó, es podrien relacionar amb l'existència d'un lloc de culte construït tot aprofitant les restes de la vil·la? Les situades més a prop del riu es podrien relacionar amb l'església de Sarrià o aprofitaven l'existència d'una altra necròpolis romana ubicada més a prop del gual?

Un darrer monument funerari seria el de Palau Sacosta. En aquest cas, cal assenyalar que en les proximitats del monument es varen localitzar tot un seguit de sitges, de les que no en coneixem la seva datació, i un mil·liari. Aquest segon element denota la proximitat del monument al punt per on circulava la Via Augusta. Malauradament, no sabem on se situaria la vil·la, ja que la cerca de la proximitat respecte a la via podria implicar un cert distanciament respecte al nucli central de la vil·la, com succeeix també a Vilablareix.

De les dades aportades per les dues necròpolis excavades podem extreure'n algunes conclusions. Si atenem als rituals funeraris hauríem de concloure que la de Vilablareix és anterior, amb una forta presència d'incineracions, mentre que en el cas del Pla de l'Horta la presència exclusiva d'inhumacions faria pensar en un període d'ús iniciat ja ben entrat el segle II dC. Quines conclusions en podem extreure? Potser la més clara és que les necròpolis generades a l'entorn de les vil·les suburbanes es desenvolupen ben aviat, ja al segle I dC, i no solament destinades als treballadors de la finca sinó també als propietaris. Es podria pensar que mentre els treballadors eren enterrats a la finca els grans propietaris preferien les proximitats a la ciutat on havien desenvolupat la seva activitat pública, per deixar-hi el seu record. El conjunt de monuments localitzats a Vilablareix, algun dels quals era destinat molt probablement a incineracions permet albirar que ja dins el segle I dC alguns membres de les elits ciutadanes preferien enterrar-se a prop de la seva casa, això sí, cercant sempre un espai ben visible. Seguint el raonament del sistema d'enterrament llavors caldria concloure que la construcció de la Torratxa marca el final del període d'ús del cementiri, ja que, aparentment, constitueix conjuntament amb un humil enterrament en fossa les úniques inhumacions de la necròpolis.

En el cas del Pla de l'Horta es podria plantejar el contrari, ja que aparentment no és fins a mitjan segle II dC que el propietari opta per enterrar-se a la seva propietat suburbana. En aquest cas, la pregunta seria, on s'enterraven els treballadors i el propietari al llarg del segle I dC? No ho sabem. Es podria plantejar l'existència d'una altra necròpolis, encara no localitzada, qui sap si a la zona més propera a la via i al riu, i que va ser desplaçada al segle II dC quan el propietari del moment va decidir erigir la seva tomba en un altra indret? A tall d'hipòtesi podríem plantejar fins i tot un canvi de propietari, potser relacionat amb l'incendi que va afectar la vil·la a finals del segle II dC. El nou propietari no solament remodelaria l'edifici sinó que cercaria un altra lloc per enterrar-se separat de la zona que ocupaven els anteriors amos i que, recordem-ho, era un espai sacre i al qual hi mantenien un dret d'accés els hereus i familiars. La nova tomba generaria una nova necròpolis al seu entorn, a partir d'aquell moment. No cal oblidar que tot sovint una sola vil·la disposava de més d'una necròpolis, ja fos per un desplaçament al llarg del temps o per una diferenciació entre la necròpolis familiar i la dels treballadors, per exemple.

9.8.-El baix imperi i l'impacte de la cristianització en els espais funeraris

La presència de la tomba del màrtir Feliu a la ciutat de *Gerunda*, després de la seva execució, probablement a l'any a l'any 304, dona rellevància a aquesta fase històrica pel que fa al món funerari. Ara bé, aquesta importància i ressó, deriva més de les fonts²⁸² i la tradició que de les

282 El primer testimoni del culte a Sant Feliu el trobem als versos del *Peristephanon* de Prudenci, de finals del segle IV: *Parua Felicis decus exhibebit/artubus sanctis locuples Gerunda* (IV,29-30).

pròpies proves arqueològiques directes vinculades a la presència real d'una necròpolis, almenys fins l'any 2010, quan es va poder excavar, per primer cop a l'interior de la col·legiata de Sant Feliu, on es presumia l'existència d'una *memoria* dedicada al màrtir. Fins llavors, l'única prova arqueològica de l'existència d'un nucli funerari cristià de principis del segle IV dC provenia de la conservació, a la mateixa església, de 8 frontals de sarcòfags decorats, sis d'ells amb una clara temàtica cristiana.

Les excavacions desenvolupades al 2010 varen permetre determinar l'existència d'un edifici anterior a l'església que va ser profusament emprat com espai funerari, fet determinat per la troballa de diverses tombes d'obra a les quals caldria afegir els mateixos sarcòfags que acabem de citar. Aquesta edificació seria, sens dubte, el nucli original del culte al màrtir, el lloc on, en un moment determinat, es dipositaren les seves despulles i l'espai que va donar origen al seu culte i a les esglésies que posteriorment ocuparien aquest espai²⁸³.

No sabem si Feliu va ser enterrat en un monument funerari de nova construcció o se'n va aprofitar un de ja existent, pertanyent a la família d'algun dels seus fidels. La proximitat a la porta de la ciutat, un dels llocs més cobejats per les grans famílies per situar-hi les seves tombes des del moment de fundació de la ciutat podria portar a inclinar-nos per la segona possibilitat, un monument ja existent, que amb els anys seria modificat i ampliat passant a convertir-se en una autèntica capella funerària i, posteriorment, en una basílica.

Els sarcòfags recuperats, tots ells datables estilísticament en un període situat entre els anys 310 i 325 o poc més enllà, excepte un, de tipologia pagana de principis del segle III dC, plantejegen algunes qüestions. Per una banda, la qualitat de les peces és mostra de l'existència d'una comunitat cristiana a la ciutat a principis del segle IV dC de certa importància i que reunia algunes famílies de poder adquisitiu elevat. La mateixa ubicació de la tomba original del màrtir, en un espai funerari privilegiat, ja ens indicava aquest fet. Tradicionalment s'ha considerat que el sarcòfag de Sant Feliu era el que es troba decorat amb tot un seguit d'escenes bíbliques com l'arrest de Pere o la curació del paralític, que de fet es va conservar en un espai privilegiat fins que al 1943 va ser encastat al mur del presbiteri²⁸⁴, amb tots els altres (Amich i Nolla, 2001). Ara bé, aquesta és una peça cronològicament posterior a la defunció de Feliu i, per tant, no podia ser la tomba original del màrtir, si va ser enterrat en aquest espai immediatament després de la seva execució. Una possibilitat és que fos enterrat al subsòl del monument funerari i posteriorment reubicat al sarcòfag suau esmentat. Una altra, com veurem més endavant, és que fos traslladat a aquest lloc, en anys posteriors, des d'una tomba ubicada en un altra indret.

Un altra problema el planteja la interpretació del sarcòfag de Proserpina. És una peça que es distingeix de la resta del conjunt tant per la seva temàtica, clarament pagana, com per la seva cronologia, ja que és gairebé un segle anterior als demés²⁸⁵. Si el màrtir va acabar ocupant un vell monument funerari, pertanyent a alguna de les famílies cristianes, el sarcòfag podria no estar relacionat amb la comunitat sinó amb la família propietària del mausoleu, un avantpassat, pagà, que cap relació tenia amb els fets de Feliu ni amb la comunitat cristiana. Una altra possibilitat, atesa la nebulosa que encara avui en dia envolta el lloc i les circumstàncies de la troballa dels sarcòfags seria que, simplement el sarcòfag de Prosèrpina provinguí de la necròpolis que se situava al costat de la Via Augusta, però no tingui cap relació amb els altres,

283 Les fonts demostren clarament que abans de l'edifici actual ja existia una església o basílica ocupant el mateix espai des de temps reculats, part de les restes de la qual han aflorat en les excavacions de l'any 2010 (Canal *et al*, 2000, 34-40).

284 Concretament ocupa la part inferior dreta del mur esquerre del presbiteri.

285 L'aprofitament de sarcòfags de temàtica pagana en necròpolis cristianes no és rar, com es demostra a la propera Empúries on l'anomenat "sarcòfag de les estacions amb columnetes" és aprofitat com a tomba privilegiada a la necròpolis de la basílica de la Neàpolis (Nolla i Sagrera, 1995, 257-259)

sinó que s'integrés en un altra monument funerari proper. Ambdues opcions són pures elucubracions però amb elles volem només plantejar el fet que quan les dades són escasses i poc ajustades les possibilitats interpretatives es multipliquen.

En tot cas, hi ha una altra dada que cal remarcar i que mostra la importància que adquiriren amb el temps les sepultures que ocupaven el *matryrium* original. Les tombes d'obra situades al seu interior foren buidades en el moment de destrucció de l'edifici i de la seva substitució per l'església original. Cal pensar que aquest procés va comportar el seu trasllat a un altra espai consagrat dins de la nova església i palesa el respecte que la tradició va acabar concedint no solament al màrtir sinó a aquells que formaren la comunitat cristiana primitiva de la ciutat.

El segon espai funerari que podem situar entre els segles IV-VII dC és el conjunt localitzat al voltant de l'església de Santa Susanna del Mercadal. És aquest un espai marginal al qual no hi ha indicis d'ocupació funerària en època alt imperial. Certament, algunes de les tipologies de tombes, especialment les de *tegulae*, presenten una cronologia àmplia que va del segle II al VI dC però en trobar-se associades amb sarcòfags i altres estructures de cronologia clarament altmedieval creiem que formarien un conjunt homogeni, molt més clar, encara, en aquelles que se situen sota un paviment d'*opus signinum*, agrupades i distribuïdes de forma molt ordenada per tal d'aprofitar al màxim l'espai. La població a qui anava destinada aquesta necròpolis s'ha posat en relació directe amb la seva ubicació. Així Nolla (2012, 190) l'associa a l'existència d'una població dispersa pel pla de Girona amb la possible existència d'una o varies vil·les suburbanes a l'entorn del Mercadal. Pel que fa a les tombes agrupades sota un paviment de *signinum*, Nolla ho relaciona amb l'existència d'una area funerària o associada a una petita església o, fins i tot, al paviment d'un temple funerari, que originaria al seu voltant una necròpolis. La qualitat o els materials emprats per algunes de les tombes, especialment els sarcòfags, denota que almenys alguns dels usuaris del cementiri disposaven d'una posició econòmica d'una certa comoditat.

Pel que fa a la nostra interpretació d'aquest espai estem plenament d'acord amb la segona part de la hipòtesi de J. M. Nolla, però no tant amb la primera. L'existència a l'indret d'un centre de culte que originaria al seu entorn una petita necròpolis ens sembla més que probable, atinent no solament a l'existència del paviment de *signinum*, tot segellant un conjunt de tombes, que per les seves dimensions i la densitat de la seva ocupació podria correspondre, perfectament, a l'interior d'un edifici i, per tant, del propi centre de culte, o una cambra annexa, una area funerària, com succeeix a altres indrets com Santa Magdalena d'Empúries o el monestir de Sant Feliu, entre altres exemples (Vivo *et al*, 2012). Més difícil de contrastar és el fet que es tracti d'un cementiri destinat a la població del suburbi. Per una banda, el fet que la necròpolis presenti una datació baiximperial ens planteja l'interrogant d'on s'enterraria aquesta mateixa població en època altimperial. Per altra, la referència a l'existència a les proximitats d'una o diverses vil·les suburbanes és un fet avui per avui per demostrar i que com ja hem comentat en apartats anteriors, no creiem que sigui molt fàcil ja que la zona del Mercadal se situa en un espai fortament afectat en cas de riudes. Per acabar de reblar-ho la majoria de vil·les suburbanes conegudes presenten a les seves proximitats una necròpolis pròpia, tot i que cal assenyalar que, certament, no hi ha cap prova ferma de continuïtat en el seu ús en època baiximperial.

Ja hem comentat la més que possible relació d'aquest espai amb la realització d'una altra mena d'activitats, la més evident de les quals seria probablement la realització d'un mercat, una *nundina* on es comercialitzarien les productes dels territoris de l'entorn. Però aquests espais dedicats a mercat, que tot sovint no disposaven de grans infraestructures o edificacions, sinó que consistien essencialment en grans esplanades on poder col·locar les parades i mostrar les mercaderies, també podien tenir altres utilitats. Aprofitant que es tractava de llocs on es reunia molta gent, s'hi agrupaven també grups de música o teatre que realitzaven petits espectacles. Però també podien servir per una altra qüestió de caire legal, l'execució

de condemnats. Aquestes es realitzaven generalment fora del *pomerium* i es cercaven indrets públics. I en aquest punt ens atrevim a plantejar una possibilitat, una hipòtesi que podria servir per interpretar aquest cementiri. Sabem que Feliu, segons tots els indicis, va ser enterrat a tocar el portal de Sobreportes, però això no vol dir que fos executat en aquell indret. De fet, les execucions dels cristians, especialment d'aquells més significats, es podia convertir en un espectacle allisonador pel qual interessava que es realitzés en un espai on fos ben visible. Per aquesta raó, plantejem la possibilitat que fos la zona del Mercadal l'espai on es produís aquesta execució. Posteriorment, les seves despulles foren traslladades a la zona de Sobreportes, dipositant-lo en un vell monument funerari d'algun dels seguidors, i donant lloc a una *memoria* on serien posteriorment enterrats alguns dels seus seguidors, potser l'elit de la comunitat cristiana. Però potser i atenent a les limitacions d'espai existents al sector de Sobreportes, una àrea funerària molt densament ocupada des de feia segles, va provocar que solament alguns, els més influents i rics, tinguessin aquest privilegi. On s'enterraria la resta de la comunitat cristiana? Doncs a l'entorn del lloc on el màrtir va ser executat, al Mercadal. El record d'aquest fet podria portar a la creació d'una petita església funerària i un cementiri al seu entorn. Les restes del paviment d'*opus signinum* i les tombes trobades per sota del mateix, disposades de forma molt ordenada, demostrant que existien uns límits molt clars i precisos, correspondrien a les restes d'aquesta església²⁸⁶, mentre que les tombes disperses trobades a l'entorn correspondrien a l'àrea funerària creada a redós de l'edifici de culte. Aquesta necròpolis tindria la seva continuïtat en època medieval i culminaria amb la creació de l'actual església de Santa Susanna. La creació de cementiris cristians relativament allunyats dels centres urbans no és un fenomen estrany, i el trobem a d'altres ciutats de l'entorn com la pròpia *Tarraco*, i tampoc ho és l'aparició de centres de culte en espais d'especial significació per la comunitat com ho mostra la creació d'una basílica en època visigòtica a l'amfiteatre de Tarragona en honor de Sant Fructuós, celebrant el lloc on va ser executat (Godoy, 2005, 65). En aquest cas la necròpolis del Mercadal hauria nascut com a record del lloc de la seva execució.

Com a darrer element cal valorar, les restes localitzades a la vil·la de Montfullà. Un cop la vil·la era abandonada (o molt més probablement, un cop era abandonat l'espai on s'han realitzat les excavacions arqueològiques), fet que va produir-se al llarg del segle III dC., es va construir una estructura quadrangular, que va ser interpretada com a part d'una església anterior a l'actual. Ja hem comentat en l'apartat dedicat a presentar les dades disponibles la possibilitat que es tracti d'un monument funerari d'època baix imperial que es trobaria a l'origen de l'església posterior. Aquest fet no seria un cas únic, ans al contrari, són diversos els exemples coneguts a la zona del nord est català en les quals una tomba acaba generant al seu voltant una petita necròpolis on s'agrupen les gents de l'entorn i que, amb el temps, acabarà generant una petita esglésiola. Podem esmentar en aquest sentit els casos de l'església dels Sants Metges de Sant Julià de Ramis, l'església antiga de Santa Cristina d'Aro, o fins i tot el monestir de Sant Feliu de Guíxols. De ser certa aquesta hipòtesi no faria més que completar el panorama que oferíem, amb un procés de cristianització de l'espai rural, que crearà zones d'enterrament i de culte al voltant de les velles vil·les i dels vells monuments funeraris. Una situació similar es donaria a la vil·la del Pla de l'Horta, on la necròpolis visigoda no solament ocupa l'espai on anteriorment s'havia situat el cementiri de la vil·la sinó que la respecta en tot moment, no envaint ni destruint les tombes més antigues. En aquest cas, a més, l'existència d'un segon grup de tombes tardoantigues a la vessant del turó, però separades del nucli funerari visigot ens pot indicar o bé una persistència del valor religiós i simbòlic d'aquest espai o l'existència d'un segon grup d'estadants que són enterrats al mateix lloc però de forma diferenciada per raons ètniques o socioeconòmiques. No es pot descartar que l'ampliació de les excavacions de la vil·la localitzin, a la zona més propera a la necròpolis, alguna mena d'edifici de culte, potser construït tot aprofitant velles estructures de la vil·la. Si és així, aquest espai religiós no va tenir continuïtat, ja que cap església alt medieval o posterior se situa a les seves proximitats.

286 També podrien correspondre a una *area* funerària, per lo qual la ubicació de l'edifici de culte en aquest espai és actualment una hipòtesi de treball.

10. ALTRES USOS DE L'ESPAI SUBURBIAL

10.1.-MILITARS

10.1.1.-El *castellum* baix imperial

La muntanya de sant Julià de Ramis va restar abandonada durant gairebé quatre segles i en ella solament s'hi detecten presències puntuals relacionades probablement amb el temple republicà i que es prolonguen fins a mitjans del segle II dC.

Però al segle IV l'ocupació de la muntanya es va revifar de forma extraordinària amb la construcció d'un *castellum*, una fortificació destinada al control de la via Augusta. Sobre les circumstàncies i motivacions que portaren a la construcció d'aquesta nova estructura en parlarem en un apartat posterior del present estudi, però en aquest apartat ens interessa descriure la seva estructura.

La seva construcció cal relacionar-la amb un projecte de gran abast destinat a accentuar la defensa del territori dins un sistema de defensa en profunditat destinada a protegir les principals vies de comunicació. La muntanya dels sants Metges proporcionava un espai ideal per construir-hi una fortalesa militar per diverses raons. Més enllà de la seva ubicació estratègica, que ja havia mostrat sobradament la seva eficàcia al llarg dels segles d'existència de l'*oppidum* ibèric, presentava altres elements que el feien especialment apte i que derivaven, precisament, del fet de ser un espai anteriorment urbanitzat. Per començar, la zona estava antropitzada i en ella existien tot un seguit d'espais on el terreny ja estava preparat per l'assentament de construccions. A més, es conservava, en millor o pitjor estat, el vell camí que portava de la cresta de la muntanya a la via Augusta. Un tercer element era la presència de les pròpies muralles i, sobretot, de l'elevació artificial construïda a principis del segle I aC. A més, precisament la presència de les ruïnes dels vells edificis, no solament del poblat, sinó del mateix temple, ja abandonat, suposava l'existència d'una pedrera a peu d'obra, disposant, a més, de tot un seguit de blocs ben escairats ideals per determinades construccions (contraforts, pilars, reforços angulars..).

La nova obra defensiva es va adaptar de forma important a les preexistències, tot i que algunes d'elles es trobaven en força mal estat després de quatre segles d'abandonament. Sembla que de les velles defenses construïdes per obliterar la vella porta, l'estructura quadrangular de la banda est es trobava parcialment ensorrada i la torre exterior estava coberta pel farcit de la torre artificial que s'havia anat escolant. El que si perdurava era el nucli central, aquella massa artificial de fragments de pissarra que, això si, s'havia anat escolant i cobrint les estructures de l'entorn. Amb aquests precedents els constructors del *castellum* varen construir un mur perimetral, de poca entitat i no massa sòlid que tenia com a funció únicament mantenir aquest farcit al seu lloc i prevenir esllavissades. Al capdamunt d'aquest turó artificial, es va construir una nova torre, amb funcions similars a la que l'havia precedit uns segles abans, de guaita i control.

El tram septentrional de les muralles es devia trobar arrasat a una alçada molt similar a la conservada actualment. Això queda clar per dos elements claus. Per un costat, la construcció de

Fig.152. Planta general de les restes del *castellum*.

la nova porta, que emprava com a llindar la part superior del tram conservat de la vella muralla i el fet que aquest mateix vell parament es va emprar com a fonament de la nova tanca defensiva, bastida amb rierencs i pedres aprofitades lligades amb morter.

És curiós que la nova porta se situï exactament al mateix lloc que la portella baixrepublicana, si bé amb una estructura lleument diferent. Això mostra que el vell camí encara existia i que el vell talús que el flanquejava seguia en condicions de complir la seva funció defensiva. D'aquesta porta, poc en resta, més enllà dels blocs de pedra sorrenca, aprofitats del vell temple, com a brancals. Això sí, la porta estava flanquejada per una torre quadrangular per la banda sud-est²⁸⁷. Aquesta torre se situa completament a l'interior de la fortalesa, ja que la muralla se situava en aquest sector just al límit de la terrassa i prolongar-la cap a l'exterior hauria requerit fonamentar-la a gairebé 10 metres per sota. Ja hem comentat que la porta baiximperial presentava unes dimensions més grans que l'antiga portella (uns 6 m.). No solament això sinó que es disposava lleument esbiaixada respecte a la línia de la muralla. Això era així per permetre l'accés dels carros que havien de realitzar un gir molt tancat per accedir a l'interior de la fortificació²⁸⁸.

Pel que fa a la banda meridional, no queda tant clar l'estat en que es varen trobar els constructors militars baiximperials les velles defenses. No es conserva cap traça d'una nova muralla. Això no vol dir que no es refés aquest sector, sinó simplement que l'estat de conservació del parament era superior a l'actual i les possibles reformes s'han perdut completament.

287 La torre era buida interiorment per tal de permetre l'accés a la terrassa superior, i les seves dimensions, d'aproximadament 25 m² permetien la col·locació de *ballistae* o alguna altra maquinària defensiva (Burch *et al.*, 2006,29).

288 Aquest gir encara era més forçat per la presència de la torre que barrava el pas en direcció est.

Interiorment, la zona va ser ocupada per dos grans edificis, un dels quals vàrem poder-ne recuperar la planta sencera, mentre que de l'altre solament se n'ha pogut explorar un angle afectat per les esllavissades del terreny i per la manca de substrat damunt la roca que actualment aflora pràcticament en superfície.

Tècnicament ambdós edificis es varen bastir emprant la mateixa tècnica. Tots els murs són bastits amb pedres irregulars, majoritàriament aprofitades de velles construccions, lligades amb morter. Els murs es construïen assentats directament sobre la roca, de vegades practicant rases de fonamentació. Tot sovint, l'edifici aprofita els límits màxims de la terrassa superior, de tal manera que alguns dels murs perimetrals, sobretot a la banda sud, s'assenten a una terrassa inferior, tot folrant la roca. En determinats punts, especialment als contraforts, a les portes o com a basament dels pilars, s'emprà la pedra sorrenca, concretament blocs d'*opus quadratum* provinents del desmuntatge del vell temple republicà. En una segona fase d'existència de l'edifici, moment en que el vell temple potser era ja completament espoliat es va haver de recórrer a altres tipus de pedres (Roqué, 2011, 201) per construir aquests reforços i pilars, atès que amb la pedra del lloc, la pissarra, era impossible construir blocs quadrangulars. Els paviments eren generalment de morter, assentats directament sobre la roca, tot aprofitant que aquesta ja estava treballada i aplanada d'antic ja que el lloc havia estat ocupat per diferents habitatges ibèrics.

Pel que fa a l'edifici I, s'orientava d'oest a est i estava compostat per una gran nau central flanquejada per dues ales amb diverses habitacions distribuïdes de forma perfectament simètrica. La porta se situava a l'extrem oriental. La nau central devia presentar una alçada superior a les de les cambres de l'entorn, per facilitar-ne la il·luminació, i aniria coberta, excepte a l'extrem oriental on devia anar descobert²⁸⁹.

Aquest sostre s'assentava al damunt de tot un seguit de contraforts que voregen tota la cambra i una filada central de pilars, tots ells construïts (almenys a la seva base) amb blocs de carreus de pedra sorrenca. Mentre que totes les cambres de la banda de migdia donaven a aquesta nau central²⁹⁰, això no es repetia a la banda nord on almenys dues de les estances s'obrien a la banda contrària, a l'exterior de l'edifici. D'aquestes dues cal remarca una petita cambra quadrangular que se situava davant per davant de la porta d'accés al *castellum* i no sembla lligada directament amb la funcionalitat de la resta del conjunt, sinó amb el sistema defensiu, probablement una petita torre que permetia accedir a la part alta de les muralles.

Curiosament, aquesta torre té també la seva estructura bessona a la banda de migdia de l'edifici, bastida directament sobre el desnivell del terreny i amb un ampli domini de la plana de Girona. La funció de l'edifici en aquesta primera fase sembla prou clara, un gran magatzem destinat a l'aprovisionament de les tropes i a la percepció de l'*annona militaris* (Burch *et al*, 2006,55).

Al davant d'aquest edifici se'n situava un altre (edifici II) que coneixem de forma molt més fragmentària. Aquest se situava esbiaixat respecte al que acabem de descriure, tot adaptant-se a la topografia de la terrassa. La part coneguda ens dibuixa una estructura quadrangular formada per un doble sistema de murs que dibuixen un passadís exteriors, pavimentat amb un sol de morter i un gran espai central. Amb aquestes dades poc es pot dir sobre la seva funcionalitat més enllà que s'intueix un edifici central envoltat per un ambulacre exterior²⁹¹. Aquesta

289 La disposició dels pilars centrals d'aquesta nau és equidistant, excepte en el cas de la darrera, que se situa més a prop de les altres i que sembla marcar el límit d'aquesta coberta.

290 No podia ser d'altra manera ja que la seva façana sud donava al barranc.

291 Els murs interiors estan sòlidament fonamentats a la roca, cosa que no succeeix amb els exteriors. Això sembla indicar que són els paraments interiors els que estan destinats a suportar un major pes, mentre que l'exterior podria ser un simple porticat.

Fig.153. Vista aèria del *castellum*

estructura podria fer pensar en un edifici de caire més residencial, destinat potser a l'estatge del comandant i/o a les dependències administratives.

Aquest complex, que cal datar al segle IV dC, va ser remodelat després de la caiguda de l'imperi romà i durant l'ocupació visigoda. Les modificacions no són purament estructurals sinó que responen a canvis en la pròpia manera de fer política i en la defensa del territori.

La nova fortalesa és més petita i compacta que l'anterior. De fet, s'abandonà l'edifici II, que sembla que a més va ser espoliat i desmuntat de forma intencionada per crear un espai obert davant del vell magatzem (edifici I), convertit ara en una autèntica fortalesa per si mateix.

Les reformes en aquest edifici varen consistir essencialment en la construcció de dues petites torres flanquejant la porta d'accés a l'edifici, la construcció d'un primer pis a les cambres que flanquejaven la nau central i la remodelació d'aquesta que, dividida en dos espais clarament definits, sembla que es va reconvertir en un espai descobert.

Aquesta remodelació es distingeix de la fase anterior pel canvi en el material emprat per construir els nous pilars i contraforts necessaris. Excepte algun bloc de sorrenca aprofitat segurament del mateix edifici o del veí edifici II, el material emprat per poder disposar de grans blocs quadrangulars és el travertí. Sembla que en aquests moments, segle VI, el vell temple estava totalment saquejat o les seves restes ja no resultaven visibles.

La porta es va convertir en un element fortificat, amb dues petites torres quadrangulars de flanqueig dotades de dos contraforts. Per construir aquests dos elements era imprescindible eliminar l'edifici II ja que la seva presència hauria bloquejat aquest accés.

Les cambres laterals de la gran nau es varen dotar de tot un seguit de contraforts interiors i d'un pilar central per tal de sostenir un pis superior. La pavimentació d'aquest nou pis era d'*opus signinum* i en l'excavació es varen recuperar fragments que delataven la seva solidesa, amb més de 25 cm de gruix. L'àmbit nord-oriental presentava la peculiaritat d'estar dividida, a l'alçada del primer pis en dos espais, un cobert i pavimentat amb *opus signinum* mentre que la resta devia ser un espai descobert, probablement amb un paviment de fusta²⁹².

Les portes que s'obrien cap al nord varen ser obliterades i l'accés a les dues torres situades al nord i sud, que no sembla que fossin remodelades, es devia realitzar des del primer pis de les cambres veïnes²⁹³.

Pel que fa a la nau central, es va subdividir de nord a sud per un mur del que solament en resta la rasa de fonamentació que separava el terç occidental de la resta de l'espai. Aquest terç occidental estava pavimentat amb còdols sense lligar, possiblement provinents del desmuntatge del *rudus* de paviments d'algun edifici proper. A més, a l'extrem occidental i contra el mur perimetral es va construir un reforç que, lligat a un petit mur situat contra el vell turó artificial, semblen configurar el sistema d'accés a la torre i al bastió defensiu que seguien essent l'element central de la fortalesa.

Si aquest espai era clarament una zona descoberta, no hi ha proves definitives de que la resta també ho fos. La lògica ho dicta, ja que l'elevació de les cambres veïnes li robaria tota la llum. A més, la presència d'un pati d'armes a l'interior de les fortaleses és habitual en les construccions de l'època (Burch *et al.*, 2006, 59)

Les excavacions dels darrers anys han permès localitzar nous elements directament lligats amb aquest *castellum*, com un forn de pa, construït entre la torre que flanqueja la porta i la pròpia muralla exterior de la fortalesa. que continuaven dempeus.

Relacionada amb aquesta nova fortificació o, almenys, contemporània seva cal assenyalar la construcció d'una petita capella a la zona antigament ocupada pel temple baixrepublicà i que constitueix la gènesi de l'església dels sants Metges.

10.2.-AGRÍCOLA-INDUSTRIALS

10.2.1.-La Casa del Racó

Aquest jaciment se situa a l'extrem sud-oriental de la muntanya de Sant Julià de Ramis, al damunt mateix de la riba occidental del riu Ter, immediatament a la sortida del Congost. Aquest era un indret especialment interessant per la comercialització i transport de mercaderies i productes del camp, ja que al seu davant s'obria la plana de l'Empordà i una via directa cap a Empúries.

De fet, l'establiment de la Casa del Racó se situa molt a prop de l'indret on fins a principis del segle I aC havia existit un sitjar (el camp de sitges del Congost) utilitzat des del segle IV aC, fet que referma la importància estratègica d'aquest espai.

Podríem considerar que la Casa del Racó substitueix, en certa mesura, el vell sitjar ja que la cronologia fundacional d'aquest establiment coincideix amb el de l'amortització de les darre-

292 L'enderroc d'aquesta cambra presentava una fractura clara entre la zona oest, de terra, i l'est, on el farcit era completament format per runa constructiva i fragments de paviment d'*opus signinum*.

293 A la cambra situada al nord de la torre meridional es va identificar un ritme diferent en les pilastres que l'encerclaven, de tal manera que davant de la torre hi havia dos pilars on en correspondria un i que relacionem amb la presència precisament del sistema d'accés a la torre.

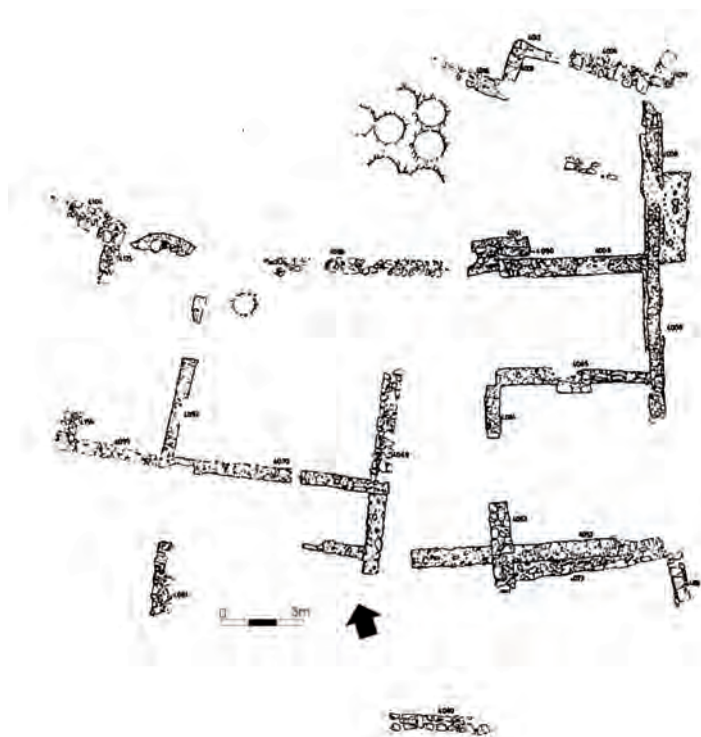

Fig.154. Planta general de la Casa del Racó.

res sitges i, també, amb l'abandonament del poblat de Sant Julià de Ramis.

El jaciment va ser descobert i excavat l'any 1991 i 1992 en una intervenció preventiva (Agustí, Burch i Merino, 1995, 95-107). L'edifici se situava a mitja vessant del turó, directament sobre el riu i les seves estructures es trobaven en un gran estat d'arrasament al que calia afegir els esllavissaments produïts a la zona i que havien eliminat completament alguns dels sectors de la construcció.

Del moment fundacional de l'edificació solament se'n varen identificar tres murs que, curiosament, presentaven sistemes constructius molt diferents²⁹⁴, tots ells, però, de pedra lligada en sec. Les diferències constructives poden respondre a les diferents funcions dels murs (mur perimetral, mur de contenció o simple envà) però també és molt probable que responguin a petites reformes que no es varen poder copsar durant l'excavació -ja que l'estratigrafia, en alguns espais, era pràcticament inexistent- i que l'única reforma clara i de gran abast de l'edifici es va datar ja dins el segle II dC.

De l'evolució de l'edifici durant aquesta primera fase en disposem d'escassa informació. La primera és la construcció d'una fossa, probablement una sitja, que es va amortitzar a finals del segle I dC. En el seu fons hi eren abundants els fragments de *dolium*, fet que implica la coexistència d'aquests dos sistemes d'emmagatzematge²⁹⁵.

Tota aquesta instal·lació inicial, de la qual no se'n pot definir ni la planta ni les dimensions, va ser colgada a la primera meitat del segle II dC, substituïda per un nou edifici d'uns 1000 m² de superfície, bastit amb murs de pedra seca, d'estructura molt modesta i que combina les

294 El primer era un mur del qual solament es conservava una filada de grans pedres sense treballar. Un altre estava construït amb carreus escairats, mentre que el tercer estava format per dos paraments de pedres planes, parcialment treballades i formant filades, amb un rebliment interior de fang i petites pedres.

295 Aquest és un fet habitual en els establiments rurals d'època republicana i d'època augustal. Com exemple podem esmentar el cas de la vil·la republicana dels Ametllers (Tossa de Mar) (Palahí i Nolla, 2010, 93)

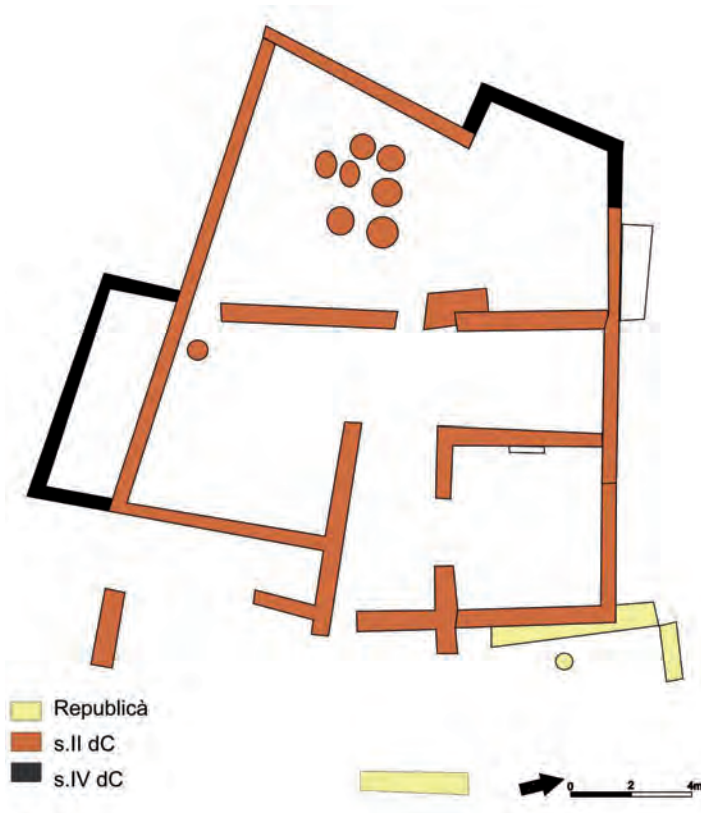

Fig.155. Planta de la Casa del racó amb indicació de les diferents fases de l'edifici.

estances cobertes amb els espais oberts. La planta de l'edificació és molt irregular, potser adaptada a la topografia natural de l'entorn. A l'extrem occidental se situava un espai aparentment descobert²⁹⁶ en el que es conservaven, de forma molt parcial, fins a set encaixos de planta circular per encabir-hi *dolia*. Els investigadors varen descartar, en aquell moment, la interpretació d'aquest espai com a magatzem o celler perquè les característiques de l'espai no responien a aquesta mena d'estructures (?) i la quantitat de *dolia* localitzats era molt escassa (Agustí, Burch i Merino, 1995, 103). Pel que fa al segon argument no creiem que sigui vàlid ja que les empremtes identificades corresponen segurament a una part de les que podien existir, atès que tota la banda meridional de la cambra havia desaparegut completament. De fet, si atenem als límits que els propis arqueòlegs varen establir com a probables per aquest espai i reproduïm la densitat d'empremtes identificades la quantitat seria superior als 30 dipòsits. Pel que fa a l'estructura de l'espai són abundants els exemples de magatzems de diverses dimensions, alguns situats sota cobert (l'Olivet d'en Pujol (Casas, 2010)) o al descobert (Tolegassos (Casas, i Soler, 2003)).

A la banda nord d'aquest espai, es va localitzar una fossa quadrangular (1'70 m X 0'60 m) retallada a la roca natural, sense cap traça d'arrebossat interior i que en el moment d'abandonament de l'edifici, es va amortitzar. En aquest farcit hi eren abundants els fragments de *dolia* (possiblement provinents de l'espai veí) i, com a curiositat, un petit altaret de pedra volcànica. Sembla que la cambra podria estar pavimentada amb un sol d'*opus signinum* del qual en quedaven algunes restes. Dos esglaons separaven aquest sector de les cambres situades a llevant.

Aquesta part central de l'edifici es podria dividir en dos sectors un gran espai aproximadament quadrangular, que ocupava la banda sud i que va ser interpretat com un espai descobert,

296 La definició d'espais coberts o a l'aire lliure es va establir en l'excavació basant-se en la recuperació o no de *tegulae* dins cada cambra (Agustí, Burch i Merino, 1995, 104-105). Aquesta dada cal prendre-la amb cura atesa l'estat d'arrasament d'alguns dels sectors excavats que podria haver fet desaparèixer alguns dels nivells d'abandonament i enderroc.

un pati, mentre que la zona nord era ocupada per dues estances. La que ocupa la banda nord-oest va ser interpretada com una prolongació del pati que acabem de descriure. A l'est d'aquest espai se situaria la que, segurament, era la cambra principal de l'edifici o, potser, l'única destinada a habitatge. Es tracta d'una cambra quadrangular de poc més de 30 m² de superfície que presentava els murs perimetrals arrebossats. Dues portes, una a ponent i l'altra a migdia, la posaven en relació amb els espais veïns. Probablement, una porxada separava aquest espai del pati situat a migdia.

La zona oriental de l'edificació es trobava pràcticament destruïda per la construcció d'un camí i poca cosa se'n pot dir.

Al segle IV dC es varen realitzar algunes modificacions puntuals a l'edifici que varen comportar la creació de dos nous àmbits a migdia del pati central i a l'angle nord-oest de l'edifici. El més destacable (i també el millor conservat) és el darrer. Aquest àmbit es va bastir amb murs de lloses de pissarra lligades amb morter i es va cobrir amb un paviment d'*opus signinum* que es conservava en bastant mal estat.

En el moment de les excavacions, es va interpretar tota aquesta zona de l'edifici com un espai destinat a la fabricació d'oli o vi, tot i no localitzar-se cap empremta d'un autèntic *torcularium* (Agustí, Burch i Merino, 1995, 104). Excavacions posteriors a altres indrets de les nostres contrades han posat de manifest instal·lacions molt similars a la que ens ocupa si bé amb cronologies més antigues. Així, per exemple, a la vall de Tossa de Mar s'han identificat diversos establiments (Mas Carbotí, Ses Alzines, Mas Font) amb una estructura molt similar (Palahí i Nolla, 2010, 151-163). Es tracta d'edificacions molt simples, amb una o dues cambres destinades a l'habitatge, combinades amb altres espais productius. Així, a Mas Carbotí, per exemple, hi trobem una cambra pavimentada amb *opus signinum* destinada al premsat del vi associada a un petit dipòsit, directament excavat al subsòl rocós i a un petit magatzem de *dolia* (amb espai per mitja dotzena de gerres). A aquests elements cal afegir-hi un gran pati de treball i una cambra destinada a cuina i habitatge. Molt similar era l'estructura de Ses Alzines, si bé amb unes dimensions menors. Es tracta, en ambdós casos, d'establiments satèl·lit, que depenien d'una vil·la central, que s'utilitzaven solament de forma estacional, en el moment de la verema. En aquests establiments, sempre propers a alguna de les cales que es troben al llarg de tot el municipi tossenc es feia una primera premsada i el producte es traslladava, per mar, a la vil·la dels Ametllers, el nucli central del *fundus* on es preparava per la seva comercialització.

Pensem que aquesta era precisament la funció de la Casa del Racó. La zona del magatzem de *dolia* i les estances situades a tramuntana es destinarien al premsat i emmagatzematge del producte. La inexistència d'un orbis marcat al paviment de *signinum* no és un problema ja que acabem de comprovar com aquesta situació es repeteix a altres indrets, com el Mas Carbotí (Palahí i Nolla, 2010, 157-162). El most es guardaria de forma provisional al petit dipòsit excavat a la roca i es transvasaria ràpidament a les diverses *dolia* on es guardaria fins al moment del seu trasllat probablement a través del riu, cap al nucli central del *fundus*. Les estructures productives es combinarien amb espais d'habitatge modestos (la presència d'un petit altar, de factura molt barroera, n'és una mostra).

Aquest establiment recolliria la producció més immediata, la que es conreava a les vessants de la muntanya dels sants Metges i dependria d'una vil·la fins avui desconeguda. *A priori* el més lògic seria pensar que aquesta vil·la s'hauria de situar al nord tant per la ubicació de l'establiment (a la vessant nord del turó) com pel fet que la corrent del riu Ter s'orienta cap aquella direcció. Portar la producció cap a migdia, cap a la plana, seria més complicat ja que si es volia aprofitar el riu pel transport calia travessar el congost a contra corrent per un riu que en època antiga devia ser molt menys tranquil i plàcid del que és actualment. Ara bé, atesa la proximitat amb la ciutat de *Gerunda*, no es pot descartar que aquesta ciutat sigui la destinació

final de la producció de l'establiment²⁹⁷.

Resulta complicat considerar aquest establiment com a part del *suburbium* de la ciutat de *Gerunda*. Una de les condicions que hem establert per pertànyer al *suburbium* de la ciutat és mantenir uns lligams molt estrets amb aquesta i no sembla massa clar que sigui el cas. Per una banda, ja hem comentat que es tracta d'un establiment subsidiari, que cal lligar amb una vil·la que creiem que cal cercar al nord del congost, ja dins la plana de l'Empordà.

La seva inclusió en aquest estudi respon precisament a un intent d'aprofundir i justificar els límits del que era el *suburbium* i quins elements formaven part d'aquesta mena d'espai i quins en quedaven exclosos. El Congost resultava un límit natural ja que la circulació nord-sud de mercaderies i persones per via fluvial era molt complicada i, per terra, era lenta i complexa per la topografia del sector, que tot i ser la més còmode de les possibles, no era fàcil. Això podia provocar que dues estructures tan properes entre elles com les existents a la part alta de la muntanya dels sants Metges i a la seva vessant nord presentessin una problemàtica completament diferents, i mentre una d'elles vivia de cara a la plana de Girona i a la ciutat de *Gerunda*, l'altra s'orientava en direcció contrària. En realitat, la Casa del Racó es podria considerar un establiment situat al tancament de migdia de la plana de l'Empordà, depenent d'ella i lligada econòmicament. Sens dubte es trobava dins els límits de la *ciuitas* de *Gerunda* però això no és segur que mirés cap a la *urbs*. Tot i això l'incloem en el present estudi precisament per trobar-se al límit d'aquest espai i davant la indefinició que fa que no es pugui descartar aquesta vinculació amb alguna de les vil·les de l'entorn de la ciutat.

Amb les dades disponibles la seva creació s'ha de lligar amb la construcció de les primeres vil·les que estructures el nou paisatge rural des del mateix moment de la fundació de *Gerunda* i la repartició del seu *territorium*. Ja hem comentat que la seva existència havia d'anar íntimament lligada a la d'una vil·la actuant com a establiment secundari, destinat a l'explotació d'un territori molt concret per tal de racionalitzar i fer més rendible la seva explotació. Aquesta mena d'establiments satèl·lits es va poder analitzar en profunditat a la vall de Tossa gràcies a la seva orografia, al ser una vall tancada en la qual es varen poder identificar diferents establiments de característiques molt similars, dependents d'una gran vil·la central (Palahí i Nolla, 2010). Sens dubte aquest sistema d'explotació, especialment útil quan es coneixen espais de difícil orografia i amb accessos complicats es devia repetir als contraforts muntanyosos situats a l'entorn de la plana de Girona. Malauradament fins avui no se n'ha localitzat cap, ja sigui per la manca de prospeccions ja que tot sovint es tracta de zones actualment ocupades per boscos²⁹⁸ o per la mateixa senzillesa de les estructures construïdes, molt menys sòlides que les grans vil·les i més difícils d'identificar.

10.2.2.-Els forns de calç del Bosc de la torre de Bac (Fornells de la Selva)

Durant els treballs de control de les obres del TGV es varen posar al descobert un conjunt de forns de calç que foren excavats entre els anys 2008 i 2009.

Aquest jaciment se situa al terme municipal de Fornells de la Selva, a una mica menys de 2 km al nord de l'actual nucli urbà de la població, en el vessant d'una petita elevació molt propera al rec de can Gibert, un curs d'aigua que conflueix al riu Güell.

297 De fet, el destí com a mercat finalista podria haver variat al llarg del temps. La decadència de la ciutat d'Empúries al llarg dels segles II-III dC podria haver motivat canvis en els circuits comercials a nivell local i establiments que originalment orientaven la venda de la seva producció cap a la ciutat costanera podrien haver reorientat cap a *Gerunda* la seva producció, sobretot en època baiximperial.

298 La Casa del Racó es va localitzar al fer unes obres de construcció de la variant de Girona, en un espai boscos i força feréstec.

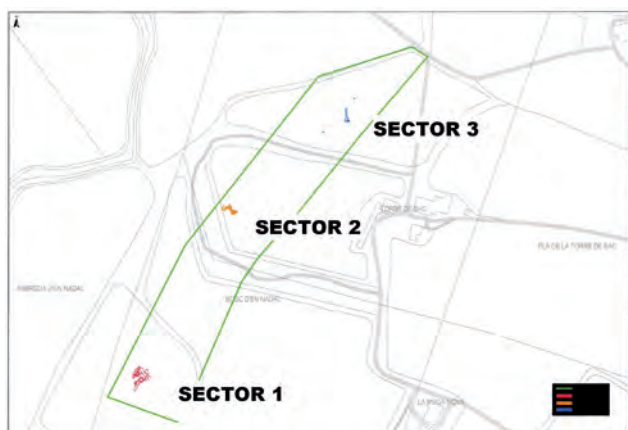

Fig.156. Planta dels sectors excavats al Bosc de la torre de Bac. (Zabala i Sánchez,2010b).

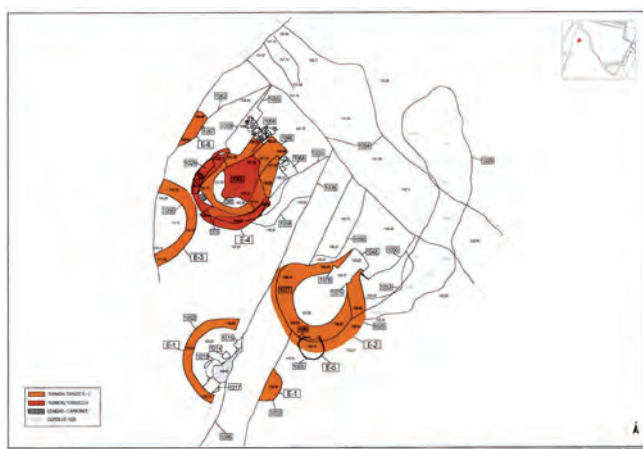

Fig.157. Planta de la zona dels forns. (Zabala i Sánchez,2010b).

Les excavacions realitzades varen posar al descobert un total de 12 estructures de combustió de les quals 7 corresponien a forns de calç, mentre que les altres 5 eren cubetes excavades al subsòl (Zabala i Sánchez, 2010b).

Aquestes estructures s'escampaven per una superfície de grans dimensions però formant agrupacions, de tal manera que l'equip que va excavar el jaciment va dividir-lo en 3 sectors. Tot i aquesta divisió, però, val a dir que els tres sectors presentaven estructures amb característiques molt similars. De fet, dels 7 forns localitzats, 6 eren de planta circular i amb unes dimensions que oscil·laven entre els 3 i 4 m de diàmetre. El setè, localitzat al denominat sector 3 i en les proximitats del qual solament es varen identificar dues de les cubetes, farcides amb carbons, era de planta quadrada i de solament 1'40 m de costat.

Tots els forns eren construïts aprofitant el desnivell natural fet que facilitava la seva fabricació i l'accés al *praefurnium*. Tots els forns semblen haver estat destinats a la fabricació de calç. Malauradament, l'escassetat de materials recuperada durant els treballs va obligar als arqueòlegs a encarregar unes anàlisis arqueomagnètiques que poca informació varen aportar més enllà de datar les estructures en

època romana, sense gaires més precisions.

Aquesta manca de dades estratigràfiques dificulta no solament datar el període d'ús dels forns sinó també la seva interpretació ja que no es pot saber si s varen utilitzar durant un període curt de temps i, per tant, vinculats a una obra concreta o foren usats durant un llarg període, fet que faria pensar en una empresa dedicada a la fabricació d'aquesta mena de materials. Cal assenyalar, però, que les excavacions varen posar de manifest que un cop alguns dels forns foren abandonats, varen ser substituïts per altres de nova construcció (Zabala i Sánchez, 2010b,294). Aquest fet podria ser indicatiu d'una perdurabilitat en el temps, si bé i atès que en algun dels casos l'abandonament del forn es va produir per un esfondrament accidental del mateix, també es podria argumentar que les noves construccions es varen fer amb rapidesa per una necessitat intensa de materials. També podria ser un argument temporal la distribució en diferents sectors que podria parlar d'un progressiu desplaçament a mesura que es feien malbé alguns dels forns i calia fer-ne de nous.

Sigui com sigui, el que si podem analitzar és la tria del lloc. La ubicació dels forns era idònia per un negoci destinat a la fabricació de materials destinats a la construcció. Situat a l'extrem meridional de la plana, allunyada de les zones inundables, però al mateix temps en una petita elevació, el que facilitava la construcció dels mateixos forns, i amb disponibilitat abundant d'aigua, una condició imprescindible per fabricar calç. Però el que és més important, a prop de

les vies de comunicació que menaven cap a *Gerunda*, però també cap a les vil·les de l'entorn (Aiguaviva, Vilablareix, Palau, Can Pau Birol) i, fins i tot, a prop del camí que menava cap a *Aquae Calidae*. Tots aquests condicionants haurien estat ideals per la construcció d'una empresa destinada a la fabricació de calç destinada a un ampli mercat que abastava no solament la ciutat sinó les vil·les suburbanes de l'entorn.

Malauradament, la manca de cronologies dificulta establir el moment en que es varen construir els forns i la durada de la seva producció impeding extreure'n, ara per ara, més conclusions.

10.2.3.-El dipòsit de Mas Xirgu

Durant les tasques de control de les obres del TAV, al llarg dels anys 2008 i 2009, a la zona del Mas Xirgu, al sud de la ciutat de Girona es varen localitzar tot un seguit d'elements d'època romana (Colomeda *et al.*,2010). Aquells treballs varen posar al descobert part d'un dipòsit, les restes d'un mur i dues estructures negatives. Aquestes darreres eren dues depressions circulars, irregulars, incompletes i es conservaven molt arrasades.

Tampoc era gaire millor el nivell de conservació de les estructures. El dipòsit del qual es conservaven tres parets, de pedres lligades amb morter, apareixia tallat per una gran acumulació de pedres. Aquesta acumulació podria pertànyer a la prolongació d'un mur, que es conserva de forma irregular. Aquest mur estava format per un doble parament de pedres sense escairar i del qual pràcticament solament se'n conservaven una o dues filades.

Pel que fa als materials, tot i la presència de peces residuals d'època republicana, la majoria es daten entre els segles I-III dC, sense que els arqueòlegs podessin establir una relació directa entre aquests i les estructures que acabem de descriure.

El mal estat de conservació de les estructures així com altres consideracions (manca de rasa de fonamentació del dipòsit, la inclinació de les parets que aparentment reposaven sobre pedres desplaçades de lloc, o la manca d'un dels murs perimetrals), va fer pensar als investigadors que es tractava d'una estructura desplaçada de la seva ubicació original, potser esllavissada d'una posició més elevada, o moguda per mitjans mecànics (Colomeda *et al.*,2010, 64).

Aquesta interpretació ens sembla discutible. La manca d'una rasa de fonamentació identificable no te perquè significar la seva inexistència, ja que és molt habitual en aquesta mena d'estructures la construcció "a sacco". La inclinació del dipòsit podria venir motivada per un cert desplaçament, però aquest es podria haver realitzat per moviments de terres de l'entorn immediat i no te perquè implicar un trasllat. La manca d'un dels murs es pot explicar per vicissituds posteriors, les mateixes que varen motivar la destrucció de part del mur que se situa al seu costat. A més, no cal oblidar que allà on hi havia d'haver existit el mur s'hi varen localitzar tot un munt de pedres esgavellades, que semblaven constituir la continuïtat del mur suara esmentat. Per altra banda, en cas de desplaçament del dipòsit, ja fos per mitjans mecànics o naturals, sembla difícil que es conservés tant sencer.

La interpretació podria ser tota una altra. La tècnica constructiva del mur i del dipòsit, molt diferents, sembla indicar dues fases constructives. Podria ser que el mur fos posterior al dipòsit, el seccionés i destruís parcialment i que el munt de pedres esgavellades que es conserva actualment formés part d'aquest mur, destruït amb posterioritat pels treballs agrícoles o altres activitats indeterminades.

Sigui com sigui, es tracta d'elements indicatius de la realització d'una activitat de caire industrial, però de la qual poca més informació se'n pot extreure. Fins i tot la cronologia dels materials, que no van més enllà del segle III dC ens aporten una informació relativa, ja que

no sabem si aquest final en la utilització de l'espai, és general o es limita a les estructures localitzades.

10.3.-LES PEDRERES

10.3.1.-La pedrera de la Bohigas o Les Pedreres (Nolla i Casas,1984,180; Gutiérrez, 2009, 62-66²⁹⁹)

Aquestes pedreres se situen en una àrea situada entre la Torre Gironella i i la torre d'Alfons XII al sud est de la ciutat. La pedra és una calcària nummulítica que tradicionalment rep el nom de *pedra de Girona*. La pedrera ha estat fruit d'extraccions pràcticament al llarg de tota la història de la ciutat. Tot i que cap element s'ha localitzat a la pedrera que permeti parlar directament d'una explotació en època romana, més enllà de la troballa d'algun fragment de ceràmica (Nolla i Casas,1984, 180), la seva utilització en època antiga és clara. La muralla fundacional de la ciutat es va construir tot emprant aquesta mena de material, que de fet era el que tenien més a prop i més a ma per construir les primeres defenses. Per contra no sembla haver estat molt usada en èpoques posteriors, ja que la majoria d'elements constructius conservats d'època romana en època imperial empen com a matèria primera la pedra sorrenca provinent de Domeny o can Guilana.

10.3.2.-La pedrera de Domeny (Nolla i Casas, 1984, 195; Gutiérrez,2009, 66-70)

Aquesta pedrera se situa a la zona que va des de Domeny fins a Taià, amb diversos afloraments. La pedra que produeix aquesta pedrera és la sorrenca eocènica, idèntica en quan a la seva composició a la d'altres pedreres de l'entorn, com la de can Guilana de Sarrià, i fins i tot dels Clots de Sant Julià, fins al punt que la pedra rep el nom de *pedra dels Clots* (Gutiérrez,2009,68). Aquesta pedrera devia ser la principal font de material petri de la ciutat de *Gerunda*, quan es varen refer les muralles a finals del segle III dC³⁰⁰. De fet, aquest espai rep el nom en la documentació medieval de *Parietes Rufini*, topònim que s'ha relacionat amb un hipotètic *Rufinus* que hauria estat el responsable de la construcció de les defenses baiximperials (Nolla i Casas, 1984, 195). De tota manera la seva explotació ja es devia haver iniciat abans. La pedra sorrenca sembla el material preferit per moltes construccions de la ciutat de *Gerunda*, per la seva facilitat de treball i són diferents els testimonis d'aquest ús. Cal recordar que la pedra sorrenca, fos de Domeny o d'una pedrera més propera, va ser el material emprat per bastir el temple republicà de Sant Julià de Ramis.

10.3.3.-La pedrera de can Guilana (Nolla i Casas,1984, 181; Gutiérrez,2009, 74)

L'anomenada pedrera de can Guilana se situa al capdamunt del turó del mateix nom i molt a prop de l'actual Golf Girona i del castell de Montagut. es tracta d'un volcà sense cràter amb la base envoltada de sorrenques i margues. La part visible actualment correspon a un aflorament de colades basàltiques creades al solidificar-se el magma i amb una zona tot volt, d'uns 200-250m. de bretxes d'explosió sedimentades (Cristina i Cañigüeral, 1997).

Segons Rodà (1974, 75), s'hi ha trobat abundant ceràmica d'època romana. A les proximitats del mas que dona nom a la pedrera es varen localitzar l'any abundants restes ceràmiques i les restes del que fou interpretat com un forn d'època romana.

299 Gutiérrez analitza els diferents punts d'extracció de les diferents pedreres. No les repetim en aquest escrit perquè es desconeix en quin moment va ser explotat cada un dels fronts, d'unes pedreres que foren explotades al llarg de períodes de temps molt llargs.

300 Si bé can Guilana presenta un tipus de pedra idèntica, sembla que per una simple qüestió de proximitat, aquestes serien més a l'abast per obres de certa envergadura.

La pedrera va ser utilitzada en època romana en construccions de vil·les properes, com la del Pla de l'Horta i en la mateixa muralla baiximperial de *Gerunda* i en ella hi podríem aplicar les mateixes consideracions que hem plantejat per la pedrera de Domeny..

L'EVOLUCIÓ HISTÒRICA

11.LA CREACIÓ DE LA CIUITAS I DEL SUBURBIUM

La ciutat de *Gerunda* es va fundar a la dècada dels setanta del segle I aC, en un context polític molt concret- la reorganització del territori peninsular endegada per Pompeu Magne després del conflicte sertorià- i amb una funció molt determinada, el control del camí d'Hèracles, la principal via de comunicació terrestre amb la península itàlica. Aquests fets aparentment conjunturals varen condicionar la seva ubicació, la seva estructura urbana i, a la llarga, bona part de la seva història.

11.1.-El context històric

Per entendre les raons que varen portar a la fundació de *Gerunda* i la reestructuració del territori que la creació d'aquesta *ciuitas* va comportar, cal tenir present quin era el punt de partida, quina era la situació del territori més immediat, però també quina era la situació política i econòmica en la qual s'insereix aquesta mesura.

Als darrers anys, els estudis d'àmbit territorial han tingut un important creixement tant des del punt de vista quantitatiu com qualitatiu³⁰¹. L'estudi de l'evolució de diferents espais o territoris de la zona del que actualment configura Catalunya ha permès als investigadors analitzar els patrons ibèrics d'assentament i el seu procés de transformació des del moment de l'arribada dels romans a la península.

De tots aquests estudis, i sempre amb matisos, s'obté una visió de conjunt que permet apreciar una evolució força similar i la definició de tot un seguit de fases que amb ritmes diferents es van succeint i que en certa mesura culminaran en època d'August. Que parlem de fases no implica l'existència des de bon principi d'una planificació prèvia per part de les autoritats romanes, ja que, de fet, inicialment ni tant sols es pot parlar de l'existència d'una planificació de conquesta a gran escala³⁰². En un primer estadi de l'ocupació i expansió territorial els generals i magistrats actuen de forma empírica, adaptant la seva actuació a la conjuntura local (Le Roux,2009,149) i a les necessitats militars o econòmiques de cada moment.

Si hi ha una certa sintonia respecte als ritmes del procés³⁰³, un altra tema és la interpreta-

301 Per la zona de Girona podem esmentar, un estudi que inicia un projecte d'investigació destinat a analitzar el territori del nord-est català des del moment de la romanització fins al baix imperi (Nolla, Palahí i Vivo,2010). A Tarragona els darrers anys un gran projecte interdisciplinari analitza el territorium de *Tarraco* (Prevosti i Guitart,2010a; Prevosti i Guitart,2010b; Gorostidi,2010)), i un d'anterior havia estudiat la zona de la Cossetania (Guitart, Palet i Prevosti 2003a). Altres estudis han analitzat l'evolució de zones determinades en períodes històrics més acotats, com els d'Arrayàs (Arrayàs,2005) per *Tarraco*, o els d'Olesti (Olesti,1996, Olesti.,2000) i Ruestes (Ruestes,2002) pel Maresme. Altres estudis analitzen aspectes concrets de la transformació del paisatge, com les noves formes administratives i d'explotació expressades a través de les cadastracions i centuriacions romanes (solament a tall d'exemple podem citar els estudis de Palet (Palet,1997; ID,2000; ID,2003) o Plana (Plana,1993;Plana.1994; Plana,1998)

302 Escipió es va traslladar amb el seu exèrcit a la península ibèrica en un intent de tallar les línies de subministres de les tropes cartagineses i no amb la pretensió d'una ocupació territorial de gran abast.

303 Les fases d'aquest procés es troben exposades i resumides a Olesti,2010a.

ció que es fa d'aquests canvis, de les motivacions que els provocaren i del paper jugat per indígenes i itàlics en el seu desenvolupament. En aquests punts el consens es trenca, com veurem.

En el moment de l'arribada dels exèrcits romans, al nord est peninsular el territori s'estructurava essencialment a partir de tot un seguit de poblats enturonats, generalment fortificats, que controlaven i explotaven el territori. La presència d'assentaments de petites dimensions, estesos per les planes, era en general, escassa (Burch *et al*, , 2010b, 27).

El 197 aC es divideix la part conquerida de la península en dues províncies, Ulterior i Citerior, però en aquells moments una província no era altra cosa que un espai de domini sotmès al pagament de tributs i sota el comandament d'un magistrat amb *imperium*, lluny del que representarà en períodes posteriors (Ruiz de Arbuló, 2009,253).

Tot sembla indicar que al llarg de la primera meitat del segle II aC, Roma es va valer de l'estructura preexistent, tot aprofitant la xarxa d'*oppida* com a centres de control territorial. Això sí, sobretot després de la revolta ibera de l'any 195 aC, Roma privilegia alguns d'aquests assentaments, als quals promociona, mentre que obliga a l'abandonament d'altres, premiant a aquells que es varen posar del costat de Roma i castigant als que es revoltaren o a aquells que havien estat més clarament filopúnics en el conflicte annibàlic. Altres raons devien influir també en les decisions preses, com la potenciació d'aquells poblats que podien resultar essencials pel control de les vies principals o el càstig d'altres comunitats que, potser massa poderoses, podien representar un problema per les noves autoritats. Alguns dels petits poblats podrien també ser abandonats precisament per aquesta política d'aliances que com a pagament, podria incloure el territori d'alguns d'aquests *oppida* (Burch *et al*, 2010b, 27-30).³⁰⁴.

El control territorial i, sobretot el domini de les vies era essencial per a Roma immersa en una política expansionista i que necessitava assegurar-se el pas dels exèrcits i del material i queviures que aquests precisaven. Per aquesta raó molt probablement en aquests habitats ibèrics, o almenys en alguns, hi devia haver una presència militar romana, una petita guarnició que no solament s'assegurés la lleialtat de les elits indígenes sinó que recaptés el *tributum* l'impost de guerra i que, potser de forma no planificada, anà introduint alguns dels costums i models itàlics. Tot i que no sembla que en aquesta primera meitat del segle II aC s'imposés un sistema impositiu regular, i que Roma es va conformar amb el cobrament de tributs de guerra i impostos vinculats directament amb les necessitats dels exèrcits (Ñaco,2003,261-262), calia crear mecanismes que permetessin assegurar la seva recaptació.

A mitjan segle II aC la situació política canvia de forma substancial. No solament el nord-est hispà es troba cada cop més allunyat del front bèl·lic sinó que després del setge de Numància (133 aC) la península entra en un període de relativa pau. Aquesta pau era una condició necessària per poder establir una política fiscal planificada i de gran abast (Ñaco, 2003, 261). Aquesta mateixa situació pot afectar a les elits indígenes però en un sentit diferent. La pau suposava un element de descomposició dels grups que basaven la seva cohesió i riquesa en la guerra. Aquesta descomposició dels grups de guerrers obligà a les elits a cercar noves fonts de riquesa (Wulff, 2006 247) i aquestes fonts de riquesa, lligades a l'explotació dels recursos i el comerç els lligà cada cop més als interessos de les autoritats romanes³⁰⁵. Per altra

304 També és possible una altra interpretació, molt difícil de demostrar. És possible que alguns *oppida* situats en zones properes formessin part d'una mateixa entitat social o política i que en aquests s'apliqués una política de concentració, unint en un sol poblat, potenciat de forma important, la població dels poblats "satèl·lit" situats al seu entorn en un procés que Bendala anomena de *contributio* o sinecisme i que ell considera com a causa per algunes fundacions romanes (Bendala,2003,28).

305 Des de bon principi Roma va intentar atreure a les elits mantenint i millorant el seu estatus però a nivell individual. El filoromà obtenia benefici personal i avantatges per la seva comunitat. El

banda, la *nobilitas* romana estava cada cop més interessada en les províncies i la seva explotació i aquest fet es reflexa amb la creació d'àmplies xarxes clientelars (Arrayàs, 2007, 48-49; Olesti, 2010b) que a més esdevenen armes polítiques en les lluites internes que remouen la república.

A finals del segle II aC la situació sociopolítica ha canviat, l'economia de guerra és menys necessària, i el nord-est hispà no solament constitueix una reraguarda aparentment allunyada de qualsevol activitat bèl·lica sinó que després de varies generacions de convivència, tant la societat indígena com les autoritats romanes estan en disposició d'emprendre noves vies d'explotació territorial i de relacions socials³⁰⁶. A aquest substrat que ja s'havia anat creant al llarg de les dècades anteriors cal afegir-hi, amb un paper decisiu, les necessitats i intencions de la metròpolis, que és al final qui reorienta de forma determinant el procés i que sembla, ara sí, més interessada en ordenar i explotar el territori de forma planificada.

Aquesta reorganització havia d'anar de la mà d'una major integració de les elits locals en l'aparell socioeconòmic i polític romà. En aquest aspecte és important la comissió senatorial que es va traslladar a la península l'any 133 aC (Apià, *Iber*, 16.99)³⁰⁷, segons sembla amb la missió de reorganitzar l'explotació agrària i reformar la fiscalitat del territori (Pina, 2009, 224). Es desconeixen els seus objectius concrets i fins a quin punt es varen assolir³⁰⁸, però la seva presència ja denota un canvi en els plantejaments d'èpoques anteriors. De la seva importància també en parla el fet que a principis del segle I aC es va enviar una segona comissió senatorial, segurament amb unes funcions similars a la de l'any 133 (Pina, 2009, 226)³⁰⁹.

El nou panorama es podria resumir en tres aspectes, sempre interrelacionats: una reestructuració territorial, una reforma fiscal destinada a la creació d'un sistema impositiu regular i una important reforma viària.

Pel que fa al darrer d'aquests aspectes, a partir del darrer terç del segle II aC, amb l'ocupació del sud de la Gal·lia i la creació de la província de la Gal·lia Transalpina ja era possible la comunicació terrestre entre les penínsules itàlica i hispànica seguint una ruta que, segons Polibi, la via ja estava marcada cada vuit estadis (Plb, III, 39, 8)³¹⁰. Aquesta nova realitat territorial va

redisseny d'aquestes jerarquies de poder és clau per la desarticulació de les resistències indígenes a

la provincialització (Garcia Riaza, 2009, 219-223).

306 En un recent estudi Olesti analitza aquest procés destacant el fet que les autoritats romanes contempen ja la urbanització com una estratègia viable per la gestió territorial. Les transformacions es resumeixen segons Olesti en la presència d'assentaments de clara filiació itàlica als *oppida* o el seu entorn, una davallada dels *oppida* secundaris, aparició de nous establiments itàlics, la proliferació d'assentaments de plana de filiació indígena i una multiplicació dels petits camps de sitges en un procés de privatització de les rendes agrícoles, i l'aparició o potenciació del conreu de la vinya. Aquest nou model territorial comporta l'establiment de cadastres que permetin un control impositiu (Olesti, 2010a, 26-41)

307 Ρωμαῖοι δέ, ὡς ἔθος, ἐς τὰ προσειλημμένα τῆς Ἰβηρίας ἔπεμψαν ἀπὸ τῆς βουλῆς ἄνδρας δέκα τοὺς καταστησομένους αὐτὰ ἐς εἰρήνην, ὅσα Σκιπίων τε ἔλαβε καὶ Βροῦτος πρὸ τοῦ Σκιπίωνος ὑπηγάγετο ἢ ἐχειρώσατο.

308 Un dels resultats podria ser la definició del traçat de la via Italia *in Hispanias* (Macias, 2005)

309 Barrandon s'oposa a aquesta visió. Per aquesta autora Apià esmenta tres comissions i ho fa com a mostra del control que el senat exercia en aquella època sobre els governadors provincials. Aquesta investigadora no creu que les legacions establissin una llei provincial ni una reorganització jurídica i fiscal general per la Citerior. La seva missió era confirmar els tractats de pau signats pels generals victoriosos dins un context de major control per part del Senat de les activitats desenvolupades pels governadors a les províncies (Barrandon, 2007, 232-238)

310 “καὶ μὴν ἐντεῦθεν ἐπὶ τὴν τοῦ Ῥοδανοῦ διαβάσιν περὶ χιλίους ἑξακοσίους: [ταῦτα γὰρ νῦν βεβημάτισται καὶ σεσημείωται κατὰ σταδίου ὀκτὼ διὰ Ῥωμαίων ἐπιμελῶς:”

tenir ben aviat el seu reflex en la xarxa viària amb la creació de la *via Domítia* i la fundació de *Narbo Martius*. Aquesta nova realitat també va tenir el seu reflex al nord hispà. Els mil·liaris d'època republicana trobats fins avui dia a Catalunya mostren una intensa activitat destinada a la creació i millora de vies³¹¹, amb una especial incidència en aquelles que penetraven cap a l'interior³¹², especialment cap a la zona de la vall mitjana de l'Ebre, on es desenvolupa en aquesta època una important tasca urbanitzadora. Es tracta d'intervencions executades per procònsols i que cal inscriure ja dins una planificació de llarg abast i no com una intervenció puntual o improvisada.

Al mateix temps es produeix una important activitat edilícia i urbanística en els vells *oppida*. En molts d'ells es detecten importants obres, amb la creació d'edificis i estructures on cada cop és més evident la influència de l'arquitectura hel·lenística i romana³¹³. Un fenomen important és la construcció de nous temples en els nuclis urbans o a les seves proximitats³¹⁴. Es tracta d'edificis d'estil toscà o jònic que, per tant, segueixen ja models clarament hel·lenístico-romans. Aquests nous edificis, devien estar dedicats a divinitats romanes, tot sovint assimilant-ne d'altres de preexistents, ibèriques, o a les divinitats tradicionals locals revestides d'una iconografia hel·lenístico-romana, a través d'un procés de sincretisme que mostra ja el nivell d'assimilació o de romanització assolit per les poblacions indígenes, i, especialment, per les seves elits³¹⁵. L'exemple més evident en són els temples, que transmeten un missatge propagandístic i de poder³¹⁶, però les reformes també són presents en altres espais, tant als habitatges com a les mateixes estructures defensives dins els poblats o a les seves proximitats³¹⁷. Per a Bendala (Bendala, 2003,31) en època baixrepublicana Roma va fer de l'arquitectura una obsessió col·lectiva amb la idea de que les elits havien de contribuir a la *dignitas* de la ciutat constituint-se en evergetes d'una arquitectura molt polititzada. Així, els nuclis urbans esdevenen escenaris de propaganda ideològica. En aquest sentit caldria veure si les elits locals hispanes també varen entrar en aquesta "competició" constructiva, en un intent per afalagar a les noves autoritats, en el que seria una mostra del seu alt nivell d'identificació amb les classes dirigents romanes i les seves ideologies (Uroz,2008, 473)³¹⁸, o si, sobretot en els casos d'edificis d'estructura més clarament itàlica la iniciativa corresponia directament a Roma³¹⁹.

311 A les terres catalanes s'han localitzat tres mil·liaris (IRC I,175,176,181) erigits per Mani Sergi, procònsol de la Citerior l'any 120 aC i dos (IRC II,89,CIL II,4925) del procònsol Quint Fabi Labeó (118-114 aC).

312 Els mil·liaris de Mani Sergi marcaven una via que partia d'un campament militar proper a *Auso* (Vic) en direcció al Vallès, mentre que els de Quint Fabi Labeó unia el camp de Tarragona amb la zona d'*Ilerda* (Lostal,1992; Mayer i Rodà 1986)

313 Aquesta situació és extensible al llevant i sud peninsular on la presència púnica motivava l'existència d'estructures urbanes força desenvolupades ja en època pre-romana. Bendala (Bendala, 2003,26-27) esmenta *Carthago Nova*, *Carteia*, *Carmo*, *Hspalis* o *Onuba* entre les ciutats que Roma incorpora i readapta ràpidament.

314 Aquest procés de monumentalització és analitzat a Ramallo,2003.

315 Es triaven aquells cultes que eren universals a tota la Mediterrània, lligats al món agrari, la fecunditat, de tipus salutífer... Aquesta tria els feia més fàcilment comprensibles i assimilables (Uroz i Poveda, 2008, 158)

316 Al centre i sud d'Itàlia, aquests temples i santuaris varen esdevenir centres organitzatius a nivell polític i/o econòmic a les zones menys urbanitzades (Uroz, 2008, 472)

317 Un exemple d'aquestes noves estructures en podrien ser ca l'Arnau i can Benet als peus de Burriac (Guitart,2010,150). Aquests espais sovint es relacionen amb la fiscalitat i la creació de seques monetàries. Els nous edificis o complexos són mostra de la presència d'itàlics, encara que per alguns autors com Olesti la seva presència es limitaria de moment a les ciutats, l'espai per excel·lència de les elits tan locals com foranes (Olesti, 2010a, 37-39)

318 Bendala situa aquest problema,que acaba causant una certa hipertròfia monumental a algunes ciutats, a partir d'època d'August (Bendala,2003,32).

319 Autors com Ramallo creuen que aquesta mena d'edificis monumentals són encara exemples aïllats sense que se'ls pugui incloure dins de programes de monumentalització urbana de llarg abast (Ramallo,2003,120). Altres, parlen delpaper dels lliberts, com a representants dels interessos comercials

El més remarcable és que en aquest procés es seguien emprant com a principals elements estructuradors alguns dels vells *oppida* als quals s'hi anaven introduint progressivament més elements de tipus romà (magatzems, termes, temples, cases amb elements itàlics...). A nivell administratiu es podria plantejar que a finals del segle II aC s'havia intentat continuar emprant els grans *oppida* ibèrics com a centres administratius i de control. Amb aquesta funció caldria relacionar la monumentalització d'alguns d'aquests establiments i l'aparició d'algunes estructures de clara filiació conceptual itàlica a les que hem fet referència. Aquest intent de "romanitzar" els poblats tenia com a darrera intenció la d'afavorir una major integració entre el nou poder i les elits locals. Aquesta integració tindrà un clar reflex en l'aspecte religiós, com hem vist, quan es crearan temples de planta itàlica però dedicats no a noves divinitats importades sinó a entitats locals que s'aniran romanitzant a través d'un procés de sincretisme. A alguns santuaris com el de Caravaca es detecta ja una entesa entre les elits locals i Roma que s'expressa a través de l'adopció d'elements clarament romans (antefixes, tegulae..) en un santuari ibèric (Ramallo,1991).

La cerca d'espais enlairats, ben visibles com element potenciador de l'element propagandístic i com a mostra de poder entronca amb els grans temples i santuaris que s'estaven construint en aquells mateixos moments al Laci (D'Alessio,2008; Ramallo,2003, 133). L'arquitectura i la monumentalització dels espais esdevé un potent element propagandístic i de difusió de les bondats del nou sistema que s'anava imposant.

Curiosament, algunes dècades després del moment d'inici d'aquest procés monumentalitzador de diversos *oppida*, que cal interpretar com un símptoma de continuïtat i, fins i tot, de promoció, n'hi ha d'altres que són abandonats, substituïts per ciutats de nova planta. Entre els anys 100-70 aC es produeix un canvi en el paisatge dels espais urbans que resultarà transcendental i que definirà de forma quasi definitiva el panorama urbà del nord-est a partir de llavors i al llarg de tota la història romana. En aquest període de temps es funden tot un seguit de noves ciutats. Així, tant a Tarragona com a Empúries, els dos principals centres urbans de la zona

Fig.158. Vista aèria de la ciutat romana 'Empúries i, al fons, la Neapolis.

des del mateix moment de l'arribada de Roma, aprofitant un vell poblament ibèric i una ciutat grega, pels volts de l'any 100 aC s'hi funden sengles ciutats d'estructura clarament romana. En ambdós casos la presència itàlica era ja important, atès que havien estat les principals bases militars de la zona i el punt d'arribada d'exèrcits i comerciants. De fet en el cas d'Empúries, la nova ciutat es va bastir en un espai fins llavors ocupat per un *praesidium* militar, al costat de la vella ciutat grega (Tremoleda,2008,84-86).

Però al costat d'aquestes dues ciutats que representen en bona mesura la continuïtat natural

dels seus patrons formen una nova elit, que acaba influint en les transformacions d'ordre econòmic però també transformant la realitat sociològica i urbanística dels *oppida* o *factories* on s'assenten, creant en ocasions fins i tot una certa dipolaritat (González,2010,27-32).

dels assentaments preexistents, en trobem d'altres que substituint a anteriors nuclis urbans, constitueixen fundacions clarament *ex novo* i se situen en espai diferents a aquell al qual substitueixen. Dins aquest grup podríem situar les fundacions d'*Iluro* i *Baetulo* a la costa o les d'*Aesso* i *Iesso* a l'interior, de les quals disposem de dades arqueològiques fermes, o les de *Blandae* i *Aquae Calidae* al voltant de les quals la informació disponible és molt més minsa (Burch *et al*,2010,49).

Aquest procés, que va ser batejat als anys 80 del segle XX com el Gran Canvi (Nolla i Casas,1984,24-26) ha estat interpretat per Guitart com un procés planificat per les autoritats romanes per tal de desenvolupar les noves províncies (Guitart,2010), procés en el qual hi jugaria un paper important l'assentament de població itàlica, ja fossin veterans de les legions o pagesos desplaçats sobretot per la crisi de l'agricultura itàlica (Guitart, Palet i Prevosti,2003b,146)³²⁰.

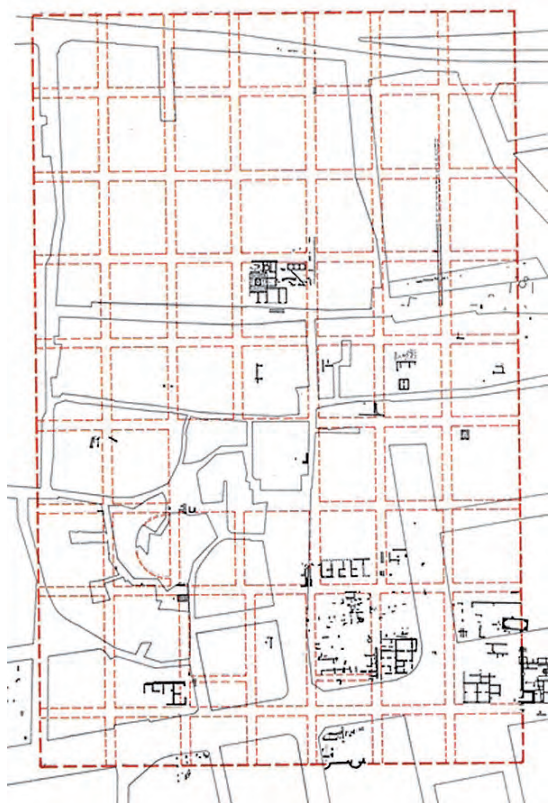

Fig.159. Planta de la ciutat romana de *Baetulo*.

I és en aquest punt on arribem a un dels principals punts de fricció en la interpretació del procés de transformació territorial: el paper jugat per itàlics i indígenes en aquestes transformacions. Si bé la majoria d'autors estan d'acord en què les transformacions realitzades es varen dur a terme seguint els interessos i necessitats de Roma, difereixen respecte a quin grup humà va tenir el protagonisme en el procés, qui el va impulsar i liderar. Així hi ha un corrent, del qual J.Guitart n'és segurament el principal defensor, que planteja l'existència d'una activitat planificada de fundació de noves ciutats, amb un paper important dels itàlics que constituïrien el nucli central, encara que fos quantitativament reduït, dels nous centres urbans. Aquests immigrants arribarien aquí impulsats per la crisi agrària itàlica o procedents de les legions, en un context d'assentament de veterans. Certament, el propi Guitart admet que les fonts no fan referència a cap actuació programada, però considera que no és rar ja que es tracta no d'un programa senatorial, sinó d'un projecte executat pels generals que es trobaven sobre el terreny, com ho demostra que la majoria de noves ciutats (moltes d'elles anomenades *oppidum ciuium romanorum* per Plini (*NatHist.*,III,

23)³²¹ no rebran l'estatut municipal fins a època d'August o posteriorment. L'origen d'aquestes fundacions es trobaria, segons Guitart, en la invasió de la Citerior per part de cimbris i teutons i la seva derrota a mans de Gai Mari, i la posterior desmobilització de les seves legions (100-98 aC) (Guitart,2010,156; Prevosti i Guitart, 2010a,49³²²). Amb aquest programa el general resolva dos problemes, per una banda, l'assentament d'alguns veterans i, per altra, intentava

320 Per altres autors no hi ha una voluntat política de foment de l'emigració cap a províncies per tal d'integrar els nous territoris i que successos com les guerres civils, en un context molt marcat per la presència militar, acceleren aquest procés (Le Roux,1995, 53).

321 "...quorum celeberrimi ciuium romanorum Dertosani, Bisgargitani, latinorum Ausetani, Ceretani qui Iuliani cognominantur, et qui Augustani, Edetani, Gerundenses, lessonienses, Teleri qui Iulienses stipendiariorum Aquicaldenses, Aeronenses, Baeculonenses"

322 Altres autors estableixen un lligam directe entre les invasions i l'erecció de les muralles de *Baetulo* i Empúries (Barrandon, 2007,238)

resoldre els problemes d'inseguretat existents i que la recent invasió havia posat de manifest. Les ciutats costaneres reforçarien la via litoral mentre que les de l'interior, en general amb una superfície urbana superior a les costaneres, no solament exercirien una funció de control sinó que ajudarien a introduir una nova estructuració territorial. Per alguns autors el període situat a cavall entre els segles II-I aC, és un moment de forta immigració itàlica, sobretot al migdia i llevant peninsular (Ramallo, 2003, 131, Guitart, 2010), mentre que altres vinculen la fundació de les noves ciutats a l'assentament de veterans de l'exèrcit de Mari (López i Prevosti, 2010, 114). Aquests nouvinguts competirien amb avantatge amb els indígenes, canviant el paisatge agrari introduint nous sistemes d'explotació (Uroz i Poveda, 2008, 160)

L'altra via de pensament, en la qual hi destaca O. Olesti (1995; 2000) considera que el paper de Roma és més indirecte, fomentant i reorientant aquest procés transformador però deixant que siguin les elits indígenes les que prenguin la iniciativa³²³ tot seguint els models urbanístics de *Tarraco* i *Emporiae*³²⁴.

Fig. 160. Planta general de la suposada vil·la de Mas Gusó (dibuix. J. Casas).

Al nostre parer una de les característiques principals d'aquests nous establiments és la seva planificació urbanística, tot seguint models ortogonals i regulars, que semblen difícils d'aplicar sense la presència d'una autoritat itàlica que marquès, com a mínim, uns criteris bàsics. Tot i que resulta complicat fer generalitzacions sembla lògic pensar en una població fundacional mixta en la qual els indígenes hi tindrien un paper fonamental, però on la presència itàlica, ni que fos escassa numèricament, actuaria com a aglutinador, no solament aportant els nous models sinó fent-los socialment comprensibles a la resta de la població³²⁵.

Pel que fa al territori s'incrementa el número d'assentament de plana de tipus familiar, dins un procés iniciat ja en fases anteriors. Paral·lelament, s'ha plantejat que cap al 100 aC, es comencen a trobar les primeres vil·les³²⁶ (Burch *et al.*, 2010, 99-100) (el Moro, Mas d'en Gras al voltant de *Tarraco* (Guitart, Palet i Prevosti, 2003b, 143)³²⁷, Mas Gusó a

323 Darrerament Gorgues ha insistit en aquest plantejament, destacant l'existència d'un quadre administratiu romà però remarcant que no deixen de ser comunitats formades essencialment per indígenes, amb excepcions com *Tarraco* o *Empúries* (Gorgues 2010, 337-338).

324 En els darrers escrits aquest investigador ha anat matisant les seves opinions, admetent la presència d'itàlics en època republicana, però limitant-la a les ciutats, on conviurien amb les elits locals. Un dels arguments que presenta en aquest sentit és la modèstia de les estructures trobades al camp i la dificultat que veu en el fet que un itàlic emigri per convertir-se en un humil treballador del camp (Olesti, 2010a, 38-39).

325 La construcció d'una nova ciutat de tipus romà va molt més enllà del seu aspecte exterior, del seu urbanisme, respon a un model territorial i social diferent a l'existent que va des del paper jugat pel centre urbà en relació a l'explotació territorial fins a l'organització del govern local.

326 Per a Percival les vil·les apareixen a províncies una o dues generacions després de l'establiment de la pau al territori. Inicialment se sol tractar d'estructures senzilles, allunyades dels models més desenvolupats itàlics (Percival, 1996, 73-74)

327 Algunes d'aquestes datacions s'han vist darrerament matisades. Així, en el cas del Moro i després dels darrers treballs arqueològics s'ha rebaixat la seva cronologia fundacional a la segona meitat del

Empúries.(Casas i Soler, 2004, 170-174)³²⁸, tot i que la majoria d'autors consideren que no serà fins època augustal que el model de la vil·la s'imposarà i s'estendrà de forma general³²⁹.

En definitiva ens trobem amb una situació en la que són molts els elements presents, que s'entrellacen i que tenen un paper, més o menys decisiu, en l'evolució territorial posterior. Així, al control dels camins, que es reformen, cal afegir-hi la imposició d'un nou sistema de fiscalitat (Ñaco,2003,261) que té un reflex en la possible cadastració d'amplis espais territorials (Ariño, Gurt i Palet,2004, 124-126) o la monumentalització dels vells *oppida* i la creació de noves ciutats (Bendala,2001, 420-428).

A aquests fenòmens caldria afegir-hi la situació a la pròpia metròpoli, amb el fracàs de la reforma agrícola de Grac, el paper i la influència cada cop més determinant dels generals situats a les províncies, la professionalització dels exèrcits i la necessitat de terres per assentar als veterans o el conflicte social que culminarà a principis del segle I aC amb la guerra sertoriana, que viurà alguns dels seus principals episodis a la península ibèrica (Alföldy,2012, 113-130).

El que si sembla clar és que aquest procés s'inicia amb anterioritat al conflicte sertorià –amb fundacions com la de la ciutat romana d'Empúries, però que rebrà un nou impuls amb la reorganització empresa per Pompeu. Tant és així que s'ha plantejat que al nord-est peninsular no fos *Gerunda* l'única fundació pompeiana sinó també *Baetulo* o *Iluro* (Olesti,1994; Olesti, 2010a, 41-43; Olesti, 2010b, 1017-1021). Altres autors deslliguen les actuacions de Pompeu, motivades per una campanya bèl·lica concreta, del possible programa de fundacions iniciat anteriorment (Amela,2000,40³³⁰).

En una publicació recent es plantejaven les necessitats estratègiques que varen impulsar l'actuació de Pompeu:

“En aquest context bèl·lic, Pompeu hauria decidit crear una extensa àrea geogràfica segura i, sobretot, ben connectada amb Itàlia a través de la *Via Domitia*. Era, si calia, un lloc de refugi i, altrament, el punt d'unió amb Roma des d'on el general i el seu exèrcit rebien allò que era necessari...” (Burch *et al.*,2010,52)

De fet aquesta argumentació podria ser vàlida no solament per Pompeu sinó també per les fundacions iniciades ja pels volts de l'any 100 aC. Les ràtzies de cimbris i teutons i els conflictes a la Lusitania varen mostrar la inseguretat que encara podia afectar al territori i podrien haver impulsat aquest procés. Indubtablement aquesta raó estratègica no seria l'única motivació i en ella hi devien influir raons fiscals, administratives i, fins i tot, socials.

La fundació de noves ciutats comportava tot sovint el trasllat de població, dins un procés que podia donar resposta a diverses necessitats. Per una banda, es cercaven llocs més adequats

segle I aC (López i Prevosti, 2010, 130).

328 L'adscripció de Mas Gusó com a vil·la, però, no resta clara. La seva estructura quadrangular, simètrica, amb una porta dotada de sengles torres i algunes de les seves peculiaritats, com la utilització del *caementicium* en una època en que aquest material sembla reservat a edificacions i construccions públiques (veure *infra* al capítol dedicat a analitzar el període augustal) ens fan pensar en alguna altra mena d'instal·lació, potser de caire públic- militar.

329 Sobre el debat entorn l'origen de la vil·la al nord-est peninsular Palahí,2010b, amb bibliografia anterior.

330 “Si bien es cierto que entorno al año 100 a.C. se identifica en el ángulo NE. de la Península Ibérica lo que parece ser una reordenación del territorio[^], ésta de hecho continuará hasta Augusto (fundaciones de *Barcino* y *Caesaraugusta*), por lo que es difícil constatar si se trata de un movimiento patrocinado por el gobierno romano, por los propios habitantes indígenas o una confluencia de ambos elementos. Sea como fuere, no parece que las fundaciones pompeyanas puedan inscribirse en ese marco, ya que más bien parecen producto del conflicto sertoriano”.

des del punt de vista estratègic o administratiu, en definitiva de control territorial, de vegades fusionant diversos poblats en una mateixa ciutat, com molt probablement va passar en el cas de *Gerunda*. Per altra, aquest trasllat també responia a motivacions simbòliques ja que implicava una voluntat de trencament amb el passat (Le Roux, 1995,47) i permetia crear una estructura urbana plenament romana, una fita difícilment assolible en *oppida* preexistents que ja tenien una xarxa urbana molt estructurada. Però el simbolisme anava més enllà. La construcció de realitats urbanes plenament itàliques implicava la integració definitiva de les elits indígenes i un pas més, probablement el definitiu, per identificar a aquestes amb el poder. La creació de noves ciutats, tot sovint acompanyades de cadastracions serveixen per trencar les velles relacions socials (Prieto, 2002, 144), i les velles relacions de poder de les elits³³¹. Val la pena recordar les opinions de Gros i Torelli a l'entorn de la ciutat romana. La ciutat és la culminació del procés romanitzador i la seva fundació cercava més enllà la creació d'un centre de poder i control, la conversió dels esperits manipulant l'elit, oferint-li comoditats i un nou poder lligat sempre a la potència itàlica, a través de tot un seguit de promocions que premiïn la lleialtat (Gros i Torelli, 1994, 240).

Bendala destaca que d'antic ja es privilegiaven els indrets que tenien un bon control territorial, sobretot de les vies (Bendala, 2003). A l'hora de crear noves ciutats Roma va emprar diferents sistemes, dels quals Bendala en destaca dos (Bendala, 2003, 28-29), la *dípolis*³³² i la *contributio*. El primer cas seria el de la ciutat d'Empúries, una ciutat doble que va acabar fusionant-se en una entitat única. La *contributio* consistiria en desplaçar una o diverses poblacions ja existents a una millor ubicació que a més tot sovint implicava la fusió de diferents comunitats. Així, el mateix autor cita diversos exemples d'aquest procés com la fundació de *Celsa* per Lèpid creada per controlar el riu; o *Singilia Barba*, nascuda en època d'August per la fusió de dues poblacions anteriors. Aquest seria probablement també el cas de la ciutat de *Gerunda*, que molt probablement no va acollir solament a la població del vell *oppidum* de Sant Julià de Ramis, sinó que possiblement també va absorbir els dels poblats de Can Cendra i potser fins i tot del Puig d'en Rovira³³³. Així, de tres poblats que controlaven els tres principals accessos a la plana de Girona es fusionarien en un únic centre polític i administratiu. Aquest trasllat de població devia ser costós i la seva realització exigia una actuació planificada i l'existència d'una política intencionada (destruir un *oppidum* podia ser un càstig immediat, construir una nova ciutat requeria una planificació a llarg termini) (Pina, 1993,90). Per Pina la creació de noves ciutats *ex novo*, es realitza en espais sempre situats a una distància d'entre 4-8 km del vell nucli ibèric preexistent, fet que justifica una certa continuïtat en el seu nom, ja que canvia la ubicació, però en principi no l'entitat jurídica. Aquestes noves ciutats per la construcció de les quals era imprescindible el recolzament de les elits locals, devien servir també

331 Aquest procés s'havia iniciat ja unes dècades abans, trencant el vell poder de les elits basat essencialment en el paper de cabdill militar i compensant-ho tot potenciant el poder econòmic com a propietaris. Lligar el poder de les elits a l'economia, la producció i el comerç, era lligar-lo a les xarxes comercials romanes i, per tant, la riquesa de Roma significava la riquesa dels poderosos locals. (Palahí, 2010b, 76-78)

332 Altres investigadors com E. Garcia Fernández consideren que el concepte *dípolis* no existia en època romana, ja que tant els habitants d'origen itàlic com els indígenes eren *cives*, habitants d'una mateixa ciutat (Garcia Fernández, 2011, 383). Ara bé, sembla que ambdós autors usen el mateix terme amb sentits diferents. Mentre Garcia nega l'existència d'una bipolaritat social depenent dels diferents orígens dels habitants, Bendala es refereix a una realitat urbanística, l'existència de dues ciutats que acabaran fusionant-se. En aquest sentit els habitants no serien membres d'una mateixa *civitas* fins la fusió en una sola realitat municipal.

333 Si bé les excavacions a l'interior del poblament no han aportat dades clares sobre una ocupació més enllà del segle II aC, els treballs realitzats a la perifèria presenten materials del segle I aC i fins i tot d'època imperial. Sembla que un cop abandonat el poblament o poc després s'hi va construir al mateix lloc o al seu entorn alguna mena d'establiment (LAP, 2010d). Per tant amb les dades actuals no es podria descartar una continuïtat de l'existència del poblament fins a principis del segle I aC i una reocupació parcial per funcions encara desconegudes, semblantment a com succeeix a l'*oppidum* de **Kerunta*.

de pol d'atracció per l'assentament d'alguns itàlics (Pina,1993, 93-94). Aquests itàlics, pocs o molts, eren necessaris per dotar de sentit aquestes noves estructures urbanístiques i de poder (Melchor,2009, 392).

És dins aquest context on caldria afegir l'element distorsionador que varen suposar les guerres sertorianes. Pompeu premia i castiga determinades poblacions, sens dubte per motivacions molt lligades al diferent paper jugat en el conflicte per part de les comunitats afectades, però més enllà d'això, el sistema de càstigs i premis emprat utilitza un mecanisme que ja s'havia començat a emprar un segle abans. Quan Roma va arribar a Hispania i va haver d'afrontar una situació bèl·lica, el resultat final va ser la promoció d'alguns poblats aliats i la destrucció dels que s'hi varen oposar. Més d'un segle després, la solució aportada va ser diferent, perquè la situació socio-política també ho era, però també es va basar, en part, en la dualitat premi-càstig. L'objectiu ja no era conquerir sinó conservar i, sobretot, integrar (Garcia Riaza,2009, 219-223). Programa premeditat o no, existia a Roma una visió prou clara que el camí era aquest i els diferents magistrats i generals que actuaren a la península al llarg del segle I aC el varen seguir. No solament Pompeu³³⁴ sinó també Cèsar i August varen continuar i culminar aquest procés.

11.2.-La plana de Girona

Un cop descrit, de forma extremadament resumida, la situació general, caldria analitzar quina era la situació a la plana de Girona i la seva evolució fins al moment de la fundació de *Gerunda*.

El primer que s'aprecia en el moment d'analitzar les dades arqueològiques disponibles (i que hem presentat en un capítol anterior) és que la majoria d'assentaments i jaciments coneguts es concentren a la zona perimetral de la plana. Aquest fet és habitual pel que fa als *oppida*, de majors o menors dimensions, i respon a un model d'explotació territorial establert des de l'ibèric ple.

A la zona de la plana de Girona es coneixen actualment 6 jaciments que podrien correspondre a *oppida* o assentaments ibèrics. Tot i les escasses dades disponibles per alguns d'ells, algunes qüestions queden clares. Per començar tots aquests possibles establiments se situen precisament als llocs on haurien de ser. És a dir, ocupen aquells espais estratègics que calia controlar si es volia tenir un domini sobre els accessos a la plana. Fins i tot el d'en Puig d'en Rovira, a Quart, ocupa la millor elevació de la banda sud de la plana. En un sector on l'orografia és menys abrupta i, per tant, menys apte per exercir aquest control, ocupa una posició propera als dos ramals en que el camí nord-sud es divideix un cop travessada la plana.

Val a dir que dels sis assentaments coneguts, un, el del Puig Castellar, és pràcticament desconegut i les escasses dades disponibles semblen insinuar que es va abandonar amb anterioritat a l'arribada dels exèrcits romans.

Per tant, en el moment d'arribada de Roma a la península a l'entorn de la plana de Girona existien, com a mínim, cinc *oppida*, tots ells situats en indrets elevats, dominant-la, però sobretot, controlant els camins naturals que hi donaven accés, especialment des de la banda occidental, però també per tramuntana i migdia, on és més oberta. Diferent és la situació al costat oriental on no s'ha localitzat cap poblat o assentament d'època ibèrica. Certament aquesta situació pot dependre de la manca de treballs o prospeccions arqueològiques en aquest sector, però indubtablement la topografia també hi juga un paper important. Els darrers contraforts de les Gavarres, que tanquen per ponent la plana, presenten una orografia molt

334 Pompeu ja havia iniciat una política de concentració de la responsabilitat administrativa en uns pocs grans centres a orient (Amela,2000,10)

Fig.161. Estructures de l'*oppidum* del puig d'en Rovira.

més abrupta que la de la banda contrària, amb les muntanyes dels Àngels, Puig Aguilar o de Sant Miquel, que té el seu reflex també en la inexistència de camins importants, més enllà del que travessava la vall de Sant Daniel.

D'aquest conjunt d'*oppida* sembla que dos no varen sobreviure a la primera reordenació territorial endegada després del conflicte de l'any 195 aC (Puig d'en Carrerica i Puig d'en Rovira), mentre que els altres tres varen perviure fins a finals del segle II aC, i en els casos del puig de can Cendra i de Sant Julià de Ramis fins ben entrat el segle I aC.

Sens dubte és **Kerunta*, el poblat que exerceix des de principis del segle II aC, si no abans, el paper de cap territorial. Tots els altres poblats, alguns dels quals potser depenien orgànicament de la mateixa **Kerunta* foren abandonats. L'excepció la marca el poblat del Puig de can Cendra, poc explorat però en el que s'intueixen unes dimensions considerables. Si **Kerunta* controla el camí nord-sud el de can Cendra acomplia una funció similar en la via natural de penetració cap a l'interior. Amb aquests dos punts de control el domini territorial era complet i feia innecessària la presència dels altres vells assentaments.

A aquest conjunt d'*oppida*, que excepte en el cas de Sant Julià coneixem molt poc, cal afegir també els camps de sitges localitzats i que ens informen sobre la situació econòmica i les relacions comercials de la zona.

Dels sitjars coneguts, n'hi ha dos, el de Torre Vedruna i el del camp de l'Abadia que presenten unes característiques peculiars. Aquests jaciments se situen en un entorn perfectament planer. En el cas de Torre Vedruna, al centre mateix de la plana de Girona. Probablement caldria associar-los a algun establiment de plana no localitzat encara. Resulta curiós que el camp de Torre Vedruna se situï a uns 500 m d'on més tard es construirà la vil·la de can Pau Birol, mentre que el d'Aiguaviva es troba a l'entorn de la zona del Temple, on un mausoleu turriforme ens indica la proximitat d'una vil·la de certa entitat en època imperial. Ja hem comentat que la zona sud de la ciutat és la menys accidentada i segurament són diversos els factors que intervenen en la tria d'aquests indrets per la construcció d'un assentament no solament en època ibèrica sinó també durant el període romà. La llarga distància existent respecte a les zones de vessant més properes, havia d'influir en la tria. A més, és probable que aquesta zona de la plana, tot i la seva proximitat a la riera del Masrocs i el riu Güell, presentés menys problemes d'inundacions o riudes que la zona situada més al nord, on conflueix bona part de la xarxa hidrogràfica de l'entorn.

Fig.162. Excavacions al sitjar del Bosc del Congost.

Però el camp de sitges més important, almenys pel volum de dipòsits excavats, és el del Bosc del Congost. Aquest sitjar se situa al congost del Ter, a la part baixa de la muntanya dels Sants Metges i tot i que conté dipòsits des del segle IV aC fins a principis del segle I aC, és al llarg del segle II, sobretot en la seva primera meitat, quan va viure la seva màxima activitat. J.Burch i J.Sagrera calculen que el promig de dipòsits en ús al llarg de la primera meitat del segle II era d'onze per any, quantitat que baixa a quatre a partir de mitjans del segle II aC.(Burch i Sagrera,2009,179).. La funció del sitjar

del Bosc del Congost no pot tenir una relació directa amb les necessitats d'autoabastiment del poblat de **Kerunta* ja que la seva ubicació, fora muralles, en un espai de difícil accés des del poblat i en canvi molt accessible des de la via i el riu, fan tàcticament inadequada (Ruiz de Arbulo, 2002-2003,183). La seva funció original, al llarg dels segles IV-III aC estaria relacionada essencialment amb el comerç dels excedents cerealístics, segurament cap a Empúries, tot aprofitant el curs del riu Ter. En aquest sentit Ruiz de Arbulo (2002-2003,183) considera aquest sitjar i d'altres com el de Mas Castellar de Pontós, centres comercials revestits d'un aire sacre a través de la presència d'un santuari lligat als cultes agrícoles³³⁵.

L'arribada de Roma i la imposició d'un tribut podria estar al darrera de la forta ampliació del sitjar. **Kerunta* es converteix en un punt de recaptació i acumulació d'aquest tribut, que sovint es pagava en espècies, i de transferir-lo a Empúries on es distribuïria cap a Roma i, sobretot, a les tropes en campanya (probablement a través de *Tarraco*). Aquest paper d'Empúries com a centre fiscalitzador queda refermat per la creació d'un camp de sitges a l'entorn del *praesidium* (Aquilué *et al*,2012, 44-45).

A la segona meitat del segle II aC, moment d'importants reformes que potser inclouen un nou sistema fiscal, més estable i de caire anual, el sitjar patirà un descens important en la seva activitat. Hem comentat que els càlculs de Burch i Sagrera situen la utilització de les sitges en quatre per any. Però això és un promig, i cal recordar que els grans canvis organitzatius s'inicien al darrer terç del segle i, potser, si es podés afinar més en les datacions, es comprovaria que el descens a partir d'aquell moment podia ser fins i tot més important. És en aquesta fase que cal situar la utilització del sitjar de Torre Vedruna i, poc més tard, el del Camp de l'Abadia. Potser la situació més pacífica i la creació d'un sistema impositiu regular va facilitar la creació d'altres punts de recaptació que ja no precisaven de la protecció propera d'un *oppidum* i que s'anaven escampant pel territori, més propers als camps de conreu, als establiments de plana, però sempre a prop de les vies de comunicació.

La segona meitat del segle II aC és un moment de grans canvis urbanístics a l'*oppidum* de **Kerunta*, en un procés de monumentalització urbana que també s'aprecia a molts altres poblats hispans. Aquestes reformes indiquen que en aquells moments el poblat de **Kerunta*

335 En el cas de Pontós tot l'assentament és interpretat per Ruiz de Arbulo com un santuari empòric. Pel que fa al Bosc del Congost la troballa en aquest jaciment d'una peça ceràmica amb una decoració en relleu que representa al Triptòlem i altres elements relacionats amb l'agricultura, mostraria que el camp estava "senyalitzat" amb rituals religiosos concrets. En aquest mateix sentit interpreta al nou temple construït a finals del segle II aC al poblat de Sant Julià que en substituiria un d'indígena que assenyalaria i sacralitzava el coll fluvial (Ruiz de Arbulo,2002-2003,183-193)

Fig.163. El sector nord de les muralles de *Kerunta poc abans del seu abandonament (segons Burch, Nolla i Sagrera,2011)

tenia una voluntat de continuïtat i de cap manera es podia intuir que mig segle després estaria completament abandonat. Les reformes a l'extrem occidental de les muralles mostren una voluntat d'adequació a noves necessitats defensives, però també, i, atesa la conjuntura pacífica del moment triat per la reforma, probablement caldria relacionar-les amb una monumentalització d'aquest accés³³⁶. L'obliteració realitzada poques dècades després d'aquest accés ens impedeix avui demostrar aquest extrem.

Dins del mateix programa urbanístic cal situar la construcció del gran podi de la banda sud oriental del poblat, destinat a suportar un temple de tipus itàlic. Totes aquestes reformes anaven encaminades a projectar un missatge iconogràfic de control territorial però on Roma deixava ja clara la seva empremta a través d'una arquitectura de poder d'arrels clarament itàliques.

Poques dècades després, unes noves obres, aquest cop de caire clarament defensiu, varen amortitzar l'accés occidental tot creant un bastió defensiu de gran envergadura. El tipus de reforma i la rapidesa amb que es va realitzar (tallant la vella muralla i encaixant un nou element de forma matussera) indiquen una situació de perill imminent³³⁷. La datació d'aquesta reforma, primeres dècades del segle I aC, fa que resulti difícil no vincular-la amb el conflicte sertorià que va afectar de forma important al nord-est peninsular i a la vall de l'Ebre.

Sigui com sigui no sembla que aquesta activitat defensiva tingui una relació directe amb una acció bèl·lica que impliqués directament l'*oppidum* (almenys pel que fa al recinte, un altra tema seria la participació dels seus habitants en alguna acció bèl·lica, fora del poblat). Al llarg de les excavacions realitzades als darrers anys no s'ha recuperat cap estrat relacionat amb una fi violenta del poblat.

Pocs anys després de la construcció de les noves defenses el poblat va ser abandonat. Les causes són difícils d'interpretar. No queda clar fins a quin punt l'actitud dels pobladors de *Kerunta durant el conflicte sertorià va influir en aquest trasllat o si les causes profundes van més enllà. Podria ser que la població s'hagués aliat amb el bàndol perdedor o com s'ha plan-

336 També al poblat de Burriac es reforma a la mateixa època la porta principal, bastint una obra en *opus quadratum* per reforçar el paper de l'*oppidum* com a centre de poder romà (Olesti,1995,138)

337 No és l'únic poblat on es fan reformes de caire defensiu. A cavall entre els segles II.I aC el poblat d'Olèrdola es fortifica i s'hi annexa una torre al punt més alt, fet que s'ha relacionat amb l'assentament d'un destacament militar. Les instal·lacions foren abandonades a la segona meitat del segle I aC. Les obres s'han relacionat amb el paper estratègic del lloc, controlant una important cruïlla de camins i amb una situació d'inestabilitat (Guitart, Palet i Prevosti,2003b, 145).

tejat de forma més clara darrerament es pugui interpretar com un premi, una promoció per haver recolzat a Pompeu i les seves tropes o, simplement per haver-se mantingut al marge d'un conflicte que en el fons enfrontava a itàlics contra itàlics (Burch *et al*, 2010b,179).

Avui per avui és impossible saber quina va ser l'actitud de **Kerunta*, solament en coneixem el resultat, el tancament del poblat i la construcció d'una nova *ciuitas*, *Gerunda*. Tot i això voldríem apuntar una dada, complementària però que potser va jugar-hi algun paper. Ja hem comentat que les escasses dades disponibles sobre el Puig de can Cendra semblen mostrar una pervivència del poblat fins a mitjans del segle I aC. La remodelació territorial endegada per Roma en aquest territori potser va tenir present aquesta duplicitat i va decidir que la solució es trobava en la creació d'un nou espai urbà (Burch *et al*,2010b,58), en un indret estratègicament més adequat, fusionant les dues poblacions, dins un procés que Bendala defineix com a *con-tributio* o sinecisme (Bendala,2003,28).

Certament els materials recuperats al Puig de can Cendra indiquen una permanència fins a les dècades centrals del segle I aC, per tant, en una data lleument posterior a la fundació de *Gerunda*. El problema és que no coneixem la intensitat d'aquesta ocupació³³⁸. Creiem que segurament la fundació de la nova *ciuitas* va implicar l'abandonament no solament de **Kerunta* sinó també de can Cendra i la reunió de la seva vella població en el nou nucli urbà. Els materials posteriors podrien pertànyer perfectament al manteniment, en aquest espai, d'una guarnició o un punt de control similar al que es va deixar al capdamunt de la muntanya de Sant Julià de Ramis. També la localització de materials d'època altimperial a l'exterior del recinte emmurallat del Puig d'en Rovira fan que no es pugui descartar una presència al llarg de tota l'època republicana i altimperial d'un punt de control militar i/o fiscal. La manca d'excavacions o estudis en profunditat fan que avui per avui això no sigui més que una hipòtesi i que altres explicacions siguin perfectament possibles, com l'existència d'una vil·la o un petit assentament.

11.3.-La fundació de la ciutat

La fundació de *Gerunda* s'insereix dins aquest context. Les circumstàncies concretes que varen portar a la seva creació són clares en alguns aspectes i més confuses en d'altres. El control de la via era sens dubte la motivació essencial tant de la seva fundació com de l'indret triat per fer-ho. Molt probablement aquesta construcció va suposar també la fusió en una sola entitat de les poblacions dels *oppida* de l'entorn. Més discutible és si aquesta fundació es pot considerar un premi o un càstig. Arqueològicament, resulta molt complicat respondre a aquest fet. El poblat de **Kerunta*, l'únic que ha estat excavat en profunditat, no presenta traces d'una activitat violenta directe, si bé diverses reformes en el seu recinte defensiu es poden associar amb una preparació davant d'un perill bèl·lic.

Plutarc esmenta com Pompeu, abans d'abandonar Hispania va premiar i castigar a les comunitats que es varen mostrar respectivament com a fidels o hostils, però no explica com (Plut., *Pomp.*,21,1)³³⁹, tot i que sembla que alguns prosertorians foren deportats a la Gàl·lia on es va fundar una nova ciutat, *Lugdunum Convenarum* (Saint-Bertrand-de-Cominges) (Pina,2009,229). Sembla que la nova ciutat de *Gerunda* va mantenir la categoria de ciutat *stipendiaria* que molt probablement ja tenia als darrers anys de la seva existència l'*oppidum*

338 Cal remarcar l'escàs coneixement arqueològic del jaciment. També a Sant Julià de Ramis s'han trobat materials de datacions posteriors i de no haver-se realitzat excavacions sistemàtiques presentarien també dificultats interpretatives.

339 ἐκ δὲ τούτου παραμείνας χρόνον ὅσον τὰς μεγίστας κατασβέσαι παραχὰς καὶ τὰ φλεγμαίνοντα μάλιστα καταστήσαι καὶ διαλύσαι τῶν πραγμάτων, ἀπήγγεν εἰς Ἰταλίαν τὸν στρατόν, ἀκμάζοντι τῷ δουλικῷ πολέμῳ κατὰ τύχην φερόμενος. διὸ καὶ Κράσσοσ ὁ στρατηγὸς ἤπειξε παραβόλως τὴν μάχην, καὶ κατετύχησε, δισχιλίους τριακοσίουσ ἐπὶ μυρίοισ κτείνας.

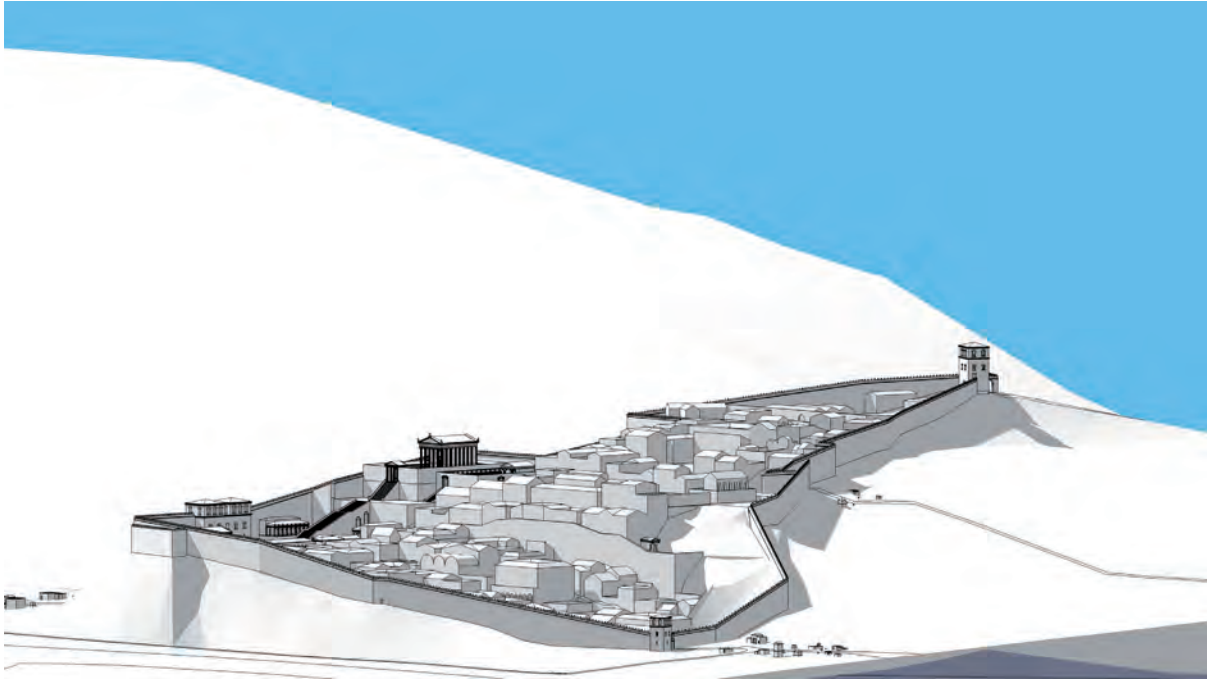

Fig.164. Restitució de la ciutat de *Gerunda* on s'aprecien els importants desnivells nord sud i est oest (dibuix D. Vivó).

de **Kerunta* (Burch *et al*,2010b, 54) La creació d'aquesta nova ciutat permetia resoldre de forma clara i contundent molts problemes de caire administratiu, de control, de centralització i escenografia del poder³⁴⁰ que s'havien intentat aplicar al vell poblat ibèric, on tot resultava molt més complicat per l'existència de tot un seguit de preexistències a nivell urbanístic, però també organitzatiu i social i que calia trencar o donar-li una nova forma.

Si atenem a les dades estratigràfiques proporcionades per les excavacions de Casa Pastors, o dels treballs d'adequació dels espais a l'entorn immediat (portal del fòrum, necròpolis de Sant Feliu, nau de la Catedral), o del mateix procés d'abandonament de **Kerunta*, sembla que la ciutat va ser construïda amb rapidesa. Això no vol dir que l'urbanisme interior ja fos definit de forma precisa, més aviat al contrari, ja que el més important en aquesta mena de fundacions és la creació d'una estructura administrativa i social, de tal manera que urbanísticament la ciutat podia tenir inicialment molts espais buits i que la seva definició i monumentalització no es produís fins dècades després (Gros i Torelli, 1994, 250)

Del recinte urbà i sobretot del seu urbanisme en coneixem ben poca cosa, més enllà del perímetre. Ja hem comentat que les muralles³⁴¹ de la ciutat són un dels seus elements més ben coneguts. El recinte original va ser bastit tot emprant grans blocs de calcària de dimensions i formes irregulars, treballats exteriorment. El perímetre urbà definit inicialment, i que es va mantenir inalterat fins a època carolíngia, resseguia i aprofitava en tot moment les possibilitats que oferia el terreny, allunyant-se en molts aspectes dels cànons més clàssics de les fundacions *ex novo*, mostrant de forma clara que la raó de la seva fundació, el control de la

340 Pina, destaca el paper escenogràfic d'algunes ciutats, lligades a la xarxa viària. Amb estructures i "serveis" romans, farien d'aparador i portarien a un progressiu abandonament dels *oppida* (Pina,1993, 91)

341 Alguns autors destaquen que les muralles de moltes de les ciutats hispanes són construïdes en temps de pau i amb una voluntat de perennitat i amb la funció d'organitzar un espai interior (Hourcade, 2003, 312). Aquest concepte que pot ser aplicat a moltes altres ciutats no creiem que sigui vàlida per *Gerunda*, on la funció defensiva era ben present.

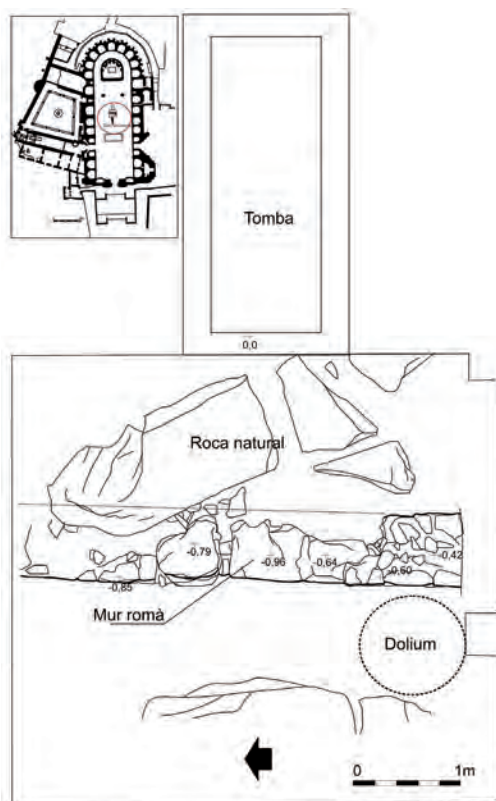

Fig.165. Excavacions a l'interior de la Catedral. (planta J. Sagraera).

reconstruït), ressaltava la importància donada al valor simbòlic de la nova ciutat, concebuda no solament com espai administratiu sinó com element propagandístic a través del desenvolupament d'una arquitectura del poder.

11.4.-La creació del suburbi

La fundació d'una nova ciutat no representava solament la creació d'un nucli urbà sinó que implicava una reorganització de tot el *territorium* que se li associava, que administrava i del qual era fiscalment responsable (Santapau, 2011, 454-456). No sabem si en el cas de *Gerunda* aquesta reorganització territorial es va plasmar en una centuriació, tot i que s'han realitzat alguns estudis en aquest sentit (Plana, 1993).

Ja hem comentat en apartats anteriors, les raons topogràfiques que condicionaven el traçat de la via i, de retruc, la ubicació de la nova ciutat. Aquests condicionants es poden fer extensius a la formació i estructuració dels espais suburbials. Les zones baixes, a l'entorn de l'aiguabarreig del Ter i l'Onyar, i la zona de l'actual barri del Mercadal, altament exposats a les crescudes dels cursos fluvials, no eren aptes per bastir-hi el nucli urbà i tampoc era idoni per construir-hi vil·les, espais industrials o qualsevol de les altres estructures que caracteritzen els espais suburbials³⁴².

Curiosament, l'evolució i les pautes de creixement de la ciutat des d'època carolíngia i que es consolida en època medieval ens pot apropar, encara que sigui indirectament, a la forma que podia tenir l'espai suburbial més proper al *pomerium* en època romana, especialment pel que fa a la tria dels espais que podien ser ocupats i la seva jerarquia.

La primera ampliació de la ciutat, realitzada en època carolíngia, es va produir a la banda

via, era molt més important que les consideracions teòriques a l'entorn de l'urbanisme.

Pel que fa a l'estructuració interior, les dades són pràcticament inexistentes. Les úniques informacions proporcionades per una excavació arqueològica provenen de la zona alta del fòrum, del subsòl de la nau de la Catedral, on es va identificar un tram de mur. Aquest era construït amb blocs irregulars de pedra lligats amb fang i devia anar folrat exteriorment amb carreus. Per la seva ubicació aquest parament podria formar part del temple urbà, essent una mostra de que almenys alguns dels elements més característics de la ciutat es va construir, o almenys es va iniciar, ben poc després del moment fundacional. Cal valorar aquesta troballa en la seva justa mesura. La construcció d'una edificació en aquest espai, més enllà de si era un temple o qualsevol altra mena d'estructura, implicava uns importants treballs previs d'adequació. La construcció d'edificis en aquest espai implicava que la plataforma sobre la que s'assentaria el temple de la ciutat, i que encara avui, sosté el massís de la Catedral, ja era construïda. El fet que un dels primers edificis obrats fos, molt probablement, el temple urbà (més enllà de si en fases posteriors fou remodelat o fins i tot totalment

342 Una excepció seria el conjunt funerari baiximperial o tardoantic localitzat al Mercadal i sobre el que retornarem a l'apartat corresponent.

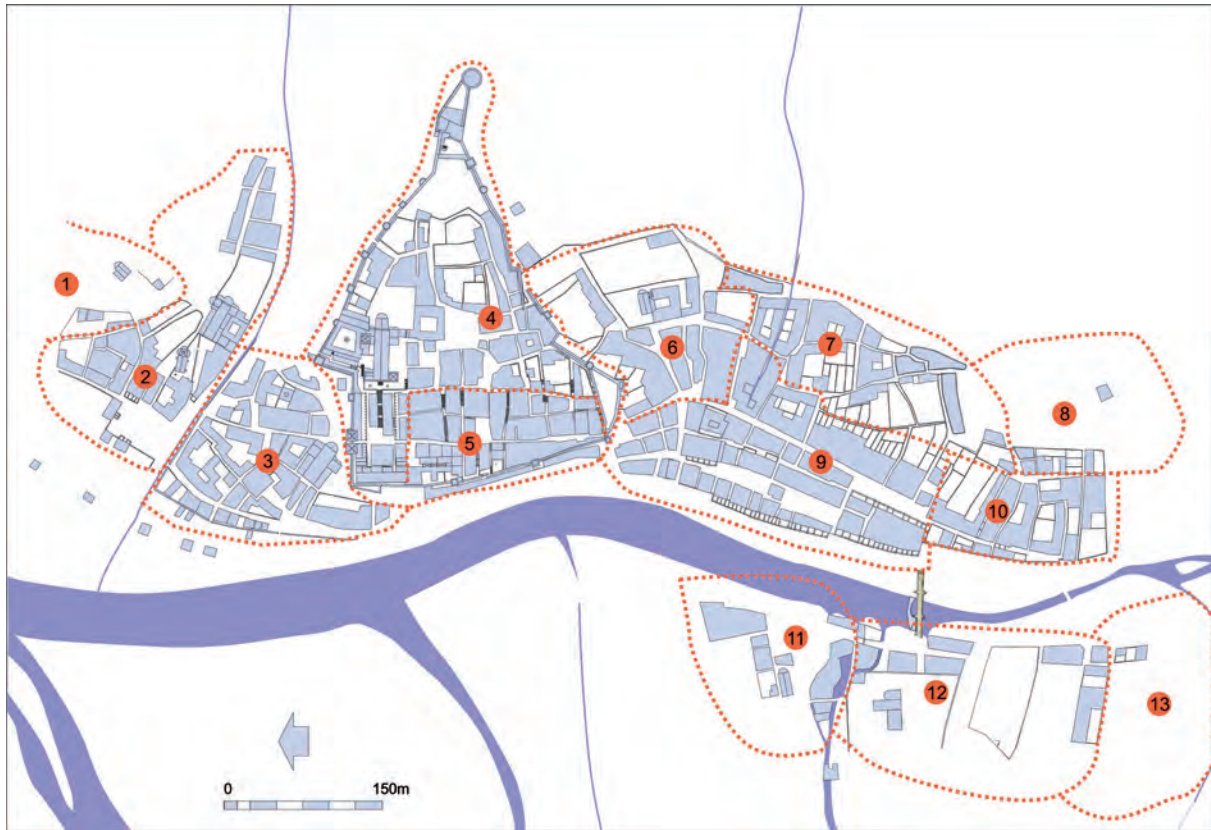

Fig.166. Planta de Girona on es marquen els diferents burgs i barris d'època medieval. A remarcar els burgs de sant Feliu (3), el Mercadal (11) i el de l'Areny (9) (Canal *et al.*, 2010b).

nord del recinte fundacional, a la zona que actualment ocupen el claustre i les dependències annexes de la Catedral. Per l'ampliació urbana es va aprofitar una petita terrassa natural –que va caldre condicionar- i que era travessada per un camí que menava cap a la porta del fòrum i amb una petita necròpolis al seu entorn.

Les reformes d'època carolíngia no van consistir estrictament en un creixement suburbial sinó en una autèntica ampliació de la ciutat, ja que el nou barri creat es va encerclar dins unes potents muralles que constituïren, de fet, la primera ampliació del circuit emmurallat des del moment fundacional (Nolla *et al.*, 2008, 183-189).

Així, el primer burg nascut més enllà de les muralles va ser el que trobem documentat des del segle XI a redós de l'actual església de Sant Feliu (Canal *et al.*, 1998, 10; *ID.* 2000, 57) i on des d'època baiximperial existia un important centre de culte cristià dedicat a aquest màrtir, que devia actuar com a nucli generador del barri. Aquest burg creat tot flanquejant la vella Via Augusta se situava en un espai que anava ascendint a mesura que s'apropava a la porta nord de la ciutat, elevat i, per tant, protegit de les riuades, i, a més, molt proper a la porta principal del recinte emmurallat i que, per tant, permetia un ràpid replegament de la població cap a l'interior de les muralles en cas de perill.

La següent ampliació de l'àrea urbanitzada es va produir, ja al segle XII a la banda contrària de la ciutat, a migdia, a l'anomenat barri de l'areny (Canal *et al.*, 1998, 10-11).

Tot aquest creixement presentava alguns elements en comú. En tots els casos, l'ocupació es produeix a la banda oriental dels rius que reguen la plana, i en entorns més o menys elevats, resseguint la vessant occidental del turó, i es concebien en certa mesura com una ampliació natural de la pròpia ciutat motivada pel creixement demogràfic.

La part baixa, el Mercadal, per contra, va ser el darrer lloc urbanitzat. No ho serà fins als segles XIII, quan l'espai a la riba oriental dels rius està pràcticament exhaurit i quan s'han realitzat tot un seguit d'obres d'infraestructures destinades a intentar controlar el cabal dels rius i les seves crescudes (Canal *et al.*, 1998, 12-13)³⁴³. Val a dir que les inundacions continuaran i el nou barri del Mercadal, com també el de sant Pere, patiran grans inundacions fins al darrer terç del segle XX tot i les constants obres realitzades per evitar-ho o, com a mal menor, minimitzar-les.

Aquest *excursus* té una raó de ser. Aquesta pauta de creixement i ocupació que detectem en època medieval ens pot ajudar a entendre la situació que es va anar generant en època romana amb el creixement suburbial produït des del mateix moment de fundació de la ciutat. Els espais que topogràficament eren més aptes per l'expansió urbana eren els mateixos en època romana republicana que en època tardoantiga. Ara bé cal assenyalar abans d'iniciar aquestes anàlisis que arqueològicament no hi ha cap prova d'una urbanització dels espais més propers al *pomerium* en època romana. Totes les dades disponibles fan referència a la seva utilització com espai funerari, tot aprofitant l'existència de les diferents vies i camins, però cap indici d'ocupació ni domèstica ni industrial. Certament el nombre d'excavacions desenvolupades en aquests espais són escasses, però resulta curiós que totes elles (Sant Feliu, Banyes Àrabs, soterranis de la Catedral³⁴⁴, plaça de Pallol) han proporcionat indicis d'ocupació funerària però no d'edificacions, una mena d'estructura que per la seva solidesa haurien d'haver deixat un registre arqueològic encara més evident. Vol dir això que l'espai suburbial situat a ponent del riu era ocupat exclusivament per necròpolis? Sembla difícil d'acceptar des del punt de vista teòric, però de moment cap prova arqueològica permet plantejar una altra interpretació.

11.5.-Els primers indicis d'ocupació suburbial

11.5.1-L'ocupació funerària

Un element que apareixia a les rodalies de totes les ciutats romanes de forma ràpida eren les necròpolis. La llei així ho dictava. En no poder-se enterrar dins el *pomerium* l'entorn immediat de la ciutat es convertia automàticament i quasi per definició, en un espai funerari.

Als espais més propers als principals accessos a la ciutat, tot resseguint la Via Augusta, ràpidament s'hi devien començar a configurar, de forma natural, els primers cementiris urbans, funció que continuaran assumint fins a època tardoantiga. Les dades disponibles són escasses, però tant a la zona de Sobreportes com a l'entorn del portal del Fòrum es detecten tot un seguit de nivells destinats a terraplenar i adequar l'entorn de les vies. Aquests treballs devien anar destinats inicialment sobretot a l'adequació de les mateixes vies d'accés a la ciutat, però, ni que fos de retruc, devien crear uns espais que ràpidament podien ser aprofitats com espai funerari. Malauradament, i aquest és un problema que es repetirà durant bona part del període analitzat, les escasses tombes localitzades no ofereixen datacions prou definides i acurades. De fet les estructures més antigues que han ofert una datació prou clara, se situen en època augustal, però no hi ha dubte que els espais més propers als principals accessos a

343 Això no vol dir que no hi existissin determinades estructures, ja que almenys des dels segles XI-XII estan documentats l'església de Santa Susanna, un forn i uns molins (Canal *et al.*, 1998, 12)

344 Solament un espai, els soterranis de la Catedral, varen proporcionar uns elements que podrien no estar directament relacionats amb l'activitat funerària. Es tracta d'un conjunt de tres dolies, disposades alineades, que foren esclafades al construir-se un mur d'època carolíngia al seu damunt. Aquests elements no es varen poder datar amb claredat però semblen correspondre a una fase d'ocupació baiximperial o tardoantiga (Garcia *et al.*, 2002, 290; Nolla *et al.*, 2008, 58-59). A més no s'associaven a cap mur o estructura raó per la qual no podem establir la seva funció.

la ciutat es devien començar a emprar tant bon punt les necessitats de la població ho varen fer necessari.

No sabem si les autoritats locals varen establir i delimitar de bon principi els espais funeraris i, de fet, existeix tot un debat a l'entorn del paper dels magistrats en la configuració dels cementiris urbans, ja que les opinions es divideixen entre aquells que veuen en la formació i evolució de les necròpolis un fet natural i espontani (Toynbee, 1993, 54) i els que creuen que els magistrats tenien entre les seves responsabilitats l'organització d'aquesta mena d'espais (Ruiz Osuna, 2009, 53).

11.5.2.-Espai per l'habitatge privilegiat

El problema de l'habitatge es devia manifestar també des del mateix moment de la fundació urbana. Els materials recuperats a les vil·les del Pla de l'Horta i Sant Menna de Vilablareix situen el moment fundacional d'ambdós establiments a mitjan segle I aC, per tant, pràcticament coetani a la fundació de la pròpia ciutat. El fet que les elits locals es traslladin ràpidament a l'exterior de la ciutat per bastir-hi les seves residències posa de manifest els problemes que des del punt de vista de l'arquitectura domèstica presenta *Gerunda*, però potser també reflexa una qüestió més profunda que té a veure amb la concepció del nucli urbà, com a centre administratiu i de poder més que com a espai residencial.

Fig.167. Vista aèria del sector nord est de la vil·la del Pla de l'Horta, on s'aprecien algunes cambres republicanes amb murs de pedra i fang.

L'expansió de les vil·les com el de totes les estructures i models que va anar introduint l'autoritat romana, es devia realitzar de forma progressiva, iniciant-se a l'entorn de les noves ciutats (Molina 1997, 238) (no és estrany que la majoria de les vil·les més antigues es trobin a prop de ciutats com *Tarraco*, *Empúries* o la pròpia *Gerunda*), i amb especial incidència a la zona litoral, de romanització més primerenca. A més en aquest entorn suburbial les vil·les assolien la doble funció d'espai econòmic i residencial, de tal manera que també és normal que la seva arquitectura s'apropi en alguns casos, més a la de les *domus* urbanes que a la d'altres assentaments que s'estaven construint en aquells moments en àrees rurals³⁴⁵.

Com a darrer element podem afegir que la presència d'itàlics, devia ser més important en aquestes ciutats que en entorns rurals i això havia de tenir el seu reflex també en les formes arquitectòniques. Una altra qüestió, com veurem, seran els materials emprats en aquestes primeres edificacions, que condicionaran les construccions (Palahí, 2010b).

Poc ensabem de les vil·les de Montfullà i Sant Menna de Vilablareix en època baix republicana més enllà de la seva existència. En els dos jaciments s'han recuperat nivells arqueològics i alguns murs que permeten intuir una construcció inicial al llarg del segle I aC. En els dos casos les poques estructures recuperades corresponen a murs de pedres lligades amb fang, i en els dos casos aquests paraments s'han conservat al ser reaprofitats com a fonamentació de

³⁴⁵ Les vil·les republicanes, en general, tenen encara molts elements que les apropen estructuralment a les granges ibèriques i no serà fins August que assistirem a una extensió de l'arquitectura de la vil·la (Palahí, 2010b, 76-81)

murs pertanyents a fases posteriors. Aquest fet podria ser indicatiu d'un fenomen que tenim molt més clarament documentat a una altra de les vil·les del suburbi, la del Pla de l'Horta, i que indicaria que en època augustal les vil·les varen patir una transformació radical en quan a materials però no tant en quan a concepció arquitectònica i a la planta general dels edificis (veure *infra*, l'apartat dedicat al període augustal).

És a la vil·la del Pla de l'Horta on es pot resseguir la planta de l'edifici fundacional. Es tracta d'una casa estructurada a l'entorn d'un atri tuscànic sense cisterna sota l'*impluvium*³⁴⁶. L'accés principal sembla situar-se a llevant, l'espai natural per qui arribava des de la Via Augusta. Al voltant de l'atri es disposaven algunes grans sales, i un possible espai porticat a migdia.

Les excavacions desenvolupades a la vil·la han permès detectar algunes reformes puntuals de l'edifici, ja abans de la gran reforma augustal que analitzarem en un apartat posterior. Aquestes consisteixen en una reforma d'una de les sales situades al nord de l'atri, dividint-la en dos espais bessons, i en la remodelació de la sala de la *culina* amb la construcció d'una nova llar i, sobretot, de dues estructures quadrangulars situades a la banda nord, de difícil interpretació. Aquestes reformes denoten una activitat molt intensa en les primeres dècades d'existència de l'establiment i que culminarà en època augustal en una reforma intensa de les edificacions.

A la part de darrera de la casa, se situaven algunes estructures de tipus industrial, com un petit magatzem de dòlies.

La planta de la casa en poc difereix dels models que en aquells moments s'estaven construint a la ciutat romana i a la Neàpolis d'Empúries. Tot i que desconeixem les dimensions totals de l'edifici fundacional, la part coneguda presenta una superfície edificada d'uns 300 m², unes dimensions assimilables a les de les cases emporitanes en aquests mateixos moments (Cortés, 2009, 35-223). Serà en fases posteriors que es detecta un creixement important de l'espai residencial.

Un element important de l'edifici és la seva concepció, plenament itàlica. Presenta una planta allunyada dels establiments mixtos que predominen en època republicana i on es barregen elements ibèrics i romans, però tot i això cal ressaltar que en un principi, a pesar de la seva concepció arquitectònica, es basteix amb murs de pedra lligada amb fang, arrebossats exteriorment amb un arrebossat de color blanc, i amb paviments de terra piconada. Cal ressaltar la presència d'una llar i un petit forn domèstic en una de les estances, probablement la *culina*. La utilització d'aquesta mena d'elements i materials pensem que és un reflex de les disponibilitats materials del moment més que del nivell de "romanització" del propietari, ja que l'estructura arquitectònica és plenament itàlica.

De fet, si prenem com exemple la ciutat més desenvolupada i avançada d'aquests moments en el nord-est peninsular, Empúries, trobem que les grans *domus* que es comencen a construir al llarg del segle I aC, presenten uns paraments molt similars als de la vil·la del Pla de l'Horta, de pedra lligada amb fang (Cortés, 2009, 448 i 468). Certament en aquella ciutat es troben paviments de *signinum* i mosaic en les seves diferents versions, però cal tenir present que Empúries representa en aquells moments un dels principals pols comercials de la península i en ell hi treballaven artesans i artistes que no treballen fora d'aquesta zona i que potser venen per mar per complir encàrrecs concrets. Com veurem, no serà fins a època augustal que es generalitzaran sobre el territori la presència de tallers i equips de professionals que portaran a una ràpida extensió d'aquesta mena d'elements decoratius³⁴⁷. Paral·lelament la generalització

346 Actualment no es pot descartar que l'edifici original s'estenguí més enllà de la zona excavada, sobretot en direcció nord i oest.

347 Ruestes fa notar que aquesta manca d'elements luxosos i monumentals es produeix no solament

de l'ús del morter portarà canvis importants en les estructures domèstiques.

De fet, l'evolució de la vil·la del Pla de l'Horta i que podem intuir en altres establiments com el de Sant Pere de Montfullà o Vilablareix, no difereix de la que podríem trobar a les cases empòritanes. També aquestes presenten originalment una estructura força simple i fins i tot homogènia i serà al llarg del segle I aC i, sobretot en època augustal, quan aniran creixent i sobretot, aniran afegint elements sumptuaris i ornamentals a la seva estructura bàsica (Cortés, 2009, 496-502). En el moment de fundació de la ciutat calia disposar d'una casa, una *domus*, que fos suficient per allotjar la família i complir amb les obligacions socials i en les dècades posteriors, a mesura que la situació econòmica s'anava assentant i consolidant, però també s'incrementaven les obligacions socials i polítiques de la família, s'invertia en la casa, que en tot moment era el reflex de la situació econòmica i del rol social del propietari. Serà pels volts del canvi d'era, durant el principat d'August que es detectarà un salt qualitatiu molt important en l'estructura dels habitatges.

Però si bé caldrà esperar a època augustal per apreciar grans transformacions en les edificacions el concepte de vil·la suburbana és ja ben present des del mateix moment de fundació de la ciutat.

Les vil·les localitzades a dia d'avui al *suburbium* de *Gerunda* presenten tot un seguit de trets comuns:

-Se situen als extrems de la plana

-Aprofiten els primers desnivells del terreny, sobretot per la construcció de la *pars urbana*.

-Es detecta un clar interès per aprofitar aquesta posició en alçada per potenciar l'arquitectura domèstica cercant una integració vil·la-paisatge.

-Se situen a espais propers a les principals vies de comunicació amb el nucli urbà de *Gerunda*.

-Se situen a prop de cursos d'aigua que puguin abastir la vil·la³⁴⁸.

Aquestes consideracions són vàlides per les vil·les de Montfullà, Vilablareix i Pla de l'Horta. Les consideracions topogràfiques són aplicables també a les vil·les que podem intuir a Aiguaviva i la zona de Palau, si bé el seu desconeixement impedeix, òbviament, fer-ho extensiu a les consideracions arquitectòniques.

L'excepció a aquesta imatge general seria la vil·la de can Pau Birol o Bell-lloc, situada enmig de la plana i en una posició, entre el riu Güell i la riera de Masrocs, que la feia susceptible de ser afectada en cas de crescudes dels rius. En aquest cas, la ubicació de la vil·la feia innecessària una posició en alçada per ser visible a gran distància, però sobta que es cerqués un espai aparentment inundable, del que semblen fugir les altres propietats. Creiem que en realitat no era així i que la visió que en tenim actualment és parcialment falsa. Les restes localitzades de

als establiments rurals sinó també a les noves ciutats, que comptaven originalment amb els serveis i estructures bàsiques per rebre aquesta denominació, però que no es començaren a monumentalitzar fins molt més tard (Ruestes 2002, 703)

348 Un recent estudi sobre l'espai suburbà de *Segobriga* destaca la cerca de condicions similars a les que acabem d'exposar, ja que les vil·les se situen a certa distància de la ciutat i cercant posicions elevades (Abascal i Cebrian, 2010, 305). També Revilla i Zamora destaquen que a la zona d'*Iluro* les vil·les comencen a aparèixer a l'àrea suburbana i a la costa, cercant espais ben comunicats, però també ben visibles (Revilla i Zamora, 2006, 59).

la vil·la se situaven a escassament 20-30 cm de profunditat, fet que demostra que el nivell de circulació del sector no ha variat des d'època antiga. Aquesta situació no és aplicable a d'altres espais, sobretot els més propers als rius i rieres de la zona, on l'elevació del terreny ha estat molt més important. Per tant, el que actualment se'ns presenta com un espai essencialment planer probablement en època antiga presentava un desnivell més o menys accentuat, que protegia a la vil·la³⁴⁹.

Efectivament, tot sembla indicar que una de les raons per les quals els grans propietaris varen triar els límits de la plana podia tenir relació, almenys en part, amb els problemes d'inundacions que afectaven a l'àrea més propera al recinte emmurallat. Certament, el número de vil·les conegudes a dia d'avui a l'entorn de *Gerunda* és certament molt limitat i sempre es pot plantejar que això és degut a la manca de prospeccions o excavacions arqueològiques a les zones de plana. No es pot descartar, ans al contrari, la troballa en el futur de més vil·les a la zona de la plana de Girona o fins i tot a l'entorn més immediat de la ciutat, tot aprofitant els desnivells de la zona de Sant Feliu o de la Sant Domènec i les Pedreres, però també es pot argumentar que són precisament aquests espais, sobretot la plana, els que més afectats han estat per les actuacions urbanístiques i per la construcció d'infraestructures dels darrers cinquanta anys, i resulta molt complicat pensar que totes aquestes obres es varen poder realitzar passant per alt els indicis o restes d'ocupacions anteriors. El cas és que no solament no disposem de cap prova arqueològica d'aquesta ocupació sinó que tampoc s'han recuperat, encara que fos de forma accidental, elements dispersos que avalin aquesta hipòtesi, com fragments de mosaic, ceràmiques o simplement, materials constructius.

En aquesta valoració podríem situar en dos plànols diferents els treballs realitzats a les vessants del turó, a l'entorn de la ciutat emmurallada, de la zona de plana. En la primera, com demostren els propis treballs realitzats a l'interior del *pomerium*, l'activitat edilícia ha estat molt activa durant els dos mil anys d'història de la ciutat, fet agreujat pel sistema constructiu que ha estat necessari aplicar, que suposava pràcticament un arrasament total de les estructures precedents per poder construir un nou edifici. Però això no és aplicable a les zones de plana, on molts dels espais no es varen edificar fins època moderna, i fins i tot molts dels edificis existents són posteriors a l'enderroc de les muralles de la ciutat i, per tant, datables ja en ple segle XX.

Més enllà dels arguments referits als aiguats podem plantejar altres raons per la manca (o escassetat) de vil·les en el sector de la plana, la principal de les quals és probablement un interès per aprofitar al màxim els terrenys pels conreus, en una plana de dimensions no massa grans. Recordem que no solament no s'han localitzat restes de vil·les sinó que no s'han identificat restes d'època romana, en general ni residencials ni productives-artesanals, a excepció de la vil·la de can Pau Birol i la necròpolis del Mercadal.

Un altra argument que devia tenir el seu pes entre els propietaris era el de les possibilitats escenogràfiques que oferien els espais elevats. La construcció terrassada o en posició elevada de les estructures residencials facilitava la creació d'una arquitectura no solament destinada a la comoditat dels estadants sinó que havia de projectar una determinada imatge cap a l'exterior, convertint la casa en una eina de propaganda autorepresentativa.

Solament coneixem dins de la zona que hem delimitat grosso modo com el suburbi de *Gerunda*, un establiment de caire purament agrícola. Es tracta de la Casa del Racó. Per la seva ubicació no queda massa clar si aquest establiment, formaria part del *suburbium* en el seu sentit conceptual, ja que sí geogràfic, i que formaria part d'un *fundus* més extens que tant podria situar-se a la plana de Girona com al pla empordanès, possiblement a la zona de l'actual

349 Una mostra d'aquest canvi topogràfic ve determinat pel fet que els dos cursos fluvials que emmarcaven la vil·la es troben actualment soterrats en aquest sector.

Celrà. En el segon cas la seva producció miraria més cap al nord que cap a *Gerunda*, tot aprofitant el curs del riu i les vies, tal com faria en èpoques anteriors el sitjar del Congost. Tot i això i amb les reserves plantejades, l'incloem en aquest estudi per ser l'únic exemple disponible a la zona d'un assentament d'aquesta mena, que no és assimilable a una vil·la suburbana. A més, és l'única possibilitat disponible d'analitzar la vessant productiva de les vil·les atès que a dia d'avui encara no s'ha excavat la zona productiva de cap de les altres³⁵⁰, si exceptuem els indicis de l'existència d'un magatzem de dòlies a la vil·la del Pla de l'Horta³⁵¹.

Tampoc és que l'establiment de la Casa del Racó sigui una gran font d'informació, almenys per aquesta primera fase ja que solament se'n coneixen alguns murs descontextualitzats. Suficients per adonar-nos que la creació d'aquest establiment es va produir al mateix temps que l'abandonament del poblat de **Kerunta* (recordem que s'assenta al vessant nord de la muntanya de Sant Julià de Ramis) i de forma paral·lela a l'aparició de les primeres vil·les de l'entorn. L'altra constatació és que en ella semblen coexistir en un primer moment els dos sistemes d'emmagatzematge que tradicionalment s'associen respectivament a ibers i romans, les sitges i les *doliae*, dins aquest procés de sincretisme o barreja de les dues cultures que culminarà de forma definitiva en època augustal. El que sí constata l'existència d'aquest establiment és el que alguns autors han considerat una certa "privatització" de les vessants de la muntanya dels Sants Metges de Sant Julià de Ramis, un espai que anteriorment molt probablement formaria part de les terres comunals de l'*oppidum*³⁵².

11.5.3.-Espai militar

Una constant en la història de la ciutat de *Gerunda* i el seu *suburbium* serà el seu paper estratègic i militar. El control territorial que havia d'exercir té el seu reflex no solament en la ubicació del nucli urbà sinó també en la construcció d'infraestructures de tipus defensiu o de control en els límits de la plana. Aquells espais ocupats pels vells *oppida*, abandonats en el moment de creació de la nova entitat seguien presentant un alt valor estratègic com a punts de control. Una bona prova n'és el poblat de **Kerunta*.

Un cop abandonat l'*oppidum* de **Kerunta* es detecten a la muntanya de Sant Julià de Ramis dos espais on es troba una continuïtat en l'ocupació o la freqüentació, una és l'entorn del temple republicà i l'altra la zona més propera a les defenses de l'extrem occidental del poblat (Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 138-152).

Sobre les velles defenses abandonades, i tot aprofitant la posició elevada que proporcionava el baluard construït per defensar la porta nord, es va bastir una torre de guaita i un petit edifici. No són sinó dues modestes estructures superposades tant física com temporalment. La seva aparença és la de dues estructurades domèstiques, la segona de les quals, més gran, se superposa i malmet la inicial. Tot i que les cases presentaven un aspecte indigenista (amb parets de pedra seca i la presència d'una llar) la coberta sembla que era feta amb *tegulae*.

350 Tot i això, les prospeccions realitzades al Pla de l'Horta semblen indicar de forma prou clara que aquesta vil·la disposava d'un espai industrial de certa volada. També Vilablareix ha proporcionat indicis d'elements productius (com el dipòsit del camp baix) però en un pèssim estat de conservació que no permet aprofundir en el seu estudi.

351 Aquest magatzem serà destruït en el procés de reformes augustals.

352 Aquest és un procés que es podria haver iniciat amb anterioritat com es detecta a d'altres zones del nord est on des de finals del segle II aC proliferen els anomenats assentaments de plana, petites granges que denotarien l'inici d'aquest procés de canvi en els processos d'explotació territorials. Olesti (1997,85) parla de privatització, concepte que no agrada a Revilla (2004,188) qui considera que actualment no posseïm prou dades per establir les relacions sociojurídiques establertes en l'àmbit de la producció, essent difícil d'establir si es tractava de petits pagesos independents o no.

L'ocupació es data entre un moment inicial del 50 aC i un abandonament definitiu d'època augustal, preferentment abans del canvi d'era sense que quedi establert el moment de reforma de l'espai (Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 152). Aquestes datacions mostren el pas d'un cert lapse de temps entre el moment d'abandonament de l'*oppidum* i la reocupació de la zona. Pel que fa a la funcionalitat de les estructures, aquestes podrien pertànyer a una petita unitat familiar que treballés a la muntanya o a una petita guarnició de tropes auxiliars vinculades a una torre de guaita que s'hauria construït al capdamunt de l'esperó defensiu del poblat, aprofitant la seva posició elevada i la seva capacitat visual. Hauria estat la reforma territorial emesa per August la que hauria posat fi a aquesta ocupació. Tot i que no es pot descartar la hipòtesi de l'establiment d'una petita unitat domèstica, creiem que la presència d'una petita torre de guaita en aquest espai tal com s'havia plantejat quan es varen recuperar els primers materials (Burch *et al.*, 2006,23) és perfectament versemblant, especialment si atenem a la història de la muntanya, on l'aspecte militar i estratègic sempre ha estat molt important.

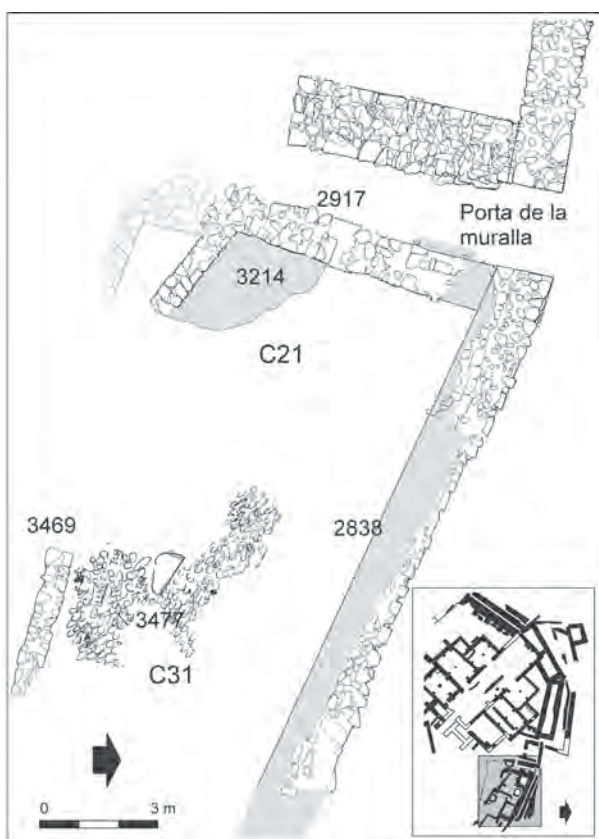

Fig.168. Estructures del possible cos de guàrdia a la muntanya de Sant Julià de Ramis, posterior a l'abandonament del poblat (Burch, Nolla i Sagrera,2011).

d'una freqüentació fins a mitjan segle I aC, i en el cas del puig d'en Rovira, aquests materials s'allarguen fins al segle II dC. En aquest segon cas, sense descartar l'existència d'un element de guaita i control, probablement cal cercar-hi també una altra mena d'establiment de més llarga durada, com una vil·la o similar.

En definitiva i tot i que solament pel cas de **Kerunta* disposem de dades fermes per mantenir l'existència d'un sistema de control, pensem que el més probable és que aquesta xarxa fos més àmplia, aprofitant els vells *oppida* i les seves potencialitats de control visual del territori. Aquesta situació no tindria una gran durada i probablement ja en època d'August o poc després, la situació de pau del territori la va fer innecessària, almenys com a punts de control.

Cal tenir present que la ubicació de la ciutat feia que fos completament "cega" en direcció est i també, en part, en direcció nord. Per aquesta raó, era necessari mantenir uns punts de guaita, control i, fins i tot, de comunicació visual, per tal d'exercir un domini efectiu del territori, sobretot en el context històric de la fundació de la ciutat. Per cobrir la darrera d'aquestes necessitats, la de comunicació visual, tradicionalment s'ha considerat que al turó de Sant Miquel, concretament a l'espai actualment ocupat pel castell, havia d'existir una altra torre que permetés la comunicació entre la de Sant Julià i la ciutat. Tot i això cal assenyalar que cap dels treballs arqueològics realitzats ha permès localitzar restes o estratigrafies que es puguin relacionar amb aquesta estructura (Codina i Sureda,2004, 593) per la qual cosa aquesta possibilitat es manté avui dia solament a tall d'elucubració teòrica.

Possiblement existien elements similars a alguns dels altres poblats abandonats de l'entorn de la plana gironina. D'alguns, com el de can Cendra, hi ha dades materials que permeten afirmar l'existència

11.5.4.-Espai religiós

Tampoc sabem si va ser a Sant Julià de Ramis l'únic espai on es va erigir un temple de tipus itàlic o si aquesta política de romanització des espais sacres es va aplicar a algun dels altres *oppida* de l'entorn. Ruiz de Arbulo considera que la construcció del temple tindria a veure amb una monumentalització i continuïtat d'un culte que s'hauria desenvolupat des de feia temps a la zona, relacionant-ho amb l'existència d'un santuari que sacralitzava el pas fluvial del Congost³⁵³. No sabem si existeix una relació directe entre el vell culte, que en tot cas es desenvoluparia a la part baixa del congost, el punt d'intercanvi comercial³⁵⁴, i el nou temple, que se situava a l'interior de l'*oppidum*. Del que no hi ha dubte és del missatge propagandístic que el temple implicava. L'erecció d'un temple de tipus itàlic representava un missatge de romanització, d'assimilació religiosa i cultural de la població, però també era un missatge propagandístic de control territorial. L'indret triat el feia ben visible ressaltant aquest missatge. Els santuaris i espais religiosos són els primers indrets on s'expressa el nou sistema iconogràfic que Roma vol emprar per mostrar els avantatges del seu domini, creant un nou "cosmos" civilitzat en el qual s'hi puguin identificar les elits com a vehicle d'autoafirmació (Bendala,2001,428-429).

La construcció d'aquesta mena de temples es remunta ja al segle II aC. El més antic de la península de planta itàlica, és el temple *in antis* d'Azaila, però se'n conserven d'altres com el d'Osca (Ramallo,2003, 118). També per la zona del nord-est peninsular disposem d'exemples de temples de tipologia romana en que s'assimilen divinitats indígenes, com els casos de Porqueres o Sant Aniol de Finestres, molt vinculats a divinitats vinculades a l'aigua (Costa, 2011).

La seva aparició és anterior a la creació de la nova ciutat i la seva perduració està testimoniada fins al segle II dC si atenem als materials dispersos que s'han anat recuperant a la muntanya de Sant Julià.

11.5.5.-Altres usos

La construcció de la ciutat havia de suposar forçosament una explotació intensiva d'alguns dels recursos del territori més immediat. Alguns d'aquests, com l'explotació dels boscos per extreure la fusta necessària, són molt difícils de resseguir arqueològicament. D'altres han deixat una traça molt més clara. És el cas de les pedreres. Per les restes conservades de les muralles republicanes sabem que es va emprar de forma intensiva la calcària nummulítica, l'anomenada pedra de Girona, que s'extreia de les vessants del turó situades a migdia i llevant de la nova ciutat. Malauradament aquestes pedreres varen seguir en ús durant molts segles i la seva configuració final és el fruit d'aquestes intenses extraccions. Aquesta mena de material, tot i la seva proximitat al nucli urbà, no va ser l'únic utilitzat al llarg de la història de la ciutat romana, i de fet sembla que per certes construccions va ser desplaçada ràpidament per pedres sorrenques, més fàcils de treballar, provinents de l'altra banda del riu (Domeny- Tialà, can Guilana).

11.6.- La formació del suburbi

El suburbi no és un element afegit a la ciutat sinó que forma part de la seva pròpia concepció. Al segle I aC i de forma paral·lela a la creació de la *ciuitas* es comencen a definir els diversos usos d'aquest espai. Atesa la funció estratègica que la ciutat adquireix des de la seva funda-

353 Aquesta mena de santuaris sacralitzaven i per tant convertien en espais neutrals aquests punts d'intercanvi (Ruiz de Arbulo, 2002-2003,193-194).

354 Va ser a l'interior d'una de les sitges del Bosc del Congost on es va recuperar un vas ceràmica amb decoració aplicada de Triptòlem que ha fet pensar en aquesta possibilitat (Ruiz de Arbulo,2002-2003, 193)

ció la importància de l'entorn des del punt de vista militar es fa ben palès. La continuïtat en l'existència d'elements de tipus militar a la muntanya de Sant Julià de Ramis denoten aquesta voluntat de controlar el principal eix de comunicacions de la zona, i al mateix temps demostren que la zona no era considerada del tot segura i que es podia veure afectada de forma més o menys directe per nous conflictes com els que varen portar precisament a la fundació de *Gerunda*.

Paral·lelament, a l'entorn més proper a les muralles, tot resseguint la via s'hi comencen a crear espais funeraris. Aquests cementiris són un element indissociable de qualsevol ciutat i probablement el primer element que es va configurant al voltant de tots els centres urbans, ja que constitueixen l'espai natural, però també obligat, per donar sepultura als habitants d'aquests nuclis.

El que potser resulta més inhabitual és la rapidesa en que comença a detectar-se una ocupació residencial del suburbi. Ja en època republicana comencen a construir-se les primeres vil·les suburbanes i ho fan ocupant els espais que constituïran al llarg de tota l'època imperial les zones privilegiades per aquesta mena de construccions. Aquests espais no se situen a tocar la ciutat sinó que comencen a dibuixar una corona, ocupant les primeres estribacions dels turons que tanquen la plana de Girona, cercant unes condicions de proximitat, però també de comoditat i de domini, tant des del punt de vista topogràfic com visual, que es mantindran al llarg de tot el període romà.

Aquestes noves construccions disposen no solament d'espais residencials sinó també de zones productives, que malauradament coneixem molt poc, però que denoten que també l'explotació de la plana es va iniciar molt ràpidament, ja sota les noves condicions econòmiques i d'explotació característiques del sistema de la vil·la.

12.ÈPOCA AUGUSTAL

August va realitzar tres viatges a Hispania. En el primer, l'any 45 aC acompanyava Cèsar. Va tornar-hi el 27 per posar-se al capdavant de les guerres càntabres i va romandre-hi fins l'any 24. Finalment hi va retornar entre els anys 15 i 13 aC. Segurament va ser aquest tercer viatge el que va impulsar de forma important una reforma territorial i la integració jurídica de moltes comunitats, tant a través de la creació de colònies com per l'ascens jurídic de velles comunitats estipendiàries (Abascal,2006, 73).

Plini esmenta *Gerunda* entre una llista de ciutats estipendiàries. Aquesta llista emprava dades anteriors al viatge d'August de l'any 15, ja que en aquells moments moltes de les ciutats que cita varen ser promocionades jurídicament³⁵⁵. Sembla més que probable que per aquestes dates algunes ciutats, entre elles *Gerunda* assolissin l'estatus de municipi de dret llatí (Nolla, 2007a, 11; Burch *et al*, 2010b, 54)

La promoció jurídica d'aquestes ciutats i la fundació de noves colònies s'insereix en un programa de reformes més ampli que afecta també l'organització territorial, la xarxa viària i el sistema fiscal. En aquest darrer aspecte i continuant un procés iniciat per Cèsar, August canvia el sistema de recaptació provincial, eliminant els *publicani* i atribuint la recaptació a les comunitats locals, fent a la ciutat fiscalment responsable del seu territori (Lo Cascio, 1991,149) fet que per alguns autors devia influir en un canvi en els mètodes i la intensitat de l'explotació del territori (Ariño i Diaz, 1999, 170).

La concessió de l'estatut municipal devia anar de la ma d'una forta inversió a la ciutat, iniciant un procés monumentalitzador que no coneixem prou bé, però que es detecta a d'altres ciutats de l'entorn, com Empúries (Aquilué *et al*, 2012, 46-48)³⁵⁶. En aquest procés hi participen de forma decisiva les elits locals, que han de contribuir a la *dignitas* de la ciutat a través del seu embelliment, unint de forma indissociable política i arquitectura (Bendala, 2003,30-34)³⁵⁷.

Però si bé no tenim proves clares de com es va produir aquest procés monumentalitzador a *Gerunda* i a quins espais públics va afectar, en tenim proves indirectes a través de les construccions privades situades a l'exterior de la ciutat, tant de les vil·les suburbanes com dels monuments funeraris. La concessió dels estatuts municipals suposava tot sovint l'inici d'una cursa evergètica per part de les elits ciutadanes amb l'objectiu de destacar entre els seus conciutadans i entre els seus iguals (Abascal,2009,94).

12.1.-Les vies

Una de les tasques empreses durant el principat d'August va ser la reorganització i/o millora

355 Abascal (2006, 77) presenta casos com el de *Segobriga* que ja l'any 15 disposava d'un estatut municipal.

356 L'epigrafia mostra una intensa activitat econòmica coincidint amb els canvis d'estatut municipal (Melchor,1993, 129)

357 En algunes ciutats, com *Emporiae* o *Barcino* aquesta cursa monumentalitzadora va acabar creant espais monumentals desproporcionats respecte a la seva superfície total o a la seva importància real (Gros i Torelli,1994, 249).

de la xarxa viària amb una intervenció sistemàtica i global (Castellví *et al.*,1997, 114-117). D'aquest programa d'actuacions o més concretament de la seva continuïtat al llarg del govern del seu successor, Tiberi, en tenim una mostra en un dels mil·liaris de Palau (IRC III,192), l'únic dels conservats a l'entorn de Girona que es pot datar amb anterioritat al segle III dC.

En aquest punt voldríem plantejar una hipòtesi relacionada amb les restes trobades al subsòl de l'església de Sant Nicolau, al nord del nucli urbà de Girona i a tocar la Via Augusta. Aquestes restes, varen ser interpretades com les restes d'una vil·la i d'un mausoleu posterior que estaria als orígens de l'actual església (Nolla i Sureda,1999, 30). Ara bé, atenent a la seva ubicació, a tocar la Via Augusta pel punt on aquesta travessava el riu Galligants, en una cruïlla amb dos camins secundaris que menaven cap a la vall de Sant Daniel i Montjuic, i molt a prop del nucli urbà ens permet presentar una hipòtesi de treball diferent, la seva associació a la *mansio* de *Gerunda*.

Certament els elements estructurals recuperats, molt escassos, poden fer referència a molt diverses edificacions fent gairebé impossible decantar-se per una opció concreta, però disposem d'altres indicis que cal valorar, i un d'ells és la documentació medieval.

En el seu estudi sobre la Girona carolíngia l'equip de la Història Urbana de Girona esmenten un document de l'any 980 pel qual el comte Borrell i la comtessa Ledgarda venen a un alou, que rep el nom d'Orta, situat a l'actual barri del Pont Major. En aquest document s'esmenta com a límit meridional de l'alou una fita anomenada amb el topònim "Pausa"³⁵⁸ (Canal *et al.*, 2003,304). Aquests investigadors interpreten el terme Pausa com a parada, hostel o lloc de cobrament de peatges. Aquest espai se situaria, de forma imprecisa, al final de l'actual barri de Pedret (en el document hi ha referències a uns molins que devien ser els de la Menola, situats en aquesta zona) i, per tant, relativament propers a la zona de l'església de Sant Nicolau, si bé més al nord.

Podríem interpretar el nom de l'indret i l'existència d'una fita, potser un vell mil·liari (avui perdut) com un record d'un lloc de descans, on es paraven els viatgers ja des d'època romana, la *mansio* de *Gerunda*?. La seva ubicació, en una cruïlla de camins, a prop del nucli urbà, però a l'exterior, on es disposava de més espai per allotjar viatgers i mercaderies en trànsit feien d'aquest espai el lloc ideal per ubicar-hi la *mansio* de *Gerunda*. Aquesta hauria deixat un record i potser també una pervivència com a parada i lloc de descans per viatgers fins a època medieval.

Aquesta interpretació no va contra la conversió de part d'aquest espai en època tardoantiga en un espai funerari que donés origen a l'església de Sant Nicolau. L'aprofitament de velles estructures d'hàbitat com a espai funerari no és estrany en època tardoantiga (Ripoll i Arce,2001, Chavarria,2007).

12.2.-Els espais domèstics: les vil·les suburbanes

El període augustal, i probablement de la mà dels programes edilicis iniciats durant els seus viatges a la península, comporta un canvi essencial en les tècniques constructives. Tot i que conegut de feia segles, l'*opus caementicium*³⁵⁹ era un material escassament emprat en les

358 "...de meridie ad ipsa petra ficta quem vocant Pausa usque ad torrente amlo de occiduo...(Martí, 1997,doc.120, 148)

359 A Itàlia l'ús del *caementicium* es generalitza en les obres públiques al segle II aC (D'Alessio, 2008, 17; Ruiz de Arbulo,2009, 258), però també comença a ser present a les vil·les. Per Venditti la introducció del *caementicium* és juntament amb l'*asiatica luxuria* i l'adopció d'un formulari arquitectònic típicament urbà la característica definidora de les vil·les del segle II aC a Itàlia, que les distingeixen de

estructures domèstiques o privades al nord-est peninsular. De fet, el seu ús es limita, de forma general, a les grans infraestructures o obres públiques executades tot sovint per les legions (Melchor, 1993, 131). Un exemple en seria la muralla de la ciutat romana d'Empúries³⁶⁰ que es construeix en *opus caementicium* (Aquilué *et al*, 2012, 40) mentre de forma paral·lela les grans *domus* urbanes es continuen construint tot emprant pedra i fang³⁶¹.

Per tant, un dels grans canvis que es produeix en època augustal és el dels materials constructius utilitzats. Aquest és un fet que es dona no solament a les vil·les del *suburbium* de Gerunda, i que es pot fer extensible en general a les edificacions domèstiques del nord-est peninsular, ja sigui en entorn urbà com rural. El canvi dels paraments de pedra lligada amb fang i dels paviments de terra piconada per les construccions en *opus caementicium*³⁶² i els sòls construïts, ja sigui en *opus signinum*, com en mosaic o amb tractaments mixtes, marca la gran diferència entre les edificacions republicanes i les d'època augustal.

La generalització en la utilització d'aquests materials i la seva expansió, molt ràpida va comportar una evolució molt important en la configuració de l'arquitectura domèstica. El morter permetia construccions més sòlides, facilitava la construcció de plantes elevades i proporcionava una ductilitat que té el seu reflex en la incorporació de noves formes arquitectòniques. Certament no es tracta de formes originals, sinó que simplement el que permet és l'arribada de formes i estructures que ja feia temps que eren en ús a la península itàlica.

Aquest canvi en la tècnica constructiva va suposar, tot sovint, l'enderrocament de les velles estructures i la reconstrucció total de l'alçat de les edificacions. Són moltes les vil·les a les quals tot i conservar essencialment la seva estructuració augustal o alt imperial, presenten estrats o estructures disperses que constaten l'existència d'un assentament baix republicà. El problema és que aquests assentaments presentaven una estructura mixta en la qual es combinaven elements i materials característics de les construccions indígenes, barrejades amb d'altres d'importació itàlica. Tal és la transformació succeïda de forma general, que tot sovint s'ha considerat que de fet la vil·la no apareix de forma generalitzada en aquest territori fins a època augustal. Les reconstruccions eren tant totals i el canvi en els materials tant complet que s'associava aquesta reconstrucció total de les edificacions en un canvi de la seva concepció.

les granges anteriors (Venditti, 2011, 28-29)

360 Un altra exemple seria la muralla de *Baetulo* (Guitart, 2010, 151)

361 Certament a moltes de les ciutats existents al segle I aC, es conserven estructures domèstiques que empen el *caementicium* com a material constructiu. Caldria saber a qui pertanyien aquestes *domus*. Soler, parlant dels marbres de Carthago Nova, destaca com sembla que els magistrats i grans evergetes que inverteixen en les obres públiques introdueixen paral·lelament aquests materials als seus habitatges (Soler, 2003, 152). Quelcom similar podríem plantejar per l'*opus caementicium*, que en tot cas no s'utilitza de forma massiva fora de les grans obres públiques. Un cas especial podria ser la vil·la de Mas Gusó, on el *caementicium* és present en una reforma realitzada poc després de la construcció de l'edifici (Casas i Soler, 2004; Burch *et al*, 2010, 99). Respecte a aquesta vil·la cal destacar certes peculiaritats. La primera és la seva ubicació, en un espai on varen ser necessaris importants treballs de condicionament. De fet les reformes realitzades anaven encaminades precisament a reforçar l'estructura. Per altra, la proximitat a Empúries, on en aquells moments s'estava emprant el *caementicium* per bastir les muralles i el *praesidium*. Finalment les peculiaritats tant funcionals com cronològiques de l'edifici. Es tracta d'una construcció peculiar, tancada, sense traces de l'existència d'espais industrials i en el qual a més no es detecta cap reforma en planta entre el segle I aC i el segle II dC (Casas i Soler, 2004). Potser caldria pensar en l'existència d'un lligam entre el propietari i la classe dirigent romana d'Empúries que aprofités la presència d'un equip treballant a les muralles per fer les reformes que l'edifici requeria.

362 Tampoc l'ús de peces de terra cuita es generalitza a la Citerior fins l'alt imperi sobretot per la manca d'instal·lacions adequades que permetin una producció industrial (Belarte, Olmos i Principal, 2008, 100)

Al nostre parer no sembla que fos així. Per una banda creiem que cal separar el que és el sistema de la vil·la del que podríem anomenar “l’arquitectura” de la vil·la, essent la primera anterior cronològicament (Palahí, 2010b, 73-75 i 80-83)³⁶³.

No és aquest l’únic motiu de les transformacions estructurals de les vil·les. En elles hi devien influir altres elements relacionats amb l’activitat econòmica, l’enriquiment progressiu de les elits, i fins i tot també raons ideològiques, ja que amb August sembla trencar-se l’equilibri en la concepció ciutat-camp com espais complementaris, i el camp esdevé en l’imaginari de les elits socials, expressat a través de la poesia, l’espai per excel·lència on viure i gaudir de l’*otium* (Dupré, 2004, 164). No pretenem argumentar que les reformes succeïdes a les vil·les de tota mena en època d’August al nostre territori siguin el testimoni d’una societat provincial plenament identificada amb els corrents poètics i de pensament de les elits de Roma, però sí que les “modes” que aquestes noves idees comportaven es traslladaven als espais provincials, encara que tot sovint buides de part de la seva càrrega ideològica general. El propietari de *Gerunda* que reformava la seva vil·la suburbana potser no tenia la visió idíl·lica del camp que s’expressa a la poesia d’Horaci o Virgili, però sí ho era de que aquesta era la línia que calia seguir per ser identificat com a membre de la classe dirigent.

El cas del Pla de l’Horta il·lustra de forma molt clara que aquesta problemàtica és en bona mesura falsa. L’edifici republicà presenta clarament una planta itàlica, estructurada al voltant d’un atri. Aquesta mateixa estructura es manté en l’edifici augustal i, de fet, molts dels vells murs de la casa republicana s’aprofitaran en aquests moments, com a mínim, de fonamentació. El canvi es produeix en l’aparença, en l’alçat de l’edifici, més que en la seva concepció. La introducció en l’àmbit domèstic del morter, permet una flexibilització més gran en l’arquitectura, i la seva major consistència facilita la introducció de nous elements. A més el canvi en les pavimentacions suposa un gran canvi a nivell d’ornamentació i per tant del nivell de luxe de la casa que s’acompanyava amb pintures murals i altres elements, peribles, que no han arribat fins a nosaltres.

La vella edificació és completament reformada, però l’estratigrafia recuperada sembla insinuar un procés llarg d’obres en el qual s’anaven enderrocant sectors de la casa, mentre d’altres es mantenien en ús, i al final la planta de l’edificació continua mantenint alguns dels elements més importants de la fase anterior.

Per tant, es tracta d’un canvi important, però no en el concepte bàsic de la vil·la, sinó en el seu aspecte, amb una forta inversió en elements ornamentals, destinats a dotar de major presència a l’edifici i a potenciar els espais d’*otium*, recepció i autorepresentació del propietari.

El que cal preguntar-se és fins a quin punt aquest canvi radical en l’arquitectura es produeix per motius ideològics o conceptuals i fins a quin punt ho fa per la introducció dels nous materials. En aquest sentit creiem que cal valorar de forma més intensa el segon dels aspectes. Fins època augustal l’ús del morter es centrava de forma general en construccions públiques i grans infraestructures, però rarament en edificis privats de caire domèstic. El programa de reformes emprès per August, la modernització viària i, sobretot, la creació de noves ciutats i la concessió d’estatuts municipals a d’altres ja existents, com en el cas de *Gerunda*, havia de convertir-se en un pol de desenvolupament urbanístic tant a nivell públic com privat

363 Olesti considera que el sistema d’explotació que habitualment s’associa a la vil·la (producció per al mercat) ja existia de feia temps, però que la novetat de la vil·la ve determinada per l’establiment de les elits urbanes en noves residències al camp, combinant la seva presència a la ciutat amb la vida al camp i el control dels seus *fundi* (Olesti, 2010a, 51). Al nostre entendre la discrepància ve d’un problema de definició del que és la vil·la; de si entenem com a vil·la un edifici residencial amb certes comoditats, a més d’una explotació, o de si considerem que la presència dels elements luxosos té més a veure amb altres activitats, més lligades a l’*otium* o l’autorepresentació que al que és purament una vil·la entesa com unitat econòmica.

Fig.169. Detall de l'*opus sectile* de la vil·la del Pla deurbanes. En aquest sentit cal assenyalar a tall d'exemple, com algunes de les grans *domus* emporitanes ja havien

iniciat el seu procés de creixement en època baixrepublicana però va ser en època augustal quan varen començar a emprar el morter en els seus paraments, tot i que la gran muralla de la ciutat romana ja s'havia construït emprant l'*opus caementicium* una centúria abans (Aquilué *et al.*, 2012, 39-41).

En aquest sentit el gran impuls donat per August al procés urbanitzador de la península va crear les condicions idònies per l'extensió d'aquests materials, que varen passar de les construccions públiques a l'entorn privat. Al mateix temps es varen anar estenent els models constructius domèstics que estaven en boga a Itàlia. Aquests podien ser introduïts pels contingents d'itàlics, més o menys nombrosos, que s'anaven assentant a la península, o pels propis equips de treballadors i arquitectes que començaven a treballar a l'entorn de les ciutats, per una nova clientela que volia enriquir arquitectònicament les seves ciutats i els seus habitatges, i volia fer-ho seguint uns canons i models ja clarament itàlics.

Però aquest és un procés probablement iniciat ja unes dècades abans. La reorganització empresa després de la guerra de Numància, o les reorganitzacions territorials realitzades primer per Pompeu i després per Cèsar, ja havien posat les bases econòmiques i socials per establir el sistema de vida "a la romana" i la vil·la com a sistema econòmic. Si això no es traslladava a l'arquitectura, sobretot a partir de mitjans del segle I aC, era probablement més degut a la manca de materials que a una manca de disposició mental o ideològica. A manca d'artesans i treballadors acostumats a emprar el morter els propietaris de vil·les i *domus* republicanes havien d'emprar allò que el territori els proporcionava.

Com ja hem comentat la vil·la del Pla de l'Horta és un clar exemple d'aquest procés. Però no l'únic. Les escasses dades disponibles per Vilablareix, semblen apuntar en aquesta direcció, ja que algun dels murs de *caementicium* d'època augustal també empra com a fonamentació una estructura pertanyent a una edificació republicana de pedra lligada amb fang.

També la vil·la de Montfullà sembla patir una transformació important en aquests moments.

364 Tsiolis, analitzant l'aparició dels complexes de banys en àmbit privat fa referència a l'existència de grups itinerants de constructors que es traslladaven allà on hi havia itàlics o membres de les elits indígenes que generaven una demanda. S'importava el model i les tècniques. Considera que la presència de "tècniques indígenes" a alguns banys, interpretades sovint com signes de resistència, s'han de valorar des del punt de vista de l'economia de treball i dels materials disponibles (Tsiolis, 2008, 301-302)

Tot i que les dades estratigràfiques són escasses³⁶⁵ es detecta un procés similar en el qual els vells murs de pedra i fang són substituïts per paraments de *caementicium* i la utilització de paviments de major qualitat.

Lluny del suburbi gironí la vil·la dels Ametllers, a Tossa de Mar, presenta una evolució similar. La vil·la republicana, situada en una terrassa intermitja del turó de can Magí, i que ja s'havia concebut originalment amb una important vessant escenogràfica, va ser completament remodelada en època augustal, i un cop més els murs de pedra i fang i els sols de terra piconada varen ser substituïts per l'*opus caementicium* i els paviments de *signinum* (Palahí i Nolla, 2010, 96-104).

La transformació dels habitatges no afecta solament als paraments sinó que també la detectem en les pavimentacions. En el cas de Montfullà probablement cal datar en aquesta fase un paviment d'*opus signinum* localitzat a la mateixa sala on posteriorment s'hi col·locarà un *opus tessellatum*. A Vilablareix l'únic paviment localitzat és un petit fragment de paviment d'*opus signinum* amb decoració de tessel·les.

La vil·la del Pla de l'Horta ofereix un ventall molt més complex. Les diferents sales es pavimenten amb sòls d'*opus signinum*, *opus signinum* amb decoracions tessel·lades i fins i tot dues de les sales es pavimenten combinant el *signinum* amb l'*opus sectile*. Fins i tot a la zona de l'impluvi s'empra un emblema en *opus verniculatum*. Aquesta mena de pavimentacions són habituals en espais urbans en questa època, com el cas de les grans *domus* emporitanes, però és molt rar en espais extraurbans³⁶⁶, qüestió que un cop més destaca la consideració d'habitatges urbans que tenien les vil·les suburbanes.

La utilització d'*opus sectile* a la vil·la del Pla de l'Horta, tot emprant rics marbres d'importació³⁶⁷ es podria fins a cert punt relacionar amb les activitats evergètiques del propietari. Soler, analitzant el cas de Carthago Nova ressaltava que els mateixos munificents que paguen les grans obres dels espais públics urbans, aprofiten per introduir alguns dels elements i materials als seus habitatges (Soler, 2003, 152). En aquest sentit es podria identificar al propietari de la vil·la del Pla de l'Horta amb un dels grans munificents de la ciutat.

Fig.170. Detall de les excavacions de la vil·la de sant Menna (Vilablareix). S'aprecia com el mur augustal de morter se sobreposa al damunt del republicà, de pedra i fang.

Cap dada tenim d'altres elements (pintures parietals, mobiliari...) que havien d'acabar de conformar l'aspecte de les vil·les en aquest moment i que havien de completar el nivell de sumptuositat de les mateixes.

Tots aquests canvis, òbviament, no venen solament motivats per un canvi en els materials constructius i respon a transformacions més profundes. A aquest canvi en les condicions materials o formals cal afegir-hi els canvis ideològics. Les reformes d'August i la concessió d'estatuts municipals provoca l'inici d'una cursa entre les principals famílies locals per obtenir els càrrecs municipals. Aquesta cursa es reflexa a través d'una intensa activitat ever-

365 La dada més clara prové de l'obliteració d'una fossa que es produeix en aquests moments.

366 La vil·la dels Ametllers, per exemple, no presenta en aquesta fase paviments tessel·lats o decorats.

367 L'ús de marbres importats és rar a tota la Península fins la segona meitat del segle I aC, emprant-se abans sobretot pedres locals (Ramallo, 2003, 132)

gètica però també te la seva transcendència als habitatges de les elits urbanes, que utilitzen aquest espai com un element essencial de la seva imatge i com un element més que impulsa la seva cursa política i el desig de destacar entre els seus conciudadans.

12.3.-El món funerari

Aquest salt endavant des del punt de vista constructiu no s'aplica solament als espais domèstics sinó que sembla tenir també el seu reflex en el món funerari. En aquests moments es construeixen alguns dels pocs monuments funeraris que han pogut ser datats estratigràficament, dos situats a tocar la porta del Fòrum i un tercer que se situaria a les proximitats de la porta de migdia de la ciutat.

Els dos primers, varen ser obrats en *opus caementicium* i de fet l'únic que se'n conserva és part del massís interior del monument. En ambdós casos sembla que es varen construir a tocar el límit de la terrassa i encarats no tant al camí que menava cap al portal del Fòrum sinó cap a ponent, cap a la Via Augusta, que travessava el portal de Sobreportes, uns metres a l'oest. En ambdós casos estaven envoltats d'un petit recinte i separats del camí per un muret. La tria del lloc, en un espai elevat respecte a la via Augusta, tot cercant un important efecte escenogràfic, denota la importància que es donava al monument com element de transmissió del record del difunt. Com succeïa amb les estructures domèstiques, l'ús massiu del *caementicium* permetia la construcció de grans monuments amb un cost menor al d'èpoques anteriors.

Probablement aquests dos monuments devien ser similars al que se situava davant de la porta sud de la ciutat i que coneixem gràcies als fragments arquitectònics i escultòrics recuperats en el procés de desmuntatge de la torre d'aquest portal. Creiem que molt probablement aquest monument se situava pràcticament a tocar l'esmentat portal i que va ser precisament la construcció de la torre, a finals del segle III dC, la que va provocar la seva destrucció. De fet, la seva conservació dins la nova obra respectaria les lleis i els costums que establien que quan calia destruir un monument funerari els difunts es traslladaven i el monument es conservava de forma ritual sota la nova construcció (Vaquerizo,2010,34).

Fig.171. Capitell de pedra sorrenca trobat al desmuntatge de la torre del portal sud de la ciutat (foto MAC-Girona).

Fig.172. Bust masculí de pedra sorrenca trobat al desmuntatge de la torre del portal sud de la ciutat (foto MAC-Girona).

Dels elements escultòrics recuperats en aquells moments solament se'n conserven actualment alguns, mentre que d'altres, entre els que cal destacar un fris amb relleus, s'han perdut. Els conservats tots ells exposats actualment al MAC-Girona són tres elements escultòrics i un basament de pilastra obrats en pedra sorrenca. Pel que fa als elements escultòrics conservats, aquests són tres: un cap masculí, una herma o capitell doble i un fragment de relleu (Lamuà,2012, 198-204). No sabem si les tres peces, i les perdudes, pertanyen a un

únic monument funerari o provenen de diferents construccions tot i que les característiques tècniques i les circumstàncies de la seva troballa ens fan inclinar-nos per la primera opció. De ser així, els diferents elements dibuixen un monument complex, de grans dimensions, possiblement en forma de temple.

Al mateix farcit de la torre es varen recuperar "*diversas sepulturas y vasos lacrimatorios*" (Blanch i Illa, 1862, 351) sense cap especificació més concreta, de tal manera que no podem saber si aquestes restes eren part del mateix monument funerari o d'altres enterraments, potser més senzills.

Aquests elements són els únics pels quals tenim una datació més o menys fiable en època augustal i demostren un parell de qüestions prou significatives. Per una banda, la presència d'importants monuments funeraris a les necròpolis augustals de l'entorn de *Gerunda*. L'altra és l'ocupació dels espais més propers a les portes i la recerca d'espais escenogràficament rellevants.

No sabem si aquest procés monumentalitzador de les necròpolis s'havia iniciat ja abans, en època republicana, però si atenem al fet que tots els monuments funeraris coneguts empen el morter com a material constructiu o aglutinador creiem que tots ells es podrien situar en època augustal o amb posterioritat, però no abans.

En definitiva podríem plantejar que si bé els entorns de la ciutat es devien emprar com espai funerari des del mateix moment de fundació de la ciutat, va ser en època augustal quan varen començar a adquirir un aspecte monumental.

12.4.-Altres estructures

Fa pocs anys es varen posar al descobert a la zona de Fornells, al sud de la ciutat de Girona, tot un seguit de forns de calç. El seu període d'ús no s'ha pogut datar, però atenent a les dades que hem presentat en apartats anteriors referents a la generalització de la utilització del morter de calç com a material constructiu des d'època augustal, podríem plantejar aquests moments com el de la constitució d'aquesta mena de negocis, destinats a abastir de material tant a la ciutat de *Gerunda* com a les vil·les situades al seu entorn. Sigui quin sigui el moment d'implantació d'aquesta indústria el que si varen demostrar les excavacions és una certa duració en la seva explotació, ja que alguns dels forns varen ser abandonats i esborrats, i se'n varen construir de nous ocupant el mateix espai o zones molt properes.

12.5.-La monumentalització del suburbi

L'època augustal representa un moment de grans transformacions a nivell de tot l'imperi i a tots nivells, socials, polítics, administratius, ideològics, artístics....

Un dels grans canvis a nivell administratiu i polític, va ser l'estabilitat que el nou sistema de govern va proporcionar i que té el seu reflex en l'abandonament de les estructures de tipus militar que encara es conservaven a la muntanya de Sant Julià de Ramis.

Pel que fa a la ciutat de *Gerunda* i a seu entorn, com de fet a bona part de la península ibèrica aquests canvis tenen la seva versió més visible, arqueològicament parlant, en una certa monumentalització de les construccions. Ja hem comentat que part d'aquesta visió d'augment en la monumentalització dels edificis es deu a canvis en les tècniques constructives emprades, sobretot amb l'ús massiu del *caementicium* que no solament permet construccions més sòlides sinó que aquestes es conservin millor i arribin més complertes a nosaltres donant potser en ocasions una falsa imatge d'augment del luxe, que potser en alguns casos ja era present en obres del període immediatament anterior.

El que és cert, però, és que en aquest període les grans vil·les suburbanes, la majoria ja existents en el període anterior, són reformades de forma gairebé integral, i fins i tot en aquells casos, com el del Pla de l'Horta, on es conserven els conceptes arquitectònics i funcionals de la fase republicana el seu aspecte exterior i el seu nivell de luxe es veu augmentat de forma important, amb l'addició, per exemple, de rics paviments decorats.

Aquesta transformació devia ser visible també en l'arquitectura pública, si atenem al que succeïa a moltes altres ciutats en les quals la concessió de l'estatut jurídic solia anar acompanyat d'un fort impuls inversor en els edificis i espais més representatius. A la ciutat de *Gerunda* en tenim un bon exemple en la portalada amb estructura d'arc de triomf, part de la qual es conserva, desmuntada i reaprofitada al parament de la muralla carolíngia de Caserna d'Alemanys.

També en el món funerari s'aprecia aquest augment de la monumentalitat, amb la construcció de monuments, alguns de grans dimensions, bastits en *opus caementicium* i que devien disposar de revestiments més o menys ostentosos. Tot i que desconeixem com eren exactament molts d'aquests monuments, si exceptuem els fragments esculturats recuperats a la porta de migdia de la ciutat, si sabem que sembla que és en aquests moments quan de forma més acusada es comencen a cercar els espais escenogràficament més imponents per col·locar aquestes tombes, aprofitant els desnivells que flanquegen la via Augusta.

Potser es podria fins a cert punt lligar a aquest augment de la monumentalització l'explotació de les diverses pedreres de l'entorn de la ciutat. En realitat les pedreres de Domeny-Taià i de Can Guilana constitueixen diferents afloraments d'una gran veta de pedra sorrenca eocènica, un material molt fàcil de treballar i més mal·leable per construir elements decoratius (columnes, capitells, relleus...) que després anaven normalment estucats i pintats, que no la calcària nummulítica que s'havia emprat en la construcció de les muralles. Algunes d'aquestes pedreres, sinó totes, ja eren conegudes anteriorment i de fet es va emprar aquesta mena de pedra en la construcció del temple republicà de **Kerunta*.

La pedra sorrenca es va emprar com a mínim ja en època augustal en alguns dels monuments funeraris, com el que es va trobar desmuntat i reaprofitat en els fonaments de la torre de la porta sud de la ciutat. És amb pedra sorrenca que es construeixen els elements decoratius i els relleus del mateix. En canvi no tenim testimonis del seu ús, en les primeres fases de les vil·les suburbanes. A la vil·la del Pla de l'Horta, molt propera a la pedrera de can Guilana, encara es prefereix usar plaques de marbre o blocs de calcària per construir els llindars dels accessos. En fases posteriors, sobretot a partir de les reformes del segle II dC aquests materials seran substituïts per la pedra sorrenca.

Lluís Palahí Grimal

El *suburbium* de *Gerunda*. Evolució històrica del Pla de Girona en època romana

13.ÈPOCA ALTIMPERIAL

13.1.-L'espai urbà

El període altimperial és el de la configuració definitiva de les estructures urbanes. No coneixem com es varen desenvolupar les obres públiques a la ciutat però el més probable és que al llarg del segle I dC a la zona del fòrum es construïssin, de no existir ja d'abans, la majoria d'edificis que caracteritzen aquesta mena de places i que configuren el conjunt d'edificis més importants per a una ciutat des del punt de vista del seu prestigi. Res sabem dels ritmes constructius i les reformes que es podien haver anat introduint.

Alguns moments, com la concessió de l'estatut de dret romà en època flàvia (Nolla,2007a,10) devien marcar una fita important per la ciutat i tenir el seu reflex en l'arquitectura i l'urbanisme, completant un procés iniciat quasi un segle abans. La concessió de l'estatut és considerat sovint un moment transcendent que sol comportar com a conseqüència física més visible una monumentalització de les ciutats per un desig de les elits de promocionar-se. Aquesta cursa evergètica es dona aparentment no solament en els nous municipis flavis, sinó també en alguns dels que ja disposaven d'estatuts municipals anteriors per una cursa establerta no solament entre els ciutadans d'una mateixa comunitat sinó també entre ciutats per tal de destacar (Pintado, 2004, 39-44). Desconeixem si en el cas dde *Gerunda* aquest fet va produir un augment de les inversions o una modificació en els edificis i espais públics.

Pel que fa a les obres realitzades a l'interior de la ciutat, algunes de les escasses informacions disponibles provenen de la zona alta del fòrum. Les excavacions a l'interior de la seu varen posar al descobert alguns nivells de condicionament i terraplenament, datats a mitjan segle I aC i un mur de pedres lligades amb fang, que devia anar folrat exteriorment amb carreus, datat en el mateix moment. Aquest fet seria indicatiu d'un inici de les obres de creació dels principals elements de l'espai foral ben aviat, poc després de la creació de la pròpia ciutat. Amb aquesta estructura, que podria formar part del basament del temple ciutadà, s'hi relaciona un nivell datat en ple segle I dC en el qual s'hi va encastar un *dolium* i indicis de l'existència d'alguns contenidors similars a l'entorn. Per la ubicació d'aquest contenidor no creiem que es tracti d'un espai d'emmagatzematge tradicional, sinó d'un element relacionat amb alguna activitat vinculada directament a les activitats religioses, potser per emmagatzemar l'aigua necessària pel desenvolupament dels rituals (veure *supra*)³⁶⁸.

El que no sabem és si aquesta reforma del segle I dC és un element puntual, si forma part d'un procés constructiu iniciat a mitjan segle I aC i que encara no s'havia finalitzat o implica una reforma en profunditat del temple o el seu entorn, que en aquest cas hauria tingut una vida molt curta, però que no seria estrany si ho relacionem amb el nou estatut municipal obtingut en època augustal.

368 Certament es tracta d'un contenidor aparentment poc "glamurós" per contenir elements que podessin ser utilitzats amb finalitats rituals, però no cal oblidar que la part conservada del contenidor és la que anava enterrada i per tant no visible, i no es pot descartar que disposés en superfície d'un element decoratiu de major qualitat que donés major prestància al conjunt,

Fig.173. Excavacions al c/ Alemanys,5.

Les úniques dades que ens ha aportat l'arqueologia referents a aquest període corresponen a les excavacions de l'actual Museu d'Història de la Ciutat, on es detecta un abandonament d'un edifici a finals del segle I dC, i l'ocupació de l'espai per una nova construcció poques dècades més tard.

Les limitacions de l'excavació impedeixen valorar de quin tipus d'estructures es tracta, però potser es podria relacionar amb situacions similars succeïdes a ciutats com *Baetulo* o *Iluro* on algunes *domus* són reconvertides en estructures industrials a mitjan època altimperial (Revilla i Cela, 2006, 94-95). De l'organització

administrativa de la ciutat o de les activitats de les seves elits en aquests moments n'és bona mostra l'escassa epigrafia recuperada a la ciutat. A la inscripció de *Lucius Plotius Asprenas* i que ens il·lustra sobre el *cursus honorum* dels magistrats de la *ciuitas* i que per altra banda no difereix del que es pot trobar a la gran majoria de comunitats urbanes, hem d'afegir-hi les dues que s'han trobat a d'altres ciutats i que fan referència a personatges gironins. La presència de *Caius Marius Verus* a *Tarraco* com a *flamen* provincial en època antonina és una mostra, ni que sigui indirecta, de la prosperitat de la que gaudien algunes de les famílies gironines. En el mateix sentit es pot valorar l'obra evergètica realitzada per *Porcia Severa* a Empúries.

Amb aquestes escasses dades no hi ha dubtes que ens hem de traslladar al *suburbium* per intentar aprofundir en aquest període, on veiem que aquesta imatge de certa riquesa, almenys de les principals famílies, també té el seu reflex a les vil·les suburbanes.

13.2.-Les vil·les suburbanes

Si en època augustal les modificacions en els materials constructius emprats suposa un canvi radical en la concepció dels edificis i en les possibilitats d'expressió, en les dècades posteriors s'aprofundirà en la creació de nous espais destinats a la recepció i l'*otium*. Un cop més el nostre problema per copsar aquesta evolució es troba en les poques dades aportades per algunes de les vil·les, fet que en alguns casos limita pràcticament a la vil·la del Pla de l'Horta les possibilitats d'anàlisi d'aquest procés.

En alguns aspectes l'evolució és molt similar a la que podríem trobar en un entorn urbà. Així, per exemple, la primera reforma de la vil·la del Pla de l'Horta, a la segona meitat del segle I dC, va suposar l'eliminació de l'atri. Aquesta reforma i la pèrdua conseqüent de la funció simbòlica que desenvolupava, la trobem també en entorn urbà. Cortés i Guitart assenyalen que més enllà del període augustal no hi ha documentada cap nova casa d'atri al nord-est peninsular (Cortés i Guitart, 2010, 49)³⁶⁹. De fet, ja feia temps que a la península itàlica el centre de gravetat de la casa s'havia anat desplaçant i altres espais, sobretot el peristil, havien substituït l'atri³⁷⁰ en moltes de les seves funcions tant estructurals (com element de distribució, punt de llum...) com simbòliques i religioses (situant-s'hi de vegades el larari)³⁷¹.

369 Les províncies ocupades de forma efectiva al llarg del segle I dC, com *Britannia*, generalment ja no utilitzen atris en les seves construccions domèstiques (Ellis, 1995, 165).

370 Per Slofstra, l'atri i el *tablinum* desapareixen al segle I dC i el triclini esdevé el punt focal de la *domus* (Slofstra, 1995, 79).

371 El larari es podia situar a espais molts diferents, com l'atri o el peristil, però també a la cuina o en

Fig.174. Hipocaust de l'absis de la vil·la del Pla de l'Horta.

Aquest interès pels espais lúdics i de sociabilitat s'expressa de forma intensa en tres elements: les sales de representació i/o triclinars, els jardins i els banys. En el cas del Pla de l'Horta la primera reforma de l'edifici augustal va consistir en la remodelació del jardí i del *triclinium* i, poc més tard, amb la més que probable construcció d'uns banys. És de remarcar la construcció d'un absis afegit al triclini augustal per tal de dotar la casa d'un *stibadium* hivernal. És, aquesta, una mena d'estructura molt habitual en època baiximperial presidint els salons per banquetes i les grans sales de recepció. Tot i ser rara en època altimperial, sobretot a la península ibèrica, no és un cas únic. És una forma originalment emprada en edificis públics d'època republicana, temples i basíliques³⁷², traslladant-se posteriorment a l'àmbit privat³⁷³ pel seu valor simbòlic (Albentis, 2008, 49-50)³⁷⁴. Albentis destaca que la sala simposiàca semicircular amb *stibadium* neix d'un canvi de costums que té les seves arrels al segle I dC, essent un dels exemples més antics l'aula imperial de Porta Epitafio (Baia), una estructura d'època de Claudi, però que potser té uns orígens augustals (Albentis, 2008, 34). Ja en aquest segle es va estendre a d'altres províncies, com *Britannia* on trobem un absis al palau de Fishbourne a finals del segle I dC (Ellis, 1995, 166). Pel que fa a la península ibèrica en un recent estudi sobre els salons triclinars d'època altimperial al nord-est peninsular, P. Uribe solament identifica un menjador amb capçalera absidal, concretament a la casa de l'Aqüeducte de Tiermes (Sòria) (Uribe, 2009, 179).

Un altra element poc habitual és la presència d'un hipocaust com el que es troba a l'absis del Pla de l'Horta en sales triclinars d'aquest període. Aquesta infraestructura permetia un ús de la cambra tant com a triclini estival com hivernal, simplement desplaçant la disposició dels *lecti*. Així aquests es podien disposar a la cambra quadrangular, com es feia ja en el període anterior, o desplaçar-lo a l'espai absidal en època hivernal, aprofitant l'hipocaust. Paral·lels de

un cubícul (Pérez Ruiz, 2008, 220)

372 Pel valor simbòlic dels absis en basíliques i temples veure Albentis, 2003.

373 El seu ús com a part de l'espai de banquetes prové de la utilització de l'*stibadium* sobretot en espais en contacte amb jardins i amb l'aigua, com succeeix per exemple en el *canopus* de Villa Adriana (Dunbabin, 1991, 94-96). A finals del segle I dC, Marcial esmenta el seu *stibadium* que podia acollir vuit convidats: "*Stibadia accipe lunata scriptum testudine sigma. Octo capit*" (Marcial, *Epigr.* 14.87). Els absis més antics en vil·les se situen al segle I aC i presenten una forma irregular per una certa inseguretat per part dels constructors (Busana, 2006, 192).

374 L'estructura absidal s'empra per remarcar la importància d'un espai i de qui l'ocupa, arribant a adquirir un valor heroitzant o de reconeixement d'estatus (Albentis, 2008, 36).

triclinis calefactats en època augustal o del segle I dC els trobem a vil·les properes com la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí i Nolla, 2010, 100), Tot i això no és un element habitual. Fins i tot a una província com *Britannia*, on per raons òbvies la presència de triclinis hivernals resulta més necessària, sembla que la presència d'hipocausts fora dels banys és poc habitual al segle I dC (Cosh, 2001, 231).

Aquestes dades converteixen l'absis de la vil·la del Pla de l'Horta en una peça excepcional que incideix en el coneixement per part del propietari dels costums i modes més recents, que construeix al seu habitatge una estructura que tot just en aquells moments es començava a introduir a la mateixa Roma. Si afegim a aquest fet altres indicis ja esmentats, com la utilització de l'hipocaust en la mateixa sala o la presència de paviments d'*opus sectile* de gran qualitat ja en època augustal, o la pròpia estructura de l'edifici des de la seva construcció, amb un atri clarament itàlic, la imatge que n'obtenim és la d'una família influent, molt probablement d'origen itàlic³⁷⁵, molt relacionada no solament amb la comunitat local sinó també amb la pròpia península itàlica, desitjosa de seguir les modes i costums més en boga en cada moment a la metròpoli.

Fig.175. Restitució de la primera fase del nimfeu del Pla de l'Horta (dibuix A. Costa).

La reforma del jardí del Pla de l'Horta, amb la construcció d'un gran nimfeu en forma de façana teatral³⁷⁶ que actua com a tancament del pati, dota a aquest espai d'un alt sentit escenogràfic, un espai que estava concebut al servei de les sales d'esbarjo situades a la banda septentrional. Les sales triclinars i el pati constitueixen una unitat, una zona íntimament relacionada en la qual el jardí està al servei de les activitats que es desenvolupen a l'interior de les sales d'aparar que s'hi obren. En aquest sentit el jardí pot actuar com un decorat, un mer rerefons a les activitats desenvolupades a l'interior de les sales tricli-

nars, o integrar-s'hi, traslladant-hi les activitats lúdiques que acompanyaven al sopar (balls, teatre...)³⁷⁷. En la seva anàlisi de les cases del nord d'Àfrica Thébert ja destaca l'estreta relació que s'estableix entre els estanys i fonts dels jardins i les sales d'aparar, situades sobre el mateix eix visual (Thébert, 1991,352)

El pati enjardinat del Pla de l'Horta es concep en relació directe a les activitats desenvolupades a l'interior de les sales d'aparar del seu entorn, molt especialment amb el *convivium*, el banquet. En aquesta fase la sala principal del conjunt és la situada a l'angle nord oest, dotada de l'absis que acabem de descriure. En els banquets estivals els comensals ocupaven, com

375 Així es pot intuir del coneixement de l'arquitectura itàlica i de la funcionalitat i simbologia dels diferents espais que la configuren.

376 Per Neuerburg el de façana és el tipus de nimfeu més allunyat de l'original gruta sacre i és una tipologia molt habitual a les províncies orientals. Sovint s'utilitza per decorar les façanes de cisternes o els llargs murs de sosteniment de les vil·les. Presenten un cert paral·lelisme amb les *scaenae frontes* dels teatres o els arcs de triomf, i cal relacionar-lo amb el gust romà per les façanes ricament adornades i articulades, esdevenint un model popular al baix imperi (Neuerburg, 1965, 73-78).

377 Per Dunbabin aquesta integració entre jardí i sales d'aparar, estenent els espectacles i entreteniments oferts als comensals als espais exteriors es produeix precisament al llarg del segle I dC, en un procés en el qual la presència de l'aigua hi juga un paper molt important (Dunbabin, 1996, 70-71).

ja feien des d'època augustal, la sala quadrangular, i podien gaudir de diferents activitats lúdiques (balls, cants, música, mims, acròbates,,,) que es desenvolupaven al jardí, o simplement gaudir de la tranquil·litat proporcionada pel remor de l'aigua de la font i la bellesa dels elements decoratius situats al pati. En època hivernal, els comensals es traslladaven a la sala absidal i els espectacles o entreteniments es desenvoluparien a la sala quadrangular, a l'interior de l'edifici.

Les sales d'aparat constitueixen el centre de la vida social de la vil·la i es testimonien també a d'altres jaciments de l'entorn com a Montfullà. En aquest cas, tot i les poques dades disponibles, queda molt clara la rellevància donada a una sala quadrangular situada a la banda occidental de l'edifici. No solament per la seva decoració, amb pintures parietals que imiten placats de marbre, o el paviment d'*opus tessellatum* sinó per la seva ubicació. La sala sobresurt del que devia ser la línia de façana de l'edifici. Això permetia dotar-la de major lluminositat (ja que hi podia haver finestres a tres costats) i, sobretot, ressaltava la seva funció i importància respecte a les sales i espais del seu entorn immediat, una rellevància que en època baiximperial, es donarà a través de les construccions absidals, que també sobresortiran del cos principal de l'edifici.

El tercer element és la construcció de banys. Rares són les vil·les, ja siguin suburbanes o rurals, que presentin conjunts termals amb anterioritat a mitjan segle I dC. Tot sovint aquest element es mostra com un afegit a edificis ja preexistents (Vivó *et al*, 2006,138). A més, com es tracta d'un espai destinat no solament a la família, sinó també als visitants i, per tant, cal construir-lo en un espai que els sigui accessible, la seva construcció pot arribar a suposar importants transformacions en espais preexistents. Aquest és el cas de la vil·la dels Ametllers, ja que per construir els banys es va malmetre part del porticat oriental del pati nord de la vil·la (Palahí i Nolla, 2010,105-109 i 193-195). En altres ocasions, els banys es conceben com un edifici independent. És el cas de vil·les com la de la Font del Vilar, Vilarenys (Vivó *et al*, 2006,812-84 i 95-98 respectivament) o la torre del Moro (Masvidal,2008).

Fig.176. Estat actual del dipòsit-banyera de la vil·la de can Pau Birol.

Pel que fa a les vil·les del *suburbium* gironí, són dues les edificacions que han donat indicis de l'existència d'aquesta mena d'instal·lacions, el Pla de l'Horta i Vilablareix. Fa uns anys vàrem considerar que també es podia identificar part del conjunt de banys de la vil·la de can Pau Birol, basant-nos en la troballa d'una estructura quadrangular, revestida interiorment d'*opus signinum* i amb restes de mosaic al seu entorn (Vivó *et al*, 2006,103-106). L'anàlisi detallada d'aquesta estructura, que es conserva actualment desplaçada del seu lloc original, ha posat de manifest un parell de consideracions que ens fan reevaluar aquella interpretació. Per una banda, l'interior de l'estructura presenta una acusada inclinació, més

similar a un dipòsit que a una banyera termal. Per altra, si bé al seu entorn s'hi conserven dos fragments de mosaics geomètrics policroms, cal assenyalar que com a mínim un dels dos era enganxat amb ciment i molt probablement col·locat després del trasllat de la peça. Vol dir això que la vil·la de Bell-lloc no disposava de banys? En absolut, molt probablement en disposava i potser de certa entitat si atenem a la resta de troballes realitzades a l'indret³⁷⁸, el problema

és que encara no s'ha localitzat.

En el cas del Pla de l'Horta, la troballa al costat sud-est d'un conjunt de petites estances una de les quals estava dotada d'un hipocaust, podrien correspondre al conjunt de banys³⁷⁹. En aquest cas els banys se situarien a migdia d'un gran pati potser configurant un braç d'habitacions que lligaven l'edifici excavat amb un altre situat a llevant, del qual en sabem poca cosa ja que va ser completament destruït en construir un bloc de pisos al segle XX:

El bany més ben conservat és el de la vil·la de Sant Menna. Se situa a la terrassa en la qual es trobava la part residencial de la vil·la, probablement a la seva façana meridional, de tal manera que l'àrea de servei s'integrava, ja, en el que podríem considerar la zona industrial de l'assentament. D'aquest conjunt solament es conserven les sales escalfades amb hipocaust, però aquestes ja ens aporten algunes dades. La més important és que es tractava d'un bany de certa complexitat, ja que disposava de *tepidarium* i *caldarium*. Cal assenyalar que la majoria de banys excavats al nord-est i datats al segle I dC, solen presentar una estructura més simple, dotats, només, de *frigidarium* i *caldarium*, essent al segle II dC quan trobem estructures més complexes (Palahí i Vivó, 1996; Garcia Entero, 2005, 737). En el cas de la vil·la de Sant Menna, els escassos materials recuperats semblarien insinuar una primera estructuració de primera meitat del segle I dC, i una reforma de principis del segle II dC. En aquest cas, però, la reforma consistiria en la creació de noves sales, com una cambra pavimentada amb *opus signinum* que no queda clar si formaria part dels banys o d'una altra part de la casa, i, sobretot, en la construcció d'un segon *praefurnium* destinat a poder emprar com a sauna (*sudatorium*) la vella sala del *tepidarium*.

Tots aquests elements tenen en comú l'ús abundant d'aigua. Aquesta quantitat d'aigua que es fa necessària per la presència de banys i nimfeus i la seva associació, com en el cas del Pla de l'Horta, amb un aqüeducte privat, s'uneix a les nocions de comoditat i plaer que es cerca en aquestes vil·les, però també de l'ostentació i d'afirmació de poder del propietari, a través d'un element costós tant de construir com de mantenir (Vipard, 2007, 243)³⁸⁰

D'aquest conjunt de reformes detectades en les vil·les de l'entorn de *Gerunda* en destaca un element i és l'avançament cronològic que presenten respecte a d'altres vil·les rurals. Molts dels elements estructurals que detectem en aquestes vil·les es trobaran també en vil·les rurals, però generalment amb datacions posteriors. La cronologia dels banys de Vilablareix, de la primera meitat del segle I dC, és anterior a la de la majoria de vil·les rurals de l'entorn, on es generalitzen sobretot a partir d'època flàvia (Vivó et al., 2006, 137; Palahí i Vivó, 1996).

El mateix podríem referir pel paviment de *sectile* del Pla de l'Horta, una tècnica molt més usual en dates posteriors a les vil·les, però present des d'època augustal, sobretot als edificis públics (Soler, 2003, 150), estenent-se posteriorment a l'àmbit privat³⁸¹. Però potser el més sorprenent és l'absis per *stibadium*, un element que tindrà un gran èxit en època baiximperial i que al Pla de l'Horta es troba en un context d'època flàvia.

378 També és la vil·la de les localitzades al suburbi gironí que disposa de més aigua i més a prop, gràcies a la riera de Masrocs i al riu Güell que l'emmarquen per tramuntana i migdia.

379 Malauradament aquestes sales estan destruïdes en bona part per les fonamentacions modernes.

380 Vipard considera que el lligam que s'estableix entre aigua corrent, jardí i peristil són elements que serveixen per determinar la categoria social del propietari. Certament aquesta opinió entronca amb el discurs general que estableix per la Gàl·lia, on els peristils són més rars que a Hispània i Itàlia i els considera una mostra d'estatus (Vipard, 2007), però amb les corresponents matisacions respecte al peristil, no hi ha dubte que cal valorar la importància de l'aigua corrent com element de riquesa.

381 Segons Soler el *sectile* s'estén en àmbit privat en època augustal i arriba a Hispania portat per les elits itàliques (Soler, 2003, 174).

Aquests elements demostren que ens trobem davant d'una elit local molt integrada en les modes i usos desenvolupats a la península itàlica, que disposen de les capacitats econòmiques per construir aquests elements i que tenen accés a la mà d'obra necessària i prou preparada per poder assolir aquesta mena de construccions. En el cas de la sala absidal i el paviment de *sectile* del Pla de l'Horta podríem plantejar una hipòtesi similar a l'exposada per Soler pels paviments de *sectile* de *Carthago Nova*: un magistrat municipal o un representat de les elits locals que aprofita la construcció d'un edifici públic i que trasllada una de les formes arquitectòniques característica de les edificacions públiques, sobretot de temples i basíliques, al seu àmbit privat.

El període de la monarquia severa, a cavall entre els segles II-III dC mereix un apartat específic ja que en alguns aspectes comença a albirar-se un procés de canvi que es farà més visible en dècades posteriors. A nivell polític i administratiu les reformes introduïdes pels emperadors severians afectaran de forma important a les ciutats fins al punt que durant molt temps bona part de la historiografia situava en aquest moment l'inici de la decadència de moltes ciutats i l'inici d'un procés de monumentalització de les vil·les com a reflex d'una fugida dels curials i les elits locals cap al camp³⁸². Tot i que bona part d'aquests conceptes actualment estan sotmesos a revisió i fins i tot es consideren en alguns casos superats, sí que és cert que es detecta un fort impuls constructiu a les vil·les, i no solament a les situades al *territorium*, sinó també a les suburbanes.

Fig.177. *Praefurnium* de la vil·la del Pla de l'Horta. S'observa la superposició de murs que denoten la reconstrucció total d'aquest espai.

El període es tanca amb noves reformes de caire sumptuari a la vil·la del Pla de l'Horta. A finals del segle II es remodela de forma important tota la zona del pati de la vil·la i de les sales d'aparat situades al seu entorn. Aquest espai es concep com un espai unitari i es dota d'un accés independent, des del pati situat a llevant. Paral·lelament, el vell jardí es transforma en un pati envoltat per porticats en tres dels seus costats, i es pavimenta amb un *opus signinum*. Les sales d'aparat de l'entorn, així com el passadís d'accés i algun dels porticats es pavimenten amb sòls de mosaic de decoració geomètrica. El vell nimfeu fou parcialment destruït per la construcció del porticat oriental. La transformació és molt important ja que d'una estructura amb gran desenvolupa-

ment en alçat (que actuava com a mur de tanca de l'espai) es va reconvertir en una bassa o dipòsit, que va fer necessari construir un mur que actués com a rerefons i tanca del conjunt. El canvi és també conceptual. El vell jardí es transforma en un pati pavimentat, en el qual sembla que l'espai descobert s'integra amb el nimfeu, fins al punt que era possible estendre l'aigua per tot el davant del nimfeu, creant una petita bassa³⁸³. Si abans l'espai enjardinat era pensat per ser visible des de les dues sales situades a tramuntana, a partir d'ara el punt focal es concentra a la sala central del passadís nord. El vell triclini situat a l'angle nord-occidental es converteix en una sala més privada, com ho mostra la construcció d'una porta de poca amplitud i situada a l'extrem sud-oest de la sala. Conserva l'absis existent en la fase anterior, però

382 Sobre aquesta problemàtica veure Palahí, 1996; Palahí 1997a)

383 Un element que referma aquesta possibilitat és l'existència d'un forat al paviment del pati que serviria com a desguàs.

Fig.178. Detall de la reforma del nimfeu del Pla de l'Horta. S'observa com es va construir una petita estructura al davant del sector est per compensar l'element final, destruït per la construcció del nou passadís

el desplaçament de la façana fa que quedi descentrat respecte a la sala. Les reformes també obliguen a construir un nou *praefurnium*. Ara bé, la porta que separa aquest espai absidal de la resta de la sala redueix de forma important la seva amplada i sembla difícil que aquesta sala continuï funcionant en relació a la resta del conjunt, i potser s'emprava com a *cubiculum*, una petita sala privada de descans o de treball³⁸⁴. En aquest sentit plantejem la possibilitat que aquest espai es convertís en una sala privada o de treball, i no en una sala per a convidats o un menjador.

Altres sales semblen assumir part de la vella funció com a menjador o triclini, ja que totes les sales de l'entorn del pati són pavimentades amb *opus tessellatum* configurant un conjunt de sales d'aparat. especial rellevància sembla recuperar la sala situada a llevant del pati, que no solament té comunicació amb aquest sinó que actua de centre neuràlgic d'un petit conjunt d'estances que situades a migdia i llevant de la mateixa semblen conformar una unitat orgànica. De fet a l'àmbit situat a migdia de la façana de llevant sembla que solament s'hi podia accedir des d'aquesta. De la seva funció com a sala de triclinar en podria ser un indicatiu no solament la seva ubicació sinó també la decoració, pavimental, amb una decoració a base de cràters i fullam que es considera generalment un motiu de tipus bàquic associat al banquet (Mañas, 2008, 104-105).

La reforma de l'espai és unitària i inclou les sales i el pati i l'objectiu era crear un espai independent i unitari. A aquest espai caldria afegir-hi les possibles termes situades a la zona sud est de la zona excavada. La troballa d'aquesta mena de reformes en les vil·les a partir de finals del segle II dC, grosso modo durant el regnat de la dinastia severa s'ha interpretat durant molt de temps com un canvi en la mentalitat dels propietaris, que comencen a defugir les ciutats i les seves obligacions i comencen a invertir en les seves propietats extraurbanes, com a primer pas d'una suposada fugida dels curials (Garnsey, 1974). Més enllà del grau de veracitat d'aquesta teoria cal assenyalar que el cas concret de la vil·la del Pla de l'Horta presenta una peculiaritat. L'excavació dels nivells situats per sota dels paviments musius a les sales del costat nord del pati han posat al descobert indicis d'un incendi, potser parcial, que va afectar a aquesta zona i que podria trobar-se a la base de la remodelació endegada. Cal tenir present que les obres realitzades en aquests moments no afecten només la pavimentació de les sales o la remodelació del nimfeu del pati, sinó que es varen aprofitar per desplaçar tota la

384 El *cubiculum* no és o almenys no és solament, un dormitori, en ell s'hi realitzen activitats de caire privat, que requereixen discreció. Ara bé aquestes activitats poden ser de caire lúdic però també lligades als negocis, com reunions de treball. La seva situació, sempre precedida per una altra estança, els aïlla dels espais de circulació proporcionant aquesta discreció requerida (Riggsby, 1997).

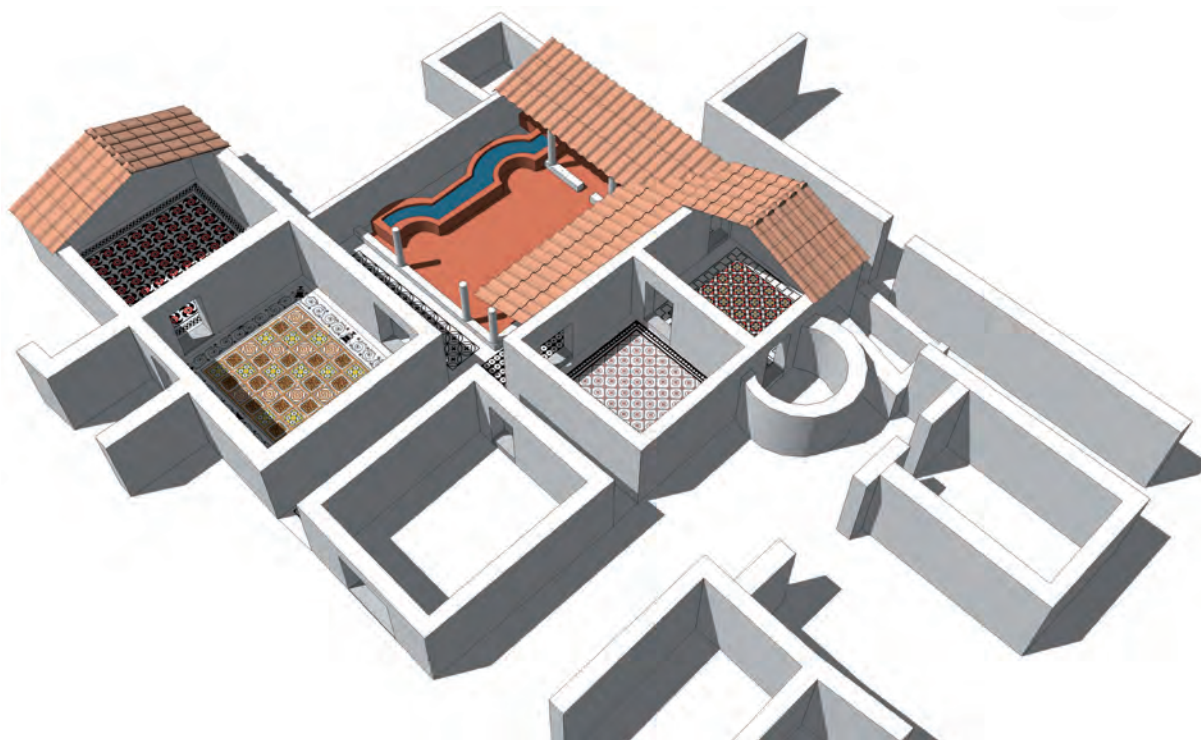

Fig. 179. Restitució de la vil·la del Pla de l'Horta a finals del segle II dC. (dibuix A. Costa)

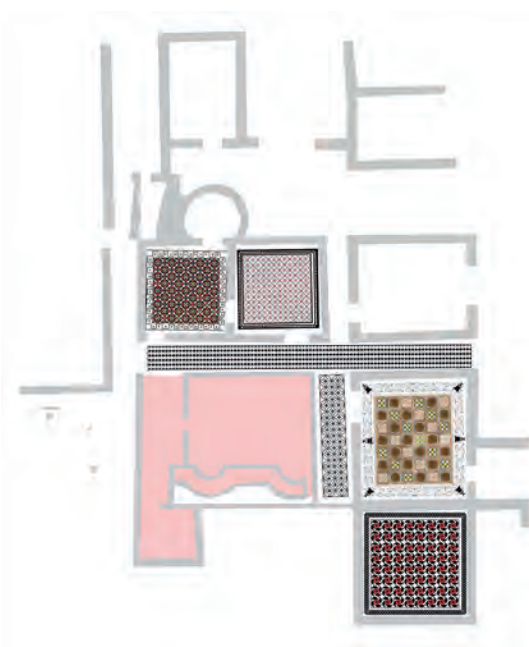

Fig.180. Planta del sector pavimentat amb paviments de mosaic de la vil·la del Pla de l'Horta, a finals del s.II dC.

façana occidental de l'edifici, eixamplant l'espai i, de retruc, desplaçant també els murs interiors d'algunes de les estances. També l'obertura del passadís cap a llevant va implicar la remodelació d'una de les estances. Per tant, ens trobem davant d'una remodelació que va més enllà del fet puntual d'introduir nous elements sumptuaris, i que afecta a l'estructura general de l'edifici i motivada per un fet concret, un incendi. En aquest sentit es podria plantejar que la remodelació res tindria a veure amb un moviment general d'inversions de les elits a les finques rurals, si no que era la resposta a una situació

concreta, que òbviament es va aprofitar per introduir millores i adaptar l'edificació als gustos del propietari i a les modes i usos del moment.

Ara bé, és cert que e moltes vil·les del nord-est peninsular es detecten reformes importants realitzades en aquest període situat a cavall entre els segles II i III, moltes de les quals corresponen a elements sumptuaris, dels quals l'aparició dels mosaics policroms en són l'element més característic o vistós. (Palahí, 1996). Ara bé aquesta inversió també es detecta a les vil·les suburbanes, que com hem comentat reiteradament, són part de l'estructura urbana.

Pel que fa al suburbi gironí, queden clares algunes qüestions la principal de les quals és que es pot descartar qualsevol relació entre aquestes reformes i una suposada fugida de curials. Les vil·les suburbanes se situen molt a prop de la ciutat i, a més, creiem que servien sempre

o gairebé sempre com a primera residència.

Les inversions en aquesta mena d'edificacions tampoc és exclusiva de l'època severa. Tant al Pla de l'Horta com Vilablareix, Montfullà o Bell-lloc s'hi realitzaren importants reformes al llarg dels segles I i II.

A algunes ciutats properes a *Gerunda* es percep ja al segle I dC un cert abandonament dels habitatges més importants. Així, tant a *Iluro* com *Baetulo* es detecta un abandonament d'algunes de les grans *domus* i un aprofitament per a la construcció d'estructures productives (Revilla i Cela, 2006, 94). En aquest cas es tracta de dues ciutats on s'ha comprovat una intensa ocupació de l'espai suburbial i en general del seu *territorium* més proper a la Via Augusta (Prevosti, 1981a; 1981b)

El procés monumentalitzador de les vil·les a cavall entre els segles II-III dC no és exclusiu de l'espai suburbial i, de fet, és general a les vil·les del nord-est peninsular que Revilla relaciona amb una "*transformació de l'organització i la jerarquia de funcions que devia portar a centralitzar els processos productius i població en les villae*" (Revilla, 2006,82). Aquest plantejament s'ha de matisar quan es parla de vil·les suburbanes que no són solament el centre d'un *fundus* i que pel seu lligam als centres urbans poden tenir una relació molt més directa amb la situació dels diferents centres urbans que amb situacions relacionades amb l'explotació territorial. En aquest sentit Bendala i Abad relacionen aquest procés monumentalitzador amb un desinterès per la cosa pública, en un procés ja iniciat a mitjans del segle II dC i un trasllat dels afanys d'autorepresentació a la vil·la (Bendala i Abad, 2008,26). Un cop més aquest seria un argument per les vil·les rurals, però les suburbanes sempre havien assumit aquesta funció, actuant normalment com a autèntiques *domus* extraurbanes.

En realitat sembla que les transformacions detectades, tant a les vil·les com a la pròpia ciutat a finals del segle II i principis de la centúria següent, tenen a veure amb un canvi de les mentalitats de les elits motivada per les modificacions de la mateixa organització administrativa municipal. Per començar, ja des d'unes dècades abans es detecta un descens en les activitats evergètiques pagades pels privats. Melchor opina que després d'un període de grans inversions privades a la ciutat en època flàvia i antonina com a conseqüència de la concessió dels estatuts municipals en època flàvia, aquestes davallen un cop la ciutat ja disposa de les infraestructures necessàries (Melchor,2009, 407-408). A més, hi ha un canvi en l'evergeta i cada cop més hi juguen un paper més rellevant els lliberts que imposen canvis en aquests actes ja que tenen unes necessitats autorepresentatives diferents (Revilla i Cela,2006, 96). Ja no s'utilitza l'evergetisme com un trampolí per accedir a la carrera política i els lliberts representen interessos de grans personatges locals i provincials però més de caire econòmic que polític. A més, ja des d'època antonina es detecta cada cop més un intervencionisme estatal en els afers municipals (Melchor,1993,133; Melchor, 2009,408). Aquest major intervencionisme, que s'accentua en època severa i una cada cop major professionalització de la política, fa que el magistrat com individualitat vagi tenint menys importància, i que la seva promoció depengui més de l'administració que de la comunitat cívica. De fet, a partir del 180 són rares les inscripcions honorífiques on es remarca el *cursus honorum* i desapareixen pràcticament a partir de l'any 230 (Witschel,2009, 476). Per contra, els monuments i inscripcions, sobretot aquelles dedicatòries a la família imperial, són erigits per la comunitat, la *Res Publica*. L'evergeta individual va essent substituït per la comunitat i fins i tot per l'administració imperial, que per exemple, potencia la utilització dels mil·liaris com a eina de propaganda (Witschel,2009, 477).

Aquests canvis en la distribució del poder, en les possibilitats de promoció, provoca canvis en la pròpia autorepresentació de les elits. Si fins ara la ciutat era l'espai on mostraven el seu poder davant els seus conciutadans, a partir d'ara la casa serà el principal aparador. Això no vol dir, com ja hem vist, que en períodes anteriors no s'invertís a la casa com element autorepresentatiu, però ara les inversions poden ser percentualment més elevades en disminuir la

inversió evergètica a la ciutat.

Paral·lelament es produeix l'arribada de noves modes, la més visible de les quals és la introducció dels mosaics policroms, que substitueixen les decoracions en blanc i negre de moda al llarg dels segles I-II.

Per tant, un mateix resultat, l'augment de la monumentalització de les *villae*, pot respondre a situacions que presenten matisos diferents, però amb un objectiu final similar, l'exposició del poder. Podríem plantejar-nos si inicialment aquest procés no es produiria a les vil·les suburbanes, on mantindria un valor simbòlic com a mostra de poder i riquesa davant dels conciutadans, per traslladar-se ràpidament a les principals propietats del *territorium* on es potenciarien els seus valors com elements vinculats a l'*otium*. Així com en alguns altres aspectes hem pogut parlar d'un cert decalatge entre la implantació de determinades formes arquitectòniques a l'entorn de les ciutats i el *territorium*, en aquest aspecte, d'existir, resulta inapreciable arqueològicament. En aquest aspecte solament podríem fer una apreciació. Ja hem comentat en l'apartat corresponent les característiques dels mosaics de la vil·la del Pla de l'Horta. Entre aquests, que formen part d'una mateixa remodelació, n'hi ha de dos tipus. Al costat de mosaics clarament policroms, n'hi ha d'altres, sobretot els situats als passadissos, però també a una de les sales (àmbit 2) que estan decorats emprant essencialment la bicromia (blanc i negre) acompanyats d'algunes notes de color, emprant tessel·les vermelles. Per Dunbabin aquesta és una especificitat de la musivària hispana, un element de transició que se situaria al llarg del segle II dC (Dunbabin, 1999, 145-147). La presència d'aquests mosaics podria indicar un procés de reforma de l'edifici d'una certa durada i un inici de les reformes anterior a finals del segle II dC. El problema en el cas del Pla de l'Horta és que com ja hem comentat sembla que la reforma va venir motivada per un incendi parcial de l'edifici, un fet fortuït que no es pot incloure, per tant, dins cap procés general. Tot i això, els materials i models triats per dur a terme la reforma sí podrien indicar una arribada primerenca dels models de mosaics policroms en entorn urbà i suburbial, anterior a la seva extensió per les vil·les rurals.

13.3.-Estructures productives

Ja hem comentat en diversos apartats que el coneixement disponible referent als espais industrials o productius de les vil·les suburbanes, és quasi inexistent, tot i que diversos indicis permeten albirar l'existència en algunes d'elles d'amplis espais productius. Per tant cal recórrer a la casa del Racó per poder il·lustrar mínimament aquests aspectes. En aquest jaciment es detecta una transformació radical a mitjans del segle II dC que portarà a la construcció d'un nou edifici, molt probablement dedicat a l'explotació de la vinya, amb un espai que hem identificat com a zona de premsat i un magatzem de dolies (veure *supra*). Aquesta mena d'estructures les hem identificat a d'altres zones del territori, tractant-se d'establiments especialitzats, potser utilitzats solament en determinades èpoques de l'any i dependents d'una vil·la, que es podia situar a una certa distància³⁸⁵.

Pel que fa a les pedreres, les dades indirectes disponibles semblen indicar una explotació més intensiva de les pedreres de sorrenca de Domeny-Taià i de can Guilana, que de les pedreres de calcària nummulítica. Aquesta darrera va ser la principal font de materials en el moment de fundació de la ciutat, potser aprofitant la seva major proximitat, però les poques dades disponibles per època imperial semblen indicar una predilecció per les més perifèriques. Aquestes presentaven l'avantatge que el material, la sorrenca, resultava molt més mal·leable, sobretot per la creació d'elements escultòrics o decoracions arquitectòniques, com demostra el seu

385 El paral·lel més clar cal cercar-lo a la vall de Tossa de Mar, on existien tot un seguit d'establiments (Mas Carbotí, Ses Alzines, Sta. Mª de Llorell...) que depenien de la vil·la dels Ametllers i que estaven especialitzades en la recollida del raïm i el seu premsat, traslladant-se posteriorment, per mar, la producció a la vil·la (Palahí i Nolla, 2010, 151-164).

ús en els fragments de monuments funeraris recuperats a la zona sud de la ciutat. Aquests mateixos arguments influiran també en l'elecció d'aquestes pedreres a finals del segle III dC quan es decideixi reformar i reforçar el sistema defensiu urbà. Això no vol dir que les pedreres situades al sud de la ciutat fossin abandonades, com ho demostra el seu ús en alguns dels pedestals honorífics conservats, com el dedicat a *Lucius Plotius Asprenas*, per exemple.

13.4.-Món funerari

Les dades disponibles per entendre les necròpolis situades a l'entorn de la ciutat són escasses, però, sobretot, són poc precises cronològicament. Tot i això, en podem extreure algunes conclusions. Sembla que la construcció de monuments funeraris de dimensions més o menys importants devia continuar al llarg del període altimperial ja que alguns dels localitzats, sobretot els de la zona dels Banys Àrabs semblen datar-se ja ben entrat el segle I dC.

Per altra banda i pel que fa al ritual, es detecta una coexistència entre el ritus de la cremació i el de la inhumació, fins ben entrat el segle II dC. Una prova d'aquesta coexistència la trobem no en entorn urbà sinó en una necròpolis rural, la de Sant Menna de Vilablareix. En aquesta necròpolis s'han localitzat diversos enterraments i monuments funeraris destinats a la incineració, coexistint al costat d'un gran monument funerari per inhumació i un enterrament en fossa.

Fig.181. Restitució dels monuments funeraris de la necròpolis de la vil·la de sant Menna (dibuix D. Vivó).

És al llarg del període altimperial que es comencen a detectar la utilització de zones properes a les vil·les suburbanes com a espai funerari. La historiografia tradicional solia relacionar la construcció de grans monuments funeraris en entorn rural amb la fugida dels curials de l'entorn urbà en un intent d'evitar les seves obligacions envers la comunitat, unes obligacions que d'honors haurien passat a càrregues (*munera*). En aquest context, la construcció d'un monument funerari representava que el propietari ja no emprava la vil·la com a segona residència sinó que s'hi havia traslladat a viure. Aquesta distinció entre primera i segona residència i aquesta fugida de la ciutat no són aplicables en el cas de les vil·les suburbanes per raons òbvies de proximitat i dependència envers el nucli urbà, però tot i això, la construcció de mausoleus a les proximitats de les vil·les, com la Torratxa de Vilablareix o el Temple d'Aiguaviva, per exemple, són elements citats com exemple d'aquest procés al nord-est peninsular. Tot i que les datacions dels monuments funeraris coneguts resulta difícil d'establir, si sembla força clar que alguns d'aquests (si no tots) són anteriors a la dinastia severa, moment en què normalment se situava aquest procés de suposada "ruralització" de les elits. El mausoleu de Vilablareix, envoltat d'una necròpolis amb incineracions, i que se situava acompanyat d'altres monuments, un dels quals, com a mínim, sembla destinat a incineracions, o el cas del Temple d'Aiguaviva,

Fig.182. Restitució del monument funerari de la vil·la del Temple d'Aiguaviva (dibuix D. Vivó).

també una incineració, permeten rebaixar la datació d'aquestes necròpolis almenys fins principis del segle II dC si no abans.

Per tant, caldrà cercar altres motivacions, una de les quals, més enllà de les ideològiques o polítiques de caire general, podia ser la manca d'espai. La topografia de l'entorn de la ciutat presenta clares limitacions espacials, sobretot pels grans monuments de caire més monumental que cerquessin un efecte escenogràfic. Un cop aquests espais s'anaven ocupant els membres de les elits es podien veure empesos

a un trasllat cap a les seves propietats suburbanes, on disposaven de més espai a un cost econòmic molt menor. Però en cap cas renunciaren als efectes escenogràfics. Tots els monuments funeraris que coneixem a l'entorn de *Gerunda* se situen a tocar de les vies o molt a prop, i en espais que els feien clarament visibles. En aquest sentit potser el més sorprenent sigui la ubicació de la necròpolis del Pla de l'Horta, situada al nord de la vil·la. A priori un espai més proper al punt per on la via travessava el riu Ter podria semblar més adequat per aquesta mena de monuments. No sabem perquè no es va optar per aquest espai (i de fet no es pot descartar que existís algun altra monument o necròpolis en aquesta zona³⁸⁶) però l'indret triat tampoc era dolent. Són moltes les vil·les en les quals existia una certa proximitat entre les edificacions i els monuments funeraris prioritzant, però, la posada en escena (Griesbach,2005). Aquest seria el cas de la necròpolis del Pla de l'Horta on el monument i la necròpolis que es va anar creant al seu entorn, se situen a tocar la vil·la i el camí que portava cap a la pedrera de can Guilana, un espai que fou intensament explotat en època romana, i per tant, a prop d'una via prou transitada.

13.5.-L'alt imperi. La maduresa del suburbi

En època altimperial es podria dir que el suburbi adquireix la seva maduresa. Tots els elements que el configuren hi semblen ja presents i amb un alt nivell d'activitat. En alguns casos, com en el del món funerari fins i tot es podria plantejar que els cementiris urbans arriben a un cert nivell de saturació, des del punt de vista escenogràfic³⁸⁷, on els millors espais ja estan ocupats i ben aviat, al llarg del segle I dC, es comencen a construir necròpolis associades a les diferents vil·les suburbanes, tot sovint al voltant d'un o diversos monuments funeraris pertanyents a membres de la família propietària del *fundus*. Aquest trasllat de tombes de personatges rellevants de la comunitat cap a la propietat extraurbana pot ser mostra per una banda d'un cert exhauriment dels espais privilegiats de l'entorn més proper a la ciutat i, per l'altra, dels estrets lligams existents entre aquestes propietats i la ciutat que porta al propietari a pensar que aquests indrets també compleixen amb les necessitats autorepresentatives que aquesta mena de monuments impliquen en aquesta època.

386 De fet, a la zona més propera al riu es varen identificar fa algunes dècades algunes tombes de *tegulae* i de lloses que es varen considerar tardoantigues i altmedievales (Rodà,1974, 75).

387 No volem dir amb aquesta expressió que l'espai per enterrar-hi fos completament ocupat, ans al contrari, ja que sembla que la densitat d'enterraments no va ser mai massa elevada excepte a punts molt determinats, sinó que els millors espais, escenogràficament parlant, aquells que interessaven a les elits locals, si eren ja ocupats.

Les vil·les suburbanes es mostren com espais dinàmics que són objecte de reformes al llarg del temps per adaptar-les a les noves necessitats, usos i modes que es van succeint.

Malauradament, un cop més, les dades referents a l'explotació del territori, a la vessant productiva que també formava part d'aquestes vil·les se'ns escapa. Podem deduir, a través de les dades que ens aporta l'establiment de la casa del Racó que l'estructura de les explotacions i els productes produïts no diferirien massa del que es pot trobar a la majoria de vil·les del nord est, amb especial incidència en els cereals, la vinya i l'oli (Casas *et al*, 1995, 93-110).

Ja hem comentat en apartats anteriors que l'ocupació del centre urbà no sembla molt elevada, però el mateix podríem dir del suburbi. La quantitat de vil·les identificades, o fins i tot l'escassetat en el número de tombes identificades als cementiris urbans, per molt que part de la població s'enterrés a les vil·les suara esmentades, dibuixen un panorama d'ocupació poc intensa, en tot cas molt diferent del que podem trobar al voltant de les ciutats costaneres com *Baetulo*, *Iluro*, *Barcino*, i, òbviament *Tarraco*, on en els casos on la població de la ciutat no sembla molt elevada es veu compensat per una alta densitat de vil·les al seu entorn.

14.EL SEGLE III

14.1.-La crisi del segle III

L'aparent continuïtat existent al llarg dels dos primers segles de l'imperi es trenca de forma clara i en alguns aspectes fins i tot traumàtica al llarg de la tercera centúria. Es tracta d'un segle convuls a nivell militar i de canvi constant a nivell polític, canvis que tindran les seves conseqüències també a nivell social, econòmic i administratiu i, fins i tot, religiós, de tal forma que l'imperi que sorgirà al segle IV serà en molts aspectes diferent al del període anterior. Per això cal remarcar alguns aspectes històrics que han d'ajudar a entendre la configuració de la ciutat i del seu suburbi en les fases posteriors.

Quan la historiografia parla del segle III, en realitat se sol centrar en el període de l'anomenada anarquia militar, que se situaria entre la mort d'Alexandre Sever, l'any 235, i l'ascens al poder de Dioclecià el 284, ja que el període severià se sol incloure com a capítol final de l'anomenat període altimperial i el tetràrquic com a punt d'inici del baix imperi. Aquest període de temps relativament curt suposa un moment de canvi essencial ja que la societat que en sorgirà presentarà grans diferències en relació al període anterior.

Per aquesta raó s'han intentat cercar argumentacions que permetessin explicar les causes d'aquestes transformacions i, en aquest punt, la historiografia hispana ha topat sempre amb grans dificultats. Els conflictes bèl·lics i la inestabilitat política (a conseqüència d'aquests conflictes, però que també acaben esdevenint-ne causa) han estat alguns dels arguments més usualment emprats a nivell general de l'imperi, però sempre han presentat dificultats quan s'han intentat aplicar a Hispània. El territori peninsular se situa molt allunyat dels principals teatres d'operacions militars i sembla presentar una escassa importància a nivell polític o geoestratègic per l'imperi si atenem a les poques ocasions en que és objecte d'atenció per part dels principals autors baiximperial. Són precisament les escasses referències presents a les fonts les que han servit durant molt de temps com argument a l'hora de cercar una causa principal de les transformacions. Aquestes fonts fan referència a una suposada invasió o ràtzia de franc a la península i aquest conflicte bèl·lic ha servit durant molt de temps com a principal argument explicatiu de la crisi i de les transformacions en la societat baiximperial. No analitzarem aquí el llarg debat historiogràfic que aquesta línia argumental ha provocat³⁸⁸. Solament voldríem assenyalar que després d'un període en què es va considerar la causa principal, l'argument va ser molt criticat i actualment hi ha autors que el tornen a posar en valor, això sí, limitant-ne el seu abast i les seves conseqüències (Jàrrega,2008).

Si ens centrem en l'àrea del nord-est català, alguns dels arguments presentats habitualment per defensar aquesta argumentació, com l'incendi i destrucció d'algunes vil·les, i aquí es citava sempre Vilauba, o el procés d'abandonament d'Empúries, han quedat clarament invalidats. Així, l'incendi de Vilauba sembla un fet fortuït (Castanyer i Tremoleda1999, 115-116), que afecta uns sectors de l'habitatge (igual que un incendi similar va afectar unes dècades

388 Sobre el debat historiogràfic veure Fernández Ubiña,1982, Alföldy,2012, 272-291, i de forma esquemàtica a Palahí, Nolla i Casas,2008, 12-16 o Jàrrega,2008, 105-109).

abans a la vil·la del Pla de l'Horta) i la crisi de la ciutat emporitana és el resultat d'un procés de llarga durada que s'havia iniciat molt temps abans (Aquilué,2012,6-7). En realitat, i per la zona analitzada, no disposem de cap prova arqueològica que faci referència a aquests fets bèl·lics. L'argument més utilitzat pels defensors d'aquestes ràtzies era la reconstrucció de les muralles en època tetràrquica però, com veurem en el capítol corresponent, aquesta reforma està relacionada amb les activitats de la tetrarquia encaminades a la reorganització territorial i a la creació i reforçament de determinats punts de valor estratègic i no com una resposta a un atac sofert vint anys abans.

Les causes de la crisi són més complexes i no resulten gens fàcils de resseguir. Caldria conèixer si va existir una crisi demogràfica, dificultats específiques en els conreus, com varen quedar afectades les rutes comercials tradicionals i les relacions interprovincials, l'existència real o no de problemes amb els curials i l'administració municipal, i actualment no resulta senzill. L'aplicació de teories generalistes és molt útil per explicar processos de gran abast però sovint s'adapta malament quan s'analitzen espais concrets, de reduïda extensió, cada un dels quals presenta les seves especificitats. Solament cal analitzar individualment la situació de *ciuitas* com Empúries, *Tarraco* o *Gerunda* per veure que cada una presenta especificitats pròpies que fan inaplicable un model explicatiu únic, perquè la seva història anterior tampoc és comparable.

14.2.-La ciutat

Pel que fa a la zona objecte del nostre estudi les dades disponibles no permeten albirar una situació de crisi i, de fet, si no fóssim conscients de la situació general de la província i de l'imperi resultaria complicat parlar de grans transformacions, atenent exclusivament a les dades arqueològiques disponibles.

En alguns aspectes la ciutat de *Gerunda* segueix les tendències generals d'altres ciutats del seu entorn. Un d'ells té el seu reflex en l'epigrafia.

L'escassa epigrafia de caire oficial conservada a la ciutat se situa cronològicament en aquest moments amb dos epígrafs dedicats a Sabina Tranquil·lina (muller de Gordià III) i el seu successor Filip l'Àrab. Ambdues inscripcions foren erigides per la comunitat local, la *res publica*³⁸⁹ i la seva erecció podria respondre a un interès de les autoritats provincials per mostrar la seva lleialtat als governants en un moment en que la política imperial començava a patir importants trasbalsos. Aquest mateix interès es detecta en els mil·liaris, com el de Sarrià de Ter on pocs anys abans s'hi va inscriure una dedicatòria a Maximí el Traci. Totes aquestes inscripcions presenten fórmules estereotipades que es troben en altres poblacions de la *Tarraconensis*. No deixa de sorprendre que les poques inscripcions oficials conegudes a Girona pertanyin majoritàriament a dos moments molt concrets. Un és la presència de tres inscripcions en mil·liaris de principis del segle IV que cal vincular a les tasques de reforma de la via i que analitzarem a l'apartat corresponent. De les altres cinc, tres són del període immediatament posterior a la caiguda de la dinastia severa i, de fet, pertanyen a tres emperadors que varen governar successivament. Caldria valorar adequadament si aquestes circumstàncies van ser el resultat d'una simple casualitat derivada dels escassos epígrafs coneguts a *Gerunda* o si realment respon a un interès de la comunitat, possiblement des de l'administració provincial per mostrar una lleialtat envers el poder establert, sigui qui sigui l'emperador.

389 L'expressió *res publica*, pot indicar tant la comunitat com al tresor municipal (Dardaine, 1993, 51). El seu ús és desigual, molt habitual a Àfrica i més rar a la Narbonense o la Citerior, per exemple (Gascou,1979) Per Dardaine, a la Bètica l'ús d'aquesta expressió representa la presa de consciència de les èlits de pertànyer a un estat que depassa els límits de la seva petita pàtria, la Res Publica Populi Romani (Dardaine,1993, 55). Per Le Roux, és a partir del segle II dC quan la comunitat es converteix en l'epigrafia en la *res publicae* (Le Roux, 2009,159).

El fet que aquestes dedicatòries imperials, amb fórmules molt similars, es trobi en moltes de les ciutats costaneres del nord-est hispà ha portat a considerar-les un reflex de la pròpia anarquia militar i a l'obligació de les ciutats a mostrar la seva *devotio* a l'emperador davant de les usurpacions (Járrega,2008, 130).

Un fet remarcable és que aquests monuments són erigits per la *Res Publica*, és a dir, la comunitat. Aquest fet és indicatiu dels canvis produïts en les relacions socials i la seva expressió a través de la davallada dels actes evergètics privats, que són assumits per l'*ordo*, com a representant de la comunitat.

El descens molt important dels actes evergètics testimoniats a través de l'epigrafia és una de les qüestions que s'han argumentat en ocasions com un element probatori de la crisi del segle III dC a les ciutats,. Aquest canvi en les conductes, però, sembla derivar més d'una evolució de les mentalitat que d'una crisi real (Melchor, 2009, 409)³⁹⁰ que ja es va iniciar unes dècades abans.

A nivell urbanístic, solament disposem de dades arqueològiques provinents de la plaça religiosa del fòrum. Les excavacions realitzades a l'interior de la nau de la catedral varen localitzar un paviment d'*opus signinum* construït aparentment a la segona meitat del segle III dC. Podria tractar-se d'una reforma o reparació puntual, però també podria formar part del programa de reformes que a finals de segle es va endegar a la ciutat i que presenta la seva visualització més clara en les reformes realitzades en les muralles urbanes (veure *infra*).

14.3.-Les vil·les suburbanes

És aquest l'únic sector en el que es detecten algunes transformacions entre el final de la dinastia severa i el domini de Dioclecià i, fins i tot, en aquest punt les dades disponibles són en part contradictòries. Així, a la vil·la del Pla de l'Horta no es detecta cap efecte negatiu d'aquest període a nivell estructural. Poques dècades abans s'havien realitzat importants reformes estructurals a l'edifici i no serà fins a principis del segle IV dC que semblen produir-se noves transformacions, ja amb una orientació diferent, potenciant les estructures industrials i amb una menor incidència en els espais residencials.

Per contra, és al llarg del segle III dC que cal situar el moment d'abandonament de la vil·la de Montfullà si atenem a les dades arqueològiques disponibles. Els materials arqueològics localitzats al llarg dels treballs desenvolupats a la zona de l'entorn de l'església no van més enllà del segle III dC, sense que aportin elements que permetin intuir els motius de l'abandonament. Ara bé, ja hem comentat en apartats anteriors la possibilitat d'una reocupació de l'espai en època baiximperial, amb l'erecció d'un mausoleu. A aquesta dada, que actualment no passa de ser una hipòtesi de treball, cal afegir-hi la troballa de materials baiximperial, descontextualitzats, a les proximitats de la zona excavada. Aquests dos elements, cap d'ells definitiu, fan que haguem de prendre aquest abandonament amb certes reserves ja que potser només va afectar a una part de les estructures. Fins i tot es podria plantejar la possibilitat d'un abandonament temporal, i que la posterior reocupació es realitzés amb una reforma integral de les edificacions que comportés l'abandonament de part de les velles estructures.

390 Melchor ressegueix els programes constructius a partir de la seva traça epigràfica i detecta un auge de l'evergetisme privat entre l'època flàvia i l'antonina. Posteriorment, quan la ciutat ja disposa d'infraestructures, aquestes inversions davallen ràpidament. Paral·lelament des d'època antonina es detecta cada cop més un intervencionisme del poder central en els assumptes municipals que fan perdre a l'evergetisme bona part de la seva raó de ser i del seu atractiu (Zuiderhoek,2009,156) . Pel que fa als programes impulsats pel poder imperial, després d'un llarg període de temps en que no hi ha programes constructius impulsats per l'emperador, al baix imperi la seva intervenció, a través dels governadors, és molt més intensa (Melchor,1993)

Sigui parcial, temporal o definitiu, l'abandonament de la vil·la de Montfullà podria prestar-se a molt diverses interpretacions tant de tipus general com particular. Aquestes explicacions poden anar des d'un procés de concentració de les propietats, que absorbís aquesta vil·la amb una de propera, fins a la ruïna d'una determinada família o la mort del propietari sense hereus.

La situació general de l'imperi, amb una important crisi institucional i una inestabilitat política i econòmica que havia de comportar una inevitable ruptura en els circuits econòmics tradicionals havia de tenir un cert impacte en la xarxa social de les *ciuitates* (Alföldy, 2012, 290-291). El que algunes famílies importants entressin en decadència i d'altres aprofitessin per augmentar el seu poder és un fet natural al llarg de tota la història i que en moments de crisi es devia fer encara més patent. A partir d'aquí i amb les dades disponibles intentar extreure'n dades de caire més general resulta complicat. De fet aquesta argumentació es podria aplicar també a les vil·les que continuen existint. La permanència de les edificacions no implica una continuïtat en la titularitat de la propietat. La vil·la és una propietat que es compra i es ven, en períodes normals i en temps de crisi, i no sempre en queda constància en forma de reformes o abandonaments.

Per contra, a la vil·la del Pla de l'Horta no es detecta cap reforma que pugui indicar una modificació de les condicions de vida dels seus habitants. El segle s'inicia amb una reforma amb profunditat d'almenys una part de la zona residencial i el segle IV dC s'iniciarà, com veurem, amb tot un seguit de reformes relacionades amb aspectes més funcionals i de caire productiu, però no hi ha cap dada que permeti albirar un abandonament, ni que sigui temporal, de la propietat al llarg del segle III dC.

15.EL BAIX IMPERI

L'aspecte que ofereixen la ciutat i el *suburbium* gironí en època baiximperial presenta notables diferències respecte al del període altimperial. Aquestes transformacions són apreciables ben aviat, ja des d'època tetràrquica, i les podem resumir en tres aspectes:

-Una nova potenciació del paper estratègic de la ciutat, després del llarg període de pau dels dos primers segles de l'imperi.

-La creixent importància del cristianisme.

-Un nou concepte i un nou rol de les elits.

Cada un d'aquests aspectes deixa una petja important tant a la ciutat com al *suburbium*.

15.1.-El paper estratègic de Gerunda. La reforma de les muralles i el *castellum*

Un dels fenòmens que més clarament es pot resseguir arqueològicament al llarg del segle IV dC és la realització de tot un seguit de reformes a la ciutat i al seu *suburbium* relacionades amb la defensa territorial, del qual en són els elements més clars la reforma de les muralles urbanes i la construcció d'un *castellum* a la muntanya de Sant Julià de Ramis, als quals cal afegir els indicis que aporten els mil·liaris que fan referència a tasques de reparació i millora de les vies en aquests moments.

Ja fa anys es va plantejar des de l'equip del Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria (LAP) de la Universitat de Girona que aquestes reformes formaven part d'un programa destinat a la creació d'una defensa en profunditat³⁹¹ del territori (Nolla, Palahí i Vivó, 2004b; Burch *et al.*, 2006, 149-171; Nolla, 2007b; Burch, Nolla i Sagrera, 2011, 172-174) que tenia com objectiu la defensa de la frontera nord-oriental de la *provincia Tarraconensis*. Es tracta d'un sistema defensiu que mirava cap al nord, com de fet ha succeït a gairebé tota la història de Girona. Les dates de construcció del *castellum* (a mitjan segle IV) podria estar directament relacionat amb la revolta de Magnenci (350-353), dins un programa defensiu que incorporaria també les *clausurae* de la frontera pirinenca. Les *clausurae* són dues fortificacions bastides a banda i banda del camí, al seu pas per la serralada de les Alberes, que es coneixen amb els noms de Castell dels Moros i la Clusa Alta (Burch *et al.*, 2006, 151-162), concebuts per defensar la via de qualsevol atac provinent del nord. A més, aquesta mateixa via disposava d'una porta fortificada que permetia tancar camí, que en aquest sector circula escanyat entre les dues elevacions on se situen els castells, tot aprofitant una estreta vall practicada pel curs del riu Roma. La seva construcció està directament relacionada amb el desmantellament dels trofeus de Pompeu, un procés que està datat al primer terç del segle IV³⁹². Al damunt de les restes d'aquest monument s'hi va

391 Sobre la defensa en profunditat com a estratègia defensiva emprada per l'imperi romà en època baiximperial veure Luttwak, 1981.

392 La *communis opinio* és que les forteses varen ser edificades a mitjan segle IV dC com a conseqüència de la revolta de *Magnentius*, tot i la manca de dades estratigràfiques fiables i s'ha plantejat la possibilitat que fos fins i tot més tardana, atenent al fet que no surten esmentades a la

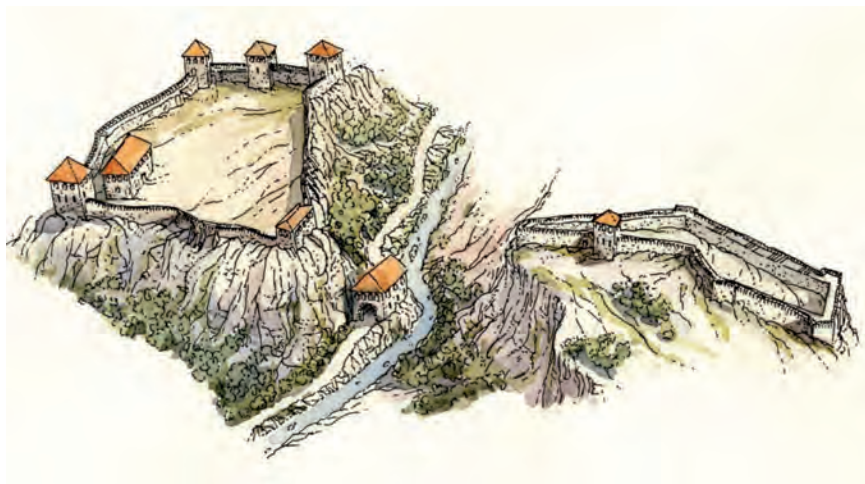

Fig.183. Restitució del complex defensiu de les *Clausurae* (dibuix J. Sagrera).

construir una torre de guaita que formaria part d'aquest mateix sistema defensiu i de comunicacions (Nolla, Palahí i Vivó, 2004b).

El paper de la ciutat de *Gerunda* i el *castellum* de Sant Julià serien complementaris, ja que si la ciutat tenia com a funció proporcionar un punt d'acolliment i defensa per la població, el *castellum* estava destinat a acollir un contingent de tropes mòbils que podien defensar la via i el territori immediat.

Les reformes defensives estarien estretament relacionades amb el control de la via. També aquesta devia ser objecte de treballs de condicionament i reparació com ho mostren els abundants mil·liaris de l'època trobats arreu i en els quals podem incloure els dels voltants de *Gerunda*. Recordem que els mil·liaris de Palau presenten diverses inscripcions d'aquesta època que han estat atribuïdes a Constantí i Licini el Jove en el primer (IRC III, 192), i a Constantí II o Julià l'Apòstat, i Teodosi, en el segon (IRC III, 193). Tot sovint s'ha considerat que molts d'aquests mil·liaris baiximperials responien essencialment a activitats propagandístiques més que a tasques reals de manteniment i reparació. Sense descartar-ho, cada cop es valoren més aquestes peces com una mostra d'actuacions reals a les vies. En aquest sentit podríem valorar les dues inscripcions d'un dels mil·liaris, dedicades a Constantí i Licini amb pocs anys de diferència a una intensa activitat que podem fer extensiva a la ciutat, lligant clarament la refacció de les muralles urbanes amb la reparació de les vies del seu entorn. Aquest procés s'estendria al llarg del segle IV dC, i un cop més podríem relacionar el mil·liari que esmenta a Constantí II o Julià l'Apòstat amb les obres de construcció del *castellum* de Sant Julià de Ramis. La visió que obtenim d'aquests elements és que les tasques realitzades a la ciutat i el seu entorn són de gran abast i tenen uns objectius comuns. Els treballs realitzats a la ciutat i el *castellum* tenen una funció essencial que és la defensa de la via. El manteniment de la via esdevé crucial des del punt de vista defensiu, però també fiscal, dins un sistema de recaptació que va més enllà de l'*annona militaris*. En aquest context, el mil·liari de Teodosi i la reforma del portal del Fòrum (la darrera obra endegada a la muralla urbana) constitueixen l'última mostra de la importància conjunta que es donava a la via i a la ciutat.

La construcció del nou portal del Fòrum és una mica més complexa que la de les altres portes. En la majoria de les reformes endegades pels volts de l'any 300 les obres es limitaren a un reforçament de les portes a través de l'addició d'una o dues torres de flanqueig. En el cas del portal del Fòrum, realitzada un segle més tard³⁹³, l'obra és més complicada ja que davant del

Notitia Dignitatum (Burch et al, 2006, 156).

393 El nou portal es va construir uns metres a l'est d'on se situava fins llavors la porta. La vella obertura se situava en una zona no excavada arqueològicament i no es pot descartar que també disposés d'una torre. De fet en època carolíngia n'existia una de quadrangular en aquesta zona, que podria haver

portal es va construir una torre, per la qual cosa va ser necessari destruir un vell monument funerari, que obligava als qui entraven a la ciutat a travessar pel seu interior, però que probablement també permetia a través d'una escala interior, accedir a la plaça foral. No sabem si aquesta reforma podria indicar una certa transformació en la funcionalitat de la plaça alta, amb una pèrdua de la seva importància com a centre neuràlgic de la vida religiosa i un potenciament de la seva funció com espai de circulació en una ciutat de topografia tant complexa.

O. Olesti analitza aquesta mateixa conjuntura des d'una altra òptica la presència a Hispània, almenys entre els anys 316 i 317, d'un *comes Hispaniarum* anomenat *Octavianus* i que ell identifica amb un *Rufinus Octavianus* que apareix a d'altres fonts. El seu càrrec era el d'una mena d'ambaixador extraordinari, amb poder sobre totes les províncies hispanes i que se situava per damunt del governador. Olesti vincula la presència d'aquest personatge amb la construcció del *castellum* de Sant Cugat com a part d'un programa defensiu de més gran abast (Olesti,2009). L'autor analitza entre altres qüestions els mil·liaris localitzats a l'entorn de Sant Cugat i destaca el fet que les dates de l'estada d'aquest *comes* a Hispània coincideixen amb el nomenament com a Cèsar de Licini el Jove present a diversos mil·liaris, entre ells, recordem-ho, un dels trobats a Palau Sacosta (IRC III,192).

Pel que fa a *Gerunda*, Olesti assenyala la possible relació del topònim de la porta Rufina amb un personatge romà vinculat a la seva construcció o remodelació³⁹⁴ i sobretot el topònim medieval de la pedrera de Domeny, que rep el nom de *Parietes Rufini* o el mateix topònim Domeny, que podria provenir del llatí *Dominium* i fer referència a una propietat imperial (Olesti,2009,217-218).

De les dades disponibles s'estableix una relació directa entre la reforma de les muralles i defenses del nord-est peninsular (en la qual caldria incloure el *castellum* de Sant Julià de Ramis i les *clausurae*) i una tasca de reparació i millora de la xarxa viària, dins un programa de llarg abast (els mil·liaris de l'època abasten des de Maximí fins a Constantí³⁹⁵).

En realitat el treball d'Olesti coincideix amb la teoria de l'establiment d'una defensa en profunditat que ja fa anys es va plantejar des de l'equip del LAP de la UdG, però afegint-hi nous elements com el *castellum* de Sant Cugat o les reformes de les muralles de *Barcino* i *Tarraco*, i, sobretot, plantejant el paper que hi hauria jugat el *comes Rufinus Octavianus*.

Un primer problema de la teoria d'Olesti i que ell mateix planteja (Olesti,2009, 216) és que la identificació del *comes Hispaniarum Octavianus* i el *Rufinus Octavianus* no resulta tant clara a les fonts i alguns autors creuen que podria tractar-se de dos personatges diferents (Wiewiorowski, 2006, 335)³⁹⁶. Un segon problema és el desconeixement de la missió exacta amb la qual l'emperador l'havia enviat a Hispània.

Però el principal problema del plantejament d'Olesti (que ell mateix indica al final del seu article) són les discrepàncies cronològiques entre aquest programa, que es desenvoluparia essencialment al llarg de les dues primeres dècades del segle IV) i les datacions arqueològi-

aprofitat una vella estructura baiximperial (Canal, *et al.*2003, 138-139).

394 Qüestió que ja havia estat posada de relleu per Nolla (Nolla, 2000).

395 A la Narbonense es contabilitzen 27 mil·liaris de Constantí quan encara era Cèsar, i també són diversos els de la Tarraconense que es poden datar durant el seu regnat o poc després, tant a la Via Augusta com a algunes vies seciundàries (Olesti,2009, 220)

396 *Rufinus Octavianus* apareix com a *corrector Lucaniae et Birttorum* (Itàlia) l'any 313 (Wiewiorowski, 2006, 334). Tot i que aquest autor creu que molt probablement eren el mateix personatge, presenta estudis anteriors que es mostren a favor (Ensslich, Sheek o Chastagnol) i en contra (la Prosopography of Later roman Empire) d'aquesta identificació i acaba plantejant els dubtes que plantegen les fonts en aquest aspecte.

ques d'algunes de les estructures, com la del *castellum* que se situa a mitjans de segle. La presència del *comes Hispaniarum* amb el nom de *Rufinus Octavianus* és engrescadora però planteja també problemes cronològics en relació a les muralles de *Gerunda*. Les datacions d'aquestes se situen pels volts de l'any 300, difícilment gaire més tard. Encara que fos una obra llarga, i que els materials coneguts, corresponents a Casa Pastors, on s'ha pogut establir aquesta datació (Nolla i Casas, 2009a), formin part de la primera zona afectada per les obres de reforma, en el moment de l'arribada del *comes* (316-317) l'obra ja estaria en marxa, a no ser que admetem que el *comes* va estar a Hispània un període de temps molt més llarg del que apareix reflectit a les fonts. Per tant, la seva relació amb els topònims *Parietes Rufini* o el portal Rufí són complicats. Tot i això podríem plantejar una possibilitat que fa que la hipòtesi d'Olesti no es pugui descartar. El que primer cal tenir present és que la pedrera de Domeny no es va obrir per construir les muralles baiximperials, ja que hi ha diverses proves de la utilització de la pedra sorrenca en monuments d'època altimperial, i encara que alguns poguessin provenir d'altres pedreres (com can Guilana) sembla difícil que no s'hagués explotat fins llavors aquesta pedrera, situada més a prop i en un indret més accessible.

Ara bé, Nolla ja va plantejar fa anys que el nom de portal Rufí que apareix a alguns documents medievals podria rebre el seu nom d'una hipotètica inscripció honorífica col·locada en les seves proximitats i que fes referència a la seva construcció o remodelació i que esmentaria un tal *Rufinus* (Nolla, 2008, 250)³⁹⁷. Podríem estendre aquesta idea i plantejar que per associació amb el material emprat, la pedra sorrenca, acabés per donar nom, en època tardoantiga i medieval a les pedreres que proporcionaven aquest material, les de la zona de Domeny.

Si aquest *Rufinus* era el *comes*, que acabaria les obres iniciades amb anterioritat a la ciutat, o algun altra personatge, com el *Rufinus* que apareix esmentat en època tetràrquica i relacionat amb el martiri de Feliu a la ciutat no ho sabem (Amich, 2006, 144-145).

Però més enllà del nom del personatge el que és essencialment interessant és la pròpia figura del *comes Hispaniarum*, un legat amb un important poder, que el posa per damunt dels governadors i que obeint ordres directes de l'emperador es trasllada a la península per acomplir alguna missió concreta. Més enllà de quina fos aquesta, denota un interès per la situació del territori i la realització d'actuacions organitzades des del poder central i que depassen l'àmbit local i provincial. Insistirem més endavant en aquesta idea.

Un grup d'investigadors que analitzen el fenomen d'emmurallaments urbans a principis del segle IV al nord-oest peninsular (a la zona de Galícia i Astúries, principalment) plantegen una teoria global per explicar totes aquestes reformes, teoria en la que inclouen altres ciutats de fora d'aquell territori, com *Barcino* o la pròpia *Gerunda* (Fernández Ochoa, Morillo i Salido, 2011, amb la bibliografia anterior). Segons aquests autors els emmurallaments urbans documentats i que es daten entre el 300 i el 320 són fruit d'un projecte de reforma global ordenat i executat pel poder central i destinat a la recaptació i distribució de l'*annona militaris*. Aquests investigadors destaquen el fet que molts dels nuclis urbans reforçats defensivament són de dimensions petites o mitjanes, però situats en llocs estratègicament importants per controlar les vies. En la seva anàlisi van més enllà i relacionen amb aquesta reforma estructural destinada a la distribució de l'*annona militaris* altres elements com els mil·liaris d'aquesta època que serien el reflex amb unes tasques reals de reparació de les vies i no simples campanyes de propaganda com tot sovint s'ha ressaltat en bona part de la historiografia (Navarro, 1999, 107). Finalment, també apunten la possibilitat que les grans vil·les baiximperials sorgeixin a redós d'aquesta reforma (Fernández Ochoa, Morillo i Salido, 2011, 275).

El seu plantejament es basa en una forta intervenció estatal, que participaria directament en

397 L'autor s'inclina per relacionar el possible *Rufinus* de la hipotètica inscripció i potser també el de *Parietes Rufini* amb el que apareix a la *passio* de Sant Feliu, relacionat amb el seu martiri.

Fig.184. Restitució del *castellum* de sant Julià de Ramis al segle IV dC (dibuix J. Sagrera).

les tasques d'emmurallament de les ciutats i reparació de les vies i unes elits que es poden beneficiar de les contractes públiques derivades d'aquestes actuacions.

O. Olesti es mostra d'acord amb aquesta hipòtesi, almenys pel que fa a les seves línies generals, si bé hi aporta alguns matisos. Per una banda, destaca el fet que ja des d'època severa la recaptació de l'*annona militaris* anava guanyant importància i que Dioclecià va sistematitzar una situació que s'havia anat desenvolupant al segle III dC. Per altra, ressalta no solament el paper que hi jugaven les ciutats sinó també les *mansiones*, com a punt de recaptació de l'impost. També destaca que altres qüestions d'àmbit local més lligades a la seguretat enfront d'atacs o revoltes (cita el conflicte amb els *bagaudae*, que iniciat a la Gàl·lia s'estendrà al segle V a la vall de l'Ebre) poden tenir també un paper important en totes aquestes actuacions (Olesti, 2009, 222-223).

Arce, per contra, s'oposa frontalment a aquesta interpretació (Arce, 2011, amb la bibliografia anterior) per diverses raons. La primera és la manca de vestigis arqueològics de la presència dels grans *horrea* que serien necessaris per la captació de l'*annona*³⁹⁸. Però el seu principal argument és que aquest plantejament es basa en una concepció de l'imperi romà com una màquina burocràtica i política similar als estats actuals (Arce, 2011, 293). A més nega el plantejament de partida, ja que considera que està per demostrar que Hispània, molt allunyada de la frontera germànica jugués un paper important en la recaptació i distribució de l'*annona militaris*. Arce creu que l'erecció de muralles continua responent a iniciatives locals i, en aquest sentit, recorda les nombroses lleis que fan referència a la necessitat de mantenir en bon estat les muralles que són mostra de la *dignitas* de la ciutat, i que les lleis no fan referència ni es relacionen aquesta mena d'obres amb l'*annona* o la seguretat i que el que es transmet és la preocupació imperial perquè les ciutats recuperin la seva *dignitas* i el seu esplendor però a un cost el més reduït possible pel fisc estatal (Arce, 2011, 295), deixant-ho en mans de les autoritats locals i provincials.

Al nostre parer els dos plantejaments presenten elements interessants i d'altres molt discutibles.

398 Fernández Ochoa, Morillo i Salido rebutgen aquesta argumentació, considerant que l'argument *ex silentio* no és per si sol un argument suficient. En aquest sentit, plantegen que quelcom similar succeeix a la Gàl·lia on per contra les fonts fan diverses referències a la recaptació de l'*annona militaris* (Fernández Ochoa, Morillo i Salido, 2011, 277).

Comencem pel final. Arce argumenta, i amb ell altres autors, que a l'estat romà no es pot parlar de l'existència d'una geoestratègia global, i un dels arguments que empra és que aquesta estratègia global no era possible per l'estat rudimentari de l'obtenció d'informacions a l'abast de l'emperador (Arce, 2011, 294). En aquest aspecte pensem que aquest plantejament és erroni. Certament, fer translacions de situacions sociopolítiques actuals al món antic pot ser equivocat, però, considerar l'estat romà, sobretot en època baiximperial, com una entitat composta per una munió d'entitats menors que actuen per lliure ens sembla també una equivocació. La millor organització i l'establiment d'un control més acurat del territori es troba a la base mateixa del sistema de la tetrarquia. Més enllà que les obres fossin pagades per les entitats locals o provincials hi ha un altra factor a considerar i és quin paper jugava l'administració imperial (i no oblidem que els governadors provincials són part d'aquest estat i obeeixen i apliquen les seves directrius). En aquest sentit el paper jugat per l'exèrcit en algunes de les obres d'emmurallament i de reforma viària, detectada a la zona dels nord-oest peninsular (Fernández Ochoa, Morillo i Salido, 2011, 271-274³⁹⁹) podia ser mostra d'aquesta intervenció imperial⁴⁰⁰.

També podem plantejar en aquest apartat la presència a la península d'un *comes Hispaniarum*. Més enllà del seu nom i la seva relació amb els topònims d'alguns espais de la ciutat (veure *supra*) el que és remarcable és la seva presència. Es tracta, com diu Olesti, d'un ambaixador especial de l'emperador, que disposava d'un poder que el situava per damunt dels governadors i que devia venir a la península amb uns objectius concrets. La seva sola presència, més enllà de quina fos aquesta missió, ja mostra un interès del poder central per la situació provincial i l'existència d'una planificació global que nomenava càrrecs supraprovincials per obtenir una coordinació suficient per dur a terme els treballs que fossin necessaris. En aquest marc d'actuació, la realització de tasques de control d'un programa d'enfortiment i defensa de les principals vies de comunicació sembla més que possible. El *comes* no el devia iniciar (hi ha dades arqueològiques que mostren que era un procés iniciat en època tetràrquica i que Constantí continuava) ni tampoc acabar, però en el qual potser hi va realitzar tasques de control, incidint en aquells punts on calia fer noves actuacions o impulsant les ja iniciades. De fet, sembla que va viatjar per tota la península, aprofitant la xarxa de *stationes* del *cursus publicus* (Wiewiorowski, 2006, 337).

Si estem d'acord en que la intervenció a moltes de les ciutats del nord peninsular i a les principals vies de comunicació podia respondre a un interès per part del poder central i dins un programa d'actuacions planificat, no creiem que la motivació única fos la recaptació de l'*annona militaris*. Estem d'acord amb Arce que la gran distància existent entre la península i el *limes* germànic, sobretot si l'objectiu era traslladar-lo per terra, un transport que suposava un elevat cost.

Tampoc sembla massa factible la identificació que es realitza entre les grans vil·les baiximperial i la concessió de contractes vinculats a aquestes actuacions i un nou paper de les elits relacionada amb uns beneficis obtinguts de les obres públiques. Aquest plantejament, en aquest punt sí recorda molt la situació actual, amb les subcontractes provinents de les activitats públiques. Per altra banda la problemàtica que plantegen per les vil·les senyoriales

399 Tot i que les dades aportades per justificar la participació de l'exèrcit són escasses i, més enllà d'un pectoral d'armadura trobat a les muralles de Lleó són indirectes i tot sovint fan referència a la Gàl·lia, creiem que no és en absolut descartable. Les legions ja varen jugar un paper essencial en la creació de la xarxa viària i la fundació de ciutats en època republicana i la seva capacitat organitzativa, en mà d'obra i d'enginyeria podia ser usada en aquesta mena de grans obres.

400 Algunes de les ciutats eren massa petites econòmicament parlant com per poder assumir obres d'aquesta envergadura sense una intervenció del poder central a través dels governadors i l'exèrcit (Fernández Ochoa i Morillo, 2005, 333)

del nord-oest peninsular, sembla que no és aplicable al nord-est. Les vil·les del nostre territori presenten una estructura diferent i la creació de grans vil·les de tipus palacial, tot i existir, no és la situació general i probablement respon a d'altres criteris relacionats també a la diferent explotació territorial i, sobretot, a l'administració municipal i territorial⁴⁰¹.

En un estudi recent sobre la Lusitània, De Man es mostra contrari a l'existència d'un autèntic pla imperial per l'establiment d'una defensa en profunditat, entre altres raons perquè considera que d'haver existit hauria deixat alguna mena de traça legal, ressaltant que les lleis, si bé mostren un interès del govern central en aquest procés però deixant en mans locals la presa de decisions i l'execució de les tasques de fortificació (De Man, 2011, 307). Una qüestió no té perquè ser contrària a l'altre. L'organització administrativa imperial sempre es va estructurar a partir de les comunitats locals i el poder provincial. El poder central podia dictar les ordenances corresponents a l'establiment de tot un seguit de mesures destinades a l'establiment de sistemes de control territorial, recaptació fiscal i conservació de les vies, però després eren les entitats locals i provincials les que estaven obligades a convertir en realitat aquestes directrius. El decret de Constantí de l'any 319 pel qual es decreta l'obligatorietat de la totalitat dels habitants provincials a participar en la construcció i reparació de les vies (*C. Th.*, 15.3.1-6; De Man, 2011, 62) és una indicació d'aquest interès que el poder central té en que la xarxa viària es trobi en les condicions adequades, però al mateix temps mostra també com "delega" aquestes tasques en les autoritats locals. És a dir el poder central marca les directrius, però són les autoritats locals les que plasmen a la realitat aquestes instruccions seguint els costums, materials i possibilitats disponibles a cada lloc, fet que incideix en les diferències existents entre diferents poblacions i regions. Ja hem comentat que potser en aquest sentit caldria valorar la presència de càrrecs supralocals i supraprovincials com els *comes*, per exemple que podien haver controlat, verificat i corregit aquests treballs⁴⁰².

15.2.-Les vil·les suburbanes

Si la nova potenciació del paper militar i estratègic de la ciutat va implicar canvis importants en el centre urbà i en aquells sectors del suburbi més lligats al control de la via, no sembla que això es tradueixi en un abandonament de les vil·les de l'entorn ni en la realització de reformes tendents a fortificar-les.

De l'anàlisi de les vil·les suburbanes de *Gerunda* en podem entreveure una situació complexa, amb respostes molt variades a la nova situació econòmica, social i política. Així, de les quatre vil·les suburbanes de les que disposem de dades arqueològiques, en podem extreure almenys tres situacions ben diferents. La vil·la de Montfullà aparentment va ser abandonada al llarg del segle III dC, la del Pla de l'Horta va continuar existint, però les transformacions que s'hi detecten semblen marcar un cert canvi en la seva funcionalitat, amb un major èmfasi en els espais industrials, i una certa deixadesa dels espais residencials. Finalment la vil·la de can Pau Birol, per contra, viu el seu moment de màxima expansió, convertint-se en una vil·la àulica amb rics mosaics figurats a les seves principals sales. Finalment les úniques dades disponibles sobre Vilablareix fan referència a l'abandonament al llarg del segle IV, molt probablement, dels banys, sense que això impliqui un abandonament total de la vil·la⁴⁰³. Aquesta visió pot ser en part falsejada per unes dades incompletes sobre la majoria d'aquestes vil·les.

401 Al nord-est peninsular no es detecta la presència de grans *fundi* de les dimensions que semblen existir a d'altres zones de la península com la Meseta, per exemple.

402 Olesti relaciona la presència del *comes Hispaniarum Octavianus* amb la construcció del *castellum* de Sant Cugat (Olesti, 2009, 215-216). Potser perquè en la seva inspecció va detectar la necessitat d'una obra defensiva com aquesta?. Seria extensible aquesta constant millora del sistema defensiu amb la construcció del *castellum* de Sant Julià?.

403 De fet es detecten tot un seguit de reformes a la zona dels banys que permeten intuir un aprofitament de l'espai per uns nous usos, sense que es pugui arribar a copsar el seu abast i funcionalitat.

En el cas de Montfullà, no hi ha cap dubte que el sector conegut i excavat va ser abandonat al llarg del segle III dC. No hi ha materials arqueològics que permetin fer anar més enllà les datacions. Ara bé, la manca d'excavacions o prospeccions a l'entorn deixen oberta la possibilitat que l'abandonament fos puntual i que en època baiximperial s'ocupés alguna altra zona propera. El que si queda clar, en tot cas, és un trencament en l'ocupació d'aquesta vil·la al llarg del segle III dC. Hi ha un darrer element que cal valorar. A l'apartat dedicat al món funerari ja hem plantejat la possibilitat que les restes d'una estructura localitzada parcialment sota l'actual església no pertanyi a una capella o esglésiola preromànica, com es va pensar en el seu moment (Sagrera,2010), sinó a un mausoleu d'època baiximperial o tardoantiga. De ser així, això implicaria una continuïtat en l'ocupació de la zona i la probable existència a les proximitats d'una vil·la. Per tant, es podria plantejar la possibilitat, d'un trasllat de la vella vil·la a una nova ubicació, després d'un període d'abandonament. Un procés d'abandonament d'una vil·la al llarg del segle III dC i una posterior ocupació amb importants reformes en la seva estructura, es troba a d'altres indrets, com la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar (Palahí i Nolla,2010,122-129).

El cas del Pla de l'Horta és diferent. La vil·la continua ocupada i en plena activitat al llarg de tot el període baiximperial i fins i tot es detecta de forma clara una ocupació de l'espai en època tardoantiga. Ara bé, a diferència de les reformes realitzades a la vil·la en època altimperial, les transformacions que es detecten a l'edifici als segles IV-V dC semblen molt més encaminades a un reforç de les estructures productives que a una millora o ni tant sols manteniment, dels espais residencials. Així, les úniques modificacions que es detecten a les estances d'aparat situades a l'entorn del pati són algunes reparacions practicades en els paviments de mosaic dels ambulacres nord i oriental de l'esmentat pati. Aquestes reparacions, que no es poden datar estratigràficament, no es realitzen amb nous mosaics, sinó fent servir *opus signinum*. Un cop més, cal prestar atenció al fet que la part excavada fins avui dia de la vil·la correspon a una part del complex edilici. Algunes dades indirectes, la principal de les quals és que hi ha indicis que demostren que la vil·la s'estenia de forma molt important no solament en direcció nord sinó també cap a llevant, permeten entreveure un complex de dimensions molt més grans. Creiem que el que fou el nucli original de la vil·la, la zona excavada, podia haver anat esdevenint, amb el temps i les successives ampliacions de l'edifici, sobretot en direcció a llevant, en una part de l'espai residencial de la casa, no la seva totalitat. El que inicialment era el nucli residencial, podria haver-se convertit, sobretot a ran de la reforma de finals del segle II dC, en un més dels espais residencials de la vil·la, una mena d'apartament amb una funció molt determinada⁴⁰⁴. Aquesta distribució de la vil·la en diferents espais quasi independents, on es creen ambients diversos per ser emprats per diferents activitats o, fins i tot, en moments diferents del dia o de l'any, el trobem en altres vil·les de l'entorn, com la ja esmentada dels Ametllers, però també en les grans *domus*, com les d'Empúries, on els diferents atris, peristils i patis, creen ambients diversos quasi independents⁴⁰⁵. En definitiva creiem que l'espai residencial era més ampli del que coneixem avui dia, i que, per tant, aquestes reformes baiximperials podrien respondre no a la situació general de la vil·la sinó a la situació específica d'aquell sector, que es troba al darrera de l'edifici, que va perdre part de la seva importància residencial i on les estructures industrials anaven guanyant importància.

Tot i això, les reformes endegades poden ser assimilades a activitats de caire industrial, però també al manteniment d'un alt nivell de vida i d'uns estàndards de comoditat que són la continuació dels existents en segles anteriors. Aquestes reformes són essencialment dues (almenys fins on coneixem actualment). Per una banda, la construcció d'un conjunt de tres dipòsits a la zona occidental de la vil·la, i la remodelació d'antigues cambres de l'habitatge en

404 A Pompeia, la creació de diversos atris o peristils s'ha associat a una separació d'espais públics i privats (Zaccaria, 1995, 295)

405 Aquesta podria ser la funció del conjunt de sales creades a la casa 1 de la ciutat romana al voltant d'un possible atri displuviat a la darrera fase constructiva de l'edifici (Cortés,2009, 179-180).

un gran espai d'ús industrial.

Començant pels dipòsits, ja hem comentat en l'apartat corresponent que creiem que el que fan és substituir i probablement ampliar, unes cisternes preexistents (veure l'apartat amb la descripció dels àmbits 17 i 18 en aquest mateix estudi). La possible ampliació ve determinada pel fet que solament aprofiten parcialment estructures anteriors i, a més, semblen estendre's per un sector (situat a la banda nord) que anteriorment era ocupat per diferents espais. Aquesta nova xarxa hídrica, que es completa amb la construcció d'una nova canalització que travessa d'oest a est tot el gran magatzem de nova construcció (àmbit 7), pot respondre a diverses motivacions. La més òbvia seria una ampliació de les necessitats d'aigua per l'augment dels espais productius⁴⁰⁶ (com ho mostraria la construcció dels àmbits 5 i 7), però això no implica l'eliminació d'altres elements de caire sumptuari. Dels tres dipòsits, el situat a l'extrem nord, més gran, no solament proporciona aigua a la canalització suara esmentada, sinó que disposa de tot un seguit d'encaixos i elements que permeten intuir l'existència d'estructures i enginys sobre la seva superfície que abundarien en aquest ús industrial. Però també és cert que aquest dipòsit connecta amb dues cisternes més, d'una de les quals arrencaven tot un seguit de canalitzacions, orientades cap a la zona del pati i l'espai on creiem que se situarien els banys de la vil·la. Aquests altres dipòsits demostren que els espais residencials, i alguns dels elements sumptuaris, com el nimfeu, continuaven en ús en aquesta època i que, per tant, la vil·la no s'havia reconvertit en un espai purament productiu, sinó que continuava mantenint part del seu paper residencial, encara que això no es tradueixi en aquest sector en noves construccions de caire sumptuari.

La segona de les reformes, la remodelació de l'àmbit 5 i la construcció de la gran sala industrial (àmbit 7) denoten a primer cop d'ull una intensa activitat productiva de la vil·la. Ara bé, aquesta dada s'ha de prendre amb cautela, ja que també podria ser que la construcció d'aquests espais anés acompanyat de l'abandonament d'altres edificis de caire industrial situats a un altra sector de l'edifici, en un procés de compactació⁴⁰⁷.

La tercera de les vil·les, la de can Pau Birol, ens mostra de forma clara una situació ben diferent. No en coneixem la planta, tot i que en el capítol corresponent hem intentat presentar una proposta interpretativa de les escasses restes conegudes. El que si coneixem és un important conjunt de mosaics figurats i d'altres de geomètrics que pavimentaven algunes de les sales i que donen fe de les dimensions i luxe d'alguns dels espais. El procés patit per aquesta vil·la al llarg del baix imperi és el contrari al que detectem a la del Pla de l'Horta. En ella les inversions van encaminades a una potenciació dels espais residencials i fins i tot es podria plantejar una reforma estructural profunda de l'edifici. De fet, el tipus d'edifici que s'intueix respon a un nou model de vil·la, que imita en gran mesura les estructures palacials i en el qual els espais de recepció i aquells que s'hi vinculen prenen una gran importància. Les inversions en els espais residencials ja no van encaminats solament a l'*otium* i es produeix una potenciació del rol del propietari, esdevingut, ara, *dominus*, en un canvi conceptual en els models autorepresentatius. Si en època altimperial l'autorepresentació estava encaminada a deixar als conciutadans un record de la importància o rellevància del comitent, que depèn de la comunitat per obtenir poder polític, en època baiximperial l'autorepresentació és una mostra pura de poder. Si anteriorment les elits estaven interessades, a través de l'evergetisme, en fer aportacions a la comunitat cívica per fer-se mereixedor del seu reconeixement, en època baiximperial aquestes elits es consideren els únics valedors sense els quals la comunitat no podrà sobre-

406 Una altra possibilitat complementària que expliqui aquesta reforma podria ser que l'aqüeducte deixés de funcionar i els dipòsits no actuessin com simples elements depuradors i distribuïdors de l'aigua sinó també com a cisternes per emmagatzemar-la.

407 Un exemple d'aquesta mena de processos el trobem a la vil·la dels Ametllers, on en època baiximperial s'abandonen les estructures productives de la part baixa del turó i es concentren en un mateix espai les zones industrial i d'habitatge (Palahí i Nolla, 2010, 262-264)

viure⁴⁰⁸. Per això imiten els cerimonials imperials. La comunitat ja no és l'objecte de les seves atencions, ans al contrari, la comunitat ha de rendir homenatge a aquests alts personatges gràcies als quals sobreviu. Al camp, aquest homenatge s'oferia als grans propietaris o *domini* i a la ciutat el rol devia ser assumit pels alts magistrats. Un cop més podem esmentar el cas dels Ametllers on la inscripció que presideix el vestíbul de la vil·la lliga de forma clara la felicitat dels habitants del *fundus* amb la presència i la protecció del propietari (Palahí i Nolla, 2010, 262-264). Arquitectònicament, aquests canvis en el patronatge i aquesta "privatització" de la vida pública provoca canvis en les plantes de les cases amb la introducció de les basíliques privades, que tenen la seva mostra més clara en la inserció de l'absis com element simbòlic de poder (Zaccaria, 1995, 372)

A les ciutats, aquesta noblesa apareix tot sovint molt lligada al servei imperial. Aquests *potentes* dirigeixen la ciutat no tant des del fòrum com des dels seus palaus (Brown, 1989, 264, Sfameni, 2006, 179). Valentinià, l'any 364, prohibeix als governadors fer justícia des de casa, en una mostra de què era una pràctica estesa i en la qual allò públic era substituït per allò privat (Sfameni, 2006, 185).

Aquesta nova concepció del *dominus* s'expressa també a través de les decoracions. Per Ellis el "revival" que hi ha en els motius decoratius de la figura dels herois (entre ells Bel·lerofontes) entronca directament amb aquesta visió del *dominus* com a heroi protector davant del mal (Ellis, 1991, 126). El propietari esdevé una mena de *kosmokrator* a la seva casa, l'element central que proporciona harmonia a l'estructura social. Per aquesta raó, el propietari sol aparèixer representat en la decoració (ja sigui en retrat o idealitzat) (Morand, 1994 171-172). En el cas de la vil·la de can Pau Birol si admitem, com així creiem, que la cursa del circ representa una activitat desenvolupada pel propietari a Roma⁴⁰⁹, cal considerar que el president de la cursa el representa a ell. Això explicaria la posició i orientació de la inscripció que lligaria directament la figura del president-propietari amb les activitats que havia desenvolupat, com a magistrat a la ciutat de Roma.

En el cas de can Pau Birol el propietari de la finca té un gran interès en mostrar la seva rellevància i categoria social. Primer, com acabem de veure, a través del mosaic del circ on reflexa les activitats que ha desenvolupat a la mateixa ciutat de Roma i després amb el mosaic del Bel·lerofontes, un element simbòlic prou remarcable, ja que triant un model iconogràfic que també s'emprava en cercles imperials, s'identificava directament el propietari amb el poder.

Aquesta nova estructuració és la mostra d'un canvi de mentalitat, d'una transformació en els usos de part de les elits urbanes. És possible que aquesta vil·la no sigui l'habitatge d'un propietari més, d'una família local, sinó que correspongui a un alt magistrat que desenvolupa part de la seva carrera a la ciutat o que s'hi trasllada després de finalitzar la seva vida política a altres indrets, entre ells la capital, Roma. Tot sovint aquesta mena de grans vil·les de tipus àulic s'han intentat relacionar amb personatges concrets, més o menys propers a l'aparell del poder, ja siguin alts magistrats o, fins i tot, membres de l'ordre senatorial o propers a la família imperial. En aquest sentit és interessant la reflexió d'I. Rodà que planteja la possibilitat d'identificar el *Cecilianus* de la inscripció del mosaic del circ amb *Caecilianus, vir perfectissimus* que va ser *praeses Lusitaniae* i que havia tingut també importants càrrecs a Roma (Rodà, 2005, 220). En aquest cas, el que caldria aclarir és si la vil·la de can Pau Birol era una residència oficial d'aquest personatge, que hauria desenvolupat algun càrrec a la zona, o si va triar *Gerunda* com a ciutat de retir al final de la seva carrera política. Les dues opcions són

408 Per Brown una de les principals característiques d'aquest període a les ciutats és l'enorme distància que s'estableix entre el notables i els seus "inferiors". L'aristocràcia local intenta distingir-se a través d'una cultura i forma de vida que no pugui ser compartida pels altres (Brown 1989, 234-235).

409 Neira creu que moltes de les representacions de curses de circ o de *ludi* gladiatoris tenen la intenció de mostrar actes evergètics dels *domini* (Neira, 2007, 272-273).

Fig.185. Detall del mosaic del circ de la vil·la de can Pau Birol on s'aprecia la relació entre la inscripció CECILIANUS FICET i la figura del president de la cursa.

engrescadores, la primera perquè segurament caldria relacionar la seva presència amb alguna activitat supralocal, qui sap si amb activitats de reorganització territorial similars a les que Olesti atribueix a *Rufinus Octavianus*. En tot cas, sembla difícil pensar que un antic governador provincial acabés en un càrrec local d'una petita ciutat.

En el segon cas, el retir, seria mostra de la importància i puixança de la ciutat en època baiximperial, el suficient almenys per resultar atractiva per un alt personatge. Evidentment totes aquestes disquisicions no són més que especulacions ja que el punt de partida, la identificació de *Cecilianus* amb el *praeses Lusitaniae* no deixa de ser una hipòtesi encara per demostrar.

El que sí sembla és que la vil·la de can Pau Birol és la que respon de forma més clara a la tipologia de vil·les que tot sovint es consideren característiques d'època baiximperial. Des de principis del segle IV dC es detecten tot un seguit de transformacions tant arquitectòniques com funcionals d'algunes vil·les dins un procés que s'ha arribat a denominar com de "renovació constantiniana" (Gorges, 2008a,28) tot i que s'inicia ja en època tetràrquica. Aquesta nova tipologia de vil·les potencien l'arquitectura de

confort i sobretot, representativa, tot imitant els models dels palaus i grans vil·les imperials, en un procés que ja s'havia iniciat a finals del segle II (Mar i Verde, 2008, 58-60). Els palaus d'època tetràrquica beuen de dues fonts diferents i complementàries: s'inspiren en els aspectes més representatius dels palaus imperials als que afegeixen les experiències de les grans vil·les imperials altimperial, com a "tranquilla dimora degli dei" (Mar i Verde,2008, 60). Aquests models, en què es barregen els elements de representació amb els de l'*otium* es projectaran de forma ràpida en les vil·les aristocràtiques en dos aspectes fonamentals, la recepció i el *convivium*.

La *salutatio* ja no es realitza als peristils i no s'aprofiten les velles sales polivalents com espais de recepció o de menjador depenent del moment del dia. Pel que fa al primer punt, la nova vil·la cerca la creació de recorreguts molt establerts i jerarquitzats, destinats a conduir al visitant a la sala de recepció (Baldini-Lippolis,2001,53-54). Es crea una jerarquització dels espais en els quals prenen gran rellevància el vestíbul i la sala de recepcions, estructurats generalment a través d'un recorregut axial. Les galeries on s'esperava actuaven com a vestíbuls i la pròpia sala de recepció podia mostrar una jerarquització, amb un desnivell en els paviments de tal manera que la capçalera se situava en una posició més elevada. Aquesta jerarquització i mostra de poder es complementa amb la decoració. Els mosaics mostren la riquesa i prodigalitat del propietari a través de les escenes representades i de la presència d'inscripcions. Pel que fa al concepte de la sala, aquesta inverteix el punt de vista predominant respecte als triclinis. En aquells, la sala es concebia per mirar de dins a fora (del convidat cap als espais enjardinats o als llocs on es desenvolupaven els entreteniments). Ara l'eix visual s'inverteix de fora a dins, perquè el visitant tingui com a punt focal al propietari assegut a la capçalera de la sala, presidint l'espai.

També el *convivium* pateix transformacions. El banquet igualitari entre aristòcrates original acaba esdevenint en banquets multitudinaris que servien de marc a l'exhibició de riquesa i poder del *dominus* (Mar i Verde, 2008, 77). Aquests canvis en el cerimonial es reflecteixen en l'ús generalitzat dels absis simples o triples, on el vell triclini és substituït per l'*stibadium*. L'absis no és un element nascut en època baiximperial ni exclusiu de les sales per banquets però assoleix en aquests moments la seva màxima expansió esdevenint un element molt habitual.

Una altra característica de la vil·la àulica baiximperial és precisament la tendència a distingir i separar els espais per banquets de les sales de recepció (Mar i Verde, 2008, 85; Ellis, 2000, 72), abandonant la plurifuncionalitat que caracteritzava molts d'aquests espais en època alt imperial.

D'aquesta diversitat de situacions en podríem extreure algunes conclusions. L'abandonament d'algunes vil·les en aquest període és un fenomen que es dona no solament al *suburbium* gironí sinó a molts altres territoris del nord-est peninsular i, en realitat, a molts diferents territoris al llarg i ample de l'imperi (Gorges, 2008b, 29). Durant molt de temps la historiografia tradicional va identificar aquests abandonaments amb la situació general de crisi i, fins i tot, amb unes suposades ràtzies que haurien afectat la península ibèrica. Ja fa temps que aquesta visió s'ha matisat de forma important. Pel que fa a la zona que ens ocupa, el primer que cal valorar és que no es tracta d'un fenomen generalitzat. De les quatre vil·les conegudes només una és abandonada al llarg de la tercera centúria i desconeixem les circumstàncies precises que portaren a aquest abandonament. A més, ni a la ciutat ni a cap de les vil·les, inclosa la de Montfullà, es detecten nivells estratigràfics que es puguin relacionar amb una acció violenta. A més, com ja hem comentat, caldria una prospecció de l'entorn per intentar copsar si l'abandonament és definitiu i total o si afecta a solament una part del conjunt. Pel que fa a les motivacions d'aquest abandonament, no les sabem i podrien respondre a un fet global, més vinculat a la crisi, però també a una qüestió puntual, que afectés solament a la família propietària de la vil·la⁴¹⁰.

El que si emergeix del segle III dC aparentment és un model diferent de vil·la, que podem enquadrar dins les residències oficials d'alts personatges de la magistratura. Més enllà de la funció específica de l'edifici, com a residència oficial o simple habitatge d'un antic magistrat, tot i que ens inclinàriem per la primera possibilitat, les dades disponibles permeten intuir un edifici en el qual els espais de representació són molt importants i ho són sota conceptes i cerimonials diferents als de períodes anteriors.

Ara bé, aquest fenomen no es pot generalitzar. Són poques les vil·les conegudes i excavades al nord-est peninsular que responguin a aquest concepte àulic. Possiblement el cas més clar i conegut sigui la vil·la de Centcelles (Arce, 2002).

De vegades el que es fa és introduir un element simbòlic com l'absis tot aprofitant sales i estructures preexistents, com succeeix a la vil·la de Torre Llauder (Prevosti i Clariana, 1993; Chavarria, 2007, 175-177) o la Llosa (en aquest darrer cas amb una funcionalitat poc clara) (Garcia i Puche, 2000). En altres ocasions, la vil·la és objecte de reformes importants al segle IV i s'hi incorporen grans sales de recepció amb un absis semicircular (El Romeral (Marí i Revilla, 2007) o poligonal, com a Darró (López Mullor *et al.*, 2002). En aquest darrer cas destaca que la sala no se situa presidint un peristil sinó a l'extrem d'un llarg porticat situat a la façana de l'edifici⁴¹¹. En tot cas, un catàleg de vil·les força reduït.

410 La ciutat d'Empúries i les vil·les del seu entorn mostren l'existència d'una relació entre el que succeeix al nucli urbà i el que passa a les vil·les i establiments que en depenen més directament (Palahí, Nolla i Casas, 2008, 28-29).

411 La part excavada permet intuir al darrera de la sala un peristil, que podria estar presidit per una altra sala, creant un doble circuit o jerarquització de l'espai. De vegades aquesta mena de sales se

Fig.186. Mosaic amb dedicatòria a Vitalis de la vil·la dels Ametllers (Tossa de Mar).

La majoria de vil·les i no solament dels suburbis no pateixen transformacions radicals que les adaptin a les noves formes de representació. El més habitual és una continuïtat de les velles edificacions amb l'addició d'alguns elements simbòlics (absis, mosaics) que permetin introduir-hi aquesta nova ideologia i alguns dels seus elements simbòlics⁴¹². A la vil·la del Pla de l'Horta no es detecta cap reforma vinculada a canvis en les estructures de l'habitatge. Tot i que ja hem comentat que no es pot descartar que existeixi un sector residencial no excavat fins ara; les reformes detectades són de tipus més funcional. Una situació similar sembla produir-se a la vil·la de Vilablareix. De fet, el nord-est peninsular aquesta mena de vil·les és rara, i més si ens allunyem de les principals ciutats i centres polítics, com *Tarraco* o *Barcino*. És curiós que un dels exemples que més sovint es fa servir per presentar aquest canvi ideològic sigui la vil·la dels Ametllers⁴¹³. El mosaic és una excel·lent representació de la identificació del *dominus* amb el poder, on la vil·la es descriu de forma simbòli-

ca a partir de la triple arcada (Mar i Verde, 2008,71), que es veu refermada per la inscripció, SALVO VITALE, FELIX TURISSA, que identifica al propietari amb el benestar del *fundus*. El problema és que la resta de l'edifici no acompanya la pretesa magnificència del mosaic. El que s'expressa a través d'aquest mosaic són tot un seguit de valors ideològics i simbòlics, però que no van acompanyats d'un aparell arquitectònic adequat (Palahí i Nolla,2010,117-122). Per tant, el que sembla clar és que la ideologia que envolta als *possessores* i la seva imatge arriba arreu, independentment que aquesta es pugui plasmar arquitectònicament o en els aparells decoratius.

15.3.-El món funerari

Com a concepte general el baix imperi es distingeix del període altimperial per dos elements diferents, però que tot sovint s'han considerat inseparables: la imposició de la inhumació com a sistema pràcticament exclusiu d'enterrament, i la progressiva implantació del cristianisme que transforma el paisatge funerari.

Molts autors consideren que ambdues qüestions estan íntimament relacionades ja que la creença en una vida posterior del cristianisme, com en altres religions, implicava la conservació del cos. Darrerament alguns investigadors discrepen d'aquest plantejament. Així, Blazot considera que el triomf de la inhumació respon a un canvi en la imatge social iniciada a mitjan segle II dC, anterior a l'expansió del cristianisme, en què ja no es cerca l'impacte que l'ostentació que permetien exhibir els rituals lligats a la incineració ja no estaven en boga, o

situaven a la zona exterior de l'edifici per evitar que els clients o peticionaris entressin a la resta de la casa (Ellis,1997, 42).

412 De vegades la inserció d'aquests elements es realitza d'una forma forçada arquitectònicament (Ortalli, 2006, 268). Un cas podria ser el de Torre Llauder, on l'absis no pren una prestància exterior, en situar-se ocupant part del vell bloc dels banys, i la seva construcció afecta de forma important les estances de les velles termes.

413 Aquest mosaic representa una figura dempeus, emmarcada per una façana amb triple arcada. La figura que en ocasions s'havia interpretat com la representació del propietari ha estat identificat amb una *Tyché* (Vivó, 2010, 219-221).

no eren necessaris (Blaizot, 2009b, 343). Els funerals es tornen més intimistes. Una de les diferències del món funerari baiximperial és la integració de les tombes en una comunitat. De fet, la tomba cristiana és formalment igual a la pagana, ja sigui en fossa, en *tegulae* o dins un sarcòfag sempre i quan aquest no sigui decorat. El que les identifica és la seva agrupació al voltant d'una estructura cultual. En aquest sentit Blaizot destaca que la tomba individual perd rellevància, perquè l'individu s'integra en una comunitat (Blaizot, 2009b, 340). Val a dir que això és relatiu. Per una banda, les tombes monumentals no desapareixen. De fet són molts els mausoleus i monuments funeraris, sobretot en àmbit rural, que acabaran generant espais funeraris al seu entorn i tot sovint, centres de culte⁴¹⁴. Per altra, -si ens cenyim als cementiris cristians- inclús en aquests les elits continuen intentant destacar a través dels sarcòfags ricament esculpturats o les laudes sepulcral de mosaic.

Possiblement, l'aspecte en què les transformacions del suburbi són més evidents entre el període altimperial i el baiximperi i l'antiguitat tardana sigui el món funerari. I és així per un canvi fonamental: la creixent importància que anirà assolint el cristianisme, fins a convertir-se en religió oficial i hegemònica. Aquests canvis de tipus religiós tindran un reflex molt clar en les necròpolis del voltant de la ciutat, amb l'aparició de nous cementiris i la reestructuració de velles zones funeràries que a partir d'ara s'estructuraran a partir d'esglésies o llocs de culte.

En el cas de *Gerunda*, coneixem dos espais funeraris per excel·lència d'època baiximperial, la zona de l'entorn de Sobreportes, on actualment s'erigeix l'església de Sant Feliu i l'àrea del Mercadal, un espai del que no hi ha traces d'ocupació en època altimperial.

En realitat creiem que aquests dos espais es generen a partir d'un mateix succés, el martiri de Sant Feliu a la ciutat de *Gerunda*. Tradicionalment s'ha considerat que la zona propera a Sobreportes era el lloc on va ser enterrat el màrtir i que aquest fet donaria lloc a la creació d'un centre de culte que evolucionaria en basílica funerària i acabaria esdevenint església i, fins i tot durant un temps, catedral (Canal *et al*, 2000, 40-44). Aquest seria el punt de partida d'un cementiri cristià que es generaria al voltant de la tomba del màrtir.

Fig.187. Detall de les tombes localitzades a les excavacions realitzades a l'interior de l'església de sant Feliu l'any 2010.

Les excavacions de l'any 2010 a l'interior de l'església de Sant Feliu (Nolla i Palahí, 2011) varen permetre obtenir algunes dades referents a les primeres fases d'existència d'un edifici de culte vinculat al màrtir en aquest espai, situat a tocar el portal de Sobreportes, la porta nord de la ciutat. Aquestes dades consisteixen essencialment en la constatació de l'existència d'un edifici que va ser emprat com a espai funerari amb tot un seguit de tombes d'obra excavades al seu subsòl. A aquestes dades cal afegir-hi el conjunt de sarcòfags esculpturats conservats a l'actual presbiteri de l'església, i que tradicionalment s'ha considerat que provenen d'aquest mateix espai. Atenent el lloc triat per

414 A tall d'exemple podem esmentar el mausoleu de Sant Julià de Ramis (Aicart, Nolla i Palahí, 2008, 179-192), el del monestir de Sant Feliu de Guíxols (Vivo *et al*, 2012, 95-115) o el de Santa Cristina d'Aro (Aicart, Nolla i Palahí, 2008, 11-90),

sebollir al màrtir, el més probable és que

Feliu fos enterrat en una tomba ja existent, pertanyent a algun dels seus seguidors. Sembla difícil que s'erigís una tomba nova, i més encara tant a prop de la porta de la ciutat. A més les datacions del conjunt de sarcòfags conservats als murs del presbiteri de l'església, del primer quart del segle IV, delata que havia transcorregut un període de temps molt curt entre la seva execució i la utilització de l'indret de la seva tomba com a centre de culte. Fins i tot es podria plantejar si el sarcòfag de Prosèrpina, l'únic que cronològicament i conceptualment difereix de la resta del conjunt, no fos la tomba d'un dels ocupants originals del mausoleu que es va aprofitar com a tomba pel màrtir. Sigui com sigui, es va generar ràpidament un interès per ser sebollit el més a prop del màrtir. No solament els sarcòfags esculpturats, sinó també les diverses *formae* excavades al subsòl, són mostra d'aquest desig.

La riquesa del conjunt de sarcòfags esculpturats recuperats a Sant Feliu és indicatiu de l'existència d'un nucli cristià d'un alt poder adquisitiu. Curiosament cap resta de sarcòfag esculpturat s'ha recuperat a cap altra zona de la ciutat. Podria ser indicatiu aquest fet d'una certa distinció social entre els diferents cementiris cristians? L'homogeneïtat dels sarcòfags esculpturats de Sant Feliu, tant tipològicament com cronològicament pot ser indicatiu de l'existència d'un nucli de cristians pertanyents a les elits urbanes que cerquen enterrar-se al costat del màrtir. Una altra part important de la comunitat s'enterraria al voltant del monument funerari i, sobretot, a la necròpolis del Mercadal, com veurem. Fins i tot, i atenent als indicis de la possible existència de bisbe a la ciutat des de finals del segle IV (Amich, 1998, 73; Sales, 2011 359)⁴¹⁵, es podria pensar en una utilització per part de l'elit religiosa del monument funerari ocupat per les despulles de Sant Feliu. Per altra banda, l'aparició d'aquests sarcòfags amb una clara iconografia cristiana caldria relacionar-la també amb l'edicte de tolerància de l'any 313 que permetia a la comunitat cristiana fer-se visible i expressar-se a una ciutat com *Gerunda* que encara devia tenir fresc el record de les darreres persecucions, de la qual el martiri de Feliu n'era la millor mostra.

Pel que fa a la zona del Mercadal les dades disponibles demostren l'existència d'una necròpolis d'època baiximperial i tardoantiga. La troballa de tot un seguit de tombes de lloses i sepulcres de pedra, perfectament ordenats i disposats, aprofitant al màxim l'espai i segellats per un paviment d'*opus signinum* permeten intuir l'existència d'una *area* funerària perfectament delimitada, sense que quedi clar si es tractava d'un espai a cel obert o d'un edifici amb funcions funeràries⁴¹⁶. A d'altres ciutats, com *Barcino* s'han identificat diversos mausoleus i *areae* funeràries, segurament de caire familiar, a l'interior dels cementiris cristians (Beltran, 2010, 44).

A aquestes dades cal afegir el fet que en època medieval a la zona s'hi construirà una església dedicada a Santa Susanna.

Creiem que aquest segon espai funerari també està estretament relacionat amb el martiri de Feliu, concretament amb el lloc de la seva execució (Nolla i Palahí, 2012)⁴¹⁷. No seria aquest l'únic cas en que el lloc de martiri i el de sebolliment d'un màrtir cristià generessin sengles espais de culte. De fet Godoy resalta com el lloc del martiri esdevé copartícep de la seva san-

415 En una carta enviada pel Papa Innocenci I als bisbes reunits al concili de Toledo (en una data que oscil·la entre els anys 404-409 segons els diferents autors) respon a les queixes dels bisbes de la *Tarraconensis* que esmenten l'intent de nomenar un bisbe priscil·lianista a Girona, en contra del parer dels bisbes i de la pròpia comunitat (Amich, 2004). Aquest document mostra l'existència a la ciutat d'una comunitat prou gran i important i que disposava ja de bisbes propi.

416 *Areae* similars es troben a la ciutat d'Empúries (Nolla i Sagrera, 1995) o a Barcelona (Beltran, 2010, 374-375). Aquesta autora considera que es tracta d'espais a cel obert, destinats a les elits locals).

417 Les execucions públiques, tot sovint convertides en un entreteniment més, normalment es realitzaven a l'exterior de la ciutat entre d'altres raons pels factors d'impuresa que comportaven (Witcher, 2005, 122).

tedat, ressaltant l'existència d'escenaris litúrgics primaris i secundaris. L'autora destaca com per Isidor de Sevilla (*Etym.*, XV, 11-12)⁴¹⁸ al lloc del martiri s'hi erigeix, un *martyrium*, mentre que la basílica, amb funcions essencialment eucarístiques, es construeix per conservar les relíquies. Aquesta mateixa autora remarca que la sacralització dels llocs primaris, és a dir el lloc del martiri, és anterior a la pròpia erecció d'edificis de culte⁴¹⁹. En el cas de *Tarraco* l'autora remarca l'existència de dos centres de culte primari vinculats amb Sant Fructuós i els seus diaques Euguri i Eulogi, martiritzats al segle III, ja que al voltant del Francolí, on es devia situar la seva tomba, es va generar un ampli centre de culte, amb una important vessant funerària, però també a l'amfiteatre, on van ser executats (Godoy, 2005, 63-65)⁴²⁰.

Fig.188 Sarcòfag provinent del cementiri del Mercadal.

Pel que fa a les necròpolis de les vil·les suburbanas no es detecten grans transformacions, però això és principalment per una manca de dades. En el cas de Vilablareix, no sabem si la necròpolis va continuar en ús en època baiximperial. Semblantment ho podríem plantejar en el cas del Pla de l'Horta. En el moment de la seva excavació, el període de funcionament del cementiri localitzat al nord de la vil·la es va situar entre els segles II i IV dC, però es va fer essencialment atenent a la tipologia de les tombes i al tipus de ritual emprat, la inhumació (Llinàs *et al.*, 2005). Fa uns anys es va localitzar una tomba de *tegulae* a la banda contrària de la vil·la, al sud-est de l'edifici en procés d'excavació.

Aquesta tomba, que contenia un antoninià de Dioclecià, es datava a finals a l'entorn del 300. Tot i això, sembla que en aquest cas es tracta d'una tomba aïllada, ja que ni les prospeccions realitzades en el moment de la seva troballa ni les obres d'urbanització realitzades posteriorment a la zona han posat al descobert cap altra enterrament. A aquestes dades caldria afegir-hi, amb les reserves corresponents, les tombes trobades a les proximitats del pont que travessa el Ter i que tipològicament varen ser considerades, en el seu moment, com d'època baiximperial o tardoantiga (Rodà, 1974,75).

A l'apartat dedicat al món funerari de la primera part d'aquest estudi hem plantejat la possibilitat que al damunt de les estructures abandonades de la vil·la de Montfullà s'hi construís un mausoleu. La manca de dades arqueològiques no permet datar el moment de construcció d'aquesta estructura que en tot cas és clarament posterior a l'abandonament de l'edifici alt imperial. Si bé en la zona excavada els materials arqueològics recuperats presenten un horitzó del segle III dC, també és veritat que als camps de l'entorn s'han recuperat de forma esparsa materials d'època baix imperial. El que si sembla clar és que de ser certa la interpretació de l'estructura com un mausoleu baix imperial, la seva existència denota l'existència d'una continuïtat de l'existència de la vil·la, encara que sigui en un espai diferent al d'èpoques anteriors. Sembla difícil concebre la construcció d'una estructura funerària d'una certa entitat, amb murs de carreuat, en època baiximperial, si no és directament relacionada amb una vil·la. Som

418 "*Basilicae prius vocabantur regum habitacula, unde et nomen habent; nam BASILEUS rex et basilicae regiae habitationes. Nunc autem ideo divina templa basilicae nominantur, quia ibi regi omnium Deo cultus et sacrificia offeruntur. Martyrium locus martyrum Graeca derivatione, eo quod in memoria martyris sit constructum, vel quod sepulchra sanctorum ibi sint martyrum.*"

419 L'any 386 Màxim dicta una *constitutio* ordenant que els màrtirs fossin honorats allà on es trobés la seva tomba i permetent l'erecció al lloc d'un *martyrium* va comportar una proliferació d'aquesta mena de monuments (Martínez, 2006, 111).

420 Tot i que la basílica construïda a l'amfiteatre és del segle VI, l'espai ja era usat com espai funerari amb anterioritat.

conscients que tot aquest plantejament no passa de ser una hipòtesi que solament es podria corroborar amb nous treballs arqueològics i per tant no anirem més enllà.

Sigui com sigui, els indicis d'ús de l'entorn de les vil·les suburbanes com espai funerari en època baiximperial són molt més escassos que en el període anterior. De fet, l'auge del cristianisme porta a una revitalització de les necròpolis urbanes, estructurades a l'entorn dels *martyria* en contra dels cementiris extraurbans o rurals. Ara bé, alguns autors ressalten el fet que el cristianisme va desenvolupar-se abans en entorn urbà i que a les zones rurals, on el paganisme era encara més vigent, es mantenien els vells cementiris (Sales, 2003, 332-333). Aquesta argumentació en tot cas no sembla aplicable a les vil·les suburbanes, tant per la seva proximitat a les ciutats com pel seu intens lligam amb elles i per tant, sembla lògic que en cas de ser cristians, s'integressin en les comunitats urbanes en lloc de mantenir el seu aïllament en les velles necròpolis familiars de les seves vil·les suburbanes..

15.4.-El cristianisme i els canvis en el paisatge suburbà

L'anàlisi de la irrupció del cristianisme en la societat romana i el seu ascens fins al poder religiós i polític va arqueològicament molt lligat a l'anàlisi del món funerari que acabem de descriure. Les necròpolis cristianes esdevenen en època baiximperial elements dinamitzadors dels suburbis. Les tombes dels màrtirs esdevenen centres de pelegrinatge i al seu voltant es creen tot sovint espais dedicats als pelegrins (monestirs, hostatgeries, *xenodochia*...) que amb el temps acabaran remodelant l'espai suburbial (Godoy, 2005, 65).

Al llarg del segle IV es mantenen les prohibicions legals que impedièren enterrar dins del *pomerium* urbà i, potser en part per aquest motiu, al món cristià es detecta una clara separació entre el món dels vius i el dels morts, distingint, segons el parer de la majoria d'estudiosos entre aquells centres de culte de caire martirial i funerari i les autèntiques esglésies amb funcions eucarístiques (Arbeiter, 2010, 431; Chavarria, 2010, 436). Les primeres se situarien al suburbi, fora del *pomerium*, mentre que els centres de culte podien existir dins de la pròpia ciutat.

Per autors com Mateos, en el moment de la Pau de l'Església, els únics edificis cristians existents són els *martyria*⁴²¹, fet que explica un desplaçament del centre neuràlgic de les ciutats des del fòrum a àrees suburbanes (Mateos, 2005, 52-54). Els centres de culte intraurbans serien modestos i inicialment situats a espais secundaris, propers a les portes i les muralles⁴²², i no seria fins al segle V que l'abandonament dels principals edificis públics afavorirà el seu desplaçament cap a àrees centrals, especialment els vells espais forals (Chavarria, 2010, 437-438).

L'activitat religiosa sembla desenvolupar-se a partir de dos pols essencials, les catedrals, situades a l'interior de la ciutat, destinades als fidels i les basíliques funeràries, extramurs, pels morts.

El principal debat referent a aquesta mena d'edificis en època baiximperial i tardoantiga gira al

421 Sales nega aquest fet, considerant que les esglésies més antigues, anteriors a l'edicte de tolerància constantinià se situaven tant dins com fora murs, *domus ecclesiae*, però sense una arquitectura del poder que fes fàcil identificables. Amb l'edicte del 313 es comencen a adquirir terrenys intramurs i es comença a donar importància als elements simbòlics destinats a l'obtenció d'una preeminència política i social. Serà amb l'edicte de Teodosi (380) que un cop esdevinguda religió oficial, es començaran a ocupar els millors espais (el fòrum) i començaran a aparèixer les primeres necròpolis intramurs (Sales, 2011, 595)

422 Per Barral (Barral, 1982, 114-115) aquesta ubicació vindria afavorida per una major disponibilitat d'espai i a un preu més econòmic, mentre que Greenslade (Greenslade, 1966, 11) considera que era així per raons polítiques, en un intent de no exaltar als pagans que encara vivien a la ciutat.

voltant dels diferents papers dels *martyria* i les basíliques i la ubicació de les primeres catedrals. La majoria d'autors consideren que les catedrals són estructures intramurs (Chavarria,2010, Arbeiter,2010)⁴²³, mentre que els edificis de culte martirial se situen al suburbi en una clara diferenciació de les esferes corresponents als dos móns, el dels vius i el dels morts (Arbeiter,2010, 413)⁴²⁴. Aquests plantejaments xoquen frontalment amb les teories plantejades per J.M.Nolla i N. Amich en el cas de Girona, que atribueixen a l'església de Sant Feliu el mèrit de ser la primera catedral de la ciutat i el seu manteniment fins i tot un cop ja s'havia construït la catedral intramurs, Santa Maria, amb la qual mantindria la cocatedralitat durant alguns segles⁴²⁵.

L'argument principal per plantejar aquesta possibilitat es troba en un diplomatari de l'any 817⁴²⁶ en el qual sembla indicar-se que Sant Feliu exercia com a seu catedralícia, però no és l'únic argument, ja que com a reforç es fa referència al gran prestigi del màrtir⁴²⁷, a la seva proximitat a les muralles, a les reduïdes dimensions del perímetre urbà, o, fins i tot, o el fet que un bisbe com *Servus Dei*, en una data tant avançada com el 906, encara triés l'església de Sant Feliu com lloc d'enterrament⁴²⁸ (Canal *et al*, 2000, 44-45). Referent a aquesta postura els autors es divideixen entre els que s'hi oposen frontalment per considerar que les seus episcopals mai se situaren fora dels recintes urbans, i aquells que, amb dubtes tot sovint, ho veuen com un cas excepcional, encara que no únic⁴²⁹.

Sureda analitza aquesta problemàtica i remarca l'existència de diverses excepcions que fan possible la presència de conjunts episcopals extramurs. Aquest investigador veu el problema no tant en la seva posició, que ell considera "quasi urbana" per la seva proximitat a les muralles, sinó per la condició martirial de l'edifici i la seva inserció en una necròpolis, atenent a la clara separació que s'establí entre els móns eucarístic i el de la mort en aquells moments (Sureda,2008, 178-179).

El problema de tot plegat ho resumeix Mateos, i és que pel segle IV "*...no poseemos ni un solo indicio arqueológico de su construcción en este siglo en las ciudades hispanas.*"

423 Per aquesta autora la ubicació extramurs dels conjunts episcopals que proposen alguns investigadors deriva del major coneixement que es té dels espais suburbials i que ha falsejat la imatge general. Ella considera que les esglésies extramurs són de caire funerari (Chavarria,2010, 436)

424 Aquesta diferenciació no perdura gaire en el temps. En un estudi recent Gurt i Sánchez destaquen casos com el d'*Egara*, Empúries, Grado, Sabiona o Digne, on no solament no queda clara la relació entre episcopi i espai urbà (en algun cas potser inexistent) i ocupant espais que en fases anteriors eren de caire funerari (Gurt i Sánchez, 2010,18). També plantegen la possibilitat que el conjunt del Francolí, podés haver funcionat com a conjunt episcopal abans del seu trasllat al centre de la ciutat (Gurt i Sánchez,2010, 23)

425 J.M. Marquès va ser el primer en considerar que la catedral no se situa intramurs fins època carolíngia (Marquès,1996,91). Un document del 817 esmenta solament a Sant Feliu, mentre que un del 842 apareixen ja Sant Feliu i Santa Maria i el 891 ja solament aquesta segona.

426 "*Sancti Felicis beatissimi martiris Christi sedis Gerundensis*" (Arbeiter (2010, 130) presenta una interpretació diferent del text considerant que no diu que "constitueixen" la seu sinó que "pertanyen" a la seu.

427 Arbeiter considera insuficients aquests arguments (Arbeiter,2010, 430)

428 Certament el fet que la basílica de Sant Feliu es convertís des d'època baiximperial en el lloc elegit per enterrar-hi als bisbes i mantingués aquest prestigi fins època medieval (l'any 906 s'hi enterra el bisbe *Servus Dei*), no implica que complís una funció catedralícia, però la seva vinculació amb el poder episcopal va més enllà com ho demostra que en una data tant avançada com el 908 Guiu hi és proclamat com a nou bisbe (Canal *et al.*, 2004,87) .

429 Arbeiter calcula que les excepcions, és a dir les catedrals situades a un suburbi, no superen el 5% del total de casos (Arbeiter,2010, 419). Altres autors com Sales creuen que cal cercar intramurs la seu i que no hi ha proves que permetin situar-la a l'exterior. Solament accepta aquesta possibilitat, no solament per Girona sinó per altres ciutats com Empúries o la pròpia Tarragona, si s'accepta la seva existència a principis del segle IV i el seu trasllat intramurs al llarg del mateix segle (Sales,2011, ,593-602).

(Mateos,2005,55). La historiografia actual considera superats els arguments que es presentaven en dècades anteriors i que consideraven que el cristianisme va realitzar un procés de fora a dins, establint-se primer al suburbi i accedint a partir del segle V a ocupar espais intraurbans. Actualment es considera que aquesta visió està falsejada per l'excessiva visibilitat dels suburbis, on s'han conservat millor les estructures martirials i basilicals, a diferència de la zona urbana on les majors modificacions urbanístiques han esborrat bona part de la documentació (Chavarria,2010, 435-436; Arbeiter,2010, 415-418). El problema que es podria argumentar és que s'acusa als que encara avui mantenen la presència de grups episcopals suburbans de manca de proves o d'emprar informacions d'època carolíngia, però al mateix temps s'admet que tampoc es disposen de proves referents a l'ocupació intraurbana pel segle IV dC, com diu Mateos⁴³⁰.

Centrem-nos en el cas concret de *Gerunda*. Les excavacions realitzades a la zona de la Catedral no han aportat cap dada arqueològica ni cap estrat que es pugui situar entre el segle III dC i l'època romànica, quan està clarament documentada la construcció d'un edifici catedralici. I tot i això, la seu de Santa Maria apareix ja documentada al segle IX (Freixas *et al*,2000).

Es podria argumentar que es va aprofitar el vell temple foral com a centre religiós, però això ens comportaria nous problemes. Sales situa a finals del segle IV la generalització de la conversió de temples pagans en esglésies (Sales,2011, 583 i 597)⁴³¹. És aquest un altra punt que ha generat un cert debat El 399, una llei a Hispània prohibia destruir temples, fet que s'interpreta com una prova de que aquest fenomen de destrucció era una realitat (Sales,2011,585). Per Arce els temples no foren reconvertits en esglésies ni arrasats, tot i que alguns foren abandonats ja en el segle IV. Aquest autor planteja com el primer temple reconvertit en església a Roma va ser el Panteó, ja al segle VII, i ho argumenta amb tot un seguit de lleis destinades a la protecció i conservació dels edificis, no existint decrets de destrucció fins l'any 435. Aquest autor creu, finalment, que els esglésies dels segles IV-V dC són extramurs (Arce,2006).

Per tant tampoc sembla fàcil situar el grup episcopal dels segles IV-V dC a la zona de la Catedral, i fins i tot es podria argumentar que cap prova física o documental sustenta la seva ubicació en aquest espai pels segles posteriors.

En aquest sentit s'ha argumentat que els conjunts religiosos intramurs se situaven al principi a prop de les muralles, allunyats del centre cívic. Bé, Sureda ja va argumentar que Girona presenta la peculiaritat que el fòrum es troba a tocar les muralles, i que el grup martirial de Sant Feliu, certament se situa extramurs, però a escassament cinc metres de la porta de la ciutat, i que per tant, topogràficament, no hauria de ser un problema. En realitat si se situava fora de la muralla en un sentit físic, però en cap cas allunyada de la mateixa com succeeix en molts altres indrets⁴³², seria una església extramurs però no extraurbana, un matís que pot ser prou important, un cop el concepte de *pomerium* perdia ja el seu valor.

El problema principal, certament, és la visió tradicional entre el món dels vius i l'espai dels

430 Mostrem un exemple. Arbeiter, presentant les dades referents al conjunt episcopal de Barcelona comenta "*esta localización en el segle V muy posiblemente es válida incluso ya en el siglo IV*" (Arbeiter,2010, 422). És a dir s'especula o es trasllada al segle IV una situació que solament es coneix pel V. Es pot argumentar que no és el mateix estrapolar dades del segle V al IV que fer-ho amb documents d'època carolíngia, molt posteriors. Cert, però el problema és que cal admetre que les bases sobre les que s'assenten posteriorment les conclusions són també especulatives i no directes, i per tant que les negacions no poden ser tant rotundes.

431 Per aquesta autora el canvi ve marcat per l'edicte de Teodosi de l'any 380. Els grups episcopals posteriors s'assentaran al centre administratiu urbà, el fòrum, mentre que els que ja existien es mantindran la vella ubicació, a prop de les muralles, però ampliant les seves instal·lacions.

432 Així, per exemple, les basíliques del Francolí se situen a 700 m de les muralles de Tarragona.

morts (Sureda,2008, 178-179). Es podria plantejar en aquest sentit l'existència d'un complex major a la zona de Sant Feliu en que al costat de la basílica martirial es construís una altra església amb funcions eucarístiques, avui perduda? Molt s'ha parlat de la documentació que fa referència a Sant Feliu i Santa Maria i al fet que en els documents del segle IX apareixen tot sovint com una única entitat, com a catedrals (Canal *et al*,2000, 40-44; 2003, 99-104). D'aquesta documentació s'extreu la conclusió clara que al segle IX Santa Maria se situa intramurs. Però i abans? Podrien haver existit dos edificis religiosos, un martirial i l'altra de caire eucarístic, que per la importància del màrtir, estès supeditat a aquell? Podria situar-se el temple de Santa Maria a l'altra banda de la via Augusta, un espai que en època medieval formarà part de l'alou de Santa Maria? L'existència de diversos edificis religiosos no és rara en aquesta mena de complexos i un bon exemple el trobem a l'àrea del Francolí de Tarragona on se situen diverses basíliques, si bé en aquest cas, totes elles amb un marcat caire funerari (López, 2006).

A la documentació apareix sempre en època tardoantiga la basílica de Sant Feliu, però és que aquest era l'edifici central, la tomba que venien a visitar els pelegrins i a qui volien rendir culte, però això no implica que fos l'únic edifici de culte de la zona.

De fet, fins i tot caldria matisar la funció funerària de la basílica de Sant Feliu. Les excavacions arqueològiques al seu interior i exterior han determinat l'existència de tombes, però en cap cas han posat de manifest una ocupació intensiva de l'espai, fet que contrasta amb el detectat a d'altres centres martirials, com el de Sant Fructuós de Tarragona (López,2006) o el de Santa Maria del Mar de Barcelona(Beltrán,2010,366-368), on les tombes s'amunteguen unes al damunt de les altres per poder estar en proximitat del sant, i al voltant es generen àmplies zones funeràries. En el cas de Sant Feliu sembla existir una quantitat limitada de tombes i, en general, d'alta qualitat⁴³³. Aquest fet podria ser indicatiu que ben aviat la zona propera al sant va estar reservada a les elits tant civils com religioses⁴³⁴, essent per exemple, lloc d'enterrament dels bisbes fins probablement la construcció de la catedral romànica de Santa Maria⁴³⁵. El cementiri principal, per la població podria ser, com ja hem comentat, el del Mercadal, que en època tardoantiga es completaria amb altres nous centres funeraris com el generat al voltant de Sant Martí Sacosta i d'altres. Part de la motivació per la creació d'una àrea funerària tant acotada i reduïda podria trobar-se en el ràpid creixement de l'ocupació de la zona per estructures destinades no solament a l'acolliment de pelegrins sinó també del propi episcopi.

L'únic cert és que la manca de dades arqueològiques impedeix avui per avui determinar amb claredat on era el grup episcopal en època baiximperial i tardoantiga, però voldríem deixar clar que la manca de dades clares i concloents per la zona de sant Feliu es pot fer extensible a l'interior del recinte emmurallat.

15.5.-La transformació del suburbi

Tot i que en alguns aspectes l'aparença del suburbi de la ciutat devia ser molt similar al de

433 L'any 1999 es va realitzar una excavació a l'exterior de la façana de migdia de l'església, una zona en teoria idònia com espai funerari. Es va comprovar que la zona era intensivament ocupada per enterraments però tots ells eren clarament posteriors a la construcció de l'església actual i, en cap cas, es podien considerar d'època tardoantiga (Palahí *et al*, 2000b).

434 Àmplis sectors aristocràtics troben en l'enterrament *ad sanctos* un forma de sancionar la seva posició hegemònica, ja que la proximitat al màrtir comportava per a l'ideari col·lectiu una proximitat també a nivell ultraterrenal (Castellanos, 2000, 139). Aquesta pràctica va lligada a la consideració del màrtir com a patró de la comunitat (Martínez,2006,112). A algunes ciutats s'ha detectat una certa jerarquització dels cementiris, en el qual els bisbes i les classes altes ocupen una àrea determinada, separada de la resta de la comunitat (Fasola i Flocchi,1987, 1161)

435 Les excavacions realitzades a la Catedral no varen proporcionar enterraments anteriors a la construcció de la seu romànica.

períodes anteriors en ell s'hi havien produït alguns canvis importants.

La ciutat sembla recuperar la seva rellevància a nivell estratègic, i això s'aprecia no solament en la remodelació de les muralles i la construcció de tot un seguit de torres i defenses protegint els diferents accessos, sinó també en la construcció d'un *castellum*, una fortalesa destinada a controlar el camí i amb capacitat per acollir tropes ja fos de forma estable o en moments de necessitat. Per construir aquesta fortalesa es va aprofitar el mateix emplaçament que havia ocupat uns segles abans l'*oppidum* de **Kerunta*, demostrant la importància que encara conservava aquest indret des del punt de vista militar.

Associat a aquesta revifalla de la importància geoestratègica de la ciutat cal considerar les obres realitzades a la que és la causa d'aquest paper, la via Augusta. Els diferents mil·liaris trobats al llarg de la mateixa, i no solament a tocar *Gerunda*, i que es poden datar al llarg del segle IV mostren l'important paper que seguia desenvolupant com a eix de comunicacions, així com el seu paper econòmic i militar.

Tot i això aquestes transformacions no semblen tenir un reflex en una potenciació d'elements defensius a les vil·les. Així com en altres indrets, com la vil·la dels Ametllers de Tossa de Mar, a tocar la costa, es detecta una contracció de l'espai a la cerca d'una arquitectura més tancada i que podria ser defensivament més eficaç, aquest procés no sembla produir-se a cap de les vil·les que segueixen en funcionament a l'entorn de *Gerunda*. Potser seria així en el cas de can Pau Birol si la nostra interpretació de les restes és encertada, però creiem que la construcció respon més a criteris estilístics, a la cerca d'una arquitectura àulica, seguint els models imperants a l'època que a necessitats "defensives" específiques de l'entorn on s'ubica.

Un dels canvis més evidents es produeix en el món funerari. La creixent importància del cristianisme, que si fem cas a les restes conservades ben aviat es va convertir en predominant a la ciutat, comporta una desaparició gairebé total dels espais funeraris al voltant de les vil·les i la concentració en uns pocs cementiris, d'estructura modesta, creats al voltant d'edificis de culte (segur en el cas de Sant Feliu i és que probable en el del Mercadal) i on la població generalment perd el seu individualisme. ja no es cerquen espais escenogràfics on la tomba pugui mostrar la seva individualitat sinó cementiris comunitaris, on el difunt s'identifica amb els altres membres de la comunitat. Tot i això les elits segueixen en certa mesura cercant de destacar entre els seus conciudadans a través de la utilització de sarcòfags ricament esculpturats que posin de relleu la seva categoria social.

16.LA TARDOANTIGUITAT

Parua Gerunda, amb aquesta expressió es refereix Prudenci a la ciutat de Gerunda en el seu poema *Peristephanon*⁴³⁶ i aquesta expressió ha estat emprada abastament en la historiografia local al parlar del període baiximperial i tardoantic de la ciutat de Girona. Podria ser considerada una simple llicència poètica però de fet l'arqueologia referma aquesta realitat tant pel període al que fa referència com per l'època altimperial. El *pomerium* de la ciutat, definit en època republicana no es modifica al llarg de la història de la ciutat i, de fet, no ho farà fins època carolíngia. Però aquesta percepció de Prudenci, que escriu pels volts de l'any 400, podria ser perfectament extensible a l'entorn. Si el suburbi més immediat a la ciutat fos densament ocupat donaria una percepció al visitant d'una ciutat més gran, "ampliant" en certa mesura la ciutat. Les dades arqueològiques disponibles no van tampoc en aquest sentit i ja hem comprovat com l'ocupació suburbial no sembla especialment intensa. Si existia molt probablement un element nou que donava nova forma i nova vida al suburbi, l'ocupació que es devia haver generat al voltant de la tomba del màrtir Feliu. Atenent a les dades disponibles per altres ciutats i a la pròpia evolució posterior de la zona, no seria d'estranyar que ben aviat la tomba martirial generés al seu entorn no solament un cementiri sinó també, sobretot en època tardoantiga i a mesura que la fama del sant anava creixent, alguns edificis destinats a l'acolliment de pelegrins i visitants⁴³⁷. J.M. Nolla i N. Amich plantegen l'existència a l'indret d'un *xenodochium* anterior com a mínim al segle X, sense poder precisar el moment de la seva creació (Amich i Nolla,2011)

Aquest punt també podria ser confirmat pel text de Prudenci que la considera "rica en relíquies", destacant la importància que ja llavors, a principis del segle V, havia adquirit la comunitat cristiana de la ciutat.

El darrer element que havia de tenir forçosament un reflex tant a la ciutat com al suburbi va ser la desaparició de l'imperi romà i la nova organització política del regne visigot. Aquests canvis van més enllà de canvis de caire polític i afectaren a l'estructura social i econòmica del territori.

Tot i que el present estudi tenia per objectiu presentar l'evolució del suburbi de la ciutat de *Gerunda* en època romana i, per tant, s'hauria de cloure amb la situació al territori al segle V, però la història no es constitueix per compartiments estancs, tancats, fàcilment definibles i, per tant, tot i que queda cronològicament fora de l'àmbit del nostre estudi creiem que és important veure quina era la situació d'aquest espai en el moment de l'arribada dels visigots i algunes de les transformacions que aquesta conjuntura va provocar en el paisatge.

16.1.-La ciutat tardoantiga

En un estudi de l'any 2001, Gurt plantejava una imatge de la ciutat tardoantiga que es podria resumir en els següents aspectes: desaparició del model reticular, abandó dels grans edifi-

436 "*parua Felici decus exhibebit/ artubus sanctis locuples Gerunda*" (*Perist.*, IV,29-30).

437 Per Buenacasa les paraules de Prudenci són una prova de l'existència d'un edifici martirial, potser integrat dins un monestir (Buenacasa i Sales,2001,68-70).

cis, reorganització del món funerari (que entra a l'interior dels nuclis urbans), un nou tipus d'hàbitat, un nou paisatge (amb la creació d'una ciutat discontinua), un urbanisme estructurat al voltant de diferents pols i un abandonament del camp en favor de la ciutat (Gurt,2001).

Darrerament es tendeix a analitzar la ciutat tardoantiga en termes de transformació social de l'espai (Fuentes,2006, 258) tot i que hi ha investigadors que s'oposen frontalment a aquesta visió (Gómez Fernández,2006). Per aquest autor cal cercar al segle IV dC moltes de les explicacions del declivi urbà, tot i que algunes presentin en aquella centúria encara una certa vitalitat. Les proves del declivi les troba no solament en les fonts, sinó també a nivell arqueològic i en aspectes diversos: L'erecció de muralles són per ell una mostra d'instabilitat, admetent un hipotètic paper simbòlic solament en aquelles més importants. Un altre aspecte és la reducció del perímetre urbà, una prova de la reducció de la població. Un altra argument és l'abandonament dels vells espais públics i representatius, sobretot el fòrum, però també d'altres edificacions públiques. Altres argumentacions presentades per Gómez Fernández són la desaparició de l'evergetisme i l'abandó d'infraestructures com la xarxa de clavegueram; l'abundància d'elements sumptuaris com els mosaics a les vil·les i la seva escassetat en entorn urbà, així com la decadència d'altres activitats artístiques com l'escultura; la fugida de la població cap al camp i les invasions dels bàrbars com a culminació de la crisi ciutadana. Tots aquests elements portarien per aquest autor a una metamorfosi de la ciutat.

En sentit contrari, per investigadors com Fuentes el poder creixent de l'església representa l'ascens d'un nou sistema de govern que canvia els mecanismes i institucions de distribució de la riquesa. El principal motiu del canvi seria la caiguda de l'imperi romà que va modificar radicalment les condicions de vida de la població⁴³⁸. En aquest context, l'església, que al llarg dels segles.IV i V va guanyant cada cop més terreny⁴³⁹ dins les ciutats assumint funcions evergètiques⁴⁴⁰ i fins i tot judicials, i fins i tot com a gestors de les rendes del fisc, la situen en una posició de poder polític, que la fan molt atractiva per l'aristocràcia romana (Fuentes,2006, 262-266)⁴⁴¹.

El que és indiscutible és que el concepte de ciutat en època tardoantiga difereix del de períodes anteriors. Arqueològicament, el que veiem és que la distinció d'espai existents en època imperial desapareixen i en ella s'hi barregen les activitats residencials, amb les productives i les funeràries. Els espais públics s'aniran privatitzant i com a conseqüència les velles estructures urbanístiques de caire ortogonal s'aniran difuminant (Ciurana i Macias,2010,331). Aquest nou urbanisme tendeix a concentrar-se en una diversitat de punts o pols d'atracció, ja sigui econòmics, religiosos o administratius, creant un urbanisme més desvertebrat⁴⁴², en el qual

438 En aquest punt seria molt discutible i de molt llarg debat intentar analitzar que fou primer si la caiguda de l'imperi o el canvi en les condicions de vida, quina era la caus i quina la conseqüència en un procés que en realitat segurament es retroalimentava de tal manera que com pitjors eren les condicions de vida de la societat, sobretot de les classes que eren la base del funcionament del sistema, més patia l'estructura imperial i això repercutia en unes pitjors condicions de vida.

439 L'església es veu afavorida des del govern de Constantí d'exempcions en els *munera* personals i els concedeix el dret a rebre donacions, el que comença a proporcionar-li un important patrimoni i comença a fer els càrrecs religiosos interessants per les aristocràcies locals. Aquesta situació devia crear problemes a les administracions no solament en època romana sinó més enllà. Alaric II (el 506) prohibeix als curials vendre propietats i abandonar la ciutat, o fer-se religiós sense aportar un substitut. Un segle més tard, el 633, al IV concili de Toledo, s'estipula que ningú vinculat al consell municipal pugui ser bisbe, en un intent de mantenir separats els curials i el clergat (Fuentes,2006, 260-262).

440 Aquest evergetisme s'orientaria cap a la caritat i ja no cap a edificacions públiques.

441 Per Lepelley inicialment els cristians, que formaven comunitats poc integrades i replegades en si mateixes, no estaven preparades per substituir la vella religió cívica o les estructures de poder, creant-se a vegades a la ciutat en un espai secularitzat, sense referència religiosa (Lepelley, 1996,11-12).

442 Així per exemple a Empúries es crearien diversos nuclis diferents, mentre que a *Tarraco*, la ciutat també es dividiria en dos amb un nucli residencial a l'entorn del vell *concilium* i un altra al sector del riu

alguns dels vells espais urbans són abandonats (Gurt i Hidalgo, 2005, 73). Molts dels canvis detectats a les ciutats al llarg dels segles V-VI són impulsats o condicionats per l'Església, esdevinguda un dels principals poders urbans i territorials. Es comencen a crear recorreguts per conduir als principals pols d'atracció de la ciutat deixant de banda la vella xarxa ortogonal que permetia una circulació més equilibrada (Gurt i Hidalgo, 2005, 78).

Un fenomen molt habitual és el de l'aprofitament de materials, tot sovint provinent de vells edificis públics, i que són usats en construccions privades.

Sigui com sigui i pel que fa a Girona, poques d'aquestes dades es poden comprovar actualment a través de l'arqueologia.

16.2.-Gerunda entre l'imperi romà i el regne visigot

Gerunda, una ciutat quasi invisible a les fonts al llarg de tot l'imperi romà comença a tenir una major presència a partir del moment que l'imperi es descomposa i els exèrcits visigots comencen a estar presents al nord est peninsular, el que un cop més reforça la visió de Girona com una ciutat amb un alt valor estratègic i que es fa present en cada moment d'inestabilitat.

El primer episodi referit a les fonts apareix a la *Chronica Gallica* i descriu com per ordre d'Euric (466-484) un exèrcit, dirigit per Heldefred i el *dux Hispaniarum* Vicenç ocupa Tarragona i les ciutats costaneres⁴⁴³. Aquesta dada es completa amb la notícia d'Isidor en que acusa Euric d'emprendre una campanya de destrucció de la noblesa hispana⁴⁴⁴ (Canal *et al*, 2007, 192-196). Però aquest no va ser el darrer conflicte que va enfrontar l'aristocràcia hispana amb els visigots. Així Alaric I (484-507) entra amb un exèrcit a la península. El resultat d'aquesta invasió va ser la ocupació de les ciutats i centres de poder⁴⁴⁵. Això potser indicaria que en un primer moment la invasió no va concloure amb una ocupació total i permanent del territori, que si es va dur a terme amb l'arribada dels exèrcits d'Alaric I (Canal *et al*, 2007, 193). Certament no es fa referència específica a *Gerunda* però és indubtable que la ciutat devia jugar el seu paper com a plaça forta i per la seva situació estratègica sobre la principal via de comunicació nord-sud.

Entre els anys 507 i 540, el regne visigot està sota el govern de reis ostrogots i aquests mostren un gran interès en mantenir la connexió terrestre entre els regnes "germans" hispà i italià (Buenacasa i Sales, 2001, 159). Aquesta comunicació era complicada després de la derrota de Vouillé que deixava a la Septimània un estret corredor costaner, i al mateix temps potenciava la importància de Girona per la seva posició estratègica al damunt de la principal via de comunicació cap al nord.

En aquest context polític una notícia que si fa referència específica a *Gerunda* la trobem a les *Chronicorum CaesarAugustanrum Reliquiae*⁴⁴⁶ que recull com l'any 531 es va celebrar a Girona un *concilium* militar. En aquest concili es va destituir a Esteve com a *praefectus Hispaniarum*. Esteve era un hispà i, de fet, el *praefectus* fins llavors era un càrrec ocupat per hispanos per mantenir una mena d'il·lusió de continuïtat de la vella aristocràcia que a partir d'ara estarà directament sotmesa al poder reial (Amich, 2006, 70-72). Una prova més de la ràpida pèrdua

(Mateos, 2005, 51-52).

443 "...Iobsessa Tarracona, marítimas urbes obtinuit... (Chron. Gal. 664-665)

444 "...Tarraconense etiam provinciae nobilitatem quae ei repugnaverat, exercitus irruptione evertit..." (Hist. Goth., 34)

445 "...Gothi intra Hispanias sedes acceperunt..." (Chron. CaesarAug., 222)

446 "His diebus Stephanus Hispaniarum praefectus efficitur qui tertio anno praefecturae efficitur, qui tertio anno praefecturae suae in civitate Gerundensi in concilio distinctus est" (Chron CaesarAUG, 223)

de poder de la vella noblesa hispana.

Però el més interessant és la pròpia celebració del concili, que mostra una ciutat amb les infraestructures i la importància necessàries per acollir un acte d'aquesta envergadura.

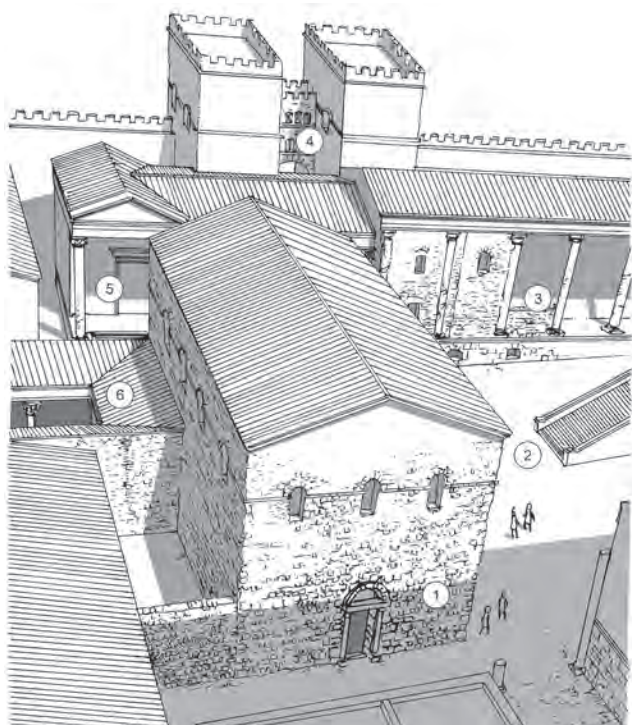

Fig.190. Restitució del palau del *comes* i el sector occidental de l'antiga plaça foral (dibuix J. Sagraera).

Una de les estructures que devia ser utilitzada en aquesta reunió és l'edifici que pels volts de l'any 500 s'havia construït a la zona baixa del fòrum. Es tracta d'un edifici de gran envergadura, de murs potents, segurament dotat d'un segon pis i que ocupava la totalitat del sector occidental del fòrum, on anteriorment creiem que se situaven la basílica i la cúria. Les dades disponibles permeten dibuixar un edifici amb un pati central, una mena d'atri, i amb paviments d'*opus signinum* a algunes de les sales. Aquest edifici ha estat identificat com el palau del *comes* el centre de poder polític de la ciutat (Nolla, *et al*, 2008 178-182; Nolla i Palahí, 2012, 230-231) que continua existint fins entrat e lsegle XII, quan la propietat va ser privatitzada i venuda (Canal *et al.*, 2010).

Al seu costat devien continuar en funcionament els dos petits *sacella*, amb una funció diferent i desconeguda, que hem suposat existien en època romana i que

serien a l'origen de les petites esglésioles de Santa Maria de les Puelles i Sant Genís (veure el capítol descriptiu del fòrum en el present estudi).

A mitjan segle VI la recuperació dels territoris situats a la Gàl·lia va deixar de ser una prioritat per la monarquia visigoda, concentrat en la consolidació d'un regne en terres hispanes, però alguns investigadors, com C. Buenacasa i J. Sales plantegen la possibilitat que alguns grans senyors s'assentessin a les ciutats frontereres, com Girona, tot esperant que l'exili fos un fet temporal (Buenacasa i Sales, 2001, 63-64) i, de retruc, influint en l'enriquiment de la ciutat. També el fet que encunyés moneda, encara que fos de forma discontinua, una tasca que se sol associar al pagament dels exèrcits, és una mostra del paper estratègic de la ciutat (Nolla i Palahí, 2012, 242-243).

Les altres notícies que ens proporcionen les fonts respecte a Girona al segle V-VI fan referència a la importància de la comunitat cristiana de la ciutat, esmentant la presència de diversos bisbes gironins als diferents concilis provincials i la celebració d'un d'ells a la ciutat l'any 517 (Amich, 2006, 115-117). El lloc on probablement es va dur a terme la reunió va ser la basílica de sant Feliu al voltant del qual ja s'haurien anat creant tot un seguit d'infraestructures destinades a l'acolliment de pelegrins i fidels, ja que no hi ha proves de l'existència de cap altra església que podés fer la funció d'edifici episcopal fins a època carolíngia (Canal *et al*, 2000, 40-44).

16.3.-El suburbi

Les informacions disponibles a l'entorn de l'espai que fins ara hem considerat com el suburbi gironí en època tardoantiga fan referència bàsicament a tres qüestions: el final de les vil·les

suburbanes, la cristianització de l'espai i la continuïtat de la importància des del punt de vista militar.

Pel que fa a altres aspectes referents a l'ocupació d'aquest espai les dades són molt escasses. A les excavacions dels soterranis de la Catedral es varen identificar un conjunt de tres sitges que foren posteriorment destruïdes per un mur, així com alguns murs descontextualitzats que podrien pertànyer a aquests moments. Aquests elements denotarien l'existència d'espais industrials i/o d'emmagatzematge a la zona més propera a l'accés del portal del Fòrum. Aquesta funcionalitat de la zona com a espai d'emmagatzematge es potenciarà en època carolíngia quan la zona s'ocuparà en bona part per un sitjar protegit per unes noves muralles (Nolla, *et al*, 2008, 178 i 189-196).

I això ens apropa a un dels fenòmens que es produeix en època tardoantiga i medieval i que té el seu reflex a l'arqueologia. Tant a l'interior de la ciutat, concretament a la zona de l'anomenat palau del *comes*, i a la zona de l'eixample carolíngi sota l'actual claustre i espais annexos de la Catedral, com a espais exteriors, com la zona de l'actual passeig Arqueològic, s'hi ha recuperat gran quantitat de sitges que foren emprades entre època tardoantiga i medieval. A aquestes dades cal afegir-hi la possible identificació, en un document de l'any 1148, del nom d'una família provinent del burg de Sant Feliu i que tenia el cognom *Cigar* (Sitjar) (Canal *et al*, 2000, 63-65). El nom deriva molt probablement d'un antic sitjar que se situava davant de l'església de Sant Feliu, però dins l'alou de Santa Maria i, per tant, a la banda dreta de l'antiga Via Augusta, en una zona⁴⁴⁷ on excavacions arqueològiques realitzades amb motiu de la construcció del passeig Arqueològic hi varen localitzar una quantitat considerable de sitges d'època medieval (Marquès, 1963), però anteriors al segle XI, moment en que el creixement del burg va convertir el sector en un espai densament habitat. En un darrer estudi s'ha considerat que aquestes sitges podrien estar lligades al vell *episcopium* (Nolla i Palahí, 2012, 239).

El que ens interessa remarcar en aquest punt és que més enllà de la datació precisa del sitjar, aquest inicia o continua una tradició que s'estableix des d'època tardoantiga; la creació de sitjars a la ciutat i el seu entorn per acumular-hi el cereal, fet que reforça el seu paper fiscal i de recaptació. Una recaptació que es realitzava de forma important en espècies, i que segurament recollien els dos grans poders urbans, el civil i el religiós. Al palau del *comes* s'hi varen obrir tot un seguit de sitges al seu interior a partir del segle VII (Nolla *et al*, 2008, 122-126). Posteriorment, en època carolíngia serà la zona de l'eixample, protegit per les muralles quan es va construir un important sitjar a la zona més propera a la Catedral (Nolla *et al*, 2008, 64-73). La presència de les sitges a l'exterior de la muralla, un lloc desprotegit en èpoques d'inestabilitat, s'hauria de situar en moments de pau relativa o com estructures pertanyents no al poder civil sinó a l'església, fet que de ser així refermaria la presència extramurs de l'*episcopium* fins un moment avançat de la història de la ciutat (Nolla i Palahí, 2012, 239-240). Aquest sistema de recaptació és molt diferent al que s'emprava en època imperial, on els hi deixa una marca clara en la topografia urbana. Aquests sitjars substituirien probablement a vells espais de magatzem, *horrea*, dels quals no se n'ha identificat fins al moment cap a l'entorn de Girona. Fins i tot en el cas que part de l'*annona militaris* es recaptés en espècie, aquesta no era guardada en època baiximperial en sitges, sinó que devia entregar-se envasada en contenidors o sacs preparats ja per la seva expedició cap a la destinació final. La recaptació tardoantiga era pensada per ser usada a la pròpia ciutat i per cobrir essencialment les seves necessitats.

16.3.1.-El final de la vil·la

La continuïtat de molts termes d'època romana que fan referència a la distribució de la propietat (*villae, fundus...*) ha portat a plantejar sovint una evolució continuada en l'organització

447 A l'entorn de l'actual carrer Sacsimort.

Fig.191. Estructures posteriors a la vil·la del Pla de l'Horta que reaprofiten materials i fins i tot algun dels vells murs de l'edifici romà.

territorial que fluiria des dels esquemes d'època romana fins a les noves formes d'ocupació i d'explotació medievals. Per contra l'arqueologia mostra un tall abrupte, un final clar i contundent del sistema de la vil·la. Aquest és un dels problemes que ha estat objecte de gran atenció per part de la historiografia als darrers anys.

El final de la vil·la s'ha analitzar des de multitud d'òptiques diverses que resumeixen perfectament Brogiolo i Chavarria "...ha sido fundamentalmente estudiado desde un punto de vista arquitectónico e interpretado en general, como consecuencia de las transformaciones experimentadas por las élites tardoantiguas acentuando según uno u otro autor, cambios de carácter cultural y por tanto de su estilo de vida (...), la militarización

de la sociedad, (...) el papel de la iglesia en la reorientación de los intereses de sdtos individuos (...) o la completa desaparición de la clase propietaria y su sustitución por parte de una nueva sociedad campesina independiente" (Brogiolo i Chavarria, 2008, 196-197).

La visió predominant a la historiografia actual entre els investigadors de l'antiguitat, i no solament en aquest aspecte, és el de tendir a negar les ruptures i cercar explicacions "evolucionistes", d'acceptar els canvis però no les ruptures. Un exemple prou clar el trobem en un estudi de R. Navarro "...entre els segles.V i VI es produeix la inutilització dels sectors residencials de la totalitat de les antigues vil·les. Aquesta inutilització no comporta un abandó definitiu sinó una transformació de l'espai" (Navarro,1999,118). López Quiroga destaca que la visió tradicional que associa el final de les *villae* amb la presència dels pobles germànics, que serien també els responsables de la nova arquitectura basada en la utilització de materials peribles no respon a la realitat. Per aquest investigador aquesta visió "catastrofista" no es correspon amb la informació arqueològica. Per una banda considera que els materials peribles ja eren utilitzats en l'arquitectura de parts de les *villae* almenys des del segle II dC. A més destaca que la vil·la no és l'únic sistema d'explotació territorial, per més que fos el més destacat i també el més rastrejable (López Quiroga, 2006). Aquest autor emmarca el final de les *villae* en una transformació de gran abast en el sistema de propietat de la terra i la seva gestió (López Quiroga,2006,29). Però al costat d'aquestes valoracions, la postura d'aquest autor és clarament evolucionista, ja que considera que la vil·la està a la base mateixa del sistema socioeconòmic medieval en un procés evolutiu lent i complex que es desenvoluparia entre els segles IV i VII dC (López Quiroga i Rodríguez Martín,2000-2001, 141-142).

Curiosament, els medievalistes tendeixen a potenciar la visió rupturista del procés, tot i que els documents medievals mostrin una certa continuïtat en les nomenclatures (*villae, fundus, castellà.*) i les lleis antigues (Delogu, 1994) En un apartat posterior farem referència a la permanència d'alguns dels termes, però pel que fa a la vil·la sembla clar que l'arqueologia remarca aquesta visió rupturista. També Brogiolo i Chavarria sostenen que no és possible mantenir una continuïtat entre el luxe de les vil·les i la pobresa de materials posterior (Brogiolo i Chavarria,2008, 198).

En un estudi publicat als darrers anys i que analitza la situació al nord de la Tarraconesa (Canal *et al*, 2007), es destaca aquesta visió rupturista destacant que la majoria d'estudis actualment analitzen la situació des del punt de vista social i econòmic però obliden les circumstàncies

polítiques. Aquesta és una curiosa evolució que ha realitzat la historiografia de les darreres dècades. Si en períodes anteriors la història era analitzada essencialment com una successió de fets polítics, oblidant tot sovint els altres condicionants, ara potser la tendència és en ocasions la contrària, remarcant els processos econòmics i socials, de més llarga durada, però oblidant el paper que determinats fets de caire polític poden tenir en moments determinats.

Pel que fa al debat sobre rupturisme o evolució pel que fa a la vil·la i el seu final, podria ser un més d'aquells debats falsos perquè les diferents postures s'assenten sobre premisses o elements de partida diferents. Quan els autors "evolucionistes" parlen de continuïtat de l'ocupació de l'espai sobre premisses diferents en realitat estan parlant d'un problema diferent del que planteja la visió "rupturista".

La primera qüestió seria: s'acaba l'estructura de la vil·la i el que això implica a nivell d'estructura econòmica i comercial, però també social, com a imatge més visible de l'existència d'una determinada elit social? La segona qüestió és: continua ocupant-se i explotant-se el territori? La resposta a les dues qüestions sembla prou evident: sí.

La gran majoria de vil·les, i no solament les rurals sinó també les aristocràtiques i les suburbanes s'abandonen al nostre territori al llarg del segle V. Les causes d'aquest abandonament són diverses i abasten molts dels aspectes que defineixen una societat, tant econòmics, com socials i també polítics. Implica això un abandonament del territori? És obvi que no, fora de les ciutats hi continua vivint gent i continuen explotant el territori, fins i tot és possible que, en molts casos, molts dels vells *fundi* continuïn mantenint la seva unitat, i fins i tot, continuïn sota el domini d'un propietari, però el sistema d'explotació ha canviat, perquè ho han fet els circuits comercials, però també les estructures polítiques i l'estructura social.

El que implica el final de les *villae* és la finalització d'un sistema que no és solament econòmic, sinó també social i polític. Hem comentat al llarg de tot aquest estudi que la vil·la és part del sistema social i en ella hi trobem aspectes com l'autorepresentació o l'*otium* que poc tenen a veure amb l'economia, i per tant, el seu abandonament és indicatiu també del final d'un sistema social. Les elits continuaran existint, potser les velles aristocràcies romanes seran substituïdes per noves gents arribades amb els pobles germànics o promocionats per ells, als que cal afegir el nou paper de l'Església que va obtenint cada cop més poder territorial, però tots ells tindran una relació diferent amb el poder i noves formes d'expressar-lo i en aquesta nova imatge la vil·la ja no és necessària.

En aquest sentit "polític" la continuïtat d'altres sistemes de poblament i d'explotació que atenyien essencialment les classes més humils no són rellevants, perquè no marquen l'estructura social de la societat, solament la pateixen.

En la seva anàlisi de la situació al nord-est català als segles V-VII l'equip dirigit per J.M. Nolla destaquen tot un seguit de fets històrics que havien de tenir la seva importància (Canal *et al*, 2007, 192-196). Referint-se als episodis bèl·lics de la segona meitat del segle V als que hem fet referència amb l'arribada dels exèrcits d'Euric primer i d'Alaric I després (veure *supra*) destaquen les referències existents als documents a la persecució endegada contra les elits hispanoromanes.

Per tant, aquests documents poden ser mostra d'uns problemes que afectaren a la noblesa local i que anava més enllà de situacions socio-econòmiques, d'una persecució per part dels exèrcits visigots, que pretenia substituir la vella noblesa per una de nova, que s'identifiqués més amb el nou poder.

El que ens interessa destacar de tot aquest procés és que l'ocupació del territori per part dels visigots va ser un procés lent, que es va produir en diferents etapes, però que al mateix

temps, ja des del principi s'havia atacat de forma intensa a l'aristocràcia hispanoromana com a element central del sistema social precedent. És a dir, es va crear un cert buit de poder, a nivell social, en el qual la desaparició de molts dels vells membres de les elits no va ser sistemàticament substituïda per una nova classe dirigent, que encara no s'havia assentat al territori. Potser en tot aquest procés el gran beneficiat va ser l'Església, que, com a institució, va sobreviure a tot aquest procés i va anar acumulant poder i propietats gràcies a les donacions (Ripoll i Arce, 2001, 41), i que va assentar el seu poder a les ciutats, convertint-se en una institució que permetia mantenir una certa continuïtat.

El resultat d'aquest procés en moltes de les velles propietats devia ser l'abandonament de les vil·les per la desaparició de la seva funció "social", com espai de relació, d'autorepresentació o d'*otium*, però també en part per la desaparició al llarg de tots aquests conflictes, de part dels seus propietaris. Durant un temps, alguns d'aquests *fundi* podrien haver quedat sense un propietari o administrador però els treballadors seguien existint i explotant les terres per poder sobreviure. Aquest podria ser el cas de la vil·la de Vilauba, on es detecten dues fases d'ocupació un cop la vil·la va ser abandonada. En un primer moment, l'espai era ocupat per cabanes i estructures senzilles, mentre que en una segona etapa es detecta una arquitectura estandarditzada (es construeixen tres cabanes pràcticament idèntiques i un trull d'oli). Podria marcar aquesta segona etapa l'arribada d'un nou propietari, que res te a veure ja amb els costums i les formes de fer d'èpoques anteriors però que continua volent extreure beneficis de la seva propietat a través d'una organització interna de l'explotació?⁴⁴⁸

Pel que fa a la reocupació de l'espai que anteriorment ocupaven els edificis de les vil·les s'hi detecten tot un seguit de transformacions, algunes de les quals ja s'havien iniciat en època baiximperial, mentre que d'altres són generalment posteriors a l'abandonament dels edificis. Aquestes són de forma resumida la conversió d'espais d'habitació en estructures productives; l'ocupació de parts de les vil·les com a necròpolis i la construcció d'esglésies (Ripoll i Arce, 2001, 26-33; Chavarria, 1996; 2007).

Tot aquest excursus és aplicable a les vil·les suburbanes, per les quals hem defensat al llarg d'aquest estudi una morfologia i evolució diferent en alguns aspectes a les de les vil·les rurals? No solament creiem que és aplicable sinó que les raons són en aquest terreny encara més clares. Els problemes de l'aristocràcia local s'havien de notar de forma molt més intensa en aquelles propietats que estaven a tocar les ciutats, el principal objectiu tàctic dels exèrcits gots. L'ocupació suburbial és molt més sensible a les transformacions i als problemes patits per les ciutats que els *fundi* situats en espais allunyats. Com a darrera dada podríem plantejar que el final de la vil·la és un fet general i produït al mateix temps tant en aquelles que se situen a tocar les ciutats que les que se situen molt allunyades. Aquesta dada va directament en contra de les teories d'abandonament de la ciutat per part dels curials al baix imperi. De ser aquest un fet general, algunes de les estructures, potser les més aïllades i menys dependents de la ciutat, mostrarien una major continuïtat. El de la vil·la és un problema econòmic però també social, amb un major pes del segon.

L'única vil·la de la que disposem dades del seu moment d'abandonament de forma contundent, és un cop més la del Pla de l'Horta. Aquest abandonament es va produir al segle V, però ràpidament es detecten tot un seguit de construccions que denoten que l'espai no va ser completament abandonat. A més, en aquest cas comptem amb una prova clara de la continuïtat de l'ocupació, i no solament per part de treballadors humils. Al nord de la vil·la s'ha excavat una necròpolis d'època visigoda (Linàs *et al.*, 2008), una necròpolis que va ser emprada per membres d'origen germànic si atenem al seu aixovar. Però aquest aprofitament de l'espai de la vil·la no es correspon amb un aprofitament de les velles estructures residencials que ja

448 Aquests nous propietaris sovint emprarien intermediaris en l'explotació (Diaz, 2003, 28-29) o dividirien l'explotació en diverses granges (Ariño i Diaz, 1999, 81).

s'havien començat a enderrocar i a reblir.

Avui per avui no sabem si varen ocupar alguns dels espais situats al nord de la zona excavada, més propers al propi cementiri, o el cementiri es va crear per altres raons i no està vinculat a cap habitatge. Les excavacions han posat de relleu dos elements més. Per una banda, ja hem comentat la presència de noves estructures, construïdes amb pedres, tot sovint aprofitades dels vells murs, lligades amb fang i, per l'altra, la troballa, a la vessant del turó situat a ponent de la vil·la, de diverses tombes de lloses. No coneixem si ambdós elements són coetanis a la necròpolis visigoda o si són posteriors. En el primer cas, la presència de dos nuclis d'enterrament es podria associar a dues comunitats o grups socials diferents, i caldrà esperar a propers treballs per veure si es varen generar a l'entorn d'alguna estructura de caire productiu o una altra mena de construccions, potser culturals.

16.3.2.-La cristianització del suburbi

Aquestes referències al Pla de l'Horta ens serveixen per introduir-nos en un altre dels aspectes en que es detecten transformacions en el *suburbium*.

La tomba de Sant Feliu va anar guanyant en importància no solament com espai funerari sinó també com a punt de pelegrinatge i això havia de tenir el seu ressò en l'estructura d'aquesta zona del suburbi. De finals del segle VI són les primeres notícies fiables a l'entorn de l'existència d'una església dedicada al màrtir. Gregori de Tours on esmenta l'existència d'una basílica a la ciutat (Canal *et al.*, 2000, 34-35; Amich, 2006, 74). Aquesta devia generar al seu entorn tot un seguit d'estructures destinades a l'acolliment dels fidels i pelegrins i potser també les estructures episcopals.

Malauradament, més enllà d'algunes informacions textuais que fan referència a l'existència d'una basílica dedicada al màrtir, almenys al segle VII, cal traslladar-se fins a època carolíngia per trobar documents més fermes sobre l'existència d'aquest edifici i d'altres estructures associades i, sobretot, del seu possible paper com a catedral (Canal *et al.*, 2000, 35-44). Sobre la forma de l'edifici les dades proporcionades per les excavacions de l'any 2010 varen permetre definir un edifici de tipus basilical, amb un absis allargassat, enlairat, probablement amb tres naus, i sengles aules sepulcral disposades a banda i banda. En una publicació monogràfica es va presentar una doble hipòtesi interpretativa (una basílica de planta quadrangular o amb creu llatina) sense que les dades disponibles permetin decantar-se ara per ara per una de les dues opcions (Nolla i Palahí, 2011, 40-44).

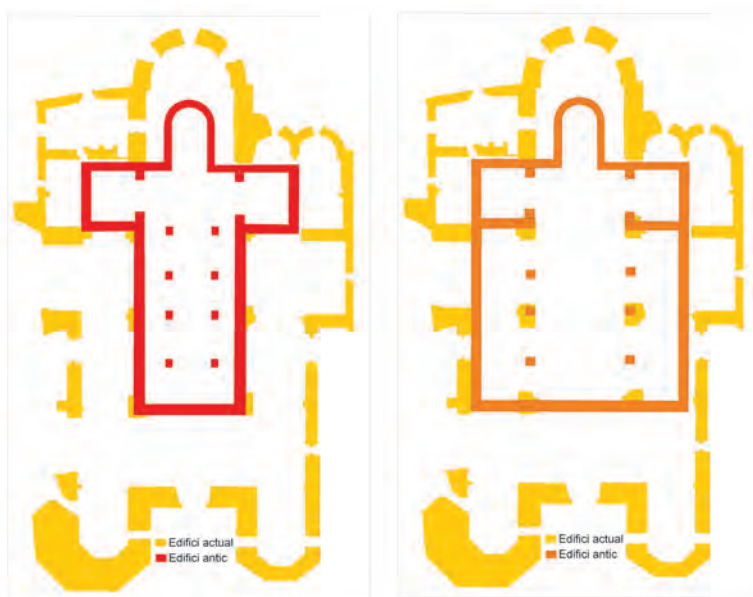

Fig.192. Hipòtesis reconstructives de la planta de la basílica de sant Feliu, situada sota l'església actual, en base a les dades arqueològiques disponibles (Nolla i Palahí, 2011)..

Sigui com sigui les notícies històriques disponibles ens parlen d'una basílica que al segle VI ja comptava amb importants tresors⁴⁴⁹ i, devia comptar també amb un embolcall arquitectònic adequat a la riquesa que pelegrins i reis oferien al sant⁴⁵⁰.

El creixement suburbial podria veure's frenat per la invasió sarraïna. De fet, durant el període carolingi la ciutat va ser objecte d'un primer eixample, protegit darrera de sòlides muralles, mentre que el burg de Sant Feliu no apareixerà de forma important a la documentació fins al segle X (Canal *et al*, 2010b,18).

Pel que fa a la comunitat cristiana, ja hem esmentat (veure *supra*) que no és fins al segle V que existeix documentació referent a l'existència d'un bisbe gironí, tot i que segurament n'hi ha d'anteriors. Curiosament, però, aquest primer document fa referència a un dels problemes que va haver d'afrontar l'església en aquells moments, el priscil·lianisme. Una epístola del papa Inocenci s'acusa a *Minicius*, un bisbe priscil·lianista d'una seu tarraconense desconeguda d'haver-se arroгат el dret de nomenar bisbe "*in Gerundensis ecclesia*" i ordena la seva deposició (Amich,2012b,248-249). Aquest document mostra que *Gerunda* era ja llavors una seu consolidada i, al mateix temps, constitueix l'únic document referent a la possible presència d'una comunitat priscil·lianista a la ciutat.

Si les dades són escasses pels segles IV-V a partir del segle VI la comunitat es fa molt més present a través de la presència dels bisbes gironins als diferents concilis o del mateix concili provincial celebrat a Girona l'any 517.

Fig.193. Restitució del *castellum* en època tardoantiga (dibuix J. Sagraera).

16.3.3.-El castellum

La desaparició de l'autoritat romana no va suposar l'abandonament del *castellum* de Sant Julià de Ramis, ans al contrari, aquest va ser adaptat a unes noves necessitats estratègiques (Burch *et al*, 2006, 55-60). Es produeix una contracció de l'espai edificat, amb la desaparició de l'edifici II i convertint l'anomenat edifici I en una fortalesa tancada sobre si mateixa. La porta es va fortificar amb la construcció de sengles torres defensives i l'espai central es va convertir en un pati descobert, flanquejat per tot un seguit d'estances, que des d'aquests moments disposaven d'un pis superior. El pati central es va dividir en dos

espais, sense que podem aclarir la funcionalitat de cada sector, tot i que un podria ser un tancat destinat als cavall o a algun altra tipus de bestiar.

Aquesta dada juntament amb la celebració del concili militar de l'any 531 a la ciutat mostren

449 Gregori de Tours, bisbe de la segona meitat del segle VI, explica una llegenda en la qual un lladre va robar grans tresors de la basílica de Sant Feliu. Més enllà de tractar-se d'una llegenda la referència als tresors si pot ser un reflex de la importància i riquesa que ja en aquells moments tenia la basílica martirial (Canal *et al*, 2000,34)

450 El rei Recared (586-601) havia ofert al sant una corona d'or (Canal *et al*, 2000,34)

una continuïtat en el paper militar i estratègic de la ciutat, un paper que va condicionar la seva fundació i que va continuar determinant la seva història fins ben entrat el segle XIX. Aquesta importància de la ciutat i complementàriament de la muntanya de Sant Julià de ramis com elements estratègics tindran el seu reflex en els successius recintes emmurallats i, en el cas de la muntanya, en les diferents fortaleses que s'hi erigiran. El *castellum* va ser substituït en època medieval pel castell de Montagut (situat a l'altra costat del Congost, però amb la mateixa funció, i en època moderna amb el nou castell de sant Julià).

16.4.-La pervivència del mot *villa*, un record de les velles *villae* romanes?

Als darrers anys el grup de Reconstrucció Històrica de la ciutat de Girona, ha dedicat alguns estudis al període carolingi i altmedieval de la ciutat de Girona, analitzant tant el nucli urbà com el territori que l'envolta (Canal *et al.*, 2003; 2006; 2007). En aquests estudis hi ha dues qüestions que trobem especialment rellevants pel nostre treball. La primera és l'anàlisi que es realitza del procés que va portar a la final de la vil·la, almenys en la seva concepció clàssica i arqueològica al mateix temps que el terme es manté al llarg del període visigòtic i altmedieval, si bé amb un significat diferent. Per l'altra i gràcies a l'anàlisi documental, aconseguen situar i delimitar les *villae* existents als segles IX-X. És precisament la primera part de la seva anàlisi la que ens fa pensar que aquestes *villae* que identifiquen en època altmedieval, podrien mostrar, amb importants matisacions, la distribució del *suburbium* existent en època romana. Veiem-ho.

El primer que detecten Nolla i el seu equip és les diferències existents entre la documentació i l'arqueologia i de retruc, i per culpa de les eines emprades per uns i altres, els diferents plantejaments existents entre arqueòlegs de l'antiguitat i medievalistes pel que fa a la continuïtat de la *villa*. Així i començant per la documentació, es detecta, i no solament al nord-est hispà, sinó a d'altres territoris com la Gàl·lia o Itàlia, una persistència d'alguns termes romans al parlar de l'estructuració territorial, els més significatius dels quals són *villa* i *fundus*, però també d'altres com *loculus* o *castella*. En època carolíngia i altmedieval el terme *villa* fa referència a un espai, un territori molt determinat, ben fixat i delimitat, on s'assentava una comunitat i on es podien situar diferents aous i propietats (tot i que també podien pertànyer a un sol propietari (Canal *et al.*, 2003, 369-370)).

A la documentació visigòtica la vil·la apareix com una de les tipologies d'agrupació de la comunitat rural al costat dels *vicus* i els *castella*. Es tracta d'espais geogràfics concrets que poden tenir un representant legal però sense entitat jurídica ja que formaven part del *territorium* d'una *ciuitas* (Canal *et al.*, 2006, 27). Per tant, el que els arqueòlegs identifiquen en època romana com un o diversos edificis que constitueixen el centre d'una explotació, la vil·la, és ja en època carolíngia un espai territorial, que podríem assimilar més aviat al *fundus*, a la totalitat del terreny explotat directament per aquesta vil·la.

De fet ja algunes lleis del segle IV fan referència al mot *villa* en el sentit de *fundus* o *possessio* (Canal, *et al.*, 2006, 30) convertint-se en sinònims assimilables a un terme o unitat fiscal⁴⁵¹. De fet aquests investigadors analitzen la situació a d'altres territoris, com la Itàlia longobarda fent evident que en aquells territoris els termes *locus* i *fundus* es feien servir en el mateix sentit que a la Hispània carolíngia el terme *villa* (Canal *et al.*, 2006, 30-31). En el mateix sentit s'expressa Salrach, al considerar que la *villa* als segles V-VI "...començaria a deixar d'indicar la gran explotació agrària d'un poderós terratinent per convertir-se en l'espai nutricional d'una comunitat i una demarcació fiscal..." (Salrach, 2004, 25-26) o Feliu "...la villa tenia una circumscripció fosilizada como mínimo desde la baja romanidad...en el Bajo Imperio o en el tiempo de los visigodos. El

451 Per autors com Leveau els textos epigràfics i dels agrimensors mostren com aquesta sentit del terme ja era emprat en època altimperial (Leveau, 2002, 19-20).

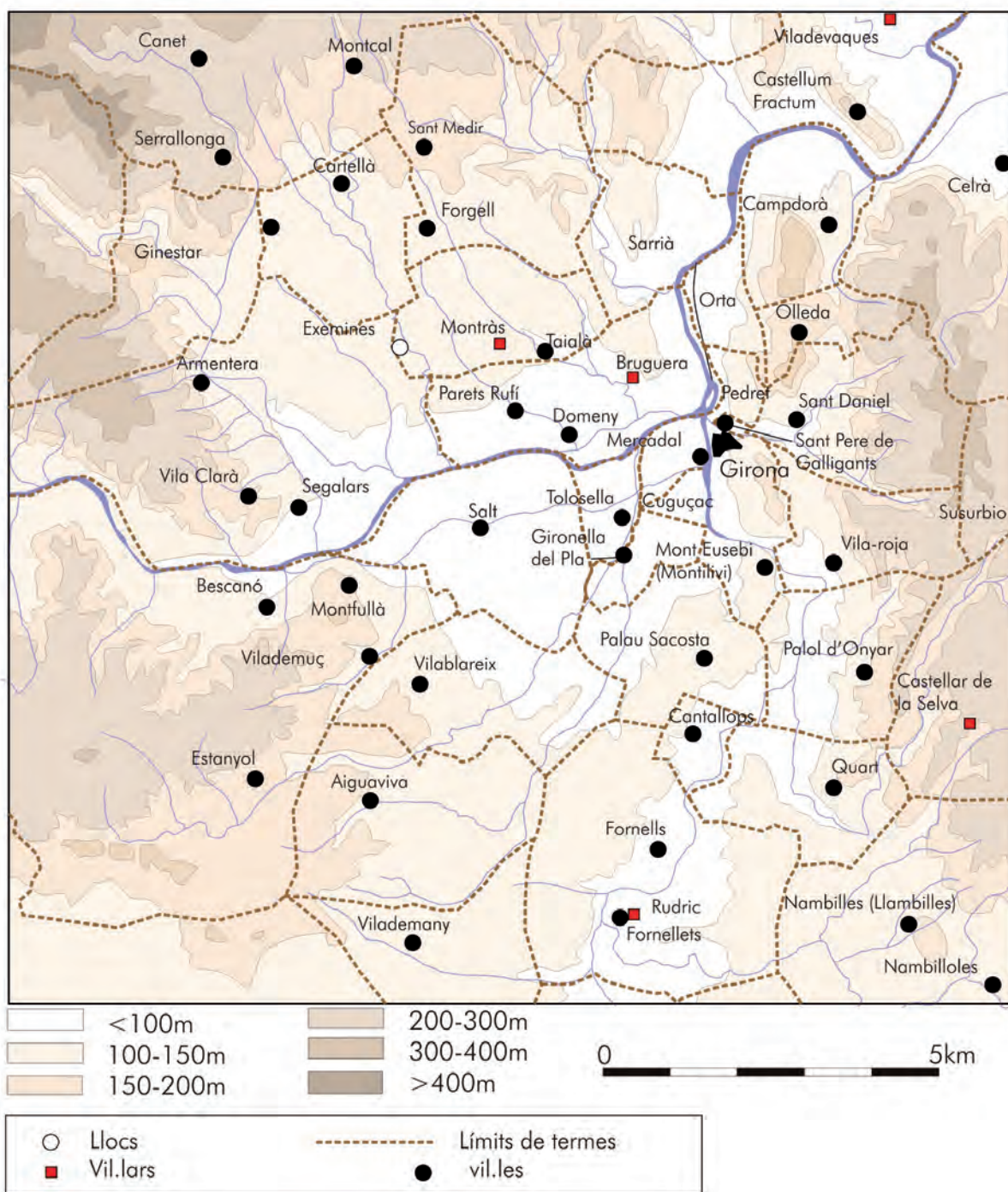

Fig.194. Plànol de la plana de Girona amb les vil·les i termes documentats als segles IX-X (Canal et al., 2003).

territorio fue dividido en distritos de recaudación fiscal que a menudo debieron ser unificados bajo el nombre de villa cualquiera que fuera su origen...(Feliu, 1999, 381-382). Aquesta darrera asseveració és especialment interessant per l'exercici que ens proposem realitzar ja que pensem que aquesta és precisament una de les claus. No s'ha d'entendre sempre el concepte *villae* altmedievales com una translació directa de les vil·les romanes en el sentit clàssic, sinó que amb aquesta terminologia s'agrupen molt diverses tipologies de propietats que potser ja en època antiga tenien una unitat estructural.

Com a darrera dada cal assenyalar com dels estudis realitzats a d'altres territoris tant diferents

com l'Aquitània, Galícia o el Midi francès es testimonia un elevat grau de continuïtat entre els llocs romans i medievals, continuïtat en la qual hi juga un paper important l'establiment d'esglésies (Canal *et al.*, 2006, 36-37).

Per veure com aquesta continuïtat terminològica pot ser el reflex d'una continuïtat de les velles propietats, podem analitzar breument les darreres excavacions realitzades a la vil·la de Vilalba. De fa anys es coneixia un aprofitament dels espais de la vil·la un cop aquesta ja era abandonada, per construir-hi un trull d'oli, actuació que denotava una persistència en l'ocupació de l'espai més enllà de l'abandonament de la vil·la. Als darrers anys s'han desenvolupat excavacions a l'entorn del vell edifici que han posat al descobert tot un seguit d'estructures que demostren l'ocupació de l'indret en època tardoantiga (Castanyer *et al.*, 2012b). Hi ha un parell de dades que ens semblen remarcables. El primer que es detecta és una ocupació feta amb estructures poc sòlides, cabanes, de les quals solament en resten els forats de pal que defineixen el seu perímetre. En un moment donat, l'espai es reorganitza i es construeixen un conjunt d'estructures, concretament tres cases, pràcticament idèntiques quan a forma i dimensions, dotades totes d'un pati i que s'han relacionat amb habitatges per pastors⁴⁵². La principal curiositat d'aquests espais és precisament la seva estandardització. A més, no cal oblidar-se del trull, situat al damunt de les ruïnes de la vil·la. D'aquestes restes en podem extreure dues fases d'ocupació diferenciada. En un primer moment, un cop abandonada la vil·la, l'espai situat al costat de la vella edificació va ser aprofitada per tot un seguit de construccions de poca entitat que denoten, però, que la zona seguia essent ocupada i explotada. En un segon moment, el que es detecta és una intervenció molt més planificada per mantenir i potenciar aquesta explotació. L'estandardització de les cases o la construcció del trull fan pensar en una actuació centralitzada destinada a treure el màxim rendiment de l'explotació del territori. Podríem concloure que després de l'abandonament de la vil·la i d'un període en el qual els habitants varen explotar la zona amb una economia que podríem qualificar de supervivència, la responsabilitat va recaure en un nou propietari que va racionalitzar la seva explotació. Òbviament aquest nou propietari res tenia a veure amb els antics estadants de la vil·la i el sistema d'explotació ja no era el de la vil·la romana, però els elements construïts denoten l'existència d'un poder central, d'un propietari, del qual depenen els estadants i treballadors. Ara bé, propietat no vol dir habitatge i cap traça permet pensar que el nou amo visqués a la zona. Amb aquest exemple volem plantejar la possibilitat que més enllà de l'abandonament de les vil·les i de la desestructuració del sistema viscut a finals del segle V o inicis del segle VI, a nivell legal es mantenia el record de les velles propietats. Quan el territori va ser reorganitzat, sota uns nous amos, els visigots, els títols de propietat dels vells *fundi* potser varen ser repartit entre la nova noblesa i aquesta va organitzar la seva explotació, sota paràmetres diferents als preexistents.

És difícil saber com es va poder mantenir a nivell legal la unitat de les velles propietats, però podem intuir un cert paper de l'Església, la institució que millor va sobreviure als trasbalsos del procés desintegrador de l'imperi romà i que podia estar interessada en mantenir la legalitat de les velles propietats, precisament perquè no poques d'aquestes havien anat acabant en les seves mans. Un indicatiu d'aquest procés en podria ser el fet que moltes d'aquestes vil·les o propietats acabaran en època medieval convertint-se en nuclis de població estructurats al voltant d'esglésies.

Un altre exemple d'aquesta continuïtat ens el proporciona la villa de *Fenalis* de l'alta edat mitjana, que sembla que no és altra cosa que el vell *fundus* romà (Canal *et al.*, 2006, 37).

En definitiva podem plantejar que la xarxa de *villae* d'època carolíngia i altmedieval pot servir com a base per entendre l'estructuració o la xarxa de propietats d'època romana, com a mínim en el darrer estadi d'ocupació, durant el baix imperi. Certament no es pot realitzar una trans-

452 No es pot descartar encara que l'ampliació dels treballs posin al descobert noves estructures.

posició mimètica ja que pot haver-hi canvis o divisions noves que se'ns escapen però pot ser un bon indicatiu que solament l'arqueologia podrà anar certificant o desmentint.

En el seu estudi del territori en època carolíngia els investigadors del grup d'Història Urbana de Girona, presenten una planta de la zona de la plana de Girona i els primers contraforts muntanyosos que la delimiten amb els límits de termes i els llocs i vil·les que apareixen a la documentació. Al mateix temps realitzen una anàlisi pormenoritzada, un per un, d'aquests termes (Canal *et al.*, 2003, 231-423, i fig.88). Grosso modo aquest espai és el que hem considerat que conformaria el *suburbium* de *Gerunda*.

D'un primer anàlisi de la planta presentada el que destaca és la distribució dels termes, en els quals s'observa com la zona de la plana està ocupada per una quantitat molt limitada de *villae* (de fet, bona part de la plana és ocupada pel terme de Salt) i com la majoria de vil·les se situen tot conformant una corona a l'entorn d'aquesta plana i tot resseguint les principals vies de comunicació⁴⁵³. De fet, a la zona de la plana solament hi esmenten les *villae* de Salt, Gironella del Pla, Tolosella (Santa Eugènia), Cuguçacs⁴⁵⁴ i Mercadal⁴⁵⁵. Bell-lloc del Pla correspon a la vil·la de can Pau Birol o Bell-lloc, mentre que la del Mercadal respon a alguna altra mena d'agrupació (un centre de culte i un espai de mercat). Aquesta quantitat de termes és molt reduït si atenem a la multiplicitat de propietats que es distribueixen al voltant d'aquesta plana.

Una segona qüestió és que en ella hi són presents tots aquells espais dels quals tenim informació arqueològica en època romana, i no solament les vil·les (Montfullà, Vilablareix, Bell lloc, Aiguaviva, Sarrià, Palau Sacosta...) sinó també d'altres com *Castellum Fractum* o *Parietes Rufini* que creiem que no es poden assimilar amb vil·les sinó amb un altra tipus de propietats. Així *Parietes Rufini* seria assimilable a les pedreres d'època romana de la zona de Domeny-Taià, mentre que *Castellum Fractum* fa referència al *castellum* baiximperial de Sant Julià de Ramis.

El mateix es podria dir d'algunes altres vil·les medievals com la del Mercadal, que segurament caldria relacionar amb el nucli religiós (precedent de l'actual Santa Susanna) a partir del qual es va generar la necròpolis baiximperial, o Sant Pere de Galligants o Pedret, ja que creiem que en algun d'aquests dos espais podria situar-se la vella *mansio* de *Gerunda*.

D'altres espais no se'n coneixen restes d'època romana, però si del període ibèric i republicà, com Estanyol, o Quart, tot i que en aquest segon cas els materials ceràmics recuperats permeten intuir una ocupació d'època romana encara per definir.

En alguns casos podríem plantejar una certa evolució i disgregació en algunes de les propietats. Així, per exemple, la documentació medieval distingeix *Parietes Rufini*, Taià, Domeny i Bruguera, uns espais que semblen anar-se segregant d'un sol terme original, *Parietes Rufini* (Canal *et al.*, 2003, 252)⁴⁵⁶. En època romana tots aquests espais foren probablement una unitat, una propietat centrada en l'explotació d'una gran pedrera que abastia a la ciutat⁴⁵⁷ i les

453 Es dibuixa, per exemple, un clar eix nord-sud al voltant de la Via Augusta, on trobem Campdorà, Orta, Pedret, al nord de Girona, i un doble eix al sud, amb Vila-Roja, Palau d'Onyar i Quart o Montilivi, Palau Sacosta, Cantallops i Fornells.

454 El nom Cuguçacs podria venir del llatí *Cucutianus*. No apareix documentat fins a inicis del segle XI (Canal *et al.*, 2003, 282).

455 Domeny formaria part de la propietat de *Parietes Rufini* (veure *infra*).

456 En un precepte del 922, que en reproduïx un de temps de Carlemany, Domeny i Bruguera (probablement l'actual Fontajau) apareixen com a vilars, terme que solia fer referència a unitats menors dependents d'una vil·la. Poc després Domeny ja sembla haver-se convertit en una vil·la, mentre que no així Bruguera. Una altra prova d'aquesta subordinació la proporciona el fet que Domeny mai va tenir església parroquial i depenia de la de Parets Rufí (Canal *et al.*, 2003, 251)

457 La pedrera de Domeny-Taià, juntament amb la de can Guilana varen proporcionar la pedra sorrenca emprada en les muralles baiximperials, però també la utilitzada en monuments d'època

vil·les més properes. En època medieval tots aquests espais són propietat episcopal, però Domeny pertany al bisbe i Tialà a Sant Feliu (Canal *et al.*,2003,257). Podria ser que l'origen de la divisió entre les dues propietats es trobés precisament en la concessió d'una part de la pedrera a una comunitat religiosa o a uns objectius concrets (concedir els drets d'explotació d'una part de la pedrera per proporcionar la matèria prima per l'erecció d'un temple o edifici concret o obtenir unes rendes per pagar alguna activitat religiosa desenvolupada per una comunitat).

El que creiem que queda clar, és que no totes les *villae* medievals responen a vil·les d'època romana, i molt menys a vil·les suburbanes. Algunes de les vil·les que surten esmentades als texts poden respondre a altres tipus de propietats (a la zona de muntanya podria haver-hi *fundus* o propietats especialitzades en l'explotació dels recursos naturals, com la fusta, sense l'existència d'una vil·la entesa com un edifici o conjunt d'edificis que actuïn com a centre de l'explotació. En altres casos aquesta vil·la, d'existir, pot limitar-se als espais industrials o relacionats amb l'explotació, deixant en segon terme l'habitatge, no essent assimilables a una autèntica vil·la suburbana. Tot i això, aquestes estructures formarien part del *suburbium* si considerem que la seva producció estava destinada directament a la ciutat (seria el cas per exemple de les pedreres de *Parietes Rufini*).

Altres, en canvi, per la seva ubicació, resulten teòricament ideals per la construcció d'una vil·la suburbana ja que compleixen moltes de les condicions que es cercaven en aquesta mena de construccions. Així i si cerquem una proximitat a les principals vies de comunicació, una facilitat de comunicació amb la ciutat i la disponibilitat d'un espai escenogràficament interessant, trobaríem que llocs com Vilademany, Fornells, Cantallops, Palol d'Onyar, Vila-Roja, Montilivi, Sant Daniel, Orta, Olleda o Campdorà responen a totes aquestes condicions, essent especialment interessants les darreres que se situarien tot flanquejant la principal via d'accés a la ciutat, i en un espai escenogràficament impressionant, com són les primeres vessants de la muntanya de Montjuic.

El terme de Sarrià no apareix a la documentació fins ben avançat el segle XI, fet que ha fet plantejar la possibilitat que no s'esmentés per estar integrats dins un terme major, el del *Castellum Fractum* que arribaria a agrupar altres termes com Montagut o Medinyà (Canal *et al.*,2003, 356-357). També pot influir en aquest silenci documental la manca d'una església parroquial fins ben entrada l'època medieval. Curiosament aquest silenci contrasta amb l'arqueologia, ja que als voltants de la vil·la del Pla de l'Horta està perfectament documentada una continuïtat de l'hàbitat, tant per la presència de construccions com d'una important necròpolis d'època visigoda.

La documentació medieval també aporta alguna dada referent al grau d'ocupació d'alguns dels espais. Així, per exemple els documents referents a la zona del Mercadal transmeten la impressió d'un espai dedicat als conreus, però poc habitat (Canal *et al.*,2003, 274). Per contra la zona de Pedret i Pont Major es presenta com un espai més complex, amb cases, molins... (Canal *et al.*, 2003, 304). Aquesta diferent evolució té a veure amb el creixement urbà i amb algunes qüestions que ja hem plantejat en capítols anteriors, que el creixement de la ciutat i la creació dels burgs en època tardoantiga i medieval pot seguir unes pautes similars a les d'època romana, per una raó tant senzilla com que la topografia afavoreix uns espais com a zones d'hàbitat per damunt d'altres.

En definitiva i si atenem a les dades d'època medieval, podríem plantejar la hipòtesi de l'existència d'aproximadament una trentena de propietats que es dividien el territori, de les quals entre 15 i 20 podrien correspondre a vil·les, tant suburbanes com rústiques, però vinculades a la ciutat i, per tant, integrades dins el que anomenem *suburbium*. Les altres propietats

altimperial (com el de la Porta sud, d'època augustal (veure *supra*)).

podrien correspondre a d'altres tipologies d'explotacions que no requerien d'establiments típics vil·la, o espais d'usos diversos, com seria segurament el cas del Mercadal, originalment una *nundina*, que en època baiximperial va esdevenir un espai de culte i cementiri. Qui sap si altres espais podrien tenir una evolució similar. Així, per exemple, l'espai de Cuguçacs, si atenem a l'evolució posterior i a la creació de tot un seguit de molins en aquesta zona, podria haver estat una explotació molt relacionada amb la utilització de l'aigua, més que no pas una vil·la clàssica.

Sigui com sigui, i més enllà d'anàlisi en detall, que amb la documentació disponible i a l'espera de noves dades arqueològiques, resulta sempre agosarat, ens sembla remarcable la distribució topogràfica de les diferents vil·les medievals, amb una major densitat de termes a l'entorn més proper de la plana, que són de majors dimensions quan ens endinsem a les àrees de muntanya⁴⁵⁸. Les àrees de bosc i muntanya, eren espais d'explotació, però l'hàbitat cercava els espais més propers a la plana, tot sovint resseguint les principals vies de comunicació.

És incongruent aquesta interpretació (prop d'una vintena de vil·les i assentaments) amb l'argumentació presentada respecte a l'escassetat de dades arqueològiques disponibles com un reflex de la realitat antiga (veure *supra*)? Pensem que no, ans al contrari. Ja hem comentat en altres apartats com alguns factors aleatoris poden influir en el volum de troballes arqueològiques i no hi insistirem. Però com a resultat d'aquella disquisició plantejàvem el fet que la zona de plana era poc ocupada i que calia cercar la majoria d'assentaments d'època romana a les primeres estribacions de les elevacions que l'envolten. Les dades que acabem de presentar avalen aquesta hipòtesi, ja que aquest patró d'assentament es mantenia en època altmedieval. Arqueològicament, aquesta zona que envolta la plana ha estat objecte d'actuacions urbanístiques menys agressives, encara conserva espais de bosc i camps de conreu on podrien trobar-se alguns d'aquests assentaments que avui dia no coneixem. Una altra via d'investigació podria ser l'anàlisi arqueològica d'algunes de les esglésies parroquials i masies que se situen en aquest territori i que tinguin un origen relativament antic. Un cop més no es pot establir una relació directe entre ambdues situacions, però alguns indicis apunten en aquesta direcció. Podríem portar a col·lació molts exemples d'aquesta continuïtat d'ocupació d'uns mateixos espais. Així, les vil·les de Vilablareix i Montfullà se situen sota sengles esglésies parroquials, mentre que les de can Pau Birol i, molt probablement, la d'Aiguaviva, se situen sota una masia. Aquesta relació, com ja hem comentat, no es pot establir de forma automàtica. La vil·la del Pla de l'Horta, amb una llarga perduració d'ocupació fins, com a mínim, època visigòtica, no te continuïtat en època altmedieval, i el nucli urbà i l'església se situaran en un altra indret. Fora de la zona que analitzem un altre exemple similar seria el de Tossa, un espai que presenta traces d'ocupació posterior al seu abandonament, fins que en un moment donat la zona s'abandona, traslladant-se possiblement la població a un altra assentament d'interior, creat a l'entorn de l'església de Sant Benet. Quan es tornarà a ocupar l'àrea de la costa, on es trobava la vella vil·la, es triarà un indret diferent, l'espigó on s'assenta l'església de Sant Vicenç (Sureda *et al*, 2007, 103-105). Un altra exemple el trobem a Santa Cristina d'Aro. A l'entorn d'un mausoleu baiximperial es va acabar creant una església i un cementiri, però en època medieval es va abandonar l'indret i es va traslladar l'església i la població a un espai proper (Aicart, Nolla i Palahí, 2008).

Per tant, no es pot realitzar una transposició directe entre època medieval i els seus precedents d'època antiga, ni de la toponímia ni de les estructures arquitectòniques però sens dubte tant un sistema com l'altre poden ser eines eficaces per obtenir una primera aproximació, o un bon punt de partida a partir dels quals treballar⁴⁵⁹.

458 Alguns termes de grans dimensions, com el de Montfullà, agrupen diferents vil·les, totes elles (quan es poden situar de forma més o menys precisa) situades al punt de contacte entre la plana i les primeres elevacions.

459 Analitzant el territori de l'entorn de Barcino Olesti també assenyala el fet que molts *fundi* es

16.5.-La fi del *suburbium* antic

La desaparició de les estructures administratives, polítiques i econòmiques característiques de l'imperi romà també va suposar un canvi de concepció de la ciutat i la finalització del suburbi tal i com l'hem anat descrivint.

La relació de dependència tant estreta existent entre la perifèria i el centre urbà es dilueix. Les vil·les suburbanes, per exemple, desapareixen i tot i que l'espai tot sovint es manté habitat el tipus d'estructures, el modus de vida, el sistema d'explotació del territori i la seva relació amb el centre urbà és diferent, més independent. De fet, com hem observat en l'apartat anterior molts dels espais que en època carolíngia encara reben el nom de *villa* aniran evolucionant cap a petits nuclis poblacionals organitzats tot sovint al voltant d'esglésies constituint el germen de moltes de les parròquies medievals. No oblidem que, per exemple, les vil·les de Monfllà i de Sant Menna de Vilablareix se situen sota esglésies existents encara avui dia.

La ciutat sembla patir un replegament cap a l'interior de les seves muralles. En moltes altres ciutats de l'entorn es detecten també canvis a nivell funerari, ja que les necròpolis es van introduint a l'interior de la ciutat a mesura que comencen a construir-s'hi edificis de culte (Sales, 2011, 575-577). A Girona sembla que en aquest aspecte l'ús funerari de la zona exterior a les muralles es manté. En part això es deu a la presència del nucli religiós creat al voltant del culte a Sant Feliu, però també altres espais, com l'església de Sant Martí Sacoosta, amb traces d'un cementiri d'època visigoda (Canal *et al.*, 2003, 87-88), o l'antic hotel dels italians, a tocar la plaça del Pallol on s'han recuperat algunes incineracions romanes, amb un cementiri que s'ha datat en època tardoantiga (Mataró, Agustí i Codina, 1994, 180), són indicis d'una continuïtat en l'ocupació exterior com espai funerari, això sí, segurament sempre estructurats al voltant d'un edifici de culte.

La inestabilitat política i militar portarà a una concentració de l'ocupació, fins al punt que quan la ciutat començarà a créixer, en època carolíngia, ho farà, eixamplant el recinte emmurallat. No serà fins uns segles després quan la ciutat començarà a tornar a ocupar el suburbi, però ja sota una concepció diferent. Solament l'espai més proper a les muralles entrarà dins aquesta categoria i el creixement es farà per sectors a mesura que les necessitats d'espai ho requereixin i aquests sectors, a la llarga, s'aniran emmurallant i protegint. No és casualitat que el primer sector ocupat per aquest nou creixement sigui el de sant Feliu, l'únic espai on sembla que al llarg de tota la tardoantiguitat i l'època carolíngia es mantindrà una ocupació fora muralles de certa envergadura, estructurada al voltant del culte de Sant Feliu.

El suburbi en sentit extens, tal i com l'enteníem en època romana arriba a la seva fi amb la desaparició del sistema polític i social que l'havia creat. Era un espai pensat per donar resposta a tot un seguit de necessitats i quan aquestes desapareixen o canvien perd la seva vigència. La ciutat tornarà a disposar d'un suburbi, però amb una concepció ideològica i social diferent, com un creixement natural de la ciutat, amb la creació de nous burgs o barris, a mesura que les necessitats demogràfiques ho fan precis. A la llarga aquests nous espais s'aniran integrant al recinte i s'aniran creant nous suburbis, cada cop més allunyats del nucli original però sempre concebuts com un espai continu. Podríem dir que en època medieval el suburbi es limitarà al que les fonts clàssiques anomenaven *continentia aedificia*, barris extramurs, sense la càrrega ideològica i social que comportava el suburbi romà.

tertimonien gràcies a la toponímia medieval (Olesti, 2005).

17.CONCLUSIONS

En època romana i més enllà de condicionaments legals, el nucli urbà d'una *ciuitas* i el seu *suburbium* configuren una unitat. En determinats aspectes, com el funerari, aquesta indissolubilitat es fa més evident ja que el suburbi esdevé lloc d'enterrament obligat pels habitants de la ciutat, però també es fa ben present en altres aspectes, per condicionants, com la cerca d'espai, la salubritat, la seguretat o fins i tot la comoditat. En ciutats com *Gerunda*, amb recintes urbans de petites dimensions aquesta relació es fa encara més intensa, ja que el nucli urbà no pot absorbir moltes de les infraestructures necessàries.

El suburbi és un espai existent gràcies i en funció de la ciutat, amb un grau de dependència total respecte a aquesta, fins al punt que allò que afecta al nucli urbà, des dels punts de vista polític, econòmic o social, té un reflex immediat a l'entorn.

Per aquesta raó, l'anàlisi d'ambdós espais s'hauria d'assumir de forma unitària, com un espai únic, ja que ciutat i suburbi esdevenen en època romana una realitat única i complementària.

La ciutat de *Gerunda* es va fundar en una conjuntura molt determinada (la finalització del conflicte sertorià) i amb un condicionant molt concret (el control de la Via Augusta) que, més enllà de la seva funció com a centre administratiu d'una *ciuitas* condicionarà bona part de la seva història. La tria del lloc, amb una topografia que dificulta la creació d'un urbanisme intern còmode i accessible, demostra que la funció residencial no va ser el principal argument que es va prendre en consideració en el moment de la seva creació. De fet, les escasses troballes realitzades a l'interior del recinte urbà, amb una manca quasi absoluta d'elements luxosos, i fins i tot d'estructures que ens indiquin a un ús intens del mateix com a espai residencial o domèstic ens apropa a una visió del recinte urbà com un espai administratiu i de serveis, un centre de poder, en el qual s'agruparien els edificis religiosos, administratius i cívics que caracteritzen una ciutat romana, però on la funció residencial jugava un paper secundari. Possiblement no s'arribava a l'extrem d'altres poblacions com Segobriga, on la funció residencial sembla quasi completament absent al nucli urbà i la població es dispersava pel seu entorn, o el d'*Aquae Calidae* (Caldes de Malavella) on no s'han trobat traces ni tant sols d'un nucli urbà. El panorama segurament seria més similar al de ciutats com *Baetulo* o *Iluro*, on l'espai urbà va anar perdent part de la seva funció residencial, i la població benestant es va anar dispersant pel suburbi mentre algunes de les cases urbanes eren reconvertides en espais industrials. Però fins i tot en aquests casos es detecta, en les primeres fases d'existència de la ciutat, la presència de residències amb un cert nivell de luxe, situació que encara no s'ha pogut demostrar per la ciutat de *Gerunda*. Les dues úniques excavacions a l'interior ciutat que han proporcionat elements que podrien respondre a estructures domèstiques (Museu d'Història i c/ Alemanys,5), no mostren en cap moment elements luxosos que ens permetin parlar de cases amb un nivell adquisitiu elevat, i el seu limitat abast permet fins i tot posar en dubte la seva adscripció ja que també podrien correspondre a alguna altra mena d'edificacions.

A més hi ha molts espais de la ciutat que encara en època medieval consten a la documentació com espais ocupats per horts, no edificats, en moments en que la ciutat havia crescut de forma molt important fora de les velles muralles per la pressió demogràfica. De la poca ocupació de la ciutat també en disposem d'algunes dades indirectes, ja que algunes zones,

com per exemple la part alta de la ciutat, l'actual caserna d'Alemanys, es va mantenir com un espai no urbanitzat fins i tot durant l'època medieval (Vivó i Palahí, 2011). Aquesta infraocupació de l'espai intern del recinte emmurallat, podia venir ja del moment fundacional i estar motivada en part, per motius topogràfics que les obres posteriors varen esborrar o emmascarar, o per condicionants més lligats a la funció estratègica i defensiva de la ciutat.

Tampoc les troballes de caire funerari semblen permetre suposar l'existència d'una població urbana elevada. Les troballes realitzades, no massa abundants, ocupen una superfície relativament petita. Per l'època alt imperial les tombes que podem associar a les necròpolis urbanes i que s'ha localitzat més allunyada del nucli urbà, és un conjunt de dues incineracions (més una altra de dubtosa) localitzades a la plaça del Pallol. Aquest espai se situa escassament a un parell de centenars de metres de la porta sud de la ciutat i es tracta d'un conjunt reduït, sense que es detecti un ús prolongat de l'espai com a necròpolis. Solament a l'entorn de Sobreportes hi ha indicis d'una ocupació funerària més o menys intensa i continuada.

Aquest escàs volum de tombes contrasta amb les necròpolis localitzades a d'altres ciutats amb un alt volum d'espais residencials com *Emporiae*, *Barcino* o *Tarraco*. Per contra sembla que totes o quasi totes les vil·les suburbanes disposaven d'un cementiri familiar⁴⁶⁰, on s'enterrarien la família del propietari i segurament també els servents. Aquesta dispersió dels cementiris podria ser un reflex de la pròpia dispersió de la població.

Per tant, i a l'espera que propers treballs arqueològics desmenteixin aquesta percepció, potser caldria començar a pensar en la ciutat de *Gerunda*, com un nucli administratiu, amb una funció defensiva i estratègica important, però amb una població escassa, que es repartiria sobretot, pel suburbi i pel territori.

Les vil·les suburbanes es converteixen en aquest context en una de les principals fonts d'informació a l'hora d'intentar reconstruir l'evolució de la ciutat.

Evidentment aquesta mena d'edificacions ens apropen a un sector de la població molt determinat, les elits urbanes, però també és cert que aquestes classes dirigents poden ser tot sovint les que més ràpidament reflecteixen en els seus costums, i per tant en les seves cases, les transformacions de caire polític o econòmic, així com les noves costums i modes.

Tradicionalment incloses en els estudis que fan referència al territori, al mateix nivell que les vil·les rústiques o les d'*otium* ubicades en espais allunyats de les ciutats, en realitat les vil·les suburbanes presenten importants diferències conceptuals amb aquelles. La seva funció, tot sovint, com a primera residència, fet que les equipara a les residències urbanes, per molt que se situï fora del *pomerium*, condiona les activitats socials que s'hi desenvolupen. No es tracta de residències destinades exclusivament a l'*otium*, però tampoc són espais eminentment o exclusivament productius. Poden disposar d'un ampli ventall de comoditats pel descans i gaudi del propietari i amitats, i funcionar com a centres d'explotacions més o menys àmplies, però aquestes no són les seves funcions principals des del punt de vista social. Essencialment una vil·la suburbana és una *domus* extraurbana, i ha de permetre complir amb les obligacions socials del propietari. L'edifici es converteix en un símbol del poder del propietari. Aquesta funció autorepresentativa de l'habitatge troba el seu entorn ideal en l'espai extraurbà, on es poden cercar indrets escenogràficament ideals i on es disposa de grans espais per desenvolupar una arquitectura de poder.

Aquests avantatges es potencien a *Gerunda* a partir d'època augustal gràcies a canvis le-

460 De les vil·les conegudes solament en el cas de Montfullà no hi ha moment indicis fermes de l'existència d'una necròpolis, tot i que apuntem la possibilitat de l'existència d'un mausoleu, però ja en època baix imperial o tardoantiga.

gals (la concessió de l'estatut municipal) i conceptuals (nou paper de les elits i extensió de l'evergetisme privat), però també per canvis tècnics, com l'extensió de l'ús del morter en les estructures domèstiques que permet una major flexibilitat constructiva i que es completa amb la utilització de paviments sòlids i amb elements luxosos, en definitiva, traslladar a l'àmbit privat l'arquitectura de poder.

Arqueològicament resulta complicat detectar algunes de les diferències conceptuals existents entre una vil·la suburbana i altres menes de vil·les. Si ens centrem en l'espai residencial, l'únic del qual per ara disposem de dades fermes pel que fa a les vil·les de l'entorn de *Gerunda*, es podria argumentar que la seva estructures i nivell de luxe, per exemple, és similar al de moltes de les anomenades vil·les d'*otium*. Efectivament la disposició de moltes de les sales d'aparat és similar. El que diferenciaria una i altra és l'ús que es feia d'aquestes sales i aquesta és una qüestió que tot sovint no pot resoldre de forma clara l'arqueologia. Si el triclini era emprat a primera hora del matí per rebre als clients, si a la vil·la es desenvolupaven reunions de negocis, o si en virtut d'algun càrrec municipal ostentat pel propietari s'hi exercien tasques oficials, són qüestions que tot sovint no deixen restes físiques.

Tot i això a les vil·les suburbanes si es detecten alguns elements que ens apropen a aquesta relació directe amb la ciutat. Una podria ser l'estructuració de la vil·la, com succeeix a la del Pla de l'Horta en època republicana, on es reproduïx una casa d'atri, de clares reminiscències itàliques. Es podria argumentar que el propietari va voler reproduir un tipus de casa que coneixia, però també es podria pensar que el que pretenia reproduir era l'estructura que millor s'adaptava a les necessitats socials que es requerien de l'edifici, en el qual la recepció de clients era important i requeria d'espais específics.

Per altra banda a les vil·les situades a l'entorn de la ciutat es detecta un cert avançament cronològic en la introducció de nous elements estructurals i fins i tot de l'arribada de determinades "modes" que posteriorment s'aniran estenent a les finques rurals. En aquest sentit al nord est català es detecta una certa pauta evolutiva en la introducció d'aquesta mena d'elements arquitectònics i decoratius. Empúries, gràcies al seu contacte directe a través del comerç amb la península itàlica i a la presència d'un nucli important d'itàlics almenys des d'època cesariana esdevé el punt d'entrada dels nous costums i models arquitectònics, almenys fins al segle I dC. Aquests nous elements s'estendrien a d'altres ciutats com *Gerunda*, i posteriorment a les zones rurals. Així i a tall d'exemple, la vil·la de Sant Menna de Vilablareix disposa d'un conjunt termal a la primera meitat del segle I dC, quan aquesta mena d'estructures es generalitzen a les vil·les rurals a partir sobretot d'època làvia. També la vil·la del Pla de l'Horta disposa des d'època augustal, d'elements decoratius com l'*opus sectile*, molt poc habituals fora d'entorns urbans o suburbials en aquesta època. Més clara encara és la presència d'una estructura absidal associada a un triclini des d'època làvia, un tipus de solució arquitectònica desconeguda a la majoria de vil·les fins època baix imperial.

En tota aquesta evolució hi juga un paper molt important la introducció de l'ús del morter en les construccions privades a partir d'època d'August. Reservat fins llavors, al nord est hispà, sobretot en les obres públiques la seva introducció en l'àmbit domèstic va permetre una gran evolució d'aquesta mena de construccions⁴⁶¹. Aquesta evolució té un fort impacte sobretot en les vil·les fins al punt que la majoria d'investigadors consideren que és en aquests moments quan s'imposa el sistema de la vil·la. Com ja hem comentat en apartats anteriors, creiem que aquesta visió no és del tot correcta. L'aparició de la vil·la com a sistema econòmic és anterior i cal vincular-lo directament amb l'aparició de les ciutats de tipologia romana i la reorganització territorial i econòmica que impliquen. El fet que les primeres vil·les suburbanes es creïn a l'entorn de les ciutats de forma quasi paral·lela a la fundació del nucli urbà en són bona prova.

461 En altres territoris, com la península itàlica el *caementicium* ja era usat en espais privats des de feia més d'un segle, per tant no era un problema de desconeixement del material sinó de manca d'oferta.

El que es produeix en època augustal és una transformació arquitectònica. Els nous materials i conceptes que s'imposen de forma ràpida comporten una transformació radical de molts dels edificis ja existents. Un cop més el Pla de l'Horta n'és un exemple excel·lent, ja que l'edifici és completament remodelat, però la seva planta és quasi idèntica a la preexistent en època republicana. Moltes vil·les republicanes varen ser completament anorreades però no per un canvi en la propietat o en la concepció del model d'explotació si no per adaptar-se a la nova realitat i a les noves possibilitats materials existents.

Una altra de les característiques del suburbi gironí és la intensa utilització que es fa de les propietats extraurbanes com espai funerari. De gairebé totes les vil·les identificades actualment en coneixem l'existència d'una necròpolis més o menys extensa. A més en alguns casos, com al Temple d'Aiguaviva i, probablement, també a Vilablareix, aquesta utilització s'inicia ja al segle I dC. Aquest fet permet plantejar algunes qüestions. Els propietaris de les vil·les suburbanes sembla que ben aviat varen preferir la seva propietat com a espai funerari per davant de les necròpolis urbanes. Podria influir-hi en part la difícil topografia de la ciutat que potser va provocar un esgotament ràpid dels millors espais escenogràficament parlant, o un cost desmesurat del terreny, però sigui quina sigui la causa el que resta clar és que aquests membres de l'elit local consideraven que la seva propietat era un espai excel·lent, tant bo com la proximitat immediata al nucli urbà, per deixar un record perenne entre els seus conciutadans, una de les funcions principals de la tomba.

En època baix imperial el paper estratègic, de fortalesa, de la ciutat de *Gerunda* no solament no decau, sinó que després d'uns segles de pau, es potencia, i de fet la creixent importància de Girona, que acabarà esdevenint la ciutat hegemònica del nord est català substituint a Empúries en aquest paper, prové en bona mesura de la seva funció estratègica. Un segon element remarcable en aquest període és la introducció a la ciutat del cristianisme, estructurat i potenciat al voltant de la figura del màrtir Feliu.

En alguns aspectes aquest nou període suposa una transformació important de la ciutat i el seu suburbi. La recuperació de la muntanya dels Sants Metges de Sant Julià de Ramis com a espai estratègic, amb la construcció d'un *castellum*, és una mostra de la potenciació de la zona com espai d'importància militar.

També els espais funeraris pateixen transformacions. El cristianisme suposa una certa contracció o concentració dels espais funeraris, que es concentren al voltant d'edificis o espais de culte. A Girona aquests cementiris semblen concentrar-se al voltant de la figura de Sant Feliu, aprofitant el lloc on va ser enterrat, davant per davant de la porta nord de la ciutat i l'espai on, creiem, va ser executat, a la zona del Mercadal. Aquest és un espai que sembla que no s'havia urbanitzat mai, on potser es celebrava una *nundina*, un mercat periòdic (del qual pren nom l'indret). Solament el desenvolupament en aquest espai d'un fet significatiu, com l'execució del màrtir, pot explicar la creació d'un cementiri en un espai que fins llavors s'havia defugit.

Per contra sembla que els cementiris de les vil·les es van abandonant. A la vil·la del Pla de l'Horta s'han localitzat algunes tombes disperses que poden correspondre al període baix imperial, però precisament la seva dispersió fa pensar que el vell cementiri situat al nord de la mateixa ja era abandonat. Sembla que la població cristiana es veia intensament atreta pels cementiris urbans nascuts a redós de la figura del màrtir. A més, en un context cristià, en el qual la individualitat havia estat substituïda per la comunitat, les necròpolis suburbanes eren innecessàries. Per contra en entorns rurals, sobretot a partir del segle V dC començaran a aparèixer necròpolis estructurades a l'entorn de mausoleus o petits centres de culte que actuaran de pol d'atracció per aquells que volien ser enterrats en comunitat.

Tot i això els potentats locals seguien cercant una certa rellevància entre els seus conciuta-

dans i companys de religió, expressada a través dels sarcòfags o altres elements⁴⁶². Menys informació tenim per la població que seguia essent pagana i no era enterrada en els cementiris cristians. Podrien ser pagans els pocs que es continuaven enterrant a la vil·la del Pla de l'Horta? Així sembla indicar-ho almenys la tomba de *tegulae* datada pels volts de l'any 300 i localitzada, aïllada, al sud est de la vil·la, que contenia una moneda a manera d'òbol per Caront. El fet que la tomba no formi part d'un cementiri més ampli podria ser indicatiu del canvi de costums; un treballador pagà que no volia ser enterrat amb els cristians quan la resta de la família o de la població de la vil·la s'havia fet cristiana? No ho sabem.

Darrerament s'han localitzat indicis de l'existència d'una necròpolis a les proximitats de la vil·la de can Pau Birol, que podria pertànyer a la fase baix imperial de la vil·la⁴⁶³. L'existència d'una petita necròpolis al voltant d'aquesta vil·la en un moment en que altres necròpolis associades a vil·les semblen abandonar-se podria ser un element més que aprofundeixi en el caire pagà del seu propietari, tal com alguns autors han insinuat tot analitzant la decoració mitològica de les pavimentacions musives localitzades⁴⁶⁴.

També a les vil·les es detecten alguns canvis. Al costat de vil·les com la del Pla de l'Horta on les transformacions dels espais residencials semblen mínimes i es mantenen la majoria d'estructures precedents, en d'altres, com can Pau Birol, les transformacions són radicals, amb concepcions d'arquitectura àulica, que són un fidel reflex de les noves formes de relacions socials establertes al Baix Imperi.

La ciutat tardoantiga és diferent a la ciutat precedent. L'estructura de poder, les relacions socials i les fonts de finançament de la ciutat, entre altres aspectes, han canviat i també ho fa la seva configuració externa dels nuclis urbans. A les noves autoritats visigodes cal afegir-hi el creixent paper dels bisbes i de la pròpia religió cristiana que introdueixen canvis en la concepció del poder i de l'estructura social.

Poc coneixem de l'estructura urbana interna de la ciutat també en aquest període, però el que si sembla clar és que la fi de l'imperi romà representa la fi del *suburbium* tal com aquests l'entenien.

La desaparició de l'imperi romà i els canvis en les estructures de poder suposen també importants canvis a nivell social. El nou poder civil estableix noves pautes de govern i nous centres de poder amb la construcció de l'anomenat palau del *comes*, ocupant part del vell espai foral. A aquest nou poder civil cal afegir-hi el poder del cristianisme encarnat pel bisbe i que acaba esdevenint un contrapoder que té el seu reflex en la construcció del conjunt episcopal. Aquests dos centres esdevindran en època tardoantiga els nous pols de poder de la ciutat substituint als vells espais administratius, civils i religiosos, centrats essencialment en el *forum*. Potser ocuparan el mateix espai físic (almenys pel que fa al palau del *comes*), però conceptualment representen un nou món i una nova societat.

La vil·la suburbana, entesa com un espai de relació, que reflexa en la seva arquitectura unes determinades estructures socials deixa d'existir. Les noves relacions socials establertes requereixen nous espais, molts dels quals resulten actualment difícils d'identificar i restituir.

També el món funerari és transformat de forma essencial, amb l'entrada de les necròpolis als

462 No es pot descartar que algunes de les *formae* localitzades a l'interior de l'església de Sant Feliu anessin cobertes amb laudes sepulcrales.

463 Així sembla indicar-ho la tipologia de les poques tombes identificades, amb caixa de *tegulae*.

464 Certament aquesta no és una prova definitiva, ja que la utilització de motius mitològics podia ser un intent de mostrar el nivell cultural del propietari o la seva identificació amb els valors tradicionals del propietari més que les seves creences religioses.

espais urbans.

La relació del nucli urbà i el suburbi no serà la mateixa. La ciutat sembla tancar-se sobre si mateixa, i quan alguns segles després començarà a créixer, ho farà sota nous conceptes, molt més compactes, en els quals el suburbi es limitarà als diferents burgs que aniran creixent com un espai continu al seu entorn i on molts dels vells espais que formaven part del suburbi en època romana s'hauran reconvertit en poblacions independents, veïnes, però ja no tant clarament subordinades, a la ciutat.

El suburbi d'època romana, entès com un espai extens, de límits poc clars i canviants, però amb un alt grau de dependència envers la ciutat, deixa d'existir en el mateix moment en que deixen de fer-ho les bases ideològiques i socials sobre les que s'assentava.

18.BIBLIOGRAFIA

FONTS CLÀSSIQUES CITADES AL TEXT

Agennius Urbicus, *De controversis agrorum*, C. Lachman (ed.), Gromatici veteres, Berlin, 1848.

J. Amengual i Batlle, Consenci: Correpondència amb Sant Agustí, 2 vols., Barcelona, Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1987-1991.

Apià *De iberia*, <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:greekLit:tlg0551.tlg007.perseus-grc>

Apuleu, *Apologie*, P. Vallette (ed.), Les Belles lettres, PARís, 2002 (1924)

Cató, *De agriculture*, R. Goujarol (ed.), Les Belles lettres, París, 2002 (1975) (D)

Ciceró, *Contra Verres*, H. de la Ville de Murmont (ed.), Les Belles lettres, París, 2002 (1922)

Ciceró *De legibus*, <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0474.phi044.perseus-lat1>

Cicero Pro Murena

<http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0474.phi014.perseus-lat1:1>

Ciceró, *Traité des lois*, G. De Plinval (ed.), Les Belles lettres, París 2002 (1959)

Chronica Gallica: Mommsen, TH. (ed) Monumenta Germaniae Historica Auctorum Antiquissimorum T.IX, Chronicorum Minorum vol I, a cura de Th. Mommsen, Berlin, 1892, 615-666

Chronicorum Caesaraugustanrum Reliquiae, Monumenta Germaniae Historica, Auctorum Antiquissimorum T.XI Chronicorum Minorum vol.II a cura de Th. Mommsen, Berlin, 1894, 221-223

Codex Theodosianus

<http://webu2.upmf-grenoble.fr/DroitRomain/>

Columella, *De l'agriculture*, J.Ch. Dumont (ed.), Les Belles lettres, París, 2002 (1993)

Digesta <http://webu2.upmf-grenoble.fr/DroitRomain/>

Ciceró *Phillipiques*, <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:phi0474.phi035.perseus-lat1:1.1>

Isidor de Sevilla,, Etymologiarum sive originum libri XX, <http://www.thelatinlibrary.com/isidore.html>

Lex Flavia irnitana,
http://webu2.upmf-grenoble.fr/DroitRomain/Leges/Irnitana_CILA.html

Llei de les XII Taules
http://webu2.upmf-grenoble.fr/DroitRomain/Leges/twelve_Crawford.htm

Marcial, *Epígrames*, II, M. Dolç (ed.), Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1952.

Plaute, *Comédies Trinummus*, A. Ermit (ed.), Les Belles lettres, París, 2003 (1947)

Plini el Jove, *Lletres*, M. Olivar (ed.), Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1927

Plini el Vell, *Histoire naturelle*, J. André (ed.), Paris Les Belles lettres, 1964

Plutarc, *Vides paral·leles, vol.III, part 5, Agesilau i Pompeu*, C. Riba (ed.), Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1934

Polibi, *Historia*, A. Ramon i Arrufat (ed.). Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1929

Seneca *De brevitae vitae*, <http://data.perseus.org/citations/urn:cts:latinLit:stoa0255.stoa004.perseus-lat1>

Suetoni, *Vida dels dotze Cèsars*, J. Icart (ed.), Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1968

Varró, *Del camp*, Mn. S. Galmés (ed.), Fundació Bernat Metge, Barcelona, 1928.

Vitruvi, *De l'architecture*, L. Callebat (ed.), Paris Les Belles lettres, 2004

LLIBRES I ARTICLES

Abascal, 1991

J.M. Abascal, La muerte en Roma, legislación y evidencia arqueológica, dins D.Vaquerizo (co-ord.) *Arqueologia de la muerte: metoologia y perspectivas actuales*, Còrdova, 205-245.

Abascal, 2006

J.M. Abascal, Los tres viajes de Augusto a Hispania y su relación con la promoción jurídica de ciudades, *Iberia*, 9, Madrid, 63-78.

Abascal, 2009

J.M. Abascal, Programas epigráficos en los foros romanos de Hispània, dins J.M. Noguera (ed.) *Fora Hispaniae. Paisaje urbano, arquitectura, programas decorativos y culto imperial en los foros de las ciudades hispanorromanas*, Múrcia, 85-100 (Monografias del Museo Arqueológico de Múrcia, 3).

Abascal i Cebrian, 2010

J.M. Abascal i R. Cebrián, El paisaje suburbano de Segobriga, dins D. Vaquerizo (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Còrdova, 289-308 (Monografias de Arqueologia Cordobesa, 18).

Adams, 2008

G.W. Adams, *Rome and the social role of elite Villas in its suburbs*, Oxford (B.A.R. International Series 1760).

Agusta-Boularot, 1998

S. Augusta-Boularot, Banlieu et faubourgs de Rome: approche lingüistique et definition spatiale, dins R.Bedon (ed.) *Suburbia. Les faubourgs en Gaule romaine et dans les regions voisines*, Limoges, 36-62 (*Caesarodunum*, XXXII).

Agustí, Burch i Merino, 1995

B. Agustí, J. Burch i J. Merino (eds.), *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis: anys 1991-1993*, Girona (Centre d'Investigacions arqueològiques de Girona. Sèria Monogràfica, 16).

Aicart, Nolla i Palahí, 2008

F.Aicart, J.M. Nolla i Ll. Palahí (cur.), *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Girona.

Albentis, 1990

E. de Albentis, *La casa dei romani*, Milà

Albentis, 2003

E. de Albentis, Abitare nella tarda antichità. Gli apparati di rappresentanza delle domus, l'edifici absidate e i loro antecedenti ellenistico-imperiale, *Eutopia, nuova serie III*, 1-2, 119-189.

Albentis, 2008

E. de Albentis, La tipologia delle abitazioni romane: una visione diacronica, *La architettura domestica romana en àmbito urbano y rural, Anales de Prehistoria y Arqueologia*, 23-24 (2007-2008), Múrcia, 13-74.

Alberch i Burch, 1989

X. Alberch i J. Burch, Elements pel coneixement de la vil·la romana de Vilablareix, *Cypsela*,

VII, Girona, 87-91.

Albertini,1913

Albertini,E. Sculptures antiques du conventus Tarraconensis, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*. 1911-1912, Barcelona, 323-474

Alföldy,2012

G. Alföldy, *Nueva historia social de Roma. Versión española de la 4ª edición alemana completamente revisada y actualizada*, Sevilla.

Amela,2000

L. Amela, Las ciudades fundadas por Pompeyo Magno en occidente: *Pompaelo, Lugdunum Convenarum y Gerunda*, *POLIS*,12, Alcalá d'Henares, 7-41.

Amich,1998

N.Amich, El *concilium* de *Gerunda* de l'any 531, segons el testimoni de les *Chronicorum Caeseraugustunorum Reliquiae*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIX, Girona, 73-85.

Amich,2004

N. Amich, L'Epístula 3 d'Innocenci I (402-417).En els orígens de la seu episcopal tardoantiga de *Gerunda*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLV, Girona, 131-140.

Amich,2006

N. Amich, *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VIII). Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a Sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana* (Girona Monografies de l'Institut d'Estudis Gironins, 19).

Amich,2012a

N. Amich, Els sarcòfags paleocristians de Sant Feliu de Girona, dins D.Vivó; Ll. Palahí i J.M. Nolla, *Parva Gerunda*, Girona, 211-222.

Amich,2012b

N. Amich, La Girona cristiana: la seu episcopal i el culte a Sant Feliu de Girona en l'antiguitat tardana, dins D.Vivó; Ll. Palahí i J.M. Nolla, *Parva Gerunda*, Girona, 245-283.

Amich i Nolla,2001

Amich,N. i Nolla,J.M., El sarcòfag de Sant Feliu. Una aproximació històricoarqueològica, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*,XLII, Girona,77-93

Amich i Nolla,2011

N.Amich i J.M. Nolla, Caritat a la ciutat tardoantiga i carolíngia de *Gerunda*: els *xenodochia*, *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, LII, Girona, 95-112.

Anibaletto,2010

M. Anibaletto, Per una topografia del limite: riflessioni sul suburbio di Iulia Concordia, dins D. Vaquerizo (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Còrdova, 67-78 (Monografias de Arqueologia Cordobesa, 18).

Antequera et al, 2010

F. Antequera, P. Padrós, A. Rigo i D. Vázquez, El suburbium occidental de Baetulo, dins D. Vaquerizo (ed.) *Las areas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Còrdova, 173-210 (Monografias de Arqueologia Cordobesa,18).

Aquilué,2009

Aquiluè,X. El món funerari emporità a l'antiguitat tardana, dins P. Castanyer i J. Monturiol

(cur.), *El món funerari a l'antiga Empúries*, catàleg de l'exposició, Girona, 49-54.

Aquilué, 2012

X. Aquilué, Introducció històrica, dins X. Aquilué *Empúries. Municipium Emporiae, Ciudades romanas de Hispania*, Roma, 1-7.

Aquilué et al., 2012

X. Aquilué, P. Castanyer, M. Santos i J. Tremoleda, Arquitectura oficial, dins X. Aquilué *Empúries. Municipium Emporiae, Ciudades romanas de Hispania*, Roma, 39-56

Arbeloa, 1987

J-V. M. Arbeloa, La ocupació suburbial de les ciutats romanes. El sector nord-oriental de Tàrraco, *Butlletí Arqueològic*, 8-9, 1986-7, Tarragona, 87-124.

Arbeiter, 2010

A. Arbeiter, ¿Primitivas sedes episcopales hispánicas en los suburbia? La problemática cara a las usanzas del ámbito Mediterraneo occidental, dins D. Vaquerizo (ed.) *Las areas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Còrdova, 413-434 (Monografias de Arqueologia Cordobesa, 18).

Arce, 2002

J. Arce (ed.) *Centcelles. El monumento tardorromano. Iconografía y arquitectura*, Roma (Biblioteca Italica, Monografias de la Escuela Española de Historia y arqueologia en Roma, 25).

Arce, 2006

J. Arce, *Fana templa, delubra destrui praecipimus*: el final de los templos de la Hispania romana, *Archivo Español de Arqueologia*, 79, Madrid, 115-124.

Arce, 2008

J. Arce, Musivaria y simbolismo en las *villae* tardorromanas, dins C. Fernández Ochoa, V. Garcia-Entero i F. Gil Sendino (eds.) *Las villae tarorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*, IV Coloquio Internacional de Arqueologia en Gijón, Gijón, 27-48.

Arce, 2011

J. Arce, *Horrea* y aprovisionamiento en Hispania (ss. IV-VI), dins J. Arce i B. Goffaux (ed.), *Horrea d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*, Madrid, 287-297 (Collection de la Casa de Velázquez, 125).

Ariño i Diaz, 1999

E. Ariño i P. de la C. Diaz, La economia agraria de la Hispania romana. Colonización y territorio, *Studia Historica. Historia antigua*, 17, Salamanca, 153-192.

Ariño, Gurt i Palet, 2004

E. Ariño, J.M. Gurt i J.M. Palet, El pasado presente. Arqueologia de los paisajes en la Hispania romana, *Acta Salamanticense*, 122, Salamanca.

Arnaud, 1998

P. Arnaud, Vers une définition géodynamique des suburbia: Elements pour une zonation des zones peri-urbaines, dins R. Bedon (ed.) *Suburbia. Les faubourgs en gaule romaine et dans les regions voisines*, Limoges, 63-81 (*Caesarodunum*, XXXII).

Arrayàs, 2005

I. Arrayàs *Morfología histórica del territorio de Tarraco (ss. III-I a.C.)*, Barcelona (*Instrumenta*, 19).

Arrayàs,2007

I. Arrayàs, Al voltant de la "romanització" del nord-est de la península ibèrica. Reflexions sobre l'organització territorial i els fluxos comercials, *Pyrenae*, 38.2, Barcelona, 47-72.

Asensio,2003

J.A. Asensio, Urbanismo romano republicano en la región de la cuenca del Ebro (*Hispania Citerior*) 179-44 a.C., *Archivo Español de Arqueología*, 76, Madrid, 159-178.

Augè,2010

A. Augè, *Excavacions a la plaça del Pallol de Girona*, Memòria d'excavació, Girona.

Augè i Frigola,2010

A. Augè i J. Frigola, La plaça del Pallol de Girona. Troballes arqueològiques des del s. I-II dC fins al s XIX-XX, *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 639-648.

Baldini-Lippolis,2001

I. Baldini-Lippolis, *La domus tarodantica. Forme e rappresentazioni dello spazio domestico nelle città del Mediterraneo*, Bolonia (Studi e Scavi,37).

Balil,1961

A. Balil, *Las murallas romanas de Barcelona*, Madrid (Anejos del Archivo Español de Arqueología, II).

Balil,1969

A. Balil, Dos mosaicos hispánicos de tema mitológico, *X Congreso Nacional de Arqueología (Mahóns,1967)*, Saragossa, 379-386.

Balil,1979

A. Balil Mosaico de Dionisos hallado en Sagunto., *Estudios sobre mosaicos romanos*,VI, Valladolid, 21-27 (*Studia Archeologica*,53).

Barral,1978

X. Barral, *Les mosaïques romaines et médiévales de la Regio Laietana (Barcelone et ses environs)*, Barcelona (Publicaciones Eventuales,29).

Barral,1982

X. Barral, Transformaciones de la topografía urbana a la Hispania cristiana durant l'antiguitat tardana, *II Reunió d'Arqueologia Paleocristiana Hispànica*, Barcelona,105-130.

Barrandon,2007

N. Barrandon, Le rôle des légations sénatoriales dans la gestion de la province d'Hispanie citérieure entre 133 et 82 avant J.-C., *Domitia*, 8/9, Perpinyà, 227-240.

Bastit et al., 1987

C. Bastit, Mª T. Genís, J.Mª Llorens i A. Rodríguez, Les intervencions arqueològiques a la Plaça de Sant Feliu (Girona), *Tribuna d'Arqueologia*, XXIV, Barcelona 91-98.

Bedon,1998

R. Bedon, Les faubourgs des villes gallo-romaines: perspective d'ensemble, dins R. Bedon (ed.) *Suburbia. Les faubourgs en gaule romaine et dans les regions voisines*, Limoges, 9-20, (*Caesarodunum*, XXXII).

Belarte, Olmos i Principal,2008

M.C. Belarte, P. Olmos i J. Principal, ¿Los romanos iberizados? Aportaciones romanas y tradiciones indígenas en la *Hispania Citerior* Mediterranea, *Bollettino di Archeologia in line, International Congress of classical archaeology. Meetings between cultures in the ancient Mediterranean*, Roma,96-111.

Beltrán,2007

J. Beltrán, La *via sepulchralis* de la plaza villa de Madrid. Un ejemplo de ritual funerario durante el Alto Imperio en la necrópolis occidental de *Barcino*, *QUARHIS*,3, Barcelona, 12-63.

Beltrán,2010

J. Beltrán, La cristianización del *suburbium* de *Barcino*, dins D. Vaquerizo (ed.), *Las áreas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Còrdova 363-396, (Monografias de Arqueologia Cordobesa, 18).

Bendala,2001

M. Bendala, Estructura urbana y modelos urbanísticos en la Hispania antigua: continuidad y renovación con la conquista romana, *Zephyrus*,53-54, 2000-2001, Salamanca, 413-432.

Bendala,2003

Bendala,M. De *Iberia in Hispaniam*: el fenómeno urbano, dins L. Abad, *De Iberia in Hispaniam. La adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*, Múrcia, 15-35.

Bendala i Abad,2008

M. Bendala i L. Abad, La villa en el marco conceptual e ideològic de la ciudad tardorromana, dins C. Fernández Ochoa, V. Garcia-Entero i F. Gil Sendino (eds.) *Las villae tarorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*, IV Coloquio Internacional de Arqueologia en Gijón, Gijón, 17-30 (separata)

Benferhat,2004

Benferhat,Y. Vita rustica: un ideal politique et moral? Réflexions sur le *Pro Roscio Amerino*, dins R. Bedon, *Rus amoenum:les agréments de la vie rurale en Gaule romaine et dans les regions voisines*, Limoges, 259-287 (*Caesarodunum*, XXXVII-XXXVIII).

Blaizot,2009a

F. Blaizot, Rites et protiques funéraires à Lugdunum du Ier au IVé siècle, dins Ch. Goudineau (dir.) *Rites funéraires a Lugdunum*, Tours, 155-185.

Blaizot,2009b

F. Blaizot (dir.) Pratiques et spaces funéraires de la Gaule durant l'antiquité, *Gallia*, 66.1, París.

Blanch i Illa, 1862

N. Blanch i Illa, *Gerona histórico-monumental. Notícia histórica de la ciudad y descripción artística de sus antiguos monumentos*, Girona (segona edició).

Blanco,1978a

A. Blanco Freijeiro, *Mosaicos romanos de Mérida*, CSIC, Madrid (Corpus de mosaicos de España, fasc. I)

Blanco,1978b

A. Blanco Freijeiro, *Mosaicos romanos de Itálica (I)*, CSIC, Madrid, (Corpus de mosaicos de España, fasc. II).

Blázquez, 1981

J.M. Blázquez Mosaicos romanos de Córdoba, Jaén y Málaga, CSIC, Madrid, (*Corpus de mosaicos de España*, fasc. III).

Blázquez, 1982

J.M. Blázquez Mosaicos romanos de Sevilla, Granada, Cádiz y Murcia, CSIC, Madrid (*Corpus de mosaicos de España*, fasc. IV).

Blázquez i Mezquíriz, 1985

J.M. Blázquez i M.A. Mezquíriz, Mosaicos romanos de Navarra, CSIC, Madrid, (*Corpus de Mosaicos de España*, VII).

Blázquez *et al.*, 1989

J.M. Blázquez; G. López Monteagudo; M.L. Neira; M.P. San Nicolás, Mosaicos romanos de Lérida y Albacete, CSIC, Madrid, (*Corpus de mosaicos de España*, fasc. VIII).

Botet i Sisó, 1874

J. Botet i Sisó, Noticia d'alguns poblats arqueològics de la província de Girona, *La Renaixença*, Barcelona.

Botet i Sisó, 1890

J. Botet i Sisó, Sepulturas antiguas recién descubiertas en el Mercadal de Gerona, *Revista de Gerona*, 14, Girona, 266-289 i 291-295

Botet i Sisó, 1911

J. Botet i Sisó, La provincia de Gerona, dins, F. Carreras Candi, (dir.), *Geografía General de Catalunya*, vol.II, Barcelona.

Brogiolo i Chavarria, 2008

G.P. Brogiolo i A. Chavarria, El final de las villas y las transformaciones del territorio rural en el occidente (siglos V-VIII), dins C. Fernández Ochoa, V. Garcia-Entero i F. Gil Sendino (eds.) *Las villae tarorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función, IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón*, Gijón, 193-214.

Brown, 1989

P. Brown. *El mundo en la antigüedad tardía*, Madrid.

Buenacasa i Sales, 2001

C. Buenacasa i J. Sales, Importància geopolítica d'una ciutat en època visigoda: Girona després de Vouillé (ss.VI-VII), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII, 57-75.

Burch, 1994

J. Burch, Excavacions arqueològiques al poblament ibèric de Sant Julià de Ramis, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII, Girona, 75-87.

Burch, 1995

J. Burch, El poblament ibèric de Sant Julià de Ramis, noves aportacions, dins B. Agustí, J. Burch, i J. Merino, (eds.) *Excavacions d'urgència a Sant Julià de Ramis. Anys 1991-1993*, Girona, 85-94 (Serie Monogràfica, 16).

Burch, Miquel i Sagrera, 2008

J. Burch, I. Miquel i J. Sagrera, El poblament ibèric de Sant Julià de Ramis, *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona, L'Escala-Empúries*, 151-158.

Burch,Nolla i Sagrera,2011

J. Burch, J.M. Nolla i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis, 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Girona.

Burch i Sagrera 2009

J. Burch,i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a la muntanya de Sant Julià de Ramis.3. Els sitjars,*, Sant Julià de Ramis.

Burch et al. 2000

J. Burch,J.M. Nolla,Ll. Palahí,J. Sagrera,M. Sureda, i D. Vivó, La fundació de Gerunda. Dades noves sobre un procés complex de reorganització d'un territori, *Empúries*, 52, Barcelona, 11-28.

Burch *et al.*,2001

J. Burch, J.M. Nolla,Ll. Palahí,J. Sagrera,M. Sureda, i D.Vivó, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis.1. El sector de l'antiga església parroquial*, Girona.

Burch *et al.*,2006

J. Burch,G. Garcia,J.M. Nolla,Ll. Palahí,J. Sagrera,M. Sureda,D. Vivó, i I. Miquel, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis.2. El castellum*, Girona.

Burch *et al.*,2010a

J. Burch, P. Castanyer, J.M. Nolla i J. Tremoleda, Temps de canvis. La romanització del nord-est de Catalunya, *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 89-108.

Burch *et al.*,2010b

J. Burch; J. Casas; A. Costa; J.M. Nolla; Ll. Palahí; A. Rojas; J. Sagrera; D. Vivó; J. Vivo i J. Simon, La síntesi, dins J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opiidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 7-188.

Busana,2006

M.S. Busana, Le ville nella venetia centrale. Il problema degli ambienti absidati, dins J. Ortalli (ed.) *Vivere in villa. Le qualità delle residenze agresti in età romana. Atti del Convegno Ferrara- Genaio 2003*, Florència, 187-217.

Buscató, López i Nolla, en premsa

Ll. Buscató, J. López i J.M. Nolla, La descoberta de la torre sepulcral de Vilablareix, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LIV, Girona, en premsa.

Busquets *et al.*, 2009

F. Busquets, J.M. Espejo, V. Triay, A. Racotto i A. Moreno, Les vies d'accés a les portes nord-oest i sud-oest de *Barcino* a través dels testimonis arqueològics, *QUARHIS*, 5, Barcelona, 124-141.

Buzón,2011

M. Buzón, Reflexiones acerca del suburbio en la ciudad romana, *Romula*,10, Sevilla, 7-42.

Canal *et al.*, 1998

J. Canal,E. Canal,J.M. Nolla, i J.Sagrera, *La ciutat de Girona en la 1ª meitat del segle XIV*, Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 3).

Canal *et al.*,2000

J. Canal, E. Canal, J.M. Nolla, i J. Sagrera, *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV*, Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 4).

Canal *et al.* 2003

J. Canal, E. Canal, J.M. Nolla, i J. Sagrera, *Girona de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval*, Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 5).

Canal *et al.*,2004

J. Canal, E. Canal, J.M. Nolla, i J. Sagrera, *Girona de Carlemany al feudalisme (785-1057). El trànsit de la ciutat antiga a l'època medieval (II)*, Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 6).

Canal *et al.*,2006

J. Canal, E. Canal, J.M. Nolla i J. Sagrera, *Les Uillae de Constantí a Carlemany. Aportacions gironines a la qüestió de la transformació de les vil·les o termes rurals durant l'edat mitjana (segles IV-VIII)*, *Annals de l'institut d'Estudis Gironins*,47, Girona, 15-48.

Canal *et al.*,2007

J. Canal, E. Canal, J.M. Nolla i J. Sagrera, *La crisi de les villae i de la noblesa de la Tarracensis en el canvi del segle V al VI*, *Fonts textuals i evidències arqueològiques*, *Empúries*, 55, Barcelona, 185-198.

Canal *et al.*,2010a

J. Canal, E. Canal, J.M. Nolla i J. Sagrera, *El palau comtal de Girona. De la fundació a la desaparició (circa 500- segona meitat del segle XII)*, dins N. Figueras i P. Vila (cur.) *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, Barcelona, 224-234.

Canal *et al.*, 2010b

J. Canal, E. Canal, J.M. Nolla i J. Sagrera, *Girona en el segle XIII (1190-1285)*, Girona, (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 9).

Cancela,2001

M.L. Cancela, *Los monumentos funerarios de las élites locales hispanas*, dins M. Navarro i S. Demougin, *Elites hispaniques*, Burdeos, 105-119.

Cancela i Martín,1993

M.L. Cancela i L. Martín, *L'Hispanie romaine: architecture funéraire monumentale dans le monde rural*, *Monde des morts, monde des vivants en Gaule rural*, *Actes du colloque ARCHÉA/AGER*, (Orleans,1992), Tours, 399-409.

Caravaca i Teixidor,1996

Caravaca, J. i Teixidor, M. *Excavacions arqueològiques l'any 1994 al poblat ibèric de Sant Julià de Ramis (Gironès)*, *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Santa Coloma de Farners, 119-125.

Carbonell i LAP,2010

J. Carbonell i Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, **Kerunta*, dins J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opiidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 321.-328.

Carreras,2011

C. Carreras, *Urbanismo y eliminación de residuos urbanos*, dins J.A. Remolà i J. Acero (ed.)

La gestión de los residuos urbanos en Hispania, Madrid (Anejos del Archivo Español de Arqueología, LX).

Casas,1983

J.Casas, Les bornes mil·liàries de Palau Sacosta i Sarrià de Ter, *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*,XXVI, 1982-3, Girona, 131-141.

Casas,2007

J. Casas, La via Heraclea i la xarxa de comunicacions en el territori de la Girona preromana, dins, Ll. Palahí, J.M. Nolla i D. Vivó, *De Kerunta a Gerunda. Els orígens de la ciutat*, Girona, 43-50.

Casas,2010

J. Casas, L'Olivet d'en Pujol, *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 205-208.

Casas i Ruiz de Arbulo,1997

J. Casas i J. Ruiz de Arbulo, Ritos domésticos y cultos funerarios. Ofrendas de huevos y gallináceas en villas romanas del territorio emporitano (s.III dC), *Pyrenae*, 28, Barcelona, 211-227.

Casas i Soler,2003

J. Casas i V. Soler, *La villa de Tolegassos.Una explotación agrícola de época romana en el territorio de Ampurias*, Óxford (BAR International Series,1101).

Casas i Soler,2004

J. Casas i V. Soler, *Intervenciones arqueológicas en Mas Gusó (Gerona). Del asentamiento precolonial a la villa romana*, Óxford (BAR International Series, 1215).

Casas, et al., 1995

J. Casas, P. Castanyer, J.M. Nolla i J. Tremoleda. *El món rural d'època romana a Catalunya. L'exemple del nord-est*, Girona (Monografies del Centre d'Investigacions Arqueològiques,15).

Casellas,1990

Ll. E. Casellas, *Memòria d'excavació Banys Àrabs*, Memòria d'excavació, Girona.

Casellas,1992

Ll.E. Casellas, Intervencions arqueològiques als Banys Àrabs de Girona. *Primeres Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Sant Feliu de Guíxols, 156-160.

Castanyer,2009

P. Castanyer, L'Empúries romana republicana: segles II-I aC, dins P. Castanyer, i J. Monturiol,(cur.) *El món funerari a l'antiga Empúries*, catàleg de l'exposició, Girona, 39-42.

Castanyer i Tremoleda,1999

P. Castanyer i J. Tremoleda, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Girona.

Castanyer et al.,2012a

P. Castanyer, E. Hernández,M. Santos,P. Santamaria, i J. Tremoleda, Intervencions arqueològiques a Empúries (L'Escala, Alt Empordà) als anys 2010-2011, *XI Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 181-210.

Castanyer *et al*,2012b

P. Castanyer, J. Tremoleda, R. Dehesa i A. Ferrer, La vil·la romana de Vilauba (Camós, Pla de l'estany). Les intervencions dels anys 2010 i 2011, *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 307-312.

Castellanos, 2000

S. Castellanos, Los lugares sagrados urbanos en las transformaciones del occidente tardoantiguo, *Iberia*, 3, Madrid, 129-149.

Castellví *et al*,1997

G. Castellví, J.P. Camps, J. Kotorba i A. Pezin, *Voies romaines du Rhône a l'Èbre: via Domitia et via Augusta*, París, (Documents d'Archéologie Française, 61).

Champlin,1982

E. Champlin, The *suburbium* of Rome, *American Journal of Ancient History*, VII, 97-117.

Chavarria,1996

A. Chavarria, Transformaciones arquitectónicas de los establecimientos rurales en el nordeste de la Tarraconensis durante la antigüedad tardia, *Butlletí de la Reial Acadèmia Catalana de Belles Arts de Sant Jordi*, 10, Barcelona, 165-202.

Chavarria,2007

A. Chavarria, El final de las *uillae* en Hispania (siglos IV-VII), *Bibliothèque de l'Antiquité Tardive*, 7, Turnhout.

Chavarria,2008

A. Chavarria, Vil·les, mausoleus i esglésies: reflexions entorn a la cristianització del territori rural a l'antiguitat tardana, dins, F.Aicart, J.M. Nolla i Ll. Palahí (cur.), *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Girona, 211-225.

Chavarria,2010

A. Chavarria, Suburbio, iglesias y obispos. Sobre la errónea ubicación de algunos complejos episcopales en la Hispania tardoantigua, dins D. Vaquerizo (ed.) *Las areas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Còrdova, 435-454 (Monografias de Arqueologia Cordobesa, 18).

Chevallier,1998

R. Chevallier, Problematique du *suburbium*. L'image de la ville vue de l'exterieur, dins R.Bedon (ed.) *Suburbia. Les faubourgs en gaule romaine et dans les regions voisines*, Limoges, 21-33 (*Caesarodunum*, XXXII).

Chioffi,2007

L. Chioffi, Suburbana e sepulchra: nomi di proprietari nel suburbio di Roma dalle iscrizioni su monumenti funebri, *Bullettino della Commissione Archeologica Comunale di Roma*, 106, Roma, 215-240.

Cid,1950

C. Cid, El Mausoleo romano de Vilablareix, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, V, 228-235.

Cid,1954

C. Cid, Dos sepulcros turriformes romanos en la provincia de Gerona, *Publicaciones del Seminario de Arqueologia i Numismàtica Aragonesa*, V, Saragossa, 61-84.

Ciurana i Macias, 2010

J. Ciurana i J.M. Macias, La ciudad extensa: usos y paisajes urbanos de Tarraco, dins D. Vaquerizo (ed.) *Las areas suburbanas en la ciudad histórica. Topografía, usos y función*, Córdoba, 309-334 (Monografías de Arqueología Cordobesa, 18).

Ciurana i Macias, 2011

J. Ciurana i J.M. Macias, Contextualització dels jaciments estudiats, dins J. Giné, *El món funerari de Tarraco. Realitat arqueològica, antropològica i paleopatologia*, Tarragona, 13-50 (Biblioteca Tarraco d'Arqueologia).

Codina i Sureda, 2004

D. Codina i M. Sureda, Excavacions al castell de Sant Miquel (Girona, Gironès), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 593-596.

Colomeda et al., 2010

N. Colomeda, M. Fuertes, E. Monguiló, D. Codina, R.M. Amigo, M. Rio i E. Orri, El jaciment prehistòric i les troballes d'època romana de mas Xirgu (Girona, Gironès), *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 61-64.

Comisión, 1876

Comisión de Monumentos Históricos y Artísticos de Gerona, *Memoria acerca del mosaico romano descubierto en el presente año en la llamada Torre de Bell-lloch, situada en el llano de esta ciudad*, Girona.

Cortés, 2009

A. Cortés, *L'arquitectura domèstica de les ciutats romanes de Catalunya. Època tardorrepública i altoimperial*, Tesi doctoral, UAB-ICAC, Tarragona.

Cortés i Guitart, 2010

A. Cortés i J. Guitart, La arqueologia de la casa romana en Catalunya, *Bollettino di Archeologia in line, International Congress of classical archaeology. Meetings between cultures in the ancient Mediterranean*, Roma, 35-49.

Cosh, 2001

S.R. Cosh, Seasonal dining-rooms in Roman British houses, *Britannia*, 32, 219-242.

Costa, 2011

A. Costa, Els espais de culte a les aigües al *territorium* de Gerunda, dins, A. Costa, L. Palahí i D. Vivó, *Aquae Sacrae. Agua y sacralidad en la antigüedad*, Girona, 29-58.

Cristina i Cañigüeral, 1997

X Cristina i A. Cañigüeral, La Pedrera del Puig de Can Guilana, *Parlem de Sarrià*, Gener-febrer, Sarrià de Ter, 14-18.

Dardaine, 1993

S. Dardaine, Une image des cités de Bétique aux IIe et IIIe siècles après J.-C: l'emploi du terme *respublica* dans les inscriptions de la province. *Ciudad y comunidad cívica en Hispania. Cité et communauté civique en Hispania*, Madrid, 47-58.

D'Alessio, 2008

A. D'Alessio, Santuari terrazzati e sostruiti italici di età tardo-republicana: spazi, funzioni, paesaggi, *Bollettino di Archeologia on line*, 17-33.

Delogu, 1994

P. Delogu, La fine del mondo antico e l'inizio del medioevo. Nuovi dati per un vecchio problema, dins A. Francovich i G. Moyé (eds.). *La storia dell'alto medioevo italiano (VI-X secolo) alla luce dell'archeologia*, Florència, 7-29.

De Man, 2011

A. De Man, *Defesas urbanas Tardias da Lusitânia*, Mèrida (*Stvdia Lusitana*, 6).

Diaz, 2003

P.C. Diaz, City and territory in Hispania in late antiquity, dins G.P. Brogiolo, N. Gauthier i N. Christol " *Towns and their territories between Late Antiquity and the early Middel Ages*, 3-36.

Dorca, 1807

F. Dorca, *Colección de noticias de los santos mártires de Gerona y de otras relativas a la Santa Iglesia de la misma ciudad*, Barcelona.

Dosi, 2006

Dosi, A. *Otium. Il tempo libero dei romani*. Vita e costumi nel mondo romano antico, 29. Roma.

Dubois, 2008

E. Dubois, *Le luxe privé a Rome et en Italie au Ile siècle apres J.C.*, Nàpols.

Dunbabin, 1991

K.M.D. Dunbabin, *Triclinium and stibadium*, dins W.J. Slater, *Dining in a social context*, Ann Arbor, 121-148.

Dunbabin, 1996

K.M.D. Dunbabin, Convivial Spaces: Dining and Entertainment in the Roman Villa, *Journal of Roman Archeology*, 9, 1996, 66-79.

Dunbabin, 1999

K.M.D. Dunbabin, *Mosaics of the Greek and Roman world*, Cambridge.

Dupré, 2004

X. Dupré, *Amoenitas urbium et rus amoenum* dans les vallées de l'Ebre et de la Garonne, dins R. Bedon (ed.), *Rus amoenum: les agréments de la vie rurale en Gaule romaine et dans les regions voisines*, Limoges, 163-185 (*Caesarodunum*, XXXVII-XXXVIII).

Ellis, 1991

S.P. Ellis, Power, Architecture, and Decor: How the Late roman aristocrat appeared to His guests, dins E.K. Gazda (ed.), *Roman Art in the Private Sphere: new Perspective on the Architecture and decor of the domus, villa e insula*, Ann Arbor, 117-135.

Ellis, 1995

S.P. Ellis, Clasical reception rooms in Roman British houses, *Britannia*, 26, 163-178.

Ellis, 1997

S.P. Ellis, Late antique dining: architecture, furnishing and behaviour, dins R. Lawrence i A. Wallace-Hadrill, *Domestic spaces in the Roman world: Pompeii and beyond*, Portsmouth, 41-51 (*Journal of Roman Archeology, Supplementary Series*, 22).

Ellis, 2000

S.P. Ellis, *The Roman Housing*, Londres.

Esteba i Llinàs, 2000

J. Esteba i J. Llinàs, Intervencions als Banys Àrabs (Girona, Gironès), *V Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 249-252.

Euba, 2011

I. Euba, L'ús dels recursos forestals durant l'època ibèrica a través de l'anàlisi antracològica: el cas de Sant Julià de Ramis (Gironès), dins J. Burch, J.M. Nolla i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis, 4. Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Girona, 193-199

Fabre, 1986

J. Fabre, *Girona entre 4 rius. L'origen dels carrers i barris de la ciutat*, Girona

Fabre, Mayer i Rodà, 1991

G. Fabre, M. Mayer i I. Rodà, *Inscriptions romaines de Catalogne. III. Gérone*, París.

Fasola i Fiocchi, 1987

U.M. Fasola i V. Fiocchi, Le necropoli durante la formazione della città cristiana, *XI Congreso Internacional d'Archéologia Chrétienne*, Roma, 1153-1205 (École Française de Rome, 123).

Feliu, 1999

G. Feliu. La Población, dins *Historia de España Menéndez Pidal*. Vol. III, 2ª parte. *La España cristiana de los siglos VIII al XI*. Madrid, 362-392.

Fernández Castro, 1983

M.C. Fernández Castro, Apéndice I. Mosaicos romanos de Soria, dins J.M. Blázquez i T. Ortego, *Mosaicos romanos de España*, VI, Madrid.

Fernández Ochoa i Morillo, 2005

C. Fernández Ochoa i A. Morillo, Walls in the Urban Landscape of Late Roman Spain: Defense and Imperial Strategy, dins K. Bowes i M. Kulikowski (eds.), *Hispania in Late Antiquity. Current perspectives*, Leiden, 299-340 (The medieval and early modern Iberian world, 24).

Fernández Ochoa, Morillo i Salido, 2011

C. Fernández Ochoa, A. Morillo i J. Salido, Ciudades amuralladas y *annona militaris* durante el Bajo Imperio en Hispania: una cuestión a debate, dins J. Arce i B. Goffaux (ed.), *Horrera d'Hispanie et de la Méditerranée romaine*, Madrid, 265-285 (Collection de la Casa de Velázquez, 125).

Fernández Ubiña, 1982

F. Fernández Ubiña, *La crisis del siglo III y el fin del mundo antiguo*, Madrid.

Fernández Vega, 1994

P.A. Fernández Vega, Las áreas periurbanas de las ciudades altoimperiales romanas. Usos del suelo y zonas residenciales, *Hispania Antiqua*, XVIII, Valladolid, 141-158.

Freixas et al. 2000

P. Freixas, J.M. Nolla, L.I. Palahí, J. Sagrera, i M. Sureda, *La Catedral de Girona. Redescobrir la seu romànica*, Girona.

Frézouls, 1987

E. Frézouls, Rome ville ouverte. Réflexions sur les problèmes de l'expansion urbaine d'Auguste à Aurelien, *L'Urbs. Espace urbain et histoire (Ie siècle av. JC - IIIe siècle ap. JC)*, 373-392 (Collection de l'École Française de Rome, 98).

Frigola *et al.*, 2006

J. Frigola, J. Llinàs, J. Merino, i C. Montalbán, La necròpolis romana i visigòtica del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), *Vuitenes Jornades d'Arqueologia a les Comarques de Girona*, Roses, 301-306.

Fuentes, 2006

F. Fuentes, Sociedad urbana, cristianización y cambios topográficos en la Hispania tardorromana y visigoda (siglos IV-VI), *Studia Historica. Historia Antigua*, 24, Salamanca, 257-289.

Fuertes *et al.*, 2010

M. Fuertes, A. Augé, D. Codina, i C. Montalbán, Intervenció arqueològica al carrer dels Alemanys 5 de Girona, *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Arbúcies, 303-308.

Garcia, 2004

G. Garcia, Excavacions a la plaça de la Catedral de Girona, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, La Bisbal, 347-354.

Garcia Entero, 2005

V. Garcia Entero, *Los balnea domésticos, ámbito rural y urbano en la Hispania romana*, Madrid, (Anejos del Archivo Español de Arqueología, XXXVII).

Garcia Fernández, 2009

E. Garcia Fernández, Reflexiones sobre la latinización de Hispania en època republicana, dins J.A. Pintado, J. Cabrera i I. Rodà (eds.) *Hispaniae. Las provincias hispánicas en el mundo romano*. Tarragona, 377-390 (Documenta, 11).

Garcia Riaza, 2009

E. Garcia Riaza, La política romana de atracción de las élites indígenas: el caso de la Galia Cesariana y sus antecedentes hispanos, dins G. Bravo i R. González Salinero (eds.), *Formas de integración en el mundo romano*, *Signifer*, 32, 209-223.

Garcia i Palahí, 2006

G. Garcia i Ll. Palahí, Excavacions als soterranis de la Catedral de Girona, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 381-394.

Garcia i Puche, 2000

M. Garcia i J.M. Puche, La vil·la romana de la Llosa, dins J. Ruiz de Arbulo (ed.) *Tarraco'99. Arqueologia d'una capital provincial romana*, Tarragona, 231-242 (Documents d'Arqueologia Clàssica, 3).

Garcia *et al.*, 2002

G. Garcia, J.M. Nolla, Ll. Palahí i M. Sureda, Excavacions als soterranis de la Catedral de Girona, *Sisenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Sant Joan de les Abadesses, 285-292.

Garnsey, 1974

P. Garnsey, Aspects of the decline of the urban aristocracy in the Empire, *ANRW*, II. 1, 229-252.

Garriguet, 2010

J.A. Garriguet, El concepto de *suburbium* en la ciudad romana, dins D. Vaquerizo i J.F. Morillo, *El anfiteatro romano de Córdoba y su entorno urbano. Análisis arqueológico (ss. I-XIII d.C)*, Còrdova, 365-379 (Monografías de Arqueología Cordobesa, 19, vol.II).

Gascou,1979

J. Gascou, L'emploi du terme *respublica* dans l'épigraphie latine d'Afrique, *Mélanges de l'École Française de Rome (MEFRA)*, 91.1, Roma, 383-98.

Girbal,1876

E.C. Girbal, *Guia cicerone de la immortal Gerona*, Girona

Girbal,1883

E.C. Girbal, Sepulcre romà dels encontorns de Girona, *Anuari d'Excursions Catalana*, any 4, Barcelona.

Godoy,2005

C. Godoy, Les ciutats d'Hispania sota la protecció dels sants màrtirs. Transformacions del concepte espai religiós entre l'antiguitat tardana i l'edat mitjana, dins J.M. Gurt, *Les ciutats tarodoantigues d'Hispania: cristianització i topografia. Sisena Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, València, 63-72.

Gómez Fernández,2006

F.J. Gómez Fernández, La decadencia urbana y bajoimperial en la *diocesis hispaniarum*: la primacia del argumento del declive sobre el de la metamorfosis ciudadana, *Hispania Antiqua*, XXX, Valladolid, 167-208.

González,2010

C. González, *Romanos e itálicos en la Hispania republicana, Hispania et Gallia: dos provincias del occidente romano*, Barcelona,13-32 (*Instrumenta*,38).

González Urrueta,1987

E. González Urrueta, La evolución de los estudios sobre areas periurbanas, *Anales de Geografía de la Universidad Complutense*, 7, 439-448.

Goodman,2007

P. Goodman, *The roman city and its periphery. From Rome to Gaul*, New York.

Gorges,2008a

J.G. Gorges, L'architecture des *villae* romaines tardives. La création et le développement du modèle tétrarchique, dins C. Fernández Ochoa, V. Garcia-Entero i F. Gil Sendino (eds.) *Las villae tarorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función, IV Coloquio Internacional de Arqueologia en Gijón*, Gijón, 27-48

Gorges,2008b

J.G. Gorges, *Villae* de Tarraconaise et *villae* d'Hispanie: quelques données pour un état de la question, *Actes del Simposi les vil·les romanes a la tarraconense. Implantació, evolució i transformació. Estat actual de la investigació del món rural en època romana*, vol.I, Barcelona, 21-35 (Monografies del Muesu d'Arqueologia de Catalunya,10)

Gorgues,2010

A. Gorgues, *Économie et société dans le nord-est du domaine ibérique (IIIé- Ier s. av. J.C.)*, Madrid, (Anejos del Archivo español de Arqueologia, LII).

Gorostidi,2010

D.Gorostidi. *Ager Tarraconensis 3. Les inscripcions romanes (IRAT)*, , Tarragona, (Documenta,16).

Greenslade, 1966

S.L. Greenslade, Reflections on early christian topography, dins G.J. Cuming (ed.), *Studies in Church History*, vol. III, Leiden, 1-22

Griesbach, 2005

J. Griesbach, Villa e mausoleo: trasformazioni nel concetto della memoria nel suburbio romano, *Roman villas around the Urbs. Interaction with landscape and environment, Proceedings of a conference at the Swedish Institute in Rome*, Roma. (www.svenska-institutet-rom.org/villa/), 1-11.

Grimal, 2000

P. Grimal, *I giardini di Roma antica*, Roma (París, 1968)

Gros, 2001

Gros, P. *L'architecture romaine. 2. Maisons, palais, villas et tombeaux*, Paris

Gros i Torelli, 1994

P. Gros i M. Torelli, *Storia dell'urbanistica. Il mondo romano*, Roma

Guardia, 1992

M. Guardia, *Los mosaicos de la antigüedad tardía en Hispania. Estudios de iconografía*, Barcelona.

Guitart, 2010

J. Guitart, L'origen de les primeres ciutats romanes de Catalunya. Un Aproximació des de l'arqueologia, *Catalan Historical Review*, 3, 147-162

Guitart, Palet i Prevosti, 2003a

J. Guitart, J.M. Palet, i M. Prevosti, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona.

Guitart, Palet i Prevosti, 2003b

J. Guitart; J.M. Palet i M. Prevosti, La cossetània oriental de l'època ibèrica a l'antiguitat tardana: ocupació i estructuració del territori, dins J. Guitart, J.M. Palet, i M. Prevosti, *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània oriental*, Barcelona, 129-157.

Gurt, 2001

J.M. Gurt, Transformaciones en el tejido de las ciudades hispanas durante la antigüedad tardía: dinámicas urbanas, *Zephyrus*, 53-54 (2000-2001), Salamanca, 443-471.

Gurt i Hidalgo, 2005

J.M. Gurt i R. Hidalgo, L'urbanisme a la ciutat hispana al llarg de l'antiguitat tardana, dins J.M. Gurt i A. Ribera (eds.) *Les ciutats tardoantigues d'Hispania. Cristianització i topografia, VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 73-93.

Gurt i Sánchez, 2010

J.M. Gurt i I. Sánchez, Espacios funerarios y espacios sacros en la ciudad tardoantigua. La situación en *Hispania, Espacios urbanos en el Occidente Mediterraneo, (siglos VI y VIII)*, Congreso Internacional, Toledo 2010 15-28.

Gutiérrez, 2009

A. Gutiérrez, *Roman Quarries in the Northest of Hispania (Modern Catalonia)*, Tarragona (Documenta, 10).

Hesberg,1994

H.von Hesberg, *Monumenta. I sepolchri romani e la loro architettura*, Milà (Darmstadt,1992).

Hinard,1994

F. Hinard,L'élargissement du pomerium. L'Italie et l'espace urbain de Rome, La ciutat en el món romà, *XIV Congreso Internacional de Arqueologia Clásica, (Tarragona, 1993)*, Tarragona, vol.1 233-237

Hourcade,2003

D. Hourcade, Les murailles des villes romaines de l'Hispanie républicaine et augustéenne: enceintes ou fortifications du territorium urbain, dins, A. Morillo, F. Cadiou i D. Hourcade, *Defensa y territorio en Hispania de los Escipiones a Augusto*, Salamanca, 295-324.

IRC I

G. Fabre,m. Mayer,M. i I. Rodà, *Inscriptions romaines de la Catalogne.I. Barcelone (sauf Barcino)*, París, 1984

IRC II

G. Fabre,m. Mayer,M. i I. Rodà, *Inscriptions romaines de la Catalogne.II. Lérida*, París, 1985.

IRC III

G. Fabre,m. Mayer,M. i I. Rodà, *Inscriptions romaines de la Catalogne.III. Gérone*, París, 1991.

IRC V

G. Fabre,m. Mayer,M. i I. Rodà, *Inscriptions romaines de la Catalogne.V. Supplément aux volumes I-IV et instrumentum inscriptum*, París, 2002.

Járrega,2000

R. Járrega, El poblament rural il'origen de les *villae* al nord-est d'Hispania durant l'època romana republicana (segles II-I aC), *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Castelló*,21,271-301.

Járrega,2008

R. Járrega, La crisis del segle III a l'àrea compresa entre *Tarraco* i *Saguntum*: aproximació a partir de les dades arqueològiques, *The countryside at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy. Studies in the rural world in the Roman period*,5, Girona, 105-140.

Lafon,1981

X. Lafon, A propos des *villae* republicaines. Quelques notes sur les programmes decoratifs et les comandataires. *L'art decoratif a Rome à la fin de la république et au début du Principat*, Roma,151-178, (Collection de l'École Française a Rome,55).

Lafon,2001a

X. Lafon, *Villa maritima*, Roma (École Française de Rome,307).

Lafon,2001b

X. Lafon, Le suburbium, *La ville de Rome sous le haut empire. Nouvelles connaissances, nouvelles reflexions*, Toulouse, 199-214 (Pallas,55).

Lamuà,2011

M. Lamuà, Sota la mirada de Júpiter: representació de la intervenció divina al sarcòfag del rapte de Prosèrpina de Sant Feliu de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII, Girona,113-126.

Lamuà,2012

M. Lamuà, Elements escultòrics de Girona, dins D. Vivó, Ll. Palahí i J.M. Nolla (cur.) *Parva Gerunda*, Girona, 195-208.

Lamuà, en premsa

M.Lamuà, Una nova lectura per al mosaic del "Judici de Paris" de Can Pau Birol, en premsa.

LAP,2010a

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, Puig d'en Carrerica, dins J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opiidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 299.

LAP,2010b

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, Puig de Sant Grau, dins J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opiidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 320.

LAP,2010c

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, Puig de can Cendra , dins J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opiidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 297-299.

LAP,2010d

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, Puig d'en Rovira, dins J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opiidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 318-320.

LAP,2010e

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, Muntanya del Castellar , dins J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opiidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 312.

LAP,2010f

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, Montilivi, dins J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opiidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona, 312.

La Rocca,1986

E. La Rocca, Il lusso come espressione di potere, dins M. Cima, i E. La Rocca, (eds.) *Le tranquille dimore degli dei. La residenza imperiale degli horti Lamiani*. Venècia, 3-25.

Lavagne,1987

H. Lavagne, Le tombeau, mémoire du mort, dins *La mort, les morts et l'au-delà dans le monde romain, Actes du colloque du Caen (20-22 nov.1985)*, Caen, 159-165.

Lehmann,2004

Y. Lehmann,Y. Le theme de la campagne heureuse dans la poesie Augustéenne de Gaule Cisalpine, dins Bedon,R. *Rus amoenum:les agréments de la vie rurale en Gaule romaine et dans les regions voisines*, Limoges, 13-23 (*Caesarodunum XXXVII-XXXVIII*).

Lepelley,1996

C. Lepelley, De la cité classique à la cité tardive : continuité et ruptures, dins C. Lepelley, *La fin de la cité antique et le début de la cité médiévale. De la fin IIIe siècle a l'avènement de Charlemagne*, Bari, 5-13.

Le Roux,1995

P. Le Roux, *Romians d'Espagne. Cités & politique dans les provinces. IIe siècle av. JC- III siècle ap. JC*, Paris.

Le Roux,2009

P. Le Roux, Peuples et cités de la peninsule iberique du IIe aC au IIe pC, *Rome et l'occident. II siècle avant JC-IIe siècle après JC*, Toulouse, 147-173, (Pallas,80).

Leveau,2002

Ph. Leveau. Villa et vicus. Les mots et les choses, *Ager*, 12, Besançon, 19-24.

Lo Cascio,1991

E. Lo Cascio, Le tecniche dell'amministrazione, dins A. Schiavone, *Storia di Roma. L'Impero Mediterraneo.II. I principi e il mondo*, Turí, 139-192.

López,2006

J. López, *Les basíliques paleocristianes del suburbi occidental de Tarraco. El temple septentrional i el complex martirial de Sant Fructuós*,Tarragona, (Documenta,4).

López Monteagudo, Navarro i Palol, 1998

G. López Monteagudo, R. Navarro i P. de Palol, *Mosaicos romanos de Burgos*, Madrid (Corpus de mosaicos de España,XII).

López Mullor *et al.*,2002

A. López Mullor, X. Fierro, M. Riera i L. Suau, Les excavacions a Darró (Vilanova i la Geltrú, Garraf) entre 1996 i 1998, *Tribuna d'Arqueologia*,1998-1999, Barcelona, 175-209.

López Quiroga,2006

J. López Quiroga, Entre la villa y la aldea: arqueologia del hábitat rural en Hispania (Siglos V-VII), dins J. López Quiroga, A.M. Martínez Tejera i J. Morín (eds.) *Gallia e Hispania en el contexto de la presència germànica*, Oxford, 19-59 (BAR International Series, 1534).

López Quiroga i Rodríguez Martín,2000-2001

J. López Quiroga i G. Rodríguez Martín, El 'final' de las villae en Hispania (ss. V-VIII d. C.): I. La pars urbana de las villae y sus transformaciones, *Portugalia XXI-XXII*, 137-190.

López i Prevosti, 2010

J. López i M. Prevosti, El poblament rural del camp de Tarragona en època tardorepublicana (segles II-I a.C.), *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 109-138

Lostal,1992

Lostal,J.H. *Los miliarios de la provincia Tarraconense*, Saragossa.

Luttwak,1981

E. Luttwak, *La grande strategia dell'impero romano*, Milà (Baltimore, 1976)

Llinàs, Merino i Montalbán,2002

J. Llinàs,J. Merino, i C. Montalbán, Les sitges del Mas Sitjar (Salt) i el camp de sitges de Torre Vedruna (Girona, Gironès), *Sisenes Jornades d'arqueologia de les comarques de Girona*, Sant Joan de les Abadesses, 141-144.

Llinàs *et al.* 2005

J. Llinàs, C. Montalbán,J. Frigola,i J. Merino, La necròpoli del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Gironès), dins J.M. Nolla, J. Casas, i P. Santamaria, In suo fundo. *Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, 195-210 (Estudi General, 25).

Llinàs *et al.*, 2008

J. Llinàs, A. Tarrés, C. Montalbán, J. Frigola, J. Merino, i B. Agustí, Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona). Una necròpolis con inhumaciones visigodas en la tarraconense oriental, *Archivo Español de Arqueología*, 81, 289-304.

Llinàs *et al.*, 2012

J. Llinàs, J.M. Nolla, J. Vivo, i M. Zabala, El sitjar del camp de l'Abadia (Aiguaviva, Gironès). Dades noves sobre la romanització al Pla de Girona, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 22, Lleida, 153-170.

Macias, 2005

J.M. Macias, Els assentaments rurals com a espai de residència: l'exemple del *territorium* de *Tarraco*, *Cota Zero* 20, Barcelona, 78-86

Malnoti, 2008

L. Malnoti, L. Dalla *tryphé* degli etruschi all'*otium* dei latini, dins C. Bertelli, L. Malnoti, i G. Montevocchi, (cur.) *Otium. L'arte di vivere nelle domus romane di età imperiale*, Milà, 17-20

Mañas, 2008

I. Mañas, El pavimento musivo como elemento en la construcción del espacio doméstico, *La arquitectura doméstica romana en ámbito urbano y rural*, (2007-2008). *Anales de Prehistoria y Arqueología*, 23-24, Murcia, 89-117.

Mar i Verde, 2008

R. Mar i G. Verde, Las villas romanas tardoantiguas: cuestiones de tipología arquitectónica, dins C. Fernández Ochoa, V. Garcia-Entero i F. Gil Sendino (eds.) *Las villae tarro Romanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función*, IV Coloquio Internacional de Arqueología en Gijón, Gijón, 49-83

Marazzi, 2001

F. Marazzi, Da "Suburbium" a "Territorium": il rapporto tra Roma e il suo hinterland nel passaggio dall'antichità al Medioevo, *Roma nell'alto Medioevo*, Spoleto, 713-755.

Marí i Revilla, 2007

Ll. Marí i V. Revilla, La vil·la romana del Romeral, a Albesa (la Noguera). Evolució arquitectònica i funcional d'un establiment rural a la vall de la Noguera Ribagorçana, entre els s. I-IV dC, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, Lleida, 129-143.

Marquès, 1963

J. Marquès, El paseo arqueológico de Gerona, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, XVI, Girona, 123-183.

Marquès, 1968

J. Marquès, Descubrimientos en la plaza de los Apóstoles de la Seo de Gerona, *Revista de Gerona*, 45, Girona, 29-34.

Marquès, 1996

J.M. Marquès, Notes històriques sobre la diòcesi de Girona i les seves parròquies, *Ànnex a la guia del Butlletí de l'Església de Girona*, Girona, 91-134.

Martí, 1997

R. Martí, *Col·lecció diplomàtica de la Seu de Girona (817-1100)*, Barcelona.

Martín, 1977

M.A. Martín, Notícia sobre unes troballes romanes a l'Institut Vell de Girona, *Revista de Girona*, 335-338.

Martín, 1987

M.A. Martín, Un mosaic romà a Montfullà, *Revista de Girona*, 125, Girona, 88.

Martín, 1994

M.A. Martín, Els antecedents ibèrics de la ciutat de Gerunda, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII, Girona, 89-108.

Martínez, 2006

A.M. Martínez Arquitectura Cristiana en Hispania durante la Antigüedad Tardía (siglos IV-VIII) (I), *Galia e Hispania en el contexto de la presencia Germánica (S.s. V-VIII). Balance y Perspectivas*, Oxford, 109-188 (BAR International Series, 1534).

Martorell i Peña, 1879

F. Martorell i Peña, Acrópolis y recintos fortificados, *Apuntes arqueológicos*, Barcelona, 116-121.

Masvidal, 2008

C. Masvidal, *La Torre dels Moros: el veínat de PAnedes de Llagostera entre els segles III-XIII*, Llagostera.

Mataró, Agustí i Codina, 1994

M. Mataró, B. Agustí, i D. Codina, L'antic hotel dels italians de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIII, Girona, 171-187.

Mateos, 2005

P. Mateos, Los orígenes de la cristianización urbana en Hispania, dins J.M. Gurt i A. Ribera (eds.) *Les ciutats tardoantigues d'Hispania. Cristianització i topografia, VI Reunió d'Arqueologia Cristiana Hispànica*, Barcelona, 49-62.

Mayer i Rodà, 1986

M. Mayer, i I. Rodà, La epigrafia republicana en Catalunya. Su reflejo en la red viaria, *Epigrafia hispànica de época romano-republicana*, Saragossa, 157-170.

Melchor, 1993

E. Melchor, La construcción pública en Hispania romana: iniciativa imperial, municipal y privada, *Memorias de Historia Antigua, XIII-XIV (1992-1993)*, Madrid, 129-170.

Melchor, 2009

E. Melchor, Las élites municipales hispanoromanas a fines de la República y en el alto imperio: ideología y conductas sociopolíticas, dins J.A. Pintado, J. Cabrera, i I. Rodà, *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, 391-410 (Documenta, 11).

Molina, 1997,

J. Molina, *La dinámica comercial romana entre Italia y Hispania Citerior (s.IIaC-IIIdC)*, Alacant.

Montalbán, 1996

C. Montalbán, L'església romànica dels Sants Metges (Sant Julià de Ramis, Gironès), *Terceres Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, Santa Coloma de Farners, 257-265.

Morand,1994

I. Morand, *Ideologie, culture et spiritualité chez les propriétaires ruraux de l'Hispanie romaine*, París.

Morand,2004

I. Morand, *Villas et otium: à propos des portiques et belvederes*, dins R. Bedon, *Rus amoenum: les agréments de la vie rurale en Gaule romaine et dans les regions voisines*, Limoges, 129-149 (*Caesarodunum* XXXVII-XXXVIII).

Navarro,1999

R. Navarro, El territori i el món rural, dins P. Palol (ed.), *Del Romà al Romànic. Història, Art i cultura de la Tarraconense Mediterrània entre els ss.IV i X*, Barcelona, 103-118.

Neira,2007

L.M. Neira, Aproximación a la ideología de las élites en Hispania durante la antigüedad tardía. A propósito de los mosaicos figurados de domus y villae, Còrdova, 263-290 (*Anales de Arqueología Cordobesa*,18).

Neira,2008

M^a.L. Neira, Las villae: ¿Espacio de representación? El testimonio de los mosaicos, *Actes del simposi: Les vil·les romanes a la Tarraconense,1*, Barcelona, 55-80 (Monografies del Museu d'Arqueologia de Catalunya,10).

Neuerburg,1965

N. Neuerburg, *Fontane e ninfei nell'Italia antica*,Nàpols, (Memorie dell'accademia d'archeologia, lettere e belle arti di Napoli, V).

Nieto, Puig i Merino,1989

F.X. Nieto, A.M. Puig i J. Merino, La vil·la romana de Montfullà. Resultats de la primera campanya d'excavacions, *Cypsela*, VII, 93-102

Nolla,1977

J.M. Nolla, *La ciudad romana de Gerunda*, Tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

Nolla,1978

J.M. Nolla, Excavacions arqueològiques a Girona, sondatges i troballes a la plaça de Sant Domènec, *Revista de Girona*, 85, Girona, 367-373

Nolla,1980a

J.M. Nolla, Excavacions i sondejos a Girona: el sector de la seu, *Revista de Girona*,91, Girona, 83-91.

Nolla,1980b

J.M. Nolla, Excavacions arqueològiques a Girona. La Caserna d'Alemanys, *Cypsela*, III,179-192

Nolla,1982-3

J.M. Nolla, algunes notes entorn de la vil·la del Pla de l'Horta a Sarrià de Dalt (Girona), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins* XXVI, Girona, 111-130.

Nolla,1988

J.M. Nolla, *Girona romana. De la fundació a la fi del món antic*, Girona (Col·lecció Quaderns d'Història de Girona).

Nolla,1992

J.M. Nolla, L'ara funerària de sant Daniel (Girona). Un document epigràfic quasi desconegut, *Fonaments*,8, Barcelona, 204-206.

Nolla,1999

J.M. Nolla, El material ceràmic dels nivells fundacionals de Gerunda. Els estrats inferiors de Casa Pastors, *Revista d'Arqueologia de Ponent*,9, Lleida, 181-214.

Nolla,2007a

Nolla,JM, Govern i poder polític a *Gerunda* (segles I-VIII), *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*,XLVIII, Girona, 9-27.

Nolla,2007b

J.M. Nolla, *Gerunda* y la defensa de la Via Augusta en la Antigüedad Tardía, dins A. Rodríguez Colmenero i I. Rodà, *Murallas de Ciudades romanas en el occidente del Imperio. Lucus Augusti como paradigma. Actas del Congreso Internacional celebrado en Lugo (26-29-XI-2005) en el V aniversario de la declaración por la UNESCO de las murallas de Lugo como Patrimonio de la Humanidad*, Lugo, 633-647.

Nolla,2008a

J.M. Nolla, Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals, *Miscel·lània en Homenatge a Josep M. Marquès i Planagumà*, Girona, 246-254.

Nolla,2008b

J.M. Nolla, Las villas tardias del noreste peninsular, dins C. Fernández Ochoa, V. Garcia-Entero i F. Gil Sendino (eds.) *Las villae tarorromanas en el occidente del Imperio. Arquitectura y función, IV Coloquio Internacional de Arqueologia en Gijón*, Gijon, 369-389.

Nolla,2010

J.M. Nolla, Les muralles de la Força Vella. Dades arqueològiques i documentals, dins N. Figueras i P. Vila (cur.) *Miscel·lània en honor de Josep M. Marquès*, Barcelona, 246-254.

Nolla,2012

J.M. Nolla, El món funerari urbà, dins D.Vivó; Ll. Palahí i J.M. Nolla, *Parva Gerunda*, Girona, 157-192.

Nolla i Casas,1984

J. M. Nolla i J. Casas, *Carta arqueològica de les Comarques de Girona. El poblament d'època romana al N.E. de Catalunya*, Girona, 1984.

Nolla i Casas,2005a

J.M. Nolla i J. Casas, Cal Temple (Aiguaviva, Gironès), dins J.M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria(cur), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Girona, 227-229 (Estudi General, 25).

Nolla i Casas,2005b

J.M. Nolla i J. Casas, Troballes disperses, dins J.M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria(cur), *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciuitates d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Girona, 231-245 (Estudi General, 25).

Nolla i Casas,2009a

J.M. Nolla i J. Casas, *Arqueologia urbana a Girona. L'excavació cuina de casa Pastors*, Girona, (Estudis Arqueològics,8).

Nolla i Casas, 2009b

J.M. Nolla i J. Casas, La porta meridional de la Força Vella de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, L, 27-39.

Nolla, Casas i Santamaria, 2005

J.M. Nolla, J. Casas i P. Santamaria (cur.), *In suo fundo*. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'*Emporiae*, *Gerunda i Aquae Calidae*, Girona (Estudi General, 25).

Nolla, Casas i Soler, 2012

J.M. Nolla, J. Casas i V. Soler, *Post mortem*. La Vinya del Fuster: l'espai funerari de la *uilla* de Tolegassos (Viladamat, Alt Empordà), Girona.

Nolla i Grau, 2008

J.M. Nolla i J. Grau, El monument funerari de la torre del Fum (Sant Feliu de Guíxols), dins F. Aicart, J.M. Nolla i Ll. Palahí (cur.), *L'església vella de Santa Cristina d'Aro. Del monument tardoantic a l'església medieval*, Girona, 169-178.

Nolla i Nieto, 1979

J.M. Nolla i F.J. Nieto, Acerca de la cronologia de la muralla tardia de *Gerunda*: la Terra Sigil·lada Clara de Casa Pastors, *Faventia*, 1/2, Bellaterra, 263-283.

Nolla i Palahí, 2011

J.M. Nolla i Ll. Palahí, *Els orígens de la basílica de sant Feliu de Girona. Dades documentals i arqueològiques. Estat de la qüestió*, Girona, (Estudis Arqueològics, 9).

Nolla i Palahí, 2012

J.M. Nolla i Ll. Palahí, *Gerunda* en l'antiguitat tardana, dins D. Vivó, Ll. Palahí i J.M. Nolla (curs.) *Parva Gerunda*, Girona, 225-243.

Nolla i Palahí, 2013

J.M. Nolla i Ll. Palahí, El paisatge del *suburbium* de *Gerunda*, *Ager Tarraconensis 5. Actes del simposi internacional "L'ager Tarraconensis. Paisatge, poblament, cultura material i història"*, Tarragona, 157-165.

Nolla, Palahí i Vivó, 2004a

J.M. Nolla, Ll. Palahí i D. Vivó, Carrer Ballesteries número 26 (Girona). La torre carolíngia, *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 335-340.

Nolla, Palahí i Vivó, 2004b

J.M. Nolla, Ll. Palahí i D. Vivó, El castellum de Sant Julià de Ramis. Una peça dins de l'estratègia global de defensa del territori, *Actes del congrés Els castells medievals de la Mediterrània occidental*. (Arbúcies, 2003), Arbúcies, 117-130.

Nolla, Palahí i Vivo, 2010

J.M. Nolla, Ll. Palahí i J. Vivo, (cur.), *De l'opidum a la ciuitas. La romanització inicial de la Indigècia*, Girona.

Nolla i Sagrera, 1990

J.M. Nolla i J. Sagrera, El "portal" de Levante de la ciutat de *Gerunda*, *Archivo Español de Arqueologia*, 63, 276-283.

Nolla i Sagrera, 1991

J.M. Nolla i J. Sagrera, Noves exploracions arqueològiques a la Caserna d'Alemanys (Girona). Campaña d'excavacions de 1988, *Cypsela*, IX, 177-196.

Nolla i Sagrera, 1993

J.M. Nolla i J. Sagrera, Els mosaics de la vil·la romana del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter), *Cypselà*, X, 145-158.

Nolla i Sagrera, 1995

J.M. Nolla i J. Sagrera, *Ciuitatis Impuritanæ coemeteria. Les necròpolis tardanes de la Neapolis*, Girona, (Estudi General, 15).

Nolla i Sagrera, 2004

J.M. Nolla i J. Sagrera, La Torratxa: el monument sepulcral romà de Vilablareix (Gironès), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal, 259-263.

Nolla i Sureda, 1999

J.M. Nolla, i M. Sureda, El món funerari antic, tardoantic i altomedieval a la ciutat de Girona. Un estat de la qüestió, *Annals de l'Institut d'Estudis de Girona*, XL, Girona, 13-66.

Nolla i Vivó, 2012

J.M. Nolla i D. Vivó, Gerunda: les muralles, dins D. Vivó, Ll. Palahí i J.M. Nolla (cur.) *Parva Gerunda*, Girona, 49-69.

Nolla et al. 1989

J.M. Nolla, X. Alberch, J. Merino, i D. Vivó, El sector oriental de les muralles de Gerunda. *Cypselà*, VII, 111-130.

Nolla et al., 2003

J.M. Nolla, C. Patiño, J. Sagrera i D. Vivó, *La vil·la romana i el jaciment altmedieval de Sant Pere de Montfullà (Bescanó, el Gironès)*, Girona, (Estudis Arqueològics, 5).

Nolla et al. 2005

J.M. Nolla, J. Casas, J. Sagrera, i D. Vivó, La Torratxa (Vilablareix, el Gironès) dins J.M. Nolla, J. Casas, i P. Santamaria, *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquæ Calidæ*, Girona 211-226 (Estudi General, 25).

Nolla et al., 2008

J.M. Nolla, Ll. Palahí, J. Sagrera, M. Sureda, E. Canal, G. Garcia, M.J. Iloveras i J. Canal, *Del fòrum a la plaça de la Catedral. Evolució històricourbanística del sector septentrional de la ciutat de Girona*, Girona (Història Urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica, 8).

Ñaco, 2003

T. Ñaco, *Vectigal Incertum. Economía de guerra y fiscalidad republicana en el occidente romano. Su impacto histórico en el territorio (218-133 aC)*, Óxford (BAR International Series, 1158).

Olesti, 1994

O. Olesti, Les actuacions pompeianes a la Catalunya central: reorganització del territori i fundació de noves ciutats, *Actes XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Classica. La ciutat en el món romà. Vol. 2 Comunicacions*, Tarragona, 316-317.

Olesti, 1995

O. Olesti, El territori del Maresme en època republicana (s.III-I aC): Estudi d'arqueomorfologia històrica, *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 6, 135-145.

Olesti. 1996

O. Olesti, *El territori del Maresme en època republicana (s.III-IaC): estudi d'Arqueomorfologia*

i Història, Mataró.

Olesti, 1997

O. Olesti, El origen de las villae romanas en Cataluña, *Archivo Español de Arqueología*, 70, Madrid, 1-20

Olesti, 2000

O. Olesti Integració i transformació de les comunitats iberiques del Maresme durant el s. II-I aC: un model de romanització per a la Catalunya litoral i prelitoral. *Empúries*, 52, Barcelona, 55-86.

Olesti, 2005

O. Olesti, Propietat de la terra i elits locals. L'exemple de l'*ager Barcinonensis*, *Laietania*, 16, 163-175.

Olesti, 2009

O. Olesti, Transformaciones en el paisaje del Alto al Bajo Imperio: *Rufinus Octavianus* y el noroeste hispano a principios del s. IV D.C., dins B. Antela i T. Naco (eds.) *Transforming historical landscapes in the ancient Empires*, Óxford, 213-224 (BAR Internationas Series, 1986).

Olesti, 2010a

O. Olesti, Urbanització, integració i gestió del territori al nord-est de la península ibèrica en època republicana (segles II-I aC), *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the Roman period*, 5, Girona, 11-59.

Olesti, 2010b

O. Olesti, Los veteranos de Cneo Pompeyo y Quinto Cecilio Metelo Pio en la Hispania Citerior, *Dialéctica histórica y compromiso social. Homenaje a Domingo Plácido*, Madrid, 1007-1028.

Oliva, 1950a

M. Oliva, Mosaico romano procedente del manso de Bell-lloch en el llano de Gerona, *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, IX-X, Barcelona, 86-87.

Oliva, 1950b

M. Oliva. Restos romanos del museo. Sección lapidària (Instalaciones de 1948), *Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales*, 1948-1949, IX-X, Madrid, 74-88.

Oliva, 1959

M. Oliva, El monasterio de San Daniel, *Revista de Gerona*, 7, Girona, 77.

Oliva, 1965

M. Oliva, Recintos fortificados de tipo "ciclopeo" en tierras gerundenses, *Arquitectura megalítica y ciclópea catalano-balear*, Barcelona, 89-109.

Oliva 1970

M. Oliva, Tesela arqueològica. Descubrimiento de una villa romana con mosaicos en Sarrià de Dalt (Gerona), *Revista de Gerona*, 52, Girona, 67-71

Ortalli, 2006

J. Ortalli, Parva luxuria. Qualità residenziali dell'insediamento rustico minore norditalico, dins J. Ortalli (ed.) *Vivere in villa. Le qualità delle residenze agresti in età romana. Atti del Convegno Ferrara- Genova 2003*, Florència, 261-283.

Palahí, 1996

LI. Palahí, La dualitat camp-ciutat al nord-est català a principis del s. III, *Annals de l'Institut*

d'Estudis Gironins, XXXVI, (1996-1997), Girona, 583-597.

Palahí, 1997a

Ll. Palahí, *El nord-est català a principis del s. III dC*, Treball de recerca de Tercer cicle, Universitat de Girona.

Palahí, 1997b

Ll. Palahí, Els romans i la pedrera de can Guilana, *Parlem de Sarrià*, Gener-febrer, Sarrià de Ter, 19.

Palahí, 1998a

Ll. Palahí, Excavacions a dos convents de la ciutat de Girona, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins XXXIX*, 53-69.

Palahí, 1998b

Ll. Palahí, El seguiment d'obres del Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, el Gironès), *Quartas Jornades d'Arqueologia a les Comarques de Girona*, Figueres, 204-208.

Palahí, 2005

Ll. Palahí, Ll. Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, el Gironès). Tomba solitària, dins J.M. Nolla, J. Casas, i P. Santamaria, *In suo fundo. Els cementiris rurals de les antigues ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae*, Girona, 191-193 (Estudi General, 25).

Palahí, 2008

Ll. Palahí, Excavacions a la vil·la romana del Pla de l'Horta, *Parlem de Sarrià*, octubre-desembre, Sarrià de Ter, 30-35.

Palahí, 2010a

Ll. Palahí, La vil·la del Pla de l'Horta. evolució d'una gran vil·la suburbana d'època romana, *Parlem de Sarrià*, Sarrià de Ter, 76, 28-37.

Palahí, 2010b

Ll. Palahí, La romanització al nord-est peninsular i els orígens de la vil·la, *Time of changes. In the beginning of the Romanization. Studies on the rural world in the roman period*, 5, Banyoles, 61-87.

Palahí, 2012a

Ll. Palahí, *Gerunda*. L'urbanisme i l'organització. Algunes reflexions sobre unes quantes certes i moltes intuïcions, dins D. Vivó; Ll. Palahí i J.M. Nolla, *Parva Gerunda*, Girona, 71-89.

Palahí, 2012b

Ll. Palahí, *Gerunda*. L'àrea suburbial de la ciutat de *Gerunda*, dins D. Vivó; Ll. Palahí i J.M. Nolla, *Parva Gerunda*, Girona, 103-126

Palahí i Costa, 2010

Ll. Palahí i A. Costa, Excavacions a la vil·la romana del Pla de l'Horta, *Desenes Jornades d'Arqueologia a les Comarques Gironines*, Arbúcies, 209-218.

Palahí i Nolla, 2010

Ll. Palahí i J.M. Nolla, *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona, (Documenta, 12).

Palahí, Nolla i Casas, 2008

Ll. Palahí, J.M. Nolla i J. Casas, El camp en el segle III. Reflexions en veu alta, *The country-*

side at the 3rd century. From Septimus Severus to the Tetrarchy. Studies in the rural world in the roman period,5, Girona, 11-34.

Palahí i Vivó,1994

Ll. Palahí i D. Vivó, Anàlisi estructural de la vil·la del Pla de l'Horta, *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, XXXIII; Girona, 157-170

Palahí i Vivó,1995a

Ll. Palahí i D. Vivó, Sarrià en època ibèrica i romana, *Parlem de Sarrià*, Maig-juliol, Sarrià de Ter, 11-15.

Palahí i Vivó,1995b

Ll. Palahí i D. Vivó, La vil·la romana del Pla de l'Horta, *Parlem de Sarrià*, setembre-octubre, Sarrià de Ter, 11-16.

Palahí i Vivó,1996

Ll. Palahí i D. Vivó, L'evolució dels conjunts termals en el nord-est de Catalunya: els casos de les vil·les dels Ametllers (Tossa de Mar) i la Quintant (Cervià de Ter), *Cypsela*, XI, Girona, 105-116.

Palahí i Vivó, 2004

Ll. Palahí i D. Vivó, Gasificació del sector de Sobreportes i sant Feliu (Girona), *Setenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, La Bisbal d'Empordà, 361-363.

Palahí i Vivó,2012a

Ll. Palahí i D. Vivó Els mosaics, dins D.Vivó; Ll. Palahí i J.M. Nolla, *Parva Gerunda*, Girona, 125-156

Palahí i Vivó,2012b

Ll. Palahí i D. Vivó, El sector de llevant de la ciutat de Girona. Excavacions als solars de Caserna d'Alemanys i Torre Gironella, *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 281-285.

Palahí *et al.*,2000a

Ll. Palahí, P. Freixas, J.M. Nolla, J. Sagrera i M. Sureda, Les excavacions a la Catedral de Girona (1998-1999), *Cinques Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Olot, 233-241.

Palahí *et al.*,2000b

Ll. Palahí, M.J. Lloveras, M.F. Jiménez, A. Rojas, D. Vivó i P. Freixas, Sondejos a la plaça de Sant Feliu de Girona, *Cinques Jornades d'Arqueologia de les comarques de Girona*, Olot, 239-242.

Palet, 1997

J.M. Palet, Estructuració i ocupació del pla de Barcelona en l'època romana: la xarxa centuriada de Barcino, dins J.Roca (Coord.) *Expansió urbana i planejament a Barcelona*, Barcelona, 3-35.

Palet,2000

J.M. Palet, Dinàmica territorial de l'antiguitat a l'edat mitjana a Catalunya, dins J. Bolós i J.J. Busqueta (ed.), *Territori i societat a l'edat Mitjana: història, arqueologia, documentació*, Barcelona,75-110.

Palet, 2003

J.M. Palet L'organització del paisatge agrari al Penedès i les centuriacions del territori de Tarraco: estudi arqueomorfològic, dins Guitart, J.; Palet, J.M.; Prevosti, M. (ed.) *Territoris antics a la Mediterrània i a la Cossetània Oriental. Simposi Internacional d'Arqueologia del Baix Penedès*, Barcelona, 211-22

Pallí, 1985

F. Pallí, *La Via Augusta en Catalunya, Faventia, monografias*, Bellaterra.

Panciera, 2006

S. Panciera, Dove finisce la città, dins L. Quilici i S. Quilici (eds.) *La forma della città e del territorio*, Roma 9-15.

Patiño, 2002

C. Patiño, *Les produccions musives de les vil·les suburbanes de Gerunda*. Treball de Recerca de Doctorat presentat a la Universitat de Girona.

Patiño, 2005

C. Patiño, Els mosaics romans de Bell-lloc del Pla i l'estètica de la recepció, *Girona a l'abast*, VII, VIII, IX, X, Girona, 259-268.

Pellicer, 1877

J.M. Pellicer, Observaciones acerca del artículo: mas sobre el mosaico del Bell-lloch, *Revista de Gerona*, I, Girona, 262-268.

Percival, 1976

J. Percival, *The Roman villa*, Londres.

Percival, 1996

J. Percival, Houses in the country, dins I.M. Barton (ed.) *Roman domestic buildings*, Exeter, 65-90.

Pérez Ruiz, 2008

M. Pérez Ruiz, El culto en la casa romana, *Anales de Prehistoria y Arqueologia*, 23-24. *La arquitectura doméstica romana en ámbito urbano y rural*, (2007-2008), Múrcia, 199-229.

Pericot et al., 1952

L. Pericot, J.M. Corominas, M. Oliva, F. Riuó i P. de Palol, Excavaciones en el poblado de San Julián de Ramis, *La labor de la Comisaría provincial de Excavaciones Arqueológicas de Gerona durante los años 1942 a 1948. Informes y memorias*, 27, Madrid, 96-101.

Pina, 1993

F. Pina, ¿Existió una política romana de urbanización en el nordeste de la península ibérica?, *Habis*, 24, Sevilla, 77-94

Pina, 2009

F. Pina, Hispania y su conquista en los avatares de la república tardía, dins J.A. Pintado, J. Cabrera, i I. Rodà, Hispaniae. *Las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, 223-236 (Documenta, 11).

Pintado, 2004

J. Pintado, Construcción pública y municipalización en la provincia Hispania Citerior: la época flavia, *Iberia*, 7, Madrid, 39-75.

Pla i Cargol, 1946

J. Pla i Cargol, *La província de Gerona*, Girona, 1946.

Pla i Cargol, 1965

J. Pla i Cargol, Restos ibéricos, griegos y romanos en las comarcas gerundenses, *Revista de Gerona*, 30, Girona, 19-34.

Plana, 1993

R. Plana, Paisatge i estructures rurals antigues en el nord-est català: territori de la ciutat romana de Gerunda, *Estudios de la Antigüedad*, 6/7, Barcelona, 99-117.

Plana, 1994

R. Plana, *La Chora de Emporion. Paysage et structures agraires dans le Nord-est catalan à la période pré-romaine*, Besançon.

Plana, 1998

R. Plana, Ampurias: structure territoriale grecque et reutilisation romaine, dins Clavel-Léveque, M.; Vignot, A. (dir.) *Atlas historique des cadastres d'Europe*, Luxemburg, Dossier, IV, 1-12.

Podini, 2008

M. Podini, L'otium attraverso le fonti, dins C. Bertelli, L. Malnoti, i G. Montevicchi (cur.), *Otium. L'arte di vivere nelle domus romane di età imperiale*, Milà, 4-15.

Prevosti, 1981a

M. Prevosti, *Cronologia i poblament d l'àrea rural de Baetulo*, Badalona.

Prevosti, 1981b

M. Prevosti, *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'lluro*, Barcelona.

Prevosti, 2005

M. Prevosti, August i la dinastia julio-claudia, dins E. Giralt (dir) *Història Agrària dels Països Catalans, vol. I, Antiguitat*, Barcelona, 403-422.

Prevosti i Clariana, 1993

M. Prevosti i J. Francesc Clariana, Aproximació a l'estudi de l'Antiguitat Tardana a la vil·la romana de TorreLlauder, *X Sessió d'Estudis Mataronins*, Mataró, 61-86.

Prevosti i Guitart, 2010a

M. Prevosti i J. Guitart (dir.) *Ager Tarraconensis, I. Aspectes històrics i marc natural*, Tarragona, (Documenta, 16).

Prevosti i Guitart, 2010b

M. Prevosti i J. Guitart (dir.) *Ager Tarraconensis, II. El poblament*, Tarragona, (Documenta, 16).

Prieto, 2002

A. Prieto, España social y organización territorial de la Hispania romana, *Studia Historica*, 20, Salamanca, 139-170.

Prevosti i Guitart, 2010

M. Prevosti, i J. Guitart (dir.), *Ager tarraconensis. I. Aspectes històrics i marc natural*, Tarragona (Documenta, 16).

Prieur,1991

J.Prieur, *La morte nell'antica Roma*, Gènova (París,1986)

Puig i Cadafalch, Falguera i Goday,1909

J. Puig i Cadafalch, A. De Falguera, J. Goday, *L'arquitectura romànica a Catalunya*, vol. I, Barcelona, 71-73,.

Puig i Cadafalch,1934

J. Puig i Cadafalch, *L'arquitectura romana a Catalunya*, Barcelona

Punseti,1998

D. Punseti, Intervenció arqueològica al carrer de la Barca núms. 2,4,6 i 8 (Girona, El Gironès),*Quartes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Figueres 328-334.

Ramallo,1985

S.F. Ramallo, *Mosaicos romanos de Carthago Nova* (Hispania Citerior), Múrcia.

Ramallo,1991

S.F. Ramallo, Un santuario de época tardo-republicana en la Encarnación, Caravaca,Murcia, *Templos romanos de Hispania, Cuadernos de Arquitectura Romana*, vol.I, Múrcia, 39-65.

Ramallo,2003

S.F. Ramallo, Las ciudades de Hispania en época republicana: una aproximación a su proceso de "monumentalización", dins L. Abad, *De Iberia in Hispaniam. La adaptación de las sociedades ibéricas a los modelos romanos*, Múrcia, 101-149.

Regueras i Pérez,1997

F. Regueras i E. Pérez, Mosaicos romanos ded la província de Salamanca, *Arqueologia de Castilla y León*,2, Salamanca.

Remesal,2002

J.Remesal, Aspectos legales del mundo funerario romano, dins D.Vaquerizo (ed.), *Espacios y usos funerarios en el occidente romano*, Còrdova, 369-378.

Remolà,2003

J.A. Remolà, Arquitectura funeraria, dins X. Dupré (ed.) *Las capitales provinciales de Hispania.I. Tarragona Colonia Iulia Urbs Triumphalis Tarraco*, Roma, 83-95.

Remolà i Acero,2011

J.A. Remolà i J. Acero (ed.) *La gestión de los residuos urbanos en Hispania*, Madrid (Anejos del Archivo Español de Arqueologia, LX).

Revilla, 2004

V. Revilla, El poblamiento rural en el noreste de Hispania entre los siglos IIaC y IdC: organización y dinámicas culturales y socioeconómicas, dins Pierre Moret y Teresa Chapa (eds.) *Torres, atalayas y casas fortificadas. Explotación y control del territorio en Hispania (s.III a. de C.-s.I d. de C.)*,Jaén, 175-202.

Revilla,2006

V. Revilla, El poblament al territori de *Barcino* en època tardorepublicana i imperial: problemes d'anàlisi arqueològica i històrica, *Rhythms and cycles of countryside Romanization, Studies int the rural world in the roman period*,1, Girona, 2006, 67-88.

Revilla i Cela, 2006

V. Revilla i X. Cela, La transformació material e ideològica de una ciudad de Hispania: Iluro (Mataró) entre los siglos I y VI dC, *Archivo Español de Arqueología*, 79, Madrid, 89-114.

Revilla i Zamora, 2006

V. Revilla i D. Zamora, Organització i dinàmica del poblament al territori d'Iluro (Mataró, Barcelona) entre els segles II aC i VI dC, *Rhythms and cycles of countryside romanization, Studies of the Rural World in the Roman Period*, 1, Girona, 41-66.

Ribas, 1994

A. Ribas, *Natura, societat i calamitat. Una aproximació a les inundacions històriques a la ciutat de Girona*, Tesi Doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

Riggsby, 1997

A.M. Riggsby, Public and private in Roman culture: the case of the cubiculum, *Journal of Roman Archeology*, 10, Rhode Island, 36-56.

Ripoll i Arce, 2001

G. Ripoll i J. Arce, Transformación y final de las *villae* en occidente (siglos IV-VIII): problemas y perspectivas, *Arqueología y Territorio Medieval*, 8, Jaén, 21-54.

Riuró, 1936

F. Riuró, El poblament i la cultura ibèrica del Gironès, *Revista Victors*, 3, Girona.

Riuró, 1995

F. Riuró, Crònica de cinquanta anys d'activitat arqueològica, *Quadern de Treball de l'Associació Arqueològica de Girona*, 8, 75-111.

RIT

G. Alföldy, *Die Römischen Inskriften von Tarraco*, Berlín, 1976

Rodà, 1974

I. Rodà, Reseña de los hallazgos arqueológicos en los términos municipales colindantes de sant Julià de Ramis, *Revista de Girona*, 66, Girona, 71-76.

Rodà, 2005

I. Rodà, Els mosaics de Bell-lloc, *Girona a l'abast*, VII, VIII, IX, X, Girona, 213-223

Rodríguez Almeida, 1984

E. Rodríguez Almeida, *Il monte Testaccio*, Roma.

Roqué, 2011

C. Roqué, Estudi petrològic de materials emprats com a elements de construcció al poblat ibèric de Sant Julià de Ramis, dins, J. Burch; J.M. Nolla, i J. Sagrera, *Excavacions arqueològiques a Sant Julià de Ramis*, 4. *Les defenses de l'oppidum de *Kerunta*, Girona.

Rossetti, 1999

A.M. Rossetti, Commitenze e monumenti funerari nella Hispania Tarraconense, *Anales de Arqueología Cordobesa*, 10, Còrdova, 231-262.

Ruestes, 2002

C. Ruestes, *El poblament antic a la Laietània litoral (del Besòs a la riera de Caldes): l'aplicació d'un GIS (Sistema d'Informació Geogràfica) a l'estudi de la seva evolució i les seves relacions espacials*. Tesi doctoral Universitat Autònoma de Barcelona.

Ruiz de Arbulo,2002-2003

J. Ruiz de Arbulo, Santuaris y fortalezas. Cuestiones de indigenismo, helenización y romanización en torno a Emporion y Rhode (s.VI-I aC), *CuPAUAM*,28-29,Madrid, 161-202.

Ruiz de Arbulo,2009

J. Ruiz de Arbulo, Arquitectura sacra y fundaciones urbanas en las Hispanias tardo-republicanas. Corrientes culturales, modelos edilicios y balance de novedades durante el siglo II aC, dins P. Mateos,S. Celestino,A. Rizzo, i A. Tortosa, (ed.) *Santuaris, oppida y ciudades: arquitectura sacra en el origen y desarrollo urbano del Mediterraneo occidental*, Mérida, 253-297 (Anejos del Archivo Español de Arqueologia,XLV).

Ruiz Osuna,2009

B.Ruiz Osuna, *Topografia y monumentalización funeraria en Baetica: conventus Cordubensis y Astigitanus*, Còrdova.

Ruiz Osuna,2010

B. Ruiz Osuna, *Colonia Patricia, centro difusor de modelos: Topografia y monumentalización funerarios en Baetica*, Còrdova (Monografias de Arqueologia Cordobesa, 17).

Sagrera,2002

J.Sagrera, Excavacions en el núm. 16 del carrer alemanys de Girona, *Sisenes Jornades arqueològiques de les comarques gironines*, Sant Joan de les Abadesses, 359-361

Sagrera,2008

J. Sagrera, La vil·la romana de Montfullà, *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*,L'Escala-Empúries,279-286.

Sagrera,2010

J. Sagrera, Intervencions arqueològiques a la catedral de Girona, *Desenes Jornades d'Arqueologia e les Comarques de Girona*, Arbúcies, 237-240.

Sagrera i Palahí,2012

J. Sagrera i LI. Palahí, Carrer dels Alemanys núm.14 (Girona), *Onzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Girona, 287-289.

Sagrera i Sureda,2008

J.Sagrera i M.Sureda, El pati de la finca núm. 2-4 del carrer Bellmirall de Girona, *Novenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, L'Escala-Empúries, 577-580

Sales,2003

J. Sales, Necrópolis cristianes tardoantigues en el àrea catalana: estado de la cuestión, dins C. Bosch, L.A. García Moreno, M.E. Gil, i M. Vallejo (eds.), *Santos, obispos y reliquias*, Alcalà d'Henàres,2003, 319-333.

Sales, 2011

J. Sales, *Edifici cristiana hispana de la antigüedad tardia. La tarraconensis*, Tesis Doctoral, UAB, Cerdanyola del Vallès.

Salrach,2004

J.M. Salrach, *Catalunya a la fi del primer mil·lenni*, Lleida.

Sanmartí,1984

J. Sanmartí, Els edificis sepulcrales romans dels Països Catalans, Aragó i Múrcia, *Fonaments*,

4, Barcelona, 87-160.

Santapau,2011

M.C. Santapau, Organización y gestión del territorio hispano, dins J.A. Pintado, J. Cabrera i I. Rodà, *Hispania en las provincias occidentales del Imperio durante la República y el Alto Imperio: una perspectiva arqueológica*, Tarragona, 453-464 (Documenta,11).

Santos,2009

M. Santos, El paisatge funerari de l'*Emporion* grega entre els segles VI i III aC, dins P. Castanyer, i J. Monturiol, (cur.) *El món funerari a l'antiga Empúries*, catàleg de l'exposició, Girona, 33-38.

Scagliarini,2008

D. Scagliarini, *Villa e domus: otium, negotium, officium* in campagna e in città, dins C. Bertelli, L. Malnoti, i G. Montevecchi (cur), *Otium. L'arte di vivere nelle domus romane di età imperiale*, Milà, 31-37.

Serra-Ràfols,1927-1931

J. de C. Serra Ràfols, Les muralles ibèriques i romanes de Girona, *Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans*,Barcelona, 69-84.

Serra-Ràfols,1941

Serra-Ràfols, Diari d'excavacions a Bell-lloc, document mecanografiat, Fons Serra-Ràfols de l'Institut d'Estudis Catalans.

Serra-Ràfols,1962

J. de C. Serra-Ràfols, Joyas antiguas de Estanyol (Gerona), *Archivo Español de Arqueología*,XXXV, Madrid,123-128.

Serrato,1991

M. Serrato, Matrimonio y política a través del epistolario de Cicerón: Tulia y Dolabela, *Anales de la Universidad de Cádiz*, 7-8, 1990-91, Càdis, 579-592.

Sfameni,2006

C. Sfameni, Ville residenziali nell'Italia tardoantica, *Munera, Studi Storici sulla tarda Antichità*,25, Bari.

Slofstra,1995

J. Slofstra, The villa in the >Roman Wstspace, decoration and ideology, dins J.R. Metzler, M. Millett, N. Roymans i J. Slofstra, *Integration in the early Roman West. The role of culture and ideology*, Luxemburg, 77-90.

Soler,2003

B. Soler, Algunas consideraciones sobre el empleo privado del mármol en Carthago Nova, *Mastia*, 2, Cartagena, 149-187.

Soler,2005

B. Soler, Hacia una sistematización cronológica sobre el empleo del *marmor* y su comercialización en Carthago Nova, *Mastia*,4, Cartagena, 29-64.

Soto,2010

P. de Soto, *Anàlisi de la xarxa de comunicacions i del transport a la Catalunya romana: estudis de distribució i mobilitat*, Tesi doctoral, UAB-ICAC, Tarragona.

Soto i Carreras, 2007

P. de Soto i C. Carreras, Anàlisi de la xarxa de transport a la Catalunya romana: alguns apunts, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 16-17, 2006-2007, Lleida, 177-191.

Sureda, 2006

M. Sureda, Intervencions arqueològiques a la Catedral de Girona, *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Roses, 377-380.

Sureda, 2008

M. Sureda, *Els precedents de la catedral de Santa Maria de Girona. De la plaça religiosa del fòrum romà al conjunt arquitectònic de la seu romànica (segles I aC-XIV dC)*, Tesi Doctoral, Universitat de Girona.

Sureda et al, 2007

M. Sureda, Ll. Palahí, S. Callavé i S. Font, *L'església vella de Sant Vicenç (Tossa de Mar, la Selva)*, Girona.

Swift, 2009

E. Swift, *Style and function in Roman decoration*, Farnham.

Tarpin, 2002

M. Tarpin, *Vici et pagi dans l'occident romain*, Roma (Collection de l'École Française de Rome, 299).

Tarpin, 2009

M. Tarpin, Organisation politique et administrative des cités d'Europe occidentale sous l'Empire, *Rome et l'occident. Ile siècle avant JC- Ile siècle après JC*, Toulouse, 127-145 (Pallas, 80).

Thebert, 1991

Y. Thebert, *Vida privada y arquitectura doméstica en el África romana* dins Duby, G (ed.) *Historia de la vida privada*, vol. 1, Madrid (Paris, 1985), 305-402

Toynbee, 1993

J.M.C. Toynbee, *Morte e sepoltura nel mondo romano*, Roma (1971).

Tremoleda, 2008

J. Tremoleda, L'arqueologia romana. Un camí obert, *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 39, Figueres, 81-100.

Tremoleda, 2009

J. Tremoleda, L'Emporiae imperial: segles I-III dC, dins P. Castanyer i J. Monturiol (cur.), *El món funerari a l'antiga Empúries*, catàleg de l'exposició, Girona, 43-48.

Tsiolis, 2008

V. Tsiolis, El modelo balnear republicano entre Italia e Hispania, dins J. Uroz, J.M. Noguera i F. Coarelli (eds.), *Iberia e Italia: modelos romanos de integración territorial. IV Congreso Internacional hispano-italico histórico-arqueológico*, Murcia, 285-306.

Uribe, 2009

P. Uribe, *Triclinia y salones triclinares en las viviendas romanas urbanas del cuadrante nordeste de la Península Ibérica (Ia.C.- III d.C.)*, *Archivo Español de Arqueología*, 82, Madrid, 153-189.

Uroz, 2008

J. Uroz, Religión en tiempos de transición: De Iberia a Hispania, poder control y autoafirmación, dins J.M. Uroz, J.M. Noguera i F. Coarelli (eds.), *Iberia e Italia. Modelos romanos de integración territorial*, *Actas del IV Congreso Hispano-Italiano Histórico-Arqueológico*, Múrcia, 465-489.

Uroz i Poveda, 2008

J. Uroz i A.M. Poveda, Modelos romanos de integración territorial en el sur de Hispania Citerior, dins J.M. Uroz, J.M. Noguera i F. Coarelli (eds.), *Iberia e Italia. Modelos romanos de integración territorial*, *Actas del IV Congreso Hispano-Italiano Histórico-Arqueológico*, Múrcia, 143-168

Van Andringa, 2009

W. Van Andringa, *Quotidien des dieux et des hommes. La vie religieuse dans les cités du Vé-suve a l'époque romaine*, Roma (École Française de Rome, 337).

Vaquerizo, 2010

D. Vaquerizo, *Necrópolis urbanas en Baetica*, *Documenta*, 15, Tarragona

Vaquertizo i Garriguet, 2001

D. Vaquerizo i J.A. Garriguet, *Funus Cordubensium. Costumbres funerarias en la Córdoba romana*, Còrdova

Vassal, 2006

V. Vassal *Les pavements d'opus signinum. Technique, décor, fonction architecturale*, Òxford (BAR International Series 1472).

Venditti, 2011

C.P. Venditti, *Le villae del Latium Adiectum. Aspetti residenziali delle proprietà rurali*, *Ricerche*, series maior, 2, Bolònia.

Verzár-Bass, 1998

M. Verzár-Bass, A proposito dei mausolei negli horti e nelle villae, *Horti romani. Atti del Convegno Internazionale*, Roma, 401-424.

Veyne, 1987

P. Veyne, El imperio romano, dins G. Duby (ed.), *Historia de la vida privada*, vol. 1, Madrid (Paris, 1985), 19-227

Vipard, 2007

P. Vipard, Maison à péristyle et élites urbaines en Gaule sous l'Empire, *Gallia*, 64, 227-277.

Vivó, 2010

D. Vivó, Els mosaics, dins LL. Palahí i J.M. Nolla, *Felix Turissa. La vil·la romana dels Ametllers i el seu fundus (Tossa de Mar, la Selva)*, Tarragona, 211-243 (*Documenta*, 12).

Vivó i Palahí, 2011

D. Vivó i Ll. Palahí, El sector de llevant de la ciutat de Girona. Qüestions de topografia i dades noves, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, LII, Girona, 75-94.

Vivó, Palahí i Nolla, 2012

D. Vivó; Ll. Palahí i J.M. Nolla, *Parva Gerunda*, Girona.

Vivó et al. 2006

D. Vivó, Ll. Palahí, J.M. Nolla i M. Sureda, *Aigua i conjunts termals a les ciutats d'Emporiae, Gerunda i Aquae Calidae...sed vitam faciunt*, Girona

Vivo et al, 2012

J. Vivo, Ll. Palahí, G. Garcia i A. Prados, *Del dominus a l'abat. La història de l'entorn de Sant Feliu de Guíxols. De l'època romana a la desamortització*, Sant Feliu de Guíxols.

Wallace-Hadrill, 1998

A. Wallace-hadrill, The villa as a cultural symbol, dins *The roman villa. Villa urbana. First Williams symposium on Classical architecture*, Filadelfia, 45-53

Wiewiorowski, 2006

J. Wiewiorowski, *Comes Hispaniarum Octavianus*. The special envoy of Constantine the Great (some remarks), *Gerion*, 24, Madrid, 325-340.

Witcher, 2005

R.E. Witcher, The extended metropolis: *Urbs, suburbium* and population, *Journal of Roman Archeology*, 18, 120-138.

Witschel, 2009

Ch. Witschel, Hispania en el siglo III, dins J.A. Pintado, J. Cabrera, i I. Rodà, *Hispaniae. Las provincias hispanas en el mundo romano*, Tarragona, 473-503 (Documenta, 11).

Wulff, 2006

F. Wulff, ¿Roma = oligarquias locales? Notas desconcertadas sobre poder romano y estructuras políticas en Hispania e Italia durante la Baja República, , dins F.M. Simón, F.Pina i J. Remesal (eds.), *Repúblicas y ciudadanos: modelos de participación cívica en el mundo antiguo*, Barcelona, 235-256 (*Instrumenta*, 21).

Zabala i Sànchez, 2010a

M. Zabala i M. Sànchez, El camp de sitges i el forn del camp de l'Abadia (Aiguaviva, Gironès), *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, L'Escala-Empúries, 293-297.

Zabala i Sànchez, 2010b

M. Zabala i M. Sànchez, Els forns del bosc de la torre de Bac (Fornells de la Selva, Gironès), *Desenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques Gironines*, L'Escala-Empúries, 293-297.

Zaccaria, 1995

A. Zaccaria *Spazio privato e spazio pubblico nella città romana*, Roma (Collection de l'École Française a Rome, 210).

Zaccaria, 2003

A. Zaccaria. Ruolo dell'élite politica e sociale e spazio del banchetto, dins M. Ceveillac Gervasoni, i L. Lemoine, *Les elites et leurs facettes. Les elites locales dans le monde hellénistique et romain*, Roma, 627-660 (Collection École Française a Rome, 309)

Zanker, 1992

P. Zanker, *Augusto y el poder de las imágenes*, Madrid (Munich, 1987)

Zanker, 1993

P. Zanker, *Pompei*, Roma.

Lluís Palahí Grimal
El *suburbium* de *Gerunda*. Evolució històrica del Pla de Girona en època romana

Zuiderhoek, 2009

A. Zuiderhoek, *The politics of munificence in the Roman empire. Citizens, elites and benefactors in Asia Minor*, Cambridge.